

तमसो मा ज्योतिर्गमय

VISVA BHARATI  
LIBRARY  
SANTINIKETAN

16

D49

70669







\* श्रीकृष्णदशरूपम् \*

अस्य सर्वेधिकाराः ग्रन्थकर्त्ता स्वायत्तीकृतास्सन्ति  
सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्त शर्म  
विनिर्मितः

## वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डः

श्रीमान् आवागढ़ नरेश महाराज श्री १०८ श्री सूर्यपालसिंह  
वर्मणा मुद्रापितः

तस्य

मथुरावास्तव्य गौड़वंशावतंस विद्वद्वर पं० नित्यानन्दात्मज  
पं० गंगाप्रसाद शास्त्री प्रतिरूपसंशोधकः

सच

स्वकीये जमुना प्रिन्टिङ्ग वर्क्स नाम्नि यंत्रालये त्रैलोक्यनाथ शर्मणा  
स्पष्टाक्षरैः सम्प्रकाशितः

प्रथमावृत्तिः १०००	}	सन १९२७ सं० १९८४	}	मूल्यं ११) रु०
--------------------	---	---------------------	---	----------------

मुद्रकः—त्रैलोक्यनाथ शर्मा, “जमुना प्रिन्टिंग वर्क्स,” मथुरा ।



## INTRODUCTION.

---

This book which the present Author has prepared claims an absolute ingenuity for its ready perfectness. The students of the recent schools of philosophy may call it a mere make-up to draw a collection of the ideas into one bond from their state of being scattered. But in the way of giving thoughts into it, we may find that the impression which this new book produces is to prove some thing on the make. In this book various means are seen to be adopted for bringing about the result of the work making appreciable for all that have a little interest in the subject. As the sun by means of his shining rays drives all darkness away and illumines the earth from all directions, this book, too, intends likewise to send all ignorance away with unshaken force of many contending thoughts decisively asserted in it. Hence the book is called the Siddhanta Mata Martanda.

The Siddhanta Mata Martanda consists of four volumes expressing the most secret doctrine which is far beyond human knowledge to make it intelligible. These volumes are headed with the titles of Siddhanta or Decision, Tarka or Discussion, Matabada or Variegation of opinion, and Upasana or Worship. It is surely unnecessary to say that the Author has applied much energy for his works to scold roundly and spent many careful hours to round it off. Looking into the tract of schooling his works, it gives to understand that the great Devaraj Pandit Deva Datta Sharma has tried his best to conquer the thoughts of his courteous readers by explaining elaborately the ideas that are mostly inclined towards Siddhanta and the other three, Tarka, Matabada and Upasana, have been taken as auxiliary means to arrive at its final end.

Siddhanta tells us of something that is finally proved. Although it does not leave anything to discuss upon, it is for the creatures of the unsunny earth surely a puzzle to make out that

something which has already reached its proven end. And so for them, various sources, as Tarka, Matabada, Upasna, etc., are given to their understanding in view of getting a glimpse in it and finally to lead them to the luminous land of Learning (Vidya) by means of a burning lantern, so to say, that takes one off a thousand miles even however darkness befalls in the way of his advancement. It is just from the time the religion begins when the inquiry about that curious something prevails readily in one's mind. The whole religion is based upon that inquiry. "Oh Lord ! please tell me that by knowing which everything is known." "Tatramasi Shwetaketu" "Oh Shwetaketu ! Thou art That." The absolute knowledge of that That is what we call for Siddhanta. Away from this idea we also find that there is something more which permeates the universe and that we can not go a space apart from it without losing the whole sense of our life. It is our individual "I-ness". It covers up the whole. There is not a universe where is no I at all. Evidently it is but the existence we can feel. But, on the other hand, if we try to interrogate our mind to know about reality of that, "I" which always fabricates us to say "I am, I am," we can scarcely find anything so in the present that may be compared with that life-master I of the Universe which is all evanescent in its nature. And so in utter bewilderment we look far beyond the present and find that there is the answer in the recapture of the past which claims carefully the same identity as it was in the origin. Then the answer comes out saying "Tatramasi," "Thou art that," "I am That." Uniformity is the rigorous law of the Nature; so everything in the universe impedes its renewal save a regular repetition having gyrated strictly under the rein of Time, Space and Causation. And for this reason, it directs us to know that the present is nothing but the repetition of the past and that the future is only the fore-coming period of the present, an encyclical condition of the past. They are the three Classical points in the turning pages of Time eternal. They are, as it were, the three marks in a long pole. When one mark is nearest to us, the others are invisible. And thus by turning round about and round about

they reproduce this apparent vision to account for separately as the past, the present and the future. In one word, they are co-existent, are coincident with one another. This apparent difference, therefore, is due to ceaseless changes in the Nature and the individual "I" being out-stripped by the force of their extreme rashness, can not look for the time to draw the answer out of that unique question "What is it, by knowing which everything is known.?" It is Siddhanta that gives the knowledge of seeing unity in diversity and of the thing by knowing which everything seems to be known perfectly. In this volume the expression has been scholarly made by the great Panditji.

In the volume II and III, the Panditji has acted very carefully upon Tarka and Matabada. Of Tarka and Matabada it will be sufficient to say that they are mostly of the same nature. Only Matabada differs in the way of discussion having its ground work based wholly on the characteristic research of various opinions that prevails variedly in different sects of the world. Among many other sectarial views, Hinduism, Buddhism, Jainism, Muhammada-nism and Christianity are seen to have greater influence in the present days. Though they differ each other in their respective method of culture, in their comprehensive cult of conjuring and in fixing aim to their wrought ideas, it is evidently sure that the fountain-head whence they emanate is one and the same. But on the extensive ground of religion, the Indian religion especially Hinduism, is received to hold the plate armour that shields the universe from every attack of sin and sorrow. It is that religion which Hinduism brings in to light through the fineness of its own philosophy. It is Hinduism alone that preaches the doctrine of salvation. But alas ! the philosophy of other "Isms" is dropped down exactly to the point where the Hindu philosophy puts simply its feet on.

In the volume IV, there comes Upasana. The range of Upasana is terminated by Chittashuddhi. Its principal aim is to make the chitta [ mind-staff ] concentrated on the thing to be

worshipped or the upasya. For, upasana treats of a certain manner of acting that gives the upasaka the most possible chance of keeping all energies ready for further action and thus by confining attention to the affairs the upasaka goes up to that point where he finds no work left for him to do. That is the real state of Chitta Shuddhi, an entire resignation to God. Only then the solemn word comes from within "Thy will be done, Oh Lord !"

We are often told to believe in different ways of upasana though we know that it purely practises the law of Karma and nothing else. Again that Karma alone is said to be the only effective power which causes the Atman to be fettered on. To remove our understanding from this doubtful signification of Karma we should look into its nature at first. Karma gives a clear meaning to a certain movement and that movement, when carried into the Chitta by the interactive force of the organs (Indriyas) that are most susceptible to receive any suggestion from outside, shakes the wire of the Chitta to oscillate like a pendulum all the time within the rangy limit of Time, space and causation. But upasana is the Karma of that nature which breaks up the limit and ekes out a steady supply of solemn force to pass smoothly along that usual movement urging the upasaka on his going to either direction, forwards or backwards, until the goal is reached. This volume of our great Panditji should be taken for the best accomplishment of the highest measure. It is not much to say that the utterance given to the rear parts of his book not only sets on the bold gathering-cry for a literary engagement but it makes a hideous onset to win an open victory under the devise of his scholastic ability. On the whole, it calls for an off-hand credit on the literary mass of the day.

Of all the literary products of Devaraj Pandit Deva Datta Sharma, The Siddhanta Mata Martanda, The Tilakashtaka and The Jivan Mukta Tarangini are the foremost. They are well composed and possess the most exquisite manner of skilful technicality. For explicitness of language and richness of ideas, the books rightly

demand a universal asking for their being useful to all indiscriminately. More over, the verses that complete the whole life of the books are noted all round for their leading aptitude. The art of versification is exhibited so majestically in his works that it will surely be an unkind affair for him to derogate outright from the rank of the great ancient Indian poet Kalidas. Panditji is fully conversant with Vedanta like the sages of old.

For his further progress in the line let me send my earnest prayers to Him.

*Who shines out the universe with effulgent light,  
Raying forth from that self-same Brightness,  
Which needs no help but helps to the right,  
To reave the rack of eternal darkness.*

OM TATSAT.

Swami Parma Nand Saraswati,

B. A.



## \* विज्ञप्ति \*

इस असार संसार में जीव को जन्म लेकर धर्म अर्थ काम इस त्रिविध पुरुषार्थ को सम्पादन करके मोक्ष मार्ग का अवलम्बन करना परम कर्तव्य है जैसा कि उपनिषद् में कहा है “आत्मा वा ऽरे दृष्टव्यः भोतव्यः” तथान्यत्र “हरेरंघ्रियुग्मे मनश्चेन्न लग्नं” “पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्मदा” इत्यादि बहुत वाक्य हैं और मोक्ष के मार्गों को महर्षियों ने अपने २ सिद्धान्तानुसार शास्त्रों से सिद्ध किया है पर वास्तव में मुक्ति एकही है वह आत्मज्ञान से होती है। ज्ञान भी सत्सङ्ग, ईश्वरोपासना वेदान्त ग्रन्थों के अभ्यास से होता है। यद्यपि वेदान्त के ग्रन्थ आज तक बहुत छप चुके हैं परन्तु ऐसा ग्रन्थ आज तक कोई नहीं छपा है जिसमें सब विषय एकत्र प्राप्त होजाय। इसीलिये पण्डित देवदत्त जी ने बहुत उत्तम रीति से इस ग्रन्थ में उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्र, मन्त्र-ब्राह्मि सब अपूर्व विषय रुपी रत्नों का संपद करके और कठिन स्थलों पर सब के लाभार्थ भाषा टीका, संस्कृत टीका आदि करके कलि क्लृपित हृदयों के अन्धकार दूर करने को “वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्ड” नामक सूर्य का प्रकाश किया है। आपने इस ग्रन्थ के प्रूफ संशोधन आदि का भार प्रदान करके मुझे अनुगृहीत किया है। मैंने भी आपकी आज्ञा को शिरोधार्य कर यथामति संशोधन किया है। फिर भी इसमें अशुद्धियाँ और जो त्रुटियाँ रह गई हैं उन्हें अगले संस्करण में दूर करने का विशेष प्रयत्न किया जायगा। इस समय पण्डित जी की वृद्धावस्था और रग्णावस्था के कारण विशेष जल्दी की गई है। श्री १०८ श्री महाराजाधिराज श्री सूर्यपाल सिंह जी महाराज के हम सदैव कृतज्ञ हैं कि आपने इस ग्रन्थ को अपनाकर छपाने में पूर्ण सहायता की है। वैकुण्ठनाथ आपके ऐसे पवित्र कार्यों में दान मति की वृद्धि करते राज्य-वंश-प्रायु-प्रादि की वृद्धि करें। आशा है, पाठक जन इसको पढ़कर लाभ उठाते हमारे भ्रम को सफल बनावेंगे। गच्छतस्सलमं क्वापि भवत्येव प्रमादतः। हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥

विद्वज्जन कृपाकांक्षी—

गौडोपाह्व पं० नित्यानन्दात्मज—

पं० गंगाप्रसाद शर्मा “विशारद” शास्त्री ।

Some opinions about " Deoraj Bansh Barnan "

by the present author.



COLLECTOR'S OFFICE,  
Gaya.

This short history of the Deo Raj has been written, by request by the present Raj Pandit, who has an intimate acquaintance with the Raj. The details are accurate and the Pandit has compiled the work with great care.

GAYA,  
8th September, 1905.

J. Donald,  
Collector.

---

MANAGER'S OFFICE,  
Deo Estates,  
DEO, District GAYA.

" Deo Rajbansa Barnan " a short metrical history of the Deo Raj has been prepared with great care by Pandit Deo Dutta Sharma. The History is a true one, and can be vouched for in every way.

A. C. Wright Esqr.,  
5th March, 1905. *Manager.*

---

I have read with considerable pleasure portions of the poetical works of Pandit Deo Dutta Sharma of Deo. He has displayed commendable skill and ripe scholarship in this composition. I am also forcibly struck with his deep insight into the abstruest questions of metaphysics. He deserves every encouragement.

DEO,  
3rd April, 1905.

Bhupendra Nath Gupt, Vidyanand,  
Dy. Magistrate & Dy Collector.

---

## द्वराज वश वणन ।

I have much pleasure to testify to the erudition of Pandit Deo Dutta Sharma, the Sanskrit tutor of the present ward of the Deo estates. He was educated at Sanskrit College, Benares and passed his Examination with merits. I have been much struck with the erudition displayed in two of his Sanskrit compositions.

1. Jiwan Mukta Tarangini, which is a metrical disquisition on the subtle questions of the Hindu systems of philosophy.

2. Raj bansa Barnan which is a short metrical history of the Deo Raj commencing from the time when it separated from the Udaipur Raj.

The Slokes of these compositions are very learned and classic. The Pandit has written some other books also, and appears an equally good in Hindi poetry also. The pandit has been a family Pandit of the Deo Raj as appears from the letters of the former Rajas and was held in much esteem by the ward's father. No doubt a man of his scholarly attainments deserves every encouragement.

GAYA,  
9th Feby, 1902.

Har Sahay Lal,  
Sub Dy. Collector.

I have gone through the treatise called Vedanta Siddhanta Vedmat Martand written by Sarbatantra Swatantra Vidya Vachaspati Pathakopanam Deo Raj Pandit Deo Dutta Sharma. It is an excellent work on the difficult subject it deals with and shows an erudition which is seldom met with in Pandits of these degenerate days. The author deserves every encouragement from all lovers of Sanskrit lore. I feel proud of the fact that the Pandit of my Raj has written a work of such superior merit.

DEO,  
16th July, 1925.

Jagan Nath Prasad Sinha,  
Raja Deo.

## समर्पणम्

नारायणःसुरज्येष्ठोवसिष्ठःशक्तिनामभाक् ।

पराशरोमुनिर्व्यासःशुकदेवःतपोनिधिः ॥ १ ॥

गौडपादस्तुगोविन्दःशंकरार्योऽजगद्गुरुः ।

मथ्यमानादिवाग्धेस्तौर्निगमादमृततंहृतम् ॥ २ ॥

नारायणपद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्सूनुपराशराख्यम् ।

व्यासं शुकं गौडयतीन्द्रपादं गोविन्द शिष्यं गुरुशंकरार्यम् ॥ ३ ॥

साष्टाङ्गपातं प्राणिधायकायं तद्वैशिकाचार्यपदाम्बुजेषु ।

नत्वाऽसकृत्तद्वचनानुकूलमध्यात्मविद्यातुमयाव्यधायि ॥ ४ ॥

व्यासं वसिष्ठं नसारं शक्तेःपौत्रमकल्मषम् ।

पराशरात्मजं वन्दे शुकतातं तपोनिधिम् ॥ ५ ॥

शाकद्वीपीयविप्रो निगमसुगमगीर्वाणवाणीप्रवीणः वाणीप्राणीत-

वीणोद्वाणितगुणगणो योगिपीताम्बरोऽभूत् । तद्वंश्यान्मेघराजा-

त्कुलपतितिलकाद्धेमनाथोमनीषी तज्जातेनाभ्यधायि त्वघभयभ-

वभिद्ब्रह्मविद्यामयाच्छा ॥ ६ ॥

भूमौभारतमण्डले मगधभूभूषागयाविश्रुता तस्या दक्षिणतो युग-

द्वयहतेपुर्योजने यो मगा । ग्रामःसन्निहितस्ततो ममहितः पुर्ना-

डिराम्नायते यस्तद्वासिकवेः कृतिःकृतिमुदे भूयाद्भवोत्सारिणी७

येनाकारि मुरारिवारिजपदध्यानैकतानात्मना जीवन्मुक्ततरङ्गि

णीति तदनु श्रील प्रशस्तिद्वयम् । योगेऽल्पाविवृतिः कृतिस्तु  
बहुधा श्रीव्याससूत्रादिषु तेनादर्शि तमस्सुवासरमणिर्ग्रन्थो  
ऽयमाश्रयसे ॥ ८ ॥

अशुद्धि नीलिमायोऽत्र धियो भ्रान्त्या वसीयते ।  
लाञ्छणंसखलास्येन्दौ सज्जनाक्षीणि रञ्जयन् ॥ ९ ॥

अधीत्य पितुरेवाहं गेहे शब्दानुशासनम् ।  
दयालोऽशंकरादद्धा शङ्करावासिदैशिकात् ॥ १० ॥

शब्दशास्त्रमशेषेण तथान्यदपि तन्त्रतः ।  
कार्शिप्राप्य पुनःशास्त्रं श्रीदामोदरशास्त्रिणः ॥ ११ ॥

शब्दब्रह्मणि निष्णतादैशिकात्कालिकादथ ।  
चान्यस्मादप्यधीत्यैवं लब्धवर्णत्वमाप्तवान् ॥ १२ ॥

स्वातंत्र्यं सर्वतंत्रेषु काशीपण्डितमण्डलात् ।  
विद्यावाचस्पतित्वं तु शारदापीठदैशिकात् ॥ १३ ॥

मठत्रयस्याधिपते भारतीतीर्थशंकरात् ।  
प्रसन्नादादराल्लब्ध्वा स्वार्शीवादपुरःसरम् ॥ १४ ॥

चिन्तामणिं मनुंप्राप्य दयालोऽशंकरादहम् ।  
श्रद्धानो जपन्नित्यं वृन्दावनमवाप्तवान् ॥ १५ ॥

सूर्यपालक्षितीशेन मानितो वृत्तिदानतः ।  
कृतवाञ्छास्त्रमेतत्तु श्रुतिशास्त्रोपवृंहितम् ॥ १६ ॥

पश्यन्तु कृतिनः सर्वे तोषमायान्तु सज्जनाः ।  
गुणैर्धान्यैर्नराः दोषैः पलालैः पशवः परे ॥ १७ ॥

सर्वा भूरुर्वरेवास्तु संधिमास्थायभूभृतः

अविच्छिन्नान्वयाः सन्तु परलोकजिगीषवः ॥ १८ ॥

अमृतं सकृदभ्यस्य को न याति परांगतिम् ।

कृष्णार्पितफलेनायं लोकः श्रेयोऽधिगच्छतु ॥ १९ ॥

स्वायत्तीकृतग्रन्थोऽयमुद्रापणफलक्रियः ।

सूर्यपालमहीन्द्रस्य करकञ्जे समर्पितः ॥ २० ॥

भूयो भूयो भाविनो भूमिपालानाशीर्दत्त्वा याचते प्रह्व एषः ।

श्रेयोरत्नं यत्नतोऽक्षय्यमुप्तंकाले कालेवोऽवनीयावनीयम् ॥ २१ ॥

विद्यापञ्जरमंजुलो द्विजवरोरावैरवैरं सुधा ।

द्रावैराशु विमोहयन्नपनयन्ध्वान्तं तमिस्राहितम् ॥

गीतं नीतिमनोहरं श्रमहरं मन्दं पुनर्व्याहर ।

न्नानन्दैकसुधासवं विजयते कोऽपीन्द्रनीलच्छविः ॥ २२ ॥

श्रुत्वाकृष्णपदारविन्दयुगलं तेऽज्ञानदृष्टिप्रदं ।

जन्मान्धोऽस्मिं विषण्णमन्थरमतिर्धाविन् स्वलन् कापथे ॥

क्रूरं क्रूरमतिं कुकर्मनिरतं ज्ञात्वा सुरैर्हार्पितं ।

श्रीमंस्तात कृपावदातिमातमन्दीनं नतंमोद्धर ॥ २३ ॥

याते वेदवसुग्रहेन्दुकालिते सम्बत्सरे वैक्रमे ।

वैशाखेभृगुवासरेस्मरतिथौ पक्षे सिते संस्कृतम् ॥

संमुद्राप्य विकासितं विरचितं शारीरकं मुक्तिदं ।

श्रीकृष्णाब्जपदे समर्पितफलं भूयाज्जनश्रेयसे ॥ २४ ॥

क्षितिशक्राय सर्वस्मै यस्मै कस्मै समर्पितं ।

ते नुगृह्णन्तु दृष्ट्वैतदक्षेणाक्षणा विचक्षणाः ॥ २५ ॥

## श्री शङ्कराचार्यस्थापितमठचतुष्टयाम्नायपरम्परा

- १ श्री नारायण
- २ पद्मभू
- ३ वशिष्ठ
- ४ शक्ति
- ५ पराशर
- ६ वेदव्यास
- ७ शुकदेव
- ८ गौडपाद
- ९ श्री गोविन्द पूज्यपाद
- १० श्री शंकराचार्य जी



## वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्डे शुद्धिसूचकम्पत्रम्

पृष्ठ	पंक्ति०	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	३	उद्दङ्कि	उदटङ्कि
१०	५	पारयिष्यथ००	पारयिष्यथ
१४	६	तदशक्रोति	तच्छक्रोति
१५	६	शाक्तव्यञ्जिता	शक्तिर्व्यञ्जिता
१७	७	संवर्णनेन	संवर्णनेन
	८	सवमवदातम्	सर्वमवदातम्
३०	७	मुमुक्षुभिः	मुमुक्षुभिः
३५	३	जायमानं	जायमानस्य
३७	७	अज्ञाननो	अज्ञानिनो
५४	४	प्रच्यवेत	प्रच्यवेत
५६	१०	मंत्र	मत्र
६१	१	मन्यषाम्	मन्येषाम्
६४	९	पृथ्यादीनि	पृथिव्यादीनि
६८	१	आहास्वित	आहोस्वित
६८	८	असत्यनिष्ठ	असत्यनिष्ठाः
६९	८	चंतनो	चेतनो
७२	३	सहैव	सहैव
७२	४	तत्वामि	तत्त्वानामी
८०	३	वेदानाम्	देवानाम्



पृष्ठ	पंक्ति०	अशुद्धम्	शुद्धम्
८०	४	औरजेव	औरजेव
८५	५	कृतोपराधः	कृतोऽपराधः
८६	१	भृता	भृताः
८८	१	विशष	विशेष
८९	७	आकर	आकार
१००	३	कुरं	कूरम्
१००	४	श्रीमन्	श्रीमंस्तात
	४	मतिमन्दी	मतिमान् दीनं
११०	३	सुखरकं	सुखाकारकं
११७	३	जलां	जल
११७	४	मनस	मनस्सं
११८	२	माकाशः	माकाशं
१२८	५	विशेषता	विशेषणता
१५८	६	पक्षाःप्रचरति	पक्षाःप्रचरन्ति
१६०	८	गृह्यत	गृह्यते
१६३	११	वाधसामाना	वाधसामान
१६५	१	वाद	वाध
१७२	६	सवेश्वरता	सर्वेश्वरता
१७८	११	प्रतिहतं	प्रतिहता
१७९	१०	हस्यादि	इस्वादि
१९५	२	निमित्ति	निमित्तः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१६	८	समाधिस्तराणि	समाधिसराणि
२२०	१३	ज्ञानां सेत्वात्	ज्ञानांशे सत्वात्
२२३	४	विचार्यं	विचार्यम्
२३१	७	चतनस्य	चेतनस्य
२४४		धर्मिगो	धर्मिणो

अथोपनिषदामशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१८	दृष्टा	द्रष्टा
५	३	नित्यायः	नित्याभ्यः
६	३	संवत्सरो ख्यभ्यः	संवत्सराख्येभ्यः
६	१६	ननूक्तायः	ननूक्तायाः
७	११	अमृतमश्नुतेः	अमृतमश्नुते
२१	६	दृष्टा	द्रष्टा
३०	१९	फेन	फेनः
३१	७	प्राय	प्रायः
३३	१०	दृष्टा	द्रष्टा
३३	१७	कर्तृत्वेन	कर्तृत्वेन
५०	१७	निदध्या	निदिध्या
५२	१०	नुपपत्तिः	नुपपत्तिः
५५	१०	दैव	देव

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५७	२०	उक्त्वेदनस्य	उक्त्वैतस्य
६५	५	आनन्दत्येतम्	आनन्त्यम्
६६	६	द्रव्याणम्	द्रव्याणाम्
६६	४	अन्नात्	अन्नात्
७६	८	वृहस्पतेः	प्रजापतेः
७८	१६	प्राक् प्रदीप करणात्	प्राक्प्रदीपाकरणात्
११६	१३	विचित्य	विचिन्त्य
१३०		विज्ञातारे	विज्ञातारं
१४८	१७	विद्यावत्	विद्यावतः
१५६	१७	वागौर्भवति	वाऽगौर्भवति
१७०	६	वर्णापशदाः	वर्णापसदाः
१७१	१७	साधना आत्मानो	साधनात्मानो
१७३	७	बुध्यगम्यम्	बुद्ध्यगम्यम्
१७३	१०	रापनेया	रपनेयाः
१८३	१७	विज्ञानात्मन	विज्ञानात्मनः
१८६	२९	प्रकर	प्रकरण
१८९	१६	उच्चते	उच्यते
१८९	७	उपेतिषाद्भि	उपनिषाद्भिः
१९१		येदत्	यदेतदन्त
२३४	१८	भृषम्	भृशम्
२४८	१४	जीणकृपा	जीर्णकृपा

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५२	२	हेतु	हेतुः
२६५	१८	ज्यातिषस्ते	ज्योतिषस्ते
२६५	१७	प्रज्ञाननस्य	प्रज्ञानस्य
२९०	१२	कर्तृणि	कर्तृणि
२८१	७	कर्तृणि	कर्तृणि
२८१	६	आभमु	आभिमु
२८२	१४	उत्क्रान्ति	उत्क्रान्ति
२९२	१७	येनः	येन
२९३	१०	अकुल	अकलु
२९७	१	वेदः	विदः
३१०	१४	ईषा	ईषा
३११	४	ईषा	ईशा
३१२	१	शूना	सूना
३१८	२	ज्ञान	अज्ञान
३२०	७	कर्तृ	कर्तृ
३२२	१३	प्रतिपादतम्	प्रतिपादितम्
३२४	१३	अधिकारणञ्च	अधिकारिणाञ्च
३३१	४	ईषा	ईशा
३३१	१४	होगी	होगा

## विषयानुक्रमणिका शुद्धि सूचकम् पत्रम्

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१०	ब्रह्मण	ब्रह्मणः
२	७	शूना	सूना
८	१	पृष्ठा	पृष्ठा
८	१०	अधुर्वेण	अध्रुवेण
८	१४	लक्षणं	लक्षण
१६	७	ब्रह्मण	ब्रह्मणः
१६	१४	वात	वातः
१७	१२	वर्णितः	वर्णिताः
२०	६	अङ्गात्	अग्रदा
२०	७	आस्यादा	अस्मादा
२२	६	तद्वेदम्	तद्वेदम्
२३	६	मिरेषाम्	मितरेषाम्
२४	७	उपाचत	उपचितः
२७	८	द्रष्टान्त	दृष्टान्त
२७	८	स्येन	स्येन
२७	१६	द्रष्टान्त	दृष्टान्त

## श्रीभित्ताया अशुद्धि सूचकम् पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१६	क्रियत	क्रियते

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	२	क्षत्र	क्षात्र
८	४	मूढोअसि	मूढोऽसि
२६	१	स्वधर्मकाति	स्वधर्म कीर्ति
३८	१७	वर्तनन	वर्तमान
५२	११	स्मार्ते	स्मार्तेः
७४	३	ससाध	सिपाध
७४	१०	पूर्वोक्त	पूर्वोक्त
८०	६	विनिश्यति	विनश्यति
८२	८	अनुष्ठा	अनुष्ठान
८४	१७	निष्कया	निष्क्रिया
८६	७	कमणा	कर्मणा
८१	७	युक्ता	युक्तः
९३	१२	कर्तृत्व	कर्तृत्व
९४	१५	इन्द्रयाणि	इन्द्रियाणि
१००	४	दशनानष्ठा	दर्शननिष्ठा
११४	१२	अक्षारा	अक्षर
११७	८	उपत्य	उपेत्य
१२१	२	दशयति	दर्शयति
१२२	१२	कर्माण	कर्मणः
१२३	११	वस्थासुः	वस्थासु
१२६	६	याग	योग

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२७	१८	कते	केते
१३५	९	मन्मनां	मन्मना
१३५	१२	द्वेशा	द्वेषा
१३७	४	अमूर्त	अमूर्त
१४६	२	धर्मे	धर्मे
१६३	१६	कर्तृत्वे	कर्तृत्वे
१६६	१३	निदेशः	निर्देशः
१७२	३	जंगम्	जङ्गमम्
७२७	५	जङ्गम	जङ्गमच
१८२	१२	याजयामि	योजयामि
१६६	१४	शास्त्र	शास्त्र
२१२	१४	संक्षे	संक्षेप
	१४	ही	ह्री
२१३	७	अगल्म्यम्	प्रागल्म्यम्
२२२	१	करान्	करान्
२५२	३	सङ्गरहिता	सङ्गरहिताः
२५५	६	सर्व हि	सर्व हि

अथ ब्रह्मसूत्र चतुष्टयेऽशुद्धिसूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	११	सौत्र	श्रौत
२		भोगौषणाश्च	भोगौषणासु
२	४	तिभिः	श्रुतिभिः

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	१०	सकलं	सकल
३	११	चित	चित्
३	१२	साक्षि	साक्षी
३	१६	मय	मयं
४	१	मयांतु	मायांतु
४	१०	कलै	कलो
७	१७	आकार	आकी
१०	३	श्रातीनां	श्रुतीनां
१०	९	वाक्यैरा	वाक्यै
२२	४	हत्मिया	हमित्या
२४	९	प्रत्यगो	प्रत्ययगो
४९	१५	तादात्म्यम्	तादात्म्यम्
५८		रोप्यह	रोप्याह
५९	६	स्त	स्तु
१४७	१९	मवष्यति	भविष्यति
१५२	१७	विद्वस्यमान	उदस्यमान
१५७	१५	जरामर्यवादो	जरामर्यवादे
१८८	६	कमणि	कर्मणि
१९५	६	प्रतिभानपि	प्रतिभानमपि
२१२	६	यत्किंचित्प्र०	यत्किंचित्प्रति
२१९	६	जगदुपानत्वे	जगदुपदानत्वे



पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०६	१०	भषति	भवति
३३६	५	चित्रकारीर्या	चित्रकार्या
३३८	७	तथोर्ध्वगते	तथोर्ध्वगते
३४३	१	तात्पर्यार्थ	तात्पर्यार्थः
३७६	१७	गतरी	गतिरी
४२२	१४	शोकल्य	शाकल्य
४३६	१४	सिद्धार्ये	सिद्धार्ये
४५०	४	जावत	जीवत

अथ ब्रह्म सूत्रे शुद्धि सूचकम् पत्रम् ।

१०	६	सगति	संगति
१८	४	गृह्यते	गृह्यते
२०	९	नहों	नहीं
२२	५	शका	शंका
२८	१९	श्रतेः	श्रुतेः
२८	७	श्रति	श्रुति
२८	१०	एस	एसे
२९	२०	वर्णविष्टं	वर्णाविष्टं
३२	१७	जीवभिन्नं	जीवाभिन्नं
३२	१९	नुपराधात्	नुपरोधात्
३४	४	स्मृतेरनव	स्मृतेरनव
३६	१३	येन्ये	येन्ये
३६	१३	मन्वादिदरपीर	मन्वादिदरपरि

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६	१७	चेत्स्याल्लोक	चेत्स्याल्लोक
५२	१२	पुरुषं	पुरुष
५६	२१	म-कसे	में-कैसे
६६	३	दापो	दीपो
७२	५	पदा	पैदा
७२	६	वैशेष्यातु	वैशेष्यात्तु
७३	११	सूक्ष	सूक्ष्म
७३	१६	सूक्ष्ण	सूक्ष्म
८४	६	श्रुतिः	श्रुतिः
९४	८	नोपसंहर्तव्या	नोपसंहर्तव्याः
९५	८	शाटचायनीभ्या	शाटचायनीभ्यां
९७	६	व्यथ	व्यर्थ
९७	११	व्यातहारो	व्यातिहारो
९७	११	हातर	हीतर
९७	१२	व्यात	व्यति
१०५	३	हात	हति
१२८	१०	तच्छ्रुते	तच्छ्रुतेः
१३१	३	कामानमना	कामानामना

अथ द्वितीयपादेऽशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्ध	शुद्धम्
१६	८	कल्पनीया	कल्पनीया

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	११	पदार्थाना	पदार्थानां
१६	९	साम्या	साम्या
१६	१५	उपपादीयतुं	उपपादायितुं

अथ तृतीयपादेऽशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	१	निधं	निधिं
३	३	चरितार्थित	चरितार्थित
४	१	प्रवर्तियन्ते	प्रवर्तिष्यन्ते
७	१३	वर्णाश्रमदीना	वर्णाश्रमादीनां
१०	३	शिशपवृक्षयोश्च	शिशपावृक्ष०
२८	११	देशना	देशानां
५३	७	निर्जणं	निर्जरणं
५६	७	ब्रूयाणः	ब्रुवाणा
६९	२	मोक्षाधनत्वं	मोक्षसाधनत्वं
६९	१५	कर्न	कर्म
७२	१	उपासीतोत	उपासीतेति
७२	३	शाक्ततः	शक्तितः
७२	१८	कल्याणगुणात्	कल्याणगुणात्
७३	३	यानिः	योनिः
७५	१३	तिर्णये	निर्णये
७५	१६	भदस्या	भेदस्या

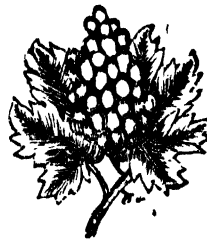
पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
७५	१८	स्मारन्ति	स्मरन्ति
७६	९	भद	भेद
७६	१०	दिन्यास्थेयं	दित्यास्थेयं
७६	११	भदान्तर	भेदान्तर
८२	१८	रक्यं	रैक्यं
८३	१७	जीवश्वरौ	जीवेश्वरौ
८३	१७	विलक्षणा	विलक्षणौ
८९	७	सिद्धन्त	सिद्धान्त

अथ चतुर्थपादेऽशुद्धि सूचकम्पत्रम् ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	८	भिन्वहं	भिरन्वहं
८	१२	त्रिविजा	त्रिवीजा
९	१५	हीं	हीं
१०	३	हीं	हीं
३१	१	परिमाणैरमृता	परिमाणैरमृता
३५	२	ककुदेश्व	ककुदोश्च
३६	५	क्रिया	क्रिया
४४	७	नमा	नमो
४५	८	वण	वर्णे
४५	१२	न्येसद्व	न्यसेद्व
५२	११	वांछितवाप्स्यति	वाञ्छितमवाप्स्यति

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५९	६	पंचावणकं	पंचावर्णकं
५९	११	तामिमं	तमिमं
६१	११	जीर्णमितभाजनः	जीर्णमितभोजनः
६६	१	जीमन्मुक्तः	जीवन्मुक्तः
६८	५	द्युतङ्	द्युतङ्गे
६९	१५	दक्षिणस्या	दक्षिणस्यां

❀ इति ❀



# वेदान्तसिद्धान्तः तमार्तण्डे भूमिकाप्रकरणे

## विषयक्रमणिका ।

विषयः

पृष्ठांकाः

मङ्गलाचरण

१

श्रीमान् आवागढ महाराज का प्रशंसा और ग्रन्थ का नाम

२

नास्तिकों की निन्दा चार प्रकार का मत वर्णन और धर्म की प्रशंसा

३

ग्रन्थको वेदमूलत्वकथन परोपकारार्थ ग्रन्थ कथन जगतप्रवर्तक ईश्वर है

४

वेदके ३ काण्ड वर्णन उपनिषद् गीता ब्रह्मसूत्रादि युक्त वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्ड के चार पाद वर्णन

५

निगमागम मंत्रों का संग्रह चतुर्थपाद का वर्णन

भूमिका का आरंभ

६

चार प्रकार के मत में सब मत अन्तर्गत हैं इस की युक्ति कथन

७

पातञ्जलमत के भेदवाद का खण्डन न्याय शास्त्र का खण्डन

—११—

विषयाः	पृष्ठांकाः
अधिष्ठान कथन	१६
संसारभ्रान्ति अनादि निर्णय	१७
वैष्णव चतुःसंप्रदाय प्रशंसा	१८
श्रीमद् भागवत से अद्वैतमत की सिद्धि कथन	१९
हंसावतार परमेश्वर वाक्य कथन	२०
शिष्टमतानुवाद प्रकरण	२१
श्री भगवत् प्रणाम और षट् सम्पत्ति वर्णन	२२
नित्यानित्य वस्तुविवेक	२३
उत्कटवैराग्यकथन	२४
चतुर्विधचैतन्यकथन	२५
यटाकाशादि चतुर्विध दृष्टान्त वर्णन	२६
अज्ञान बन्धन का कारण और ज्ञान मोक्ष का कारण है	२७
महावाक्य चतुष्टय का वर्णन	२८
पूर्वमीमांसा और वेदान्त का फल	२९
ईश्वर की नित्यता साधन	३०
विवेक का वर्णन	३१—३७
आत्मा का लक्षण ज्ञानी को कर्म दुख नहीं देता है इसका वर्णन	३८

विषयाः

पृष्ठांकाः

ज्ञानी के किये हुए कर्म को क्रम से शत्रु ज्ञानी के पाप को और मित्र पुण्य को ले लेता है इस का वर्णन	३९
जीवन्मुक्त का कथन	४०
माया और ब्रह्म से संसार का कथन	४१
पञ्चीकरण	४२
तीन अवस्थाओं का वर्णन	४३
स्थूल सूक्ष्म और कारण शरीर वर्णन	४४
ब्रह्म से संसार की उत्पत्ति और इन्द्रियादिकों की उत्पत्ति वर्णन	४५
महाभूतों का पञ्चीकरण	४६
हिरण्यगर्भ-विराट्-ब्रह्म-तीनों एक ही हैं और	
जीव स्वरूप का वर्णन	४७
सात भूमिकाओं का वर्णन	४८
सातों भूमिकाओं का विवरण	४९
वेदान्तोक्त पञ्चदशाङ्गयोग	५०—५२
त्रिभूमिका और गीता के ६—६ अध्याय का विचार	५३
गीतार्थोपसंहार अधिकरण निर्णय	५४



विषयाः	पृष्ठांकाः
शास्त्रत्रैविध्यवर्णन	५५
वेदान्त के अन्तर्गत सब शास्त्र हैं इसका निश्चय	५६
चैतन्य निर्णय	५७
प्रमाण निर्णय	५८
त्रिकाल में ब्रह्मैक्यता का वर्णन	५९
व्युत्क्रमसे संसार का लय कथन	६०
ग्रंथ विषय सूचना	६१
मन बुद्धि आदि का कार्यज्ञान और एक जीव बाद	६२
चतुर्विध चैतन्य निर्णय नास्तिकमतों का खण्डन	६३
आरंभ	६४—७२
चार्वाक मत का खण्डन	७३—८३
दयानन्दमत का खण्डन	८४—८८
मूसा-ईसा-और महम्मद आदि के मतों का खण्डन	८९
बौद्धमत खण्डन	९०
बौद्धमत जैनमत खण्डन	९१
श्रीवैष्णवमत वर्णन	९२

विषयाः

पृष्ठांकाः

श्रीवल्लभाचार्यमत से तत्समुद्रा का उपहास वर्णन	९२
वल्लभाचार्य संप्रदाय विष्णुस्वामिमतान्तर्गत है इसकी सिद्धि	९३
श्रीवल्लभाचार्यमत का और कूट का वर्णन	९४—१००
वृत्तिज्ञान	१०१
वृत्ति का लक्षण एक सूत्रसे बारह सूत्र तक	१०२
१३ से २१ सूत्र तक	१०३
ईश्वर और प्रमाण निर्णय साधारण कारणादि	
२२ से २८ तक	१०४
प्रत्यक्ष प्रमाण निरूपण २९ से ३४ तक	१०५
स्पर्शप्रत्यक्ष ज्ञानादि का कथन ३५ से ३९	१०६
नेत्रादि प्रत्यक्ष ज्ञानादि ४० से ४४	१०७
मानस प्रत्यक्ष ज्ञान ४५ से ५०	१०८
जाग्रत् स्वप्नसुषुप्ति आदि का वर्णन ५१ से ५५	१०९
चेतन चतुष्टय का ज्ञान ५६ से ६१	११०
उक्तसूत्रों का संस्कृत और भाषामें विशेष निर्णय	१११—१२८
पुनः चाक्षुषादि प्रमाण निरूपण	१२९
रासनादि प्रत्यक्षादि निरूपण	१३०—१५१

## विषयाः

## पृष्ठांकाः

वृत्तिप्रयोजन	१५२
ज्ञान निरूपण अज्ञान शब्द के पर्याय	१५३
भेदवादि के पूर्वपक्ष का उत्तर	१५४
द्रव्य दो तरह के अज्ञान से उत्पन्न	१५५
सांख्यमत खण्डन	१५६
तुच्छातुच्छ द्रव्यनिर्णय	१५७
जीव ईश्वर का विचार	१५८
माया का विचार	१५९
जीवेश्वर के निर्णय में चारपक्षों का वर्णन	१६०
चारों पक्ष में जीव ईश्वर से अभेद	१६१
चार तरह के चेतन निर्णय	१६२
विद्यारण्यस्वामि के मत का खण्डन	१६३
विवरणकार के मत में चेतन त्रय का कथन	१६४
पुनः चेतन चतुष्टय वर्णन	१६५
प्रौढिवाद पञ्चदशीकार का कथन	१६६
उसको विवरण कार का किया खण्डन का वर्णन	१६७
प्रतिविम्ब ईश्वर है इसको कहने वाले पर पक्ष का वर्णन	१६८

विषयाः	पृष्ठांकाः
विद्यारण्यस्वामि का मत खण्डन	१६९
विद्यारण्यस्वामि का भक्त का कथन	१७०
उसके खण्डन की जुक्ति	१७१
आनन्दमय कोश ईश्वर नहीं है इसका वर्णन	१७२
माण्डूक्योपनिषद् का कथन प्रतीकोपासना के लिये है इसका वर्णन	१७३
चतुर्दश त्रिपुटी का वर्णन	१७४
जीव का ही अवस्था विशेष आनन्दमय कोश है इसका कथन	१७५
चेतनात्रय के विषय का वर्णन	१७६
उसी की युक्ति	१७७
विम्ब प्रतिविम्ब भाव	१७९—१८०
प्रतिविम्ब बाद का खण्डन	१८१
अवच्छिन्न वाद खण्डन	१८२—१८६
कर्णदृष्टान्त	१८७
वामदेवदृष्टान्त	१८८—१८९
उत्तमाधिकारी का वर्णन	१९०
एक जीव वाद बहुमत नहीं है इसका वर्णन	१९१
प्रतिविम्ब वर्णन	१९२—१९३

विषयः	पृष्ठांकाः
चेतनत्रय वर्णन	१९४
आभासवाद	१९५—१९६
अनिर्वचनवाद	१९७
प्रतिविम्ब का द्रव्यत्व निषेध	१९८
छायावाद के द्रव्यत्व का निषेध	१९९
प्रतिविम्बोपादान वर्णन	२००
मूलाज्ञान वर्णन	२०१
तूलाज्ञानवर्णन	२०२
शंका समाधान	२०३
उनका विचार का वर्णन	२०४
किसी के मत का वर्णन	२०५
विक्षेपावरण शक्ती का वर्णन	२०६
दो शक्तिओं का वर्णन	२०७
संशय का वर्णन	२०८
संशय का समाधान	२०९
मूलाज्ञानादि का कथन	२१०—२१५
अधिष्ठान भिन्न ज्ञान से भी अज्ञान निवृत्ति	२१६—२१९
दोनों जगह दोष का कथन	२२०
नियमा भाव वर्णन	२२१

विषयाः

पृष्ठांकाः

उसमें दोष का वर्णन	२२२
शंका का कथन	२२३
समाधान वर्णन	२२४
सब दोषों का परिहार	२२५
स्वप्नाध्यास वर्णन	२२६
जीवाभास और तीन प्रकार के जीवों का वर्णन	२२७
पारिमार्थिक जीवादि का वर्णन	२२८—२२९
चेतन विचार	२३०—२३४
अपरोक्षअधिष्ठान वर्णन	२३५
अन्यमत वर्णन	२३६—२३९
त्रिविधाधिष्ठान परोक्षता वर्णन	२४०
द्वैतके कहे दोषों का वर्णन	२४१
संसार का नित्यता का वर्णन	२४२
सृष्टिवाद और दृष्टिवाद का कथन	२४३
विना नित्य होने संसार के द्वीताभाव	२४४
अद्वैत सिद्धि कथन	२४५
संन्यास से मुक्ति वर्णन	२४६
ज्ञानसे मुक्ती का अधिकारी का वर्णन	२४७

# शिष्यानुशासनविषयानुक्रमणिका

विषयाः

पृष्ठांकाः

शिष्यानुशासनम्	१
ब्रह्म लक्षण वर्णन	२
कस्त्वं इसका कथन	३
जात्यभिमान वर्णन	४
उसका निरास	५
अन्नादि से शरीरोत्पत्ति	६
नानात्वाभाववर्णन	७
अभेद कथन	८
मृषाभेद वर्णन	९
जीव में वेदना का निषेध	१०
साधक में विप्रतिपत्ति वर्णन	११
भेद में दोष वर्णन	११
लौकिक पदार्थ और स्वभाव का त्याग वर्णन	१३
स्वभावप्रश्न	१४
स्वभाव निषेध	१५
वंशस्तम्भ का दृष्टान्त	१६

विषयाः

पृष्ठांकाः

सुखदुःखादि में निषेध	१७
सुखादि आत्मा नहीं है इसका वर्णन	१८
कूटस्थआत्मा में संन्देह	१९—२०
सन्देह का खण्डन	२१
कूटस्थआत्मा की सिद्धि	२२
प्रमाण प्रमातृत्ववर्णन	२३
तथा कर्तृत्व	२४
स्वप्नादि वर्णन	२५
सुषुप्ति में विशेषता वर्णन	२६
उपसंहार वर्णन	२७
संस्थापन वर्णन	२७

इति शिष्यानुशासनविषयानुक्रमणिका ।





❀ ॐ श्रीगणेशायनमः ❀

## अथ वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डः

प्रथमः पादः

श्री कृष्णशरणंमम

प्रत्यूहध्वान्त मार्तण्डं पिण्डं प्रेम्णो महेशितुः।

वक्रतुण्ड मुमापुण्यम्बराभीति करं श्रये ॥ १ ॥

यस्मिन्सम्भासते विश्वं शुक्तौ रूप्यवदुत्थितम् ।

सच्चिदानन्दरूपं तं श्रीकृष्णं परमाश्रये ॥ २ ॥

श्री कृष्णायनमः

‘ग्रन्थ के आदि में मंगलाचरण करना, इस शास्त्र की आज्ञा और शिष्टाचार के अनुसार ग्रंथकर्ता निखिल विघ्नविच्छेद हेतु आदिपूज्य श्री गणनायक का स्मरणरूप मंगलाचरण आदि में करते हैं। विघ्नरूपी अंधकार के दूर करने को सूर्य महादेवजी के प्रेमधन पार्वती के पुण्यरूप वर और अभय के करने वाले अथवा वर और अभय हैं हाथमें जिन के ऐसे वक्रतुंड गणपति का मैं आश्रय करता हूँ ॥ १ ॥

अब अपने इष्टदेव श्रीकृष्णचन्द्र का स्मरण करते हैं मैं सच्चिदानन्द-रूप परमेश्वर उस श्री कृष्ण का आश्रय करता हूँ जिसके विषे यह

सूर्यपालकरालम्बात् सम्प्राप्तावसरोऽधुना ।

सिद्धान्त मत मार्त्तण्डं दर्शये दुर्दिनोदितम् ॥ ३॥

विश्व, सीपी में चांदी के समान भान होता है। इस श्लोक में कवि ने अपना अभिप्राय पूर्ण रीति से प्रकट कर दिया है। और इस मंगलाचरण से ग्रन्थ में वर्णन किये जाने वाले तात्पर्य का संक्षेप से प्रकाश कर दिया है। प्रकृति कार्य समस्त जगत् सच्छब्द मात्र से व्यवहृत होता है। जीव सत् और चित् नाम से व्यवहृत होता है और परमात्मा सत् चित् आनन्द नामसे व्यवहृत होता है।

इन तीनों का ऐक्य रूप श्री वृन्दावन विहारी सर्वोत्कृष्ट श्री कृष्णचन्द्र हैं। सीपी में भ्रान्ति से चांदी का भान होता है। वास्तव में सीपी में चांदी नहीं है। सीपी के यथार्थ ज्ञान होने से भ्रान्ति दूर होकर जैसे चांदी का भान होना मिट जाता है, इसी प्रकार श्री कृष्ण के विषे अनादि अविद्यासे यह जगत् प्रकाशित हो रहा है। और श्री कृष्ण के यथार्थ ज्ञान होने से यह दृश्यमान मायिक जगत् लय होजाता है। तब सर्वत्र श्रीकृष्ण ही श्रीकृष्ण दीखते हैं। इसी अवस्था की प्राप्ति का उपाय इस ग्रन्थ का उद्देश है ॥ २ ॥

चन्द्रवंशी यादव कुल भूषण अबागढ़नरेश श्री सूर्यपालसिंहजी महाराज के आश्रय से समस्त लोक चिन्ताओं से अवसर पाकर मैं अब सिद्धान्तमत के सूर्य का जो दुर्दिन में उदय हो रहा है, दर्शन कराता हूं। जिस दिन बादल छाये हुए रहते हैं, उस को दुर्दिन कहते हैं। उस दिन सूर्य नारायण बहुत कुछ छिपे हुए रहते हैं कोई कोई उन को देख सकता है, और दूसरों को दिखा सकता है। इसी प्रकार यहां पर अनेक अयथार्थ मत बादल स्वरूप हैं। उनमें सिद्धान्त मत रूपी सूर्य छिपा हुआ है। उसके दिखाने का उद्योग इस ग्रन्थ में किया जाता है। वादी प्रतिवादी जिस विषय पर अच्छी तरह वाद विवाद करके एक निश्चय कर दें उसको सिद्धान्त कहते हैं ॥ ३ ॥

विशृङ्खला विमतय श्रुति सेतु विदूषकाः

मतान्यारोप्य जीवन्तु नास्माकंतत्रमत्सरः ॥ ४ ॥

लोकायताश्च बौद्धाश्च जैनावा यवनादयः ।

किन्तु हन्युरिमं लोकं धन्यम्मन्यास्सुरद्रुहः ॥ ५ ॥

आस्तिको नास्तिकश्चैव वैदिकोऽवैदिकस्तथा ।

पूर्वयोः परयोऽयोगे पृथगेतच्चतुर्विधम् ॥ ६ ॥

प्रपित्सवो विपन्नास्स्युर्धर्मं सम्मूढचेतसः

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ ७ ॥

विशृङ्खल, परम्परागतसम्प्रदायविमुख अर्थात् उहंड विमति उलटी बुद्धिवाले श्रुतिसेतुविदूषक वैदिक मर्यादा को मेटने वाले लोग अन्यान्य मतोंको चलाकर अपना निर्वाह करो हम उसमें कोई मत्सरता नहीं है । ( दूसरे के उत्कर्ष को न सहना मत्सर कहलाता है ) ॥ ४ ॥

वे लोग ये हैं लोकायत बौद्ध जैन यवनादिक पर ये लोग अपने को ही धन्य मानते देवताओं से बैर करते हुए इस लोक का ही नाश कहीं न करदं ॥ ५ ॥

आस्तिकवैदिक आस्तिक अवैदिक नास्तिक वैदिक नास्तिक अवैदिक ये पृथक् पृथक् चार प्रकार के भेद हैं । ( इनका खुलासा आगे होगा ) ॥ ६ ॥

जिज्ञासु लोग धर्म के विषय में नहीं जानने से भूल जायेंगे तो धर्म की रक्षा नहीं कर सकेंगे । जिस मनुष्य ने धर्म को छोड़ दिया है उसे धर्म भी छोड़ देता है । धर्म से छोड़ें हुए मनुष्य नष्ट हो जाते हैं, धर्म की रक्षा करने से धर्म मनुष्य की रक्षा करता है ॥ ७ ॥

एतदर्थश्रमो नाय म्रज्ञाकौशल दीपकः।

ममधर्मः परार्थोऽस्तु कृष्ण पादाम्बुजेऽर्पितः॥८॥

सेतुं दर्शयितुं सोहम्परेणैवं प्रवर्तितः।

समुत्सहे समुद्रक्तुं प्रत्यभिज्ञा वशम्बदः ॥ ९ ॥

वक्ष्ये सर्वं श्रुते मूलं यतमानधियाधुना ।

सुधारयन्तु सुधियो वैधुर्यं याद्वियो मनाक् ॥१०॥

सागरे सेतु विन्यासः प्राणि सन्तारण क्षमः ।

पवनोवैनतेयो वा नतमारुह्य गच्छति ॥ ११ ॥

अपिज्ञानसमृद्धम्वा वृद्धम्वा देशकालतः ।

डिम्भं वाचालयत्येष लीलया जगदीश्वरः॥१२॥

इसी के लिये यह श्रम है कुछ अपनी बुद्धि के कौशल दिखाने के लिये नहीं । मेरा धर्म दूसरों के हितके लिये हो जो श्री कृष्ण के चरणारविंदों में अर्पण किया है ॥ ८ ॥

मर्यादा दिखाने के लिये अन्तर्यामी ने मुझे प्रेरित किया है । इससे मैं अपनी बुद्धि के अनुसार कहने का उत्साह करता हूँ ॥ ९ ॥

अब मैं सावधान बुद्धि से सब कुछ वेद मूल ही कहूँगा इसमें कुछ बुद्धि की कमी से झुटि हो उसे बुद्धिमान् सुधार लेवें ॥ १० ॥

सागर में जो पुल बनाया जाता है वह साधारण प्राणियों के पार करने के लिये होता है परन्तु पवन या गरुड़जी उस पर चढ़कर नहीं चलते उनको उसकी आवश्यकता ही नहीं ॥ ११ ॥

चाहे कोई ज्ञान से वृद्ध हो, अथवा आयु से वृद्ध हो, या नितान्त बालक हो, सब को यह जगदीश्वर अपनी लीला से चला रहा है । अथवा कहने को प्रेरित कर रहा है ॥ १२ ॥

कर्मोपास्तिस्तथाज्ञानं वेदाः काण्डत्रयात्मकाः ।

तत्र सिद्धान्तितोधीरैः संक्षेपेणात्र वर्ण्यते ॥१३॥

ईशाद्युपनिषद्व्यूह मन्त्रार्थ क्रमदीपिका

आद्येभाष्योदिता सम्यक् सूचना समुदीर्यते ॥१४॥

श्रीमद्भगवतो गीता रहस्यार्थोत्रमध्यगः

अन्तेब्रह्मचतुस्सूत्री भाष्यसारार्थसंग्रहः ॥१५॥

प्रस्थानत्रितयस्यैवं संक्षिप्तसारसंग्रहः

कृतः पूर्वतरेरेव मुच्यते सम्बिदो मुदे ॥ १६ ॥

आद्य सिद्धान्तपादस्य द्वितीयस्तर्कसञ्चयः

सर्वशास्त्रमतस्तोम स्तृतीये परिबोधितः ॥ १७ ॥

कर्म उपासना और ज्ञान इन तीन काण्डों के कहने वाले वेद हैं । उनमें जो कुछ विद्वानों ने सिद्धान्त किया है वह संक्षेप से यहाँ कहा जाता है ॥ १३ ॥

इसके आदि भाग में ईश, केन आदि उपनिषद् समूह मन्त्रार्थ क्रम दीपिका भाष्यानुसारी सूचना की जायगी अर्थात् उपनिषद् भाग से अपना सिद्धान्त सिद्ध किया जायगा ॥ १४ ॥

मध्य भाग में श्रीमद्भगवद्गीता का रहस्य स्फुट किया जायगा अंत भाग में ब्रह्मसूत्र के चार सूत्रों के भाष्य के सार का संग्रह होगा ॥ १५ ॥

इस प्रकार तीनों प्रस्थानों का संक्षिप्त सार संग्रह जो पूर्वाचार्यों ने ही किया है वही विद्वानों की प्रसन्नता के लिये यहाँ कहा जाता है ॥ १६ ॥

इस ग्रंथ के चार पाद हैं । पहला सिद्धान्त पाद है, जिसमें सिद्धान्त का वर्णन किया जायगा । दूसरा तर्क पाद है, जिसमें युक्तियों से पक्ष का समर्थन है । तीसरा शास्त्रपाद है, जिसमें संपूर्ण शास्त्रों के मतों का सार है ॥ १७ ॥

निगमागम मंत्राणां सद्यस्सर्वोपकारिणाम्

निहितोपासनात्वन्ते कामकैवल्ययोः प्रसूः ॥ १८ ॥

एवं सिद्धान्त मार्तण्ड स्ममुदेतु सुपुष्कलः

महामोहतमस्तोम दोषादो निखिलाधिहा ॥ १९ ॥

इह खलु निखिल जगन्मंडले द्वीपभेदेन देशभेदेन जाति-  
भेदेन कालभेदेनेदानींतनानां जनानामाग्रह गृहीतानां  
मनेकाभिप्राय प्रस्तशेमुषीनां क्वचित्प्रतिष्ठार्थं क्वचिद्रा-  
ज्यादि महैश्वर्य स्वत्वेन संस्थापनार्थं क्वचिज्जीविकार्थं चानेक  
मत संदोह जालं विस्तीर्णं मभूत् । तत्र तत्र प्रतिपित्सूनां  
हेयोपादेयं चातीव दुर्लभतरमासीत् अतश्चनतरां तत्तन्मत  
मुपकर्तुं क्षमं सर्वसाधारणजनस्यातश्चत द्विचार्यं प्रदर्श्यते । उक्तं च

चौथा उपासना पाद है, जिसमें सबके उपकार करने वाले निगमागम  
मन्त्रों की उपासना वर्णन की है । जो भोग और मोक्ष के देने वाली  
है । १८ ॥

इस प्रकार महा मोह अंधकार रूपी दोष के नाश करने वाला मन की  
समस्त व्यथाओं के हरने वाला पूर्ण सिद्धान्त मार्तण्ड उदय हो । १९ ॥

इस समस्त जगन्मंडल में द्वीप भेद, देश भेद, जाति भेद और काल  
भेद से अनेक प्रकार के आशयों से दबी हुई बुद्धि वाले, ऐसे दुराग्रही  
आज कल के मनुष्यों का कहीं प्रतिष्ठा के लिये कहीं राज्यादिक में अपने  
स्वत्व ( हक ) की स्थापना के लिये कहीं साधारण जीविका के लिये अनेक  
मतों का जाल बिछरहा है । उसमें क्या त्याज्य है और क्या ग्राह्य है  
इसका निश्चय करना जिज्ञासुओं को बहुत कठिन हो गया है । इससे  
वे वे मत जनों के उपकार करने को किसी तरह समर्थ नहीं हैं । इससे  
उसका विचार करके यहां निर्णय दिखाया जाता है । वह मत जाल

मतजालं द्विविधं वैदिकमवैदिकंचेति । तदुभयमपि पुनर्द्विविधम् । सेश्वरवैदिकं निरीश्वर वैदिकंच । अवैदिक सेश्वर मवैदिक निरीश्वरं चेति चतुर्विधम् । एष्येव मतेषु सर्वमत मंतर्भवति—तथाहि—निरीश्वरावैदिकाः

१लोकायताः २सौत्रान्तिकाः ३माध्यमिकाः ४योगाचाराः ५वैभाषिकाः ६जैनाश्चेतेषणास्तिका अवैदिकनिरीश्वराः कपिलमतानुयायिन इवैवं वैदिका निरीश्वराः । अन्ये सर्वे सेश्वरा अवैदिकाः । सेश्वरा वैदिकाश्चेति । “आस्तिको नास्तिकश्चे” त्यस्य निर्गलितोऽर्थोऽयमिति ।

अनेक जन्म जन्य पुण्योपचय योगज शुभेच्छाभिजन्य

दो प्रकार का है एक वैदिक दूसरा अवैदिक ये दो प्रकार का भी चार प्रकार का हो जाता है १ सेश्वर वैदिक २ निरीश्वर वैदिक ३ अवैदिक सेश्वर ४ अवैदिक निरीश्वर । इन चार भेदों के अन्तर्गत ही सब मत हैं । जैसे १ लोकायत २ सौत्रान्तिक ३ माध्यमिक ४ योगाचार ५ वैभाषिक ६ जैन ये छे प्रकार के नास्तिक निरीश्वर अवैदिक हैं । कपिल मतानुयायी निरीश्वर वैदिक हैं । और सब मत कोई सेश्वर अवैदिक हैं । और कोई सेश्वर वैदिक हैं । जो वेद को और ईश्वर को भी न माने वो निरीश्वर अवैदिक हैं, जैसे लोकायत इत्यादिक छे । और वेद को माने और ईश्वर को न माने वो निरीश्वर वैदिक हैं जैसे कपिल मतानुयायी । सांख्य सूत्रों में एक सूत्र है ( ईश्वरा सिद्धेः ) ईश्वर की सिद्धि नहीं है । ईश्वर को माने और वेद को न माने वह सेश्वर अवैदिक हैं जैसे यवनादिक । और ईश्वर को भी माने और वेद को भी माने वह सेश्वर वैदिक हैं जैसे सनातन धर्मी । आस्तिको नास्तिकश्चेव इस पूर्व लिखित छठे श्लोक का अभिप्राय यही है । भगवान् पतंजलिका अभिप्राय है, अनेक जन्म के पुण्यों से



वैराग्य सम्पर्कं सुजात सर्वसंसिद्धि रिति स्तेय प्रतिष्ठा या-  
मिति सूत्रेणो दृङ्कि श्रीश्री मद् भगवत्पतञ्जलिमहर्षि पादारविन्द  
द्वन्द्वेनेतिनतन्मतंपरिणाम रमणीय मितिपरे न सहन्ते, तथा-  
हि तन्मते इश्वरेच्छयैव सर्व सिद्धेः शुभेच्छा वैराग्ययोरपि-  
परमेश्वराधीनोत्पत्त्यङ्गीकारात् । इति न पुरुषार्थीनो हि पुरुषार्थ  
स्तन्मते । इत्येव दिशा चान्येषामपिनमतं दूषण चक्रनक्रमु-  
खात् प्रच्युतंभवति तथाहि ( नचकस्यापिमतं जगदुत्पत्ति  
युक्ति साहित्य सहम् ) नचापि जगन्नित्यं प्रत्यक्षतोहि प्रादुर्भाव  
विनाशशालित्वात् घटवत् । नचपरमाणुरूपस्यद्व्यणुकादेर्वा  
नित्यत्वा देव जगतो नित्यत्वमित्यपि सुमतम् सर्वस्यहि साव-  
यवस्य कार्यत्वादेव घटादेरिवानित्यत्व दर्शनात् । सन्नेव ज-

उत्पन्न हुआ योग उससे उत्पन्न हुई जो शुभेच्छा और  
वैराग्य उससे सब प्रकार की सिद्धि उत्पन्न होती है । पर  
यह मत ठीक नहीं है । क्योंकि किसी का कहना है  
कि ईश्वर की इच्छा से ही सब सिद्ध होता है । इनके मत से शुभेच्छा और  
वैराग्य को भी ईश्वर के आधीन होने से कोई भी पुरुषार्थ पुरुषाधीन नहीं  
है । इसी रीति से औरों का भी किसी का मत दूषित होने से नहीं बचा  
है । किसी का मत है कि जगत् नित्य है । पर यह मत निर्दोष नहीं है ।  
क्योंकि जगत्का प्रादुर्भाव और विनाश घट पट की तरह प्रत्यक्ष दीखता है  
फिर नित्य कैसे । यदि ये कहो कि दो परमाणु मिलकर एक द्व्यणुक होता है ।  
उन द्व्यणुकादिकों से जगत् होता है, और परमाणु नित्य हैं, इससे जगत्  
भी नित्य है । तो यह भी मत ठीक नहीं है । क्योंकि अवयव वाला ( कई  
जुड़े अंगोंसे बना ) सभी पदार्थ कार्य होने से घट आदि की तरह अनित्य  
है । इसी तरह कपिलदेव का मत है कि सत् (विद्यमान) ही संसार उत्पन्न

ननशाली इति कैश्चिद्धन्यम्भन्यैरङ्गी क्रियते । असन्नेव जनन-  
शाली संसार इत्यपरैः । तत्रब्रूमः । सन्निति चेत् सत् संसारस्थो-  
त्पत्ति मङ्गी कुर्वाणैः कपिल मतानूचानैः सतो ब्रह्मणो प्युत्प-  
त्ति विनाशविचिकित्सा वारणीया । सत्कार्यवादे कारणार्थना-  
चन घटेत् । नहिसतिसूर्येजगदुपकर्तुमीशोपिपुनःसूर्याम्बि-  
धातुमिच्छति । सदपि जगद्रूपं कार्यं किन्तु व्यापारेण  
व्यज्यते । इत्यपि न भवन्नये चारुतरम् । यतो हि भवन्नये  
न किमप्यसद्वस्तु । तत् सत्प्रकाशो पि सन्नेव भवितु मर्हति ।

होता है । नैयायिकों का मत है कि अविद्यमान ही संसार उत्पन्न होता है  
इन दोनोंका तात्पर्य यह है कि जोवस्तु पहिले से ही विद्यमान है वही प्रकट  
होती है, कोई नवीन वस्तु नहीं बनती ( १ ) जोवस्तु विद्यमान नहीं है  
वह नयी तैयार होती है ( २ ) पर येमत भी ठीक नहीं हैं ।  
क्यों कि सत् ( विद्यमान संसार ) की यदि उत्पत्ति अङ्गीकार  
की जाय तो कपिल मत में सत् जो ब्रह्म है उसकी भी  
उत्पत्ति और नाश मानना पड़ेगा । सत्कार्यवाद में कारण की इच्छा  
नहीं होनी चाहिये । जैसे तैयार घट में मृत्तिका, चक्र, चीवर, कुलाल की  
अपेक्षा नहीं होती । तयार पट में तन्तु, तन्तु वाय, तूरी, वेमा, की चाहना  
नहीं होती । सूर्य के विद्यमान होते जगत् के उपकार करने को समर्थ भी  
इश्वर फिर सूर्य के बनाने का इच्छा नहीं करते हैं ।  
यदि यह कहो कि विद्यमान भी जगत् रूप कार्य है, किन्तु व्यापार  
करके प्रकट होता है । यह भी तुम्हारे मत में ठीक नहीं है क्यों कि तुम्हारे  
मत में कोई भी वस्तु असत् नहीं है । इससे उसका प्रकाश ( प्राकट्य ) भी

यदि च प्रकाशस्यैव प्रकाशनाय युक्तिः क्रियते इति चेन्न तदपि परिणाम रमणीयम् । तत्प्रकाशस्यापि प्रकाशनाय युक्त्यन्तरा पेक्षा स्यात् । पुनस्तस्यापीति परम्परया अन्योन्यचक्रकानवस्था दोषजङ्घालतया दूषणधराधरं लङ्घितुमशक्नुवाना जगदुत्पत्तिपरम्परां पूरयितुं न पारयिष्यथः । इति कापिलं मतं निरस्तम् । पुनः काणादैरसदेव जगदुत्पद्यते इति चाङ्गीक्रियते । तदप्यपेशलम् । स्वपुष्पस्योत्पत्तिरपि सम्भवेत् । अपरं च असतो घटपटयोः स्वस्वकारणे यथा च मृदिघटो नास्ति तथैव तन्तावपि भवन्नयेघटो नास्ति । एवमन्योन्यस्मिन्कारणे कार्यसत्ता विरहात् तन्तोर्घटोत्पत्तेः कोवा

सत् ही हो सक्ता है । यदि प्रकाश के प्रकाशन के लिये ये युक्ति आप करते हैं, तो यह भी परिणाम में ठीक नहीं है । उस प्रकाशके भी प्रकाशन के लिये दूसरी युक्तिकी अपेक्षा होगी । उसके लिये फिर अन्य युक्तिकी अपेक्षा होगी । इस प्रकार इसपरम्परा से अन्योन्याश्रयचक्रकानवस्था दोष होगा । तब किसी प्रकार भी जगत् की उत्पत्ति परम्परा को पूरी नहीं कर सकोगे । इस प्रकार सत् ( विद्यमान ) ही संसार उत्पन्न होता है इस कपिल मत का निरास हुआ । असत् ( अविद्यमान ) ही जगत् उत्पन्न होता है यह कणाद का मत भी रमणीय नहीं है । क्यों कि इस मत से आकाशपुष्पकी शशशृंगकी भी उत्पत्ति संभव है । दूसरी बात यह है कि असत् ( अविद्यमान ) घटपटादि पदार्थकी अपने अपने कारण में जैसे मृत्तिका में घट नहीं है और पट भी नहीं है इसी प्रकार तन्तु में भी घटपट नहीं हैं ऐसे परस्परकारण में कार्यसत्ता के न होने से तन्तु से भी घटकी

वारायिता भव दैशिक परम्परासु । ननु शक्ति विशेष आश्रि-  
यते इति चेत् । स शक्ति विशेषः कार्येण सम्बध्यते न वा  
सम्बध्यते । आद्ये त्वसता कार्येणोक्त सम्बन्धो न युज्यते । चरमे-  
पितृभय मन्तरा सम्बन्धो ना पिदृष्टः ना पि श्रुतः । इति  
च । सम्बन्ध मन्तरा शक्ति विशेषः कार्य जनकः इति भवतां  
प्रयासो न पर मत प्रतारण क्षमः । व्यापार विशेष एवा  
वाशिष्टः । अपरश्च भव न्नये परमाणु कारण वादो वादाहव  
दुन्दुभि ध्वानोहि भिन्न दुन्दुभेर्ध्वानोवसीयते । तथा हि । निर-  
वयस्य परमाणोः परमाण्वन्तर योगेन जगदुत्पत्ति मवैषि

उत्पत्ति होने का तथा मृत्तिका से पट की उत्पत्ति होने का निवारण आपके  
यहां कोई नहीं कर सक्ता । कदाचित् यह कहो कि हम शक्ति विशेष  
के आश्रय से निर्वाह कर लेंगे, अर्थात् मृत्तिका में जो शक्ति है कि घट को  
उत्पन्न करती है परन्तु पट को उत्पन्न नहीं कर सकती, तो हम यह पूछते हैं  
कि वह शक्तिविशेष कार्य से सम्बन्ध रखता है या नहीं । यदि कहो कि  
सम्बन्ध रखता है तो असत् कार्य से सम्बन्ध कैसे युक्त हो सकता है ।  
अन्तिम पक्ष में कहो कि नहीं रखता है । तो दोनों सम्बन्धियों के  
बिना सम्बन्ध न तो देखा है न सुना है । सम्बन्ध के बिना भी शक्ति  
विशेष, कार्य के उत्पन्न करने वाला है, यह आपका वृथा ही परिश्रम है ।  
क्यों कि यह आपका युक्ति जाल पर मत के दवाने के लिये था सो  
दूषित होने से आपका कथन मात्र व्यापार शेष रह गया । तीसरी बात  
यह है कि आपके [नैयायिकोंके] मत में परमाणुकारण वाद, वाद रूपी रण-  
दुन्दुभि ध्वनि वाला होते हुए भी फूटी दुन्दुभी की सी ध्वनी वाला रह जाता  
है । अर्थात् आपका परमाणु कारणवाद वृथा ही है । वह जैसे । अवयव रहित  
परमाणुका दूसरे परमाणु के साथ योग होने से जगत् की उत्पत्ति होती है ।

चेत् जगत्तो निरवयवत्वं प्रसज्येत । कारणानुरूपत्वं कार्यस्या  
 शेष मत् चाटुकार शत सहस्रेणाङ्गी करणात् । न च द्व्यणुक  
 त्रसरेणु क्रमेण जगदुत्पद्यताम् । इत्यपि भवतां पतने करा  
 वलम्बो हि पिच्छिलितएव । तथा हि । निरवयवस्य परमाणो  
 हि द्व्यणुकादिना य संयोगः स्ससकलेन संयोगो विकलेन  
 वा संयोगः । आद्ये स्व सिद्धान्त हानिः । परमाणौ  
 निरवयवे सावयवत्व कल्पनया एको दोषः । द्वितीयस्तु  
 सर्वावयवेन संयोगे पुनर्जगदपि निरवयवं निरंशं सत् न  
 समृद्धमुच्चावच प्रचय चर मिति । चरमोदोषः । पुनरपि  
 निरवयवोऽपि परमाणुः निरवयवस्यैव जगत् स्समुत्पादकः  
 स्या देवमेकस्मिन्नपि परमाणावनन्त परमाणु सञ्चारात्  
 दीर्घ ह्रस्वयोर्मेरु सर्षपयोस्तुल्य व्यवस्थिति स्समुज्जृम्भेत ॥

ऐसा आप मानते हो तो जगत् भी निरवयव मानना पड़ेगा क्यों कि कारण  
 के अनुरूप ही कार्य होता है, यह सब मतों ने अंगीकार किया है ।  
 और यदि द्व्यणुक त्रसरेणु क्रम से जगत् की उत्पत्ति होती है, ऐसा आप  
 मानते हो तो यह भी आपको सहारा नहीं दे सक्ता । क्यों कि आप बतला-  
 इये निरवयव परमाणुका द्व्यणुकदिकके साथ जो संयोग है, वह समग्रसे है, अथवा  
 किसी अवयव मात्र से । यदि समग्र से संयोग मानो तो फिर भी आपके  
 सिद्धान्त की हानि होती है । क्यों कि निरवयव परमाणु की सावयव कल्पना  
 करना एक दोष है । समग्र से संयोग होनेपर जगत् भी फिर निरवयव और नि-  
 रंश होता हुआ ऊंचानीचा नहीं हो सक्ता । यह दूसरा दोष है । और निरवयव परमाणु  
 निरवयवजगत् का ही उत्पन्न करने वाला होगा । ऐसे एक ही परमाणु में  
 अनन्तपरमाणुओंके संचार (मेल) होने से छोटे बड़े सरसों सुमेरु आदि की  
 तुल्य व्यवस्था माननी पड़ेगी । इस वास्ते, पहिला पक्ष यानी सकल अवयव

इतिनाद्यः । अथ द्वितीयोऽपि विकलेन संयोग इत्यपि न । कस्मिन्नेवं मिलिताः परमाणोः स्वयवाः कति चावयवा इति विचारणा संचरेत् । तथा तत्रापि कत्यवयवा मिलिताश्च कति चावयवा न मिलिता इत्यपि विचिकित्सा धावमाना भवतामाधिरिव कार्यं बाधेत । पृथक् परमाण्ववयवे कति कति च सन्त्यवयवा इति दोषसमुद्घोषपरम्पराभिर्जंघालतया दुर्लभ्यो हि दूषणधरशिखरिशेखरो भवतां भवतात् । एवञ्च कणादमतात् चरणाक्षमतं किञ्चिदेवभिन्नम् । तदपि पूर्वं युक्तिभिरेव निरस्तं बहुशो हि श्रीहर्षमिश्रचरणारविन्दैः खण्डनादौ । तथैवाद्वैतवीथीपथिकैरपि तत्र तत्र प्रस्थानत्रये चोपमर्दितपूर्वमेवासीत् । एवमन्यदपि

संयोग नहीं होसक्ता । ठीक नहीं है । दूसरा पक्ष यह था कि किसी अवयव से संयोग होता है और किसी अवयव से संयोग नहीं होता । यह जो तुम्हारा दूसरा पक्ष है वह भी ठीक नहीं है, क्योंकि परमाणु में परमाणु कितने थे और किस अंश में परमाणु के अवयव मिले हैं, और कितने अवयव मिले हैं, यह विचार करना पड़गा । और परमाणु के कितने अवयव मिले, और कितने अवयव मिलने से बाकी रहे । ये संशय भी आपके कार्य में बाधा डालेंगे । पृथक् परमाणु के अवयव में कितने कितने अवयव हैं, यह भी दोष आता है । इस प्रकार दोष को परम्पराओं से आपको ये दोषों का पहाड़ उल्लंघन करना कठिन हो जायगा । इस प्रकार कणाद का मत भी युक्ति युक्त नहीं है । कणाद के मत से अक्षपादका मत मिलता जुलता है । वह भी इन्हीं युक्तियों से खंडित हो जाता है । इन मतों का खंडन श्रीहर्षमिश्र ने खंडनखंडखाद्यादिक में किया है । ऐसे ही अद्वैतवादियों ने भी प्रस्थानत्रय की व्याख्या में खंडित किया है । इस प्रकार अन्यान्य मत

परमतं प्रधान मल्ल निवर्हण न्यायेन निरस्तमेव विज्ञेयं  
 विज्ञेयधनैः । एव मपि प्रधान कारण वादि कपिलाचार्य  
 मत मपि श्रीपरमेश्वरावतारेण वेदव्यासेन ब्रह्मसूत्रेषूपनिषद्  
 व्यूहार्थान् संव्यूहमानेन 'रचनानुपपत्तेर्नानुमानम्' ।  
 'ईक्षते नाशब्दम्' इत्यादि सूत्रेषु बहुश श्रुचोपमार्दितम् ।  
 तत्तत्सूत्रभाष्ये स्पष्ट मपि चात्रापि किं चिदुच्यते ।  
 जडस्य प्रधानस्य चेतनस्य जगतः कर्तृत्वा सम्भवात् ।  
 विधिवज्जनन शक्तिदृष्टेः मातृवत्पालन शक्तिदृष्टेश्चा  
 चेतनमप्रधानं न तदशक्नोति जनयितुम् नच चेतन व्यूह म्पाल  
 यितुम्वा । यश्चा कपिलाचार्यस्य दृष्टान्तः सदैव गोभिर्भुक्तमपि  
 तृणंगवां दुग्धरूपं परिणमते किन्तु गवांवत्स सम्पोषणा-  
 यैव जडमपि तृणं गवांदुग्धरूपं परिणमते गोभिर्भुक्तं  
 तृणादि चा चेतनमपि जगत् पालयितुं समर्थमभवितुमर्हति

भी महामल्ल भङ्ग न्याय करके अर्थात् ताजीमारातुर्कीकांपा की  
 तरह खंडित समझना चाहिये । ऐसे ही प्रधान को कारण मानने  
 वाले कपिलाचार्य के मत को ब्रह्मसूत्र में वेद व्यासजी ने बहुत  
 जगह खंडित किया है । जिसकासार यहां कुछ कहा जाता है ।  
 चेतन जगत् का जड प्रधान कर्ता नहीं हो सक्ता । ब्रह्मा की तरह  
 जनन शक्ति वाले माता की तरह पालनशक्ति वाले जगत् को अचेतन  
 प्रधान, उत्पन्न नहीं कर सक्ता । और पालन नहीं कर सक्ता ।  
 इस विषय में कपिलाचार्य ने दृष्टान्त दिया है कि गायों के खाये  
 हुए तृणादिक का दूध बनता है । सो भी सर्वदा नहीं बनता, किन्तु  
 बछड़ा के दूध पीने के समय उसके पालन करने के लिये ही जड भी

पुनरुत्पादयितुं चान्तःस्थित शक्ते र्मथा वा गोमयाद्, वृश्चिको जायत इति च सोपि दृष्टान्तो नरमणीयः। एतेनैव वैचित्र्येण ईश्वर स्यैव सद्भावो व्यज्यते अन्यथामृत मातृ कस्य वत्सस्य परिपालनाय तदेव तृणं दयया न कथमपि च कदापि परिणमते । चेतन सहकारेण परिणमते इति च तदा तु ईश्वर-स्यैव शाक्त व्यञ्जिता सीत् । एवञ्च प्रकृत्या श्रयणे तु न पत-ञ्जलि रपिसमाद्रियते किन्तु निर्विकल्प समाधि सम्बणनेनैव । एवञ्च पूर्वमीमांसायामेव श्री जै मिनिराद्रियते नचोत्तर मीमांसायाम् “आम्नायस्थ क्रियार्थत्वा दानर्थक्य तदर्थानाम्” इत्यादि सूत्राणि जैमिनेरुत्तर मीमांसायाम्

तृणादिक दूध रूप में परिणत हो जाता है । इस तरह अचेतन भी जगत् के उत्पन्न करने व पालन करने में समर्थ हो सकता है । क्यों कि सब वस्तुओं के भीतर शक्ति स्थित है । जैसे गोबर में बीछ पैदा हो जाता है । इत्यादि । परन्तु यह भी दृष्टान्त ठीक नहीं है, क्यों कि इस विचित्र वस्तु शक्ति से तो ईश्वर का ही होना प्रकट होता है । अन्यथा गाय के बिना बछड़े को पालने के लिये वही तृणादिक कभी भी किसी प्रकार भी दया करके दूध नहीं बन जाता है । यदि कहो कि चेतन के सम्बन्ध से अर्थात् गाय जब खालेती है तब दूध बनता है तब तो ईश्वर की ही शक्ति प्रकट हुई, क्यों कि बिना चेतन के जड़ कुछ नहीं कर सकता । इसी प्रकार पतञ्जलि का भी प्रकृति के आश्रय से आदर नहीं है, किन्तु निर्विकल्प समाधि उपपादन करने से ही है । इसी प्रकार जैमिनि पूर्व मीमांसा ( कर्म कान्ड मात्र ) में आदर पासकते हैं उत्तर मीमांसा में नहीं । जैमिनि का सिद्धान्त है कि वेद कर्म कान्ड के लिये ही है, जो वेद भाग कर्मकाण्ड प्रतिपादक नहीं है



बहुशश्चो न्मथितानि ब्रह्मसूत्र भाष्यकार श्री शङ्कराचार्य  
पादारविंद द्वंद्वेन तत्र तत्र स्थले पुनरुपनिषत्सु भगवद्गीता  
भाष्येषु चोपमर्दिता न्यासन् । अतो विरम्यते । एवञ्च  
विवर्त्त परिणामा रम्भानवतिष्ठन्ते इति । उत्पत्तिस्थिति  
संहतिसिद्धि जगता यत्सच्चिदा नंद्यतो । जाग्रत्स्व-  
प्न सुषुप्तिषु श्रुति गिरा थोम्भूर्भुवः स्वस्थिति । शुक्तौ  
रूप्य वदुत्थितं मृगमयी तृष्णेव संलीयते । ब्रह्म ब्रह्म शिरो  
वधिष्ठित महो नंतात्वहंताक्षये ॥ १ ॥ ब्रह्मण्यधिष्ठाने जग-  
त्सं राजते च संलीयते वा इत्येवात्र शास्त्र समुच्चय समाधि

वह व्यर्थ है । इस सिद्धान्त का खंडन उत्तर मीमांसा, उपनिषद्,  
भगवद्गीता के भाष्यों में श्रीशंकराचार्य ने अच्छे प्रकार किया है ।  
इस से यह प्रसंग यहीं समाप्त किया जाता है । इस प्रकार अनेक  
मत वादी विवर्त्तवाद परिणाम वाद और आरम्भ वादों को  
आश्रय करते हैं, उनका यहां दिङ्मात्र निर्देश किया गया है ।  
जो सत् चित् आनन्द स्वरूप है, जिससे जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति में त्रिलोकी  
का उत्पत्तिस्थिति संहार होता है और जिस से अथ ॐ भूर्भुवः स्वः इनकी  
स्थिति है, और सोपी में चांदी की तरह और मृत्तिका में मृग तृष्णा  
( जल ) की तरह जिसमें जगत् उदय और लय हो जाता है, जो  
वेद के शिररूप उपनिषद् भाग के ऊपर स्थित है ऐसे ब्रह्म को अपनी अहता  
के नाश होने पर मैं प्रणाम करता हूँ, अथवा अपनी अहन्ता के नाश होने  
पर मैं उस ब्रह्म रूप में परिणत होता हूँ ॥ १ ॥ अधिष्ठान ब्रह्म में यह  
विश्व प्रकाशित होता है और लय भी होता है । इसी सिद्धान्त में  
समस्त शास्त्रों का पर्यवसान है । यहां पर शंका होती है कि जो

सराणि । नन्व दृष्ट्वा पूर्वं मधिष्ठेयं । न कुत्राप्यधिष्ठाने दृष्टम् । इति । यत्र कुत्रापि संसारो नित्योयुक्त एव । यदृष्ट्वैवाधिष्ठाने ब्रह्मणि चाधिष्ठेयोत्पत्तिभ्रान्तिरिति स्यात् । इति चेन्न । पूर्वं पूर्वं सृतेश्चरमे चरमे संसारे त्वधिष्ठेय कल्पना युक्ता । इति । ननु प्रथमा भ्रान्तिः कुत इति चेन्न । कालस्यानादिधाराप्रवाहस्य सद्भावाद्भ्रान्तिः प्राथम्यं न युक्तम् । भ्रान्तेरनादि तयाधिष्ठेय कल्पनाप्यनादिरेव । एवं सव मवदातं भवति । सर्वं मेतदग्रे स्थले स्थले पुनः पुनः स्फुटी भविष्यति । अस्थैवा द्वैतवादस्य

वस्तु पहले कहीं देखी है, उसी की किसी अधिष्ठान ( आश्रय ] में भ्रान्ति होती है. जो अधिष्ठेय पहिले कहीं भी नहीं देखा है वह किसी अधिष्ठान में नहीं दीखता है । जैसे किसीने चांदी देखी है तो उसको सीपी में चांदी की भ्रान्ति होगी, यदि चांदी देखी ही नहीं है तो उसको सीपी में चांदी की भ्रान्ति भी नहीं हो सकती । इसी प्रकार संसार कहीं भी नित्य अवश्य मानना पड़ेगा । जिसको देख कर हो ब्रह्म रूप अधिष्ठान में अधिष्ठेय संसार की उत्पत्ति रूप भ्रान्ति हो सकती है । इस शंका का समाधान यह है कि पहिले पहिले संसार का आगे आगे के संसार में अधिष्ठेय का कल्पना युक्त है । इस प्रकार वह शंका निर्मूल है । तब यह शंका हो सकती है कि प्रथम भ्रान्ति ही कैसे हुई । इसका समाधान यह है कि काल को अनादि धारा प्रवाह रूप होने से भ्रान्ति की भी प्रथमता या आदिता नहीं हो सकती । कोई भी मत सृष्टि प्रवाहके आदि काल का निश्चय नहीं कर सकता । इस लिये उस को भ्रान्ति भी सादि नहीं हो सकती । और भ्रान्ति के अनादि होनेसे अधिष्ठेय कल्पना भी अनादि है । इस प्रकार निर्दोष सिद्धान्त हो जाता है । यह सब आगे भी बारंवार स्पष्ट होगा । इस ही अद्वैत वाद के

प्रपञ्चभ्रान्ति पतितानां स्मृतिमसहमानानामगोध भवजलधो  
 निमज्जता मुद्धारिष्णुभिर्भक्ति तरिणीभिस्तारणीभिर्वाग्भि-  
 रवेदिवैष्णवाचार्य वर्यैः । द्वैत १ द्वैताद्वैत २ विशिष्टा-  
 द्वैत ३ शुद्धाद्वैत ४ मत चतुष्टयमधिकारि भेदादेव । तत्र  
 प्रत्यक्ष भ्रममुग्धहृदयाना मुपदेशकृते जीवभेद एवावस्थापि  
 मध्व, निम्बार्क रामानुज, विष्णुस्वाम्याचार्यवर्यैः । तत्र पूर्णप्रज्ञै  
 र्मध्वाचार्यै, हरिप्रसक्तये भक्तिसंपत्तयेचमुक्तियोगः भक्ति पाके  
 द्वैते लोभयद्विरिव द्वैतमतमुपदिष्टम् । निम्बार्काचार्यै  
 श्रोपदिष्टं द्वैताद्वैतमेव । द्वैतनिष्ठस्यापि भक्त्याऽन्तेऽद्वैतमत्रैवा-  
 द्वैत श्रुतीनां वर्णयाद्वि आशय माश्रितं । श्रीरामा-

( सिद्धान्त रूप ) प्रपञ्च भ्रान्ति में गिरे हुए, स्मृति को न सहने वाले इसी  
 से अथाह संसार समुद्र में डूबते हुआ ( अर्थात् भक्ति रहित शुष्क वेदा-  
 न्तियों ) के उद्धार करने वाली भक्ति ही नौका है, और वही तारने वाली  
 है. इन वचनों से वैष्णवाचार्यों ने द्वैत १ द्वैताद्वैत २ विशिष्टाद्वैत  
 ३ शुद्धाद्वैत ४ ये चार मत अधिकार भेद से ही प्रकट किये हैं । वहां  
 प्रत्यक्ष भ्रम से मोहित हृदय वाले पुरुषों के उपदेश के लिये जीव भेद की  
 स्थापना की । वे चारों वैष्णवाचार्य क्रम से ये हैं । मध्वाचार्य,  
 निम्बार्काचार्य, रामानुजाचार्य, श्री विष्णु स्वामी आचार्य  
 इन में पूर्ण प्रज्ञ मध्वाचार्य ने भगवत्शरणा गति के लिये भक्ति  
 के परिपाकावस्था में मुक्ति हो सकती है, इस हेतु द्वैत में मानो  
 लोभ दिखाते हुए द्वैत का उपदेश किया है । निम्बार्काचार्य ने  
 द्वैताद्वैत का उपदेश किया है । अर्थात् द्वैतनिष्ठ पुरुष को भी भक्ति से अंत  
 में अद्वैत हो जाता है, और इसी अर्थ में अद्वैत श्रुतियों का आशय भी

नुजाचार्यवर्यैः विशिष्टेन चिज्जडसंघातेन लीला संपादितेन तदात्मकशरीरेण विशिष्टस्यहरेरद्वैतम् । उत्तमस्यापि चाद्वैत-निष्ठस्य भ्रमश्रुतीनां भ्रममात्रे पर्यवसानमेवदर्शयाद्विश्च । श्रीविष्णुस्वाम्याचार्यैः शक्ति शक्तिमतोरभेदमाश्रयाद्विलीला कल्पित शरीरात्मा हरिरेवजगज्जगदेवहरि हरितो जगतो नहि भिन्न तनुरितीदमेवोपादिष्टं शुद्धाद्वैत मुपदिशद्विरिति । येचदैशिकाः द्वैताभिमानिनः वैष्णव मार्गावबोधक श्रीमद्भागवते नाद्वैत वीथीति मन्यन्ते । ते धन्यं मन्याः । तत्रैव भागवते चतुर्थस्कंधे चापरत्रापि अद्वैतमार्गं प्रदर्शनात् । तथाहि चतुर्थस्कंधे अष्टाविंशतितमे ध्याये श्लोकाः ६२-६३-६४ एतत्पर्यंतम् । अहंभवान्नचान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्वभोः । ननौ

वर्णन किया है । रामानुजाचार्य ने चित् अचित् समूह रूप, लीला से निर्मित, आत्म शरीर रूप, संसार का और ईश्वर का अद्वैत है, इस विषय को प्रतिपादन करते हुए विशिष्टाद्वैत मत स्थापित किया है । और अद्वैत निष्ठ उत्तम अधिकारी को भ्रम प्रतिपादकश्रुतियों का भ्रम मात्र में ही पर्यवसान है, इस बात को दिखाया है । विष्णु स्वामी आचार्य ने शक्ति और शक्तिमान का अभेद है, इस विषय का आश्रय लेकर लीला परि गृहीत शरीर श्रीहरि ही जगत हैं, और जगत ही हरि है, जगत में और हरि में भेद नहीं है । इस आशय को प्रतिपादन करते हुए मायाका निरास करके शुद्धा द्वैत का उपदेश किया है । कोई कोई द्वैताभिमानि आचार्य वैष्णव मार्ग के प्रकाश करने वाले श्रीमद्भागवत में अद्वैत मत को नहीं मानते हैं । वे धन्य हैं । वैसे तो श्रीमद्भागवत में अनेक स्थलों में अद्वैत मार्ग का प्रदर्शन है । परंतु चतुर्थ स्कंध, एकादशस्कंधमें तो स्पष्टही है ।

पश्यति कवय च्छिद्रं जातु मनागपि ॥ यथा पुरुषात्मानमे-  
कमादर्शचक्षुषोः । द्विधाभूतमेवेक्षेत तथैवान्तरमावयोः ॥  
एवं स मानसो हंसो हंसेन प्रतिबोधितः । स्वस्थस्तद्व्यभि-  
चारेण नष्टा माप पुनः स्मृतिम् । न चात्र प्रतीकोपासना वद्-  
वाक्यम् । सूर्यो यूपः यजमानः प्रस्तरः इति वा । न चान्य-  
स्त्वत्यमेवाहमित्यन्योन्याभेदप्रतिपादनात् । प्रतीकोपचार-  
योस्तु सकृदेव प्रणयनवाक्यं सर्वत्र दृश्यते । अतश्च । ' स  
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' नवकृत्वश्चाभ्यासाः श्रूयन्ते ।

जैसे चतुर्थ स्कंध में २८ वें अध्याय में कहा है कि मैं ही तू हूँ, तू अन्य नहीं है, तूही मैं हूँ, ऐसा तू समझ, ज्ञानी लोग कभी भी हममें और तुझ में तनक भी भेद नहीं देखते हैं ॥ ६२ ॥ जैसे पुरुष एक ही अपने आत्मा शरीर को निर्मल दर्पण में निर्मल, बड़ा, स्थिर और तेजस्वी देखता है, तथा दूसरे की आंख में मैला, छोटा और निस्तेज देखता है, इस प्रकार एक ही चीज को दो प्रकार की देखता है । इसी प्रकार हमारा तेरा विद्या का किया सर्वज्ञत्वादि और अविद्या का किया अज्ञत्वादि भेद है । वास्तव में भेद नहीं है । ( यह ईश्वर का जीव को उपदेश है ) ६३ ॥ इस प्रकार वह मानसहंस ( जीव ) हंस ( ईश्वर ) ने समझाया तब स्वरूप में स्थित होकर ईश्वर के वियोग से नष्ट हुई स्मृति को अर्थात् मैं ब्रह्म हूँ इस ज्ञान को फिर प्राप्त हुआ ॥ ३४ ॥ यहां प्रतीकोपासना की तरह का वाक्य नहीं है । अर्थात् यूप सूर्य है, या पत्थर यजमान है, इस प्रकार लक्षणा नहीं है । क्योंकि तू अन्य नहीं है, तूही मैं हूँ, इस प्रकार प्रत्यक्ष ही परस्पर अभेद का प्रतिपादन है । प्रतीक में या उपचार में तो एक ही समय एक ही वाक्य सर्वत्र दीखता है । इससे ' स आत्मा तत्त्वमसि

ते चापि मममते अभेद प्रतिपादनेनैव कृतार्थाः स्यु रन्यथा पुनरुक्तय आपते युः । उपनिषद् व्यूहेन विरोधोऽपि संपद्येत । पुनरप्येका दश स्कंधे हंसावतारस्य भगवतो वाच्यं ' को भवानिति वः प्रश्नो वाचारंभो निरर्थकः' इत्यादिना पि व्यवहार दशायामेव द्वैतवाची । तात्त्विकी तु द्वैतेतरैवेति शम् ॥

इति शिष्ट मतानुवाद प्रकरण भूमिका ।

श्वेतकेतो ऐसा नौवार वेद में सुना जाता है। मेरी समझ से ये नौवार का श्रवण, अभेद प्रतिपादन के लिये ही है, अन्यथा पुनरुक्ति दोष हो सकता है । और अन्य उपनिषदों से विरोध भी हो सकता है । इस के अतिरिक्त फिर एकादशस्कंध में भी हंसावतार भगवान् का सनकादिकों के प्रति वाक्य है कि तुमने जो मुझ से प्रश्न किया है कि तुम कौन हो यह वाग्विलास मात्र है और निरर्थक है । इत्यादि । प्रकरण बल से व्यवहार दशा में ही द्वैत मार्ग है, वास्तव में तो अद्वैत ही है । इति ।

यह शिष्ट जनों के मतों के अनुवाद प्रकरण की भूमिका समाप्त हुई ।



नत्वा जगद्गुरुं कृष्णं सच्चिदानन्दविग्रहम् एतद्वन्थ  
 प्रवेशाय भूमिकेयं विधीयते ॥ १ ॥ अनादि भवसन्तान  
 निरुद्धं दुःख कारणम् । दुस्त्यजं शोक मोहादि के नोपायेन  
 हीयताम् ॥ २ ॥ दुःखं स्वभाव तो द्रेष्यं सर्वेषां  
 प्राणिनामिह । अतस्त त्साधनं त्याज्यं शोक मोहादिकं सदा  
 ॥ ३ ॥ अथ साधन चतुष्टय सम्पन्नाधिकारिणां मोक्षसाधन  
 भूतं तत्त्व विवेकप्रकारं ताव द्दक्ष्यामः । तस्य भावस्तत्त्वं  
 तत्त्वस्य विवेकः तत्त्वविवेकः तत्तु सर्वनामा अतस्तत्पदेन ब्रह्म  
 संलक्ष्यते । तत्त्वमस्यादि श्रुतेः ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः

सच्चिदानन्द स्वरूप जगद्गुरु श्री कृष्ण को प्रणाम करके  
 इस ग्रन्थ में प्रवेश करने के लिये यह भूमिका बनाई जाती है । 'यो ब्र-  
 ह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्यादि श्रुतियों में  
 और 'सपूर्वेषामपि गुरुः काले नानवच्छेदात्' इत्यादि सूत्रों में ईश्वर को  
 सर्वों का गुरु प्रतिपादन किया है । इस लिये यहां श्री कृष्ण को  
 जगद्गुरु कहा है ॥ १ ॥ अनादि संसारपरम्परा में स्थित, समस्त  
 दुःखों का कारण, और जो त्यागा नहीं जा सके, ऐसा शोक मोहा-  
 दिक किस उपाय से नाश किया जाय ॥ २ ॥ इस संसार में दुःख तो  
 सब प्राणियों को स्वभाव से ही अप्रिय है । इस लिये उस दुःख  
 का साधन शोक मोहादिक सदा ही त्याग करना चाहिये ॥ ३ ॥  
 अब चार साधनों से युक्त जो अधिकारी हैं, उन को मोक्ष का  
 कारण रूप तत्त्वविवेक का प्रकार हम वर्णन करते हैं । तत्त्ववि-  
 वेक किस को कहते हैं, कि तत् पद करके ब्रह्म का ज्ञान होता है  
 क्योंकि तत्त्वमस्यादि श्रुतियों में और ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः

परमात्मन इत्यादि स्मृतेश्च तस्य ब्रह्मणो विवेकः । प्रपञ्चात्  
पृथक्कृत्य विवेचनम् । आत्मानात्मवस्तु ज्ञानमिति यावत् ।  
किं तावत्साधनं चतुष्टयम् । नित्यानित्य वस्तु विवेकः ॥ १ ॥  
इहा मुत्र फल भोग विरागः ॥ २ ॥ शमादि षट् सम्पत्तिः ॥ ३ ॥  
मुमुक्षुत्वञ्चेति ॥ ४ ॥ नित्यं वस्तु चैकं ब्रह्म । तद्व्यापारिक्तं  
सर्वमनित्यम् । अयमेव नित्यानित्य वस्तु विवेकः १ इहा मुत्र  
फलेच्छा शून्य त्वमेव विरागः ॥ २ ॥ शमोदमस्तपस्तितीक्षा  
श्रद्धा समाधानं चेति षट्सम्पत्तयः । दुर्दान्तस्य संकल्पविक  
ल्पात्मकस्य मनसो निग्रहः शमः १ चक्षुरादि बाह्येन्द्रि  
यस्य स्वस्व विषयासक्तस्य शनैश्शनै स्तिरस्कारेण ब्रह्मणि

परमात्मन इत्यादि स्मृतियों में तत् शब्द ब्रह्म का वाचक है । उस  
ब्रह्म का विवेक अर्थात् इस प्रपञ्च संसार से पृथक् करके जानना  
तत्त्व विवेक कहलाता है । अर्थात् आत्मा अनात्मा का ज्ञान तत्त्व-  
विवेक है । चार साधन कौन से हैं उनको बतलाते हैं । नित्य  
और अनित्य वस्तु का ज्ञान ॥ १ ॥ इस लोक के और परलोक के  
फल भोगने में वैराग्य ॥ २ ॥ शम आदिक छै सम्पत्तियों का होना  
॥ ३ ॥ और संसार से मोक्ष होने की इच्छा होना ॥ ४ ॥  
नित्य वस्तु एक ब्रह्म ही है उससे व्यतिरिक्त सब अनित्य ही है इस  
का ज्ञान होना ही नित्यानित्य वस्तु विवेक है ॥ १ ॥ इस लोक  
के धन जन पुत्र कलत्र आदि का इच्छा और परलोक के वि-  
मानयान अमृतपान बहुसम्मान आदि की इच्छाओं का विलकुल  
न होना विराग कहाता है ॥ २ ॥ शम दम तप तितिक्षा श्रद्धा  
और समाधान ये छै सम्पत्तियां हैं । दुर्दमनीय संकल्प विकल्पात्मक मन को  
रोकना शम कहलाता है ॥ १ ॥ चक्षु आदिक बाह्येन्द्रियों का जो अपने अपने



संस्थापनम् दमः २ स्वस्व धर्मानुष्ठानं सर्ववर्णानां तपः ३  
 शीतोष्ण सुख दुःखादि सद्विष्णुता तितिक्षा ४ गुरुवेदान्त  
 वाक्येषु विश्वासः श्रद्धा ५ चित्तस्यैकाग्रतानिर्विकल्पक  
 त्वेनेतिसमाधानम् ६ मोक्षोपे कदा स्यादिति जीवस्य या  
 उत्कटेच्छा सैव मुमुक्षा चेति साधन चतुष्टयम् । शमो दम  
 स्तपः तितिक्षा श्रद्धा समाधानं विवेकः विरागः मुमुक्षुता  
 चेति नवबोपलक्ष्यते । तत्रोत्कट विरागा द्विवेकः ततो  
 मुमुक्षुता तत्साधनानि शमादि षट् सम्यक्तय इत्यादि । इति  
 साधन चतुष्टय सम्पत्तिमन्ते हि मुमुक्षवस्तत्त्वविवेकस्याधि  
 कारिणाभवन्ति । सच विचारः क इति जिज्ञासायाम् ।  
 आत्मा नित्यः तदन्वत् सर्वमनित्यम् । तत्राप्यात्मा कः

विषयों में फस रही हैं उन्हें धीरे धीरे विषयों से हटा कर ब्रह्म में स्थापन  
 करना दम कहलाता है । सब वर्णों का अपने अपने धर्मका आचरण  
 करना तप कहलाता है ॥ ३ ॥ सदीं गर्मीं सुख दुख आदिक के सहने को  
 तितिक्षा कहते हैं ॥ ४ ॥ गुरुवाक्य वेदान्त वाक्यों में विश्वास होना  
 अर्थात् ये सब सत्य हैं ऐसा जानना श्रद्धा कहलाती है ॥ ५ ॥ निर्वि-  
 कल्पता करके चित्त की एकाग्रता होना समाधान कहलाता है ॥ ६ ॥  
 मेरी इस जन्म मरणरूप कष्ट से मोक्ष कब होगी इस जीव की उत्कट इच्छा  
 को मुमुक्षा कहते हैं । ये चार साधन हुए । इस प्रकार शम दम तप तितिक्षा  
 श्रद्धा समाधान विवेक विराग और मुमुक्षुता ये नौ भेद होते हैं । इन में  
 उत्कट विराग से विवेक होता है, उससे मुमुक्षुता होती है, उसके साधन  
 शमादिक छै सम्यक्तियां हैं । यह क्रम है । इस प्रकार चार साधन वाले,  
 मुमुक्षु हो तत्त्वविवेक के अर्थात् तत्त्व के विचार करने के अधिकारी होते हैं ।  
 वह विचार क्या है कि आत्मा नित्य है उससे अतिरिक्त जो कुछ है वह

इति विचिकित्सायाम् । स्थूल सूक्ष्म कारण शरीरात्  
व्यतिरिक्तः, पञ्चकोशातीतः सन् अवस्था त्रय साक्षी  
सच्चिदानन्द स्वरूपो यस्तिष्ठति सआत्मा । अतति व्या-  
प्नोति इति आत्मा व्यापकः सर्वत्र । अत्रेदमवधेयम् । पदार्थो  
द्विविधः । आत्मा अनात्मा चेति । तत्राप्यात्मा द्विविधः ।  
ईश्वरो जीवश्च । पुनरेतौ जीवेश्वरावपि द्विविधौ शुद्धाशुद्ध  
भेदेन । अविद्योपाधिको जीवोऽशुद्धः । मायोपाधिनाचेश्वर  
शुद्धोपि चाशुद्ध इव व्यवहार हेतुः । तथा जीवोपि अविद्या  
याः नानात्वान्नाना । ईश्वरस्तु मायायाश्चैकत्वादेक एव । एवं च  
मायाऽविद्योपाधिकाव्येश्वर जीवो व्यवहारहेतुः । अभेदेतु

सब अनित्य है, आत्मा क्या है कि स्थूल सूक्ष्म कारण शरीर से पृथक्  
पञ्च कोश से परे रहता हुआ भी ( अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञान  
मय, 'आनन्दमय, ये पांच कोश हैं ) तीन अवस्थाओं का साक्षी  
( जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति ये तीन अवस्थायें हैं ) सच्चिदानन्द स्वरूप जो  
स्थित है वह आत्मा है । जो सर्वत्र व्यापक है उस को आत्मा कहते  
हैं । यहाँ ऐसा समझना चाहिये कि पदार्थ दो प्रकार का है, एक  
आत्मा दूसरा अनात्मा । उस में भी आत्मा दो प्रकार का है, एक  
ईश्वर, दूसरा जीव, ये जीव, ईश्वर भी शुद्धाशुद्ध भेद करके दो प्रकार  
के हैं । अविद्या उपाधिवाला जीव अशुद्ध है, माया उपाधिवाला ईश्वर  
शुद्ध होता हुआ भी अशुद्ध तरीका व्यवहार का कारण है । ऐसे  
ही जीव अविद्या के नाना प्रकार होने से अनेक प्रकार का है, और  
ईश्वर तो माया के एक होने से एक ही है । इस प्रकार माया और  
अविद्या के उपाधि वाले ईश्वर और जीव व्यवहार के हेतु हैं । अभेद

ईश्वरो ब्रह्म । जीवःकूटस्थः । एतेन अभेदहेतू ब्रह्म कूटस्थौ ।  
 तथाचोक्तम् । ' कूटस्थो ब्रह्म जीवेशा वित्येवं चिच्चतुर्विधा ।  
 घटाकाश महाकाशौ जलाकाशाभ्रखेयथा' इत्यादि ।  
 भाष्येपि । अध्यासत्वेन जीवो वर्णितः । एव मात्म चतुष्टयं  
 ब्रह्मैव । एव मनात्मापित्रिविधः । स्थूल सूक्ष्म कारण भेदात् ।  
 एतदेव शरीर त्रयं व्यवह्रियते । एवांचिज्जडरूपवैलक्ष्य-

में ईश्वर ब्रह्म है, और जीव कूटस्थ है । इस से ब्रह्म और कूटस्थ अभेद के हेतु हैं । सो कहा है । कूटस्थ ब्रह्म, जीव और ईश्वर ये इस प्रकार चार प्रकार का चैतन्य है । जैसे घटाकाश महाकाश जलाकाश और अभ्राकाश, घड़े के भीतर जो पोल है उसको घटाकाश कहते हैं । येकूटस्थ के स्थान में समझना चाहिये । समस्त विश्व में व्यापक और समस्त विश्व को अपने अंतर्गत रखने वाला आकाश, महाकाश कहलाता है । ये ब्रह्म के स्थान में जानना चाहिये । जल में आकाश के प्रतिविम्ब पड़ने से जो आकाश का सा भान होता है वह जलाकाश कहाता है । ये जीव के स्थान में समझना चाहिये । बादलों के समूह में दीखने वाला अथवा बादल जितने अंश में रहते हैं वह अभ्राकाश कहाता है यह ईश्वर के स्थान में समझना चाहिये । जिस प्रकार एक ही आकाश उपाधिभेद से चार प्रकार का भिन्न दिखलाई पड़ता है, इसी प्रकार एक ही चैतन्य कूटस्थादि चार प्रकार का दिखलाई पड़ता है । इत्यादि । भाष्य में भी अध्यासत्व करके जीव का वर्णन किया है । इस प्रकार चारों प्रकार का आत्मा ब्रह्म ही है । इसी प्रकार अनात्मा भी तीन प्रकार का है । स्थूल सूक्ष्म और कारण भेद से । यही तीन प्रकार का शरीर कहलाता है । इस प्रकार चैतन्य और जड रूप से विलक्षण होने के कारण प्रकाश और अंधकार की तरह विरुद्ध

प्यात् प्रकाशाप्रकाशयोरिव विरुद्ध स्वभावयोः स्वतोविभक्तयो  
श्चिज्जडयो रविवेक एव बन्धकारणम् । विवेक एव मोक्ष-  
साधनम् । एतस्यैवा विवेकस्य प्रहाणाय प्रस्थान त्रयात्मका स्सर्वे  
वेदान्ता स्समारब्धाः । तेषां श्रवण मनन निदिध्यासनेऽधि-  
कारिभिर्मुमुक्षुभिर्भव प्रहाणाय यत्नोविधेयः । तथा च श्रुतिः  
' आत्मावारे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य-  
श्चेति ' तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवामुत्र पुण्यजितो

स्वभाव वाले स्वतः ही भिन्न चैतन्य और जड़ का अविवेक ही  
बन्धन का कारण है । और विवेक ही मोक्ष का कारण है, इस प्रकार  
अविवेक के नाश करने के लिये प्रस्थानत्रयरूप सब वेदान्त प्रारम्भ हुआ  
है, ( गीता उपनिषद् और ब्रह्मसूत्र ये तीन प्रस्थान माने हैं । किसी  
आचार्य ने श्री मद्भागवत को इन में सम्मिलित करके चार प्रस्थान  
माने हैं । किसी आचार्य ने श्री मद्भागवत एक ही प्रस्थान माना है )  
इन के श्रवण मनन निदिध्यासन में अधिकारी मुमुक्षुओं को संसार  
के नाश करने के लिये यत्न करना चाहिये । ( गुरु के मुख से  
वेदान्त का श्रवण और सुने हुए का मनन अर्थात् विचार, विचार  
किये हुये का निदिध्यासन अर्थात् हृदय में हृदता पूर्वक उस को  
जमाना ) ऐसा ही श्रुति में कहा है । आत्मा देखना चाहिये सुनना  
चाहिये मनन करना चाहिये और निदिध्यासन करना चाहिये । दूसरी  
श्रुति कहती है कि जिस प्रकार यहां कर्म से सम्पादन किया लोक क्षय  
होता है इसी प्रकार परलोक में पुण्य से सम्पादन किया हुआ लोक क्षय  
होता है । ( इस लोक में धन धरती राज्य पुत्र मित्र कलत्र आदि  
सब वस्तु कर्म से सम्पादन होती हैं । और फिर किसी काल में ये  
क्षय भी हो जाती हैं, इसी प्रकार परलोक में जो कुछ सुख मिलता है

लोकः क्षीयते इति च 'नान्यःपन्था विद्यतेऽयनाय' इति च ।  
 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व मानशु':  
 इत्यपि । प्रज्ञानब्रह्म १ अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वमसि २ अयमात्मा ब्रह्म  
 ४ महावाक्य चतुष्टयम् । क्रमेण ऋक्ष्यजुः सामाथर्वणां  
 श्रुतयः । 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च छान्दोग्ये  
 नवकृत्वोभ्यस्यते । एतेन न कर्मणा न ज्ञान कर्मसमुच्चयेन  
 कैवल्यम् । किन्तु केवलेन ज्ञानेनैव । अथा कामयमानोऽकामो  
 निष्काम आत्म काम आप्तकामः न तस्य प्राणा उत्क्रा मन्ति ।

वह पुण्य से मिलता है । जिस प्रकार यहां कर्म से मिला हुआ सुख  
 किसी दिन क्षय होजाता है, इसी प्रकार परलोक का सुख भी  
 किसी दिन क्षय हो जाता है । अनन्त सुख वह भी  
 नहीं है । इस लिये परलोक के सुख के लिये प्रयत्न  
 करना भी उचित नहीं है । यह वैराग्य प्रतिपादक इस श्रुति का  
 आशय है । एक श्रुति कहती है कि ज्ञान के बिना मोक्ष के लिये दूसरा  
 मार्ग नहीं है । एक श्रुति में कहा है कि कर्म से प्रजा से धन से मुक्ति  
 नहीं प्राप्त हुई किन्तु त्याग से मुक्ति प्राप्त हुई । और प्रज्ञान ब्रह्म है ॥ १ ॥  
 मैं ब्रह्म हूँ ॥ २ ॥ वह तू है ॥ ३ ॥ ये आत्मा ब्रह्म है ॥ ४ ॥ ये चार  
 महावाक्य हैं जो क्रम से ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद अथर्ववेद में मिलते हैं ।  
 सो आत्मा है । वह तू है । हे श्वेतकेतो । ये छान्दोग्यमें नौवार कहा  
 गया है । इन सबके विचार करने से निश्चय होता है कि केवल कर्म से  
 या मिले हुए ज्ञान कर्म से भी मुक्ति नहीं होती, किन्तु केवल ज्ञान से ही  
 मुक्ति होती है । बिना कामना करने वाला ही अकाम होता है अकाम हा  
 निष्काम है । आत्मा की कामना करने वाला आप्त काम है । ज्ञानी के

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । इति बृहदारण्ये । एतेन साधन चतुष्टय साधनेनैवा कामस्य पूर्व मीमांसा गतार्था भवति । सकामस्य तु स्वर्गादि साधनेन । ब्रह्मादि स्थावर पर्यन्तं यत्सुखं तत्तुच्छ भित्त्यादि वैराग्य जन्य ज्ञान सम्पन्न मुमुक्षूणामेष विचारः । एक एवात्मा । स एव नित्यः । अन्यत्सर्वं प्रत्यक्षतोऽप्यनित्य मेव । अविनाशी वारे अयमात्मा इति श्रुतेः । अत्रेदमनुमानमपि प्रमाणम् । आत्मस्वरूपान्नित्यम्, द्रष्टृत्वात्, यन्ननित्यम्, तन्नद्रष्टृ, यथा घटादि । व्यतिरेकी हेतुः । तथा घटादि स्वरूपमनित्यम्, दृश्यत्वात्, घटवत् । यन्नानित्यम्, तन्नदृश्यम्, यथा आत्मस्वरूपम् । अयमपि व्यतिरेकी हेतुः । 'सदेव सौम्येदमग्र असीत्' इति श्रुतेश्च । नित्य आत्मा । स्थूल सूक्ष्म

प्राण उत्क्रमण नहीं होते हैं । ब्रह्म होता हुआ ही ब्रह्म को प्राप्त होता है, यह बृहदारण्य में है । इससे अकाम पुरुष को तो साधन चतुष्टय के साधन करने से पूर्व मीमांसा ( कर्म ) फलितार्थ होती है, और सकाम पुरुष को स्वर्गादिक के साधन करने से फलितार्थ होती है । ब्रह्मादि स्थावर पर्यन्त जो सुख है वह सब तुच्छ है, इत्यादि वैराग्य से उत्पन्न हुए ज्ञान युक्त मुमुक्षुओं का यह विचार है । एक ही आत्मा है वह नित्य है, और सब प्रत्यक्ष से भी अनित्य है । श्रुति ने भी कहा है यह आत्मा अविनाशी है । इत्यादि इस विषय में अनुमान भी प्रमाण । आत्मा नित्य है । द्रष्टा होने से । जो नित्य नहीं है वह द्रष्टा भी नहीं है । जैसे घट आदिक । और घटादिक अनित्य हैं, दृश्य होने से । घट की तरह जो अनित्य नहीं है वह दृश्य भी नहीं है, जैसे आत्मा । ये दोनों व्यतिरेक में दृष्टान्त हैं । श्रुति में कहा है । हे सौम्य सत् ही ये पहिले हुआ था इत्यादि इस से भी आत्मा-

कारणतत्संघात भिन्नोहमात्मा सोयं विवेकः । नतुलोकाय  
तानां संघात इवाहम् इति । सुषुप्ति मूर्च्छादिषु प्रत्यक्षतो  
व्यभिचार दर्शनात् । अज्ञानतो जग ज्जातम् ज्ञाने परिसमा  
प्यते । जगतःकर्ता मदीयः संकल्प एव । अज्ञानमदीय  
संकल्पयोर्यदुपादानं तदेव सच्चिदानन्द स्वरूपं सूक्ष्मं ब्रह्म  
जगदुपादानम् । अयं विचारो विवेकः । पुनः पुनश्चाभ्यसनीयो  
ममुक्षुभिः इति । सूक्ष्मो ज्ञाता साक्षी अव्यय आत्मा यत्स  
ब्रह्म स एवाहम् इतिविवेकः । तत्त्व मस्यादि वाक्यैक्य ज्ञा-  
नात् एक मेवाद्वयं ब्रह्मेति श्रुतेश्च । देहो मांसमयो नात्मायुक्तः  
निरवयव त्वादिति विवेकः । एक एवात्मा, देह संघातः ।

नित्य सिद्ध होता है । स्थूल, सूक्ष्म, कारण, इनके समूह से भिन्न मैं आत्मा  
हूँ । लोकायतों के मतकी तरह शरीर संघात ही आत्मा है सो मैं नहीं हूँ  
यह विवेक है । क्योंकि यदि शरीर ही आत्मा होता तो सुषुप्ति मूर्च्छादिक  
में चेतन्य का अभाव क्यों हो जाता । यह प्रत्यक्ष ही लक्षण का व्यभि-  
चार दीखता है । अज्ञान से जगत् उत्पन्न होता है । ज्ञान में समाप्त हो  
जाता है । जगत् का कर्ता मेरा संकल्प ही है । अज्ञान और मेरे  
संकल्प का जो उपादान है वही सच्चिदानन्द स्वरूप सूक्ष्मब्रह्म है और  
ब्रह्म ही जगत् का उपादान है । यह विचार विवेक कहलाता है । ममुक्षुओं  
को इसी का बारम्बार अभ्यास करना चाहिये । सूक्ष्म ज्ञाता साक्षी अव्यय  
आत्मा जो सत् है वह ब्रह्म है । सो ही मैं हूँ । यह विवेक है तत्त्वमस्यादिवा-  
क्यों के ऐक्य ज्ञान से, और एक ही और अद्वय ब्रह्म है । इत्यादि श्रुतियों  
से । देह मांस मय है इससे आत्मा नहीं है, निरवयव होने से । आत्मा एक  
ही है, देह संघात है, अर्थात् कई चीज मिलकर बना है । देह नियम्य

अतोपि नदेह आत्मा । नियम्योदेहो नियामक आत्मा ।  
नात्मादेह इति च विवेकः । ज्ञानमयः पुण्यमय आत्मा ।  
अज्ञानमयोऽशुचिर्देहो नात्मा भवितुमर्हति इति च विवेकः । आ-  
त्मा स्वप्रकाश पुरस्सरं पर प्रकाश को व्यापकत्वात्सर्वत्र ।  
नामि व त्प्रकाशकः अग्निरव्यापकत्वात् नक्तञ्चान्यदर्श-  
नात् । सूर्यादेर्मणेरपिवा तद्वत् । यत्रदेशे तेजसांसंयोगः  
स एवालोकवान् भवति । अयमात्मापरं ब्रह्म सर्वावभासकः सर्व-  
त्रनित्य एक एव स एवाहमिति विवेकः । सपर्यगा-  
च्छुक्रमकायमव्रण मस्नाविरं शुद्धमपाप विद्धम् कविर्मनीषी-  
परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्था न्व्यदधा च्छाश्वतीभ्यः  
समाभ्यः । शरीरन्तु सव्रणं साकारं सकल्मषं साभासं शुद्धि-  
वर्जितं न ब्रह्मोति सोऽयं विवेकः । एवं बहुविधैः स्वयमूह-

है, आत्मा नियमन करने वाला है । आत्मा ज्ञानमय और पुण्यमय है ।  
देह अज्ञानमय और अशुद्ध है । आत्मा स्वप्रकाश पूर्वक दूसरे का  
भी प्रकाशक है । सर्वत्र व्यापक होने से, परन्तु अग्नि की तरह से प्रकाशक  
नहीं है । क्योंकि अग्नि अव्यापक है, रात्रि में अंधेरा होने से यह सिद्ध  
है । इसी प्रकार सूर्यादिक और मणि आदिक भी जानना । जिस देश  
में तेज का संयोग होता है वहीं चांदना होता है । यह आत्मा पर ब्रह्म  
सबका प्रकाशक है । और सर्वत्र है । और एक ही है । वो ही मैं हूँ । यह विवेक  
है । सपर्यगात् इत्यादि श्रुतियों में ब्रह्म को अकाय और अव्रण इत्यादिक  
वर्णन किया है । शरीर तो व्रण सहित है, साकार है सकल्मष है, इत्यादिक  
होने से ब्रह्म नहीं है । यह विवेक है । इस प्रकार बहुत तरह से आप



नीयम् । शरीर त्रयाभन्न आत्मा कथन्न दृश्यते इति चेद्ब्रूया दृश दुर्दर्शमनात्मवादिभि रितिप्रतिवचनम् । अहं शुद्धाभिमानी एकोद्रष्टा आत्मा ममायं देह इति प्रत्य भिज्ञानात् । संघातो दृश्यश्च देहः कथं युक्त इतिविवेकः । तथा च श्रुतिः । यस्मात्परन्नापरमस्ति किंचित् यस्मान्ना-णीयो नापि ज्यायोस्ति किंचित् बृहद्वह स्तब्धोदिवि तिष्ठत्येव संस्तेनेदं पूर्णपुरुषेण सर्वम् । इति । पुरुष एवेदं सर्वमित्यपि । असङ्गोऽयं पुरुष इत्यपि बृहदारण्ये । अत्रस्थूलादि देहातिरिक्तात्मनि सर्वकर्मकाण्डप्रतिपादिकाश्श्रुतयः प्रमाणम् । अतः कणादयस्सर्वे दार्शनिका देहातिरिक्त

ही आत्मा अनात्मा को पृथक्ता विचार लेनी चाहिये । शरीर त्रय-भिन्न आत्मा क्यों नहीं दीखता है, इस का उत्तर यह है कि अनात्म-वादी तुम सरीखों को नहीं दीख सकता है । संसार में दो चीज हैं, मैं और मेरा, मैं ( अहम् ) का अभिमानी आत्मा है । मैं हूँ और मेरा ये देह है यह प्रत्यक्ष में हो सब को पृथक् पृथक् ज्ञान है, इस लिये संघात और दृश्य यह देह आत्मा कैसे हो सकता है । यह विवेक है । सो ही श्रुति में कहा है । 'जिससे कोई पर भी नहीं है और अपर भी नहीं है, जिस से कोई छोटा भी नहीं है और बड़ा भी नहीं है । जो ब्रह्म की तरह से दृढ़, सब से ऊपर स्थित है, जिस पुरुष से यह सब संसार पूर्ण हो रहा है' 'यह सब भूत भविष्यत् संसार पुरुष ही है' 'यह पुरुष असंग है' इत्यादि । कर्म काण्ड प्रतिपादक श्रुति स्थूलादि देह अतिरिक्त आत्मा में प्रमाण हैं । इसी से कणादिक सब दार्शनिकों ने

मात्मानम्मन्यन्ते । एतेन देहात्म वादी लोकायतो निरस्तो  
बोद्धव्यः । तावत्सुखात्मकेदेहे कथमहंबुद्धिः, कथञ्च  
विश्वं प्रत्यक् प्रतीतिगोचरमपलपसि । नच श्रुतीनांश  
तानि सहस्राणि च घटम्पटयितुमीशते इति चेच्छृणु ।  
रज्ज्वज्ञानात् क्षणादेव यथा रज्जु स्सर्पिणीभवति तद्वद्विश्वा  
कारेणाचितिर्विश्वरूपाप्रतीयते इति, विवर्त इत्युच्यते । पूर्वा  
वस्था मपरि त्यज्यै वा वस्थांतर प्राप्तिरिति विवर्त लक्षणम् ।  
श्री विद्यारण्य स्वामिनोक्तम् । अत्रनारम्भोपादानम् । नापि  
परिणामोपादानम् । ‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन

आत्मा को देहातिरिक्त माना है । इन सब कारणों से देह को आत्मा  
मानने वाले लोकायत के मत का निरास जानना चाहिये । इस में शंका  
होती है कि सभी प्राणी देह में ही अहम् बुद्धि मानते हैं । मैं सुखी हूं, मैं  
दुखी हूं, मैं काला हूं, मैं गीरा हूं, यह सब देह को ही लेकर प्रवृत्ति  
होती है । फिर क्यों सर्व जनकी प्रतीति के विरुद्ध कहते हो । कदाचित्  
कही । क श्रुतिधों के प्रमाण से कहते हैं, तो एक श्रुति क्या हजारों  
श्रुतियांभी प्रत्यक्ष प्रतीति को अन्यथा नहीं कर सकतीं,  
घड़े को वस्त्र नहीं बना सकतीं । इस पूर्व पक्ष का समाधान यह  
है । जिस प्रकार रस्सी के न जानने से वही रस्सी तत्क्षण सर्प हो जाती है  
इसी प्रकार विश्व के आकार से चैतन्य विश्वरूप ही प्रतीत होता है, इसी  
को विवर्त कहते हैं । पहिली अवस्था को न छोड़ कर ही दूसरी अवस्था  
की प्राप्ति को विवर्त कहते हैं । ये श्री विद्यारण्य स्वामी का वचन है ।  
और यहां न आरम्भउपादान है, न परिणाम उपादान है ।  
यतो वा इमानि, इस श्रुति में विवर्त आरम्भ और परिणाम तीनों प्रकार के

जातानि जीवन्ति यत्प्रतियन्ति यमभिसमाविशन्ति च श्रुतौ विवर्तारम्भ परिणाम रूपाणि उपादानानि दर्शयन्ति केचित्। अस्तु तावत्। किन्तु ब्रह्मेतरन्न जगत् उपादानम् इति सर्वेषां मतम्। अतो हि व्याप्य व्यापकता मिथ्या। इदम् ब्रह्मेदं क्षत्रमिति प्रकृत्येदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतिः। अतो बाह्याभ्यन्तर व्याप्य व्यापकताभावो मिथ्या। घटाकाश महाकाशादिवत्। नेह नानास्ति किंचन। मृत्योः स्मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। इति च। यतो वा इमानि इत्यादि वलेनापि

उपादान हैं, ऐसा कोई कोई आचार्य कहते हैं। अर्थात् सब प्रकार का उपादान कारण ब्रह्म ही है, यह उनका सिद्धान्त है। जो भी कुछ हो परन्तु ब्रह्म से अतिरिक्त और कुछ जगत् का उपादान नहीं है। ये सब का मत है। (जिस किसी वस्तु को लेकर कार्य की उत्पत्ति होती हो उस को उपादान कारण कहते हैं। जैसे घट का उपादान कारण मृत्तिका) इससे व्याप्य व्यापकता भी मिथ्या है। इदम् ब्रह्म इदम् क्षत्रम् इत्यादि श्रुतियों में सब को ब्रह्म ही कहा है। इससे भी बाह्य आभ्यन्तर और व्याप्य व्यापक भाव मिथ्या है। घटाकाश महाकाश की तरह। जैसा कि श्री मद्भागवत में लिखा है। नचान्तर्नवहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम्। पूर्वापरम्बहिर्नान्तर्जगतो यो जगच्चयः। क्यों कि एक ही वस्तु व्याप्य और व्यापक दोनों नहीं हो सकती। श्रुतियों में कहा है कि यहां अनेक (नाना) वस्तु कुछ नहीं है। जो यहां (नाना) अनेक की तरह देखता है वह मृत्यु की भी मृत्यु को प्राप्त होता है, अर्थात् संसार संसार नहीं होता। ये सब श्रुतियां अनेकता का निषेध करती हैं। 'यतो वा इमानि, इत्यादि श्रुतियों के बल से भी एक ब्रह्म ही निर्णय होता है।

एकमेवब्रह्म । नैतस्मिन्नन्यावभासो युक्तः किन्तु मिथ्येति । सर्वं  
खल्विदं ब्रह्मेति च । नाम रूपात्मकंच । सुवर्णाज्जायमान  
सुवर्णमिव ब्रह्मणोजायमानम्ब्रह्मत्वं घटते । रज्ज्वादिकमिव  
सर्पावभासम् । स्वाधिष्ठाना ज्ञानेन तत्तदाकारं विदधाति-  
रज्ज्वादिकम् । एवं ब्रह्माधिष्ठानज्ञानात्प्रपञ्चः शून्यम्ब्रह्मैवाभाति  
ज्ञानिनाम् । अज्ञानिनान्तु विश्वमेव । ज्ञातुर्यथा रज्जु रज्जु  
रेव । अज्ञातुस्तु रज्जुः पुनः पुनर्भुजङ्गीइव भवति तमसि ।  
तथा च श्रुतिः यदा ह्ये वैष एतस्मिन्नुदरमप्यन्तरङ्गुरुते अथ  
तस्य भयम्भवति इति । अज्ञानात् द्वैतमपश्यति । आत्मत्वेन

इसमें दूसरे का अवभास नहीं है । जो दीखता है वह मिथ्या है ।  
नाम रूपात्मक जो कुछ है वह सब ब्रह्म ही है । सुवर्ण से बनी हुई वस्तु  
जैसे सुवर्ण ही होती है । इसी प्रकार ब्रह्म से उत्पन्न हुआ ब्रह्म ही है ।  
जिस प्रकार रज्ज्वादिक सर्पादिक का अवभासक है । रज्ज्वादिक अपने  
अधिष्ठानके अज्ञान से उस उस आकार को धारण कर लेता है । रस्सी के  
ज्ञान हो जाने से सर्प का भान हट जाता है । और रस्सी ही रह  
जाती है । इसी प्रकार ज्ञानियों को ब्रह्माधिष्ठान के ज्ञान होने से  
प्रपञ्च हट जाता है ब्रह्म ही दीखने लग जाता है । और अज्ञानियों  
को विश्व ही दीखता है ब्रह्म नहीं दीखता है जैसे जानने वाले को  
रज्जु रज्जु ही दीखती है । और अज्ञानी को अंधकार में रस्सी  
बारम्बार सापिन ही दीखाकरती है । ( जबतक सापिन दीखती रहेगी तब  
तक भय कम्पादिक भी बने रहेंगे ) इसी विषय में 'यदा ह्ये वैष, इत्यादि-  
क श्रुति स्मृति प्रमाण हैं । इसके आवरित्त जाग्रत् स्वप्न और सुषुप्ति की  
आगे आगे के क्षण में बाधा होनेसे मिथ्या होना सब को अनभूत ही है ।

ज्ञानान्न कोपीतरः कः कम्पश्येत्। इति च श्रुतिः। 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतस्तत्र कश्चोक्तः कोमोह एकत्व मनु पश्यतः' इति श्रुतिः। भयन्दितीयाभिनिवेशतस्स्यात् इति स्मृतिरपि भागवतीतत्रानुकूला। यत्र द्वैतमिव पश्यति। यद्दहनानेव पश्यति। अयमात्मा ब्रह्मति बृहदारण्यम्। जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तीनामुत्तरोत्तरक्षणवाधात् मिथ्यात्वं बहुशोनुभूतम्। एवम् मूर्छामरणादिष्वपि ज्ञेयमलीकमेव। एवं लये सर्वमलीकम्। अतो बस्थात्रयद्रष्टुं ब्रह्मैव तत्सर्वत्रानुस्यूतमतः सत्यम्। कथमथ प्रतीतिरिति चेदित्यम्। यथा शून्ये वेताल गन्धर्वशालासमूहाद्विचन्द्रत्वादीनि दृश्यन्ते कदाचित् कैश्चित्। जले तरंगाश्चान्यत्वेन गृह्यन्ते ताम्ररजत मृत्सासु पृथक्पात्राणि गृह्यन्ते। एवं ब्रह्मणैव

इसी प्रकार मूर्छा मरणादिक में भी मिथ्या जानना। और लय होने पर तो सब ही मिथ्या है, इस में कहना ही क्या। इससे जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति इन तीनों अवस्थाओं का दृष्टा ब्रह्म ही है। वह सर्वत्र पुनः रहा है। अर्थात् जाग्रत् अवस्था होने पर स्वप्न सुषुप्ति नहीं रहती। स्वप्नावस्था होने पर जाग्रत् सुषुप्ति नहीं रहते। और सुषुप्ति अवस्था होने पर जाग्रत् स्वप्न नहीं रहते परन्तु ब्रह्म सब अवस्थाओं में बराबर रहता है। इसे लिये वही सत्य है। तब यह प्रपञ्च की प्रतीति कैसे हो रही है? इस का उत्तर यह है कि जैसे शून्य स्थान में भूत वेताल मन्धर्व शालादिक कभी कभी किसी को दिखा करते हैं। और आँख में उंगली या तिनका लगाने से दो चन्द्रमा दीखते हैं। जल में तरंग जलसे अलग प्रतीत होते हैं। मृत्तिकादिक के पात्र मृत्तिकादिक से पृथक् मालूम पड़ते हैं। इसी प्रकार अज्ञान बल से ब्रह्म के ही साथ रहता सहता

व्यवहरन्नापि पृथक् जानातिचाज्ञानवलेन । स्वरूपज्ञानादेवमरु-  
मरीचकोदकवत्त्विदं विश्वे विलीयते क्षणादेव । एवं सतताविचारेण  
जीवन्मुक्तो भवति यतमानो हि मुमुक्षुरित्येषा परमार्थता । यथा-  
काशे नीलिमा मरुमरीचिकासूदकं स्थाणौ पुरुषः मृत्कनकं  
शुक्तिकासु घटकुण्डलरजतानि प्रतीयन्ते । रज्जौ भुजङ्गभोगश्च ।  
ज्ञानिनि न भुजङ्गी रज्जुः । अज्ञानिनो हि सैव भुजङ्गी रज्जुर्भय-  
ङ्करी भवति । एवं ज्ञानिनो न विश्वम्भयङ्करम् । अज्ञानिनो हि  
तदेव विश्वम्भयङ्करम् । विश्वमपि चिन्मयमेवात्मा नात्मविवेका-  
यैव केवलम्विश्वविभागो हि श्रयते दृश्यते च । रज्जुर्यथा सर्पत्वेन ।  
मृत् घटत्वेन । तन्तुव्यूहः पटत्वेन कनककुण्डलत्वेन जलं-  
तरङ्गत्वेन स्थाणुः पुरुषत्वेन तृणकाष्ठादि गृहत्वेन मरुतेजो  
जलत्वेन लोहः खड्गत्वेन । जले वृक्षो विपर्ययात्त्वेन शङ्खे  
पीतिमेव पोतादिना गच्छतो यथान्यत्र चञ्चलत्वम् । भ्राम्यतो

भी अज्ञानी पुरुष प्रपञ्च की पृथक् सत्ता जानता है । स्वरूप ज्ञान से मरी-  
चिका के जल की तरह तत्क्षण ही विश्वलय हो जाता है । इस प्रकार निर-  
न्तर विचार से यत्र करता हुआ मुमुक्षु जीवन्मुक्त हो जाता है । जैसे  
आकाश में लीला पन मरीचिका में जल इत्यादिक भ्रान्ति होती है । रज्जु में  
सर्प की भ्रान्ति होती है । ज्ञानी को रज्जु सापिन नहीं होती, किन्तु  
अज्ञानी को वही रज्जु डरावनी सापिन हो जाती है । इसी प्रकार ज्ञानी  
को विश्व भयंकर नहीं है । अज्ञानी को यही विश्व भयंकर है । विश्व भी  
चैतन्य मय ही है, किन्तु आत्मानात्म विवेक के लिये ही केवल विश्व विभा-  
ग देखा सुना जाता है । जैसे रज्जु सर्प रूप से, मृत्तिका घट रूप से,  
सुवर्ण कुंडल रूप से इत्यादि । देखा सुना जाता है । और जल में वृक्ष

भ्रमतिभूरिव । अग्नौमाणित्वमिव मणौवह्नित्वमिव अभ्रेधाव  
 चन्द्रत्वमिव चन्द्रेद्विचन्द्रत्वमिव जलेशशिवञ्चलत्वमिव  
 आत्मनिविश्वंनिश्चीयतेऽज्ञानिर्भिनित्यम् । हीयते ज्ञानिभिर  
 नित्यमितितदेवविश्वम् । इति । तथाचोक्तम् । एवमात्मन्य  
 विद्यातो देहाध्यासोहिवैवलात् एवमात्मपरिज्ञानाल्लीयतेचप-  
 रात्मनि । आत्मानंसततंजानन् कालंनय महाद्युते प्रारब्धमस्त्रि-  
 लम्भुञ्जन्नोद्वेगकृत्तुं मर्हसि । इत्यादयः स्मृतयः ।  
 आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीतिपुरुषःकिमर्थकस्यकामाय  
 शरीरमनुसंज्वरेत् । इति श्रुतिरप्यत्र । अतः  
 प्रारब्धादि कर्मत्रयमपि न बाधते आत्मज्ञानवन्तम् ।  
 सुप्तोत्थितस्य स्वप्नगत दुःखाद्यभावसंदर्शनात् । इत्थंप्राक्रिया॥

उलटा दीखता है, नाव से चलते हुए को तीरादिक चंचल दीखता है,  
 घूमते हुए को पृथ्वी जैसे घूमती सी दीखती है, इत्यादि । इसी प्रकार से  
 ही विश्व आत्मा में अज्ञानी को नित्य निश्चय होता है । और ज्ञानी को  
 वही विश्व अनित्य और हेय निश्चय होता है । पूर्वाचार्यों ने कहा भी है ।  
 ऐसे ही आत्मा के विषे, बलपूर्वक अविद्या से देहाध्यास होता है । और  
 इसी प्रकार आत्मा के परिज्ञान से आत्मा के विषे देहाध्यास लय हो जाता है ।  
 हे तेजस्विन् आत्मा को सदा जानता हुआ समय को व्यतीत कर, और  
 अपने समस्त प्रारब्ध को भोगता हुआ उद्वेग को मत कर इत्यादि  
 स्मृतियां हैं । आत्मा को जो जान जाय कि मैं यह हूं तो किस लिये किस  
 काम के लिये शरीर को ( शोकादिक से ) दुखावे , इत्यादि श्रुतियां हैं ।  
 इस से आत्मज्ञानी को प्रारब्ध संचित और क्रियमाण ये तीनों प्रकार का  
 कर्म बाधा नहीं देता है । जैसे सोकर उठे हुए मनुष्य को सपने के

ज्ञानिनोहि प्रारब्धकर्मापिनवाधते । सञ्चितस्यतु प्रारब्ध  
कर्मान्तर्गतत्वमेव । भविष्य त्प्रारब्ध त्वात् । ज्ञानोदयेतुसर्वं  
प्रविलीयते । स्वप्न सञ्चित सम्पाद्य मान द्रव्या दिवत्  
प्रारब्धभुक्त भोग्यस्यापि दुःखादेरदर्शनात् । व्यवहारिक  
जीवे ऽध्यस्तस्यापि जीवस्यै वाभावात् । 'न तत्र रथानरथ  
योगा न पन्थानः ' इत्यादि श्रुति वलेन । यथाहि व्यवहारि  
के जीवे ऽध्यस्तोहि स्वप्नगत जीवः । जाग्रतोहि तदभावात् ।  
तत्कृतस्यतुसुतरामभावोभवितुमर्हति । तथैव कूटस्थे व्य  
हारिकोपि जीवो ध्यस्त एव । एवञ्च 'सुहृदः पुण्य कृत्या  
दुर्हृदः पाप कृत्या गृह्णन्ति' । तथा च 'आत्मवित् संसारं  
तीर्त्वा ब्रह्मानन्द इवा प्रोति' इत्याद्या श्रुतय श्वरितार्था

दुःखादिक की बाधा नहीं होती । यहां इस प्रकार प्रक्रिया समझनी । ज्ञानी  
को प्रारब्ध कर्म बाधा नहीं करता है, और संचित कर्म तो प्रारब्ध कर्म के  
अंतरगत ही है । क्यों कि संचित कर्म ही आगे प्रारब्ध बनेगा । ज्ञान के  
उदय होने पर तो सब का लय होता ही है । जैसे सपने में संचित और  
सम्पाद्यमान द्रव्य जाग्रत अवस्था में लय होजाता है । प्रारब्ध के भुक्त  
भोग्य दुःखादिक का भी ज्ञान नहीं होता । व्यावहारिक जीव में अध्यस्त  
जीव का ही अभाव है । न वहां रथ है, न रथ योग है, न मार्ग है, इत्यादि  
श्रुति के अनुसार जैसे व्यवहारिक जीव में स्वप्न गत जीव का अध्यास  
है, क्यों कि जाग्रत में उसका अभाव है । तब उसके किये हुए कर्मों का तो  
अभाव होना ही चाहिये । ऐसे ही कूटस्थ ब्रह्म में व्यावहारिक जीव  
का भी अध्यास है । इसी कारण ज्ञानियों का पुण्यकर्म मित्र ले लेते हैं, और पाप  
कर्म शत्रु ले लेते हैं । आत्म वेत्ता संसार को तरके ब्रह्मानन्द को प्राप्त होता है । इत्या-



भवन्ति । 'भिद्यते हृदयग्रन्थि शिद्यन्ते सर्वे संशयाः  
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परात्परे' । अत्र क्षीयन्ते  
चास्य कर्माणीति बहुत्व दर्शनादेव कर्मत्रय नाशः । अन्य  
थासञ्चितस्यापि भविष्यत्प्रारब्धकर्मत्वाद्भोगेनैव क्षयात्  
मुक्तिव्यवस्थोच्छेदापात्तिः । सिद्धान्तविरोधस्स्यात् ।  
जीवन्मुक्तत्वं न घटेत् । जनक वामदेव भरतादीनां जीव  
न्मुक्तत्व प्रतिपादिका श्रुतयोऽपिव्याकुप्येरन् । स्मृतयो  
पिश्रूयन्ते । वामदेवादयो मुक्ता मुक्ताश्च जनकादयः 'इत्या-  
द्याः । ना भुक्तंक्षीयते कर्म कल्प कौटि शैतरपि प्रारब्ध  
कर्मणाञ्चैव भोगादेवक्षयोभवेत् इत्याद्यास्तु शरीर पाता-

दिक श्रुति चरितार्थ होती हैं । उस परमात्मा के दीखते ही हृदय की गांठ  
खुल जाती हैं । सब सन्देह कट जाते हैं, कर्म क्षय हो जाते हैं । इस श्रुति में  
कर्माणि ये बहुवचन होने से ही संचित प्रारब्ध और क्रियमाण इन तीनों  
कर्मों का नाश निश्चय होता है, अन्यथा संचित का भी आगे प्रारब्ध  
होने से भोग से ही जो क्षय माना जाय तो मुक्ति की व्यवस्था ही  
मिट जाय । सिद्धान्त का विरोध हो जाय । जीवन्मुक्तता न बनसके ।  
जनक वामदेव भरतादिकों को जीवन्मुक्त बनाने वाली श्रुतियाँ कुपित  
हो जाय । स्मृति भी सुनीजाती है कि वामदेवादिक मुक्त हैं और जन-  
कादिक मुक्त हैं इत्यादि । और यह जो कहा है कि कर्म विना भोगे  
सैंकड़ों कल्प कौटि पर्यंत क्षय नहीं होता । प्रारब्ध कर्मों का भोग से  
ही क्षय होता है । इत्यादि । इनका तात्पर्य है कि ज्ञानियों का शरीर

भाव बोधिका ज्ञानिनाम् । जनकादीनां दुःखवेगाभावाच्च ।  
 प्रारब्धम् न दुःखाकरोति न च सुखीभावयति प्राप्तात्मज्ञानम् ।  
 एवं च 'न स पुनरावर्तते' इत्याद्याश्रुतयः संलग्नास्युः । अन्यथा  
 मुक्तयभावैक्यमनावर्तनं घटेत । पूर्वोक्तश्चायं विवेक इति ।  
 न केवलम् ब्रह्मकारणम् । निष्क्रियत्वात् । जडत्वाभापि प्रकृतिः ।  
 ब्रह्मसहकारेण प्रकृतिः कारणम् । तथोक्तम् । चिदानन्दमय  
 ब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता तमोरजस्सत्त्वमयी प्रकृतिर्द्विविधा-  
 चसा । तथा च श्रुतिः । 'सत्यानृते मिथुनीकृत्य करोति' चेति ।  
 घटादेर्मृत्पिण्ड इव । तत्र जलस्थानीयं ब्रह्म । पिण्डीकरणसामर्थ्यं  
 साम्यात् । निमित्तोपादानं च । अज्ञानन्तु मृदिव । आवरणसाम-

पात तब तक नहीं होता है । जनकादिक को दुःख वेग नहीं था ।  
 आत्म ज्ञानो को प्रारब्ध न दुखी करता है, न सुखी करता है । इस  
 प्रकार मुक्त जीव लौट कर नहीं आता, इत्यादिक  
 श्रुतियां भी लग जाती हैं । अन्यथा मुक्ति न हो तो लौट  
 कर न आना कैसे बन सकता है । पूर्वोक्त विवेक यही है । जगत् का  
 केवल ब्रह्म भी कारण नहीं है, क्योंकि ब्रह्म निष्क्रिय है । केवल प्रकृति भी  
 कारण नहीं है । क्योंकि प्रकृति जड़ है । किन्तु ब्रह्म के साथ साथ प्रकृति  
 कारण है । सो ही कहा है । चिदानन्द मय ब्रह्म के प्रतिबिम्ब से युक्त  
 तमोगुण, रजोगुण, सत्त्वगुण वाली प्रकृति है, वह दो प्रकार की है ।  
 श्रुति भी है । सत्य और मिथ्या को मिला करके करता है । घटादिक को  
 गीला मृत्तिका का पिण्ड जैसे । यहाँ जल के स्थान में ब्रह्म को समझना ।  
 पिण्डीकरण समर्थ होने की समानता से । और निमित्तोपादान भी ।  
 और अज्ञान को मृत्तिका समझना । आवरण करने की सामर्थ्य की

र्थसाम्यात् । सत्ब्रह्म । अनृतमज्ञानम् । एतेसत्यानृते मिथुनी  
 कृत्यकरोति ब्रह्मेति श्रुतेरर्थः । उक्त विवेक सम्पन्नो मुमुक्षुः  
 पुनः पृच्छति । स्थूलशरीरं किम् । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतैः कृतं  
 सत्कर्मजन्यं सुखदुःखादिभोगानामायतनम् । अस्ति जायते वर्धते  
 अपक्षीयते विपरिणमते विनश्यतीति षड्विकारसद्भावानुयोगि  
 स्थूलशरीरमुच्यते । सूक्ष्मशरीरं किम् । पञ्चीकृतभूतैः कृतं सत्कर्म  
 जन्यं सुखदुःखादि भोगसाधनम् । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रि  
 याणि पञ्च पञ्चप्राणाः मनश्चैकं बुद्धिश्चैका । इति सप्तदश-  
 कलाभिस्सद्भिततिष्ठतियत् तत्सूक्ष्मशरीरम् । कारणशरीरं किम् ।  
 अनिर्वाच्याऽनाद्यविद्या शरीरद्वयकारणमात्रे सत्स्वस्वरूपाज्ञा  
 नम् निर्विकल्पकरूप मवस्थात्रयेयदास्ते तत्कारणशरीरम् ।

समानता से । सत् ब्रह्म है, अनृत ( मिथ्या ) अज्ञान है । ये ही सत्या-  
 नृत हैं । इन्हीं दोनों को मिला करके ब्रह्म करता है यह इस श्रुति का  
 अर्थ है । इस प्रकार उक्त विवेक से युक्त मुमुक्षु फिर पूछता है  
 कि स्थूल शरीर क्या है ? पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतों से बना सत् कर्म  
 से उत्पन्न सुख दुखादि भोगों का स्थान, उत्पन्न होता है,  
 बढ़ता है, क्षय होता है, बदलता है, और नाश होता है इन छे  
 विकारों का आश्रय स्थूल शरीर कहलाता है । सूक्ष्म शरीर क्या है ?  
 पञ्चीकृत पञ्चमहाभूत का बना सत्कर्म जन्य सुख दुखादि भोग का  
 साधन, पंच ज्ञानेन्द्रिय, पंच कर्मेन्द्रिय, पंच प्राण, एक मन, एक बुद्धि  
 इन सत्रह कलाओं से युक्त जो स्थित है वह सूक्ष्म शरीर है । कारण शरीर  
 क्या है ? अनिर्वाच्य, अनादि, अविद्या, दोनों शरीरों का कारण अपने  
 सत्स्वरूप का अज्ञान निर्विकल्पकरूप तीनों अवस्थाओं में जो स्थित

किमवस्थात्रयम् । जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तयः । तत्र यत्र श्रोत्रादीन्द्रियै  
शब्दादिविषयान् विषयिकरोति जीवः सा जाग्रदवस्था ।  
श्रोत्रादि ज्ञानेन्द्रियाश्रयस्थः स्थूल शरीराभिमानी आत्मा-  
विश्व इत्युच्यते । यत्र जाग्रदवस्थायां यददृष्टं यच्छ्रुतं तत्त-  
ज्जानितवासनया यानिद्रा समये प्रपञ्चप्रतीतिः सा स्वप्नावस्था ।  
स्वप्नावस्थासूक्ष्मशरीराभिमानी आत्मा तैजस इत्युच्यते ।  
सुखमहमस्वाप्सम् किञ्चिदपि न जाने । इति सुखेन निद्रा  
नुभवः सुषुप्त्यवस्था । अत्र कारणशरीराभिमानी आत्मा  
प्राज्ञ इत्यभिधीयते । के पञ्चकोशाः । अन्नमयः प्राणमयः मनो-  
मयः विज्ञानमयः आनन्दमयः । अन्नरसेनैव भूत्वा अन्नरसेनै-  
वाभिवृद्धिं प्राप्य अन्नरूपपृथिव्यां यस्माद्विलीयते तदन्नमयः

है वह कारण शरीर है । तीन अवस्था कौनसी हैं ? जाग्रत् स्वप्न  
सुषुप्ति, उनमें श्रोत्रादिक इन्द्रियों से शब्दादि विषयों को जीव जब ग्रहण  
करता है वह जाग्रत् अवस्था होती है । श्रोत्रादिक ज्ञानेन्द्रियों के आश्रय  
में स्थित स्थूल शरीर का अभिमानी आत्मा विश्व संज्ञक होता है । जहां  
जाग्रदवस्था में जो कुछ देखा सुना है उससे उत्पन्न हुई वासना से  
निद्रा समय में जो प्रपञ्च की प्रतीति होती है वह स्वप्नावस्था है ।  
स्वप्नावस्था में स्थित सूक्ष्म शरीर का अभिमानी आत्मा तैजस कहलाता  
है । सुख पूर्वक मैं सोया, कुछ नहीं जाना, इस प्रकार सुख से  
निद्रा का जो अनुभव है वह सुषुप्त्यवस्था है । यहां कारण शरीर का  
अभिमानी आत्मा प्राज्ञ कहलाता है । पञ्चकोश कौन हैं ? अन्नमय,  
प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, और आनन्दमय ये पञ्च कोश हैं । अन्न-  
रस से ही उत्पन्न होता है, अन्नरस से ही बढ़ता है, अन्नरूप पृथ्वी  
में छिपे होता है, इससे स्थूल शरीर अन्नमय कोश है । पांच प्रकार के

कोशः स्थूलशरीरम् । प्राणाः पञ्चवायवः वागादीन्द्रिय पञ्चकं मिलित्वा । प्राणमयः कोशः । मनश्च ज्ञानेन्द्रिय पञ्चकं मिलित्वा भवति च मनोमयः कोशः । ~~तुल्यज्ञानेन्द्रिय~~ पञ्चकं मिलित्वा भवति विज्ञानमयः कोशः । एवं कारण शरीरभृता अविद्यास्थंमलिनसत्त्वम् प्राज्ञनामात्मा । प्रियमोदामोदसृति सहितः आनन्दमयः कोशोभवति । एषु कोशेषु मदीयत्वे नाभ्यासो बन्धन कारणम् । तद्यथा एतत्कोश पञ्चकं मदीयं शरीरम् मदीयाः प्राणाः मदीयंमनो मदीया बुद्धि मदीयमज्ञान-मितिस्वेनैव जायते । आत्मा न भवितुमर्हति । यथाकटक कुण्डलादि मदीयत्वेन प्रतीयमान मात्मा नभवति । तथैव । आत्मा तु सच्चिदानन्द स्वरूपः । कालत्रयेतिष्ठति यः स सद्भवितु मर्हति । ज्ञानस्वरूपोऽहियः स चिद्भवितु मर्हति ।

वायु पंच प्राण हैं । वे वाणी आदिक पांच इन्द्रियों से मिले हुए प्राणमय कोश हैं । मन, पांच ज्ञानेन्द्रियमिल करके मनोमय कोश होता है । बुद्धि और पांच ज्ञानेन्द्रिय मिल करके विज्ञानमय कोश होता है । इसी प्रकार कारण शरीर भूत अविद्या में स्थित मलिन सत्त्व, प्रिय मोद अमोद सृति सहित प्राज्ञनाम आत्मा आनन्द मय कोश होना है । इन कोशों में ये मेरे हैं ऐसा जो अभ्यास है वह बन्धनका कारण है । जैसे मेरा शरीर है, मेरे प्राण हैं, मेरा मन है, मेरी बुद्धि है, मेरा अज्ञान है, यह स्वतः ही उत्पन्न होता है । यह आत्मानहीं हो सकता । जैसे कुंडलादिक ममता-स्पन्द करके प्रतीय मान हैं, आत्मा नहीं है । ऐसे ही पंच कोश भी आत्मा नहीं है । आत्मा तो सच्चिदानन्द स्वरूप है । जो त्रिकाल में स्थित रहता है वह सत् है । जो ज्ञान स्वरूप है, वह चित् है । जो सुख स्वरूप

सुखस्वरूपोद्दिश्य स्स आनन्दः इति युक्त आत्मा स उक्त स्वरूपः।  
पञ्च कोशादिस्तु जडादि गुणैर्व्यति रिच्यते । इतिविवेकः ।  
अथचतुर्विंशतितत्त्वा न्युच्यन्ते । 'तस्माद्वा एतस्मा दात्मन  
आकाशस्सम्भूतः आकाशाद्वायु वायो रग्निः अग्ने रायः  
अद्भ्यः पृथिवी' अन्यत्रतु । ब्रह्मणः प्रकृतिः प्रकृते महत्  
महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात् तन्मात्रा ततोऽप्याकाशादयः । इति ।  
आकाशस्य सात्विकांशाच्छ्रोत्रम् । वायोस्सात्विकांशात्  
त्वाग्निन्द्रियम् । अग्नेःसात्विकांशाच्चक्षुः । जलसात्विकांशा  
द्रमना । पृथिवी सात्विकांशात् घ्राणेन्द्रियम् । उक्तपञ्चत-  
त्वानां मिलितानामाकाशादीनां सात्विकांशात् अन्तः  
करणम् । तच्चतुर्विधम् । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तम् । पुनराकाश

है वह आनन्द है । इस लिये आत्मा को सच्चिदानन्द स्वरूप कहना  
योग्य हो है । पंच कोशादिक तो अपने जडादि गुणों से आत्मा से  
पृथक् हो जाते हैं । यह विवेक है । अब चौबीस तत्व कहते हैं । उस  
आत्मासे आकाश, आकाशसे वायु, वायु से अग्नि, अग्नि से जल, जल  
से पृथ्वी, उत्पन्न हुए । ऐसा श्रुतिमें कहा है । एक जगह ऐसा कहा है कि  
ब्रह्म से प्रकृति, प्रकृति से महत्त्व, महत्त्व से अहंकार, अहंकार से  
तन्मात्रा, अर्थात् शब्दादिक विषय, और उनसे आकाशादिक उत्पन्न हुए ।  
इत्यादि आकाश के सात्विक अंश से श्रोत्रइन्द्रिय वायु के सात्विक  
अंश से त्वाग्निन्द्रिय अग्नि के सात्विक अंश से चक्षु इन्द्रिय जल के सात्विक  
अंशसे रसना इन्द्रिय पृथ्वी के सात्विक अंश से घ्राणेन्द्रिय उत्पन्न हुए ।  
मिले हुए उक्त आकाशादिक पांचों तत्वों के सात्विक अंश से अन्तःकरण  
उत्पन्न हुआ । वहचार प्रकार का है । मन बुद्धि अहंकार और चित्त ।

राजसांशात् वाग्निन्द्रियम् । वायुराजसांशात्पाणिः । अग्नि  
 राजसांशात् पादोन्द्रियम् । जलस्य राजसांशा दुपस्थोन्द्रियम्  
 पृथिवी राजसांशात् गुदेन्द्रियं । सम्भूतम् । पुनरेतेषां मिलि-  
 तानां राजसांशात् प्राणपञ्चकं सम्भूतम् । एतेषां पुनर्मिलि-  
 तानां तत्त्वानां पञ्चानां तामसांशात् पञ्चीकृतानि पञ्च  
 भूतानि भवन्ति । तत्तु चैतेषां महाभूतानां तामसांशभूतमेकै-  
 कमर्धमर्धं विभज्य । एकैकमर्धन्तु तूष्णीं व्यवस्थाप्य ।  
 अपरमपरमर्धन्तु चतुर्धाविभज्य । स्वार्धभिन्नेषुस्वभाग  
 चतुष्टयं संयोज्य । पञ्चीकरणम्भवति । एतेभ्यः पञ्चीकृत  
 महाभूतेभ्यः पञ्चभ्यः स्थूल शरीरंभवति । पिण्ड ब्रह्माण्डयो-  
 रैक्यम् । ब्रह्माण्डे च सम्भूते स्थूल शरीरादावभेदाभिमानि

फिर आकाश के राजसअंशसे वाणीन्द्रिय वायु के राजस अंश से  
 पाणीन्द्रिय अग्नि के राजस अंश से चरणेन्द्रिय जल के राजस अंश से  
 उपस्थेन्द्रिय और पृथ्वी के राजस अंश से गुदेन्द्रिय उत्पन्न हुए । फिर  
 इन मिले हुए पाँचों तत्त्वों के राजस अंश से पाँच प्राण उत्पन्न हुए ।  
 फिर इन मिले हुए पाँचों तत्त्वों के तामस अंश से पंचीकृत पंचमहाभूत  
 उत्पन्न हुए । पंची करण का प्रकार यह है कि इन पाँच तत्त्वों के प्रत्येक  
 के तामस अंश को आधा आधा करके दो जगह स्थापन किया, उसमें  
 से एक एक आधे आधे अंश के चार चार विभाग किये इन प्रत्येक चार  
 विभाग को पृथक् रखे हुए आधे आधे विभागों में जोड़ दिया, इस प्रकार  
 पंची कर्ण होता है । इस प्रकार पंची कृत पंच तत्त्वों से स्थूल शरीर  
 बनता है । पिण्ड ( स्थूल शरीर ) ब्रह्मांड का ऐक्य है । ब्रह्मांड के  
 उत्पन्न होने पर स्थूल शरीरादिक में अभेद का अभिमानी जीव नाम वाला

जीव नामा प्रतिविम्बो भवति । स एव विराड् वा हिरण्यगर्भो वा ब्रह्मा वा नाम्ना सुप्रसिद्धो भवति । स एवान्तःकरणभेदेन नाना भवति । अतोऽनेके जीवा इत्युच्यन्ते । अतएव एकजीववादोऽपि श्रूयते हिरण्यगर्भस्यैकत्वात् 'कृत्वा परं जैव रूपं देहे प्राविश दीश्वरः' इति श्रुतेः । हिरण्यगर्भ एव प्रथमो जीव इत्यभिधीयते । स एव स्रष्टा । अविद्योपाधिर्जीवः नाना च इति सर्वे मन्यन्ते । स च जीवः मायोपाधिक मीश्वरमात्मनोभिन्नमभिमन्यते । अतः संसरति । यावद्भेददृष्टिः । तस्मात् । तत्त्वमस्यादिवाक्येषु अभेदानुसंधानं सर्वदा कार्यम् । तत्राभेदान्वयः । जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्येऽपि स्थूलशरीराभिमानित्वंपदवाच्यार्थः । उपाधि विनिर्मुक्त

प्रतिविम्ब होता है । वही विराट् हिरण्यगर्भ अथवा ब्रह्मा नाम करके प्रसिद्ध होता है । वही अंतःकरणभेद करके अनेक हो जाता है । इसी से जीव अनेक कहाते हैं । और इसी से जीव एक भी माना जाता है । क्यों कि हिरण्यगर्भ एक ही है । यही श्रुति में कहा है । जीवरूप करके ईश्वर ने देह में प्रवेश किया । हिरण्यगर्भ ही पहिला जीव कहाता है । वही रचने वाला है । जीव अविद्योपाधि है और अनेक है, ऐसा सब मानते हैं । वह जीव मायोपाधिक ईश्वर को अपने से भिन्न मानता है । इसी से संसार को प्राप्त होता है । जब तक भेद दृष्टि रहती है । इस से तत्त्वमस्यादि वाक्यों में अभेद का अनुसंधान सर्वदा करना चाहिये । अभेद का अन्वय इस प्रकार है । जीव और ईश्वर को विलक्षण होने पर भी स्थूलशरीर का अभिमानीत्वम् पद का वाच्यार्थ है । ( अर्थात् उसको त्वम् कहते हैं ) और उपाधि विनिर्मुक्त समाधि



तृतीया । इत्येतां सप्तविधां सप्तभूमि प्रज्ञा मुत्पत्स्यते पुरुषः  
 पुरुष कुशल इत्याख्यायते । इति पातञ्जल योग सप्त-  
 भूमिका । इयमन्यत्रापि रूपान्तरेण वेदान्त सिद्धान्त सार  
 संग्रहे । अपरोक्षानु भूतौ च पञ्चदशाङ्ग योगः । एवमेव  
 सर्वकाले निग्रहणेन मनसः केवले ब्रह्मणि संस्थापन मित्येव  
 सम्बोध्यते । अतोप्रे तदेवदर्श्यते । ज्ञान भूमि शुभे  
 छाख्या प्रथमासमुदीरिता । विचारणा द्वितीयातु, तृतीया  
 तनुमानिनी सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात् ततः संसत्ति नामिका  
 पदार्थ भावना षष्ठी सप्तमी तुर्य्यगा स्मृता । यमः १ नियमः २

में गुणों के प्रपंच से अतीत, स्वरूपमात्र केवल ज्योति, ऐसा केवल पुरुष  
 रहता है, यह तीसरी भूमिका है । इन सात प्रकार की भूमिकाओं को  
 पुरुषार्थ कुशल, पुरुष प्राप्त होता है ऐसा कहा जाता है । ये पातंजल  
 योग की सात भूमिकायें हुई । ये भूमिकायें और जगह भी रूपान्तर से  
 कही हैं । जैसा कि वेदांत सिद्धांत सार संग्रह में और अपरोक्षानुभूति ग्रन्थ  
 में हैं । इन वेदांत के ग्रंथों में योग १५ अंग वाला कहा है । इस का  
 सारांश यह है कि सब समय निग्रह करके मनको केवल ब्रह्म में स्थापन  
 करना । पातंजल योग में प्राणायाम से मनको स्थिर करना लिखा है, और  
 वेदान्त चूडामणि में राजयोग से अर्थात् स्वतः मन को रोकना कहा है,  
 यही बात अपरोक्षानुभूति ग्रन्थ में पंचदशाङ्गयोग से कही है । इससे  
 आगे वही दिखाया जाता है । पातंजल योग में सात भूमिकायें हैं ।  
 वैसे ही वेदान्त सिद्धान्त महासंग्रह में सप्त भूमिकायें दूसरे प्रकार से  
 लिखी हैं, उसमें लिखा है । शुभेच्छा नाम वाली ज्ञान भूमि पहिली है,  
 विचारणा दूसरी है, तनुमानिनी तीसरी है । सत्त्वापत्ति चौथी है, संसत्ति  
 पांचवीं है, पदार्थ भावना छठी है, तुर्य्यगा सातवीं है वेदान्त के अनुसार

त्यागः३ मौनम् ४ देशः५ कालः६ आसनम् ७ मूलबन्धः ८  
देह साम्यम् ९ दृक्स्थितिः १० प्राणसंयमनम् ११ प्रत्याहारः  
१२ धारणा १३ आत्मध्यानम् १४ समाधिः १५ । सर्वस्व  
इदं ब्रह्मेति बुध्वेन्द्रियग्राम संयमः यमः । इन्द्रियस्य सजातीय  
तिरस्कोरण विजातीयप्रवाहो नियमः । प्रपञ्च संसारस्य  
त्यागः त्यागः । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह  
तन्मौनम् । यस्मिन् त्रिकाले विश्वं न विद्यते सदेशो विजनो  
ब्रह्मात्मकः देशः कलनात्सर्व भूतानां काल अखण्डानन्द  
अद्वय एष एव कालः । सुखेन ब्रह्मचिन्तनं यत्र तदेव सुखास-  
नमासनम् । सर्वमूलब्रह्मयन्मूलचित्तबन्धनम् मूलबन्धः  
सएव इति चिन्तनमेव मूलबन्धः । अङ्गानां समता परब्रह्मणि

पंद्रह अंग ये हैं । यम, नियम, त्याग, मौन, देश, काल, आसन, मूलबन्ध, शरीर  
समता, दृक्स्थिति, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, आत्मध्यान, और समाधि ।  
यह सब निश्चय ब्रह्म ही है ऐसा समझ कर के इन्द्रियों को रोकना इस  
को यम कहते हैं । पाचों ज्ञानेन्द्रियों को विषयों से रोक कर ईश्वर की  
ओर लगाना नियम कहलाता है । प्रपञ्च संसार का त्याग, त्याग कह-  
लाता है । जिस ब्रह्म को प्राप्त न होकर मन के साथ वाणी भी लौट  
आती है, इस अवस्था का नाम मौन है । जिस देश में त्रिकाल में भी  
विश्व नहीं है ऐसा निर्जन ब्रह्मात्मक देश, देश कहलाता है । सब प्राणियों  
को चलाने से काल वह अखण्डानन्द अद्वय है, इसी को काल कहते हैं ।  
सुख पूर्वक ब्रह्म का चिन्तन जहां हो वही जो सुखासन है, सो आसन  
कहलाता है । सब का मूल ब्रह्म है उसका मूल चित्तबन्धन है, यही  
मूल बन्ध है । अर्थात् निरंतर चिन्तन करना मूलबन्ध है । अंगों की

लीनता इति देहसाम्यम्। सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्दृक्स्थितिः। चित्तादि  
 सर्वभावेषु ब्रह्मभावना प्राणसंयमनम्। प्रपञ्चनिषेधो रेचकः।  
 विषयेष्वात्मतादृष्ट्वा मनसश्चिन्तति मज्जनम्, प्रत्याहारस्सः  
 विज्ञेयो भ्यसनीयो मुहुर्मुहुरिति १ प्रत्याहारः। ब्रह्मैवास्मि इति  
 पूरकः प्राणायामः। यत्र यत्र मनोयाति ब्रह्मणस्तत्र दर्शनम् मनसो  
 धारणं यत्र स्वात्म धारणमुच्यते इत्यात्मधारणा। ब्रह्मैवास्मीति  
 सद्वृत्त्या निरालम्बतयास्थितिः, ध्यानशब्देन विख्याता परमा-  
 नन्द दायिनी ३। प्राणसंयम प्रत्याहारान्तर्गतौ रेचककुम्भकौ।  
 निर्विकार तयावृत्त्या ब्रह्माकार तया पुनर्वृत्तिविस्मरणं सम्यक्  
 समाधि ज्ञान संज्ञकः ४। इति ब्रह्माकारवृत्तिस्थापनाय त्रिपञ्चाङ्ग  
 योगो वेदान्ते। श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति

समता अर्थात् पर ब्रह्म में लीनता शरीर साम्य है। सर्वत्र ब्रह्म दृष्टि  
 होना दृक्स्थिति है। चित्तादि सर्व भावों में ब्रह्म भावना करना प्राण  
 संयमन है। प्रपञ्च का निषेध रेचक है। विषयों में आत्मता को देख  
 कर मन को चैतन्य में स्नान कराना प्रत्याहार कहलाता है। मैं ब्रह्म ही  
 हूँ ये पूरक प्राणायाम है। जहाँ जहाँ मन जाय वहाँ वहाँ ही ब्रह्म का  
 दर्शन हो और जहाँ मन का धारण हो वह धारणा कहलाती है। मैं  
 ब्रह्म ही हूँ इस सद्वृत्ति कर के जो विना आश्रय के स्थिति है वह  
 ध्यान शब्द करके कही जाती है। ये परमानन्द के देने वाली है यही  
 ध्यान है। प्राण संयम और प्रत्याहार इनके अन्तरगत रेचक और कुम्भक  
 हैं। निर्विकारिता वृत्ति से जो ब्रह्माकारता उत्पन्न हुई उससे जो फिर  
 समस्त वृत्तियों का विस्मरण हुआ, यह ज्ञान नाम वाली समाधि है। इस  
 ब्रह्माकार वृत्ति के स्थापन के लिये वेदान्त में त्रिपञ्चाङ्ग योग वर्ण-  
 न किया है। यह सब श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इत्यादि

श्रुतेः श्रुति मूलइत्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्यान्यत्राप्युक्तं श्री  
मधुसूदन स्वामिना । निरुद्धे चेतसिपुरा सविकल्प समाधिना  
निर्विकल्प समाधिस्तु भवेदत्र त्रिभूमिक इति । व्युत्तिष्ठते नैव  
स्वतस्त्वाद्ये द्वितीये पर बोधितः अन्ते व्युत्तिष्ठते नैव  
सदा भवति तन्मयः । क्लेशाधिकतरस्तेषा मध्यक्तासक्त चेत-  
सामितिभगवदुक्तेश्चायं श्रुति मूलः समाधिः । कर्मोपास्ति  
ज्ञानमिति चाध्यायषट्केन क्रमादर्शितं गीतासु । तत्राद्य  
षट्केन त्वम्पदार्थो विशोधितः मध्यषट्केन तत्पदार्थो विशो-  
धितः अन्त्यषट्केन तयोरैक्यन्दर्शितम् । कर्मनिष्ठा ज्ञाननि-  
ष्ठे प्रथमान्तयोर्वर्णिते अतिद्विरोधतस्तयो रैक्याभावात्

श्रुतियों के अनुसार है । इससे यह श्रुति मूल कहाता है । इसी अभिप्राय  
से श्री मधुसूदन सरस्वती ने भी एक जगह कहा है कि सविकल्प समा-  
धि से पहिले चित्त के रुकने पर तीन भूमिका वाली निर्विकल्प समाधि  
होती है उन में आदि की भूमिकामें तो ज्ञानी स्वयं स्थित होता है  
और दूसरी भूमिका में दूसरे के बोध कराने से उत्थित होता है । और  
तीसरी भूमिका में उत्थित होता ही नहीं है । सदा तन्मय रहता है  
भगवद् गीता में भी यही कहा है । अव्यक्त में आसक्त चित्त वालों को  
अधिकतर क्लेश होता है । इससे यह समाधि श्रुति मूल है । गीता में  
छै छै अध्याय करके क्रम से कर्म उपासना और ज्ञान का वर्णन किया  
है । उनमें आदि की छै अध्यायों में त्वं पदार्थ का शोधन है । मध्य की  
छै अध्यायों में तत् पदार्थ का शोधन है । अंत की छै अध्यायों में  
उन दोनों का ऐक्य दिखाया है । कर्मनिष्ठा और ज्ञान-  
निष्ठा प्रथम और अंत की छै छै अध्यायों में वर्णन

भगवद्भक्तिनिष्ठा तूभयानुगा मध्यमे परिकीर्तिता । यतस्सर्व  
विघ्नापनोदिनी । एवं सतत सविकल्प समाधिना पूर्व पूर्व  
भूमिप्राप्त्योत्तरोत्तराम्भूमिं प्राप्स्यन् प्राप्स्यन् भगवद्भक्ति निष्ठयैव  
निर्विकल्प समाधि मुपलभेतान्यथा विघ्नबाहुल्यात्प्रच्यवेत् ।  
इति विवेकः । अधिकरण विवेकः । विषयः संशयः पूर्वपक्षः सिद्धान्तः  
संगतिः एतत्पञ्चकम् । ब्रह्मज्ञानं विषयः एतच्छास्त्रमारम्भ-  
मनारम्भ्येति संशयः अध्ययनविधेरदृष्टार्थं दृष्टार्थ-  
त्वाभ्यामनारम्भमिति पूर्वपक्षः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति  
विधानेनारम्भणीय मिति सिद्धान्तः चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्था  
मुपोद्धातम्प्रचक्षते । अष्ट वर्षं ब्राह्मणमुपनयति, तमध्यापयतीति

की है । क्योंकि उन दोनों का अति विरोध से ऐक्य का अभाव है ।  
और भक्तिनिष्ठा तो दोनों के अनुकूल है । इस लिये वह मध्य में कही गई  
है । क्यों कि वह सब विघ्नों के दूर करने वाली है । इस प्रकार निरन्तर  
सविकल्प समाधि से पूर्व पूर्व भूमि को प्राप्त होकर और उत्तरोत्तर  
भूमि को आगे आगे प्राप्त होता हुआ भगवद् भक्तिनिष्ठा से ही निर्विक-  
ल्प समाधि को प्राप्त होता है । अन्यथा विघ्न बाहुल्य से गिर जाने  
की संभावना है । यह विवेक है । अब अधिकरण का विचार करते हैं ।  
विषय, संशय, पूर्वपक्ष, सिद्धान्त, संगति, ये पांच अधिकरण हैं । विषय  
ब्रह्मज्ञान है । इस शास्त्र का अध्ययन आरम्भ करना  
चाहिये या नहीं करना चाहिये, इस प्रकार की वृत्ति को संशय  
कहते हैं । अध्ययन विधि को अदृष्टार्थक और दृष्टार्थक दोनों होने से  
नहीं आरम्भ करना चाहिये, इस विचार को पूर्व पक्ष कहते हैं । स्वा-  
ध्याय अध्ययन करना ही चाहिये इस विधि शास्त्र से आरम्भ करना  
ही चाहिये, इस निश्चय को सिद्धान्त कहते हैं । प्रस्तुत विषय की

अध्यापनं नियोग विषयः । स्नातक पर्यन्तं सङ्गत्यधि-  
करणम् उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विज इति मनुः ।  
मार्गो द्विविधो लौकिको वैदिकश्च । तत्र लौकिको हि दृष्ट-  
फलकः अदृष्ट फलको हि वैदिकः । पुनर्द्विविधः सच वैदिकः ।  
प्रवृत्ति जनको निवृत्ति जनकश्च । तत्र प्रवृत्ति जनक पथ-  
प्रयोजकाम्नाय वाक्य निबन्धिनी पूर्व मिमांसा द्वादशा-  
ध्यायी, । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वा दानथक्यमतदर्शाना-  
मिति' जैमिनीय सूत्रात् मीमांसेति सुप्रसिद्धा । निवृत्तिमार्गं  
जनकाम्नायवाक्य निबन्धिनी चोत्तरमिमांसाभिधा वेदा-  
न्त इति गीयते सचप्रस्थान त्रयात्मकः । अतो मिमांसा

सिद्धि के लिये जो चिंता है उसको उपोद्घात कहते हैं । आठ वर्ष के ब्राह्मण का उपनयन करै, उस को पढ़ावे यह अध्यापन की आज्ञा का विषय है सो स्नातक पर्यन्त है, यह संगति है । उपनयन करके जो द्विज शिष्य को वेद पढ़ाता है । ये मनुने कहा है । मार्ग दो प्रकार का है लौकिक और वैदिक । लौकिक मार्ग दृष्ट फलक है अर्थात् जिसका फल दीखता है, और वैदिक मार्ग अदृष्ट फलक है, जिसका फल प्रत्यक्ष में नहीं दीखता है । वह वैदिक मार्ग दो प्रकार का है, प्रवृत्तिजनक और निवृत्तिजनक प्रवृत्तिजनक मार्ग के बताने वाले वेद वाक्यों के संग्रह करने वाली १२ अध्याय की पूर्व मीमांसा है । और जैमिनि इस के कर्ता हैं, उनका सिद्धान्त है कि वेद कर्म कांड के ही लिये है । जिस मंत्र का कर्म प्रतिपादक अर्थ न हो वह व्यर्थ है । यह ग्रन्थ मीमांसा नाम करके प्रसिद्ध है । निवृत्तिजनक मार्ग के बताने वाले वेद वाक्यों के संग्रह करने वाली उत्तर मीमांसा है । जिसको वेदान्त कहते हैं । वह

नाम्ना प्रवृत्ति निवृत्ति जनके द्वेशास्त्रे । कणादाक्षपादयो  
 स्तर्कशास्त्रे तु तर्कावष्टम्भेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरेवान्त  
 र्गते भवतः । तथा सांख्यं द्विविधं । सेश्वर निरीश्वर भेदेन ।  
 सेश्वर सांख्यं योग शास्त्रं पातञ्जलनाम । निरीश्वर सां-  
 ख्यं कापिलं सुप्रसिद्धम् । एते चापि सविकल्प निर्विकल्प  
 समाधि सप्त भूमिका प्रदर्शनेन, तथा शुद्ध तत्त्वनिर्णयेन च  
 पुनः पूर्वोत्तरमीमांसयो रेवैवान्त र्गते भवतः । एतेन  
 प्रवृत्ति निवृत्तिजनकशास्त्र अधिकारिभेदेन द्विविधमे-  
 वायातम् । तत्र तत्र नास्तिकादि क्रमेण बहुविधं च शास्त्र  
 जालं विस्तीर्णं मंत्र हेयो पादेयतातीव दुर्लभेति समीक्ष्यै

प्रस्थानत्रय रूप है । इससे सिद्ध हुआ कि मीमांसा नाम करके  
 प्रवृत्ति निवृत्तिजनक दो शास्त्र हैं । कणाद और अक्षपाद के तर्क  
 शास्त्र, तर्क के अनुरोध से पूर्व मीमांसा और उत्तर मीमांसा के ही अन्तरगत हैं।  
 इसी प्रकार सेश्वर और निरीश्वर भेद करके सांख्य शास्त्र भी दो  
 प्रकार का है। सेश्वर सांख्य योग शास्त्र है, जिसको पातञ्जल कहते  
 हैं। निरीश्वर सांख्य कपिलदेव का प्रसिद्ध है । ये दोनों ही सांख्य  
 सविकल्प, निर्विकल्प समाधि और सप्तभूमिका के प्रदर्शन करके तथा  
 शुद्धतत्त्व के निर्णय करके पूर्व मीमांसा और उत्तर मीमांसा के ही  
 अन्तरगत है । इस प्रकार अधिकार भेद करके प्रवृत्ति जनक दो  
 प्रकार के ही शास्त्र होते हैं । इसके अतिरिक्त नास्तिकादिक क्रम करके  
 शास्त्र जाल बहुत प्रकार का विस्तीर्ण हो रहा है इसमें त्याज्य  
 और ग्राह्य का निश्चय करना अत्यन्त दुर्लभ है। इसको देखकर ही अब  
 कुछ विचार किया जाता है । लोकायत प्रत्यक्ष प्रमाण मानते हैं।

वेदानीं मीमांस्यते । तत्रप्रत्यक्ष प्रमाण मिति लोकायताः  
बौद्धाश्च प्रत्यक्षानुमाने । जैनास्तु प्रत्यक्षानुमानार्हतवाक्या-  
निचेति । अन्ये प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि इति ।  
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि इति चापरे । प्रत्यक्षानुमानो  
पमानं शब्दार्थापत्त्यनुपलब्ध्यप्रमाणानि इति वेदान्तिनः  
तत्रतत्रोक्त प्रमाणैर्ब्रह्मैवाव बोधयन्ति निश्श्रेयसवीथी-  
पथिकाः । निवृत्तेरेवोत्कर्षत्वात् । ' अथाकामयमानः ' तद्य-  
थेहकर्मजितो लोकः ' ' नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'  
इत्यादिश्रुतिभ्यः । तावत्प्रत्यक्षप्रयोजकम् । प्रमाण चैतन्य  
प्रमेयचैतन्ययोरभेद एव । अन्तः करणा वच्छिन्नोहिचेतनः  
प्रमातृ चेतनः । अन्तः करण वृत्त्य वच्छिन्न चेतनो  
हि प्रमेय चेतनः । चक्षुरादीन्द्रिय द्वारा तैजसमन्तः करणं  
विषया कारणेण परिणमते सैव वृत्तिरुच्यते । यथा तडागो

बौद्ध प्रत्यक्ष अनुमान प्रमाण मानते हैं, जैन प्रत्यक्ष अनुमान  
और अर्हत वा क्यों को प्रमाण मानते हैं कोई प्रत्यक्ष अनुमान उपमान  
शब्द प्रमाण मानते हैं । । कोई प्रत्यक्ष अनुमान और शब्द प्रमाण मान-  
ते हैं । वेदान्ती प्रत्यक्ष अनुमान उपमान शब्द अर्थावृत्ति अनुपलब्धि प्रमाण  
मानते हैं । कल्याण मार्ग में चलने वाले ये इन उक्त छै प्रमाणों से  
ब्रह्म का ही बोध कराते हैं । निवृत्ति मार्ग के ही उत्कर्ष होने से । ' अथाका-  
मय मानः, ' तद्यथेह कर्मजितो लोकः ' ' नान्यः पन्थाविद्यतेऽय नाय इत्यादि  
श्रुतियों का यही तात्पर्य है । प्रमाण चैतन्य और प्रमेय चैतन्य का  
अभेद है । अन्तःकरण वच्छिन्न जो चेतन है वह प्रमातृ चेतन है,  
और अंतकरण वृत्त्य वच्छिन्न जो चेतन है वह प्रमेय चेतन है । चक्षुआदिक



दकम् कुल्यादि द्वारा क्षेत्रादिकंसम्पद्यते तत् तदा कारणे  
परिणमते । तथाचप्रमातृ प्रमाण प्रमेय भेदेन त्रिविधमेव चै-  
तन्यं प्रत्यक्षत्वेन सिद्धम् । इन्द्रिय जन्यज्ञानस्य प्रत्यक्ष-  
त्वात् । प्रमाकरणं प्रमाणम् । प्रमा ज्ञानम् । तच्च प्रमाण  
जन्यम् । तत्तु अनधिगताऽवाधितार्थ विषयकम् । स्मृति  
व्यावृत्तश्चेति । एवमनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमिति  
ज्ञानं प्रमा । अनुमानन्तु व्याप्ति ज्ञानात् । व्याप्तिश्चाशेष  
साधना श्रया श्रित साध्य समानाधिकरण रूपाव्यभिचारि-  
णी भूयोऽवयव सहचारधर्मिणीचेति । तच्च स्वार्थपरार्थ  
भेदेन द्विविधम् । तत्राद्ये प्रतिज्ञा हेतूदाहरणैरेवानुमानम् । द्विती-

इन्द्रियों द्वारा जो तेजस अन्तः करण विषय रूप से परिणत होता है वही  
वृत्ति कहलाता है । जैसे बड़ेतालाब का जल नाली के द्वारा क्षेत्रादिक को  
प्राप्त होता है और वह फिर उसी आकार में परिणत हो जाता है ।  
इस प्रकार प्रमाता, प्रमाण, और प्रमेय भेद करके त्रिविध ही चैतन्य  
प्रत्यक्ष से सिद्ध है । इन्द्रिय जन्य ज्ञान को ही प्रत्यक्ष कहते हैं । प्रमा  
के कारण को प्रमाण कहते हैं, प्रमा नाम ज्ञान का है वह प्रमाण से उत्पन्न  
होता है । वह प्रमाण अनधिगत अवाधितार्थ विषयक है ( अर्थात् नहीं  
जाने हुए यथार्थ विषय का जताने वाला है ) इस से स्मृति रूप ज्ञान से  
वह ज्ञान भिन्न है । ( अर्थात् वह प्रमाण स्मृति से व्यावृत्त है )  
इसी प्रकार अनुमिति का कारण अनुमान है । अनुमिति ज्ञान  
प्रमा है । अनुमान व्याप्ति ज्ञान से होता है । वह  
व्याप्ति समस्त साधन के आश्रय से आश्रित साध्य स-  
मानाधिकरण रूप अव्यभिचारिणी और बहुत अवयव सहचार धर्मिणी  
होता है । वह अनुमान स्वार्थ और परार्थ भेद करके दो प्रकार

येतुचोपनयन निगमनोप युक्तै रेव । तथाच । न्यायसूत्रम् ।  
 ' प्रतिज्ञाहेतू दाहरणो पनयन निगमनानि ' । एतेनानुमाने  
 नापेब्रह्मैवैकम् । तथाहि ब्रह्मभिन्नानिखिलमनित्यम् । ब्रह्म-  
 भिन्नत्वात् । यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरूप्यम् । यस्मादेवं  
 निखिलं प्रपञ्चम् । तस्मात्तथा । एव मुपमानागमादयो  
 हि सर्वे ब्रह्मण्येवा वसिताः सन्तीति तत्र तत्र विविच्य दर्श-  
 यिष्यामः । वस्तुतस्तु । ' ननिरोधो न चोत्पत्तिर्न वन्धो  
 नच साधकः । नमुमुक्षुर्नवै मोक्ष इत्येषा परमार्थता'इति श्रुतेः ।  
 एवंशुद्धोहं मुक्तोह मिति ज्ञानम् जीवन्मुक्त ज्ञानमभिहि-  
 तम् । प्रलयस्तु । उत्पत्ति व्युत्क्रमेण अभिहितः । पृथ्व्यप्सु  
 चापोहितेजसि तेजोवायौ वायुराकाशे आकाशस्तन्मात्रासु

का है । स्वार्थ अनुमान में प्रतिज्ञा हेतु और उदाहरण से सिद्धि होती  
 है । और परार्थ अनुमान में प्रतिज्ञा हेतु उदाहरण उपनयन और  
 निगमन इन पाँचों से सिद्धि होनी है । जैसा कि न्याय सूत्र है ।  
 ( प्रतिज्ञा हेतू दाहरणो पनयन निगमनानि ) इस कारण अनुमान से भी  
 एक ब्रह्म ही है । जैसे, ब्रह्म से भिन्न समस्त अनित्य है, ब्रह्मभिन्न होने  
 से । जो ऐसा है वह ऐसा ही है, जैसे सीपी चांदी । जिस से ऐसा समस्त  
 प्रपंच है, इस से अनित्य ही है । इस प्रकार उपमान आगमादिक सब ही  
 ब्रह्म में ही पर्यवसान होते हैं । यह सब आगे आगे के स्थलों में विवेक करके  
 दिखावेंगे । वास्तव में तो जो श्रुति ने कहा है वही ठीक है कि न  
 निरोध है, न उत्पत्ति है, न वन्धन है न साधक है, न मुमुक्षु है, न  
 मोक्ष है यही परमार्थ है । इस प्रकार मैं शुद्ध हूँ मुक्त हूँ इस तरह का  
 ज्ञान जो है वह जीवन् मुक्त ज्ञान कहलाता है । और उत्पत्ति के  
 उल्टे क्रम से प्रलय होता है । जैसे पृथ्वी जल में लय होता है, जल तेज

तन्मात्रामहति महदहंकारे अहंप्रकृतौ प्रकृतिः पुरुष एवमात् ।  
 शास्त्रन्तुद्विवधमेव । योगः सांख्यञ्च । कर्मयोगः योगः ।  
 ज्ञानयोगः सांख्यम् । इदमेव भगवतोक्तम् । ' ज्ञानयोगे न  
 सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् , इति । कर्मयोगान्तर्गता  
 पूर्व मीमांसा । उत्तरमीमांसातु ज्ञानयोगान्तर्गता भवति,  
 भगवन्नये । सांख्यप्रणेतायः प्रसिद्धः कपिलस्तु निरीश्वर  
 वादिनः कपिलाद्भिन्नएवाकपिलावतारो भागवते भगवद्गीता-  
 सुचप्रसिद्धः । अद्वैतवादी सेश्वरश्च । एवञ्च कर्मज्ञानयोगौ-  
 पूर्वमीमांसोत्तर मीमांसे । अनयो रेवान्तर्गतौ काणादाश  
 पादौ तत्त्वतर्क निर्णयाभ्याम् । तत्रैतेषामतं संक्षिप्त भूमि-  
 कासु । तथात्रे विशेषतोहि मतवाद निरास क्रमेण सम्प्रदर्श-

में, तेज पवन में, पवन आकाश में, आकाश तन्मात्राओं में, तन्माशा  
 अहंकार में, अहंकार महत्त्व में, महत्त्व प्रकृति में प्रकृति पुरुष में  
 लीन होती है । शास्त्र दो ही प्रकार का है । योग और सांख्य, कर्म योग  
 को योग कहते हैं । और ज्ञान योग को सांख्य कहते हैं । यही भगवान्  
 ने गीता में कहा है । पूर्व मीमांसा कर्म योग के अन्तरगत होती है ।  
 और उत्तर मीमांसा ज्ञान योग के अन्तरगत होती है । सांख्य के प्रणेता  
 जो प्रसिद्ध कपिल हैं वह निरीश्वर वादी कपिल से भिन्न हैं । कपि-  
 लावतार भागवत में और भगवद्गीता में प्रसिद्ध है । वह कपिल अद्वैत  
 वादी और सेश्वर वादी हैं । इस प्रकार पूर्व मीमांसा और उत्तर-  
 मीमांसा कर्म योग और ज्ञान योग हैं । और इन्हीं के अन्तरगत  
 तत्त्व और तर्क के निर्णय से कणाद और अक्षपाद के तर्क शास्त्र हैं ।  
 और इनका संक्षिप्त भूमिकामें संक्षेप से वर्णन किया है । आगे भी मत

यामो यथा पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितम् । एवमन्यथा नास्तिकादी  
नां च निरासप्रकारं प्रकाशयामः । तत्रादौ तावत् सिद्धान्त  
भूमिः ततः पूर्वमीमांसाधिकरणसंक्षेपः वाक्य विशेषेण त्रयोदश-  
विध वाक्यानि उपनिषद्शब्दार्थः शास्त्र समुच्चयः मतसमुच्चयः  
शास्त्रविशेषनिरासः नास्तिकनिरास एवं भूमिकाग्रन्थारम्भः  
समाप्तिश्च । तत्र विधिः अर्थवादः मन्त्रः स्मृतिः नामधेयमिति पञ्च  
विधम् । तत्रोपनिषदिति विद्योच्यते । तत्संविनां जन्म जरादि  
निशातनात् तदवसादनाद्वा ब्रह्मण उपगमयितृत्वाद्वा उपनिष-  
च्छब्दस्य । अस्यां परमश्रेय इति उक्तार्थत्वाद्ग्रन्थोप्युपनिष-  
दुच्यते । इति । काठकोपनिषद्भाष्ये । उपादान सम सत्ताक

वाद के खंडन क्रम से विषेशता पूर्वक दिखावेंगे । जैसा कि  
पूर्वाचार्यों ने दिखाया है । इसी प्रकार अन्य नास्तिकादिकों के खंडन  
का प्रकार प्रकाश करेंगे । इसमें आदिमें सिद्धान्त भूमि है । उसके अनन्तर  
पूर्व मीमांसा के अधिकरणों का संक्षेप है । वाक्य विशेष करके १३ प्रकार  
के वाक्य हैं उपनिषद् शब्द का अर्थ है । शास्त्रों का समुच्चय है । शास्त्र  
विषेश का खंडन है । इस प्रकार भूमिका ग्रन्थ की भूमिका है ।  
मीमांसा में वेद के पांच तरह के वाक्य माने हैं । विधि, अर्थवाद, मंत्र,  
स्मृति और नामधेय । इनका स्पष्टीकरण आगे होगा । अब उपनिषद्  
शब्द का अर्थ करते हैं । उपनिषद् नाम ब्रह्म में पहुँचाने वाली विद्या को  
कहते हैं, इस लिये उपनिषद् नाम ज्ञान का भी है । इस के सेवन करने  
वाले का जन्म मरण नहीं होता । यह विद्या जिस ग्रन्थ में कही गई हो  
उस ग्रन्थ को भी लक्षणा से उपनिषद् कहते हैं । इसका और विशेष  
अर्थ काठकोपनिषद् भाष्य में लिखा है । उपादान के समान सत्ता की

कार्यापत्तिः परिणामः । उपादान विषमसत्ता क कार्या  
पत्तिः विवर्तः । प्रतिभासिकं रज्जु मविद्यापेक्षया परिणामः ।  
चैतन्या पेक्षयाविवर्तः । मनो बुद्धि रद्वारः चित्तङ्करण  
मान्तरम् संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणम् विषया  
हमे । वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सविकल्पकम् संसर्गान्-  
वगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकम् । सोयंदेवदत्त इति । अविद्यैकत्व  
स्वीकारे एकजीव वादः । अविद्यावच्छिन्नः समूला ज्ञाना-  
धीनोपि वृत्तिविशिष्टमूलाज्ञाननाशएव सत्सम्बन्ध मपि घटं  
प्रकाशयति । अन्तः करणा वच्छिन्नो विविधोजीवः सचान्तः-  
करण सम्बन्धेनैतं घटं प्रकाशयति । मूला ज्ञाना धीनास्त्वने-

कार्यापत्ति को परिणाम कहते हैं, और उपादान के विषम सत्ता की  
कार्यापत्ति को विवर्त कहते हैं । सीपी में चांदी का जो प्रतिभास है वह  
अविद्या की अपेक्षा से परिणाम है । और चैतन्य की अपेक्षा से विवर्त है ।  
मन, बुद्धि, अहंकार, और चित्त ये चार अन्तः करण हैं । संशय,  
निश्चय, अभिमान, और स्मरण क्रम से ये चारों के विषय हैं । विशेषता  
को ग्रहण करनेवाला ज्ञान सविकल्पक है । और संसर्ग ( विशेषता ) के  
ग्रहण न करने वाला जो ज्ञान है वह निर्विकल्पक है । जैसे यह वही देवदत्त है  
इत्यादिक उदाहरणों में जाना जाता है ( इसकी व्याख्या और जगह की  
गई है ) अविद्या के एकत्व के स्वीकार में जीव एक है ऐसा सिद्धान्त  
है । अविद्या युक्त और मूल अज्ञान के आधीन भी ( जीव ) वृत्ति  
युक्त मूल अज्ञान के नाश होने पर ही सम्बन्ध युक्त घट को प्रकाशित  
करता है । और अंतःकरण युक्त अनेक प्रकार का जीव वह अंतःकरण  
के सम्बन्ध से ही घट को प्रकाश करता है । मूल अज्ञान के आधीन

के जीवाः बहुजीववादे ब्रह्मैव घटाद्युपादानम् । एकजीव वादे तु जीव चैतन्य मेव घटाद्याकार वृत्त्याप्रकाशयति । वृत्तेरुभयत्र प्रयोजनम् । अतएव चैतन्यभेदः प्रमातृ प्रमाण फल भेदै रिति विवरणादौ चतुर्विधः । फलचेतनो विषयचेतन एव इति केचित् । फलचेतनोत्तरकालीनो विषयचेतन इति विवरणकारः । फलचेतनादतो विषयचेतनोभिन्न एव । इति । अथ नास्तिकादि मत गाथोपग्रथन पुरस्सरं तावत्पुनर्निरस्यते । तत्रचावार्काः । तेकिल भुवन्ति । कथमीश्वर सिद्धिः । प्रत्यक्षेणोपलम्भाभावात् । तेच लोकायताः । इत्यपि नामधेयाः । वैरोचनी विद्या बलम्बिनो हिते वैनाशिका इत्यपि संश्रयन्ते । वैरोचनी विद्या विरोचन निर्मितोति छान्दो-

तो अनेक जीव हैं, जीव बहुत हैं इस सिद्धान्त में ब्रह्म ही घट आदिक का उपादान है । और जीव एक है इस सिद्धान्त में जीव का चैतन्य ही घटादिक आकार वाली वृत्ति से घटादिक को प्रकाश करता है । वृत्ति का दोनों स्थानों में ही प्रयोजन है । प्रमाता, प्रमाण, विषय और फल भेद से चार प्रकार का चैतन्य विवरणादिकों में माना गया है । कोई कोई आचार्य विषय चेतन ही फल चेतन है ऐसा मानते हैं । और विवरणकार के मत में फल चेतन के उत्तर काल में विषय चेतन होता है इस लिये फल चेतन से विषय चेतन जुदा हो है । अब कुछ इतिहास कहते हुए नास्तिकादि मतों का निरास किया जाता है । उनमें पहिले चार्वाक हैं । वे कहते हैं कि ईश्वर की सिद्धि किस प्रकार है, क्योंकि प्रत्यक्ष में तो ईश्वर की उपलब्धि है नहीं । ये लोकायत भी कहे जाते हैं । ये वैरोचनी विद्या के अवलम्बन करने वाले हैं । और इनको वैनाशिक भी कहते हैं । वैरोचनी विद्या वह

ग्योपनिषदि सुप्रसिद्धम् । इन्द्र विरोचना वनूचानौ ब्रह्मणो  
भूत्वा छाया पुरुष मेवोपलभ मानौ निवृत्तौ । तयोरिन्द्रस्तु  
पुनः पुन ब्रह्मणो धीत्य ब्रह्मचर्येण ब्रह्मविद भूत् । विरोचनो  
निरीश्वर विद्या प्रवर्तक एवासीत् । त्रिपुरासुर व्यामोह  
नाय ईश्वरा ज्ञया पूर्व माषि नारदेनैये वैनाशिकी विद्या  
प्रवर्तितेति शिवपुराणे प्रसिद्धम् । गुरुणा पुनरुज्जिवितेयं  
विद्या चेति । वैरोचनी वैनाशिकी चेति गीयते । तन्मता-  
वलम्बी चार्वाकः । लोकाय तोहि गीयते । तन्मते चत्वार्येव त-  
त्त्वानि । पृथिव्यादीन् आकाशवर्जम् । पर्युषितो दनादौमद  
इव किण्वो भवति । तद्वदेव जीवो भवति चतुस्तत्त्व संघातेन ।

है जो विरोचन ने निर्माण की है, यह छान्दोग्य उपनिषद् में प्रसिद्ध  
है । इन्द्र और विरोचन ने ब्रह्माजी के शिष्य होकर छाया पुरुष को ही  
देखा । और फिर दोनों लौट आये, उन दोनों में इन्द्र तो फिर भी  
ब्रह्मचर्य पूर्वक बार बार ब्रह्मा से पढ़कर ब्रह्म वेत्ता हो गया, और  
विरोचन निरीश्वर विद्या का प्रवर्तक हुआ । शिव पुराण में यह कथा  
प्रसिद्ध है कि त्रिपुरासुर के मोहन करने को शिवजी की आज्ञा से  
नारद जी ने पहिले भी यह वैनाशिकी विद्या प्रवर्त की थी । वृहस्पति  
जी ने इस विद्या को फिर उज्जीवित किया । यही विद्या वैरोचनी  
और वैनाशिकी कही जाती है । इसी विद्या के मानने वाला चार्वाक  
है । जो लोकायत भी कहा जाता है इस के मत में चार ही तत्व  
हैं । पृथ्वी, जल, तेज, और वायु । वासी भात आदिक में जिस  
प्रकार मदिरा बीज नशा स्वयम् उत्पन्न हो जाता है इसी प्रकार  
चार तत्वों के मिलने से जीव उत्पन्न हो जाता है, फिर उन्हीं चार

पुनश्चतुस्तत्त्वविघटनेन जीवाभावो भवति । इहैव सप्रा-  
 डीश्वरः । सुखमेव स्वर्गः । अङ्गनालिङ्गनमेव मोक्षः । हतस्सोमे  
 पशुः स्वर्गं याति चेद् यजमानैः पित्रादिः कुतो न हन्यते । तत्रेयं  
 गाथा च गीयते । अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डं भस्मधारणम्  
 बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेयं बृहस्पतिरित्यादि । नानुमान-  
 मपि प्रमाणम् । अविनाभावस्यासिद्धत्वात् । अतः प्रत्यक्षमे-  
 व प्रमाणम् । अस्मदुक्तमेवलोककल्याणकरं मतम् । लोकैः स्वो-  
 पकाराय अस्मन्मतमवलम्बनीयमिति । तदपरेन सहन्ते  
 तर्ककान्तारसञ्चारपञ्चाननाः । अनुमानप्रमाणमन्तरा-  
 भवता निरुच्छ्वासोप्येवं रुद्धस्यात् । यस्मिन्नेव देशे भवच्चक्षुः-  
 प्रचरेत् स एव प्रदेशः सिद्धः स्यात् । तत्तत्पदार्थपृष्ठादि-

तत्त्वों के अलग अलग होने से जीव का नाश हो जाता है । इस लोक  
 में जो चक्रवर्ती राजा है वही ईश्वर है । सुख ही स्वर्ग है । स्त्रीसंग  
 ही मोक्ष है । सोमयज्ञ में मरा हुआ पशु यदि स्वर्ग को जाता है तो  
 यजमान अपने पिता आदिक को क्यों नहीं मार देता है । उन्होंने  
 यह गाथा भी बना रखी है । अग्निहोत्र तीनों वेद, त्रिदण्ड, और भस्म-  
 धारण ये सब बुद्धि और पुरुषार्थ रहित पुरुषों की जीविका है । यह बृहस्पति  
 का मत है इत्यादि । उन के मत में अनुमान भी प्रमाण नहीं है । प्रत्यक्ष ही  
 प्रमाण है । वे कहते हैं कि हमारा कहा हुआ मत ही लोककल्याण  
 के करने वाला है । लोक को अपने उपकार के लिये  
 हमारा मत ही ग्रहण करना चाहिये । इन सब बातों को न्यायशास्त्र के  
 सिद्ध नहीं सहते हैं । वे कहते हैं कि अनुमानप्रमाण के बिना तो आपका  
 स्वास तक रुक जायगा । जिस देश में आपके चक्षु इन्द्रिय का संयोग  
 होगा वही देश सिद्ध हो सका है, और नहीं । इसके अतिरिक्त जो जो



भागो तद्रव्य निर्मितो न तद्रव्य निर्मित इति वक्तुं मशक्यो  
भवताम्। अपरञ्चामेरु मन्दरादयः शिखरिणो भवतां यैरदृष्टाः  
तेषां मते ते हि शिलोच्चयाः किं न सन्ति । तथा कूपार  
विचित्र देशाश्च । अत एव मभ्युपगम साहसिको सि ।  
नच पर प्रणीत वाक्येन जानामि सन्तीति । अदृष्टैव तद्वा-  
क्य श्रद्धालुतायां को वा भवतां दैशिको हि प्रत्यक्षेतर प्रमाण

पदार्थ आपके प्रत्यक्ष में हो उसका पिछाड़ी का हिस्सा उसी द्रव्य से बना  
है ( जिस द्रव्य से बना अगाड़ी का हिस्सा आपको दीख रहा है ) या  
उसी द्रव्य से नहीं बना है, ये कहने को आप असमर्थ हैं । क्योंकि उसका  
पृष्ठ भाग आपके प्रत्यक्ष में नहीं है । जैसे घड़े का कुछ आगे का हिस्सा  
आपको दीख रहा है । उसके पीछे का हिस्सा जो आपको नहीं दीख  
रहा है उसको आप नहीं कह सकते कि मृत्तिका से बना हुआ है, क्योंकि  
वह आपके प्रत्यक्ष में नहीं है । यदि यह कहो कि इस प्रत्यक्ष में  
दीखने वाले हिस्से से ही पीछे का भी ज्ञान होजाता है  
तो आपको बल पूर्वक अनुमान मानना पड़ेगा । इसी प्रकार किसी दीवार  
का जो भाग आप को दीख रहा है वह जिन चीजों से बना है उन्हीं चीजों से  
पीछे का हिस्सा भी बना है, इसको आप अनुमान प्रमाण के शरण में गये  
बिना नहीं कह सकते । और देखिये सुमेरु तथा मन्दर आदि पर्वत आप  
लोगों में से जिनने नहीं देखे हैं, उनके मत में क्या वे पर्वत हैं ही नहीं ।  
इसी प्रकार समुद्र के विचित्र देश क्या नहीं हैं, इस लिये आपको  
अनुमान प्रमाण और साथ में शब्द प्रमाण भी अवश्य मानना पड़ेगा ।  
इससे इस प्रकार तो तुम अंगीकार करने में साहसी हो । कदाचित् कहो कि  
दूसरों के कहने से हम जानते हैं कि मेरु मन्दरादिक हैं, तो बिना देखे ही  
दूसरे के वाक्य की श्रद्धा करने में प्रत्यक्ष से अन्य प्रमाण के मानने वाले

प्रमाणकः । अपरमपि । दूरे बन्धौ सति भवतां को वा शोक-  
वारणोपायः । मृत जीवितयोस्तु त्वत् । नच पत्र द्वारा  
जानीमहे । तदा तु पुनरपि स एव पन्थाः समायातः शब्द-  
दैशिकविश्वासः । उपांशु शब्दो द्वुद्धसंस्कारोपजीव्य  
जीवनानुमानं प्रदुर्भावमनु भवन्नपि शब्दानुमानं प्रमाणी  
कुर्वन्नपि न प्रमाणी करोषि । अहो ते शेमुषी कौशलम् ।  
अये फेरु फेरव फेत्कार कान्तार सञ्चार पञ्चानन समक्ष-  
मेव विभीषिका वाग् भङ्गी रङ्गी करोषि । यदि प्रत्यक्ष मेव  
प्रमाणं मनुते भवान् । तर्हि मरुमरीचिकोदकादीनामपि  
प्रत्यक्षत्वेन सिद्धिः स्यात् । नच बाध सद्भावाच्च सेत्स्यति इति चेत् ।

आपके यहां कौन से आचार्य हैं । दूसरा यह भी है कि आपका कोई बन्धु  
दूर विदेश में चला जाय तो आपके शोक के हटाने वाला कौन हो सक्ता  
है । क्योंकि उस बन्धु के प्रत्यक्ष में न रहने से मरना और जीना बराबर  
है । यह कह नहीं सकते कि हम चिन्ती के द्वारा जानते हैं कि वह जी रहा  
है इससे हमको शोक नहीं है, क्योंकि इसमें तो आपको फिर वही मार्ग  
ग्रहण करना पड़ता है कि शब्द प्रमाण का विश्वास किया जाय । मानस-  
मन्त्रोच्चारण की तरह जो आपके हृदय में शब्द उठता है, वह पुत्रादि के  
जीवन के अनुमान का कारण है उस शब्द को मानते हुए मानस अनु-  
मान को करते हुए भी शब्दानुमान प्रमाण नहीं मानते हो यह आपकी  
बुद्धि का कौशल है । ( इस लिये दबी जवान से शब्द प्रमाण के साथ  
अनुमान प्रमाण को प्रमाण करते हुए भी ऊपर से प्रमाण नहीं करते हो,  
यह आपकी बुद्धि की चतुराई है ) जो तुम प्रत्यक्ष को ही प्रमाण मानते हो  
तो मरीचिका ( मृग तृष्णा ) का जल भी तुमको मानना पड़ेगा । क्योंकि

सबाधः प्रत्यक्ष प्रामाण्येनाहास्वित्तादितरेण । नचाद्यः । प्रत्यक्षेण  
 बाधासम्भवात् । चक्षुरादीन्द्रियेणैव तावत्सद्भावात्तादृशस्य ।  
 नापिद्वितीयः । अन्यप्रमाणानङ्गीकारात् । सिद्धान्त विरोधो  
 भवेद्भवताम् देवानांप्रियाणाम् । मूर्च्छासुषुप्त्योर्मरणावस्थायां  
 चानुमापको हिभवान् नित्यमेवनानुमानमङ्गी करोति । नास्ति  
 परलोक इति वदा वदाश्च । पुनः । न पापं नच पुण्यं न नरक-  
 यातना नेश्वर इति वादिनोहि येने पररमणी हरणादिसाहसिका  
 अनवरत कुकर्म निरता ऽसत्यनिष्ठ परद्रव्यापहारिणो हिलोका  
 नुन्मथेयुः । ईदृशायत्र सर्वेस्युस्तत्रराजविद्रोहः समुज्जृम्भेत ।  
 राज्ञोऽभावः प्रसज्येत । एवञ्चतदाकेषामपि नकिंचिदपिक्षण-

प्रत्यक्ष में तो जल दीखता ही है । कदाचित् कहो कि वह तो बाधित है  
 इस लिये वह जल सिद्ध नहीं हो सक्ता, तो हम कहते हैं कि वह बाध प्रत्यक्ष  
 प्रमाण से है अथवा किसी और प्रमाण से । अब जो कहो कि प्रत्यक्ष  
 प्रमाण से बाध है । सो तो हो नहीं सक्ता, क्योंकि चक्षु आदिक इन्द्रियों  
 से ही उसकी बैसी ही सक्ता है । कदाचित् कहो कि दूसरे प्रमाण से  
 बाध है सो भी नहीं हो सक्ता, आपके यहां दूसरे प्रमाण का अंगीकार  
 ही नहीं है । इससे तो आपके सिद्धान्त का ही विरोध हो जायगा ।  
 मूर्च्छा और सुषुप्ति में तथा मरणावस्था में अनुमान करने वाले आप नित्य  
 अनुमान को प्रमाण अंगीकार करते हो । परलोक नहीं है ऐसा जो कहते हैं  
 और यह कहते हैं कि पाप भी कुछ नहीं है, पुण्य भी कुछ नहीं है, नरक यातना  
 भी नहीं है, ईश्वर भी नहीं है, वे दूसरों के धन, धरती, स्त्री, आदि के  
 हरने वाले निरन्तर कुकर्म करने वाले मिथ्याभाषी अवश्य ही लोकों को  
 नाश कर सक्ते हैं । जहां ऐसे ही सब हों वहां राजविद्रोह और राजा का  
 अभाव ही होना सम्भव है, ऐसी दशा में पशुओं कीसी प्रवृत्ति होने

मपिसुखम् स्यात्पशुवत्प्रवृत्तौ । लुण्ठनं नैव जीविकोपपत्ता  
आलस्य बाहुल्ये कार्याभावा जगदेवविष्टवेत । न चैतावतैव तु  
प्रत्यक्षेश्वरो हि राजामन्यते अस्माभिरिति चेत् । मनुष्येष्वन्त-  
र्भयाभावात् तेषां साहसासत्य वञ्चनादीनां को वा वारयिता  
भवताम्भवतात् । एवं तावदपि तुच्छ लोकदृष्ट्यापि परलोको  
मन्तव्यो भवद्भिः । अस्तु तावन्नानुमानं प्रमाणम् भवन्नये ।  
तावद्ब्रूवो वयम् । तत्त्वगतां हि यश्चेतनभावः स पृथक्पृथक्  
मिलितेषु वा । पृथगिति चेत् । परमाणावपि न कथंचतनो  
त्पादः । मिलितेषु चेत् । तत्र कारणे तच्छक्तेरभावात्  
कथं कार्यं चा कस्मादापतेत । कार्यकारण भावेना

पर किसी को भी किमी प्रकार का भी एक क्षण के लिये भी सुख नहीं मिल  
सक्ता है । दूसरों के लूटने से ही जीविका करने और आलस्य के बढ़  
जाने से कार्य न करने से जगत् में विप्लव होजाय । कदाचित् यह कहो  
कि इसी लिये तो हम प्रत्यक्ष ईश्वर राजा को मानते हैं, तो यह भी  
ठीक नहीं है क्योंकि मनुष्यों में अन्तर भय न रहने से कुकर्म साहस  
असत्य व्यवहार पर वंचन आदिका निवारण करने वाला आप में कौन  
है । इस प्रकार लोक दृष्टि से भी परलोक आपको मानना ही होगा ।  
इसके अतिरिक्त आपके मत में अनुमान प्रमाण न हो तो नहीं सही । इसके  
अतिरिक्त अब हम पूछते हैं कि तत्त्वों में जो चैतन्य आप मानते हैं वह पृथक् पृथक्  
तत्त्वों में आप मानते हैं या मिले हुए हैं, यदि पृथक् पृथक् तत्त्वों में मानते  
हैं तो परमाणु में भी चैतन्य की उत्पत्ति क्यों नहीं होती, और यदि  
मिले हुए हैं तो उसके कारण में अर्थात् पृथक् पृथक् तत्त्व में  
ही जब उस शक्ति का अभाव है तो कार्य में अर्थात् मिले हुए तत्त्वों में  
वह शक्ति अकस्मात् कैसे आजावेगी । यह संसार का जो कार्य कारण

प्यविनाभावो हि सिद्धो भवत्येव । अलामिति परमर्दित  
मर्दनेन । चर्वित चर्वणीभवेत्युपरम्यते । अत्रेदम्पद्य-  
मपि । चार्वाकाचार मग्नेत्यादि । योहि देशिको भवताम् ।  
सअवसित मपि प्रत्यक्षं न प्रमाफल मव सायायितुं समर्थः ।  
प्रत्येकं परमाणु व्यूहे चैतन्य शक्तौ पृथक् पृथक् परमाणौ या  
शक्तिः सैव कल्पयितुं युक्तेति चेत् । एकस्मि न्परमाणु व्यूहे  
ऽनन्त चैतन्यो त्पादे भवच्छरीरे ऽपिचानन्त चैतन्यानां  
सम्भवात्तेषां च परस्पर भिन्न स्वभावाना मपि सम्भवात्तैश्च  
भवच्छरीर मुन्मथ्येतेति चोत्पात परम्परोत्पातकेतवोहिस्थुः ।  
संसारावसायिसर्व व्यापारा त्रिहिन्युरित्य निष्टमहत्कष्टम् ।  
भवन्नयेः । प्रत्येकं परमाणु व्यूहे चैतन्योत्पादन शक्ति रवसीयते  
चेत् तृण समूहे बन्धन शक्तिवत् । इत्यपि न वक्तुं युक्तम् ।

भाव है इसी से ईश्वर सिद्ध होता है । अविनाभाव जो व्याप्तिग्रह है  
सो कार्य कारण भाव से सिद्ध होता है । यह विषय हम और आगे  
विस्तार से लिखेंगे, इस लिये इस प्रसंग को यहां ही समाप्त करते हैं । आपका  
कोईभी आचार्य निश्चित प्रत्यक्ष सेभी प्रमा फल उत्पन्न करने में समर्थ नहीं है ।  
हर एक परमाणु समूह में चैतन्य शक्ति होने पर पृथक् पृथक् परमाणु में जो  
शक्ति है वही तो मानी जा सकती है । यदि ऐसा ही हो तो एक परमाणु  
समूह में अनन्त चैतन्यों की उत्पत्ति आपको माननी पड़ेगी । इस प्रकार  
तो आपके शरीर में भी अनन्त चैतन्यों की उत्पत्ति होने से और उन  
अनन्त चैतन्यों के परस्पर भिन्न भिन्न स्वभाव होने से आपके शरीर को  
बड़ी विपत्ति का सामना करना पड़ेगा । इस प्रकार तो संसार के नाश  
करने वाला महाकष्ट हो जायगा । आपके मतमें प्रत्येक परमाणु समूह  
में चैतन्य उत्पन्न करने की तृण समूह में बांधने की शक्ति की तरह शक्ति

कथम् । इत्थम् । एकस्मिन्नपि तृणे पिपांलिकादि बन्ध शक्ति रस्त्येवेति । सैव शक्ति स्तत्समृद्धे बहुली भवति । भवन्नये मशक शरीरेऽत्यल्पेपि चैतन्योत्पादो दृष्टोपि मेरु मन्दरादौ व्यभिचरति । अद्यावधि भवाद्विर्भव त्रपितामहादिभिरपिवा न मेरु मन्दराचला दीनां चैतन्यं दृष्टं नापि श्रुत मिति । तत्त्व शक्तिश्चैतन्य मुत्पादयति चेति निरस्तम् । पदार्थ निर्णयोपि भवतां सुदुर्लभः । केवल प्रत्यक्ष प्रमावसायिनाम् । यैरेव तत्त्वैस्तत्त्व परमाणु भिर्वा भवतो रसनेन्द्रियं निर्वातितम् । तैरेव तत्त्वै स्तैरेव परमाणुभिः क्रमेलकानां रसनेन्द्रियं समुत्पादितम् । पारिभद्रतरुरसः कषाय इति निश्चीयते भवाद्विः ।

मानी गई है, सो भी ठीक नहीं है, क्योंकि वहां तो एक तृण में भी चींटी आदिके बांधनेकी शक्ति विद्यमान है ही, वही शक्ति उसके समूहमें ( रस्सेमें ) बहुत बढ़जाती है किन्तु आपके मतमें अत्यल्प मन्छर के शरीर में चैतन्य की उत्पत्ति दीखती हुई भी सुमेरु आदिक में उसका अभाव होजाता है । आज तक आपने या आपके पुरुषों ने भी सुमेरु आदिक पर्वतों में किंवा और ऐसे पदार्थों में चैतन्य को न तो देखा होगा, न सुना होगा । इस प्रकार तत्त्व शक्ति से चैतन्य उत्पन्न होता है इस मत का खंडन हुआ । और केवल प्रत्यक्ष को प्रमाण मानने वाले आपके लिये पदार्थ का निर्णय करना भी बहुत कठिन है । क्योंकि जिन तत्त्वों से और जिन तत्त्व परमाणुओं से आपकी रसना ( इन्द्रिय ) बनी है उन्हीं तत्त्वों से और उन्हीं परमाणुओं से ऊंटों की भी रसना बनी है । परन्तु आपको नीम का रस कड़ुआ मालूम देता है और ऊंटों को नहीं देता है । इस प्रकार उनका और आपका बड़ा विरोध है । इस में आपने कौन सी स्वभाव

पारिभद्र मधुरस्वादु लम्पट पाद पटैः कण्टक लम्पटैः  
 क्रमेलकैः स एव पारिभद्र तरु पत्र रसो मधुर इत्यवसीयते ।  
 तैस्सदैव विप्राति पत्तौ भवताम् का स्वभाव शैली पारिशीलि-  
 तात्र च भवाद्विः । का वा दैशिक शिक्षा शैली तत्त्वानामि-  
 दृशीष्वपि स्वभाव शैलीषु इति प्रत्यक्षं प्रमाणमेक मपि विनष्टं  
 स्पष्ट मीक्ष्यताम् । आम्रदलम्प्रदीयोपि तदपहाय कण्टक  
 लम्पटः क्रमेलकः कण्टकिन मेव तरुमनु चटुलयति ।  
 भवानपि तच्छैली मभ्यस्य जन्मेदं वन्ध्यतान्नयितु मिच्छति ।  
 आप्तवाक्यमेव प्रमाणम् । मन्तव्य मित्यव सीयते चान्ते  
 प्रत्यक्षादे रप्यसंभवात् । इत्थन्तु चार्वाक शैली शिखरिपा  
 ताद्विशोर्णावयवाऽसीत् । तत्र श्लोकः । यद् यद् दृष्टं  
 श्रुतं वानुभवति किलयत् तत्तदेव प्रमाणम् बुद्ध्यायेषां  
 प्रवादः प्रभवति महता मग्रतः सत्सभायाम् । ब्रूमस्तान्मन्द  
 बुद्धी न्हदि न दधतिये नश्वरत्वेन शब्दं दूरे वन्धो न धत्ते  
 कथमपि कुशलम् किन्तु वैधव्य ताम्प ।

॥ इति निरीश्वरा वैदिक चार्वाक मत निरासः ॥

की शैली निश्चित की है, या कौन सी गुरुओं की शिक्षा की शैली  
 निश्चित की है । इस प्रकार स्पष्ट ही नष्ट हुए प्रत्यक्ष प्रमाण को  
 देखिये । ऊंट आम के पत्तों को छोड़ कर नीम के पत्तों को ही खाता  
 है, क्या आप भी उसकी शैली को अभ्यास करके अपने इस जन्म  
 को व्यर्थ खोना चाहते हो । इस लिये यथार्थ वक्ता का वाक्य ही  
 प्रमाण मानना चाहिये, यह सिद्ध होजाता है । क्योंकि अन्त में प्रत्यक्षा-  
 दिक प्रमाणों का सम्भव भी नहीं रहता । इस प्रकार चार्वाक मतकी

### अथार्थमतम्

अनार्या एवार्थमन्यमानाः । प्रच्छन्नलोकायताः । सेश्वरा अपि देवहुहः । वैदिका अपि वेदमन्त्र पराङ्मुखाः । मन्त्रभाग एव वेदो न ब्राह्मणभागः । तत्रेतिहास पुराणानां काकथा । विद्वद्भ्य इतरेन देवाः । साम्राज्य राज्याधिकारिभ्यो भिन्नान यमादयो धर्मराजाः । सोमपाज्यपाश्च पितरो लोके एवमुद्राज्य रक्षकाः । इति स्वविद्या कौशलं प्रदर्शयन्तो हि शब्दश्रवण मात्रेणैवाननूच्यैव सकलशब्द शास्त्राण्यनूचानाः । चुलुकी कृतत्रयाः । वेदभाष्यविरचनमाहसिकाः । 'गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य वेदान्तवादाश्च दिनत्रयं हि अमी समाधाय च तर्क

शैली का खंडन हुआ । अब 'आर्य' समाजियों के मत का विचार संक्षेप से करते हैं । आर्य हैं तो नहीं पर अपने को आर्य मानने वाले हैं । छिपे हुए लोकायत हैं । सेश्वरवादी होते हुए भी, देव द्रोही । वैदिक होते हुए भी वेद मन्त्रों से विमुख । मन्त्र भाग ही वेद है, ब्राह्मण भाग वेद नहीं है, ऐसा कहने वाले हैं ( फिर इतिहास पुराणों की क्या कथा ) विद्वानों से अतिरिक्त कोई देवता नहीं है । हाकिमों के सिवाय यमादिक कोई धर्मराज नहीं है । सोमपा और आज्यपा पितर लोक में ही मुद्रा ( सिका ) और घी के रक्षक हैं, इनके अतिरिक्त कोई पित्रोश्वर नहीं हैं । इस प्रकार अपनी विद्या के कौशल को दिखाने वाले ( अथवा सुन्दर अविद्या के कौशल को दिखाने वाले ) बिना पढ़े हुए ही शब्द के सुनने मात्र से ही सकल शास्त्रों के वक्ता । लज्जा, के आचमन करने वाले । वेद भाष्य के रचने के साहसी । इस श्लोक के प्रत्यक्ष उदाहरण कि गुरु वचनों को पाँच दिन और वेदान्त वाक्यों को तीन दिन सीख करके तथा तर्क वाद



वादान् समागताः कुक्कुटमिश्र पादाः अस्योदाहरणी  
भूताः । देव मूर्ति विद्विषोहि प्रत्यवतिष्ठन्ते चेदानींवहवः ।  
तान्प्रतिब्रूमः । स्वकल्पित मन्त्र भागो वेद इति तावदस्तु  
भवताम् । तदवबोधित यज्ञेन किंश्रेयो लौकिकंगवेष्यते  
पारलौकिकंवा । न तावदाद्यः । लौकिकस्यश्रेयसः प्रारब्ध  
कर्मणोहि क्षयादूर्ध्वं प्रवृत्तेः । न शरीर पातमन्तराइह जन्म-  
नियुज्यते भवताम् । न चापरजन्मनी हैव लोके यज्ञ  
जनित फलेन साम्राज्यादि सुख मर्जयामः । इति चेत् ।  
नतदपि रमणीयम् । यज्ञ जनित सुखस्याक्षय्य श्रवणात् ।  
ऐहिकन्तु प्रत्यक्ष मेवाश्वस्तनिक मेवदृष्टचरम् । नापि-  
द्वितीयः । भवन्नये देवादीनां लोका भावात् । इत्यर्थ

को केवल संय करके ये कुक्कुट मिश्र चरण आये हैं । देव प्रतिमाओं के विद्वेषी । आज कल ऐसे बहुत से हैं । उन से हम कहते हैं कि आपका कल्पना किया हुआ मंत्र भाग वेद, ये आपके लिये रहो, किन्तु उसके बताये हुए यज्ञ से आप लौकिक श्रेय को ढूंढते हैं या पारलौकिक को । यदि कहो कि लौकिक श्रेय को तो लौकिक श्रेय तो प्रारब्ध कर्म के क्षय होने के पश्चात् प्रवृत्त होगा । वर्तमान शरीर के नष्ट हुए बिना वह लौकिक श्रेय आपको इस जन्म में नहीं मिल सकता है । कदाचित् कहो कि दूसरे जन्म में ही सही पर इसी लोक में यज्ञ जनित फल से साम्राज्यादिक सुख को प्राप्त करेंगे । यह भी आपका कहना रमणीक नहीं है । क्योंकि यज्ञ जनित सुख तो अक्षय होता है, और ऐहिक सुख तो प्रत्यक्ष में ही 'कल रहेगा इस विश्वास लायक, भी नहीं है । इसी प्रकार यदि कहो कि पार-लौकिक श्रेय को तो, सो भी ठीक नहीं है । क्योंकि आपके मत में

लोकायतोहि भवान् पुनर्जन्मा वधारणात् । वेदार्थस्यानि-  
र्वचनीयस्यानन्तस्य च वेदस्यश्रवणादन्योपि मन्त्रो वेद  
बोधित एव भवितु मर्हति । काल भेदेन देश भेदेन तस्य  
तस्य संचारात् । तत्र तत्र फलदातृत्व मपि तत्तन्मन्त्राणां  
दृश्यते श्रूयते च । सर्पादि मन्त्रादिवत् । न चेद्भवता  
माग्रहः मन्त्र भागे वेदे देवानां यजनं न देवमूर्ति कल्पनेति-  
चेत् । प्रतीको पासनादौ मूर्ति मन्तरा यजनं न सम्भवेत् । अतो  
मन्त्र भागे वेदे एव सहस्रशीर्षादयः षोडश मन्त्रा भग-  
वत्पूजोपचारपरा दृश्यन्ते । अन्यत्रापि लेप्या लेख्या  
सैकती मनोमयी मृच्छिलादिमयी प्रतिमा श्रूयते मन्त्र  
भागे एव । अये शशपोत सुधाकरं कलंकयमानोपि ब्राह्म-

देवताओंका कोई लोक तो है ही नहीं फिर परलोक का श्रेय तो हो ही नहीं  
सक्ता । इसी से आप छिपे लोकायत या आधे लोकायत हैं । क्योंकि  
परलोक को वे भी नहीं मानते, और आप भी नहीं मानते । पर वे पुन-  
र्जन्म को नहीं मानते हैं, और आप मानते हैं । वेदार्थ अनिर्वचनीय है और  
वेद अनन्त हैं, इससे अन्य मंत्र भी वेद बोधित हो सक्ता है, काल भेद से  
और देश भेद से उन उन मंत्रों का शिष्टों में प्रचार भी है, और उन उन  
मंत्रों का फल प्रत्यक्ष में देखा और सुना जाता है, सर्पादि मन्त्रों की  
तरह । कदाचित् आपका आग्रह ही है कि मंत्रभागात्मक वेद में देवताओं  
का पूजन और देव मूर्ति को कल्पना नहीं है, यह भी ठीक नहीं है ।  
प्रतीक की उपासनादिक में मूर्ति के बिना यजन हो ही नहीं सक्ता ।  
इस से मंत्र भागात्मक वेद में ही ' सहस्रशीर्षा पुरुषः ' इत्यादिक  
सोलह मंत्र भगवत् पूजा के और मूर्ति प्रतिपादन करने के प्रसिद्ध हैं ।  
और जगह भी लेप्य लेख्य सैकती मनोमयी मृत्तिका की शिलादिक

ण ब्रुवः । वर्णान् संकरयन्नपि वर्णाश्रमधर्मं कौशलं प्रकटयसि । विधवानियोगं पथप्रवर्तकाचार्यं सम्यगार्यत्वं प्रदर्शितम् । किं शब्दशास्त्रं का तत्र शिक्षाशैली कानिसंज्ञा परिभाषादि सूत्राणि । केवलं चर्चा सूत्रमेव सूत्रं न भवति । पदच्छेद पदार्थोक्ति विग्रह वाक्य योजनाभिः आक्षेप समाधानोपक्रमोपसंहारैः वर्णस्फोट पदस्फोट वाक्यस्फोटादिभिरर्थो निर्णीतो भवति । अतएव पदवाक्य प्रमाणानां पृथगेव शास्त्राणि । तानिच वेदाङ्गानि । शिक्षा कल्पो व्याकरणम् निरुक्तं छन्द एवच तर्कश्चेति षडङ्गानि दर्शितानि श्रुतेःपुरा । निरुक्तं सुप्रसिद्धमेव । कल्पस्तु निघण्टुः ।

की प्रतिमा लिखी हैं । वर्णों को संकर करते हुए भी तुम वर्णाश्रमधर्मका कौशल प्रकट करते हो । हे विधवा नियोग के मार्ग के प्रवृत्त करने वाले आचार्य, अच्छा आचार्यपना तुमने दिखाया । क्या तुम जानते हो कि शब्द शास्त्र क्या है, उसकी शिक्षा शैली क्या है, संज्ञा परिभाषादि सूत्र क्या हैं, केवल चर्चा सूत्र ही सूत्र नहीं होता । पदच्छेद, पदों का अर्थ, विग्रह, वाक्य योजना, आक्षेप, ( शंका ) उसका समाधान, उपक्रम; उपसंहार, वर्णस्फोट; वाक्यस्फोट, इत्यादिकों से अर्थ का निर्णय होता है । इसी से पद वाक्य प्रमाणों के शास्त्र जुड़े ही हैं । वे हैं वेदाङ्ग । शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द, आर तर्क ये छे । ( किसी आचार्य के मन में तर्क के स्थान में ज्योतिष है ) निरुक्त तो प्रसिद्ध ही है, यास्क मुनिका बनाया हुआ । कल्प से यहाँ निघण्टु का ग्रहण है । ( कोई आचार्य कल्प से श्रौत और गृह्य सूत्रों का ग्रहण करते हैं ) परन्तु ग्रन्थकर्ता ने कल्पन से अर्थात् अर्थ समर्थन

तत्राच्यतेऽस्माभिः । कल्पना दर्थसमर्थनात्कल्पः । चत्वारो वेदाः । अत्र पतंजलिः । सप्तद्वीपा वसुमती । त्रयोलोकाः । चत्वारो वेदाः । साङ्गाः । सरहस्याः । बहुधा भिन्नाः । एक शत मध्वर्यु शाखाः । सहस्रवर्त्मा सामवेदः । एकविंशतिधा बह्वृच्यम् । नवधाथर्वणो वेदः वाको वाक्य मितिहासः

करने से कल्प कहलाता है, यह कल्प का अर्थ करके कल्प को निघण्डु माना है, इस अर्थ से एक शंका का समाधान भी हो जाता है, वह शंका यह है कि निघण्डु क्या है? वह वेदाङ्ग है या नहीं यदि है तो वेदांग शिक्षादिक छे हैं, उनमें निघण्डु नहीं है इसलिये वेदाङ्ग नहीं हो सक्ता, यदि कहा जायकि निघण्डु वेदाङ्ग नहीं है तो यह प्रबल शंका उठती है कि जो निघण्डु वैदिक शब्दों का कोश स्वतंत्र मूल ग्रन्थ है, वह तो वेदाङ्ग नहीं है पर जो निरुक्त निघण्डु की ही टीका है वह वेदाङ्ग है, यह एक आश्चर्य है, मूलनास्तिकुतः शाखा, किन्तु शास्त्री जी के मत से कल्प को निघण्डु मान लेने से इस शंका का निराकरण होजाता है, अस्तु । जिनके ये छे अंग हैं, वे वेद चार हैं. ऋग्वेद. यजुर्वेद. सामवेद. अथर्ववेद. इस विषयमें महाभाष्यकार भगवान् पतंजलि ने लिखा है कि सात द्वीप वाली पृथ्वी है. तीनलोक हैं. चार वेद हैं. वे छे अंग सहित हैं, रहस्य सहित हैं, उनके बहुत से भेद हैं । यजुर्वेद की एकसौ एक शाखायें हैं, सामवेद की हजार शाखायें हैं, ऋग्वेद की इक्कीस शाखायें हैं, अथर्ववेद की नौ शाखायें हैं, ( इस प्रकार ग्यारहसौ इक्कीस चारों वेदों की शाखायें हैं, आर्य समाजी यहां भी भूले हुए हैं, । वे ग्यारह सौ सत्ताईस शाखा ही बताते हैं । पर इसका उनके पास कोई प्रमाण नहीं है । यह उनका कथन महाभाष्य के विरुद्ध है । जिस महाभाष्य को वे सब से अधिक प्रमाण मानते हैं ) वाको वाक्य, इतिहास, पुराण, ( भगवान् पतंजलिने इतिहास पुराणों

पुराणम् वैद्यक मिति शब्द शास्त्रस्यैतावान् विषयः । अन-  
 धोत्यैवतान्साहस मकार्षीः । अत एवार्थ सम्पत्ति रुक्ता ।  
 वेदाना मर्थविप्रतिपत्तौ विध्यर्थवाद याच्ञाशीःस्तुति प्रेष  
 प्रवाहिकाः प्रश्नो व्याकरणम् तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्तनम् ? अव  
 धारणं चोपनिषद् व्याख्यानं तु त्रयोदश । क्रमेणो-  
 दाहरणानि । 'अश्वस्तूपरोगो मृगपरमे' अभिहितो  
 विधिः । 'देवाः यज्ञमतन्वत' अर्थवादः । 'तनूपा अग्ने  
 ऽसितन्वंमेपाहि' इति याच्ञा । 'अथो देवा समहे' इत्याशीः  
 'अग्निर्मृधादिवः ककुद् पातिः' इतिस्तुतिः । 'होतायच्छ  
 त्समिधाग्नि' मिति प्रेषः । 'इद्राग्नी अपादिय' मिति  
 प्रवाहिका । 'क एकाकी चरती' ति प्रश्नः । सूर्य्य एकाकी  
 चरती' ति उत्तरम् । 'मागृधः कस्य स्विद्धनम्' इति तर्कः ।  
 'ओषधयस्समदन्त' इति पूर्व वृत्तानु कीर्तनम् । 'तमेववि-  
 दित्वाऽति मृत्युमेति' इति अवधारणम् । 'ईशावाश्या'  
 उपनिषत् । तत्रापि मंत्रे षट् प्रकाराः । उपक्रमोप संहारैक

कोस्वतंत्र रूप से पृथक् परिगणन किया है इससे आर्य समाजियों का  
 इतिहास पुराणों को न मानना महा भाष्य के विरुद्ध है ) और वैद्यक  
 यह इतना शब्द शास्त्र का विषय है । इनको बिना पढ़े ही साहस  
 करते हो, इसी से अर्थ सम्पत्ति कही है । वेदों के अर्थ के संशय में ये  
 तेरह व्याख्यान हैं, विधि, अर्थवाद, याच्ञा, आशीः, स्तुति, प्रेष,  
 प्रवाहिका, प्रश्न, व्याकरण, तर्क, पूर्ववृत्तान्त का कीर्तन, अव धारण  
 और उपनिषद्, इनके क्रम से उदाहरण मूलम् बताये हैं । मंत्रों में

रूपता। अभ्यासः। अपूर्वता। फलम्। अर्थवादः। उपपत्तिः। ईशा  
वास्य 'मित्यारभ्य' योसावसा पुरुषः सोहमस्मि ' इति  
चोपक्रमोपसंहारैक रूपता । ' तदेजति तन्नैजति ' इत्य-  
भ्यासः । ' नैत देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत ' इति अपूर्वता ।  
' असूर्या नामते लोकाः ' अनात्मविदो निन्दा, आत्मविद-  
स्तुतिश्च । यथावा परमात्मनो पि स्तुतिः । ' सपर्यगा '  
दिति । एतेनैतादृश्योहिश्रुतयः अर्थवाद विषयाः । इति  
चार्थवादः । ' तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ' इत्युपपत्तिरिति  
सत्यमेतत् । सत्यप्रत्ययप्रकाशकः । सत्यार्थप्रकाशकारकः ।  
इदानीं कलिमलापरावतार औरंगजेव विग्रहः । सुरविग्रह  
विग्रहग्रहग्रस्तत्वात् । विद्वांसोहिदेवाः । इत्यस्य स्वेच्छतयो  
हितार्थः । तेन धन्यं मन्य विवेकशून्यसुजनमन्येन

छै प्रकार हैं १ उपक्रम उपसंहार की एक रूपता, २ अभ्यास ३ अपूर्वता  
४ फल, ५ अर्थवाद, ६ उपपत्ति. इनके भी क्रम से उदाहरण मूल में  
वताये हैं । यह सत्य है । सत्य के विश्वास का प्रकाशक । सत्यार्थ  
के प्रकाश करने वाला । वर्तमान सामयिक कलिमलका अवतार औरं-  
गजेव का दूसरा रूप हुआ । क्यों कि औरंगजेव ने भी देवमूर्तियों  
का खंडन किया और इन्होंने भी देवमूर्तियों का खंडन किया ।  
' विद्वांसोहिदेवाः ' इसका अपनी इच्छा से लोक में केवल चमत्कार  
दिखाने की विशेष्य विशेषण भाव के भी न जानने वाले, अपने को  
धन्यमानने वाले ने यह अर्थ किया है कि विद्वान् ही देवता हैं । किन्तु  
यह ऋग्वेद की श्रुति वास्तव में देवताओं की विद्वत्ता को दिखाती

लांके चमत्कार तथै वाभ्य धायि विशेष्य विशेषणी  
 भावस्याप्य न भिन्नेन । पण्डिता एव देवा इति तदर्थोभिधा-  
 नात् । साचश्रुतिः ऋग्वेदस्य, वेदानां विज्ञत्वं बोधयति ।  
 देवव्रत कारिणोहि मनुष्यस्येह व्रतात्पूर्व दिने एव स्वभक्त-  
 स्य गृहं गच्छन्ति देवाः । कुतोहि यतो विद्वांसः विज्ञान-  
 वन्तो भविष्यत्काल वार्तां जानन्ति । श्रुतौ तूप क्रमेण  
 देव शब्दार्थोहि विशेष्यः । विद्वत् शब्दार्थोहि विशेषणम् ।  
 अनेन नूतन भाष्य करेण पण्डिताप सदेन चमत्कार  
 तथैव निश्चीयते । सर्वत्र कलेरेव महिमा । नहणीयते  
 तादृशो जनः परन्तु समाद्रियते । घटते च क्रमेलक  
 परिणये शीतला सनानां पौरोहित्यम् । परस्पर महोरूप  
 महोर्ध्वानि रिति प्रशंसन श्रवणात् । रेभट चाटकैरवश्ये-  
 नासनं जिघृक्षसि । समुद्रं चुलुकी कर्तुं मिच्छसि ।  
 यवनेश्वर औरङ्गजेवं त्वं विस्मरसि किम् राजसिंह

है, क्योंकि देवगण देवताओं के व्रत करने वाले अपने भक्त के  
 घर में व्रत के पहिले ही दिन चले जाते हैं, क्योंकि वे विद्वान हैं,  
 आगे होने वाली बात को जानते हैं। श्रुति में देव शब्दार्थ विशेष्य  
 है और विद्वत् शब्दार्थ विशेषण है । यह कलियुग की महिमा ही है,  
 कि ऐसा पुरुष लोक में लज्जित नहीं किया जाता है, प्रत्युत आदित  
 किया जाता है । यवन सम्राट औरंगजेब को भूल गये हो क्या ?  
 जिसका कि प्रातः स्मरणीय शिशोदिया कुल भूषण महाराणा राज-  
 सिंह ने बारम्बार पराभव किया था । रूप नगर के राजा की कन्या  
 अत्यन्त रूप वती प्रभावती की रूप छटा की चमक को सुन कर

कृत पराभवम् । मन्त्र भागे एव सहस्र शीर्षादौ साध्या ऋषयो देवाः श्रूयन्ते । अतः पृथक् देवाः । न मनुष्या युक्ता इति । 'तेन देवा ऽ अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । इति

मोहित हुआ औरंगजेब उसको ब्याहने के लिये जब तयार होगया था, और इस अपने खोटे अभिप्राय का संदेशा रूप नगर के राजा के पास भिजवाया । तब इस सपाचार को सुन कर रूप नगर का राजा और उसकी कन्या प्रभावती दोनों ही व्याकुल होकर विचार करने लगे, कि अब हिन्दुत्व की रक्षा कैसे हो, यवन संसर्ग से बचाव कैसे हो, क्षत्री कुल में कलंक न लगने का अब कौन उपाय है । इस प्रकार सोच करते हुए उनको चित्तौर गढ़वति महाराणा राजसिंह का स्मरण हुआ, और उनके पास अपना संकट समाचार भेजा । उसमें प्रभावती ने यवन संसर्ग से रक्षा पाने और राणा राजसिंह के साथ विवाह करने की प्रार्थना भी की थी । महाराणा साहब ने उस दुखिया राज हंसनी क्षत्राणी प्रभावती को यवन गीध से बचाने के लिये प्रतिज्ञा की । और अपने वीर सामन्तों से परामर्श करके उस प्रबल प्रचण्ड शत्रु औरंगजेब से युद्ध करने और प्रभावती के ब्याहने की तयारी की । इसके अनुसार आप रूप नगर को गये. और अपनी वीर क्षत्रिय सेना को रूप नगर से आगे आगरे के रास्ते में औरंगजेब को रोकने के लिये भेजा । उस वीर क्षत्री सेना से औरंगजेब को हार कर संधि करनी पड़ी । महाराणा राजसिंह प्रभावती को ब्याहकर अपनी राजधानी को आनन्द सहित लौट आये । इस प्रकार हिन्दुत्व की रक्षा, और सतीत्व की रक्षा, तथा भारत वर्ष के गौरव की रक्षा अपने तेज से उन्होंने ने की । मंत्र भाग में ही पुरुष सूक्त में ऋषि और देवता जुड़े जुड़े सुने जाते हैं, इससे देवता अलग हैं, मनुष्य देवता नहीं हो सक्ते । आप लोग भले ही विश्वानियोग को कहो, वेद मंत्र से ही अर्थ भी निरूपण करो,



श्रुतिः । तावद्भवद्भिर्विधवा नियोगो निरूप्यतां नाम । वेद  
मन्त्रेणैवार्थोऽपि निरूप्यताम् । तत्रापि भवन्मानसिको यो  
वेदो मन्त्र भागात्मकः । तेनैव विधवा नियोगः । नियोगः  
अनियोगो वा । विशिष्टो धवो यस्याः सा विधवा । विविधो  
धवो वा विधवा । तयोस्ताभ्यां योगे कोवार्थो विपरीतो  
भवति चा विपरीतो भवति इत्यूह्यतां चार्वाक चाटकैः ।  
भवादृशास्त्वसंख्याता याता यान्ति यास्यान्ति लोकान् ।  
योहि कश्चन सनातनो धर्मः न स ह्यपयितुं कैरपि शक्यः ।  
स्ववशा वाक् विवदन्तु चे मे परिपन्थिनो हि नास्माक मत्रा  
ग्रहः । नक्तंचराः पूर्वं हिरण्यकशिपु प्रभृतयोप्यस्तंगताः  
सनातनधर्मा वध्वंसकाः । तथापि कालक्रमेणोपचयापचयं  
गच्छन्नपि स खलु सनातनधर्मोऽहि जीवत्येव । ननु धर्मेण

तुमने जो अपने मन से मंत्र भाग वेद मान रखा है, उससे विधवा  
नियोग का क्या अर्थ करते हो, नियोग या अनियोग । और सुन्दर  
पति वाली स्त्री को विधवा कहते हो या तरहतरह के पति वाली को, इसमें  
कौनसा अर्थ विपरीत है, और कौनसा अर्थ सीधा है । तुम सरीखे  
हजारहों चले गये, चले जा रहे हैं, और चले जायेंगे, परन्तु सनातन  
धर्म को कोई भी नहीं हटा सका और न हटा सकता है । आपकी जीभ  
आपके वस में है चाहै जो कुछ कहो हमको इसमें कुछ आग्रह नहीं है ।  
हिरण्य कशिपु आदिक भी सनातन धर्म के ध्वंस करने वाले हो चुके हैं,  
पर वे भी अस्त हो गये, परन्तु सनातन धर्म काल क्रम से घटता  
वदता हुआ भी अब तक वर्तमान ही है । धर्म से लोक की उन्नति तुम

लोकोन्नतिं वाञ्छसिचेत् । सच शुद्धोधर्मो राजनीति धर्मो हि  
द्विविधः । राजनीतिधर्मस्तु गजदन्तवदुपर्येव न भोक्तुं  
समर्थः । स शुद्धधर्मस्तु कस्याचिदेव महात्मनः स्वर्गापवर्ग  
प्रदः क्रमेण भवति । श्रुतिमूला जाजलि ब्राह्मण विषयणी  
सतीत्वसंरक्षणरूपा । तुलाधार वाणिग् भार्यायाः महा-  
भारतादावुपनिवद्धाख्यायिका नाकर्णि किं कर्णाभ्याम् । किम-  
द्यापि हाहेतिहासोपनिवद्धा श्रीमद्राज्ञ्याः पद्मायाः  
अहल्याया मीराया श्वाख्यायिकावीथीलोके राज-  
वीथीव सर्वत्र भारते प्रचरत्येव । कुलरक्षण दक्षस्य राणा  
प्रताप चित्तौड़महीमहेन्द्रस्या पि यवनसम्पर्क कलङ्क  
संदूषण वारणं कन्या संरक्षण दक्षम् महद्वैशसनाख्यानं

क्या चाहते हो । वह धर्म दो प्रकार का है, शुद्ध धर्म और राज नीति  
धर्म, राजनीति धर्म हाथी के बाहर के दांत के समान है जो दिखाने  
को है खाने को नहीं । और शुद्ध धर्म तो क्रम से स्वर्ग और अपवर्ग के  
देने वाला है । क्या आपने अब तक भी सतीपने की रक्षा करने वाली  
श्रुति मूलक जाजलि ब्राह्मण की कथा नहीं सुनी है । महाभारतादिक  
में कही गई तुलाधार वैश्य की भार्या की कथा भी क्या नहीं सुनी  
है । वर्तमान इतिहास में प्रसिद्ध महारानी पद्मावती की अहल्यारानी  
की मीरा बाई की कथाएँ जो भारत वर्ष में सब जगह प्रचलित हैं, वे  
भी क्या नहीं सुनी हैं । कुल धर्म की रक्षा करने वाले चित्तौर महीपति  
महाराणा प्रताप सिंह की यवन सम्पर्क दोष से बचाने वाली कन्याओं  
के धर्म की रक्षा करने वाली भयंकर युद्ध रूपी कथा जो आज तक  
पृथ्वी में हर एक मनुष्यों में प्रसिद्ध है, वह भी क्या आपने नहीं सुनी

जन जनम् प्रति जगत्या मद्यावधि जागर्ति चेति न श्रुतम् ।  
 विरम्यते च चर्वितं चर्वणे नोपमर्दित मेवासीत् पूर्वम् ।  
 अथ सेश्वराश्चावैदिकाः । पाश्चात्य विद्या प्रवर्तका मूशेशा  
 महम्मदाद्यास्तेषां मतंप्रदर्श्यते । जीवो हि ईश्वरकल्पितः स-  
 पृथक् पृथक् भिन्नः । चत्वार्येव, तत्त्वानि । पृथ्व्यप्तेजो वायवः ।  
 जगत्तुसादिमत् । जीवनां न पुनर्जन्म भवति । दशाज्ञाः  
 पारमेश्वर्यः । तास्तु जीव जातैः सदैव पालनीयाः । सत्यं मानस  
 शौचं दया शान्तिः तितिक्षा : परोपकारः जीवमात्रोपरक्षा  
 ईश्वरः ईश्वरप्रसत्तीक्षा चेति । जीवस्तु न पुनर्जायते । नूतनं  
 नूतनं जीवमुत्पादयति ईश्वरः । शुभाशुभं कर्म कृत्वा  
 मृतो हि जीवः श्वभ्र निःक्षिप्त शरीरप्रदेशे शुभा शुभ कर्म

है । यदि सुनी ह तो भारत वर्ष के मणि रूप इन आख्यानो के विरुद्ध  
 आपने क्या कमर बांधी है । वस इस प्रकार पिसे के पीसने की तरह  
 बारम्बार छार छार हुए इस मत की समालोचना से विराम करते हैं ।  
 अब ईश्वर को मानने वाले और वेद को न मानने वाले ईसाई मूसाई  
 आदि का मत दिखाते हैं । जीव ईश्वर का बनाया हुआ है । और वह  
 जुदा जुदा है । पृथ्वा जल तेज वायु ये चार ही तत्त्व हैं, जगत अनादि  
 नहीं है, जीवों का पुनर्जन्म नहीं होता है । परमेश्वर की दश आज्ञायें,  
 हैं, जीवों को वे सदा पालनी चाहियें । सत्य, मानसिक शुद्धि, दया,  
 शान्ति, सहन शीलता, परोपकार, जीव मात्र की रक्षा, ईश्वर, ईश्वर  
 की शरणागति, और उसकी कृपा की चाहना ये दश आज्ञायें हैं । जीव  
 का पुनर्जन्म नहीं होता है । नये नये जीव को ईश्वर सदा उत्पन्न करता  
 है । शुभ अशुभ कर्म को करके मरा हुआ जीव कब्र में पड़े हुए शरीर में

फल काल मपेक्षते यावत्प्रलय मिति । तावदन्यमन्यमेव जीव  
वर्ग मुत्पादयतीश्वरः । इति । तदपि नरमणीयं तेषां न सर्वांशे  
रमणीयम् । सादिमति जगति परमेश्वरे नैर्घृण्य दोषस्य  
प्रसंगात् । कृतप्रणाशाकृताभ्यागमश्च । कोवाकीटपतङ्गा-  
दिभिः कृतोपराधः । येना कस्मा देव तादृश दुःखमुपलब्धम् ।  
किंवा भवद्भिः समाराधन माचरितं येन साम्राज्यमधिगतम् ।  
नच कीटकमयो हि न जीवा इति वक्तुंशक्यम् । चैतन्ये  
तुल्य व्यवहारात् । अस्तु तावत् भवतां प्रौढिवादः । ताव-  
तापि किं दूषण चक्र नक्र मुखादिमुक्तो भवान् । राजरंकयोः  
कोवा सुहृद्विपक्षभावः भवत्परमेश्वरस्य । अतो नैर्घृण्य दोषान्न

कयामत तक शुभा शुभ कर्म फल के समय की वाट देखता रहता है ।  
और ईश्वर तब तक नित्य नये जीवों के झुन्डों को उत्पन्न करता रहता  
है । इत्यादि । यह मत किसी अंश में रमणीक होते हुए भी सर्वांश में  
रमणीक नहीं है । यदि जगत् अनादि नहीं है, सादि है तो परमेश्वर  
में निर्दय होने का दोष आता है, और किये कर्मों का नाश तथा विना  
किये कर्मों के फल की प्राप्ति होना यह दोष भी आता है । जब सब ही जीव  
ईश्वर ने बनाये हैं तो कीट पतंगादिकों ने कौन ऐसा अपराध किया है  
जो वे इस प्रकार के दुख को पाते हैं और मनुष्यों ने ऐसा क्या पुण्य  
किया है जो राज्यादिक सब तरह के सुख भोगते हैं । ( मनुष्यों में  
भी महा दुखिया विद्यमान हैं, यह क्यों ) यह तो कह नहीं सकते कि  
कीट पतंगादिक जीव नहीं है, क्यों कि चैतन्यता में समान व्यवहार  
है । खैर इसे रहने भी दें तो भी आप दोषों के चक्र से नहीं बच सकते ।  
आप के परमेश्वर का राजाओं से तो क्या प्यार है, और रंकों से क्या  
वैर भाव है जो ऐसे सुखी दुखी बनाये । इस से ईश्वर में निर्दय होने

मुक्ता भवन्तो भृता भवन्ति भविष्यन्ति च । पुनर्जन्म  
स्वीकार मन्तरैवेश्वरोहि अनुग्रह निग्रह क्षमः स्यात् । तदा तु  
वालक्रीडनकवज्जगदुन्मथ्येते श्वरेणैव । यथा वालाः क्रीडन-  
कानि सम्बिधायाकारण मेव विलोपयन्ति । विषयेणाभि-  
संसर्गः । अपुनर्जन्मनिविषयेऽभिसंसर्गः स्तु न घटेत् ।  
मातृस्तनपानादौ प्रवृत्तिर्नोपयुज्येत नतु कश्चनदौशिकस्त-  
त्रलोष्टादिवत्सद्यो जातस्य । स्वभावात् ईश्वराज्ञैव प्रवृत्ति-  
रिति चेत् । पुनरपि तत्र नैर्घृण्योत्पादः । तत्त्वानां न्यूनत्वं तेषां  
शरीरे । तेषां मते आकाश तत्त्वाऽभावाद्वाधिर्यम् । शरीरे  
तन्मते वाधिर्यं प्रसज्येत । अथ श्वभ्रनिक्षिप्ताः श्वभ्रनि-  
क्षिप्ताः शरीरिणोहि तावत्प्रलयकालं सुखावलम्बिनो

का आप के मत में दोष आता है । इस से आप नहीं बच सकते । पुन-  
र्जन्म स्वीकार नहीं करते हो तो ईश्वर ही स्वयम् अनुग्रह निग्रह करने में  
समर्थ माना जा सकता है । तब तो बालक क्रीडा की तरह ईश्वर के द्वारा  
ही जगत् का विगड़ना माना जायगा । जैसे बालक खिलौनाओं से  
खेल कर उनको तोड़ देते हैं इसी प्रकार ना समझी का सा दोष ईश्वर  
पर आता है । पुनर्जन्म न हो तो विषयों में शीघ्र सम्बन्ध नहीं हो सकता ।  
जैसे उत्पन्न होते ही बालक की माता के दूध पीने में प्रवृत्ति कैसे हो सकती  
है । तत्क्षणः हुए बालक को जोलेबड़ा की तरह पड़ा है दूध पीने की शिक्षा  
देने वाला कौन है, यदि कहो कि ईश्वर के हुक्म से उसकी प्रवृत्ति  
होती है तो फिर भी ईश्वर में निर्दयता आती है । उनके शरीर में  
तर्ष्यो की कमी भी है, उनके मत में आकाश तत्त्व के न होने से सब  
को बहरा भी होना चाहिये । प्रलय पर्यन्त कब्र में रहने वाले जीव केवल

वा दुःखावलम्बिन उभयावलम्बिनो वा । नाद्यः सर्वेषां शुभ कर्म विपाकस्यैक कालावच्छेदेनासम्भवात् । तत्रार्पाश्वरेच्छा-  
चेत् । तत्रापि नैर्घृण्य कृतनाशाकृताभ्यागमाः पुनरपि समुज्जृम्भेरन् । दुःखावलम्बिनः सर्वे शरीरिण इति चेदुक्त दोषाः पुनरापतेयुः । उभयावलम्बिन इति चेत् । एक कालावच्छेदेन महा प्रयासजन्य पुण्य पापयो भोगाभाव संभवात् । न च शरीरिणि पृथगेव प्रवर्ततानाम् । किंतेन । तावत्प्रलय काल पर्यन्तानु धावन शैली वृथैव परिशीलिता भवद्भिः । एकस्मिन्काले न्यायांहि धर्माधर्मयो जीवा नामीश्वरेण विधाय योग्य स्थानं स्वर्ग नरकादि वित-  
रिष्यते तेभ्य इति वृथैव प्रयासो भवतां भूतः । श्वभ्रशरीरे-

सुखी हैं या केवल दुखी हैं या सुख दुख दोनों के भोगने वाले हैं । यदि कहो कि केवल सब सुख के ही भोगने वाले हैं, सो ठीक नहीं है । क्यों कि सब को एक साथ सुख कैसे मिल सकता है । कदाचित् कहो कि ईश्वर की इच्छा से तो वही नैर्घृण्य और कृतनाश तथा अकृताभ्या-  
गम फिर प्राप्त होते हैं । यदि कहो कि सब जीव केवल दुख भोगते हैं तो भी वे ही दोष फिर आजाते हैं । यदि कहो कि सुख दुखों को एक साथ भोगते हैं तो यह तो बहुत ही असम्भव है, क्यों कि सुख के बाद दुख, दुख के बाद सुख इस प्रकार क्रम से सुख दुख भोगे जाते हैं, एक ही समय में दोनों का भोगा जाना कैसे बन सकता है । दूसरे बड़े परिश्रम से संचय किये पुण्य पापों का एक साथ भोगना नहीं बन सकता । फिर कयामत तक धावा बोलने की रिवाज वृथा ही चलाई । ईश्वर जीवों के पाप पुण्यों का इन्साफ एक ही समय में करके सब जीवों को यथा योग्य स्वर्ग नर्क देगा यह जो आपकी मिहनत है, सो भी वृथा ही है, क्यों

एवैव प्राप्त फलोहि जीव वर्गो भवन्नये विशेष स्थान कल्पना-  
 स्यात्तत्काले इति चेत् । तावदेव कृतं कर्म भोगेनो पक्षीणं  
 स्यात् । कालबाहुल्यात् । तदाकेन कर्मणा स्थान कल्पना  
 निर्वर्त्येत । अपरमपि । कालबाहुल्यात् असंख्येय मृत  
 जीवानां मेकस्मिन्नपि श्वश्रेवहूनां संचारात् दुःख मेव स्यात् ।  
 शरीराभावे कथं वा दुःखं सुखं वा । अस्ति शरीरमिति चेन्न्या  
 यस्तु धर्मा धर्म योगात् । अतएव किं महद्वैशसनम् तत्रापि  
 सम्पद्येत श्वभ्रसंकोचात् । युद्धेहतानां च जलादौ निः क्षिप्ता-  
 नां जीवानां च संचार क्रमो भवति । इति । बहवां दोषाः । एक

किं जब जीवों ने कब्र में ही फल भोग लिया तो फिर बाकी ही क्या रहा ।  
 जो कयामत में इंसान होगा । क्योंकि अब से कयामत तक तो बहुत समय  
 है इतने बीच मैं तो जीव अपने कर्मों को भोग भी चुकेंगे । फिर किस  
 कर्म से बहिस्त और दोजख की कल्पना ठीक मानी जा सकेगी । दूसरी  
 बात यह भी है कि बहुत दिनों के बाद पुरानी कब्र के टूटने फूटने पर  
 निशान मिटजाने से उसी जगह दूसरी कब्र खोदकर दूसरा मुर्दा गाढ़  
 दिया जाता है इसी प्रकार फिर कभी तीसरा मुर्दा भी गाढ़ दिया जाता  
 है । इस तरह एक ही कब्र में बहुत से जीवों के इकट्ठे होजाने से उनको  
 बड़ा दुख होता होगा । और शरीर तो मिट्टी में मिल जाता है, फिर  
 शरीर के बिना दुख सुख कैसे होता है । कदाचित्त कहो कि शरीर तो  
 है, जो धर्म अधर्म से शरीर बनता है तो निर्णय होगया फिर कयामत के  
 दिन की दरकार ही क्या । कयामत के दिन से पहिले कब्र के संकोच  
 से आपसमें युद्ध होना सम्भव है । और युद्धमें मरे हुए जलादिक में गिरे हुए  
 जीवों का कयामत तक रहना चलना कहाँ होगा है, ऐसे ऐसे अनेक दोष

एव गुणः । यतस्मेश्वरा भवन्तो भगवन्तः । अतोविरम्यते ।  
एवन्तु । प्रधान मल्लनिवर्हण न्यायेन सर्वे अवैदिकाः सेश्वरा  
अपिनिरस्ता बोद्धव्यास्तै रेव युक्तिजालैः । एवं चा वैदिका  
निरीश्वराः । बौद्धाः । जैनाश्च । पूर्वाचार्यै रुन्मथिता आसन्  
बौद्धास्तु चत्वारः । वैभाषिकादयः । ज्ञानान्वितार्थवादी  
वैभाषिकः । आभ्यन्तर प्रत्यक्षार्थोहि सौत्रान्तिकः । आ-  
कर सहिता बुद्धि रिति योगाचारः । केवलां स्वस्थां बुद्धि  
मिति माध्यमिको मन्यते । एषांचतुर्णां रागादि वासनोच्छे-  
द सम्भवा मुक्तिरिति । प्रत्यक्षानुमाने एव प्रमाणे द्वे । सर्वे  
संस्काराः क्षणिका इति । या वासना स्थिरा सा मुक्तिः । सर्व  
बौद्धानामभिमताः । ' कृतिः कमण्डलुः चीरं मौण्डयं,

आपके इस सिद्धान्त में हैं । गुण एक ही है कि आप ईश्वर को मानते हैं ।  
। इस विचार को भी अब हम यहीं समाप्त करते हैं ।  
इस प्रकार महा मल्ल भंग न्याय से सब सेश्वर  
अवैदिक मतों का इन्हीं युक्तियों से खंडन जानना । इसी प्रकार अ-  
वैदिक निरीश्वर बौद्ध जैनादिकों का खंडन पूर्वाचार्यों ने किया ही  
है उसी में से यहां कुछ दिखाया जाता है, बौद्ध चार प्रकार के हैं,  
वैभाषिक १ सौत्रान्तिक २ योगाचार ३ माध्यमिक ४ ज्ञानान्वित अर्थ-  
वादी वैभाषिक हैं, आभ्यन्तर प्रत्यक्षार्थ सौत्रान्तिक है, आकर सहित  
बुद्धि मानने वाला योगाचार है, केवल स्वस्थ बुद्धि, के मानने वाला  
माध्यमिक है । ये चारों ही रागादि वासना के उच्छेद होने से मुक्ति  
को मानते हैं । प्रत्यक्ष और अनुमान इन दो प्रमाणों को मानते हैं । सब  
संस्कार क्षणिक हैं जो स्थिर वासना है वही मुक्ति है । ये सब बौद्धों का



पूर्वाह्नभोजनम् संघोरक्ताम्बरत्वं च शिश्रिये वौद्ध भिक्षुभिः ।  
 एवं जैनस्य मते । अर्हन्नेव सर्वज्ञः । न बुद्धः । प्रत्य-  
 क्षानुमानमुभयमेव प्रमाणम् । अर्हत धर्म्मा जीवादयो दाराः ।  
 इति सर्वं मागम प्रमाण विरुद्ध मिति निःक्षिप्तम् । यद्यपि ।  
 कतिपयांशेषु पेशलमपि । तथापि । निगमागम वर्जितत्वाद्देय  
 मेव । आदेयांशे चादेय मिति सर्वं मन्य त्सागम मिति । तत्रा-  
 पि श्रुति स्मृति प्रमाण प्रावल्येनावधारयामः । निर्धारित मेवा  
 चार्यैः सर्वैः पूर्वम् । अग्रे च श्रीवैष्णवाः । श्रीमद्रामानुजा  
 चार्यास्तथा पूर्णप्रज्ञनामानो मध्वाचार्याः श्रीनिम्बार्का-  
 चार्याद्विमुदर्शननामानः श्रीविष्णुस्वाम्याचार्या एते च

मत है । कृति, कमण्डलु, चीर ( वस्त्र ) सिर मुड़ाना, पूर्वाह्न भोजन, 'संघ  
 ( इकट्ठे रहना ) लालवस्त्र ( धारण करना ) ये सात वस्तु वौद्ध भिक्षुओं  
 ने आश्रयकी हैं । इसी प्रकार जैनमत में अर्हन्ही सर्वज्ञ परमेश्वर है,  
 प्रत्यक्ष और अनुमान दो प्रमाण हैं । अर्हत धर्मके  
 माननेवाले जीवादिक स्त्रियां हैं, यह सब आगम प्रमाण से  
 विरुद्ध है, इस लिये यह प्रक्षिप्त है । यद्यपि कितनेही अंश में अच्छा भी  
 है तो भी निगमागम से वर्जित होनेसे त्याग करने के योग्य ही है । और  
 जो आगम विरुद्ध नहीं है उतने आदेय अंश में ग्राह्य है, उस अंश को  
 जो आचार्यों ने पहिले ही निश्चित कर दिया है उसको श्रुति स्मृति प्रमाणकी  
 प्रबलता से हम समझावेंगे । इति । इससे आगे वैष्णवाचार्य हैं उनमें  
 श्री रामानुजाचार्य पूर्णप्रज्ञ नाम वाले श्री मध्वाचार्य द्वितीय मुदर्शन  
 नाम वाले श्री निम्बार्काचार्य, श्री विष्णुस्वाम्याचार्य ये चारों क्रमसे  
 लक्ष्मी संप्रदाय ब्रह्म संप्रदाय सनकसंप्रदाय रुद्रसंप्रदाय के प्रवर्तक आचार्य

संसारोपकारिणः सर्वे स्वस्वमतबोधेन जनानुद्दिधीर्षव आसन् ।  
 एतन्मतविषयेषु मनोविनोदायात्र किञ्चिदुच्यते । श्री  
 मद्रामानुजाचार्य्यसंप्रदायनिष्ठतत्त्वमुद्राङ्कनमसहमाना अपरे  
 दैशिका इत्थं वर्णयन्ति । यत् 'नातस्तनुस्तादामोऽश्नुते'  
 इति श्रुते श्रुते श्रुते श्रुते श्रुते न मोक्षभाग् भवति । इत्यर्थोऽव-  
 सितउक्ताचार्य्यस्तन्न साधु । तद्धि तपः तद्धि तपः तद्धि  
 तपो भवति यश्च चान्द्रायणेन तपति । तद्धि तपः तद्धि तपः  
 तद्धि तपः यश्च कृच्छ्रेण तपति । प्राजापत्यादिना च ।  
 एवं बहुशो ब्राह्मणभाग एवाभ्यासाः श्रूयन्ते । तैत्तिरीयो-  
 पनिषदि च । शिक्षा वल्ल्यां नवमेऽनुवाके । ऋतंच स्वाध्याय  
 प्रवचने चेत्याद्यारभ्य, स्वाध्यायप्रवचने चेति नाको मौद्गल्यः  
 तद्धितपः तद्धितपः तद्धितपः । इत्यभ्यस्यते । एतेन सत्यं  
 च स्वाध्यायश्च प्रवचनं चेत्यादीनां चान्द्रायणादीनां च

हैं । संसार के उपकार करने वाले अपने अपने मतके प्रकाश से जीवों के  
 उद्धार करने वाले हुए हैं । इनके मतके विषयमें भी केवल मनोविनोदके लिये  
 कुछ कहा जाता है । श्री मद्रामानुजाचार्य के संप्रदाय में तत्त्वमुद्रा के चिन्ह  
 को न सहने वाले कोई कोई आचार्य्य कहते हैं, कि जो 'नातस्तनुस्त  
 दामोऽश्नुते' इस श्रुति का उन्होंने यह अर्थ किया है कि 'चक्रसे  
 शरीरको बिना तप्त किये परम पदको प्राप्त नहीं होता हैं' यह ठीक  
 नहीं है । क्योंकि ब्राह्मण भागमें चान्द्रायण, कृच्छ्र, प्राजापत्य आदिकों  
 को बारं बार तप कहा है कि यही तप है, यही तप है, इत्यादि । इसी प्रकार  
 तैत्तिरीयोपनिषद् में शिक्षावल्ली में नवें अनुवाक में ऋतु स्वाध्याय,  
 और प्रवचन इनको उसी प्रकार बारं बार तप कहा है । इससे सत्य,

युक्तं तपस्त्वम् । अतो ' नातप्ततनुस्तदामोऽश्नुते ' इत्यस्याः श्रुते रयमेवार्थो युज्यते यत् सत्य स्वाध्याय प्रवचन चान्द्रायणादिभि रसंतप्त स्थूल सूक्ष्म तनु रामोऽपरिपक्व स्तत्पदं नाश्नुते । इति । नतु तप्तचक्रादिना तप्त तन्वेक देश इत्यर्थो युज्यते । इति । संभवतिच कृच्छ्रादिना । शरीरस्य सान्तपन त्वं भगवत्प्रसन्नये कैवल्याय चेति । एवंच तप्तमुद्राधारिणौ माध्वनैवार्का वपि प्रत्या ख्यातौ । श्रीविष्णु स्वामिनां सिद्धान्त ग्रंथो नोपलभ्यते साम्प्रतम् । अतस्तद्गुहाखा संप्रदाया चार्याणां श्री वल्लभाचार्य महाप्रभूणां विषये किंचिदुच्यते । एतैः किल जीव गोस्वामि कृत श्री वैष्णव तोषिणीतः प्रबंधमपहत्य निज सुवोधिण्या श्री मद्भागवत

स्वाध्याय प्रवचन और चान्द्रायणादिक ही तपहैं । इनका तप होना युक्त भी है । इससे 'नातप्ततनु स्तदामोऽश्नुते' इस श्रुतिका यही अर्थ उचित है कि जो सत्य, स्वाध्याय, प्रवचन और चान्द्रायणादिकों से अतप्ततनु है अर्थात् जिसने अपने स्थूल सूक्ष्म शरीर को इनसे नहीं तपाया है, वह कच्चा है, वह उस पद ( मोक्ष ) को प्राप्त नहीं होता है । नकि चक्रादिक से शरीर का कुछ भाग तप्त होना उस श्रुति का अर्थ उचित है । कृच्छ्रादिक से शरीर का संतपन होना भगवत्प्रसन्नता और कैवल्य प्राप्ति के लिये पर्याप्त है । इति । इसी प्रकार तप्त मुद्राधारी श्री माध्वाचार्य और श्रीनिवाकाचार्य के संप्रदाय के विषय में भी जानना । श्री विष्णु स्वामी आचार्य के सिद्धान्त ग्रन्थ आज कल प्रायः उपलब्ध नहीं होते, इसलिये उनकी शाखा संप्रदाय के आचार्य श्रीवल्लभाचार्य महाप्रभु के विषय में कुछ कहा जाता है । इन्होंने जीव गोस्वामि कृत श्रीवैष्णव तोषिणी में से प्रबंध का अपहरण करके अपनी बनायी हुई सुवोधिनीजी में खूब ठूस ठूस

टीकायां सतृष्णांनिर्भीकं निभृतं संभृतम् । तद्यथा । श्री  
मद्भागवते, दशमस्कंधे पञ्चमाध्याये, प्रथमश्लोक व्याख्याने ।  
तोषिण्याम् । विशेषतः प्रान्ति पूरयन्ति कामानिति विप्रा-  
स्तान् । तत्रापि वेदज्ञान् जातकर्मादिक वैदिक विधि सम्य-  
ग्विदः श्रोत्रियान् ' यावतीर्वै देवताः सर्वा स्ता वेदविदि  
ब्राह्मणे वसन्ति ' इति श्रुतिः । अत्रैव सुवोधिनीं पश्यन्तु ।  
विशेषेण प्रान्तीति तेषां पूरकत्व मुक्तम् । वेदज्ञानिति  
' यावती र्वै देवता स्ताः सर्वा वेद विदि ब्राह्मणे वसन्ती 'ति ।  
अस्ति भवतीति कृत्वा सर्वं तदेव लिखितम् । अन्यच्च ।  
तत्रैवाष्टम श्लोक व्याख्याने । तोषिण्याम् । महाहैं बहुमूल्यै  
निधिवत् गृहान्तः सुरक्षितैः अपि वस्त्रादिभि भूषिताः । इति  
सुवोधिण्याम् । अमूल्यानि वस्त्राणि यानि स्थापितानि

करके भर दिया है। जैसा कि दशमस्कंध के पांचवे अध्याय में पहिले श्लोक की  
व्याख्या में । तोषिणी में लिखा है । विशेष करके पूरण करते हैं कामों को  
वे विप्र कहलाते हैं । उनमें भी वेदज्ञ, जातकर्मादिक वैदिक विधि को  
अच्छी तरह जाननेवाले । इसमें श्रुति का प्रमाण । जितने भी देवता हैं  
वे सब वेद वेत्ता ब्राह्मण में वसते हैं । इत्यादि, इसी श्लोककी टीका में  
सुवोधिनीजी को देखिये । विशेष करके पूरण करते हैं इस प्रकार विप्रों को  
पूरण करनेवाला कहा है । । वेद के जानने वाले । जितने भी देवता हैं वे  
सब वेदवेत्ता ब्राह्मण में वसते हैं । इत्यादि । यहां पर कुछ घटा बढ़ाकर  
आपने ज्योंका त्यों लिख दिया है । और भी । आठवे श्लोक की टीका में  
तोषिणी में लिखा है, महाहैं बहुमूल्य अर्थात् निधि की तरह घर के भीतर सुर-  
क्षित वस्त्रादिकों से भूषित हुए । इत्यादि । सुवोधिनीजी में इसको इस

तान्यपि तस्मिन्दिवसे परिहितानि । इति । दशमश्लोक व्याख्याने । तोषिण्याम् । पृथु श्रोण्योपि त्वरितंजग्मुः तत्रापि चलत्कुचा इत्यतिशयस्य लक्षणम् । सर्वं चोत्कण्ठान्तिशयस्य । इति । सुवोधिण्याम् । त्वरागमनं तासामत्यशक्यं यतः पृथु श्रोण्यः चलत्कुचाः अत्युच्च तथा कुचयोश्चलनं गमनं प्रति बन्धकम् । सप्तदश श्लोक व्याख्याने । तोषिण्याम् । साच महाभागा तादृशस्वीय पुत्रोदयेन तस्यापि परमाश्रयस्य निज प्राण सहचर्याः श्रीयशोदाया स्तनयस्याप्युदयेन तत्तद्व्यादिलीला माधुर्यलाभेन च अन्याभ्यः श्री वसुदेव पत्नीभ्यः श्री देवकीतश्च भाग्य विशेषवती । इति । सुवोधिण्याम् । भगवदा गमनं व्यतिरेकेणापि बलभद्रो त्यत्येव साकृतार्थेत्याह महाभागेति । यद्यपि देवकी व्यतिरिक्ता अन्या अपि

प्रकार लिखा है, अमूल्य वस्त्र जो रख छोड़े थे उनको भी उस दिन पहिर लिये इत्यादि । दशम श्लोक की व्याख्या में तोषणी में, पुष्ट कटि पश्चात्-भागवाली जलदी चलने लगीं, उसमें भी जिनके स्तन हल रहे हैं, यह अतिशय का लक्षण है । सुवोधिनीजी में जलदी चलना उनको अत्यन्त कठिन है, क्योंकि वे पुष्टकटि पश्चात् भागवाली हैं, और जिनके स्तन हल-रहे हैं । सत्रहवें श्लोककी व्याख्या में, तोषणी में, वह महाभागा है, उस प्रकार के अपने पुत्र ( बलभद्र ) के उदय करके, और उसके भी परमाश्रय निज प्राण सहचरी श्री यशोदा के पुत्र के उदय करके, उनकी आगे होने वाली वाललीलाओंके माधुर्य केलाभ करके भी, वसुदेवजीकीजो अन्य स्त्रियां हैं, उनसे और श्री देवकीजी से भी ( रोहणी ) विशेष भाग्यवाली है । इत्यादि । सुवोधिनी में ( ब्रज में भगवान के आगे के विना-भी बलभद्र के उत्पन्न होने से ही वह कृतार्थ है, इससे कहा है महाभागा ।

वसुदेवस्त्रियो भाग्य वत्य स्तथापि इयं वाललीलादि  
द्रक्ष्यतीति महाभागेतिवा । इति । अष्टा विंशतितम श्लोक  
व्याख्याने । तोषिण्याम् । एवं मित्र पुत्रादीना मपि  
पालनादिना भवतः परम कृतार्थता वृत्तैव अहं त्वधुना  
धनादिमानपि पुत्र कलत्र मित्रादि दुःखेना कृतार्थ एवे त्याह  
। इति । सुवोधिण्याम् । नन्विदानीं तवापिसर्व समृद्धिरास्ति  
अतः कथं दैन्यं भाषसे इत्या शङ्क्याह । इति । एकांन  
त्रिंशत्तम श्लोके । तोषिणी । भवता यद्रज क्षेमं पृष्टं तद-  
स्त्येव वयंतुत्वद्दुःखेन तदपि कथयितुं नशक्नुमः इति व्य-  
ञ्जयं स्तमेवानुशोचति । इति । सुवोधिनी । एतत्पृष्ट मव-  
चनेनैवाङ्गी कृत्य वसुदेवस्य सम्माननामाह । इति ।

यद्यपि देवकी से अतिरिक्त अन्य सभी वसुदेव जी की स्त्रियां भाग्य-  
वतो हैं तो भी ये ( रोहिणी ) वाल लीलाओं को देखेंगी, इस  
लिये भी कहा है महा भागा । इत्यादि । अट्ठाईसवें श्लोक की व्याख्या  
में, तोषणी में, इस प्रकार मित्र के पुत्रादि के भी पालनादिक करने  
से आपकी परम कृतार्थता हो ही चुकी, मैं तो इस समय धनवान  
होते हुए भी पुत्र कलत्र मित्रादिकों के दुख से अकृतार्थ ही हूं ।  
इत्यादि । सुवोधिनी में, क्योंकि इस समय तो तुम्हारे भी सब प्रकार की  
धन समृद्धि है फिर इस प्रकार दीन भाषण क्यों करते हो । इत्यादि ।  
उन्तीसवे श्लोक की व्याख्या में तोषणी में, तुमने जो व्रज का क्षेम  
पूछा है वह है ही पर हम तो तुम्हारे दुख से कह भी नहीं सकते हैं ऐसा  
प्रकट करते हुए ( नन्द ) उन्हीं का सोच करते हैं । इत्यादि । सुवोधिनी,  
यह जो पूछा है उसको न कहकर ही अंगीकार करके ( नन्द ) वसुदेवजी

संक्षेपः । तयोर्व्याख्यानयो रवलोकनेना न्यदपि बहुविस्तर-  
तो विज्ञायेत । केवल वर्णपरिवर्त्तनं कृत्वा तोषिणीभावाः  
सुबोधिन्यां निवेशिता इति स्पष्टमेव । भावमात्रापहारोहि-  
न केवलं क्वचित् क्वचित्तु तथैव तदीय वाक्य विन्यासो  
पीति । यथाहि सप्तमेध्याये द्वादश श्लोक व्याख्याने तोषि-  
ण्याम् । हुत्वा आदा वनिष्ट निवृत्यर्थ आज्येन व्याहृतिभिः  
सामान्यतो ग्रह होमं विधाय पश्चाद्वाधिमिश्रे रक्षतैः कुशसहि-  
तप्रोक्षण जलैश्च शकट मर्चया मासुः । इति । सुबोधिन्याम् ।  
प्रथमतः अनिष्ट निवृत्यर्थ सामान्यतो होमं कृत्वा आज्येन  
व्याहृतिभिः ..... पश्चात्तच्छकट मर्चयांचक्रुः ..... दधि-  
मिश्रिता अक्षताः कुशसहितानि प्रोक्षणजलानि । इति ।  
तदिदं सहसा वगम्यते ऽवलोकनेन । किमिद माचार्यानुरूपं

की सम्मानना करते हैं । इत्यादि । यह संक्षेप है, उन दोनों टीका ग्रन्थों  
के मिलाने से और भी बहुत जाना जासکتा है । कुछ अक्षरों को बदलकर  
ज्यों का त्यों भाव अपने ग्रन्थ में रखलिया है । इतना ही नहीं  
कहीं कहीं तो वाक्य के वाक्य ही रख लिये हैं । जैसा कि सातवें अध्याय  
में बारहवें श्लोक की व्याख्या में । तोषिणी में । जैसा लिखा है वह ज्यों  
का त्यों ही रखदिया है । अनिष्ट निवृत्यर्थ आज्येन व्याहृतिभिः सामान्यतः  
ये सब ज्यों के त्यों हैं हुत्वा, होमं कृत्वा । आदौ, प्रथमतः । दधिमिश्रैः दधि-  
मिश्रिताः । अक्षतैः अक्षताः । कुशसहित प्रोक्षण जलैः, कुश सहित  
प्रोक्षण जलानि । इनमें केवल विभक्तियां बदल दी हैं । बाकी सब जैसे  
का तैसा है । यह उनके देखनेवालों को सहज ही प्रतीत हो सकता है ।

कार्यम् । हा हन्त । अत एव वहूना मयमपि विश्वासो  
यच्छे विष्णुस्वामी रचिता ग्रन्था अपि एभिः स्वनाम्ना स्व-  
शिष्येषु प्रख्यापिताः । अन्यथा तद्वन्थ दौर्लभ्यं कुतः  
संजातमिति । आस्तां तावत् । 'यद् धर्मं कृतः स्थानं  
सूचकस्यापि तद्वदेत्' इति भियोपरम्यतेऽस्माभिः ।  
अपरं नाकुलीश पाशुपतम्, शैवम्, प्रात्यभिज्ञानम्, रासे-  
न्द्रम्, औलुक्य, मिति दर्शनपञ्चकमागमोक्तम् । तावदग्रे  
दर्शनपञ्चक मक्षपादादीनाम् । सर्वाण्यपि निःश्रेयस फल-  
प्रदानि परम्परया । साक्षात् । यत्र निश्छिन्नना सम्पूज्यते  
हरिः । एष एव मार्गो राजमार्ग इदानीं यावदद्वैतावबोधः ।  
इति शम् । सर्वे प्रत्याख्यातविषयाः ।

क्या ये आचार्य के अनुरूप कार्य है, लोगों का तो इसी से यह भी  
विश्वास है कि विष्णुस्वामी के ग्रन्थों को ही अपने नाम से अपने शिष्यों  
में इन्होंने प्रख्यात कर दिया है । नहीं तो उनका कोई भी ग्रन्थ अब क्यों  
नहीं मिलता, अस्तु, जो अधर्म करने वाले का स्थान है, वही सूचक को  
मिलता है, इस भय से हम अधिक न लिखकर यहीं उपराम करते हैं ।  
इनसे अतिरिक्त और भी नाकुलीश पाशुपत, शैव, प्रात्यभिज्ञान, रासेन्द्र,  
औलुक्य ये आगम के कहे हुए पांच मत और हैं । जिनको दर्शन पंचक  
कहते हैं । इनके अतिरिक्त अक्षपादादिक मुनियों के भी पांच दर्शन और हैं ।  
ये सभी परम्परा से मोक्ष के फल के देने वाले हैं । साक्षात् मोक्ष देने  
वाला मत तो वही है, जिस में निष्कपट रीति से श्री परमात्मा की  
आराधना की जाय, यही मार्ग राजमार्ग है । जब तक अद्वैत का  
बोध हो । इति । इस प्रकार सब विषयों का वर्णन हुआ ।



इति वेदान्त सिद्धान्त मत मार्त्तण्डस्य

भूमिको पक्रमः प्रसमाप्तः ।

ये निर्वाण पदे विहर्तुं मनस शशास्त्र ध्वनेरध्वनि  
श्रामं श्राम महो विराम मभज न्नाद्यापि भूमीश्वराः ।  
ग्रन्थेस्मि न्सुकुमार शेषमुपिकया खिन्नाः परोत्साहिनः तेषा-  
न्नस्तु कृते कृतिः सुकृतिना भूयादियम्भूमिका ॥ १ ॥

भूमौ भारत मंडले मगधभूभूपा गया विश्रुता तस्या दक्षिण  
तो युगद्वय हतेषू योजने यो मगाग्रामः सन्निहितस्ततो मम हितः  
पुर्नाडिरामृश्यते यस्तद्वासि कवेः कृतौ विहरता दांयेश्व-  
रश्श्रेयसे ॥ २ ॥

सर्वतन्त्र स्वतंत्र संप्रति श्री वृन्दावन निवासि

श्री देव राज पंडित देवदत्त शर्मा

विरचिते वेदान्त सिद्धान्त मत मार्त्तण्डे

भूमिका प्रकरणम् ।

श्रीसारस्वत वाङ्वाग्जनुपां श्रीकृष्ण सेवात्मनाम्

विष्णुस्वामि सुसंप्रदाय वगत ज्ञानादि गोस्वामिनाम्

आशाव्याप्तयशोमतां कुलभवो राधाविहार्यर्चको

गोस्वामी किल लक्ष्मणार्यविदितो व्याख्यान मेतद् व्यधात् । १ ।

आसी च्छ्रीम च्छीलचन्द्राभिधानः पुत्र स्तस्य श्री सुखानन्द नामा ।

तस्याऽपि श्रीसोमकृष्णो बभूव तत्पुत्रोऽहं लक्ष्मणः कारकोस्य ॥ २ ॥

इति वेदान्त सिद्धान्त मत मार्त्तण्ड भूमिका—

व्याख्यानं किरणाख्यानं समाप्ति समगात्समम् ॥ ३ ॥

इति श्री वेदान्त सिद्धान्त मतमार्त्तण्ड भूमिकायाः श्री मथुरावासि ।

गोस्वामि लक्ष्मणाचार्य कृतं किरणाख्यं व्याख्यानं समाप्ति गतम् ॥

❀ अथ ❀

श्री वेदान्त सिद्धान्त मत मार्त्तण्डः

॥ प्रारम्भ्यते ॥



॥ श्री गणेशायनमः ॥

## अथ वेदान्त सिद्धान्त मत मार्चण्डः

प्रथमः पादः

श्रुत्वा कृष्ण पदारविन्द युगलं, ते ज्ञानं दृष्टिं प्रदम् ।  
जन्मान्योस्मि विपण्ण मन्थर मति र्धावन्स्खलन्कापथे ॥  
कूरं कूरमतिं कुकर्म निरतं ज्ञात्वा सुरैर्हापितं ।  
श्रीमन्स्तात कृपा वदात भतिम न्दीनं नतं मोद्धर ॥

ज्ञानान्तः करणयोः परिणतिः प्रकाशात्मिका वृत्तिः ॥ १ ॥  
मायायाः परिणतिश्च ॥ २ ॥ वृत्तिं ज्ञानं द्विविधं प्रमारूपम-  
प्रमारूपं च ॥ ३ ॥ अप्रमारूपमपिद्विविधं भ्रमात्मकं प्रमा-  
त्मकं च ॥ ४ ॥ इन्द्रियप्रमाणजन्यं कारणजन्यं वा यथार्थम् ॥ ५ ॥

ज्ञान और अंतः करणनाम इन्द्रियों का परिणाम परिपाकावस्था जो पदार्थों को प्रकाश करने वाली होती है उसको वृत्ति कहते हैं । १ । माया की परिपाकावस्था भी जो पदार्थों के प्रकाश करने वाली होती है, उसको भी वृत्ति कहते हैं । २ । वृत्ति का ज्ञान दो प्रकार का है प्रमारूप और अप्रमारूप । प्रमाणजन्य को प्रमारूप कहते हैं । और प्रमाजन्य ज्ञान यथार्थ होता है । ३ । अप्रमारूप ज्ञान भी दो प्रकार का है एक भ्रमात्मक और दूसरा प्रमात्मक । यथार्थ ज्ञान को प्रमात्मक कहते हैं । दोषजन्य को भ्रमात्मक कहते हैं । ४ । इन्द्रिय प्रमाण जन्यज्ञान और कारण जन्यज्ञान

दोष जन्यं भ्रमरूपं ॥ ६ ॥ सुख दुःख प्रत्यक्ष स्मृतिश्चर  
वृत्ति ज्ञानानां दोष प्रमाणाजन्यत्वाद्भ्रम प्रमाणाभ्यां वै-  
लक्षण्यम् ॥ ७ ॥ पूर्वा अनुभवो हेतुः संस्कार द्वारा स्मृति  
ज्ञानस्य ॥ ८ ॥ तज्ज्ञानं यथार्थानुभवसंस्कारजन्यं यथा-  
र्थं मयथार्थानुभव संस्कार जन्यं मयथार्थञ्च ॥ ९ ॥ धर्मा धर्म-  
हेतुका अमुकूल प्रतिकूल पदार्थाभिसंवन्धे नांतःकरणस्य सत्त्व  
गुणात्मकस्य रजोगुणात्मकस्य च परिणमने सुख दुःखे  
भवतः ॥ १० ॥ सुख दुःखादि निमित्तेन सुख दुःख विषयी  
करणात्मकांतःकरण वृत्तिर्या भवति तस्या मारुद साक्षी  
सुख दुःखे प्रकाशयति ॥ ११ ॥ सुखाकार दुःखाकार वृत्तेः  
प्रमाणा जन्यत्वा दप्रमात्वम् ॥ १२ ॥ प्राण्यदृष्ट जन्यानि

उसको भी यथार्थ कहते हैं । ५ । दोषजन्य को भ्रमरूप कहते हैं । ६  
सुख दुःखों का प्रत्यक्ष और स्मरण, ईश्वर में रहने वाला ज्ञानइनकी भ्रम और  
प्रमाण से उत्पत्ति न होने से भ्रमात्मक प्रमात्मक ज्ञान से विलक्षणता है । ७ ।  
पहिला जो अनुभव है सो संस्कार द्वारा स्मृतिज्ञान का कारण होता है । ८ ।  
वह ज्ञान यथार्थानुभव संस्कार से उत्पन्न हुआ यथार्थ होता है और  
अयथार्थानुभव संस्कार से उत्पन्न हुआ अयथार्थ होता है । ९ । धर्म और  
अधर्म कारण वाले अमुकूल प्रतिकूल पदार्थों के संबंध से सत्त्वगुणात्मक  
अथवा रजोगुणात्मक अंतःकरण के परिणाम से वही सत्त्वगुणात्मक  
सुख और रजोगुणात्मक दुःख होता है । १० । सुख दुःख के निमित्त से  
सुख दुःख के ग्रहण करने वाली अंतःकरण की वृत्ति में आरुद साक्षी  
आत्मा सुख दुःख को प्रकाश करता है । ११ । सुखाकार दुःखाकार  
वृत्ति प्रमाण नाम इन्द्रिय से उत्पन्न न होने से अप्रमाजन्य है । १२ ।

ईश्वरेच्छा प्रयत्न ज्ञानानि ॥ १३ ॥ संवादि नित्यमेक माकाश  
वदा प्रलय स्थायि चैश्वरं ज्ञानम् ॥ १४ ॥ ईश्वरेच्छा प्रयत्ना  
वपि तद्वत् ॥ १५ ॥ समान विशेष तारतम्येन सकल पदार्थानां यथा  
संभवेन त्रिष्वपि कालेषु क्रोडीकरणशक्तिज्ञान मीश्वरस्य ॥ १६ ॥  
विसंवादि संवादि चैत दुभयं निष्फल सफल वृत्ति जनकं  
जीवस्य ॥ १७ ॥ प्रत्यक्षानुमानोपमान शब्दार्थापत्त्यनुपल-  
ब्धयः प्रमाणानि ॥ १८ ॥ प्रमाकरणं प्रमाणं ॥ १९ ॥  
व्यापार वदसाधारण कारणं करणम् ॥ २० ॥ ईश्वरेच्छा  
ज्ञान यत्नदिक् कालादृष्ट प्रागभाव प्रतिबंधकाभावा  
नव साधारण कारणानि ॥ २१ ॥ असाधारणं कारणं द्विविधं

प्राणियों के अदृष्टसे ईश्वर की इच्छा, प्रयत्न और ज्ञान होता है, १३।  
संवादीनाम यथार्थ और नित्य आकाशके तुल्य प्रलयपर्यंत रहने वाला  
एक ईश्वर का ज्ञान होता है। १४। ईश्वर की इच्छा और प्रयत्न भी यथार्थ  
नित्य आकाश तुल्य प्रलय पर्यंत रहने वाले होते हैं। १५। समान विशेष  
तारतम्यसे तीनों कालोंमें यथासंभव सकल पदार्थों का क्रोडीकरण नाम अपने  
भीतर रखने की शक्ति वाला ज्ञान ईश्वर को होता है। १६। संवादि और  
विसंवादि ये दोनों ज्ञान जीव के होते हैं विसंवादि निष्फल प्रवृत्ति जनक  
और संवादि सफल प्रवृत्ति जनक होता है। १७। प्रत्यक्ष अनुमान  
उपमान-शब्द-अर्थापत्ति-अनुपलब्धि-ये छे प्रमाण वेदान्त के हैं। १८।  
प्रमा का जो करण उसको प्रमाण कहते हैं ॥ १९ ॥ साधारण न हो  
और व्यापार वाला हो ऐसा जो कारण उसको करण कहते हैं ॥ २० ॥  
ईश्वर और ईश्वर की इच्छा और ईश्वर का ज्ञान और ईश्वर का यत्न दिशा  
तथा काल और अदृष्ट प्रागभाव प्रतिबंधकाभाव ये नौ साधारण कारण

सव्यापारं निर्व्यापारं च ॥ २२ ॥ घट कपाले सव्यापारे  
 घटं प्रति कारणे अतः करणे स्तः ॥ २३ ॥ संयोगस्तु कपाल-  
 योर्निर्व्यापारोऽतोऽसाधारणोऽपि कारणमेव घटस्य नतु  
 करणं ॥ २४ ॥ संयोग रूप व्यापारवन्ति श्रोत्रत्वङ् नेत्र  
 रसना घ्राण मनांसि प्रत्यक्ष प्रमा करणानि षडतः प्रत्यक्ष  
 प्रमाणान्यपि षट् ॥ २५ ॥ शुक्तिकादौ दोष जन्यत्वादि-  
 संवादीनि ज्ञानानि नैयायिकानाम् । २६ । वाय्वग्नि जल  
 पृथिवी जन्यानित्वङ् नेत्ररसना घ्राणानि न तथा श्रोत्र  
 मनसी ॥ २७ ॥ श्रोत्र मनःसंयोग एव कारणं श्रोत्रज ज्ञाने  
 श्रोत्रं करणं श्रोत्र प्रत्यक्ष प्रमारूपं ज्ञानं फलम् । २८ ।

सर्वत्र होते हैं ॥ २१ ॥ असाधारण कारण दो प्रकार का है एक सव्यापार  
 दूसरा निर्व्यापार ॥ २२ ॥ घट के जो दोनों कपाल हैं सो घट के प्रति  
 व्यापार वाले कारण होने से करण होते हैं ॥ २३ ॥ दोनों कपालों का  
 संयोग असाधारण होने पर भी निर्व्यापार होने से घट का कारण  
 है करण नहीं ॥ २४ ॥ ॥ संयोगरूप व्यापार वाले कर्ण-त्वक्-नेत्र-  
 जिह्वा-चास्त्र-मन प्रत्यक्ष प्रमानाम प्रत्यक्ष ज्ञान के ये छः करण हैं इस  
 वास्ते प्रत्यक्ष प्रमाण भी छे होते हैं । २५ । सीप में जहां रजत ज्ञान होता है  
 और रज्जू में सर्पज्ञान होता है यह ज्ञान अयथार्थ है इसे विसंवादि ज्ञान  
 नैयायिकों ने कहा है । २६ । क्रम से वायु से त्वचा, अग्नि से नेत्र, जल  
 से रसना, पृथिवी से घ्राण, ये चार इन्द्रियां पैदा होती हैं । और कर्ण इन्द्रिय  
 तथा मन ये दोनों आकाशादि से पैदा नहीं होते हैं । २७ । कर्ण और मनका  
 संयोग ही श्रोत्र प्रत्यक्ष ज्ञान में कारण है । श्रोत्र करण है । और श्रोत्र  
 प्रत्यक्ष प्रमारूप ज्ञान, फल है । २८ । कर्ण शकुली से उपहित नाम

कर्णो पहित माकाशं श्रोत्रम् । २९ । भेर्याद्युपहिताकाशा-  
द्भेदवदतो न श्रोत्र गोचरः साक्षाद्भेदो भेर्यादिनादः । ३० ।  
अभावादि प्रत्यक्षं शब्दकत्वादीनां स्वत्वादौ च स्वरूप सम्ब-  
न्धेन विशेषणापर नाम्ना वेति । ३१ । त्वाच्कादि प्रत्यक्ष-  
स्तु संयोगादि सम्बन्धेनैव । ३२ । भेरी दंड संयोग भेर्यु-  
पहिताकाशजन्यः शब्दो दिग्देशाकाश भिन्ने श्रोत्रे  
दिग्देशाकाश जन्यः शब्दः प्रत्यक्ष समवायेन समवेत  
समवायादिना च । ३३ । शब्दाभावस्य भेर्यादि ध्वनेश्च  
समवायेन समवेत सरूपेण विशेषणेन वा श्रोत्रे प्रत्यक्षत्वम् । ३४ ।  
शब्दत्व कत्वादीनां तु समवेत समवायेन ध्वनि तारत्वा-

ढका हुआ जो आकाश है उसको श्रोत्र इन्द्रिय कहते हैं । २९ ।  
भेर्यादिनाद से ढका हुआ जो आकाश उससे भिन्न कान से ढका हुआ  
आकाश है, इससे भेरी नगाड़ा आदि वाजे का शब्द साक्षात्कर्ण  
गोचर नहीं होता है । ३० । शब्द के अभाव का जो प्रत्यक्ष है और  
शब्दत्वका जो प्रत्यक्ष है और कत्वाभाव का स्वत्व में जो प्रत्यक्ष होता  
है, सो सब स्वरूप सम्बन्ध से होता है उसी को विशेषण संबन्ध भी  
कहा करते हैं । ३१ । त्वगिन्द्रियादि से, प्रत्यक्ष होता है सो संयोगादि  
संबन्ध से होता है । ३२ । भेरी दंड संयोग से भेरी से उपहित जो आकाश  
उसमें जो शब्द होता है वह दिग्देशाकाश भिन्न जो कर्णोपहिताकाश उसमें  
दिग्देशाकाश जन्य शब्द प्रत्यक्ष कर्णमें समवायादि संबन्ध से होता है । ३३ ।  
शब्दा भावका और भेर्यादिध्वनि का समवाय सम्बन्धसे और समवेत सम-  
वाय से और सरूप सम्बन्ध से जिसको विशेषण सम्बन्ध भी कहा करते हैं ।  
इन संबन्धों से शब्दाभाव का प्रत्यक्ष और भेर्यादि ध्वनिका प्रत्यक्ष कर्ण-  
न्द्रिय में हुआ करता है । ३४ । शब्दत्व और कत्व का जो प्रत्यक्ष होता है वह



दीनां तु जातेरभावात् स्वरूपेणैव संवंधेन विशेषण शब्द-  
वाच्येन वा ॥ ३५ ॥ त्वगिन्द्रियेण त्वाच्च प्रत्यक्षज्ञानं तच्च-  
तुर्विधम्—स्पर्शज्ञानं—स्पर्शाश्रयज्ञानं—अभावज्ञानं—स्पर्शजाति  
ज्ञानं च ॥ ३६ ॥ क्षित्यप्तेजसा मुद्भूत रूपोद्भूत स्पर्शवतां  
प्रत्यक्षं प्रत्यक्ष योग्यरूप स्पर्शवद्द्रव्यं प्रत्यक्षमिति नियमात् ॥ ३७ ॥  
नवायोरुद्भूत स्पर्श सत्वेऽपि प्रत्यक्षं—रूपा भावात् । किन्त्वानु-  
मानिकं प्रत्यक्षम् ॥ ३८ ॥ मीमांसकानां तु उद्भूत स्पर्श-  
वत्समीर प्रत्यक्षं त्वाच्च प्रत्यक्षे रूपा सह कारित्वात् चाक्षुष  
प्रत्यक्षे स्पर्शा सह कारिता वत् ॥ ३९ ॥ अन्यथा प्रदीप-  
प्रभा चन्द्र चन्द्रिका सू द्भूत स्पर्शा भावात् चाक्षुष प्रकाशोप-

समवेत समवाय सम्बन्ध से होता है । ध्वनि और ध्वनिका तारतम्य इन  
सर्वों का सरूप संबंध ही से अथवा विशेषण संबंध से प्रत्यक्ष होता है । ३५ ।  
त्वगिन्द्रिय से जो त्वाच्च प्रत्यक्ष ज्ञान होता है वह चार प्रकार का है ।  
स्पर्शज्ञान स्पर्शाश्रयज्ञान स्पर्शाभावज्ञान और स्पर्श जाति ज्ञान । ३६ ।  
प्रत्यक्ष योग्य रूप वाले स्पर्शवाले द्रव्यों का प्रत्यक्ष होता है, इस नियम से  
उद्भूतरूप उद्भूत स्पर्शवाले पृथ्वी जल अग्नि वा प्रत्यक्ष होता है  
। ३७ । वायुका उद्भूत स्पर्श होने पर भी प्रत्यक्ष नहीं होता है ।  
रूपा भाव से । किंतु आनुमानिक प्रत्यक्ष होता है । ३८ । मीमांसकों के  
मत में उद्भूत स्पर्श वाले वायु का प्रत्यक्ष होता है । उद्भूत रूप वायु  
प्रत्यक्ष में सह कारिता नहीं है । ३९ । उद्भूत स्पर्श वायु का प्रत्यक्ष  
नहीं माना जाय तो वायु के प्रत्यक्ष में उद्भूत रूप की भी कारणता  
मानी जाय । और रूप के प्रत्यक्ष में उद्भूत स्पर्श की कारणता मानी जावे

लब्धिः सर्वानुभवगोचरी नैयायिकानां मते विरुध्येत ॥ ४० ॥  
 घ्राण रसना दृशा मनुद्भूत स्पर्श रूपाणां यथा घ्राण, रासन,  
 चाक्षुष प्रत्यक्षं न तथा गवाक्ष परमाणु प्रत्यक्षं न त्वाचकम् ॥ ४१ ॥  
 वायोर्नवैकादशतेजसो गुणा जलक्षिति प्राण भृतां चतुर्दश  
 दिक्कालयोः पंच षडेव चांवरे महेश्वरेष्टौ मनस स्तथैव  
 च ॥ ४२ ॥ नेत्र संयोगः नेत्र संयुक्त समवायः नेत्र संयुक्त  
 समवेत समवायः नेत्र विशेषणता सम्बन्धश्च चत्वारि कार-  
 णानि नेत्रं करणं प्रमा फलं चाक्षुष प्रत्यक्षे ॥ ४३ ॥  
 रासन प्रत्यक्षे घ्राण प्रत्यक्षे च द्रव्य प्रत्यक्षा भावदुक्तं संयोगे  
 तरत्सम्बन्ध त्रयमेव । ४४ । मानसं प्रत्यक्ष मात्मनो गुणा-  
 नां च संयोगादि सम्बन्धत्रयेणैव गुणाभावस्य तु विशेषणत-

तो नैयायिकों के मत में दीप की प्रभा और चन्द्रमा की किरण प्रत्यक्ष नहीं होनी चाहियें । ४० । जैसे घ्राण, रसना, नेत्र, इन तीनों से अनुद्भूत गंधरस रूप का प्रत्यक्ष नहीं होता है, वैसा ही उद्भूत स्पर्श वाले जो गवाक्ष के परमाणु हैं उनका भी त्वचा को प्रत्यक्ष नहीं होता है । ४१ । वायु के गुण ९ अग्नि के ११ जल, पृथ्वी और जीव इन तीनों के १४ दिशा और काल के ५ आकाश के ६ ईश्वर और मन के आठ आठ गुण हैं । ४२ । चाक्षुष प्रत्यक्ष में नेत्र संयोग संबंध नेत्र संयुक्त समवाय संबंध नेत्र संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध नेत्र विशेषणता सम्बन्ध ये चार कारण हैं । नेत्र करण है प्रमाफल है । ४३ । रासन प्रत्यक्ष और घ्राण प्रत्यक्ष में द्रव्य प्रत्यक्ष न होने से भिन्न कहे हुए तीन ही सम्बन्ध होते हैं । ४४ । नैयायिकों के मत में आत्माका और आत्माके गुणों का प्रत्यक्ष संयोगादि सम्बन्धत्रयसे होता है ।

यैव नैयायिकानाम् । ४५ । आत्म मनः संयोगे न मनसो  
 नाप्यात्मनो नापि संयोगस्य प्रत्यक्षं यद्यपि तथापि सुखाद्यन्य-  
 तम विशिष्टस्यात्मनः प्रत्यक्षम् । ४६ । आत्म मनः संयोगे  
 मनसः संयोग सम्बन्धः ज्ञानस्य प्रत्यक्षे स्वसमवायि संयोग  
 सम्बन्धः संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्धेन ज्ञानत्वस्य  
 प्रत्यक्षत्वं मनसि । ४७ । प्रत्यक्षयोग्यताविरहा न धर्मादेः  
 प्रत्यक्षत्वं घटाकाशयोः संयोगवत् । ४८ । वृत्तेः स्वरूपमुक्तं  
 प्रयोजनं कारणं च प्रमाण निरूपणेन फलं तु संसार प्रवृत्ति  
 निवृत्ति रूपम् । ४९ । जीवस्य यदवस्थात्रयं तेन वृत्तिः  
 संबद्ध्यते । ५० । वृत्त्यैव संसार फल प्राप्ति ब्रह्माकार

गुणाभाव का प्रत्यक्ष विशेषणता सम्बन्ध से होता है । ४५ । यद्यपि आत्मा  
 तथा मन के संयोग से न मन का प्रत्यक्ष होता है, न आत्मा का प्रत्यक्ष  
 होता है, और न संयोग का प्रत्यक्ष होता है । तथापि सुख  
 दुःखाकारात्मक मन संयोग विशिष्ट आत्मा का प्रत्यक्ष होता  
 है । ४६ । आत्म प्रत्यक्ष में मन का संयोगसम्बन्ध है । ज्ञान  
 प्रत्यक्ष में स्वसमवायि संयोगसम्बन्ध है । ज्ञानत्व प्रत्यक्ष में स्वसंयुक्त  
 समवेत समवाय सम्बन्ध है । ४७ । प्रत्यक्ष योग्यता न होने से धर्मादिकों  
 का प्रत्यक्ष नहीं होता है जैसे घटाकाश महाकाश के संयोग का रूपादिक  
 की योग्यता न होने से प्रत्यक्ष नहीं होता है । ४८ । वृत्ति का स्वरूप  
 प्रयोजन और कारण प्रमाण निरूपण से कहा । वृत्ति का फल संसार में  
 प्रवृत्त होना और संसार से निवृत्त होना है । ४९ । जीव की जो तीन  
 अवस्थायें हैं उनसे वृत्ति सम्बन्ध करती है । ५० । वृत्ति से ही संसार

वृत्त्यैवतु प्रोक्तावस्था त्रये संसार निवृत्त्या मोक्ष प्राप्ति रिति प्रवृत्ति निवृत्तिहंतू फलभेदाद् वृत्ती भिन्ने इति वृत्तैः प्रयोजनम् । ५१ । स्वप्न सुषुप्ति काल भिन्नो यो हीन्द्रिय जन्य ज्ञानाधार कालः स जाग्रत्कालः स एवाविद्या पर्यायः । ५२ । इन्द्रिय ज्ञानाजन्य विषय गोचरांतःकरणस्या परोक्षा वृत्तिः स्वप्नावस्था । ५३ । सुख गोचरस्या विद्या गोचरस्याज्ञानस्य साक्षात्परिणमन रूपा यावृत्तिः सैवसुषुप्त्यवस्था । ५४ । सुषुप्तिकालेऽविद्या वृत्तावारूढ साक्षी तामविद्यां स्वस्वरूपं च सुखात्मकं प्रकाशयति । ५५ । सुषुप्तौ च सुखाकाराविद्या वृत्तौ यस्याज्ञानांशस्य परिणमनं तस्मिन्नेवा-

फल की प्राप्ति होती है । ब्रह्माकार वृत्ति से तीनों अवस्थाओं में संसार निवृत्ति हो जाने से मोक्ष की प्राप्ति होती है । इससे प्रवृत्ति निवृत्ति की कारण फल भेद से दो प्रकार की वृत्ति है । यह वृत्ति का प्रयोजन है । ५१ । स्वप्न सुषुप्ति काल से भिन्न इन्द्रियों से उत्पन्न हुए ज्ञान का आधार जो काल वह जाग्रत् काल या जाग्रत् अवस्था कहलाता है । ५२ । इन्द्रिय ज्ञान से उत्पन्न न हुए विषयों को ग्रहण करने वाली जो अन्तःकरण की प्रत्यक्ष वृत्ति है वह स्वप्नावस्था है । ५३ । सुख और अविद्या गोचर अज्ञान की साक्षात् परिणामरूप जो वृत्ति वही सुषुप्ति अवस्था कहलाती है । ५४ । सुषुप्ति काल में अविद्या वृत्ति में जो आरूढ़ साक्षी है वह उस अविद्या को और अपने स्वरूप को सुख रूप प्रकाश करता है । ( यही निद्रा सुख है ) । ५५ । सुषुप्ति में सुखाकार अविद्या वृत्ति में जिस अज्ञानांश का परिणाम होता है उसी अज्ञानांश में पुरुष का अंतःकरण लय होता है वही

ज्ञानांशे पुरुषस्यांतः करणं लीनं सत् तदेवाज्ञान संस्कार  
विशिष्ट मंतःकरणं जाग्रति काले सुषुप्ति कालानुभूतसुखस्मा-  
रकं भवति । ५६ । कार्योपादानयो रनुभव स्मरण रूपयो  
रेकत्वा द्वा व्यधिकरणता । ५७ । अथेत्यं चेतनानां चत्वारो  
भेदाः प्रमातृ चेतनः १ प्रमाण चेतनः २ विषय चेतनः ३  
फल चेतनश्चेति । ५८ । चत्वारश्चेतना वृत्त्यैव प्रकल्पिताः  
। ५९ । फल चेतन एव विषय चेतन इति केचित् । ६० ।  
विवरण कारादिस्तु विषयज्ञानोत्तरकालिको हि फल चेतन  
इति । फलचेतनो विषयचेतनाद् भिन्न इति  
मन्यते । ६१ । इत्येवसूक्त मिति दिक् । ६२ ।

अज्ञान संस्कार युक्त अंतः करण जाग्रत् अवस्था में सुषुप्ति अवस्था के  
अनुभव किये हुए सुख का स्मरण करता है ( इसी से जागा हुआ पुरुष  
कहता है कि मैं आज खूब सुख से सोया मुझे कुछ भी खबर नहीं रही )  
॥ ५६ ॥ अनुभव और स्मरणरूप जो कार्य और उपादान उनके एकही  
होने से व्यधिकरणता नहीं है किन्तु समानाधि करण है । ५७ । चेतनों  
के चार भेद हैं प्रमातृ चेतन, प्रमाण चेतन, विषयचेतन, और फलचेतन  
॥ ५८ ॥ चारों चेतन वृत्ति से ही कल्पना किये गये हैं । ५९ । किन्ही  
आचार्यों का मत है कि फल चेतन ही विषय चेतन है इस प्रकार तीन ही  
चेतन होते हैं ॥ ६० ॥ विवरण कारादिक के मत में तो विषय ज्ञान के  
पीछे फल चेतन होता है इससे फल चेतन विषय चेतन से भिन्न है ऐसा  
माना गया है ॥ ६१ ॥ यही उचित भी है, यह संक्षेप से विषयका उपपादन  
हुआ । जिससे छात्रगण थोड़े में सब कुछ समझ जायं । आगे यही विषय

कुशला ब्रह्म वार्त्तायां वृत्ति हीनाः सुरागिणः । ते ह्यज्ञान-  
नतया नूनं पुन रायान्तियान्ति च । १ । अथातो वृत्ति शब्द  
निर्वचनम् । ज्ञानान्तः करणयोः परिणतिः प्रकाशात्मिका  
वृत्तिः । मायायाः परिणतिश्च । वृत्ति ज्ञानं द्विविध मप्रमा-  
रूपमप्रमारूपञ्च । प्रमाणजन्यमप्रमात्वम् । तद्विन्न मप्रमात्वम् ।

विस्तार से वर्णन किया जाता है ॥ ६२ ॥ ब्रह्म की वार्ता करने में तो  
बड़े निपुण, पर ब्रह्मवृत्ति से रहित और राग ( द्वेष ) युक्त ऐसे लोग भी  
अज्ञानी होने से आवागमन के चक्र में ही पड़े रहते हैं । १ । वृत्ति शब्द  
का नाम वेदान्त ग्रन्थ में और योग शास्त्रादि में सुप्रसिद्ध है, इसलिये वृत्ति शब्द  
का तापर्य लिखते हैं । ' अहं ब्रह्मास्मि ' इस वृत्ति से कार्य सहित अज्ञान  
का नाश होता है । और परमानन्द का लाभ होता है । यह वेदान्त का  
सिद्धान्त है । इसमें यह जानना उचित है कि वृत्ति किसको कहते  
हैं । वृत्ति का कारण कौन है । और वृत्ति का प्रयोजन क्या है । इत्यादि ।  
अंतः करण और ज्ञान का जो परिणाम है उसको वृत्ति कहते हैं । यद्यपि  
क्रोध सुखादिक भी अंतः करण के परिणाम हैं, और आकाशादिक  
अज्ञान के परिणाम हैं, उनको वृत्ति नहीं कहते हैं । क्योंकि क्रोध सुखा-  
दिक जो अंतः करण के परिणाम हैं, उनसे किसी पदार्थ का प्रकाश  
नहीं होता । ऐसे ही आकाशादिकों से भी किसी पदार्थ का प्रकाश  
नहीं होता । इस कारण क्रोध सुखादिक और आकाशादिक को वृत्ति  
नहीं कहते हैं । यद्यपि सुख दुख काम वृत्ति क्रोध क्षमा धृति अधृति लज्जा  
भयादिक ये सब भी अंतः करण के परिणाम हैं । और इन सबों का  
अनेक स्थानों में वृत्ति शब्द से व्यवहार भी किया है । तथापि तत्वा-  
नुसन्धान और कौस्तुभादिक ग्रन्थों में प्रकाशक परिणाम ही को वृत्ति  
कहा है । इससे माया और अंतःकरण का ज्ञान रूप परिणाम ही अद्वैतमत  
में वृत्ति शब्द का पारिभाषिक अर्थ है । वृत्ति ज्ञान दो प्रकार का है । एक

अप्रमारूप मपि द्विविध अप्रमारूप मप्रमा रूपञ्च । दोषा-  
जन्यत्वे सति इन्द्रिय प्रमाण जन्यं कारण जन्यं वा यथार्थम् ।  
दोष जन्य भ्रमात्मकम् । सुख दुःख प्रत्यक्ष स्मृति ज्ञानेश्वर  
वृत्ति ज्ञानानां दोषा प्रमाणा जन्यत्वात्त्रम प्रमाणाभ्यां वै  
लक्षण्यम् । पूर्वानुभवो हेतुः संस्कार द्वारा स्मृति ज्ञानस्य ।  
तज्ज्ञानं यथार्था नुभव संस्कार जन्यं यथार्थम् । अय-

प्रमा रूप दूसरा अप्रमा रूप । प्रमाण जन्य ज्ञान को प्रमा  
कहते हैं । उस से भिन्न ज्ञान को अप्रमा कहते हैं ।  
प्रमा ज्ञान यथार्थ ही होता है । अप्रमा ज्ञान भी दो प्रकार का है । एक  
यथार्थ है और दूसरा भ्रम है । दोष जन्य न होता हुआ इन्द्रिय अनुमा-  
नादि प्रमाण से अथवा और किसी कारण से हो, उसे यथार्थ  
कहते हैं । दोष जन्य ज्ञान को भ्रमात्मक कहते हैं । जैसे शुक्ति  
में रजत का ज्ञान सादृश्य दोषजन्य है । इस कारण भ्रम है ।  
मिश्री में कटुता का ज्ञान पित्तदोष जन्य है । चन्द्र में लघुता का ज्ञान  
और अनेक वृक्षों में एकता का ज्ञान दूरतारूप दोष जन्य है । इससे भ्रम है ।  
और किसी ग्रन्थ में दोष को अध्यास की हेतुता खंडन की है । उसका  
यह अभिप्राय है प्रमाता प्रमाण प्रमेय के तीन दोष अध्यास के हेतु नहीं । कोई  
दोष होतो अध्यास हो और सर्व दोष के अभाव से जो अध्यास कहा है  
सो प्रौढ़वाद से कहा है । जहां और कोई दोष न हो तो अविद्या ही  
दोष है इससे दोष जन्य को भ्रम कहते हैं । सुख दुःख का प्रत्यक्ष ज्ञान  
और स्मृति ज्ञान ईश्वर वृत्तिज्ञान दोषजन्य नहीं इससे भ्रम नहीं, और  
प्रमाण जन्य नहीं है इससे प्रमा नहीं किंतु भ्रम और प्रमा से विलक्षण है, परंतु  
यथार्थ है । जिस ज्ञान के विषय का संसार दशा में बाध न हो उसे  
यथार्थ कहते हैं । जहां यथार्थ अनुभव से स्मृति हो वहां स्मृति यथार्थ

थार्थानुभव संस्कार जन्य मयथार्थम् । धर्मादि हेतुकानुकूल  
प्रतिकूल पदार्थाभि संवन्धेनान्तः करणस्य सत्त्व गुणात्मकस्य  
रजोगुणात्मकस्य च परिणमने सुख दुःखे भवतः ।  
सुख दुःख निमित्तेन सुख दुःखं विषयी करणात्मिका यान्तः  
करणस्य वृत्तिर्भवति तस्यामारूढ साक्षी सुख दुःखे प्रकाश-  
यति । सुखाकार दुःखाकार वृत्तेः प्रमाणा जन्य त्वादप्रमात्वम् ।  
प्राण्य दृष्ट जन्यानि ईश्वरेच्छा प्रयत्न ज्ञानानि । संवादि  
नित्यमेक माकाशवदा प्रलय स्थायि चैश्वरं ज्ञानम् । ईश्वरे-  
च्छा प्रयत्नावपि तद्वत् । समान विशेषतारतम्येन सकल  
पदार्थानां यथा संभवे नैव त्रिष्वपि कालेषु क्रोडी करण शक्ति

हे । और भ्रमरूप अनुभव के संस्कार से स्मृति हो वह अयथार्थ  
हे । धर्मादिक निमित्त से अनुकूल प्रतिकूल पदार्थ के संवन्ध होने से  
अन्तःकरण के सत्त्वगुण का और रजोगुण का परिणाम रूप  
सुख दुःख होता है । वह सुख दुःख का निमित्त है । उसी निमित्त से  
सुख दुःख का विषय करने वाली अन्तःकरण की वृत्ति होती है । उस  
वृत्ति में आरूढ़ साक्षी सुख दुःख का प्रकाशक है । सुखाकार दुःखाकार  
अन्तःकरण की वृत्ति प्रमाण जन्य नहीं, इससे प्रमा नहीं । और ईश्वर  
का ज्ञान, इच्छा, प्रयत्न, न्याय मतमें तो नित्य है । परन्तु श्रुति में  
ईश्वर के ज्ञानादिकों की उत्पत्ति कही है । इससे नित्य नहीं, किंतु  
प्राणियों के कर्मों के अनुसार सृष्टि के आदि काल में सब पदार्थों को  
विषय करने वाला ईश्वर का ज्ञान उत्पन्न होता है । वह ज्ञान भूत  
भविष्य वर्तमान सब पदार्थों को सामान्य विशेष भाव से विषय



## ज्ञानमीश्वरस्य । संवादि विसंवादि चैतदुभयं ज्ञानं निष्क

( ग्रहण ) करता है और प्रलय पर्यंत स्थायी है, इससे एक और नित्य कहलाता है, ऐसे ही इच्छा और प्रयत्न भी उत्पत्ति वाले हैं, और स्थायी हैं, इससे प्रलय पर्यंत एक व्यक्ति हैं । इसमें ऐसी शंका होती है । ईश्वर की इच्छा प्रलय पर्यंत स्थायी होती वर्षा, आतप, शीत आदिक एक काल में एक साथ होने चाहियें सो शंका ठीक नहीं । क्योंकि ईश्वर की इच्छा नाना व्यक्ति हो और नित्य हो तब यह दोष हो सकता है । सो ईश्वर की प्रलय पर्यंत स्थायी इच्छा नाना व्यक्ति नहीं, किंतु एक है । इस रीति से एक इच्छा ने सब पदार्थ जिस प्रकार विषय ( ग्रहण ) किये हैं, उसी प्रकार से होते हैं इतने काल वर्षा हो, इतने काल शीत हो, इतने काल आतप हो, इस प्रकार ईश्वर की इच्छा ने पदार्थों को विषय ( ग्रहण ) किया है । इससे सब पदार्थ किसी काल विशेष में होते हैं । प्रलय पर्यंत स्थायी इच्छा एक है, इस पक्ष में दोष नहीं । श्रुति में ज्ञान, इच्छा प्रकृति की उत्पत्ति कही है । इससे ज्ञानादिक उत्पत्ति वाले हैं । और आकाश की तरह महा प्रलय पर्यंत स्थायी हैं । और ईश्वर के ज्ञान के प्रपंच स्थिति काल में अनंत बार स्थिति उत्पत्ति नाश मानें तो यह पूछना चाहिये कि ईश्वर में कोई एक ज्ञान व्यक्ति प्रपंच की स्थिति काल में सदा बनी रहती है । अथवा प्रपंच होने से किसी समय ईश्वर ज्ञान हीन रहता है । जो इस प्रकार कहें कि ईश्वर ज्ञान हीन किसी काल में रहता है तो इससे ईश्वर अज्ञ होगा और जो ऐसा कहे कि कोई ज्ञान व्यक्ति ईश्वर में सदा रहती है, तब अनन्त ज्ञान की अनंत उत्पत्ति अनंत नाश मानना निष्फल है । एक ही ज्ञान सृष्टि के आदि काल में उत्पन्न हुआ महा प्रलय तक स्थायी है । सो ईश्वर के ज्ञान इच्छा कृति विसंवादी नहीं किन्तु संवादी हैं । निष्फल प्रवृत्ति के

ल सफल प्रवृत्ति जनकजीवस्य ॥ १८ ॥ शुक्तिकादौ  
दोष जन्यानि विसम्वादीनि ज्ञानानि नैयायिकानाम् । १९ ।  
प्रमाणजन्यं ज्ञानं प्रमा । प्रमाकरणं प्रमाणम् । प्रत्यक्षा-  
नुमानोपमान शब्दार्थापत्त्यनुपलब्धयश्चेति षट् प्रमाणानि ।

जनक ज्ञानादिक को विसंवादी कहते हैं । उससे भिन्न को संवादी कहते हैं । जीव के ज्ञान इच्छा कृति संवादी और विसंवादी भेद से दो प्रकार के हैं । ईश्वर के ज्ञान इच्छाकृति निष्फल प्रवृत्ति के जनक नहीं, इससे विसंवादी नहीं किन्तु सम्वादी हैं । विसम्वादी ज्ञान को भ्रम कहते हैं । सम्वादी को यथार्थ कहते हैं । प्रमाण जन्य यथार्थ ज्ञान को प्रमा कहते हैं । जैसे जीवका ज्ञान अंतःकरण की वृत्तिरूप है । ऐसे ईश्वर का ज्ञान माया की वृत्तिरूप है । जीवों के अदृष्ट जन्य है । प्रमाण जन्य नहीं । इससे प्रमा नहीं, दोषजन्य नहीं और निष्फल प्रवृत्ति का जनक नहीं इससे भ्रम भी नहीं किन्तु यथार्थ है । प्रमाणजन्य को प्रमा कहते हैं । ( प्रमाण के भेद का कथन ) प्रमाण के छै भेद हैं प्रत्यक्ष १ अनुमान २ उपमान ३ शब्द ४ अर्थापत्ति ५ अनुपलब्धि ६ प्रत्यक्ष प्रमा के कारण को प्रत्यक्ष प्रमाण कहते हैं अनुमिति प्रमा के कारण को अनुमान प्रमाण कहते हैं । शब्दी प्रमा के कारण को शब्द प्रमाण कहते हैं । उपमिति प्रमा के कारण को उपमान प्रमाण कहते हैं । अर्थापत्ति प्रमा के कारण को अर्थापत्ति प्रमाण कहते हैं । अभाव प्रमा के कारण को अनुपलब्धि प्रमाण कहते हैं । प्रत्यक्ष और अर्थापत्ति प्रमाण के और प्रमाके एक ही नाम है । भट्ट के मत में षट् प्रमाण माने हैं । वेदान्त ग्रन्थ में भी षट् प्रमाण ही लिखे हैं । यद्यपि सूत्रकार भाष्यकार ने प्रमाण संख्या लिखी नहीं है । तथापि सिद्धान्त का अवरोधी जो भट्ट का मत है उसको अद्वैत वाद में भी मानते हैं । इससे वेदान्त परिभाषादिक ग्रन्थों में छै प्रमाण ही लिखे हैं । और न्याय शास्त्र

“ व्यापार वद साधारणं कारणं करणम् ” “ ईश्वरेश्वरेच्छा  
ज्ञान प्रयत्न दिकाला दृष्ट प्रागभाव प्रतिबन्धकाभावा नव  
साधारण कारणानि ” “ असाधारण कारणे द्वे सव्यापार  
निर्व्यापारे च ” “ घट कपाले सव्यापारे घटम्प्रति कारणे  
अतः करणेस्तः ” “ संयोगस्तु निर्व्यापारो घटस्य अस्त्य  
साधारणोपि कारणमेव घटस्य न करणम् । २५ ।

में चार प्रमाण माने हैं । अर्थापत्ति और अनुपलब्धि को नहीं  
माना है । न्याय शास्त्र का यह मत है । जो प्रमाका कारण है वह प्रमाण  
है । प्रत्यक्ष प्रमा के कारण नेत्रादिक इन्द्रिय हैं । इससे नेत्रादिक इन्द्रियों  
को प्रत्यक्ष प्रमाण कहते हैं । ( कारण का लक्षण ) व्यापार वाला जो  
असाधारण कारण उसको कारण कहते हैं । ईश्वर और ईश्वर के ज्ञान  
इच्छा कृति दिशा काल अदृष्ट प्रागभाव प्रतिबन्धका भाव ये नौ  
साधारण कारण हैं । इन से भिन्न जो कारण उसको कारण कहते  
हैं । असाधारण कारण भी दो प्रकार का होता है । एक तो व्यापार  
वाला दूसरा व्यापार रहित होता है । कारण से उत्पन्न होकर जो  
कार्य को उत्पन्न करता है उसे सव्यापार कहते हैं । जैसे कपाल घटका  
कारण है और दो कपालों का संयोग भी घटका कारण है । वहाँ कपाल की  
कारणता में संयोग व्यापार है । क्यों कि कपाल संयोग कपाल से उत्पन्न  
होता है । और कपाल का कार्य जो घट उसको उत्पन्न करता है ।  
इससे संयोग रूप व्यापार वाला कारण कपाल है । और जो  
कार्य को किसी द्वारा उत्पन्न न करे किन्तु आप ही उत्पन्न करे सो  
व्यापार हीन कारण है । ईश्वर आदि जो नव साधारण कारण हैं उनसे  
भिन्न व्यापार वाला जो कारण उसे कारण कहते हैं । ऐसा कपाल है ।  
इससे घटका कपाल कारण है, और कपाल का संयोग असाधारण तो

संयोगरूप व्यापारवन्ति श्रोत्रत्वङ् नेत्र रसना घ्राण मनांसि  
प्रत्यक्ष प्रमा करणानि षडतः प्रत्यक्ष प्रमाणान्यपि षट् ।  
वाय्वग्नि जल पृथिवी जन्यानि त्वङ्नेत्र रसना घ्राणानि न  
तथा श्रोत्र मनसी श्रोत्र मन संयोग एव कारणम् श्रोत्रज

है परन्तु व्यापार वाला नहीं है, इससे करण नहीं है । केवल घटका  
कारण ही है । ( प्रत्यक्ष प्रमा के भेदों का कथन ) प्रत्यक्ष प्रमा के नेत्रा-  
दिक इन्द्रिय करण हैं । क्यों कि नेत्रादिक इन्द्रियों का अपने अपने  
विषय से सम्बन्ध न हो तो प्रत्यक्ष प्रमाण हो । इन्द्रिय विषय का सम्बन्ध  
होने से प्रत्यक्ष प्रमा होती है, इससे इन्द्रिय विषय का सम्बन्ध इन्द्रियों  
से उत्पन्न होकर प्रत्यक्ष प्रमा को उत्पन्न करता है । यह व्यापार है ।  
सम्बन्ध रूप व्यापार वाले प्रत्यक्ष प्रमा के असाधारण कारण इन्द्रिय हैं,  
इससे इन्द्रियों को प्रत्यक्ष प्रमाण कहते हैं । इन्द्रिय जन्य यथार्थ ज्ञान को  
न्याय मत से प्रत्यक्ष प्रमा कहते हैं । प्रत्यक्ष प्रमा के कारण इन्द्रिय छै हैं ।  
इससे प्रत्यक्ष प्रमा के छै भेद हैं । श्रोत्र १ त्वक् २ नेत्र ३ रसना ४ घ्राण  
५ मन ६ ये छै इन्द्रिय हैं । श्रोत्र जन्य यथार्थ ज्ञान को श्रोत्र प्रमा कहते  
हैं । त्वक् इन्द्रिय जन्य यथार्थ ज्ञान को त्वक् प्रमा कहते हैं । नेत्र  
इन्द्रिय जन्य यथार्थ ज्ञान को चाक्षुष प्रमा कहते हैं । रसन इन्द्रिय जन्य  
यथार्थ ज्ञान को रासन प्रमा कहते हैं । घ्राण इन्द्रिय जन्य यथार्थ ज्ञान  
को घ्राणज प्रमा कहते हैं । मन इन्द्रिय जन्य यथार्थ ज्ञान को मानस  
प्रमा कहते हैं । न्याय मत में श्रुक्ति रजतादिक भ्रम भी इन्द्रिय जन्य है ।  
परन्तु केवल इन्द्रिय जन्य नहीं । किंतु दोष सहित इन्द्रिय जन्य है,  
विसंवादी है यथार्थ नहीं, इससे श्रुक्ति में रजत का ज्ञान चाक्षुष ज्ञान तो  
है चाक्षुष प्रमा नहीं, ऐसे ही अन्य इन्द्रियों में जो भ्रम हो सो प्रमा नहीं होसकता ।  
श्रोत्रेन्द्रिय से शब्द का ज्ञान होता है । और शब्द में जो शब्दत्व जाति है,

ज्ञाने श्रोत्र कर्णं श्रोत्र प्रत्यक्ष प्रमा रूपफलम् । २७ ।  
 कर्णोपहित माकाश श्रोत्रं भेर्याद्युपहिता काशाद्देव दतो  
 न श्रोत्र गोचर स्साक्षाद्भेर्यादिनादः । २८ । अभाव प्रत्यक्षं  
 शब्दकत्वादीनां स्वत्वादौ च प्रत्यक्षं सरूप संबंधेन विशेषणा  
 पर नाम्नावेति त्वाच्कादि प्रत्यक्षंतु संयोगादि संबंधनैव  
 । २९ । भेरीदंड संयोग भेर्युपहिताकाश जन्य शब्दो  
 दिग्देशा काश भिन्ने श्रोत्रे दिग्देशा काश जन्य शब्दः  
 प्रत्यक्षः समवायेन समवेत समवायादिना च । ३० ।

उसका भी ज्ञान होता है । ऐसे ही शब्दत्व के व्याप्यकत्वादिकों का और तारत्वादिकों ( ध्वनिरूप ) का ज्ञान होता है । और ऐसे ही शब्दाऽभाव में तारत्वादिकों के अभाव का ज्ञान होता है । न्याय मत में त्वचा नेत्र रसना और घ्राण ये चार इन्द्रियां वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, इनसे क्रम से उत्पन्न होते हैं । और श्रोत्र मन नित्य हैं । कर्ण स्थित गोल आकाश को श्रोत्र कहते हैं । जैसे वायु आदि से त्वक् आदि इन्द्रिय उत्पन्न होते हैं, वैसे ही आकाश से श्रोत्र उत्पन्न नहीं होता है । किंतु नैयायिक यह नहीं मानते हैं । कर्ण में जो आकाश उसी को श्रोत्र कहते हैं । और गुण का गुणी में समवाय सम्बन्ध कहते हैं । शब्द आकाश का गुण है । आधुनिक विद्वानों में पाण्डेय श्री रामावतार शर्मा आदि इस प्राचीन सिद्धांतका खंडन करते हैं, वे कहते हैं कि शब्द आकाश का गुण नहीं है, किंतु वायु का है । इसको इस प्रकार प्रत्यक्ष सिद्ध करते हैं कि किसी बोतल में कंकड़ डाले जाय और बोतल हिलायी जाय तो शब्द होता है । पर उसी बोतल में से धंज द्वारा वायु निकाल लिया जाय तो शब्द नहीं होगा । इससे जाना गया कि बोतल में जबतक वायु था तब तक शब्द हुआ जब

वायु न रहा तो शब्द भी न हुआ इससे अन्वय व्यतिरेक से सिद्ध हुआ कि शब्द गुण वायु का है आकाश का नहीं। क्योंकि बोतल में से वायु के निकल जाने पर भी आकाश तो है ही पर शब्द नहीं होता है। इत्यादि। इसका समाधान सायन्स के जानने वाले अन्यान्य नैयायिक या वेदान्ती करेंगे। परन्तु हमने तो इसका समाधान यह किया है कि शब्द आकाश का ही गुण है। वायु तो उसका वाहक है। जिस प्रकार गंध आदि का। घंटा घर आदि के घंटे की आवाज जिवर को हवा जानी है उधर को चली जाती है, और दूसरी ओर को सुनायी नहीं देती। या बहुत कम सुनायी देती है। और बहुत कम भी इसी से सुनायी देती है कि वहां से यंत्र द्वारा बिलकुल हवा तो निकाल ही नहीं दी गयी है कुछ न कुछ तो है ही वही उस आवाज को फैला रही है। इसी प्रकार बोतल में जो शब्द सुनायी देता है वह इसीसे कि उसमें शब्द वाहक वायु है। और जब उसमें वायु ही न रहा तब शब्द को पहुँचावे कौन। इस लिये बोतलमें शब्द होता हुआ भी सुनायी नहीं देता है। शब्द गुण आकाश का है, वायु का नहीं है। जितने अधिक ठोस पदार्थ हैं उनमें शब्द कम होता है, और जिन पौले पदार्थ हैं उनमें शब्द अधिक होता है। इसका कारण यही है कि ठोस पदार्थ के परमाणु आपस में अधिक मिले होते हैं और उनके चारों ओर आकाश का घेरा बहुत थोड़ा होता है इस लिये उसका शब्द कम होता है उसमें आकाश तत्त्व कम है। पौले पदार्थ में परमाणु ठोसकी अपेक्षा दूर दूर रहते हैं अधिक मिले नहीं रहते इससे उनके चारों ओर आकाश का घेरा अधिक रहता है इससे उसमें शब्द अधिक होता है। और इसी से ठोस पदार्थ भारी होता है और पौला पदार्थ हलका। इसका उदाहरण धातुओं में प्रत्यक्ष होता है। सुवर्ण सब से अधिक ठोस है। चांदी उससे कम है। और और धातु इस से भी कम। ताँबा कुछ कुछ सुवर्ण की बराबरी करता है। शीसा चांदी की। चांदी में जब और धातु मिली होती है तब वह शब्द करती है और जब

उसमें और धातु मिली नहीं होती है शुद्ध होती है तब वह शब्द नहीं करती है। यही खराब और असली की पहिचान है। इसका कारण वही पूर्वोक्त है कि अन्य धातु मिली हुई चांदी में आकाश तत्व अधिक है शुद्ध में आकाश तत्व कम है। सुवर्ण में आकाश तत्व बहुत कम है, इससे उसमें शब्द नहीं होता। यह बात जुड़ी है कि सोने चांदी की धरती में पटकने से भद् भद् आवाज होनी है। यह आवाज तो आवात से बाहर के आकाश में पैदा होती है। नकि वह सोने चांदी की आवाज है। पीतल में शब्द अधिक होता है कांसी में उससे भी अधिक होता है क्यों कि ये ठोस नहीं हैं। इसी से कांसी को फूँ भी कहते हैं। इनमें आकाश तत्व बहुत अधिक है। इसका और भी अधिक विचार करने से स्पष्ट सिद्ध होजाता है कि शब्द आकाश का गुण है 'कारण के गुण कार्य में होते हैं' इस न्याय से पूर्व पूर्व तत्वों के गुण, पर पर तत्वों में हैं, और अपने अपने निज गुण भी हैं। इस प्रकार अपने निज गुण स्पर्श के अतिरिक्त अपने कारण आकाश का शब्द गुण भी वायु में है। यह विषय पृथक् है। इसी से कदाचित् पाण्डेयजी को भ्रान्ति हुई हो) आकाश रूप श्रोत्र से शब्द का समवाय सम्बन्ध है। यद्यपि भेरी आदिक देश में जो आकाश है, उस आकाश में शब्द होता है। और कर्ण उपहित आकाश को श्रोत्र कहते हैं। इससे भेरी आदि उपहित आकाश में शब्द होता है उस शब्द से कर्ण उपहित आकाश का सम्बन्ध नहीं। इससे साक्षात् प्रत्यक्ष नहीं होता। परंतु उस शब्द से और दशदिशा उपहित आकाश में जो शब्द होता है, उस शब्द का कर्ण उपहित आकाश में जो शब्द है उसके सम्बन्ध से प्रत्यक्ष ज्ञान होता है। दूसरे का नहीं होता। शब्द की प्रत्यक्ष प्रमा-फल है। श्रोत्र इन्द्रियकरण है। और त्वाच्चादि (त्वचा) प्रत्यक्ष ज्ञान में तो सब विषयों का इन्द्रियों से सम्बन्ध ही व्यापार है। श्रोत्र प्रमा में विषय इन्द्रिय का संबंध व्यापार नहीं होता। इस कारण से और स्थानों में विषयों का इन्द्रियों से संयोग सम्बन्ध होता है। और शब्द का श्रोत्र से समवाय

सम्बन्ध है। न्याय मत में संयोग सम्बन्ध जन्य है, समवाय सम्बन्ध नित्य है। त्वक् आदि इन्द्रियों का घटादिक संयोग सम्बन्ध त्वक् आदि इन्द्रियों से होते हुये प्रमाका जनक होता है। इस से व्यापार वाला है। ऐसे ही शब्द का श्रोत्र से समवाय सम्बन्ध, श्रोत्र जन्य नहीं, किन्तु श्रोत्र मनका संयोगव्यापार है। संयोग दोनों का आश्रित होता है। जिनका आश्रित संयोग होता है। वे दोनों संयोग के उपादान कारण होते हैं। श्रोत्रमन संयोग के उपादान कारण श्रोत्र मन दोनों हैं। इससे श्रोत्र मन का संयोग श्रोत्र जन्य है। और श्रोत्र जन्य ज्ञान का जनक है। इसी से सव्यापार है। इसमें ऐसी शंका होती है कि श्रोत्र मन का संयोग श्रोत्र जन्य तो है, परन्तु श्रोत्र जन्य प्रमा का जनक किस प्रकार है। इस का समाधान यह है कि आत्म मन का संयोग तो सर्व ज्ञान का साधारण कारण है। इससे ज्ञान की सामान्य सामग्री आत्म मनका संयोग है। प्रत्यक्षादिक ज्ञान की विशेष सामग्री इन्द्रियादिक हैं। इससे श्रोत्र जन्य प्रत्यक्ष ज्ञान के पूर्व भी आत्म मन का संयोग होता है। इससे मन और श्रोत्र का संयोग होता है। मन और श्रोत्र के संयोग हुये बिना श्रोत्र जन्य ज्ञान नहीं होता है। इस कारण से अनेक इन्द्रियों का अपने अपने विषयों से एक काल में सम्बन्ध होते हुए भी एक काल में सब विषयों का इन्द्रियों से ज्ञान नहीं होता। उसका कारण यह है कि मनके संयोग वाले इन्द्रिय का विषय से सम्बन्ध होने पर ज्ञान होता है, मनसे असंयुक्त इन्द्रियों का अपने अपने विषयों के साथ संबन्ध होने पर भी विषय का ज्ञान नहीं होता। न्याय मत में मन परम अणु है। इससे एक काल में अनेक इन्द्रियों से मन का संयोग सम्भव नहीं है। इससे अनेक विषयों का एक काल में ज्ञान नहीं होता। ज्ञान का हेतु इन्द्रिय मन का संयोग नहीं होता तो एक काल में अनेक इन्द्रियों से अनेक विषयों के सम्बन्ध होनेपर अनेक विषयों का एक काल में ज्ञान होना चाहिये। इस रीति से चक्षुआदि इन्द्रियों का मन से संयोग चाक्षुषादि ज्ञान का असाधारण



कारण है। त्वाच्क ज्ञान में त्वक् मनका संयोग कारण है रासन ज्ञान में रसना मन का संयोग कारण है। चाक्षुष ज्ञानमें नेत्र मन का संयोग कारण है। घ्राणज ज्ञान में घ्राण मन का संयोग कारण है। श्रोत्रज ज्ञान में श्रोत्रमन का संयोग कारण है। इस रीति से श्रोत्र मन का संयोग श्रोत्र से उत्पन्न होकर श्रोत्रज ज्ञान का जनक है। इससे सव्यापार है। आत्म-मन का संयोग सर्व ज्ञान में हेतु है, इससे प्रथम आत्ममन का संयोग होता है। अनन्तर जिस इन्द्रिय से जो ज्ञान उत्पन्न होगा, उस इन्द्रिय से आत्म संयुक्त मनका संयोग होता है। अनन्तर मन संयुक्त इन्द्रियों का विषयों से सम्बन्ध होता है तब बाह्य प्रत्यक्ष ज्ञान होता है इन्द्रिय विषय के सम्बन्ध हुये बिना बाह्य प्रत्यक्ष नहीं होता। विषय का इन्द्रियों से सम्बन्ध अनेक प्रकार है। जहाँ शब्द को श्रोत्र से प्रत्यक्ष ज्ञान होता है वहाँ शब्द का धर्म शब्दत्वादिक भी उस ज्ञान का विषय होता है। शब्द का तो श्रोत्र से समवाय सम्बन्ध है। शब्दत्वादिकों से श्रोत्र का समवेत समवाय सम्बन्ध है। जैसे गुण गुणी का जाति का समवाय सम्बन्ध होता है। इससे शब्दत्व जाति का समवेत समवाय सम्बन्ध है। समवाय सम्बन्ध से जो युक्त हो उसको समवेत कहते हैं। श्रोत्र में समवाय सम्बन्ध से शब्द है इससे शब्द श्रोत्र समवेत है, उस श्रोत्र समवेत सम्बन्ध में शब्दत्व का समवाय होने से श्रोत्र का शब्दत्व से स्वसमवेत समवाय सम्बन्ध है ऐसे ही श्रोत्र में शब्द की प्रतीति न होवे तो शब्दा भाव का प्रत्यक्ष होता है। वहाँ पर शब्दा भाव का श्रोत्र से विशेषणता सम्बन्ध है। जिस अधिकरण में पदार्थ का अभाव होता है, उस अधिकरण में पदार्थ का विशेषणता सम्बन्ध होता है। जैसे वायु में रूप नहीं। इससे वायु में रूपा भाव का विशेषणता सम्बन्ध है। जहाँ पर पृथिवी में घट नहीं वहाँ पर पृथिवी में घटाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है। इस रीति से श्रोत्र में शब्दा भाव का विशेषणता सम्बन्ध है। इससे श्रोत्र से शब्दा भाव का विशेषणता सम्बन्ध, शब्दा भाव के प्रत्यक्ष

शब्दाऽभावस्य भेर्यादि ध्वनेश्च समवायि समवेत स्वरूपेण  
विशेषणेनवा श्रोत्र प्रत्यक्षत्वम् । ३१ । शब्द कत्वादीनां तु

ज्ञान का हेतु है । जब श्रोत्र से ककारादिक शब्द का प्रत्यक्ष होता है  
वहाँ पर समवाय सम्बन्ध है । ककारादिकों में कत्वादिक जो जाति  
है उस का समवेत समवाय सम्बन्ध ही से प्रत्यक्ष होता है । श्रोत्र में शब्दा  
भाव का विशेषणता संबन्ध से प्रत्यक्ष होता है । वहाँ पर श्रोत्र  
समवेत ककार में खत्वा भाव का प्रत्यक्ष होता है । वहाँ पर श्रोत्र का  
स्वसमवेत विशेषणता संबन्ध है । श्रोत्र में समवेत संबन्ध से रहने वाला जो  
ककार उससे खत्वा भाव का विशेषणता संबन्ध है । इस तरह से अनेक  
अभाव के प्रत्यक्ष में श्रोत्र से अनेक संबन्ध हैं । परन्तु विशेषणता संबन्ध  
सब अभावों के प्रत्यक्ष में रहता ही है । इससे अभाव के प्रत्यक्ष में श्रोत्र का  
एक ही विशेषणता संबन्ध है । इस रीति से श्रोत्र जन्य प्रमा के हेतु तीन  
संबन्ध हैं । शब्द के ज्ञान का हेतु समवाय संबन्ध है । शब्दके धर्म जो शब्द-  
त्वादि, ककारत्वादि इनके ज्ञान का हेतु समवेत समवाय संबन्ध है । और  
ककारादि वर्ण में खत्वादिक वर्ण के अभाव के ज्ञान का हेतु विशेषणता  
संबन्ध है । सो विशेषणता सम्बन्ध नाना प्रकार का है । शब्दा भाव के  
प्रत्यक्ष में शुद्ध विशेषणता संबन्ध है । ककारादि वर्ण में खत्वा भाव के  
प्रत्यक्ष में समवेत विशेषणता सम्बन्ध है । विशेषणता सम्बन्ध के अनंत  
भेद हैं । तो भी विशेषणता सम्बन्ध सर्वत्र रहता है । इससे विशेषणता  
सम्बन्ध एक ही कहा है । शब्द के भेद दो हैं । एक तो भेरी आदिक में  
ध्वनिरूप शब्द होता है । दूसरा कंठादिक में वायु के संयोग से वर्णात्मक  
शब्द होता है । ३० । श्रोत्रेन्द्रिय से दोनों प्रकार के शब्द का प्रत्यक्ष होता  
है । और वर्णरूप शब्द में जो कत्वादिक जाति है उसका जैसे समवेत  
समवाय सम्बन्ध से प्रत्यक्ष होता है । वैसे ध्वनिरूप शब्द में जो तारत्व  
मंदत्वादिक धर्म हैं उनका भी श्रोत्र से प्रत्यक्ष होता है परन्तु कत्वादिक तो

कारण है। त्वाक्क ज्ञान में त्वक् मनका संयोग कारण है रासन ज्ञान में रसना मन का संयोग कारण है। चाक्षुष ज्ञानमें नेत्र मन का संयोग कारण है। घ्राणज ज्ञान में घ्राण मन का संयोग कारण है। श्रोत्रज ज्ञान में श्रोत्रमन का संयोग कारण है। इस रीति से श्रोत्र मन का संयोग श्रोत्र से उत्पन्न होकर श्रोत्रज ज्ञान का जनक है। इससे सव्यापार है। आत्म-मन का संयोग सर्व ज्ञान में हेतु है, इससे प्रथम आत्ममन का संयोग होता है। अनन्तर जिस इन्द्रिय से जो ज्ञान उत्पन्न होगा, उस इन्द्रिय से आत्म संयुक्त मनका संयोग होता है। अनन्तर मन संयुक्त इन्द्रियों का विषयों से सम्बन्ध होता है तब बाह्य प्रत्यक्ष ज्ञान होता है इन्द्रिय विषय के सम्बन्ध हुये बिना बाह्य प्रत्यक्ष नहीं होता। विषय का इन्द्रियों से सम्बन्ध अनेक प्रकार है। जहां शब्द को श्रोत्र से प्रत्यक्ष ज्ञान होता है वहां शब्द का धर्म शब्दत्वादिक भी उस ज्ञान का विषय होता है। शब्द का तो श्रोत्र से समवाय सम्बन्ध है। शब्दत्वादिकों से श्रोत्र का समवेत समवाय सम्बन्ध है। जैसे गुण गुणी का जाति का समवाय सम्बन्ध होता है। इससे शब्दत्व जाति का समवेत समवाय सम्बन्ध है। समवाय सम्बन्ध से जो युक्त हो उसको समवेत कहते हैं। श्रोत्र में समवाय सम्बन्ध से शब्द है इससे शब्द श्रोत्र समवेत है, उस श्रोत्र समवेत सम्बन्ध में शब्दत्व का समवाय होने से श्रोत्र का शब्दत्व से स्वसमवेत समवाय सम्बन्ध है ऐसे ही श्रोत्र में शब्द की प्रतीति न होवे तो शब्दा भाव का प्रत्यक्ष होता है। वहां पर शब्दा भाव का श्रोत्र से विशेषणता सम्बन्ध है। जिस अधिकरण में पदार्थ का अभाव होता है, उस अधिकरण में पदार्थ का विशेषणता सम्बन्ध होता है। जैसे वायु में रूप नहीं। इससे वायु में रूपा भाव का विशेषणता सम्बन्ध है। जहां पर पृथिवी में घट नहीं वहां पर पृथिवी में घटाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है। इस रीति से श्रोत्र में शब्दा भाव का विशेषणता सम्बन्ध है। इससे श्रोत्र से शब्दा भाव का विशेषणता सम्बन्ध, शब्दा भाव के प्रत्यक्ष

शब्दाऽभावस्य भेर्यादि ध्वनेश्च समवायि समवेत स्वरूपेण विशेषणेनवा श्रोत्र प्रत्यक्षत्वम् । ३१ । शब्द कत्वादीनां तु

ज्ञान का हेतु है । जब श्रोत्र से ककारादिक शब्द का प्रत्यक्ष होता है वहाँ पर समवाय सम्बन्ध है । ककारादिकों में कत्वादिक जो जाति है उस का समवेत समवाय सम्बन्ध ही से प्रत्यक्ष होता है । श्रोत्र में शब्दा भाव का विशेषणता संबन्ध से प्रत्यक्ष होता है । वहाँ पर श्रोत्र समवेत ककार में खत्वा भाव का प्रत्यक्ष होता है । वहाँ पर श्रोत्र का स्वसमवेत विशेषणता संबन्ध है । श्रोत्र में समवेत संबन्ध से रहने वाला जो ककार उससे खत्वा भाव का विशेषणता संबन्ध है । इस तरह से अनेक अभाव के प्रत्यक्ष में श्रोत्र से अनेक संबन्ध हैं । परन्तु विशेषणता संबन्ध सब अभावों के प्रत्यक्ष में रहता ही है । इससे अभाव के प्रत्यक्ष में श्रोत्र का एक ही विशेषणता संबन्ध है । इस रीति से श्रोत्र जन्य प्रमा के हेतु तीन संबन्ध हैं । शब्द के ज्ञान का हेतु समवाय संबन्ध है । शब्दके धर्म जो शब्द-त्वादि, ककारत्वादि इनके ज्ञान का हेतु समवेत समवाय संबन्ध है । और ककारादि वर्ण में खत्वादिक वर्ण के अभाव के ज्ञान का हेतु विशेषणता संबन्ध है । सो विशेषणता सम्बन्ध नाना प्रकार का है । शब्दा भाव के प्रत्यक्ष में शुद्ध विशेषणता संबन्ध है । ककारादि वर्ण में खत्वा भाव के प्रत्यक्ष में समवेत विशेषणता सम्बन्ध है । विशेषणता सम्बन्ध के अनंत भेद हैं । तो भी विशेषणता सम्बन्ध सर्वत्र रहता है । इससे विशेषणता सम्बन्ध एक ही कहा है । शब्द के भेद दो हैं । एक तो भेरी आदिक में ध्वनिरूप शब्द होता है । दूसरा कंठादिक में वायु के संयोग से वर्णात्मक शब्द होता है । ३० । श्रोत्रेन्द्रिय से दोनों प्रकार के शब्द का प्रत्यक्ष होता है । और वर्णरूप शब्द में जो कत्वादिक जाति है उसका जैसे समवेत समवाय सम्बन्ध से प्रत्यक्ष होता है । वैसे ध्वनिरूप शब्द में जो तारत्व मंदत्वादिक धर्म हैं उनका भी श्रोत्र से प्रत्यक्ष होता है परन्तु कत्वादिक तो

समवेत समवायेन ध्वनि तारत्वादीनां तु जाते रभावात्  
 स्वच्छेन संवेधेन विशेषण पदवाच्येन वा ॥ ३२ ॥ अथ त्व-  
 गिन्द्रियेण त्वाच्क प्रत्यक्ष ज्ञानम् । ३३ । तच्चतुर्विधम् ।  
 स्पर्श ज्ञानम् स्पर्शश्रिय ज्ञानम् स्पर्शजाति ज्ञानम् अभाव  
 ज्ञानञ्च । ३४ । क्षित्यप् तेजसा मुद्गूतरूपोद्गूतरूपस्पर्श-  
 वर्त्तनं प्रत्यक्षत्वम् । प्रत्यक्ष योग्य रूप स्पर्श वद्गूढ्यम् प्रत्यक्ष

वर्णों के धर्म जाति रूप हैं, इससे कत्वादिकों का ककारादि रूप शब्द से समवाय सम्बन्ध है । और ध्वनि शब्द के तारत्वादिक धर्म जातिरूप नहीं । न्याय मत में उपाधिरूप हैं । इससे तारत्वादिकों का ध्वनि रूप शब्द में समवाय सम्बन्ध नहीं, स्वरूप सम्बन्ध है । क्यों कि न्यायमत में जाति रूप धर्म का, गुण का और क्रिया का अपने आश्रय से जो सम्बन्ध होता है उसे स्वरूप सम्बन्ध कहते हैं । स्वरूप को ही विशेषणता कहा है । इस जाति से भिन्न जो तारत्वादिक धर्म हैं, उनका ध्वनिरूप शब्द से स्वरूप संबंध है, जिसकी विशेषणता कहा है, इससे श्रोत्र में समवेत जो ध्वनि उसमें तारत्व मंदत्व का विशेषणता संबंध होने से श्रोत्र का और तारत्व मंदत्व का श्रोत्र समवेत विशेषणता संबंध है । इस रीति से श्रोत्रेन्द्रिय श्रोत्र प्रत्यक्ष प्रमा का करण है, श्रोत्र मन का संयोग व्यापार है । शब्दादिकों का प्रत्यक्ष प्रमारूप ज्ञानफल है । ३२ (प्रत्यक्ष प्रमा के भेद त्वाच्क प्रमा का निरूपण ) त्वइन्द्रिय से त्वाच्क प्रत्यक्ष ज्ञान होता है । वह चार प्रकार से होता है । स्पर्श का ज्ञान होता है, तथा स्पर्श के आश्रय का ज्ञान होता है । और स्पर्श के आश्रित जो स्पर्शत्व जाति उसका और स्पर्शभाव का भी त्वइन्द्रिय से प्रत्यक्ष होता है । क्यों कि जिस इन्द्रिय से जिस पदार्थ का ज्ञान होता है । उस पदार्थ के अभाव का और उस पदार्थ की जाति का भी उसी इन्द्रिय से ज्ञान होता है । पृथ्वी जले तेज

मिति नियमात् । न वायोः प्रत्यक्षत्वमुद्भूतरूपस्पर्शसत्त्वे-  
पि रूपाभावात् किंत्वानुमानिकमेव प्रत्यक्षत्वम् । ३५ ।  
मीमांसकानां नूद्भूतस्पर्शैव तस्मात् प्रत्यक्षत्वम् । त्वाच्चाक्षुष-  
प्रत्यक्षे रूपासहकारित्वात् चाक्षुषप्रत्यक्षे स्पर्शासहकारि-  
तावत् । ३६ । अन्यथा मणिप्रभाचन्द्रिकासूद्भूतस्पर्शा-  
भावात् चाक्षुषप्रकाशोपलब्धिः सर्वानुभवगोचरी नैयायिका-

इन द्रव्यों का त्वक् इन्द्रिय से प्रत्यक्ष ज्ञान होता है वायु का प्रत्यक्ष ज्ञान नहीं होता । क्यों कि प्रत्यक्ष योग्य रूप और प्रत्यक्ष योग्य स्पर्श जिस द्रव्य में दोनों हों उस द्रव्य का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । वायु में स्पर्श तो है, रूप नहीं । इससे वायु का त्वाच् प्रत्यक्ष नहीं होता है । वायु के स्पर्श का त्वक् इन्द्रिय से प्रत्यक्ष होता है । स्पर्श के प्रत्यक्ष से वायु का अनुमिति ज्ञान होता है । ३५ । मीमांसा के मत में वायु का प्रत्यक्ष होता है । उसका अभिप्राय यह है, कि प्रत्यक्ष योग्य स्पर्श जो द्रव्य में होता है, उस द्रव्य का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । त्वक् इन्द्रिय जन्य द्रव्य के प्रत्यक्ष में रूप की अपेक्षा नहीं, केवल स्पर्श की अपेक्षा है । जैसे द्रव्य के चाक्षुष प्रत्यक्ष में उद्भूतरूप की अपेक्षा है, स्पर्श की नहीं । क्यों कि जो द्रव्य के चाक्षुष प्रत्यक्ष में उद्भूत स्पर्श की अपेक्षा हो तो दीपक की तथा चन्द्र की प्रभा में उद्भूत स्पर्श नहीं है उसका चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होना चाहिये । और होता है । और अणुक में स्पर्श तो है, उद्भूत स्पर्श नहीं । इससे त्वाच् प्रत्यक्ष नहीं होता । केवल चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । इससे केवल उद्भूतरूप वाले द्रव्यों का चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । ऐसे केवल उद्भूत स्पर्श वाले द्रव्यों का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । वायु में

नां विरुध्येत । ३७ । घ्राण रसनादृशा मनुद्भूत स्पर्श रूपाणां  
पदार्थानां यथा घ्राण रासन चाक्षुष प्रत्यक्षं न तथा गवाक्ष  
परमाणु प्रत्यक्षं नत्वाचकम् । ३८ । इतित्वाचक प्रत्यक्षम् ।

रूप नहीं, उद्भूत स्पर्श है । इससे चाक्षुष प्रत्यक्ष तो वायु का नहीं होता है, त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । इससे वायु का भी त्वक् इन्द्रिय से प्रत्यक्ष होता है । यह मीमांसा का मत है । परन्तु न्याय सिद्धान्त में वायु प्रत्यक्ष नहीं । पृथिवी जल तेज में भी जहां उद्भूत रूप और उद्भूत स्पर्श है वहां त्वाच् प्रत्यक्ष होता है और का नहीं । प्रत्यक्ष योग्य जो रूप और स्पर्श है उसे उद्भूत जानिये । ३७ । जैसे घ्राण रसना नेत्र में रूप और स्पर्श दोनों हैं, परन्तु उद्भूत नहीं । इससे पृथ्वी जल तेज रूप वाले भी उन घ्राणादिक इन्द्रियों का त्वाच् प्रत्यक्ष और चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता है । और झरोखे में जो परम सूक्ष्म रज प्रतीति होती है, वह अणुक रूप पृथ्वी है, उसमें उद्भूत रूप है, इससे अणुक का चाक्षुष प्रत्यक्ष तो होता है । उद्भूत स्पर्श के अभाव से त्वाच् प्रत्यक्ष नहीं होता । अणुक में स्पर्श भी है परन्तु वह स्पर्श उद्भूत नहीं है । वायु में उद्भूत स्पर्श तो है, पर रूप नहीं है, इससे वायु का त्वाच् प्रत्यक्ष तथा चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता है । इससे यह सिद्ध हुआ कि द्रव्य के चाक्षुष प्रत्यक्ष में उद्भूत रूप हेतु है । और द्रव्य के त्वाच् प्रत्यक्ष में उद्भूत रूप और स्पर्श दोनों हेतु हैं । जिस द्रव्य में उद्भूत रूप और उद्भूत स्पर्श हों उसका त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । जिस द्रव्य का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है, उस द्रव्य की प्रत्यक्ष योग्य जाति का भी त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । जैसे घटका त्वाच् प्रत्यक्ष होता है, ऐसे ही घट में प्रत्यक्ष योग्य जो घटत्व जाति है उसका भी त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । उसी तरह द्रव्य के स्पर्श संख्या परिमाण संयोग विभागादिक योग्य गुणों का और स्पर्शादिकों की स्पर्शत्वादिक जातिका भी त्वाच् प्रत्यक्ष

होता है। और कोमल द्रव्य में कठिन स्पर्श का अभाव है, शीतल जल में उष्णस्पर्श का अभाव है। उसका भी त्वाच् प्रत्यक्ष होता है। जहां घट आदिक द्रव्य से इन्द्रिय का संयोग सम्बन्ध है, वहां क्रिया जन्य संयोग होता है। और द्रव्य का संयोग होता है। त्वक् इन्द्रिय वायुके परमाणु जन्य है, इससे वायुरूप द्रव्य है घट भी पृथ्वीरूप द्रव्य है कहीं तो त्वक् इन्द्रिय का गोलक जो शरीर ( इन्द्रियके अधिष्ठानको गोलक कहते हैं। ) उसकी क्रिया से त्वक् घटका संयोग होता है। और कहीं घटकी क्रिया से त्वक् घट का संयोग होता है। कहीं दोनों की क्रिया से संयोग होता है। नेत्र में तो गोलक को छोड़ कर केवल इन्द्रिय में क्रिया होती है। और त्वक् इन्द्रिय में गोलक छोड़के स्वतंत्र में क्रिया कभी नहीं होती। इससे त्वक् इन्द्रिय का गोलक जो शरीर उसकी क्रिया से या घटादिक विषय की क्रिया से अथवा दोनों की क्रिया से जब त्वक् का घटादिक द्रव्य से संयोग होता है, तब त्वाच् ज्ञान होता है। वहां त्वाच् प्रत्यक्ष प्रमा फल है। त्वक् इन्द्रिय करण है। त्वक् इन्द्रिय का घट में संयोग व्यापार है। क्यों कि त्वक् और घट के संयोग के उपादान कारण घट त्वक् दोनों हैं। इससे इन्द्रिय जन्य वह संयोग है। और त्वक् इन्द्रिय का कार्य जो त्वाच् प्रमा उसका जनक है। इस कारण से त्वक् का घट से संयोग व्यापार है। जहां त्वक् से घटकी घटत्व जाति का और स्पर्शादिक गुणों का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है, वहां त्वक् इन्द्रिय करण है। और प्रत्यक्ष प्रमा फल है। और संयुक्त समवाय सम्बन्ध व्यापार हैं। क्योंकि त्वक् इन्द्रियों से संयुक्त अर्थात् संयोग वाला जो घट इसमें घटत्व जातिका और स्पर्शादिक गुणों का समवाय है ऐसे ही घटादिकों के स्पर्शादिक गुणों में जो स्पर्श-त्वादिक जाति है उनकी त्वाच् प्रमा होती है, वहां त्वक् इन्द्रिय करण है स्पर्शात्वादिकों की प्रत्यक्ष प्रमाफल है। संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध है वह व्यापार है। क्योंकि त्वक् इन्द्रिय से संयुक्त अर्थात् संयोग



वाला जो घट उसमें घटत्व जाति का और स्पर्शादिक गुणों का समवाय है। उसी तरह घटादिकों के स्पर्शादिक गुणों में जो स्पर्शत्वादिक जाति है उसकी त्वाच् प्रमा है। यहां त्वक् इन्द्रिय करण है। स्पर्शत्वादिकों की प्रत्यक्ष प्रमा फल है। संयुक्त समवेत समवाय जो संबंध है वह व्यापार है। क्योंकि त्वक् इन्द्रिय से संयुक्त जो घट उसमें समवेत अर्थात्, समवाय सम्बन्ध से रहने वाले स्पर्शादिक उनमें स्पर्शत्वादिक जाति का समवाय है। संयुक्त समवाय और संयुक्त समवेत समवाय इन दोनों संबंधों में समवाय भाग तो यद्यपि नित्य है, इन्द्रिय जन्य नहीं। तथापि संयोग वाले को संयुक्त कहते हैं, वह संयोग जन्य है। इसमें त्वक् इन्द्रिय का संयोग त्वक् जन्य होने से त्वक् संयुक्त समवाय और त्वक् संयुक्त समवेत समवाय त्वक् इन्द्रिय जन्य है। और त्वक् इन्द्रिय जन्य जो त्वाच् प्रमा उसका जनक है। इस से व्यापार है। जहां पुष्पादिक कोमल द्रव्य में कठिन स्पर्श के अभाव का और शीतल जल में उष्ण-स्पर्श के अभाव का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है, वहां त्वक् इन्द्रिय करण है। अभाव की त्वाच् प्रमा फल है। और इन्द्रिय से अभाव का त्वक् संयुक्त विशेषणता सम्बन्ध है, यह व्यापार है। क्योंकि त्वक् इन्द्रिय का घटादिक द्रव्य से संयोग है। इससे त्वक् संयुक्त कोमल द्रव्य में कठिन स्पर्शाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है उसी तरह त्वक् संयुक्त शीतल जल में उष्ण स्पर्शाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है। जहां घट स्पर्श में रूपत्व के अभाव का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है। वहां त्वक् संयुक्त घट में समवेत जो स्पर्श उसमें रूपत्वाभाव का विशेषणता सम्बन्ध होने से त्वक् संयुक्त समवेत विशेषणता सम्बन्ध है। इस रीति से त्वाच् प्रत्यक्ष में चार सम्बन्ध हेतु हैं। त्वक् संयोग, त्वक् संयुक्त समवाय, त्वक् संयुक्त समवेत समवाय, त्वक् संबंध विशेषणता। त्वक् से संबंध वाले को त्वक् संबंध है। जहां कोमल द्रव्य में कठिन स्पर्शाभाव है, वहां त्वक् के संयोग सम्बन्ध वाला कोमल द्रव्य है। उस त्वक् सम्बन्ध

वायो नवैकादश तेजसो गुणा जल क्षिति प्राणभृतां चतुर्दश  
दिक्कालयोः पंच पङ्केवावरे महेश्वरेष्टौ मनसस्तथैव च ।

अथ चाक्षुष प्रमा निरूपणम् ।

तथा नेत्र प्रत्यक्षे नेत्र संयोगः नेत्र संयुक्त समवायः नेत्र संयुक्त  
समवेत समवायः नेत्र सम्बन्ध विशेषणता सम्बन्धश्चेति  
चत्वारि कारणानि नेत्रं करणं प्रमा फलम् । ३९ ।

युक्त कोमल द्रव्य में कठिन स्पर्शा भाव का विशेषणता संबंध  
स्पष्ट ही है । जहां स्पर्श में रूपाभावा का प्रत्यक्ष होता है, वहां तत्त्व  
का स्पर्श से संयुक्त समवाय संबंध है । तत्त्व से संयुक्त समवाय संबंध  
वाला होने से तत्त्व सम्बन्ध स्पर्श है । उस में रूपाभावा का विशेषणता  
सम्बन्ध है । इस रीति से तत्त्व प्रमा के हेतु संयोगादिक चार सम्बन्ध हैं । ३८ ।

वायो नवैकादश, इसका अर्थ पहिले किया जा चुका है । और इसका  
भाष्य आगे है । अब चाक्षुष प्रमा का निरूपण किया जाता है । नेत्र संयोग  
नेत्र संयुक्त समवाय, नेत्र संयुक्त समवेत समवाय, नेत्र सम्बन्ध विशेषणता ।  
ये चार सम्बन्ध हैं । व्यापार वही है । जहां नेत्र से घटादिक द्रव्य का चाक्षुष  
प्रत्यक्ष होता है वहां नेत्र की क्रिया से द्रव्य के साथ संयोग सम्बन्ध है ।  
वह संयोग नेत्र जन्य है । और नेत्र जन्य जो चाक्षुष प्रमा है, उसका जनक  
है । इससे व्यापार है । जहां नेत्र में द्रव्य की घटत्वादिक जाति का और  
रूप संख्यादिक गुणों का प्रत्यक्ष होता है, वहां नेत्र संयुक्त द्रव्य में  
घटत्वादिक जाति का और रूपादिक गुणों का समवाय सम्बन्ध है । इससे  
द्रव्य की जाति और गुणों के चाक्षुष प्रत्यक्ष में नेत्र संयुक्त समवाय  
सम्बन्ध है । जहां गुण में रहने वाली जाति का चाक्षुष प्रत्यक्ष हो, वहां  
रूपादिक जाति से नेत्र का संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध है ।  
क्यों कि नेत्र संयुक्त घटादिकों में समवेत जो रूपादिक उसमें रूपात्वा-  
दिकों का समवाय है । यद्यपि नेत्र से सब द्रव्यों का संयोग सम्भव

है, तथापि उद्भूत रूपवाले द्रव्य से नेत्र का संयोग चाक्षुष प्रत्यक्ष का हेतु है। अनुद्भूत रूपवाले द्रव्य से नेत्र का संयोग चाक्षुष प्रत्यक्ष का हेतु नहीं है। पृथिवी जल तेज का ही चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है। पृथिवी जल तेज यह तीन ही द्रव्य रूप वाले हैं इनमें उद्भूत रूप वाले का चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है जिनका अनुद्भूत रूप हो उनका चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता है। जैसे घ्राण रसना नेत्र यह तीनों इन्द्रियां क्रमसे पृथिवी जल तेज रूप हैं। और तीनों में रूप है। परन्तु इनका रूप अनुद्भूत है, उद्भूत नहीं। इससे इनका चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता है। इससे यह सिद्ध हुआ कि उद्भूतरूप वाले पृथिवी जल तेज ही चाक्षुष प्रत्यक्ष के विषय हैं। कोई गुण चाक्षुष प्रत्यक्ष के योग्य है, कोई योग्य नहीं है। जैसे पृथिवी में रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द संख्या पृथक्त्व संयोग विभाग परत्व अपरत्व गुरुत्व द्रवत्व संस्कार ये चतुर्दश गुण हैं। इनमें गन्ध को छोड़ कर स्नेह को मिलावें तो चतुर्दश गुण जल के होते हैं। इनमें रस गन्ध गुरुत्व और स्नेह को छोड़ कर रूप मिलाने से एकादश गुण अग्नि के होते हैं। इनमें रूप संख्या पृथक्त्व संयोग विभाग परत्व अपरत्व द्रवत्व ये नौ गुण चाक्षुष प्रत्यक्ष योग्य हैं, और नहीं। इससे नेत्र युक्त समवाय सम्बन्ध सब गुणों से है। नेत्र के योग्य सब नहीं हैं। जितने नेत्र के योग्य हैं उतने ही गुणों का नेत्र संयुक्त समवाय सम्बन्ध से प्रत्यक्ष होता है। स्पर्श में त्वक् इन्द्रिय की योग्यता है। नेत्र की नहीं। रूप में नेत्र की योग्यता है। त्वक् की नहीं। संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभाग परत्व अपरत्व और द्रवत्व में नेत्र त्वक् दोनों की योग्यता है। इससे त्वक् संयुक्त समवाय और नेत्र संयुक्त समवाय ये दोनों सम्बन्ध संख्यादिकों के त्वाच् प्रत्यक्ष और चाक्षुष प्रत्यक्ष के हेतु हैं। रस में केवल रसना की योग्यता है। अन्य इन्द्रिय की नहीं। गन्ध में घ्राण की योग्यता है। अन्य इन्द्रिय की नहीं। जिस इन्द्रिय की योग्यता जिस गुण में है, उस इन्द्रिय से उस गुण का प्रत्यक्ष होता है। अन्य इन्द्रियों के साथ सम्बन्ध होते भी प्रत्यक्ष नहीं होता है।

रासन प्रत्यक्षे घ्राण प्रत्यक्षे च द्रव्य प्रत्यक्षा भावात् संयोगे-  
तरदुक्तं सम्बन्ध त्रय मेव । ४० । अत्ममनस्संयोगे न

जैसे घटादिकों में जो रूपादिक हैं, वे चाक्षुष ज्ञान के विषय हैं । उनमें रूपादिक जाति का नेत्र संयुक्त समवेत समवाय से प्रत्यक्ष होता है । और रसादिक चाक्षुष ज्ञान के विषय नहीं, इनमें रसत्वादिक जाति से नेत्र के संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध होते भी चाक्षुष प्रत्यक्ष नहीं होता है । इससे यह सिद्ध हुआ कि उद्भूत रूप वाले द्रव्य का नेत्र संयोग से चाक्षुष ज्ञान होता है । उद्भूत रूपवाले द्रव्य की नेत्र योग्य जाति का और नेत्र योग्य गुण का संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध से चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । ऐसे ही नेत्र योग्य गुण और रूपादिक जातिका नेत्र संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध से चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । ऐसे ही अभाव का नेत्र सम्बन्ध से चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । जहाँ भूतल में घटाभाव का चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है, वहाँ भूतल में नेत्र का संयोग सम्बन्ध है । इससे नेत्र सम्बन्ध युक्त भूतल में घटाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है । ऐसे ही नील घट में पीत रूप के अभाव का चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । वहाँ नेत्र के संयोग होने से नेत्र सम्बन्ध युक्त नील घट में पीत रूपाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है । ऐसे ही घट के नील रूप में पीतत्व जाति के अभाव का चाक्षुष प्रत्यक्ष होता है । वहाँ नेत्र संयुक्त समवाय सम्बन्ध वाला नील रूप है, इस से नेत्र संबन्ध युक्त जो नील रूप उसमें पीतत्वाभाव का विशेषणता संबन्ध होने से नेत्र सम्बन्ध विशेषणता सम्बन्ध है । इससे नेत्र संयोग, नेत्र संयुक्त समवाय, नेत्र संयुक्त समवेत समवाय, नेत्र संबन्ध विशेषणता ये चार संबन्ध चाक्षुष प्रमा के हेतु हैं । यह व्यापार है । और नेत्र करण है । चाक्षुष प्रमा फल है । इसी प्रकार त्वचा और नेत्र से द्रव्य का प्रत्यक्ष होता है । ३९ । ( प्रत्यक्ष प्रमा के भेद, रासन प्रमा

का निरूपण ) रसना इन्द्रिय से द्रव्य का प्रत्यक्ष नहीं होता, किन्तु रसका और रसत्व मधुरत्वादिक रसकी जाति का तथा रसाभाव का और मधुरादिक रस में अम्लत्वादिक जाति के अभाव का रासन प्रत्यक्ष होता है। इससे रासन प्रत्यक्ष के हेतु रसना इन्द्रिय के विषय के तीन संबंध हैं। रसन संयुक्त समवाय, रसन संयुक्त समवेत समवाय, रसन संबंध विशेषणता जहां फल के मधुर रसका रसना इन्द्रिय से रासन प्रत्यक्ष होता है। वहां फलादि द्रव्य और रसना का संयोग सम्बन्ध है। इससे रसन संयुक्त फल है, इसमें रस गुण का समवाय होने से रस के रासन प्रत्यक्ष में संयुक्त समवाय सम्बन्ध है। यह व्यापार है। क्योंकि संयुक्त समवाय सम्बन्ध में जो समवाय अंश है, वह नित्य है। रसन जन्य नहीं। परन्तु संयोग अंश रसन जन्य है, और रसन इन्द्रिय जन्य जो रसका रासन साक्षात्कार है उस का जनक है। इससे व्यापार है। इस व्यापार वाले रासन प्रत्यक्ष का असाधारण कारण रसन इन्द्रिय है, इससे कारण होने से प्रमाण है। और रासन प्रमा फल है। ऐसे ही रसमें रसत्व जाति का और मधुरत्व, अम्लत्व, लवणत्व, कटुत्व, कषायत्व, तिक्तत्व षट् धर्मों का रसन इन्द्रिय से रासन साक्षात्कार होता है। यहाँ रसन में फलादिक द्रव्य का संयोग है; उस द्रव्य में रस समवेत होता है, इससे रसन संयुक्त जो द्रव्य उसे समवेत समझना चाहिये। समवाय सम्बन्ध से रहने वाला रस है; उसमें रसत्व का और रसत्व व्याप्य जो मधुरत्वादिक उनका समवाय होने से रसन संयुक्त समवेत समवाय सम्बन्ध है। ऐसे ही फल के मधुर रसमें अम्लत्वाभाव का रासन प्रत्यक्ष होता है। यहाँ रसन इन्द्रिय का अम्लत्वाभावसे स्वसंबन्ध विशेषणता संबन्ध है। क्योंकि संयुक्त समवाय संबन्ध से रासन संबन्ध युक्त मधुर रस है, उसमें अम्लत्वाभाव का विशेषणता संबन्ध है। इससे रसन इन्द्रियका अम्लत्वाभाव से संयुक्त समवेत विशेष-

षणता संवन्ध है। रसना इन्द्रिय जन्य रासन प्रत्यक्ष के हेतु तीन संवन्ध हैं। (प्रत्यक्ष प्रमा के भेद घ्राणज प्रमा का निरूपण) घ्राणज प्रत्यक्ष-प्रमा होता है। घ्राण के विषय में तीन संवन्ध हेतु हैं। घ्राण संयुक्त समवाय घ्राण संयुक्त समवेत समवाय घ्राण सम्बन्ध विशेषणता। घ्राण इन्द्रिय से द्रव्य का प्रत्यक्ष नहीं होता, किन्तु गन्ध गुण प्रत्यक्ष होता है। जो द्रव्य का प्रत्यक्ष होता तो घ्राण का संयोग सम्बन्ध प्रत्यक्ष में कारण होता। द्रव्य का प्रत्यक्ष घ्राण से नहीं होता, इससे घ्राण संयोग प्रत्यक्ष का हेतु नहीं। गन्धका घ्राण से साक्षात् सम्बन्ध नहीं है। किन्तु पुष्पादिकों में गन्ध का समवाय सम्बन्ध है, और घ्राण के साथ पुष्पादिकों का संयोग सम्बन्ध है। इससे घ्राण संयुक्त समवाय सम्बन्ध से गन्धका घ्राणज प्रत्यक्ष होता है। अन्य गुण का घ्राण से प्रत्यक्ष नहीं होता है। परन्तु गंध की गंधत्व जाति का और गंधत्व के व्याप्य जो सुगन्धत्व, दुर्गन्धत्व हैं, इन सबों का घ्राणज प्रत्यक्ष होता है। ऐसे ही गन्धा भाव का भी घ्राणज प्रत्यक्ष होता है। क्योंकि जिस इन्द्रिय से जिस पदार्थ का ज्ञान होता हो; उसकी जाति का और उसके अभाव का भी उसी इन्द्रिय से ज्ञान होता है। जहां गन्धत्व और सुगन्धत्व दुर्गन्धत्व का ज्ञान हो, वहां घ्राण संयुक्त समवेत समवाय संवन्ध, घ्राणज प्रत्यक्ष का हेतु है। क्योंकि घ्राण संयुक्त जो पुष्पादिक उनमें समवेत गन्ध है, उस में समवाय गन्धत्वादिकों का है। ऐसे ही पुष्प के सुगन्ध, दुर्गन्धत्व के अभाव का घ्राणज प्रत्यक्ष होता है, वहां घ्राण का दुर्गन्धत्वाभाव से स्वसम्बन्ध विशेषणता सम्बन्ध है। क्योंकि संयुक्त समवाय सम्बन्ध से घ्राण सम्बन्ध वाला जो दुर्गन्ध उसमें दुर्गन्धत्वाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है। जहां पुष्पादिक दूर हों, वहां गन्ध का प्रत्यक्ष होता है। वहां पर यद्यपि पुष्प में क्रिया दीखती नहीं, इससे पुष्पादिकों का घ्राण से संयोग के अभाव होने से घ्राण संयुक्त समवाय सम्बन्ध सम्भव नहीं, तो भी गन्ध तो गुण है, इस

मनसो नाप्यात्मनो नापि संयोगस्य यद्यपि प्रत्यक्षत्वं तथापि  
 सुखाद्यन्यतम विशिष्टस्यात्मनः प्रत्यक्षत्वम् । ४१ । आत्मनः  
 प्रत्यक्षे मनः संयोग सम्बन्धः । ४२ । ज्ञानस्य प्रत्यक्षे समवा-  
 यि संयोग सम्बन्धः । ४३ । मनः संयुक्त समवायेन ज्ञानत्वस्य  
 मनसि प्रत्यक्षत्वम् । ४४ । मानसं प्रत्यक्ष मात्मनो गुणानाञ्च  
 संयोगादि सम्बन्ध त्रयेणैव गुणाभावस्तु विशेषण तयैव

सो केवल गन्ध में क्रिया नहीं होती, किंतु गन्ध के आश्रय जो  
 पुष्पादिकों के सूक्ष्म अवयव उन में क्रिया होकर घ्राण से संयोग होता है ।  
 इससे घ्राण संयुक्त जो पुष्पादिकों के अवयव उनमें गन्ध का समवाय होने  
 से घ्राण संयुक्त समवाय सम्बन्ध ही गन्ध के घ्राणज प्रत्यक्ष का हेतु होता है ।  
 इस रीति से घ्राणज प्रत्यक्ष के हेतु तीन संबंध हैं । यह व्यापार है ।  
 घ्राण इन्द्रिय करण है, घ्राणज प्रत्यक्ष प्रमा फल है । इस रीति से श्रोत्रादिक  
 पंच इन्द्रियों से बाह्य पदार्थों का ज्ञान होता है । ४० । (मानस प्रत्यक्षप्रमा का  
 निरूपण ) आत्मा और आत्मा के सुखादिक धर्म और आत्मस्वजाति  
 तथा सुखत्वादिक जाति इनका प्रत्यक्ष श्रोत्रादिकों से नहीं होता,  
 किन्तु आत्मादिक जो आन्तर पदार्थ हैं, इनके प्रत्यक्ष का हेतु मन  
 इन्द्रिय है । आत्मा और उसके सुखादिक धर्मों से भिन्न को बाह्य कहा है ।  
 आत्मा और उसके धर्मों को आन्तर कहा है । जैसे बाह्यप्रत्यक्षप्रमा  
 के करण श्रोत्रादिक इन्द्रिय हैं, ऐसे आन्तर आत्मादिकों की प्रत्यक्ष  
 प्रमा का करण मन है । इससे मन भी प्रत्यक्ष प्रमाण है, और इन्द्रिय है ।  
 मनमें क्रिया होती है, और उसका आत्मा से संयोग होता है, इससे  
 आत्मा का मानस प्रत्यक्ष होता है, यहां आत्मा का मानस प्रत्यक्ष रूप  
 फल तो प्रमा है । और आत्म मनका संयोग व्यापार है । क्योंकि आत्म  
 मन का संयोग मनोजन्य है । और मनोजन्य जो आत्मा की प्रत्यक्ष

प्रमा उसका जनक है । इस से व्यापार है । उस संयोग रूप व्यापार वाले आत्मा की प्रत्यक्ष प्रमा को असाधारण कारण मन है । वह प्रमाग है १४२ । ज्ञान इच्छा प्रयत्न सुख दुःख द्वे ये सय आत्मा के गुण हैं । इनके साक्षात्कार का हेतु भी मन प्रमाग है । यहाँ मन के साथ ज्ञानादिकों का साक्षात्संबन्ध तो नहीं है, किन्तु परंपरा संबन्ध है । अपने संबन्धी का संबन्ध परंपरा सम्बन्ध कहाता है । ज्ञानादिकों का आत्मा में समवाय सम्बन्ध है । इससे ज्ञानादिकों का सम्बन्धी आत्मा है । इससे मनका संयोग होने से मनसे ज्ञानादिकों का परंपरा सम्बन्ध कहा है । ज्ञानादिकोंका मनसे स्वसमवायि संयोग संबन्ध है । स्व नाम ज्ञानादिक उनका समवायि नाम समवाय वाला आत्मा उसका मन से संयोग है । इस प्रकार मनका ज्ञानादिकों से परंपरा संबन्ध है । वह मन संयुक्त समवाय है १४३ । मनसे संयुक्त अर्थात् संयोग वाला जो आत्मा उसमें ज्ञानादिकोंका समवाय संबन्ध है । ज्ञानत्व इच्छात्व प्रयत्नत्व सुखत्व दुःखत्व द्वेषत्व का मन से प्रत्यक्ष होता है । यहाँ मन से ज्ञानत्वादिकों का स्वाश्रय समवायि संयोगसंबन्ध है । स्व नाम ज्ञानत्वादिक उनमें आश्रय जो ज्ञानादिक उनका समवायि आत्मा, उसका मनसे संयोग है १४४ । ऐसे ही मनका ज्ञानत्वादिकों से संयुक्त समवेत समवाय संबन्ध है । क्यों कि मन संयुक्त आत्मा में समवेत जो ज्ञानादिक उन में ज्ञानत्वादिकों का समवाय संबन्ध है । ऐसे ही आत्मा में सुखाभाव और दुःखाभाव का प्रत्यक्ष होता है । वहाँ मन संबन्ध युक्त विशेषणता सम्बन्ध है । क्यों कि मन से सम्बन्ध अर्थात् संयोग संबन्ध वाला जो आत्मा उस में सुखाभाव और दुःखाभाव का विशेषणता संबन्ध है । और सुख में दुःखाभाव का प्रत्यक्ष होता है । यहाँ मन संयुक्त समवाय सम्बन्ध विशेषणता सम्बन्ध है । अर्थात् मन से संयुक्त संयोग वाला आत्मा उस में सुखादिक गुणों का समवाय सम्बन्ध है, उस में दुःखाभाव का विशेषणता सम्बन्ध है । जहाँ आत्मा में सुखभावादिकों का प्रत्यक्ष होता है । वहाँ संयोग सम्बन्ध से मन संबन्धयुक्त जो आत्मा उसमें



नैयायिकाननये ॥ ४५ ॥ प्रत्यक्ष योग्यता विग्रहत्र  
धर्मादेः प्रत्यक्षता घटाकाश महाकाशयोः संयोगवत् । ४६ ।

सुखाभावादिकों का विशेषणता संबंध है । और सुखाभावादिकों में दुःखाभावादिकों का प्रत्यक्ष है । यहां संयुक्त समवाय संबंध से मन संबंध है । मनके संबंध वाले सुखादिक हैं । कहीं साक्षात्संबंध से, कहीं परंपरा संबंध से मनः संबंध में अभाव का विशेषणता संबंध है । इस रीति से मानस प्रत्यक्ष के हेतु चार संबंध हैं । मन संयोग १ मन संयुक्त समवाय २ मन संयुक्त समवेत समवाय ३ मन संबंध विशेषणता ४ मानस प्रत्यक्ष के हेतु चार संबंध व्यापार हैं । संबंध रूप व्यापार वाला असाधारण कारण मन करण है । इससे प्रमाण है । आत्म सुखादिकों का मानस साक्षात्कार रूप प्रमा फल है । ४५ । जैसे आत्म गुण सुखादिकों के प्रत्यक्ष का हेतु संयुक्त समवाय संबंध है । ऐसे धर्म अधर्म संस्कारादिक भी आत्मा के गुण हैं । इससे उनसे मनका संयुक्त समवाय संबंध तो है, परन्तु धर्मादिक गुण प्रत्यक्ष योग्य नहीं, इससे धर्माधर्मादिकों का मानस प्रत्यक्ष नहीं होता है । जिसमें प्रत्यक्ष योग्यता नहीं उसका प्रत्यक्ष नहीं होता । और जहां आश्रय का प्रत्यक्ष हो, वहां संयोग का प्रत्यक्ष होता है, जैसे दो उंगलियां संयोग की आश्रय हैं, और उंगलियों का चाक्षुष प्रत्यक्ष है ही इससे उंगलियों के, संयोग का त्वाच् प्रत्यक्ष होता है । ऐसी ही आत्म मनके संयोग से आत्मा का मानस प्रत्यक्ष होता है । यहां संयोग का आश्रय आत्मा है । इससे संयोग का भी मानस प्रत्यक्ष होना चाहिये । परन्तु संयोग के आश्रय दो होते हैं, जहां दोनों का प्रत्यक्ष हो वहां संयोग का प्रत्यक्ष होता है । जहां एक का प्रत्यक्ष होता है एकका नहीं होता है, वहां संयोग का प्रत्यक्ष नहीं होता है । जैसे दो घंटे का प्रत्यक्ष

होता है, इससे उनके संयोग का भी प्रत्यक्ष होता है। और घट की क्रिया से घट के आकाश का संयोग होता है। यहाँ संयोग के आश्रय घट आकाश दोनों हैं। इनमें घट तो प्रत्यक्ष है, और आकाश प्रत्यक्ष नहीं, इस से इनका प्रत्यक्ष नहीं होता है,। इस रीति से आत्म मनके आश्रय आत्मा और मन दोनों हैं। इनमें आत्माका तो मानस प्रत्यक्ष होता है, मनका नहीं होता है। इससे आत्म मन के संयोग का प्रत्यक्ष नहीं होता है। आत्मा का और ज्ञान सुखादिकों का मानस प्रत्यक्ष होता है। यहाँ ज्ञान सुखादिकों को छोड़कर केवल आत्मा का प्रत्यक्ष नहीं होता, किन्तु ज्ञान इच्छा कृति सुख दुःख द्वेष, इन गुणों में किसी एक गुणका और आत्मा का मानस प्रत्यक्ष होता है। मैं जानता हूँ, इच्छा करता हूँ, प्रयत्न करता हूँ, सुखी हूँ, दुःखी हूँ, द्वेष वाला हूँ, इस रीति से किसी गुण को विषय करता हुआ आत्मा का मानस प्रत्यक्ष होता है। इस प्रकार से इन्द्रिय जन्य प्रत्यक्ष प्रमा का हेतु इन्द्रिय का सम्बन्ध है। यह व्यापार है। इन्द्रिय प्रत्यक्ष प्रमाण है। इन्द्रिय जन्य साक्षात्कार प्रत्यक्ष प्रमा फल है। यह न्याय शास्त्र का सिद्धान्त है। ( प्रत्यक्ष प्रमा के करण का विचार ) गौरीकांत भट्टाचार्य ने लिखा है, प्रत्यक्ष प्रमा का इन्द्रिय करण नहीं, किन्तु जो इन्द्रिय के सम्बन्ध व्यापार कहे हैं वे करण हैं, और इन्द्रिय कारण हैं। इसका यह अभिप्राय है कि व्यापार वाला कारण करण नहीं होता है, किन्तु जिसके होने से कार्य में विलम्ब न हो, किन्तु अव्यवहित उत्तर क्षण में कार्य हो, ऐसा कारण करण कहलाता है। इन्द्रिय के संबन्ध होने पर प्रत्यक्ष प्रमा रूप कार्य में विलम्ब नहीं होता है, किन्तु इन्द्रिय संबन्ध से अव्यवहित उत्तर क्षण में प्रत्यक्ष प्रमा रूप कार्य अवश्य होता है। इससे इन्द्रिय का संबन्ध ही करण होने से प्रत्यक्ष प्रमाण है, इन्द्रिय नहीं। इस मतमें घट का करण कपाल नहीं किन्तु कपाल का संयोग करण है। और कपाल घट का कारण है, करण नहीं। ऐसे ही पट के करण तन्तु नहीं किन्तु तन्तु संयोग है।

और तन्तु पट के कारण हैं, करण नहीं । इस रीति से प्रथम पक्ष में जो व्यापार रूप कारण माना है, वह इस पक्ष में करण है, और जिसको करण मानते हैं वह कैवल कारण है । ( ज्ञानके आश्रय का कथन ) प्रत्यक्ष ज्ञान का कारण आत्मा है, वह कर्ता है । वही प्रमाता और ज्ञाता कहा जाता है । प्रमा ज्ञान का कर्ता प्रमाता कहा जाता है । ज्ञान के कर्ता का ज्ञाता कहते हैं । वह ज्ञान भ्रम हो, अथवा प्रमा हो । न्याय सिद्धान्त में जैसे प्रमा ज्ञान इन्द्रिय जन्य है । वैसे ही भ्रम ज्ञान भी इन्द्रिय जन्य है । परन्तु भ्रम ज्ञान का कारण जो इन्द्रिय उसको भ्रम का कारण कहते हैं, प्रमाण नहीं कहते । क्योंकि प्रमा का असोधारण कारण प्रमाण होता है । ( भ्रम ज्ञान का विचार ) ( न्याय मत के अनुसार भ्रम की रीति ) जहाँ भ्रम हो वहाँ न्याय मत में यह रीति है । दोष सहित नेत्र का जब रज्जु से संयोग हो तब रज्जुत्व धर्म से नेत्र का संयुक्त समवाय सम्बन्ध होता है, परन्तु दोष के बलसे, रज्जुत्व की प्रतीति नहीं होती, किंतु रज्जु में सर्पत्व का भान होता है । यद्यपि सर्पत्व से नेत्र का संयुक्त समवाय सम्बन्ध नहीं है, तथापि इन्द्रिय सम्बन्ध के बिना ही दोष बल से सर्पत्व का सम्बन्ध रज्जु में नेत्र से प्रतीत होता है । इसमें भी एक विशेषता यह है कि जिसको दंडत्व की पूर्व स्मृति हो, उसको रज्जु में दंडत्व का भान होता है, और जिसको सर्पत्व की पूर्व स्मृति हो, उसको रज्जु में सर्पत्व का भान होता है । ( वस्तु के ज्ञान में विशेषण के ज्ञान की हेतुता ) जहाँ दोष रहित इन्द्रिय से यथार्थ ज्ञान होता है, वहाँ भी विशेषण का ज्ञान हेतु है । इससे रज्जु ज्ञान से पूर्व रज्जुत्व का ज्ञान होता है । इसको इस प्रकार स्पष्ट रीति से समझना चाहिये कि श्वेत पगड़ी और अंगरखा वाले विष्णुमित्र ब्राह्मण से यदि नेत्र का संयोग हो तो, प्रथम तो यह कोई है, ऐसा ज्ञान होता है । फिर मनुष्य है, ऐसा ज्ञान होता है । फिर अंगरखा वाला है, ऐसा ज्ञान होता है । फिर श्वेत अंगरखा वाला है ऐसा ज्ञान होता है । फिर पगड़ी वाला है, ऐसा ज्ञान होता है । फिर श्वेत पगड़ी

वाला है, ऐसा ज्ञान होता है। फिर श्वेत पगड़ी वाला, श्वेत अंगरखा वाला विष्णुमित्र ब्राह्मण है, ऐसा ज्ञान होता है। यहां नेत्र संयोग तो सब ज्ञानों का साधारण कारण है, और ज्ञानों की विलक्षणता में यह हेतु है। जहां मनुष्यत्व रूप विशेषण का ज्ञान और नेत्र का संयोग होता है। वहां मनुष्य है ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां ब्राह्मणत्व का ज्ञान और नेत्र संयोग होता है, वहां ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां विष्णुमित्र और ब्राह्मणत्व का ज्ञान और नेत्र संयोग हो वहां विष्णुमित्र ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है, जहां अंगरखा वाला और ब्राह्मणत्व रूप दो विशेषण का ज्ञान और नेत्र का संयोग होता है, वहां अंगरखा वाला ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां श्वेत विशिष्ट कंचुक ( अंगरखा ) रूप और ब्राह्मणत्व रूप विशेषण का ज्ञान और नेत्र का संयोग हो, वहां श्वेत कंचुक ( अंगरखा ) वाला ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां उष्णीष ( पगड़ी ) और ब्राह्मणत्व रूप दो विशेषण का ज्ञान हो, वहां उष्णीष ( पगड़ी ) वाला ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां श्वेतता विशिष्ट उष्णीष रूप विशेषण का और ब्राह्मणत्व रूप विशेषण का ज्ञान और नेत्र संयोग होता है। वहां श्वेत उष्णीष वाला ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां उष्णीष कंचुक विष्णुमित्र ब्राह्मणत्व इन चार विशेषणों का ज्ञान और नेत्र का संयोग हो, वहां उष्णीष वाला कंचुक वाला विष्णुमित्र ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। जहां श्वेतता विशिष्ट उष्णीष विशेषण का और श्वेतता विशिष्ट कंचुक विशेषण का ऐसे ही विष्णुमित्र और ब्राह्मणत्व रूप विशेषण का ज्ञान और नेत्र का संयोग हो, वहां श्वेत उष्णीष श्वेत कंचुक वाला विष्णुमित्र ब्राह्मण है, ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है। इस रीति से विशेषण का ज्ञान पूर्व होता है, फिर उस विशेषण विशिष्ट का ज्ञान होता है। यहां इन्द्रिय सम्बन्ध सर्वत्र तुल्य है। विशिष्ट प्रत्यक्ष की विलक्षणता का हेतु विल-

क्षण विशेषण ज्ञान है । जो विलक्षण विशेषण ज्ञान को कारण नहीं मानौ तो नेत्र संयोग से ब्राह्मण विषयक सारे ज्ञान तुल्य ( एक समय में ) होने चाहियें, जहां घट से नेत्र का तथा लक्ष्मी का संयोग हो, वहां भी घट है, ऐसा प्रत्यक्ष होता है । कभी पृथिवी है ऐसा ज्ञान होता है । जहां घट स्वरूप विशेषण का ज्ञान और इन्द्रिय का संयोग हो, वहां घट है ऐसा प्रत्यक्ष होता है, जहां पृथिवीत्व रूप विशेषण का ज्ञान और इन्द्रिय का घट से संयोग हो, वहां पृथिवी है, ऐसा प्रत्यक्ष होता है, जहां घटत्व और पृथिवीत्व दोनों विशेषणों का ज्ञान और इन्द्रिय का संयोग हो, वहां घट पृथिवी है ऐसा प्रत्यक्ष होता है । इस रीति से घट से पृथिवी का संयोग रूप कारण एक है, और विषय घट भी एक है । और घटत्व पृथिवीत्व जाति घट में सदा रहती है, तो भी कभी घटत्व सहित घटमात्र का ज्ञान होता है । द्रव्यत्व पृथिवीत्वादिक जाति और रूपादिक गुण को 'घट है' यह ज्ञान विषय नहीं करता है । कभी पृथिवी है, ऐसा घट का ज्ञान घट में घटत्व को भी विषय नहीं करता है, किन्तु पृथिवीत्व और घट तथा पृथिवीत्व के सम्बन्ध को विषय करता है । कभी पृथिवीत्व, घटत्व जाति और उनका घट से सम्बन्ध तथा घट इनको विषय करता है । इस रीति से ज्ञान का भेद सामग्री भेद विना सम्भव नहीं । वहां विशेषण ज्ञान रूप सामग्री का भेद ही ज्ञान की विलक्षणता का हेतु है । जहां घट है, ऐसा ज्ञान हो, वहां घट घटत्व और घट में घटत्व का समवाय सम्बन्ध भान होते हैं । जहां पृथिवी है, ऐसा घट का ज्ञान हो, वहां घट पृथिवीत्व और घट में पृथिवीत्व का समवाय सम्बन्ध इनका भान होता है । ( विशेषण और विशेष्य का स्वरूप ) घटत्व और पृथिवीत्व विशेषण हैं, और घट विशेष्य है । सम्बन्ध का प्रतियोगी विशेषण और सम्बन्ध का अनुयोगी विशेष्य कहाता है । जिसका सम्बन्ध हो, वह सम्बन्ध का प्रतियोगी और जिसमें सम्बन्ध हो, वह अनुयोगी कहाता है । घटत्व पृथिवीत्व का समवाय सम्बन्ध घट में भान होता है, इससे घटत्व पृथिवी-

त्व समवाय सम्बन्ध के प्रतियोगी होने से विशेषण हैं । और सम्बन्ध का अनुयोगी घट है, इससे विशेष्य है । जहां दण्डी पुरुष है, ऐसा ज्ञान हो, वहां दंडत्व विशिष्ट दंड संयोग सम्बन्ध, पुरुषत्वविशिष्ट पुरुष में भान होता है । कहीं काष्ठ वाला मनुष्य है, ऐसा ज्ञान हो, वहां काष्ठत्व विशिष्ट दंड, मनुष्यत्व विशिष्ट पुरुष में संयोग सम्बन्ध से भान होता है । प्रथम ज्ञान में दंडत्व विशिष्ट दंड संयोग का प्रतियोगी होने से विशेषण है । पुरुषत्व विशिष्ट पुरुष संयोग का अनुयोगी होने से विशेष्य है । द्वितीय ज्ञान में काष्ठत्व विशिष्ट दंड प्रतियोगी है । मनुष्यत्व विशिष्ट पुरुष अनुयोगी है । दोनों ज्ञानों में यद्यपि दंड विशेषण है, पुरुष विशेष्य है । तथापि प्रथम ज्ञान में तो दंड में दंडत्व का भान होता है, काष्ठत्व का नहीं होता । पुरुष में पुरुषत्व का भान होता है । मनुष्यत्व नहीं । ऐसे ही द्वितीय ज्ञान में दंड में काष्ठत्व भान होता है दंडत्व नहीं । और पुरुष में मनुष्यत्व भान होता है, पुरुषत्व नहीं । दंडत्व और काष्ठत्व दंड के विशेषण हैं । क्योंकि दंडत्वादिकों का दण्ड में जो सम्बन्ध है, उसके प्रतियोगी दण्डत्वादिक हैं । और दण्डत्वादिकों का दण्ड में सम्बन्ध है, इससे सम्बन्ध का अनुयोगी होने से दण्ड विशेष्य है । इस रीति से दण्डत्व का दंड विशेष्य है । और पुरुष का दण्ड विशेषण है । दण्ड का पुरुष में जो संयोग सम्बन्ध है उस का प्रतियोगी दंड है, इस कारण पुरुष का विशेषण है । उस संयोग का पुरुष अनुयोगी है, इससे विशेष्य है । जैसे पुरुष का दण्ड विशेषण है, ऐसे ही पुरुषत्व मनुष्यत्व भी पुरुष के विशेषण हैं । क्योंकि जैसे दण्ड का पुरुष से संयोग सम्बन्ध है, ऐसे ही पुरुषत्वादिक जाति का समवाय सम्बन्ध है । उस सम्बन्ध के पुरुषत्वादिक प्रतियोगी होने से विशेषण हैं । और अनुयोगी होने से पुरुष विशेष्य है । परन्तु इतना भेद है । पुरुष धर्म जो पुरुषत्व मनुष्यत्वादिक हैं, वे तो केवल पुरुष व्यक्ति के विशेषण हैं । और पुरुषत्वादिक धर्म विशिष्ट पुरुष व्यक्ति मंडादिक विशेषण है । दण्डादिक भी दण्डत्वा-

दिक धर्मके विशेष्य हैं। और पुरुषत्वादिक के विशेषण हैं। परन्तु दंडत्वादिक विशेषण के सम्बन्ध को धारण करके पुरुषादिक विशेष्य के सम्बन्धी उत्तर काल में दण्डादिक विशेषण होते हैं। इस रीति से केवल व्यक्ति में पुरुषत्व मनुष्यत्व विशेषण हैं। और पुरुषत्व वा मनुष्यत्व विशिष्ट पुरुष व्यक्ति में दंडत्व वा काष्ठत्व विशिष्ट दंड विशेषण है। और केवल दंड व्यक्ति में दंडत्व वा काष्ठत्व विशेषण है। इस रीति से ज्ञान की विषयता का विचार किया जाय तो बहुत सूक्ष्म होता है। चक्रवर्ती गदाधर भट्टाचार्य ने संगति ग्रंथमें लिखा है, और जयराम पञ्चानन भट्टाचार्य तथा रघुनाथ भट्टाचार्य ने विषयता विचार के ग्रन्थ बनाये हैं, उनमें लिखा है, यदि अधिक सूक्ष्म जानने की इच्छा हो तो उन ग्रन्थों को देखना चाहिये। (विशेषण और विशेष्य के ज्ञान के भेद पूर्वक न्याय मत के भ्रम ज्ञान की समाप्ति) इस रीति से विशिष्ट ज्ञान का हेतु विशेषण ज्ञान है। सो विशेषण का ज्ञान कहीं स्मृति रूप है। कहीं निर्विकल्प है। कहीं विशिष्ट ज्ञान ही विशेषण विशेष्य से पहिले विशेषण मात्र से इन्द्रिय के सम्बन्ध युक्त होता है। यहां विशेषण मात्र से इन्द्रिय सम्बन्ध जन्य है, वह विशिष्ट प्रत्यक्ष ही है। जहां पुरुष के बिना केवल दण्ड से इन्द्रिय सम्बन्ध हो, और उत्तर क्षण में पुरुष से सम्बन्ध हो, वहां रूप विशेषण का ज्ञान विशेषण मात्र के सम्बन्ध से उत्पन्न होता है इससे उत्तर क्षण में 'दंडी पुरुष है' यह विशिष्ट का ज्ञान उत्पन्न होता है। 'घट है', यह जो विशिष्ट ज्ञान है, इससे पूर्व घटत्व रूप विशेषण का इन्द्रिय सम्बन्ध से निर्विकल्प ज्ञान होता है। उत्तर क्षण में 'घट है', यह घटत्व विशिष्ट घट ज्ञान होता है। जिस इन्द्रिय संबन्ध से घटत्व का निर्विकल्पक ज्ञान हो, उस इन्द्रिय सम्बन्ध से ही घटत्व विशिष्ट घटका सविकल्पक ज्ञान होता है। घटत्व के निर्विकल्पक ज्ञान में इन्द्रिय करण है। इन्द्रिय का संयुक्त समवाय सम्बन्ध व्यापार है। और घटत्व विशिष्ट घट के सविकल्पक ज्ञान में इन्द्रिय का संयुक्त

सम्बन्ध करण है, निर्विकल्पक ज्ञान व्यापार है । इस रीति से किसी आधुनिक नैयायिक ने निर्विकल्पक ज्ञान और सविकल्पक ज्ञान में, करण का भेद कहा है । सो संप्रदाय से विरुद्ध है । क्योंकि व्यापार वाला असाधारण कारण करण कहलाता है । इस मत में प्रत्यक्ष ज्ञान का करण होने से इन्द्रिय ही प्रत्यक्ष प्रमाण कहलाता है । और आधुनिक रीति से सविकल्पक ज्ञान का करण होने से इन्द्रिय के सम्बन्ध को भी प्रमाण कहना चाहिये । और संप्रदाय वाले सम्बन्ध को प्रमाण नहीं कहते । इससे दोनों प्रत्यक्ष ज्ञान के इन्द्रिय ही करण हैं । इससे प्रत्यक्ष प्रमाण हैं । परन्तु निर्विकल्पक ज्ञान में इन्द्रिय का सम्बन्ध मात्र व्यापार है । और सविकल्पक ज्ञान में इन्द्रिय का सम्बन्ध और निर्विकल्पक ज्ञान ये दो व्यापार हैं । और दोनों प्रकार के प्रत्यक्ष ज्ञान के करण होने से इन्द्रिय प्रत्यक्ष प्रमाण है । धर्म धर्मों के सम्बन्ध को विषय करने वाला ज्ञान सविकल्पक ज्ञान होता है । ' घट है ' , इस ज्ञान से घट में घटत्व का समवाय भान होता है । इससे सविकल्पक ज्ञान के धर्म धर्मों समवाय तीनों विषय हैं । इससे घट है, यह विशिष्ट ज्ञान सम्बन्धको विषय करने से सविकल्पक कहलाता है । इससे भिन्न ज्ञान निर्विकल्पक कहलाता है । सविकल्पक निर्विकल्पक ज्ञान के लक्षण विस्तार से शितिकंठी में लिखे हैं । इस रीति से प्रथम विशिष्ट ज्ञान का जनक विशेषण ज्ञान निर्विकल्पक ज्ञान है । जैसे एकवार 'घट है' ऐसा विषय ज्ञान हो कर फिर घटका विशिष्ट ज्ञान होता है । वहां घट से इन्द्रिय का सम्बन्ध है, तैसे ही पूर्व अनुभव करने से घटत्व की स्मृति होती है । तिससे उत्तर क्षण में ' घट है ' यह विशिष्ट ज्ञान होता है इस रीति से द्वितीयादिक विशिष्ट ज्ञान का हेतु विशेषण ज्ञान स्मृति रूप है । जहां दोष सहित नेत्र का रज्जु से अथवा श्रुति से सम्बन्ध होता है, वहां दोष के बल से सर्पत्व की और रजतत्व की स्मृति होती है, रज्जुत्व और श्रुतित्व की नहीं । विशिष्ट ज्ञान का हेतु विशेषण



ज्ञान जिस धर्म को विषय करता है वही धर्म विशिष्ट ज्ञान से विषय में भान होता है । सर्पत्व और रजतत्व का स्मृति ज्ञान रज्जुत्व और शुक्तित्व को विषय नहीं करता है, किंतु सर्पत्व और रजतत्व को विषय करता है । जैसे ' सर्प है ' इस रज्जु के विशिष्ट ज्ञान से सर्पत्व का भान होता है, और ऐसे ही शुक्ति में रजतत्व का भान होता है । ' सर्प है ' इस विशिष्ट भ्रम में विशेष्य रज्जु है, सर्पत्व विशेषण है । क्योंकि सर्पत्व का समवाय सम्बन्ध रज्जु में भान होता है । उस समवाय का सर्पत्व प्रतियोगी है । और रज्जु अनुयोगी है । इससे विशेष्य है । इस रीति से सब भ्रम ज्ञानों से विशेषण के अभाव वाले में विशेषण का भान है । इससे न्याय मत में विशेषण के अभाव वाले में विशेषण प्रतीति भ्रम कहाना है । उसी को अयथार्थ ज्ञान कहते हैं । और अन्यथा ख्याति कहते हैं । भ्रम ज्ञान में सूक्ष्म विचार, अन्यथा ख्यातिवाद नाम ग्रंथ में चक्रवर्ति गदाधर भट्टाचार्य ने लिखा है वह दुर्बोध है । इससे नहीं लिखा है । इस रीतिसे न्याय मत में सर्पादि भ्रम के विषय रज्जुआदिक हैं, सर्पादिक नहीं । और प्रत्यक्षरूप भ्रम ज्ञान भी इन्द्रिय जन्य है । ( वेदान्त सिद्धान्त के अनुसार इन्द्रिय अजन्य भ्रम ज्ञान की रीति ) वेदान्त सिद्धान्त में सर्प भ्रम का विषय रज्जु नहीं किन्तु अनिर्वचनीय सर्प है । और भ्रम ज्ञान इन्द्रिय जन्य नहीं । और न्यायमत में सब ज्ञानों का आश्रय आत्मा है । वेदान्त मत में ज्ञान का उपादान कारण अन्तःकरण है, इससे अन्तःकरण आश्रय है । न्याय मत में जो सुखादिक आत्मा के गुण कहे हैं, वे सब अन्तःकरण के परिणाम हैं । इससे अन्तःकरण के धर्म हैं, आत्मा के नहीं । परन्तु भ्रम ज्ञान अन्तःकरण का परिणाम नहीं किन्तु अविद्या का परिणाम है । यह विचार सागर में लिखा है । इस से यहां पर लिखने का उपयोग नहीं है । भ्रम ज्ञान का संक्षेप से यह प्रकार है । सर्प संस्कार सहित पुष्प के दोष सहित नेत्र का रज्जु से जब सम्बन्ध हो, तब रज्जु का विशेष धर्म रज्जुत्व

भान नहीं होता । और रज्जु में जो मूजरूप या सूतरूप अवयव हैं, वे भी भान नहीं होते । किंतु रज्जु में सामान्य धर्म इदन्ता का (यह है इतने मात्र का) भान होता है । ऐसे ही श्रुति में श्रुतिरूप और नील पृष्ठता त्रिकोणता भान नहीं होती । किंतु सामान्यधर्म इदन्ता भान होती है । इससे नेत्र द्वारा अन्तःकरण रज्जु को प्राप्त हो कर इदमाकार परिणाम को प्राप्त होता है । इस इदमाकार वृत्ति चेतन निष्ठ अविद्या के सर्पाकार और ज्ञानाकार दो परिणाम होते हैं । ऐसे ही दण्ड संस्कार सहित पुरुष के दोष सहित नेत्र का रज्जु के सम्बन्ध से जहाँ वृत्ति ही वहाँ दंड और उसका ज्ञान ये दोनों अविद्या के परिणाम होते हैं । माला संस्कार सहित पुरुष के सदोष नेत्र का रज्जु से सम्बन्ध हो कर इदमाकार वृत्ति हो, उसकी वृत्ति उपहित चेतन में स्थित अविद्या का माला और उसका ज्ञान परिणाम होता है । जहाँ एक रज्जु से तीनों पुरुषों के सदोष नेत्र का सम्बन्ध हो कर सर्प, दण्ड, माला एक एक का उनकी भ्रम हो, वहाँ जिसकी वृत्ति उपहित में जो विषय उत्पन्न हुआ है, वह उसी को प्रतीत होता है, अन्य को नहीं । इस रीति से भ्रम-ज्ञान इन्द्रिय जन्य नहीं, किंतु अविद्या की वृत्ति रूप है । परन्तु जिस वृत्ति उपहित चेतन में स्थित अविद्या का परिणाम भ्रम है, वह इदमाकार वृत्ति नेत्र से रज्जु आदिक विषय के सम्बन्ध से होता है । इससे भ्रम-ज्ञान में इन्द्रिय जन्यता प्रतीति होती है । अनिर्वचनीय ख्याति का निरूपण और अन्यथा ख्याति आदिक का खंडन गौड ब्रह्मानन्द कृत ख्याति विचार में लिखा है, वह अति कठिन है, इससे यहां नहीं लिखा । इस रीति से वेदान्त सिद्धान्त में भ्रम ज्ञान इन्द्रिय जन्य नहीं । (न्याय और वेदान्त की अन्य विलक्षणता) वेदान्त सिद्धान्त में अभाव का ज्ञान भी इन्द्रिय जन्य नहीं, किंतु अनुपलब्धि नामक पृथक् प्रमाण से अभाव का ज्ञान होता है । इससे अभाव के प्रत्यक्ष का हेतु विशेषणता सम्बन्ध का अंगीकार निष्फल है । और जाति व्यक्ति का समशीय सम्बन्ध नहीं,

किन्तु तादात्म्य सम्बन्ध है। ऐसे गुण गुणी का क्रिया क्रियावान् का कार्य उपादान कारण का भी तादात्म्य सम्बन्ध है। इससे समवाय के स्थान में तादात्म्य कहते हैं। और जैसे त्वक् आदिक इन्द्रिय पञ्चभूत जन्य हैं। ऐसे ही श्रोत्र इन्द्रिय भी आकाश जन्य है, आकाशरूप नहीं। और मीमांसा के मत में तो शब्द द्रव्य है। वेदान्त मत में गुण है। परन्तु न्याय मत में तो शब्द आकाश का ही गुण है। वेदान्त मत में विद्यारण्य स्वामी ने पञ्चभूत का गुण कहा है। और वेदान्त मत में वाचस्पति मिश्र ने तो मन इन्द्रिय माना है। और ग्रंथकारों ने मन इन्द्रिय नहीं माना है। जिनके मत में मन इन्द्रिय नहीं हैं उनके मत में सुख दुःख का ज्ञान प्रमाण जन्य नहीं। इससे प्रमा नहीं, किन्तु सुख दुःख साक्षी का भान मात्र है। और वाचस्पति के मत से सुखादिकों का ज्ञान मन रूप प्रमाण जन्य है। इससे प्रमा है। और ब्रह्म का अपरोक्ष ज्ञान तो दोनों मतों में प्रमा है। वाचस्पति के मत में मनरूप प्रमाण जन्य है, और दूसरों के मत में शब्द रूप प्रमाण जन्य है। (वाचस्पति के मत का “मनकी इन्द्रियता का” सारग्राही दृष्टि से अंगीकार) जिनके मत में मन इन्द्रिय नहीं उनके मत में इन्द्रिय जन्यता प्रत्यक्ष ज्ञान का लक्षण नहीं किन्तु विषय चेतन का वृत्ति चेतन में अभेद ही प्रत्यक्ष ज्ञान का लक्षण है। वृत्ति चेतन और विषय चेतन का अभेद जिस प्रकार है, वह अन्य वेदान्त ग्रन्थों में स्पष्ट है। वाचस्पतिका मत भी समीचीन नहीं है। क्योंकि वाचस्पति के मत में ये दोष स्पष्ट हैं। एक तो मनका असाधारण विषय नहीं है। इससे मन इन्द्रिय नहीं है। और गीता वचन से विरोध भी है। गीता के तीसरे अध्याय के व्यालीस वे श्लोक में (इन्द्रिये भ्यः परं मनः) इन्द्रियों से मन पर है यह कहा है। जो मन भी इन्द्रिय होता तो इन्द्रियों से मन पर है ऐसा नहीं कहा जाता। और मानस ज्ञान का विषय ब्रह्म नहीं है यह श्रुति स्मृति में लिखा है। वाचस्पति ने मनको इन्द्रिय मान कर ब्रह्म साक्षात्कार भी मनरूप इन्द्रिय जन्य है, इससे मानस है, यह कहा है, यह विरुद्ध है।

अन्तःकरण की अवस्था को मन कहते हैं । वह अन्तःकरण प्रत्यक्ष ज्ञान का आश्रय होने से कर्ता है । जो कर्ता होता है वह करण नहीं होता है । इससे मन इन्द्रिय नहीं । ये दोष मन के इन्द्रिय मानने में हैं । किसी का मत है कि ये दोष नहीं । क्यों कि मन का असाधारण विषय सुख दुख इच्छादिक हैं । और अन्तःकरण विशिष्ट जीव है । और गीता में इन्द्रियों से परे मन है, यह कहा है । वहां इन्द्रिय शब्द से बाह्य इन्द्रियों का ग्रहण है । इससे बाह्य इन्द्रियों से मन इन्द्रिय परे है । यह गीता वचन का अर्थ है । इससे विरोध नहीं है । और मानस ज्ञानका विषय ब्रह्म नहीं है । इस कहने का अभिप्राय यह है कि शम दमादि संस्कार रहित विक्षिप्त मन से उत्पन्न हुए ज्ञान का विषय ब्रह्म नहीं है । और मानस ज्ञान का फल व्याप्यता ब्रह्म विषय नहीं है । वृत्ति में चिदाभासता का फल ब्रह्म नहीं है । घटादिक अनात्म पदार्थों को वृत्ति प्राप्त होती है, वहां वृत्ति और चिदाभास दोनों के व्याप्य अर्थात् विषय पदार्थ होते हैं । और ब्रह्माकार वृत्ति में जो चिदाभास है उसका व्याप्य विषय ब्रह्म नहीं है । वह वेदान्त सिद्धान्तों में लिखा है । मनका विषय ब्रह्म नहीं है । ऐसे ही शब्द का विषय ब्रह्म नहीं है । श्रुति का निषेध वचन यह है । ' यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ' ' यहां पर यह विचार है कि शब्द जन्य ज्ञान का विषय ब्रह्म नहीं है, यदि ऐसा अर्थ अंगीकार किया जाय तो महा वाक्य भी शब्द रूपी हैं, उन से उत्पन्न ज्ञानका विषय भी ब्रह्म नहीं होगा, इससे तो वेदान्त सिद्धान्त ही भंग हो जावेगा इससे निषेध वचन का यह अर्थ है कि शब्द की शक्ति वृत्ति जन्य ज्ञान का विषय ब्रह्म नहीं, किन्तु शब्द की लक्षणा वृत्ति जन्य ज्ञान का विषय ब्रह्म है । ऐसे ही लक्षणा वृत्ति जन्य ज्ञान में भी चिदाभास रूप फल का विषय ब्रह्म नहीं है, किन्तु आवरण रूप वृत्ति भंग मात्र की विषयता ब्रह्म विषय है । जैसे शब्द जन्य ज्ञान की विषयता का सर्वथा निषेध नहीं, ऐसे ही मानस ज्ञान की विषयता का भी सर्वथा निषेध नहीं है, किन्तु

संस्कार रहित मनकी ब्रह्म ज्ञान में हेतुता नहीं है। और मानस ज्ञान में जो चिदाभास अंश है उसकी विषयता नहीं है। और जो कोई ऐसा कहे कि ब्रह्म ज्ञान में मनकी करणता है, तो दो प्रमाण जन्य ब्रह्म ज्ञान कहना होगा। क्योंकि महा वाक्यों में ब्रह्म ज्ञान की करणता भाष्य कारादिकों ने सर्वत्र प्रतिपादन की है। उसका तो निषेध हो नहीं सकता। यदि मन को भी करणता कहें तो प्रमा का करण प्रमाण कहलाता है, इससे ब्रह्म प्रमा के शब्द और मन दो प्रमाण सिद्ध होंगे। यह दृष्ट विरुद्ध है। क्योंकि चाक्षुष आदि प्रमा के नेत्रादिक एक ही प्रमाण हैं किसी प्रमा के दो प्रमाण न देखे हैं न सुने हैं। नैयायिक भी चाक्षुषादिक प्रमाण में मनकी सहकारिता मानते हैं। प्रमाणता तो नेत्रादिकों की ही मानते हैं, मनकी नहीं। सुखादिकों के ज्ञान में केवल मन की प्रमाणता मानते हैं, अन्य की नहीं। इससे एक प्रमा की दोनों को प्रमाणता कहना दृष्ट विरुद्ध है। जहाँ एक पदार्थ में दो इन्द्रियों की योग्यता हो, जैसे घट में नेत्र त्वक् की योग्यता है, वहाँ भी दो प्रमाण से एक प्रमा नहीं होती है। किन्तु नेत्र प्रमाण से घट की चाक्षुष प्रमा होती है। त्वक् प्रमाण से त्वाच् प्रमा होती है। दो प्रमाण से एक प्रमा की उत्पत्ति भी दृष्ट नहीं। यह शंका नहीं हो सकती। क्योंकि प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्ष होती है, वहाँ पूर्व अनुभव और इन्द्रिय दो प्रमाण से एक प्रमा होती है। इससे दृष्ट विरुद्ध नहीं। जहाँ प्रत्यभिज्ञा होती है, वहाँ पूर्व अनुभव, संस्कार द्वारा हेतु है। और संयोगादिक सम्बन्ध द्वारा इन्द्रिय हेतु है। इससे संस्कार रूप व्यापार वाला कारण पूर्व अनुभव है। और सम्बन्ध रूप व्यापार वाला कारण इन्द्रिय है। इससे प्रमा के करण होने से दोनों प्रमाण हैं। ऐसे ही ब्रह्म साक्षात्कार रूप प्रमा में शब्द और मन दो प्रमाण हैं। इस कथन में दृष्ट विरोध नहीं। उलटा ब्रह्म साक्षात्कार को मन रूप इन्द्रिय जन्यता माने तो प्रत्यक्षता निर्विवाद में सिद्ध होती है, और ब्रह्मज्ञान रूप केवल शब्द ब्रह्मता माने तो विवाद से

प्रत्यक्षता सिद्ध होती है । दर्शन दृष्टांत में भी इन्द्रिय जन्यता और शब्द-जन्यता का विवाद है । इन्द्रिय जन्य ज्ञान का प्रत्यक्षता में विवाद नहीं । और जो कोई ऐसा कहे कि प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्ष में पूर्व अनुभव जन्य संस्कार सहकारी है, केवल इन्द्रिय प्रमाण है । इस का यह समाधान है । ब्रह्म साक्षात्कार रूप प्रमा में भी शब्द सहकारी है, केवल मन प्रमाण है । और जो वेदान्त परिभाषादिक ग्रन्थों में इन्द्रिय जन्य ज्ञानको प्रत्यक्षता कहने में दोष कहे हैं, उन सबों का समाधान न्याय कौस्तुभादि ग्रन्थों में लिखा है । जिसको जिज्ञासा हो वह देख लेवे । और मन की इन्द्रियता में दोष कहा है । ज्ञान का आश्रय होने से अन्तःकरण कर्ता है । इससे ज्ञान का करण नहीं हो सकता । वह दोष भी नहीं है । क्योंकि धर्मी अन्तःकरण तो ज्ञानका आश्रय होने से कर्ता है । और अन्तःकरण का परिणाम रूप मन ज्ञान का करण है । इससे प्रमाण है । (न्याय और वेदान्त का प्रत्यक्ष विचार में भेद) जहां इन्द्रिय से प्रत्यक्षता हो, वहां तो न्याय और वेदान्त मतमें विलक्षणता नहीं है । किन्तु द्रव्य का इन्द्रिय संयोग ही सम्बंध है । और जहां इन्द्रिय से द्रव्य जाति का अथवा गुण का प्रत्यक्ष हो, वहां न्याय मत में तो संयुक्त समवाय सम्बंध है, और वेदान्त मत में संयुक्त तादात्म्य सम्बंध है । वेदान्त में समवायि को तादात्म्य कहते हैं । न्याय रीति से संयुक्त समवेत समवाय सम्बंध जहां पर है, वहां पर वेदान्त रीति से संयुक्त तादात्म्यवत् तादात्म्य संबंध है । इसी को संयुक्तता भिन्न तादात्म्य कहते हैं । इन्द्रिय से संयुक्त जो घटादिक उस में तादात्म्यवत् कहिये तादात्म्य संबंध वाले रूपादिक हैं, उन में तादात्म्य संबंध रूपादिक जाति का है । जैसे घटादिकों में रूपादिक तादात्म्यवत् है । ऐसे ही घटादिकों से अभिन्न भी कहते हैं, अभिन्न का भी तादात्म्य संबंध होता है । जहां श्रोत्र में शब्द का साक्षात्कार हो, वहां न्याय मत में तो समवाय संबंध है । और वेदान्त मत में श्रोत्र

इन्द्रिय आकाश का कार्य हैं। इससे जैसे चक्षुरादिकों में क्रिया होती है ऐसे ही श्रोत्र में भी क्रिया होकर शब्द वाले द्रव्य से श्रोत्र का संयोग होता है। उसी श्रोत्र संयुक्त द्रव्य में शब्द का तादात्म्य संबंध है। क्योंकि वेदान्त में पञ्च भूतों का गुण शब्द होने से भेष्यादिकों में भी शब्द है, इससे श्रोत्र के संयुक्त तादात्म्य संबंध से शब्द का प्रत्यक्ष होता है। और शब्दत्व का प्रत्यक्ष हो, वहां श्रोत्र का संयुक्त तादात्म्यवत् तादात्म्य संबंध है। वेदान्त मत में जैसे शब्दत्व जाति है, ऐसे ही तारत्व मन्दल भी जाति है न्याय मत की भांति जाति से भिन्न उपाधि नहीं है। इससे शब्दत्व जाति का जो श्रोत्र से संबंध है, वही संबंध तारत्व मन्दल का भी है। विशेषणता संबंध नहीं। और अभाव का ज्ञान अनुपलब्धि प्रमाण से होता है। अभाव का इन्द्रिय से संबंध अपेक्षित नहीं यह न्याय मत और वेदान्त मतका प्रत्यक्ष विचार में भेद है। (प्रत्यक्ष प्रमा का उप संहार) इस रीति से प्रत्यक्ष प्रमा के षट्भेद हैं। उसके कारण भी षट् हैं। इससे नेत्रादिक इन्द्रिय प्रत्यक्ष प्रमाण है। न्याय मत में और वाचस्पति मत में छठा प्रत्यक्ष प्रमाण मन है। पञ्च पादाचार्य के मत में मन को प्रमाण नहीं माना है। सुख दुःख तो साक्षी भास्य है। इससे सुख दुःख का ज्ञान प्रमाण नहीं। और विशिष्ट जीव में अंतःकरण भाग साक्षी भास्य है। चेतन भाग स्वर्य प्रकाश है। इससे जीवका ज्ञान भी मानस नहीं। ब्रह्म विद्या रूप अपरोक्ष ज्ञान यद्यपि प्रमा रूप है, तथापि उसका कारण शब्द है। इससे मन प्रमाण नहीं। पञ्चपादाचार्य के मतमें भी प्रत्यक्ष के छः भेद हैं। छठी प्रत्यक्ष प्रमा शब्दजन्य ब्रह्म है। और अभाव का ज्ञान अनुपलब्धि प्रमाण जन्य है, तथापि प्रत्यक्ष है। इससे प्रत्यक्ष प्रमा के सप्तभेद सम्भव हैं, तथापि सिद्धांत की रीति से अभाव ज्ञान की प्रत्यक्षता नहीं है। प्रत्यक्ष प्रमा के छः ही भेद सिद्ध होते हैं।

इति प्रत्यक्ष प्रमाण निरूपणम् । इति श्री सर्वतंत्र स्वतंत्र संप्रति  
श्री वृन्दावन निवासि श्री देवराज पंडित देवदत्त शर्मा  
विरचिते वेदान्त सिद्धान्त मतमार्चण्डे प्रथमे पादे  
वृत्ति निरूपणं समाप्तम् ।

यह प्रत्यक्ष प्रमाण निरूपण समाप्त हुआ ।  
वृत्ति निरूपण खंड समाप्त हुआ ।





श्रीगणेशायनमः ॥ अथ वृत्ति प्रयोजनम् । वृत्तेरज्ञान निवृत्तिः प्रयोजनम् । घटाद्यनात्माकार वृत्त्या घटावच्छिन्न चेतनस्थाज्ञाननिवृत्तिः । अखंड ब्रह्माकारवृत्त्या निरवच्छिन्न चेतनस्थाज्ञाननिवृत्तिः । इति वृत्ति प्रयोजनम् । अज्ञानस्याश्रय विषय निरूपणम् । वृत्तिनाश्यस्या ज्ञानस्याश्रयो जीवः । विषयो ब्रह्म इति वाचस्पतिः मिश्रः । विवरण कारादि मतेतु-अज्ञानस्याश्रयो विषयश्च शुद्ध चेतन एव । यथैव ज्ञान कृतो घटादीनां प्रकाशः, ज्ञानस्य विषयता । तथैव अज्ञानकृतं स्वरूपस्याच्छादनमपि, अज्ञानस्य विषयता । जीवभावः—ईश्वरभावश्च अज्ञानाधीनः । अज्ञान कृतो जीवः अज्ञानाश्रय इति वक्तुं मशक्यः कर्तुः आश्रया भावात् । अतः शुद्ध चेतन एव आश्रयो विषयश्च । इति

( अज्ञान विषयक विचार में वृत्ति के प्रयोजन कहने की प्रतिज्ञा ) पूर्व में वृत्ति का स्वरूप कहा । अब वृत्ति का प्रयोजन कहते हैं । अज्ञान की निवृत्ति ही वृत्ति का मुख्य प्रयोजन है । घटादिक अनात्माकार वृत्ति से घटादिक अवच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान की निवृत्ति होती है । अखंड ब्रह्माकार वृत्ति से निरवच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान की निवृत्ति होती है । ( अज्ञान का आश्रय और विषय ) वाचस्पति के मतमें वृत्ति से नष्ट होने वाले अज्ञान का आश्रय जीव है । और विषय ब्रह्म है । विवरण कारादिकों के मतमें अज्ञान का आश्रय और विषय शुद्ध चेतन है । जैसे ज्ञानकृत घटादिक का प्रकाश ज्ञानकी विषयता है । उसी तरह अज्ञान कृत स्वरूप का आच्छादन भी अज्ञान की विषयता है । जीवभाव, ईशभाव अज्ञानाधीन है । इससे अज्ञान कृत जीव अज्ञान का आश्रय सम्भव नहीं है । इस अर्थ

विवरण कारादयः । अथाज्ञान निरूपणम् । अज्ञानम्, अविद्या, प्रकृतिः, माया, शक्तिः, एतेपर्याय वाचक शब्दाः । मायाच अविद्याच भिन्ने इति एकदेशिनः । ज्ञानाभाव एवाज्ञान मिति नैयायिकाः । वेदान्त सिद्धान्ते तु विक्षेप शक्तिमती, आवरण शक्ति मतीच, अनादिभाव रूपा, विद्यानाश्या, अज्ञान पद वाच्या, अविद्याभवति । प्रपञ्च रूपस्य जगत उपादान भूता, अतः प्रकृति रुच्यते । दुर्घट घटन रूपा यतो मायेति चोच्यते। स्वातन्त्र्या भावात् शक्ति रुच्यते । अतः । अज्ञानं, अविद्या, प्रकृतिः, शक्तिः, माया इति पञ्च पर्याय वाचक शब्दाः । अत्र च अनादिभावरूपत्वं न घटते मायायाः इति विचिकित्सा वन्तः प्रत्यव तिष्ठन्ते । तथाहि कथमनाद्या माया । चेतन भिन्ना माया चेत् 'नेहनानास्ति

के ज्ञान में उपयोगी प्रथम जीव ईश्वर का स्वरूप निरूपण करते हैं । अज्ञान का निरूपण । जीव ईश्वर के निरूपण में उपयोगी अज्ञान का निरूपण करते हैं । अज्ञान, अविद्या, प्रकृति, माया, शक्ति, ये नाम एक ही पदार्थ के हैं । माया अविद्या का भेदवाद एकदेशी मानते हैं । नैयायिकादिक ज्ञानाभावको ही अज्ञान कहते हैं । सिद्धान्त मतमें आवरण विक्षेप शक्ति वाला अनादि भाव रूप अज्ञान पदार्थ है । विद्या से नाश होने के कारण अविद्या कहते हैं । प्रपञ्च का उपादान होने से प्रकृति कहते हैं । दुर्घट को भी संपादन करती है, इससे उसे माया कहते हैं । स्वतंत्रता के अभाव होने के कारण शक्ति कहते हैं । ( अज्ञान की अनादि भावरूपता में शंका ) अज्ञान के विषय में अनादि भाव रूपता का कथन सम्भव नहीं हो सकता । क्योंकि यह अद्वैत ग्रंथ का लेख है । चेतन से

किंचन, इति श्रुते विमोक्षः स्यात् । अभिन्ना चेत् जडचेतन-  
यो भेदाभावो वक्तु मशक्यः । भिन्ना भिन्नेति चेत् एतदपि  
दुर्घटम् । सत्स्वरूपं भिन्न मसत्स्वरूपं वा । आद्यं चेत् श्रुतेः  
पूर्ववद् विरोधः । असत्स्वरूपं चेत् प्रपञ्चस्य कारणत्वा संभ-  
वात् अज्ञानस्यात्यन्तासत्स्वरूपत्वं वंध्या पुत्रादिवद्वक्तु-  
मशक्यम् । एकस्मिन्धर्मिणि एककालावच्छेदेन सदसद-  
रूपधर्मयोरसंभवात् । प्रपञ्चोपादानत्वमित्यपि वक्तुमश-  
क्यम् । अज्ञानस्य द्रव्यत्वाभावात् । द्रव्यमेवावयवारंभकं  
नैयायिकानामुपादानं भवति । सांख्यादीनां तु तदेव परिण-  
मन रूपं द्रव्यमुपादानं भवति । उपादानमात्रं चेत् अवय-  
वारंभकं स्यात् तर्हि शब्दस्याप्याकाशो ह्यवयवः संपद्येत ।

भिन्न वा अभिन्न अज्ञान है । यह दोनों पक्ष उचित नहीं है । क्योंकि  
'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादिक श्रुतियों द्वारा चेतन से भिन्न का निषेध  
होता है । और जड चेतन का अमेद ठीक नहीं है । और भिन्नत्व  
अभिन्नत्व का परस्पर विरोध होने से चेतन से भिन्नाभिन्न अज्ञान है, यह  
कथन भी सम्भव नहीं होता है । उसी तरह अद्वैत प्रतिपादक श्रुति  
विरोध से अज्ञान को सत् स्वरूपता सम्भव नहीं है । प्रपञ्च कारण के  
असंभव होने से तुच्छता स्वरूप असत्स्वरूपता सम्भव नहीं है । परस्पर  
विरोधी धर्म एक स्थान में कभी नहीं हो सकते हैं । इससे सत् और असत्  
उभय रूप कहना सम्भव नहीं है, उसी तरह अज्ञान को सावयव माने  
तो न्याय सिद्धांत में द्रव्य आरम्भक उपादान को अवयव कहते हैं,  
और सांख्यादिक मत में द्रव्य रूप परिणाम वाले उपादान को अवयव  
कहते हैं । उपादान को ही अवयव कहें तो शब्द का उपादान आकाश भी

तथा घटोपि गुणस्य क्रियायाश्चापादान कारणभूतो रूपादि  
गुणस्य चलनरूपादि क्रियायाश्चावयवो भवितु मर्हति ।  
वेदान्तानां नये इति च अज्ञानस्य द्रव्यत्वं तु दुःसंस्पृश्यम् ।  
सर्वं नये हि नित्यं अनित्यं चेति द्रव्यं द्विवच्यम् ।  
अज्ञानस्य तु नित्यं द्रव्यत्वे अवयवत्वं प्रसज्यते । नित्यं  
सद्भावश्च । नित्यसद्भावाच्चादितद्धानिः । द्रव्यस्यानित्यत्वे-  
तु अज्ञानस्याप्यनित्यत्वात् सावयवत्वं न वदन् । तस्याऽवय-  
वोऽप्यानित्यः स्यात् । एवं परम्परयाऽनवस्था दोःस्थ्य  
जंघालतया दुर्लक्ष्यो दोषः स्यात् । अवयवस्य नित्यत्वं  
संसादनेपि दुर्धरो दोषः । ज्ञानेनाज्ञानस्य नाशाऽसद्भावात्  
अज्ञानानाशे निर्मोक्ष प्रसंगः स्यात् । न च आकाशवत्

शब्द का अवयव होगा, उसी तरह अपने गुण क्रिया के उपादान कारण  
घटादिक भी रूपादिक गुणों के और चलन रूप क्रिया के अवयव होंगे ।  
इससे द्रव्य के उपादान कारण को अवयव कहते हैं । अन्य किसी के उपादान  
को अवयव नहीं कहते हैं । अवयवत्व जन्य को सावयव कहते हैं । यदि  
अविद्या द्रव्य हो तो सावयवता भी सम्भव हो सकती है । अविद्या में द्रव्य  
द्रव्यत्व दोनों सम्भव नहीं हैं । क्योंकि नित्य अनित्य भेद से द्रव्य  
दो प्रकार का होता है । जो अविद्या को नित्य द्रव्य रूप मानें तो, साव-  
यवत्व कथन ही असंगत होता है । फिर तो उस ज्ञान से नित्य अविद्या का  
नाश भी नहीं होना चाहिये । क्योंकि नित्य पदार्थ का कभी नाश नहीं  
होता है । अनित्य द्रव्य रूप मानें तो उसके अवयवी आत्मा से भिन्न  
होने के कारण अनित्य हो होंगे । और अवयवों के अवयव भी अनित्य होंगे

परमाणु वच्च स्वतन्त्र सिद्धांतः इति । सांख्यादीनामिवा-  
ज्ञानस्य निरवयवत्वं सावयवत्वं नित्यत्वं च वक्तु न शक्यं  
श्रुति विरोधात् । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः  
इति आकाशोत्पत्ति श्रुति दर्शनात् विरुद्धं नैयायिकानाममतम् ।  
सांख्यादीनां प्रधान मपि न स्वतंत्रं कारणम् । रचनानुपपत्ते-  
र्नानुमानम् । इति सूत्रे आचार्य पद द्वन्द्वारविन्देन बहुश-  
श्चोप मर्दितत्वात् । एतावता मायादि पदवाच्यमज्ञानम् ।  
अनाद्यं साद्यंवा सद्वा असद्वा सद सदेतदुभयरूपं वेति वक्तु-

तो इस तरह अनवस्था होजायगी । और अन्य अवयव को परमाणु की तरह  
नित्य मानलें तो अद्वैत प्रतिपादक श्रुति वचन का विरोध होजायगा ।  
न्याय मतमें नित्य परमाणु का और सांख्य मत में नित्य प्रधान का अंगी-  
कार श्रुति विरुद्ध है । इस रीति से द्रव्यत्व के अभाव से अज्ञान में सावयव-  
त्व कभी सम्भव नहीं हो सकता है । उसी तरह उपादानता का असम्भव  
होने से अज्ञान निरवयव है । यह कथन भी असम्भव है । सावयव ही  
उपादान कारण हो सकते हैं । और न्याय मतमें शब्द के उपादान कारण  
आकाश को निरवयव मानते हैं यह भी 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः  
संभूतः', इस श्रुति से विरुद्ध है । छत्थश्लोक का उपादान कारण परमाणु  
निरवयव माना है । निरवयव परमाणु के संयोग का भी अमंभवादि दोष  
युक्त होने से सूत्रकारों ने शारीरिक शास्त्र के द्वितीयाध्यायस्थ द्वितीय  
पाद में निषेध किया है । इससे प्रपञ्च के उपादान अज्ञान की निरवयवता  
ठीक नहीं है । और अज्ञानको प्रपञ्च की उपादानता "मायांतु प्रकृतिं  
विधात्" इस श्रुति में प्रसिद्ध है । माया और अज्ञान का भेद नहीं है ।  
इस रीति से अज्ञान में सावयवता अथवा निरवयवता दोनों सम्भव

मशक्यत्वात् अनिर्वचनीय मज्ञानं सदसद्भ्यां विलक्षणमिति  
 आर्यैरङ्गी कृत मुररी कार्य मेव भवद्भि रपि आर्य वचन  
 कृतादरैः । इति । अज्ञानं नानाद्य मिति विवदमानं  
 प्रत्याह । अनिर्वचनीय मज्ञानं यथा सद्विलक्षणम्  
 तथा ऽसद्विलक्षणं च । अवाध्य रूप सत्त्व वर्जित मपि  
 न तुच्छं रूप शून्यं । अतः सर्वथा वचना गोचर मनि-  
 र्वचनीय मिति तु न । किंतु सतोब्रह्मणो विलक्षणम् ।  
 सत्ता शून्यमपि शश शृंगादिवत् स्फूर्ति शून्यमपि च नेति ।  
 पारिभाषिक मज्ञानं । वेदांत नये । यथा नैयायिकानां ज्ञाना-

नहीं हैं । ऐसे ही परस्पर विरुद्ध उभय रूपता भी सम्भव नहीं है । इस  
 रीति से किसी धर्म से अज्ञान का निरूपण एवं अकथ होने से उसको  
 अनिर्वचनीय कहते हैं । इसी प्रकार का लेख जहां तहां बहुत ग्रन्थों में  
 है । इससे अनिर्वचनीय अज्ञान को अनादिभाव रूपता का कथन उचित  
 नहीं है । भाव रूपता कहने से सत् रूपता सिद्ध होती है । और  
 सद्रूपता का निषेध किया है । उक्त शंका का समाधान । जैसे अज्ञान सद्वि-  
 लक्षण है, उसी तरह असद्विलक्षण भी है । इससे अवाध्य रूप सत्त्व तो  
 अज्ञान में नहीं है । परन्तु तुच्छरूप असत् से विलक्षणतारूप सत्त्व का  
 अवश्य अज्ञान में अङ्गीकार है । इस वास्ते सत् असत् से विलक्षण  
 एवं अनिर्वचनीय अज्ञान है । सर्वथा वचन के अगोचर को ही अनिर्वच-  
 नीय नहीं कहते हैं किंतु पारमार्थिक सत् स्वरूप ब्रह्म से विलक्षण तथा सर्वथा  
 सत्तास्फूर्तिशून्य शशशृंगादिक असत् से विलक्षण ही अनिर्वचनीय शब्द का  
 पारिभाषिक अर्थ है । अनादि भाव रूपता का कथन संभव है । और  
 नैयायिकादिकों के मत में जिस तरह निषेध मुख प्रतीति का विषय ज्ञाना-

ऽभावो ऽ ज्ञानं विधि मुखेन गोचरं यथा च रज्जु सर्पादि  
विधि मुख गोचरं वेदान्तानां च तथैवा ज्ञानं ज्ञानवाध्यम्  
अनाद्यं भावपदार्थान्तर भूत मन्धकारवत् द्रव्य मेवाकार  
वर्जितमनवयव मपि अंश प्रतीति योग्यम् । इति विवरण कार-  
दीना मुद्घोषः । वेदान्त सिद्धान्ते तेनैव समाहितः प्रत्यव तिष्ठ-  
मानः । अथ जीवेश्वरयोर्विचारः । अत्र चत्वारः पक्षः प्रचरन्ति ।  
तत्र शुद्ध चेतनाश्रित मूल प्रकृति प्रति विवितो, मायावच्छिन्न  
ईश्वरः । विक्षेपावरण शक्ति विशिष्ट मूल प्रकृति रविद्या  
अनेकाः तासु अनेकासु अविद्यासु प्रतिविवितः शुद्ध चेतनो  
जीवः इत्येकः पक्षः । अन्यस्तु मूल प्रकृते द्वे रूपेस्तः ।

भाव रूप अज्ञान है । उस तरह अद्वैत ग्रन्थों में अज्ञान शब्द का अर्थ नहीं है ।  
किन्तु ज्ञान वाध्य रज्जुसर्पादिक जैसे विधि मुख प्रतीति के विषय है, वैसे  
ही ज्ञान से निर्वर्तनीय विधि मुख प्रतीति का गोचर अज्ञान है ।  
अज्ञान शब्द में अकार का विरोधी अर्थ है, यह पूर्व में कहा है । इससे  
अज्ञान में भावरूपता का कथन सम्भव है । और प्राचीन आचार्य  
विवरणकारादिक प्रकाश विरोधी अंधकार को भाव रूपता प्रतिपादन  
करके ज्ञान विरोधी अज्ञान की भाव रूपता मानते हैं । इस रीति से भाव  
रूप अज्ञान है, उत्पत्ति रहित होने से अनादि है । और घट की तरह  
अवयव समेत रूप सावयव नहीं है । तथापि अंधकार की तरह सांश है ।  
( जीव और ईश्वर के विचार में माया अविद्या पूर्वक जीव ईश्वर के भेद में  
चार पक्ष ) शुद्ध चेतन के आश्रित मूल प्रकृति में चेतन का प्रतिविवि ईश्वर  
है । विक्षेपावरण शक्ति विशिष्ट मूल प्रकृति के अंशों को अविद्या कहते हैं ।  
अविद्या रूप अनन्त अंशों में चेतन के अनन्त प्रतिविवि जीव कहलाते हैं । तब  
विवेक ग्रन्थों में इस रीति से जीव ईश्वर का निरूपण है । जगत् के मूल

‘माया चा विद्या च स्वयमेव भवति’ इति श्रुति बलेन । सा प्रकृतिः स्वयमेव माया भवति सा स्वयमेवाऽविद्या भवति । शुद्ध सत्त्व प्रधाना माया । रजोगुण तमोगुणाभ्या अभिभूत सत्त्वा मलिन सत्त्वेति चा विद्या । अनेक रूपा स्तास्तम्यत-स्तास्वविद्यासु प्रति फलिता अनेके जीवाः । एक एव शुद्ध चेतन अनेका स्त्वविद्यासु अनेके चारुपज्ञा जीवा इत्यभिधी-यते । स एव शुद्ध चेतन एकस्यां मायायां प्रति फलितः ईश्वरः सर्वज्ञो भवति इति द्वितीयः पक्षः । तृतीयस्तु । विशेष शक्ति मती सत्त्व प्रधाना माया । तस्यां प्रति फलितो विक्षेपावरण शून्यायां सर्वज्ञ ईश्वरो भवति । विक्षेपा वरण वत्या म-

भूत प्रकृति के दो रूप कल्पित हैं । इसी वास्ते मूल प्रकृति के प्रसंग में ‘माया चा विद्या च स्वयमेव भवति’ यह श्रुति है । ‘स्वयमेव’ कहिये जगत्की मूल प्रकृति आपही माया रूप अविद्या रूप होती है । शुद्ध सत्त्व प्रधान माया है । मलीन सत्त्व वाली अविद्या है । रजोगुण तमो गुण से अभिभूत सत्त्व को मलीन सत्त्व कहते हैं । जिस सत्त्वसे रजोगुण तमोगुण अभिभूत होते हैं, उसको शुद्ध सत्त्व कहते हैं । तिरस्कृत को अभिभूत कहते हैं । उक्त रूप माया में प्रतिबिंब ईश्वर है । और अविद्या में प्रतिबिंब जीव है । ईश्वर की उपाधि माया का सत्त्व शुद्ध होने से ईश्वर सर्वज्ञ है । जीव की उपाधि अविद्या का सत्त्व मलिन है, इससे जीव अल्पज्ञ है । कोई ग्रंथकार इस रीति से कहते हैं । उक्त श्रुति में दो रूपवाली प्रकृति कही है । उसमें यह हैतु है, कि विशेष शक्ति की प्रधानता से माया कहते हैं । आवरण शक्ति की प्रधानता से अविद्या कहते हैं । ईश्वर की उपाधि माया में आवरण शक्ति नहीं है । इससे माया में प्रतिबिंब ईश्वर को अज्ञानता नहीं हो सकती, और



विद्यायां प्रति फलितः स एव चेतनः प्रतिविवितो नाना भवति । अल्पज्ञाश्च । अथ चतुर्थः पक्षः । ईश्वरोपाधि-  
माया । कारणभूता । जीवोपाधि रन्तः करणम् ॥ तत्र  
तत्र कारण भूतायां मायायां यः कश्चि चेतनः स विवः ।  
कार्य भूताया मविद्यायामन्तः करण रूपायां मायाविव स्ये  
श्वरस्य यः कश्चित्प्रतिविवः सजीवो भवति । अत्र विवो  
वा प्रतिविवोवा उभय विधोपि चेतन विशिष्ट एव प्रति गृह्य-  
ते । चेतन विशिष्टा ऽ ग्रहणे जीवेश्वरयोरभेद वादोव्याकुप्ये-  
त । प्रतिविवे चैतन्या भावात् इति चतुर्थः पक्षः ॥ उक्तेषु

और आवरण शक्ति मती अविद्या में प्रतिविव जीव को अज्ञता होती है । संक्षेप शारीरिक में यह कहा है कि जीव की उपाधि कार्य है और ईश्वर की उपाधि कारण है । इस प्रकार से श्रुति कहती है । इससे माया में प्रतिविव ईश्वर है । अन्तः करण में प्रतिविव जीव है । प्रसंग में प्रतिविव जीव कहें, अथवा ईश्वर कहें । वहां केवल प्रतिविव को जीवता अथवा ईश्वरता इष्ट नहीं है । किन्तु प्रतिविवत्व विशिष्ट चेतन को जीवता और ईश्वरता जाननी चाहिये । क्योंकि केवल प्रतिविव को जीवता ईश्वरता हो तो जीव वाचक पद और ईश्वर वाचक पद में भागत्याग लक्षण असंभव हो जायगा । और परमार्थ तो यह है कि पूर्वोक्त चारों ही पक्षों में विव प्रतिविव का अभेद वाद है इस वाद में प्रति विव मिथ्या नहीं है, किन्तु ग्रीवास्थ मुख में ही प्रति विवत्व की प्रतीति होती है, सो भ्रम रूप प्रतीति होती है । इससे प्रति विवत्व धर्म तो मिथ्या है, और स्वरूप से प्रति विव मिथ्या नहीं है । यह अर्थ आगे चलकर स्पष्ट होगा ।

चतुर्ष्वपि पक्षेषु मुक्त जीवानां ब्रह्मण्येवा भेदः । वस्तु-  
तस्तु विंव प्रतिविंवयोरेकत्व मेवेष्टं संक्षेप शारीरिक कारस्य ।  
इत्युक्त दिशा जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्रतिविंव विंवत्व भावा  
पन्नयोः प्रतिविंवस्य जीवस्य विवेनेश्वरेण भेदा भावात्  
शुद्ध चेतन एव उभयोर्जीवेश्वरयो रभेदः । इति वहवो  
वेदान्त सांप्रदायिकाः । अथ षट् भावाना मनादित्वं ।  
' ईशोजीवस्तथा माया ज्ञान मज्ञान मेव च । पंचाना मपि  
सम्बन्धः षडस्माक मनादयः ' । यद्वा । शुद्ध श्चेतन ईशश्च  
जीव चेतन एव च अविद्या वशगो जीवः सम्बन्धः  
षड्नादयः । इत्युचुः । तथा च । चेतनानां त्रयो भेदा

उक्त चारों पक्षों में मुक्त जीवोंका शुद्ध ब्रह्म से अभेद है । उक्त चारों पक्षों  
में जीव ईश्वर दीनों को प्रति विंव मानते हैं । इसमें उक्त जीवों का  
प्राप्य शुद्ध ब्रह्म है । ईश्वर नहीं । क्योंकि एक उपाधिका विनाश होने पर  
उस उपाधि के प्रतिविम्ब का अपर प्रतिविंव से अभेद नहीं होता है ।  
किन्तु अपने विम्ब से ही अभेद होता है । ईश्वर भी प्रतिविम्ब है । इस  
से जीव रूप प्रतिविम्ब की उपाधि का नाश होने से प्रतिविम्ब रूप  
ईश्वर में अभेद सम्भव नहीं है । किन्तु विम्बभूत शुद्ध ब्रह्म से ही अभेद  
होता है । ( उक्त चार पक्षों में षट् अनादि पदार्थ कह कर त्रिविध चेतन  
का अंगीकार ) इस पक्ष में इस रीति से उक्त पक्षों में जीव ईश्वर शुद्ध-  
ब्रह्म भेद से त्रिविध चेतन का अंगीकार किया है । इसी वास्ते वार्तिक  
में षट् पदार्थ अनादि कहलाते हैं । शुद्ध चेतन १ ईश्वर चेतन २ जीव  
चेतन ३ अविद्या ४ अविद्या चेतन का परस्पर सम्बन्ध ५ और इन पाँचों का  
परस्पर भेद ६ ये षट् पदार्थ उत्पत्ति शून्य होने से अनादि हैं । इन

श्रुत्वारः कस्यचिन्नये । घटाकाशो महाकाशो जलाकाश-  
 भ्रवे यथा । कूटस्थो ब्रह्म जीवेशा वित्येवं चिच्चतुर्विधा ।  
 कूटस्थः १ ब्रह्म २ जीवः ३ ईशः ४ स्थूल सूक्ष्म शरीरयो-  
 रधिष्ठानं कूटस्थः १ निरवच्छिन्न चेतनो ब्रह्म २ बुद्धिरूपे  
 जले प्रतिविवितः कूटस्थ एव जीवो भवति ३ मेघाकारांधकार  
 रूपायां बुद्धि वासनायां माया नाम्न्यां सुषुप्त्यां च प्रति-  
 विवितः शुद्ध चेतन ईश्वरो भवति । ननु बुद्धि वासनाया-

में चेतन के तीन भेद कहे हैं । ( चित्र दीप में विद्यारण्य स्वामी ने उक्त  
 चेतन के चार भेद माने हैं ) तथापि जैसे घटाकाश-महाकाश जला-  
 काश-मेघाकाश भेद से आकाश के चार भेद हैं, घटस्थ आकाश को  
 घटाकाश कहते हैं, निरवच्छिन्न आकाश को महाकाश कहते हैं, घटस्थित  
 जल में आकाश के प्रतिविव को जलाकाश कहते हैं, मेघ में जल के सूक्ष्म  
 कण हैं, उन में आकाश के प्रतिविव को मेघाकाश कहते हैं । उसी तरह  
 चेतन भी कूटस्थ, १ ब्रह्म २, जीव ३, ईश्वर ४, भेद से चार प्रकार का  
 है । स्थूल सूक्ष्म शरीर के अधिष्ठान चेतन को कूटस्थ कहते हैं । निरवच्छिन्न  
 चेतन को ब्रह्म कहते हैं । शरीर रूप घट में स्थित बुद्धिरूप जल में जो  
 चेतन का प्रतिविव है, उसको जीव कहते हैं । माया रूप अंधकार-  
 में जो जल कण सम्मन बुद्धि वासना उसमें और सुषुप्तवस्था में जो  
 प्रतिविव उसको ईश्वर कहते हैं । बुद्धि की सूक्ष्म अवस्था को ही  
 वासना कहते हैं । केवल बुद्धि वासना में प्रतिविव को ईश्वर कहे  
 तो बुद्धि वासना को अनंत होने से ईश्वर भी अनन्त होने चाहियें ।  
 इससे बुद्धि वासना विशिष्ट अज्ञान में प्रतिविव को ईश्वर कहते हैं ।  
 इस रीति से विज्ञानमय काँश जीव है । जाग्रत्स्वप्न अवस्था में स्थूल  
 अन्तःकरण को विज्ञान कहते हैं । उसमें प्रतिविव को विज्ञानमय

श्चानंतत्वादीश्वरे पि नानात्वापत्तिः । अतो बुद्धि वासनया विशिष्टायां मायायां प्रतिविंवित आनन्द मय ईश्वर इति । माण्डूक्ये उदितश्च ' यः सुषुप्तिरिति ' ' एष सर्वेश्वर इति ' पंचम षष्ठ मंत्र द्वयेन । ( विंव प्रतिविंव वादादाभासवादो भिन्नः ) प्रतिविंवो मिथ्या श्री विद्यारण्य स्वामि नये । अन्य नये तु विंव स्वरूप एव प्रतिविंवः अतएव सत्यः । यथा ग्रीवास्थ एव मूर्द्धा सूर्यरश्मि प्रतिहत तेजसा प्रत्यङ्मुखो ऽवलोक्यते अत एव सत्यः । पंच दृश्यांतु अनिर्वचनीयः प्रतिविंवः । रज्जु सर्पादिवत् पूर्वं प्रतीयते । पश्चान्मिथ्या भवति बाधकस्य ज्ञानस्यो दये सति । इति दिक् । ( आभास वाद रीत्या जीव ब्रह्मणोरभेद वाक्ये बोध सामानाधिकरण्यम् )

कहते हैं । मैं कर्त्ता भोक्ता स्थूल दुर्बल काना बधिर हूं । इस रीति से विशेष विज्ञान वाला जीव है । और सुषुप्त्यवस्था में बुद्धि वासना सहित अज्ञान रूप आनन्द मय कोश ईश्वर है । आनन्द मय कोश की ईश्वरता माण्डूक्य उपनिषद् में प्रसिद्ध है । इस रीति से चेतन के चार भेद चित्रदीप में कहे हैं । विंव प्रतिविंव वाद से आभास वाद का भेद दिखाते हैं । विद्यारण्य स्वामी के मत में प्रतिविंव मिथ्या है । पूर्वोक्त पक्षों में विंव प्रतिविंव का अभेद होने से प्रतिविंव सत्य है । एक ही पदार्थ में उपाधि के सन्निधान से विंवत्व प्रतिविंवत्व भ्रम होता है । और विंव का स्वरूप ही प्रतिविंव है । विद्यारण्य स्वामी के मत में दर्पणादिकों में विंव के सन्निधान से अनिर्वचनीय प्रतिविंव की उत्पत्ति होती है । इससे जीव ईश्वर का स्वरूप मिथ्या है । ( आभास वाद की रीति से जीव ब्रह्म के अभेद के वाक्यों में बाध सामानाधिकरण्य ) जीव के ब्रह्म

तथाहि । जीव ब्रह्मणोरभेद प्रतिपादक वाक्ये वाध सामानाधिकरण्यमास्ति न चाभेद सामानाधिकरण्यम् । यथा स्थाणौ पुरुषोयमित्यभेदबुद्धौ स्थाणोरभेदोत्र विवक्षितः । स्थाणो रभाववान्पुरुष इत्यर्थः प्रतीयते । अथवा स्थाणोरभावः पुरुषः । अधिकरणादभावो यत्र पृथक् प्रतीयते तत्र एतत्स्थाणो रभाववान् पुरुष इति । यन्मते ऽ भावो ऽधिष्ठानरूपं तन्मते स्थाणो रभावः पुरुष इति शाब्दबोधो भवति । तद्वच्च 'अयमात्मा ब्रह्मे' त्यस्मिन्वाक्ये ऽयं शब्दो जीववाचकः । जीवाभाववद्ब्रह्मेत्यर्थः प्रतीयते । जीवस्याभावो ब्रह्म । अत्र एकस्य इदंभावेऽस्याधिष्ठानसत्यत्वेनैव बाधो भवति । अत एवाभासवादे सत्याधिष्ठानेन कल्पितस्य वाध सामानाधिकरण्यमुच्यते । कूरस्थ ब्रह्मणोरभेदस्थले

से अभेद प्रतिपादक वाक्यों में वाध सामानाधिकरण्य है, अभेद सामानाधिकरण्य नहीं है । जैसे पुरुष में स्थाणुभ्रम होकर पुरुष का ज्ञान होता है कि 'यह स्थाणु पुरुष है' इस रीति से पुरुष से स्थाणु का अभेद कहते हैं । यहाँ स्थाणु के अभाव वाला पुरुष है, अथवा स्थाणु का अभाव पुरुष है । इस रीति से बोध होता है । अधिकरण से अभाव पृथक् है । इस मत में स्थाणु के अभाव वाला पुरुष है, ऐसा बोध होता है । कल्पित का अभाव अधिष्ठान रूप है । इस मत में स्थाणु का अभाव पुरुष है, ऐसा बोध होता है । इस रीति से अयं शब्दका अर्थ 'जीव ब्रह्म' इस वाक्य का जीव के अभाव वाला ब्रह्म है । यह अर्थ है । अथवा जीव का अभाव ब्रह्म है, यह अर्थ है । अभाव को बाध कहते हैं । उक्त रीति से कल्पित पदार्थ का सत्य अधिष्ठान से अभेद कहते हैं । वहाँ बाध सामाना-

अभेद सामानाधिकरण्यं मुख्यं । वाद सामानाधिकरण्यंतु  
गौणम् । कूटस्थ ब्रह्मणो यत्राभेदो भवति तदेवा भेद सामा-  
नाधिकरण्यम् । यथा घटाकाश महाकाशयोः । जलाकाश  
महाकाशयोस्तु वाध सामानाधिकरण्य मेव । तदेव विद्यारण्य  
स्वामिना जीव वाधे कूटस्थ ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्य मिष्यते ।  
स्वाध्यस्तस्य जीवस्य वाधे सति कूटस्थेन सह ब्रह्मणो  
वाध सामानाधिकरण्य मुक्तं । इदमेव सामानाधिकरण्यं वाध  
सामानाधिकरण्य मुच्यते । तत्तु विवरण कारादयो न सहन्ते  
अभेद सामानाधिकरण्यं वर्णयन्तः । प्रत्युत स्वामिमतं खंड-  
यन्ति । तदुद्धारप्रकारस्तु स्वामिना चित्रदीप प्रकरणे चे-  
त्य मुक्तः । बुद्धिस्थ चिदाभासः कूटस्थे ऽ ध्यस्तः  
कूटस्थोऽप्यधिष्ठान रूपः बुद्ध्या वध्यस्तः अयमेवान्योन्या-

धिकरण ही विवक्षित होता है । ( कूटस्थ और ब्रह्म के अभेद में अभेद  
'मुख्य' सामानाधिकरण है ) जहां कूटस्थ का ब्रह्म से अभेद कहते हैं,  
वहां अभेद सामानाधिकरण है । जैसे जलाकाश महाकाश का अभेद है ।  
वहां जलाकाश महाकाश का वाध सामानाधिकरण है । इसी को मुख्य  
समानाधिकरण कहते हैं । इसी रीति से विद्यारण्य स्वामी ने जीव का  
ब्रह्म से वाध सामानाधिकरण ही लिखा है । ( उक्त वाध सामानाधिकरण  
में विवरणकार के वचनों का अविरोध दिखलाते हैं ) और विवरण ग्रन्थों  
में ' अहं ब्रह्मास्मि ' इस वाक्य में अहं शब्द का अर्थ जीवका ब्रह्म से  
मुख्य सामानाधिकरण लिखा है । और वाध सामानाधिकरण का महावाक्यों  
में खंडन लिखा है । उसका समाधान विद्यारण्य स्वामी ने इस रीति से  
लिखा है कि बुद्धिस्थ चिदाभास और कूटस्थ का अन्योन्याध्यास है ।  
क्योंकि चिदाभास विशिष्ट बुद्धि का अधिष्ठान कूटस्थ है । अहं प्रतीति का

ध्यासो भाष्य कारेणोक्तः । चिदाभासविशिष्ट बुद्धि रधिष्ठानं कूटस्थः । 'अहं स्वयं जानामि' 'त्वं स्वयं जानासि' 'स स्वयं जानाति' एषु वाक्येषु अहमादयः शब्दाः स्वयं शब्दस्यानुगताः दृश्यन्ते । अनया रीत्या सकल प्रत्ययानुगतो यः स्वयं शब्दः सन् स्वयं शब्दार्थः कूटस्थो भवितु मर्हति । युष्मदस्मत्तच्छब्दा व्यभिचारिणो जीव वाचकाः । सर्वत्रैव यतो व्यभिचारि भावो दृश्यते अतएव कूटस्थे जीवः स्वरूपेणाध्यस्तः जीवे तु कूटस्थः स्व सम्बन्धेनाध्यस्तः । अस्मादन्योन्याध्यासात् परस्परा विवेकेन ब्रह्माणि कूटस्थस्य मुख्यं सामानाधिकरण्यम् । जीवेष्युपचर्यते । जीवे कूटस्थस्य धर्मोप मंतरा मिथ्या जीवस्य सत्ये ब्रह्माणि मुख्य सामानाधिकरण्या सम्भवेन स्वाश्रयान्तः करणाधिष्ठान कूटस्थस्य

विषय चिदाभास विशिष्ट बुद्धि है । और स्वयं प्रतीति का विषय कूटस्थ है । 'अहं स्वयं जानामि, त्वं स्वयं जानासि' 'स स्वयं जानाति, इस रीति से सकल प्रतीतिमें अनुगत स्वयं शब्द का अर्थ है । और अहं त्वं आदि शब्दोंका अर्थव्यभिचारी है । स्वयं शब्दका अर्थ कूटस्थ है अनुगत होनेसे अधिष्ठान है । और अहं त्वं आदि शब्दोंका अर्थ चिदाभासविशिष्ट बुद्धिरूप जीव व्यभिचारी होने से अध्यस्त है । कूटस्थमें जीव का स्वरूपाध्यास है । और जीव में कूटस्थ का संवधाध्यास है । इससे कूटस्थ जीव का अन्योन्याध्यास होने से परस्पर विवेक नहीं होता है । इससे ब्रह्मसे कूटस्थ के मुख्य सामानाधिकरण का जीव में व्यवहार करते हैं । और जीव में कूटस्थ धर्म के आरोप बिना मिथ्या जीव का सत्य ब्रह्म से मुख्य सामानाधिकरण सम्भव नहीं है । इस वारते स्वाश्रय अन्तः करण का अधिष्ठान

धर्म विवक्षयैव जीवस्य ब्रह्मणि मुख्य सामानाधिकरण्यं  
मुक्तम् । एवं विवरणकारोक्त्या सहमत वचनं स्वामिनो  
भवति । प्रौढिवाद रूपम् । विवरण कारस्यतु 'प्रतिविव  
रूप जीवत्वं मिथ्या । विवस्वरूपो जीवस्तु न मिथ्या'  
इत्येव मतम् । स्वामिना त्वित्युच्यते प्रतिविवस्य मिथ्या-  
त्वेऽपि विवाधिष्ठान स्याध्यासाद् विवगत धर्म विवक्षयापि  
मुख्य सामानाधिकरण्यं सम्भवति । महावाक्ये एष एव  
प्रौढिवादः । स्वामिनोऽपि चेतनस्य चत्वारो भेदाः । तथाहि ।

जो कूटस्थ उसके धर्म की विवक्षा से जीव का ब्रह्म से मुख्य समाना-  
धिकरण कहा है । इस रीति से चित्रदीप में विद्यारण्य स्वामी ने  
विवरणकार के वचन में अविरोध का प्रकार लिखा है । ( विवरणोक्त जीव  
का ब्रह्म से मुख्य समानाधिकरण और विद्यारण्य के वाक्य की प्रौढि-  
वादता ) यदि अच्छी तरह विवरण ग्रन्थ को पूर्व उत्तर देखा जाय तो यह  
प्रकार सम्भव नहीं होता है । क्योंकि विवरण ग्रन्थों में विवका स्वरूप ही  
प्रतिविव माना है । इससे उसके मतमें प्रति विवत्वं रूप जीवत्वं तो मिथ्या  
है, किन्तु प्रतिविव रूप जीव का स्वरूप मिथ्या नहीं । प्रत्युत उसका  
स्वरूप सत्य है । इससे जीव का ब्रह्म से मुख्य समानाधिकरण संभव है ।  
और विद्यारण्य स्वामी ने जो विवरण ग्रन्थ का उक्त अभिप्राय कहा है  
सोभी प्रौढिवाद से कहा है । जैसे कि प्रतिविवस्व को मिथ्यात्व मानें  
तो भी जीव में कूटस्थत्व विवक्षा से महावाक्यों में विवरणोक्त मुख्य  
समानाधिकरण संभव है । इससे मुख्य समानाधिकरण की अनुप-  
पत्ति से प्रतिविवस्व को सत्यत्व अंगीकरणीय नहीं है । इस प्रौढिवाद से  
विद्यारण्य स्वामी ने उक्त अभिप्राय विवरण का लिखा है, किन्तु विवरण  
ग्रन्थ का उक्त अभिप्राय नहीं है । प्रौढि का तात्पर्य उत्कर्ष में है, बाद



बुद्धि वासना विशिष्टेऽज्ञाने आभास चेतन ईश्वरः । सचा-  
नन्दमयः कोशः । अन्तः करणे आभास चेतनो जीवः ।  
सच विज्ञान मयः कोशः । उभयो र्जीवेश्वरयोः स्वरूपं मिथ्या  
कूटस्थ चेतनेऽध्यस्तो जीवः । ब्रह्म चेतने ध्यस्त ईश्वरः ।  
जीवेऽध्यास वशात् । कूटस्थ धर्म मारोप्य पारमार्थिक  
ब्रह्मतोक्ता । तथा ब्रह्म धर्मा रोपणेन ईश्वरे वेदांतवेद्यत्वा-  
दिक मुपचर्यते । परन्तु विद्यारण्योक्तं बुद्धि वासना  
प्रतिबिम्बन मीश्वरस्य न घटते इति विवरण कारादयः ।  
आनन्दमय कोशोपिनेश्वर इति विवदन्ते । तथाहि । बुद्धि  
वासना विशिष्टेऽज्ञाने प्रतिबिम्ब ईश्वर इति वादिनं प्रति

का तात्पर्य कथन में है । इससे उस को प्रौढिवाद कहते हैं । प्रतिबिम्ब को  
मिथ्यात्व मान कर महा वाक्यों में मुख्य समानाधिकरण भी प्रतिपादन  
कर सकते हैं । इस रीति से अपना उत्कर्ष बोधन किया है । ( विद्या-  
रण्य के कहे हुए चेतन के चारों भेदों का अनुवाद ) इस रीति से अन्तः  
करण में आभास जीव है, वह विज्ञानमय कोश रूप है । बुद्धि वासना-  
विशिष्ट अज्ञान में आभास ईश्वर है, वह आनन्द मय कोश रूप है ।  
दोनों का स्वरूप मिथ्या है । कूटस्थ और जीव का अन्योन्या ध्यास है ।  
और ब्रह्म चेतन ईश्वर का अन्योन्याध्यास है । इससे जीव में कूटस्थ  
धर्म के आरोप से कहीं पारमार्थिक ब्रह्मता भी कही है । इसी तरह  
ईश्वर में अध्यासिक ब्रह्मत्व की विवक्षा से कहीं वेदान्त वेद्यत्वादिक धर्म  
कहे हैं । इस लिये चेतन के चार भेद हैं यह किया चित्र दीप में  
दिखलायी है । ( विद्यारण्य स्वामी के मतमें उक्त बुद्धि वासना में  
प्रतिबिम्ब की ईश्वरता का खंडन ) परन्तु बुद्धि वासना में प्रतिबिम्ब को

एषा पृच्छा संभवति । ईश्वरस्योपाधि रज्ञानं वा वासनास-  
हितमज्ञानं वा । केवल वासना वेति । केवलमज्ञानं कारण मीश्वर  
भावस्येति चेत् । बुद्धि वासना विशिष्टे ऽज्ञाने प्रातिविम्बस्य  
ईश्वरता कथनं विरुध्येत । वासनाप्रकारताक मज्ञानमीश्वर-  
ता कारण मिति चेत् । तर्हि अज्ञानं मेव कारण मिति  
वक्तव्यं । वासना विशिष्टमज्ञानमुपाधिरिति कथनं निष्फल  
मेव । यदि स्वामिभक्ताः केवले चाज्ञाने उपाधौ ईश्वरस्य  
चेश्वरत्वं स्वीकुर्वन्ति सर्वज्ञता लाभार्थं तदप्यसंगतम् । कुतः ।  
अज्ञानस्य सत्त्वांशस्यैव सर्व गोचर वृत्त्या सर्वज्ञता लाभ

ईश्वरता ठीक नहीं है । ऐसे आनन्द मय कोश की ईश्वरता का  
कथन भी संभव नहीं है । जैसा कि बुद्धि वासना विशिष्ट अज्ञान  
में प्रतिविम्ब को जो ईश्वर कहते हैं, उनसे यह पूछना चाहिये  
कि ईश्वर भाव की उपाधि केवल अज्ञान है, अथवा वासना सहित  
अज्ञान है, अथवा केवल वासना है । जो प्रथम पक्ष माना जाय तो  
बुद्धि विशिष्ट अज्ञान में प्रतिविम्ब को ईश्वरता के कथनसे विरोध  
होगा । जो द्वितीय पक्ष कहें तो केवल अज्ञान को ही ईश्वर भाव की  
उपाधि मानना चाहिये । क्यों कि बुद्धि वासना विशिष्ट अज्ञान को  
ईश्वर की उपाधि कहना निष्फल है । यदि विद्यारण्य स्वामी का भक्त इस  
प्रकार कहे कि केवल अज्ञान को ईश्वर की उपाधि मानते हैं तो  
ईश्वर में सर्वज्ञता सिद्ध नहीं होती है । इससे सर्वज्ञता के लाभार्थ  
बुद्धि वासना को भी अज्ञान का विशेषण माना है । यह कथन भी  
असंगत है । क्योंकि अज्ञानस्थ सत्त्वांश की सर्व गोचर वृत्ति से ही

संभवे बुद्धिवासनायाः प्रकारतात्वज्ञाने निष्फलैव ।  
 अज्ञानस्य सत्त्वांशवृत्तयैव सर्वज्ञता वेदांतनय विद्धिर्मन्यते  
 संभवात् । नतु बुद्धिवासनातः सर्वज्ञतासिद्धिः । एकस्या  
 बुद्धिवासनायाः सकल पदार्थ गोचरता न संभवेत् । ततः  
 सकल बुद्धि वासनाया अज्ञाने विशेषणता मंतव्या । सांच  
 प्रलयकाल मंतरा एक कालावच्छेदेन सद्भावासंभवात् ।  
 न सर्वज्ञतासिद्धिर्बुद्धि वासनातः । अत एव बुद्धि वासना  
 सहित मज्ञान मीश्वरोपाधिः । एष द्वितीयः पक्षोपि भवता  
 मेव विपक्षः । केवल वासनैवेश्वरो पाधिरिति तृतीयः  
 पक्षश्चेद्भवतां सुपक्ष स्तत्रापि प्रत्येक वासनायां प्रतिविंव

सर्वज्ञता का लाभ होने के कारण बुद्धि वासना को अज्ञानकी विशेषणता  
 मानना निष्फल है । और अज्ञानस्थ सत्त्वांश की वृत्ति से ही सर्व-  
 ज्ञता संभव होती है । बुद्धि वासना से कभी सर्वज्ञता सिद्ध नहीं  
 होती । क्योंकि एक एक बुद्धि वासना को तो निखिल पदार्थ गोचरत्व  
 संभव नहीं है । इससे सर्वज्ञता लाभ के अर्थ सकल वासना को अज्ञान  
 का विशेषण मानना चाहिये सो प्रलयकाल के बिना एक काल में  
 सर्व वासनाओं का सद्भाव होना संभव नहीं है । इससे सर्वज्ञता की  
 सिद्धि वासना से नहीं होती है । इस रीति से ही वासना सहित अज्ञान  
 ईश्वर की उपाधि है । यह द्वितीय पक्ष भी ठीक नहीं है ।  
 केवल वासना ईश्वर की उपाधि है, यह तृतीय पक्ष है । तो  
 भी यह पूछना चाहिये कि एक एक वासना में प्रतिविंव ईश्वर है,

ईश्वरः । अथवा सकल वासनाया मेकः प्रतिविंवः । प्रत्येक वासनायां प्रतिविंव इवेदीश्वर स्तर्हि वासनानंत्या दीश्वरे-  
प्यानंत्य प्रसंगः । अल्पज्ञता च पृथगीश्वरे प्रसजेत् । इति  
नाद्यः पक्षः । नापि द्वितीयः । सर्व वासनाया मेकः प्रति-  
विंव ईश्वर इति । सर्व वासनायाः प्रलय काल मंतरा  
युगपद संभवात् । अत श्वानेक वासनाया मनेके चेश्वरा  
अल्पज्ञाश्व जीववदुद्भवेयुः । इत्यतः । अज्ञान मेवेश्वरो-  
पाधिरिति मन्तव्यम् । आनन्द मय कोशोपि नेश्वर इति  
प्रदर्श्यते । तथाहि । आनन्द मय कोशस्य ईश्वरतां कथनं  
स्वामिनो ह्य संगतम् । स्थूलावस्थाविशिष्ट प्रतिविंव

अथवा सकल वासनाओं में एक प्रतिविंव ईश्वर है । जो प्रथम पक्ष कहें  
तो जीव का बुद्धि की वासना अनन्त होने से उन में प्रतिविंव  
ईश्वर भी अनन्त होंगे । और एक एक वासना को अल्प गोचरता  
होने से उन में प्रतिविंव रूप अनन्त ईश्वर भी अल्पज्ञ ही होंगे । सर्व  
वासनाओं में एक प्रतिविंव मानें तो सर्व वासना प्रलय के बिना  
एक समय हो नहीं सकती । और अनेक उपाधि में अनेक ही प्रति-  
विंव होते हैं । इस वास्ते सर्व वासनाओं में एक प्रतिविंव सम्भव  
नहीं हो सकता । इस रीति से केवल अज्ञान ही (माया) ईश्वर की उपाधि  
है । ( विद्यारण्य स्वामी के सिद्धान्त में उक्त आनन्द मय कोश की  
ईश्वरता का खंडन ) विद्यारण्य स्वामी ने चित्रदीप में वासना का  
निष्फल अनुसरण किया है । उस तरह के आनन्द मय कोश की  
ईश्वरता कहना भी असंगत है । क्योंकि जाग्रत स्वप्न में स्थूलाव-

सहित मंतः करणं विज्ञानमय मुक्तं चित्रदीपे । सर्वं विज्ञानं  
मयो जीवः सुषुप्ति काले विलीनः । सूक्ष्मरूपः । आनन्द-  
मय उच्यते । स आनन्द मय ईश्वर एवेति । असावीश्वर-  
श्चेत् स्वागिमते । जाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्ते रभावात् । आनन्द-  
मय कोशस्याभावे सति जाग्रति स्वप्ने च काले ईश्वराभावः  
प्रसजेत् । अनंतानंत जीवानां च अनंतासु सुषुप्तिषु ईश्वर-  
स्याप्यनंतता प्रसंगः पुनरुज्जृम्भेत । जीवस्यैते पंच  
कोशाः । स्वोक्त्यापि स्वामिनो विरोधः संपद्येत । माण्डू-  
क्योपनिषदि चानन्द मय कोशस्य सर्वज्ञता सर्वेश्वरता  
कथनस्यायमाभिप्रायः । जीवस्यैवावस्थात्रयम् । विश्व

स्था विशिष्ट प्रतिविम्ब सहित अंतः करण को विज्ञानमय कहते हैं ।  
विज्ञान मय जीव ही सुषुप्ति काल में सूक्ष्म रूप से भी लीन हुआ  
आनन्द मय होता है । उसको ईश्वर मानें तो जाग्रत्स्वप्न में अंतः-  
करण की विलीन अवस्था रूप आनन्द मय के अभाव से ईश्वर का  
भी अभाव होना चाहिये । और अनन्त पुरुषों की सुषुप्ति में अनंत  
ईश्वर होने चाहियें । जीव के पञ्च कोश सकल ग्रंथकारों ने कहे हैं ।  
और पञ्च कोश विवेक में विद्यारण्य स्वामी ने स्वयं भी जीव के पंच  
कोश माने हैं । आनन्द मय को ईश्वर मानें तो सब वचन असंगत  
हो जायेंगे । इससे आनन्द मय को ईश्वर कहना सर्वथा ठीक नहीं है ।  
( माण्डूक्योपनिषदुक्त आनन्द मय की सर्वज्ञता आदि का अभिप्राय )  
और माण्डूक्योपनिषद में आनन्द मय की सर्वज्ञता सर्वेश्वरता कही है ।  
इससे भी आनन्द मय की ईश्वरत्व सिद्ध नहीं होती । क्योंकि माण्डूक्य

तैजस प्राज्ञ भेदेन भिन्नं प्रदर्शितम् । तथा चेश्वरस्यापि विराट्  
हिरण्यगर्भः अव्याकृतः । इति । अवस्था त्रयं भिन्नं प्रदर्शि-  
तम् । तत्र माण्डूक्योपनिषदि । विश्व विराजोः । तैजस,  
हिरण्यगर्भयोः प्राज्ञेश्वरयोः अभेद चिन्तनार्थं भव, ईश्वरस्य

में यह अर्थ है । विश्व तेजस प्राज्ञभेद से जीव के तीन स्वरूप हैं । विराट्,  
हिरण्य गर्भ, अव्याकृत भेद से ईश्वर के भी तीन भेद हैं । यद्यपि हिरण्यगर्भ  
को जीवता सकल उपनिषत् में प्रसिद्ध है । हिरण्यगर्भ की प्राप्ति के  
लिये उपासना उपनिषत् में प्रसिद्ध है । और उपनिषद् उपासना कर्त्ता  
जीव को ही कल्पान्तर में विराट् रूप की प्राप्ति होती है । और हिरण्यगर्भ  
के ऐश्वर्य से विराट् का ऐश्वर्य न्यून है । ईश्वर का ऐश्वर्य सब से उत्कृष्ट है ।  
ईश्वर में अपकृष्ट ऐश्वर्य कभी संभव नहीं हो सकता । उस हिरण्य गर्भ का  
पुत्र विराट् होता है । उसको क्षुधा पिपासा की वाधा होती है ( यह गाथा  
पुराणों में प्रसिद्ध है ) इसकारण हिरण्यगर्भ और विराट् को ईश्वरता का  
कथन उचित नहीं है । तथापि सत्यलोकवासी सूक्ष्म समष्टि का अभिमानी  
सुखभोक्ता हिरण्यगर्भ तो जीव है । और स्थूल समष्टि का अभिमानी  
विराट् जीव है । और सूक्ष्म प्रपञ्चका प्रेरक अंतर्दामी भी हिरण्यगर्भ शब्द  
का अर्थ है । ऐसे ही स्थूल प्रपञ्चका प्रेरक अंतर्दामी विराट् शब्द का अर्थ है ।  
चेतन प्रतिविवर्धन अज्ञानरूप अव्याकृत ही सूक्ष्म सृष्टिकाल में उसका  
प्रेरक होता है । उस समय हिरण्य गर्भ संज्ञा होती है, स्थूल सृष्टि काल में  
उसका प्रेरक होता है । उस समय विराट् संज्ञा होती है । इस रीति से जीव  
में और ईश्वर में हिरण्यगर्भ शब्द की प्रवृत्ति होती है । परन्तु सूक्ष्म  
स्थूल के अभिमानी जीव में तो हिरण्यगर्भ शब्द और विराट् शब्द की  
शक्ति प्रवृत्ति है- और द्विविध प्रपञ्च के प्रेरक ईश्वर में उन शब्दों की गौणी  
वृत्ति है । जिस तरह जीव रूप हिरण्यगर्भ का और विराट् का स्वीयता

सर्वज्ञत्व, मानन्द मय कोशे विवक्षितम् । प्रज्ञारूप जीवस्ये-  
 श्वरता सिद्धये । नत्वीश्वरः सदानन्दमय कोश रूपः ।  
 यथा विश्व विराजोरभेदचितने वैश्वानरस्य । एकोन  
 विंशति मुखानि प्रदर्शितानि चतुर्दश त्रिपुटिः ( पंच-  
 ज्ञानेन्द्रियाणि पंचकर्मेन्द्रियाणि मनो बुद्धि-चित्त-अहंकाराः )  
 पंच प्राणाः एतानि मुखानि विश्वस्यभोगसाधनानि वैश्वानरे

संबंध सूक्ष्म स्थूल प्रपंच से है, उसी तरह ईश्वर का भी सूक्ष्म स्थूल प्रपंच से प्रयत्ना संबंध है । इससे सूक्ष्म दृष्टि संबंधित्व रूप हिरण्यगर्भ वृत्ति गुण के योग से ईश्वर में हिरण्यगर्भ शब्द की गौणी वृत्ति है । ऐसे ही स्थूल सृष्टि सम्बन्धित्व रूप विराट् वृत्ति गुण के योग से ईश्वर में विराट् शब्द की गौणी वृत्ति है । इस रीति से हिरण्यगर्भ विराट् शब्द के जीव ईश्वर दोनों अर्थ हैं । जिस प्रसंग में जो अर्थ सम्भव हो उसका ग्रहण करते हैं । और गुरु सम्प्रदाय के बिना वेदान्त ग्रन्थ का जो अवलोकन करते हैं, उनको पूर्वोक्त अवस्था का ज्ञान नहीं होता है । इस वास्ते हिरण्यगर्भ विराट् शब्द द्वारा कहीं जीव का, कहीं ईश्वर का संभव देखकर मोह को प्राप्त होते हैं । माण्डूक्य उपनिषद् में त्रिविध जीव का त्रिविध ईश्वर से अभेद चिंतन लिखा है । जिस मंद बुद्धि पुरुष को महावाक्य विचार से तत्त्व साक्षात्कार नहीं होता, उसको प्रणव चिंतन का प्रकार माण्डूक्य में कहा है । वहां विश्व विराट् का और तैजस हिरण्यगर्भ का तथा प्राज्ञ ईश्वर का अभेद चिंतन लिखा है । इसी वास्ते ईश्वर के धर्म सर्वज्ञतादिक प्राज्ञ रूप आनन्दमय में अभेद चिन्तन के अर्थ कहते हैं । आनन्द मयको ईश्वरता विवक्षा से नहीं कहते हैं । जैसे विश्वविराट् के अभेद चिन्तन के अर्थ वैश्वानर के उन्नीस मुख कहे हैं । चतुर्दश त्रिपुटी और पंचप्राण ये उन्नीस विश्व के भोग साधन होने से विश्व के मुख हैं । और वैश्वानर

प्रदर्शितानि । वैश्वानरस्तत्रेश्वरः । विराट् नाम्ना । वस्तु-  
तस्तु तद्रूपेणैव चिंतन मिति नायं नियमः । वस्त्वंतरेणापि  
चिंतन संभवात् । शाखा चन्द्रवत् । ब्रह्मानंद नाम  
ग्रंथे । जीवस्यवा वस्था विशेषः आनंद मय कोशः ।  
इति । उपासनधियैव, ईश्वरता प्रदर्शने तात्पर्यम् । स्वामि-

ईश्वर है । उसको भोग नहीं होता है । इस लिये विश्व विराट् के अभेद  
चिन्तन के वास्ते ही विश्व के भोग साधन पदार्थों को वैश्वानर की भोग  
साधनता कही है । विराट् को वैश्वानर कहते हैं । माण्डूक्य वचन का अभेद  
चिन्तन में तात्पर्य है । वस्तु के स्वरूप के अनुसार ही चिन्तन होता है,  
यह नियम नहीं है, किन्तु अन्य रूप से भी चिन्तन होता है । इससे  
माण्डूक्य वचन से आनन्द मय की ईश्वरता सिद्ध नहीं हो सकती है ।  
( आनन्द मय की ईश्वरता में विद्यारण्य स्वामी के तात्पर्यका अभाव ) और  
विद्यारण्य स्वामी ने भी ब्रह्मानन्द नाम ग्रन्थ में “ जीवकी अवस्था विशेष  
आनन्द मय कोश है ” यह लिखा है, वहां यह प्रसंग है । जाग्रत्स्वप्न में भोग देने  
वाले कर्म के समुदाय का नाश होता है । और निद्रा रूप से विलीन अन्तः  
करण का भोग देने वाले कर्म के वश से घनीभाव होता है, उसको  
विज्ञान मय कहते हैं । उसको ही विज्ञान मय सुषुप्ति में विलीन अवस्था  
वाले अन्तः करण रूप उपाधि के सम्बन्ध से आनन्दमय कहते  
हैं । इस रीति से विज्ञान मय की अवस्था विशेष ही आनन्द मय  
कहा है । इससे विद्यारण्य स्वामी को भी आनन्द मय कोश में जीवत्व ही  
इष्ट है । यद्यपि विलक्षण लेख देख कर और परम्परा वचन में परम्परा से  
यह कहते हैं, पांच विवेक और पांच दीप तो विद्यारण्य कृत है, और पांच  
आनन्द भारती तीर्थ कृत हैं । तथापि एक ही ग्रन्थ में पूर्व उत्तर का विरोध  
संभव नहीं हो सक्ता है । इससे पंच दशी ग्रन्थ में आनन्द मय की



नोपि कूटस्थस्य जीवे चान्तर्भावः । दृक्दृश्य-विवेक-  
 नामक ग्रन्थे स्वामिनैव लिखितः अतश्चेतनानां त्रय-  
 एव भेदाः । पारमार्थिक एको जीवः । व्यावहारिको  
 द्वितीयः । प्रातिभासिक तृतीयः । तत्रायं विवेकः । स्थूल-  
 सूक्ष्म भेद द्वया वच्छिन्नः कूटस्थ चेतनः पारमार्थिको जीवः ।  
 तस्य ब्रह्मणि मुख्यो ऽभेदो महावाक्ये । मायावृत्ते कूटस्थे  
 कल्पिते चांतःकरणे चिदाभासः स्थूलसूक्ष्मदेह द्वयाभिमान-  
 कर्ता व्यावहारिको जीवः । ब्रह्म ज्ञान मंतरा पूर्वं तस्य बाधो  
 न भवति । एता वतैव सांसारिको व्यावहारिकश्च जीवो  
 भवति । निद्रारूप माया समावृत्ते व्यावहारिके जीवे धिष्ठानं-

ईश्वरता विवक्षित नहीं है । और चित्र दीप में उसकी ईश्वरता कही है ।  
 सो माण्डूक्य वचन की तरह चिंतनीय ईश्वरा भेद के तात्पर्य से कही है ।  
 आनन्दमय की ईश्वरता में विद्यारण्य स्वामी का तात्पर्य नहीं है । इस रीति  
 से विद्यारण्य स्वामी ने चेतन के चार भेद चित्र दीप में कहे हैं ।  
 ( विद्यारण्य स्वामी के सहित चेतन के त्रिविध भेदों का स्वीकार ) दृग्दृश्य  
 विवेक नाम ग्रन्थ में विद्यारण्य स्वामी ने कूटस्थ का जीव में अन्तर्भाव  
 लिखा है, तथापि पारमार्थिक व्यावहारिक प्रातिभासिक भेद से जीव तीन  
 प्रकार का है । स्थूल सूक्ष्म भेद द्वयावच्छिन्न कूटस्थ चेतन पारमार्थिक  
 जीव है । उसका ब्रह्म से मुख्य अभेद है । माया से आवृत कूटस्थ में  
 कल्पित अन्तःकरण में चिदाभास है, वह देह द्वय में अभिमान कर्ता  
 व्यावहारिक जीव है । ब्रह्म ज्ञान से पूर्व उसका बाध नहीं होता, इस वास्ते  
 व्यावहारिक है । निद्रारूप माया से आवृत व्यावहारिक जीव रूप अधि-

रूपं कल्पितः प्रातिभासिको जीवः स्वप्नावस्थायां भवति । तस्य प्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्याहंममाभिमानी प्रातिभासिको यो जीवः तस्य ब्रह्मज्ञानं मन्तरैव जाग्रत्प्रपञ्चावबोधेन प्रातिभासिक प्रपञ्चं विशिष्टं प्रातिभासिक जीवस्य निवृत्त्या प्रोक्ता सत्य एव भेदा भवन्ति चेतनानाम् । जीव एवांतर्भावात् कूटस्थस्य कूटस्थ जीवयोर्भेदाभावात् । अतो जीवश्चेश्वरश्च शुद्ध चेतनश्च त्रिविध एव चेतनः सर्वसम्मतः । शुद्ध चेतनो ब्रह्माभिधो वेदान्त नये । अयं विद्यारण्य स्वामिनये, प्रतिविम्बस्य विम्बभूते ब्रह्मण्येवाभेदो भवति । नतु ईश्वरे ईश्वरस्यापि प्रतिविम्बत्वात् । प्रतिविम्बयो रभेदस्या-

ष्ठान में कल्पित प्रातिभासिक जीव है । स्वप्न अवस्था में प्रातिभासिक प्रपञ्च का अहंममाभिमानी प्रातिभासिक जीव है । ब्रह्मज्ञान के बिना ही जाग्रत्प्रपञ्च के बोधसे प्रातिभासिक प्रपञ्च की निवृत्ति काल में व्यावहारिक जीव के बोधसे प्रातिभासिक जीव की निवृत्ति होती है । इस रीति से कूटस्थ का जीव में अन्तर्भाव है । इस लिये जीव ईश्वर शुद्ध चेतन भेद से त्रिविध चेतन है । यह पक्ष सब को संमत है । और वार्तिक वचन के अनुकूल है । (जीव का मोक्ष दशा में उक्त पक्षों के विषय में शुद्ध ब्रह्म से और विवरण पक्ष विषय में ईश्वरसे अभेद) पूर्वोक्त सब पक्षों में जीव की तरह ईश्वर भी प्रतिविम्ब रूप है । इस वास्ते ईश्वर से मोक्ष दशा में जीव का अभेद इन के मत में नहीं होता है । क्योंकि उपाधि के अपसरण से एक प्रतिविम्ब का अन्य प्रतिविम्ब से अभेद अनुभव गोचर नहीं, किन्तु विम्ब से ही अभेद होता है । उसी तरह शुद्ध चेतन से ही प्रतिविम्ब रूप जीव का

संभवात् । विवरणकार भूतेषु विंव प्रतिविंवभावस्यै कस्मि-  
 न्ब्रह्मण्येवाधिष्ठाने विंवभावेन कल्पित ईश्वरः प्रतिविंव भावेन  
 कल्पितो जीवः । एकेन चाज्ञानेनोपाधिना ब्रह्मण्याधिष्ठाने  
 ग्रीवास्थे मूर्ध्नि इव । दर्पणेनैव यथा विंव प्रतिविंव भावः कल्पितः ।  
 तत्र विंव ईश्वरो मूर्धा इव सत्यः । प्रतिविंवो जीवोऽप्य मिथ्या ।  
 अतो विंवभूते चेश्वरे सत्ये ब्रह्मणि समन्वयोऽभेदेन संभवति ।  
 इति सर्वेषां मतम् । अथ विवरण कारनये प्रतिविंव विंवयो-  
 र्जीवेश्वरयो र्निरूपणम् । जीवेश्वरयो रज्ञानमेवोपाधिः । तत्र  
 प्रतिविंवो जीवः । विंवईश्वरः । यथा दर्पणे मुखस्य प्रतिविंवः  
 प्रतीयते तत्र न चानिर्वचनीया प्रतिविंवोत्पत्तिः । न च व्याव-  
 हारिकी प्रतिविंवोत्पत्तिः । न च मुखच्छायोत्पत्तिः । किंच ।  
 दर्पण गोचर चाक्षुष वृत्ति दर्पण प्रतिहतं ग्रीवास्थं मुख मेव  
 विषयी करोति । एतद्रीत्या ग्रीवास्थ मुखे एव विंव प्रति-

मोक्ष में अभेद होता है । और विवरणकार के मत में विम्ब चेतन ईश्वर  
 है, उसके मत में ईश्वर से ही जीव का अभेद होता है । ( वेदांत  
 सिद्धान्त में प्रक्रिया के भेद तथा विवरण कारके मत में अज्ञान के  
 विषय प्रतिविंव जीव और विम्ब ईश्वर का निरूपण ) विवरणकार  
 के मत में जीव ईश्वर की उपाधि एक ही अज्ञान है । अज्ञान में  
 प्रतिविम्ब जीव है विंव ईश्वर है । जहां दर्पण में मुख का प्रतिविंव  
 प्रतीत होता है वहां दर्पण में मुख की छाया नहीं है । और दर्पण में  
 अनिर्वचनीय प्रतिविम्ब की उत्पत्ति नहीं है । ऐसे ही व्यावहारिक प्रति-  
 विम्ब की भी उत्पत्ति नहीं है, किंतु दर्पण गोचर चाक्षुष वृत्ति, दर्पण

विंवी भावः प्रतीयते । तत्र ग्रीवास्थं मुखं सत्यम् । तत्र विं  
प्रतिविम्बयोः स्वरूपं मपि सत्यं ग्रीवास्थं मुखं रूपत्वात् ।  
किंतु ग्रीवास्थं मुखे विंस्त्वं प्रतिविम्बत्वमुभयं विंधोधर्मो  
मिथ्या ऽनिर्वचनीयश्च । यथा चाधिष्ठानरूपे मुखे विं  
प्रतिविंवा भावो दर्पणनिर्मितः । तथात्रापि । अधिष्ठाने ब्रह्मणि  
अज्ञानं विनिर्मितं ईश्वरभावो जीवभावश्च । ईश्वरस्येव  
जीवस्यापि स्वरूपं सत्यमेव । अतो मुख्यसामानाधिकरण्यं  
महावाक्ये । इति । उक्तं युक्त्या यद्यपि जीवेश्वरयो रज्ञान  
मेवोपाधिः । तथापि प्रतिविंवे जीवेवाज्ञानं । दर्पणनिरूपि-  
तहस्वत्वादि पीतत्वादि यथा मुखप्रतिविंवे दर्पणस्थे । तथैव

से प्रतिहत होकर ग्रीवास्थ मुखको ही विषय करनी है । इस रीति से  
ग्रीवास्थ मुख में ही विम्बप्रतिविंवा भाव प्रतीत होता है । वह ग्रीवास्थ  
मुख सत्य है । इससे विम्बप्रतिविम्ब का स्वरूप भी ग्रीवास्थ मुख  
रूप होने से सत्य है । परन्तु ग्रीवास्थ मुख में विम्बत्वप्रतिविम्बत्व  
धर्म मिथ्या है । अनिर्वचनीय मिथ्या विम्बत्वप्रतिविंस्त्व का अधि-  
ष्ठान मुख है । इस रीति से विम्ब की तरह प्रतिविंवा का भी स्वरूप  
सत्य होने से दर्पणस्थानी अज्ञान के सन्निधान से शुद्ध चेतन में विं-  
स्थानी ईश्वर की तरह प्रतिविंवस्थानी जीव का भी स्वरूप सत्य है । इस  
से महावाक्यों में मुख्यसामानाधिकरण संभव है, परन्तु विंस्त्व रूप ईश्वरत्व  
और प्रतिविम्बत्व रूप जीवत्व दोनों धर्म मिथ्या हैं । उनका अधिष्ठान  
शुद्ध चेतन है । यद्यपि उक्त रीति से जीव ईश्वर की उपाधि एक अज्ञान  
है, इस वास्ते दोनों को अज्ञान वा सर्वज्ञता होनी चाहिये । तथापि  
दर्पणादिक उपाधि के लघुत्व पीतत्वादिक धर्म का आरोप प्रतिविम्ब में

जीवेश्वरयोरभेदे । अल्पज्ञता सर्वज्ञता न घटेत इति चन्नेवम् ।  
 ग्रीवास्थ मुखे एव भ्रम निरूपितो यथाहि भेदः । तथा  
 धर्मोपि भ्रमात्मक एव । एव मज्ञान मनिर्वर्चनीय मिति ।  
 अज्ञान सद्भावेपि परमार्थतो ऽज्ञाना ऽभावः । ज्ञानात् ।  
 शुद्ध चेतन ब्रह्मेश्वरः । विवरणकार नये । अथ अवच्छे-  
 दक वादि मतम् । प्रतिविंव वाद खण्डनं च । अन्तः करणा-  
 वच्छिन्नो जीवः । अन्तः करणानवच्छिन्न ईश्वरश्च ।

होता है, विम्ब में नहीं । इस लिये आवरण स्वभाव अज्ञान कृत  
 अल्पज्ञता जीव में है । विवरूप ईश्वर में स्वरूप प्रकाश से सर्वज्ञत्व है ।  
 यद्यपि विंव प्रतिविंव का उक्तरीति से अभेद है । इसलिये विम्ब प्रतिविम्ब  
 के धर्मों का कहना सम्भव नहीं है । जो विम्ब प्रतिविंव का भेद होता  
 तो उक्त व्यवस्था संभव हो सकती । तथापि दर्पणस्थलरूप विंव प्रतिवि-  
 म्बत्व का ग्रीवास्थ मुख में भ्रम होता है । भ्रम सिद्ध प्रतिविम्बत्व की  
 अपेक्षा से विम्बत्व व्यवहार होता है । इससे एक मुख में विम्बत्व प्रतिवि-  
 म्बत्व दोनों आरोपित हैं । उसी तरह एक ही मुख में विम्बत्व प्रतिविम्बत्व  
 रूप से धर्मों के भेद का भ्रम होता है । इस भांति से जो विम्ब प्रतिविम्ब  
 के भेद की प्रतीति होती है, उस से उक्त व्यवस्था संभव है । इस रीति से  
 विवरण कारके मतमें अज्ञानमें प्रतिविंव जीव है, और विंव चेतन ईश्वर है ।  
 अज्ञान अनिर्वचनीय है । इस वास्ते अज्ञान सद्भाव काल में भी अज्ञान का  
 परमार्थ से अभाव होने से विम्ब प्रतिविम्ब रूप चेतन ही परमार्थ से शुद्ध  
 चेतन है । इस लिये ईश्वरभाव की प्राप्ति भी शुद्धि ही की प्राप्ति है । (अव-  
 च्छेद वादी द्वारा आभास वाद का खंडन और स्वमत का निरूपण )  
 कोई आचार्य यह कहते हैं कि अंतःकरणवच्छिन्न चेतन जीव है । और

निरूपस्य प्रतिविम्बायोगात् । न प्रतिविम्ब वादो युक्तः । यद्यपि  
निरूपाकाशस्य स्वरूप कूप तडागादौ जला वच्छिन्ने  
प्रतिविम्ब व्यवहारो ऽस्ति । तस्याकाशस्य संभ्रान्त्या  
कल्पित रूपस्यैव प्रतिविम्बी भावस्तत्र । अतश्च कल्पितस्य  
चा कल्पित रूपादौ प्रतिविम्ब दर्शनात् निरूपस्य निरूपो-  
पाधौ तु तथाप्य संभवात् । निरूपयो जीवेश्वरयो निरूपे-  
ऽतः करणे अज्ञाने वा माया ऽपर पर्याये प्रतिविम्बा संभवः ।  
रूप रहित शब्दस्य रूपा-सद्भावे चाकाशे प्रतिध्वनिः प्रतिविम्बः ।  
इति तेषा मुक्ति रपि न युक्ति सहा । आकाशस्य कल्पित

अंतःकरण से अनवच्छिन्न चेतन ईश्वर है । नीरूप चेतन का प्रतिविम्ब संभव  
नहीं हो सकता है । यद्यपि कूप तडागादि जलगत आकाश में नीलता  
विशालता के भाव होने से “ नीलं नभः । विशालं नभः ” ऐसी प्रतीति  
होती है । इस से विशालता विशिष्ट और आरोपित नीलता विशिष्ट आ-  
काश का प्रतिविम्ब मानना चाहिये । और आकाश में रूप नहीं है । इससे  
नीरूप का भी प्रतिविम्ब संभव है । तथापि आकाश में भी भ्रान्ति सिद्ध  
आरोपित नील रूप है । चेतन में आरोपित रूप का भी अभाव होने से  
उस का प्रतिविम्ब संभव नहीं होता । जिस पदार्थ में आरोपित वा अना-  
रोपित रूप हो उसका प्रतिविम्ब हो सकता है । सर्वथा रूप रहित का  
प्रतिविम्ब नहीं होता है । और निरूपाधि में तो सर्वथा प्रतिविम्ब संभव  
है ही नहीं । क्यों कि स्वरूप वाले दर्पणादिकों में ही प्रतिविम्ब देखा जाता  
है । इससे नीरूप अंतःकरण में वा नीरूप अविद्या में नीरूप चेतन का  
प्रतिविम्ब संभव नहीं होता है । और रूप रहित शब्द का नीरूप आकाश  
में जैसे प्रतिध्वनि रूप प्रतिविम्ब कहते हैं, सो भी असंगत है । क्यों कि

रूपत्वात् । प्रतिध्वनेश्च प्रतिविम्बी भावा दगुणत्व माकाशस्य संपद्येत । न च भेरी दंडादि संयोग जन्य पार्थिवध्वनि स्तत्संमुखे देशे पाषाणाद्यवच्छिन्ने वियति प्रतिध्वनि रूपः शब्द स्तस्य पार्थिवध्वनि निमित्त कारणम् । यत् स्तत्सदृगेव प्रतिध्वनिरतः स प्रतिविम्ब इति चेत् । तस्या अनिर्वचनीयत्वे व्यावहारिकाकाशस्य प्रातिभासिक प्रतिध्वनि रूप प्रतिविम्बस्य गुण कथन माकाशस्यां संभवात् । विवरणकार नयेतु विम्ब प्रतिविम्बयो रभेदात् । पार्थिव ध्वने विम्बस्य प्रतिध्वनि प्रतिविम्बस्या भेदात् पार्थिव गुणो हि शब्दः संपद्येत ।

उक्त रीति से आकाश रूप रहित नहीं होता है । और आकाश में जो प्रतिध्वनि होती है सो शब्द का प्रतिविम्ब नहीं है । क्यों कि जो प्रतिध्वनि को शब्द का प्रतिविम्ब मानें तो आकाश वृत्ति शब्द का अभाव होगा । भेरी दंडादिकों के संयोग से पार्थिव शब्द होता है । उस पार्थिव शब्द से उसके संमुख देश में पाषाणादि अवच्छिन्न आकाश में प्रतिध्वनि रूप शब्द होता है । उस प्रतिध्वनि शब्द का पार्थिव शब्द निमित्त कारण है । इस लिये पार्थिव ध्वनि के समान ही प्रतिध्वनि होती है । जो प्रतिध्वनि को शब्द का प्रतिविम्ब मानें तो प्रतिविम्ब को अनिर्वचनीय मानते हैं, और विवरण कार के अनुयायी विम्ब स्वरूप ही प्रतिविम्ब को मानते हैं, इन दोनों मतों में आकाश का गुण प्रतिध्वनि नहीं होगा । क्योंकि व्यावहारिक आकाशका गुण प्रातिभासिक ठीक नहीं है । इसलिये अनिर्वचनीय प्रतिविम्ब बादमें प्रतिध्वनि को पार्थिव शब्द का प्रतिविम्ब मानें तो आकाश का गुण कहना सम्भव नहीं है । और विम्ब प्रतिविम्ब के अभेद बाद में पार्थिव शब्द का प्रतिविम्बरूप प्रतिध्वनि का

अतो निर्गुणं वियत् प्रसजेत् । तच्चांशास्त्रीयं स्यात् ।  
स्वोक्त्यापि विरोधः संपद्येत । आकाशे गुणांगीकारस्य  
सर्वनयेपि दर्शनात् । अतश्च स्वतंत्र आकाश उपादानं  
शब्दस्य । निमित्तं तु पार्थिवादिध्वने रिति सिद्धम् । एतेन  
रूप रहितस्या आकाशस्य कूप देशे विशालता प्रतीतिवत्  
प्रतिविम्बवादो ऽपि निरस्तः । कूपस्थ जलोदेः सरूपत्वात्  
भवति तत्र विम्ब प्रतिविम्ब भावः । अत्रत्वाधाराधेययो  
रुभयो रंतःकरण जीवयोररूपत्वात् । मायेश्वरयोश्च

अपने विम्ब से अभेद होने से पृथिवी का गुण प्रतिध्वनि होगा, इससे  
प्रतिध्वनि को शब्द का विम्ब मानें तो किसी प्रकार से आकाश का गुण  
प्रतिध्वनि है । यह कथन सम्भव नहीं हो सकता । और प्रतिध्वनि से  
भिन्न शब्द पृथ्वी जल अग्नि वायु के हैं- आकाश में अन्य प्रकार का  
शब्द नहीं है । इस वास्ते शब्द रहित ही आकाश होगा । और शब्द रहित  
आकाश है, यह मत अशास्त्रीय है । भूत विवेक में विद्यारण्य स्वामी ने  
यह कहा है कि कट कटा शब्द पृथिवी का है । चुल चुल शब्द जल का है ।  
भुक् भुक् शब्द अग्नि का है । सीसी शब्द वायु का है । प्रतिध्वनिरूप  
शब्द आकाश का है । उसी तरह अन्य ग्रन्थ-कारों ने भी आकाश का  
गुण ही प्रतिध्वनि कहा है । इस शब्द का प्रतिविम्ब प्रतिध्वनि नहीं,  
किन्तु आकाश का स्वतन्त्र शब्द प्रतिध्वनि है । उसका उपादान कारण  
आकाश है, और भेरी आदिकों में जो पार्थिव ध्वनि होती है । वह  
प्रतिध्वनि का निमित्त कारण है । इससे रूप रहित प्रतिविम्ब सम्भव  
नहीं होता । जो प्रतिविम्ब वादी इस रीति से कहे कि कूपादिकों के  
आकाश में “विशाल आकाशम्” यह प्रतीति होती है और कूप देश के



विंव प्रतिविंव भावोन घटते । इत्यवच्छिन्न वादिना निरस्तः  
 प्रतिविंववादः । अथावच्छिन्नवादो निरस्यते । अन्तःकर-  
 णावच्छिन्नो जीवः । अन्तःकरणानवच्छिन्न ईश्वरः । इति  
 चेत् । अन्तःकरणा वच्छिन्न जीव व्याप्ते, ईश्वर सदभावा-  
 न्निरीश्वरं जगत्प्रसजेत् । ब्रह्मांड बाह्य देशीय ईश्वरः इति  
 स्वीकारेऽप्यन्तर्यामित्व मीश्वरस्य न सिद्ध्येत् श्रुति रपि विरु-  
 ध्येत । यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञान मंतरोपमयति । इति । अतो

आकाश में विशालता नहीं है । इस वास्ते बाह्यदेशस्थ रूप रहित विशाल  
 आकाश का कूप जल में प्रतिबिम्ब होने से रूप रहित चेतन का  
 प्रतिविंव सम्भव है । तथापि रूपवाले उपाधि में ही प्रतिविंव  
 होता है । रूप रहित उपाधि में प्रतिविम्ब संभव नहीं है । आकाश के  
 प्रतिविम्ब का उपाधि कूप जल है । उसमें रूप है और अविद्या अन्तः  
 करणादिक रूप रहित हैं । उन में चेतन का प्रतिविम्ब संभव नहीं है ।  
 अतः अन्तः करणावच्छिन्न चेतन जीव है । और अन्तःकरण से अनवच्छिन्न  
 चेतन ईश्वर है । ( अवच्छेद वाद का कथन ) अविद्यावच्छिन्न चेतन जीव  
 है, और मायावच्छिन्न चेतन ईश्वर है । ( अन्तःकरण से अवच्छिन्न चेतन  
 जीव और अनवच्छिन्न चेतन ईश्वर है, इस पक्ष का खंडन ) अन्तःकरणा-  
 वच्छिन्नको जीव मानें और अनवच्छिन्न को ईश्वर मानें तो ब्रह्मांड से बाह्य  
 देशस्थ चेतनमें भी ईश्वरता होगी, क्योंकि ब्रह्मांडमें अनन्त जीवों के अनन्त  
 अन्तःकरण व्याप्त हैं । इससे अन्तः करणा न वच्छिन्न चेतन का ब्रह्मांड  
 के मध्य में लाभ संभव नहीं है । जो ब्रह्मांड से बाह्य देश में ही ईश्वर  
 का सद्भाव मानें तो अन्तर्यामी प्रतिपादक वचन से विरोध होगा ।  
 “ यो विज्ञानेतिष्ठन् विज्ञान मंतरोपमयति ”, इस वचन में विज्ञान पद

मायावच्छिन्न चेतन एवेश्वरः । नतु अंतः करणा भावोपाधिक ईश्वरः । तथा विधेवेश्वरे अंतःकरण संवंधाभावः संपद्येत । अभावाच्च सर्वज्ञता न सिध्येत । अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात् । तस्माद विद्योपाधिको जीवः । मायो पाधिकश्चेश्वरः । इत्येवमतं पेशलम् । विद्यारण्य स्वामीतु यथा स्वर्ण निगडा भावेन संचाररोधाभावः । तथांतः करणाभावो पाधिरपि ईश्वर ज्ञाने कारणम् । यथांतः करण संबन्धन जीव ज्ञानं तथा तदभावा द्रव्यज्ञानम् । अविद्या वच्छिन्नाभावे सुख दुःखोदयासम्भवात् । जीवस्य शुद्धत्वात् प्रतीति दर्शनेन कृतनाशादि कल्पनमेव दोषः । कृतनाशाकृताभ्या-

बोध्य जीव देश में ईश्वर का सद्भाव कहा है । इस वास्ते अन्तःकरण से अनवच्छिन्न ईश्वर नहीं है किन्तु माया वच्छिन्न चेतन ही ईश्वर है । यदि अन्तःकरण से अनवच्छिन्न को ईश्वरता मानै तो अन्तःकरण से संवंधाभाव ही ईश्वरता की उपाधि सिद्ध होती है । और ईश्वर में सर्वज्ञतादिक उपाधिकृत है । अभाव रूप उपाधि से सर्वज्ञतादिक धर्मों की सिद्धि नहीं होती है । ( तृप्ति दीप में विद्यारण्य स्वामी के मतमें उक्त अन्तःकरण के संवंध और उसके अभाव के उपाधि का अभिप्राय ) विद्यारण्य स्वामी ने तृप्तिदीप में यह कहा है, कि जैसे अंतःकरण का संवंध उपाधि है । ऐसे ही अन्तः करण संबन्ध का अभाव भी उपाधि है । जिस तरह लोह की शृंखला से सञ्चार का निरोध होता है । ठीक उसी तरह सुवर्ण की शृंखला से भी सञ्चार का निरोध होता है । इस रीति से अन्तः करण के संबन्ध रूप भाव उपाधि से जीव स्वरूप का बोध होता है । और उक्त संबन्ध के

गम प्रसंगादविद्यापाधिरेव जीव इति केचित् । उभयोर्थेयुक्तिः  
पेशलापि अविद्यापाधि जीव इत्येव सुमतम् । अन्यत्र चा  
द्वैते एक जीव वादः । सचार्यचरणेन बृहदारण्य भाष्ये  
निरूपितः । कर्ण दृष्टान्तेन । वेदान्त परिभाषादावपि सप्रसिद्धः ।  
सच्चिदानन्दैकरसे नित्य शुद्ध मुक्त स्वभावे । अविद्यादि  
कल्पितोपि उभय विधौ भावो जीवत्व मीश्वरत्वं चेति न  
संभवति । यथा वन्ध्या सुत कुलालिन संपादिते शश विषाण

अभाव से परमात्म स्वरूप का बोध होता है । इस प्रकार विद्यारण्य  
स्वामी ने अन्तःकरण राहित्य की भी उपाधि कहा है उसका यह  
अभिप्राय है, जैसे अन्तःकरण सम्बन्ध से जीव स्वरूप का बोध  
होता है उसी तरह अन्तःकरण राहित्य से भी ब्रह्म स्वरूप का बोध  
होने से ब्रह्म के बोध का उपयोगी अन्तःकरण राहित्य भी है । इस  
बास्ते विद्यारण्य स्वामी के वचन से भी अभावरूप उपाधि से ईश्वर  
में सर्वज्ञतादिकों की सिद्धि नहीं होती है । (अवच्छेदवाद के भेद पूर्णता  
की समाप्ति ) अतः माया वच्छिन्न चेतन ही ईश्वर है । ईश्वर की उपाधि  
माया सर्व देश में है, इससे ईश्वर में अन्तर्यामिता भी सम्भव  
हो सकती है । और यदि अन्तःकरणावच्छिन्न को जीव मानें तो  
कर्त्ता भोक्ता चेतन के प्रदेशभिन्न हो जावेंगे । अतः कृत का नाश  
और अकृत को प्राप्ति होगी । इससे अविद्यावच्छिन्न चेतन ही  
जीव है । अन्तःकरणावच्छिन्न चेतन जीव नहीं है । इस रीति से कितने  
ही ग्रन्थकार अवच्छेद वाद को ही मानते हैं । और प्रतिविम्बके प्रतिपादक  
श्रुति स्मृति वचनों का विरोध तथा परिहार उन के ग्रन्थों में स्पष्ट है ।  
( सिद्धान्त मुक्तावली कारादिकों के मत से एक जीव वाद का निरूपण )  
सदा असंग नित्य मुक्त चिदानन्द ब्रह्म में कल्पित अविद्यादिकों के

दण्डेन खवारिका स्निग्ध मृदा कलशव्यूह मृग मरीचिका  
जल पुरिते वियतो विव प्रतिविव भावो न घटते । तथैव ।  
अवच्छिन्न वादो विववादश्च प्राचा प्रणाली अलीकैव ।  
वास्तवी उपेयार्था । अलीका एव बहुश उपाया दृष्टा लोके  
यथा कर्णस्य राधापुत्रत्वोत्पाद्यमाना मान जन्य क्लेशा  
भूत् । तथैव जीवस्यापि अविद्यो पस्थापितानेक दुःखादि  
संसर्गः । यथा वा कदाचित् । एकान्ते सूर्योपदेशात् कर्ण

संवन्ध से प्रतिविवता तथा अवच्छिन्नता संभव नहीं है, जैसे मृग तृष्णा  
के जल से पुरित बंध्या सुत कुलाल के द्वारा शश शृंग के दण्ड में संचित  
घट के संवन्ध से आकाश में प्रतिविवता वा अवच्छिन्नता नहीं होती है  
किन्तु आकाश के समान सत्ता वाले जल पुरित घट तड़ागादिकों के  
संवन्ध से ही आकाश में प्रतिविवता और अवच्छिन्नता होती है ।  
अविद्या और उसके कार्य ब्रह्म चेतन के समान सत्ता वाले नहीं हैं ।  
किन्तु स्वतः सत्ता शून्य हैं । और ब्रह्म की सत्ता से सत्ता वाले  
अविद्यादिक हैं । इससे शश शृंगादिकों की तरह अत्यन्त अलीक  
अविद्यादिकों से चेतन का संवन्ध कथन ही संभव नहीं है । उनके  
संवन्ध से प्रतिविवितादिक अत्यन्त दूर हैं । अतः सदा एक इस ब्रह्म है ।  
उसके विषय में अवच्छिन्नता वा प्रतिविवता रूप जीवता संभव नहीं है ।  
किन्तु कल्पित अज्ञान के कल्पित संवन्ध से ब्रह्म से जीवत्व की प्रतीति  
होती है, जैसे अविकारो कुम्भी पुत्र में राधा पुत्रता की प्रतीति भ्रम रूप  
हुई है । उसी तरह प्रतिविवितादिक विकार बिना ही ब्रह्म में जीवत्व भ्रम  
होता है, और प्रतिविव रूप वा अवच्छेद रूप जीव भाव की प्राप्ति नहीं  
होती । विद्या से जीव भावापन्न ब्रह्म ही प्रपञ्च का कल्पक होने से  
सर्वज्ञत्वादिक धर्म सहित ईश्वर भी है । इस प्रथम जीव कल्पित है । जैसे

आत्मानं कुंत्यां सूर्यजातं ज्ञात्वा विगत शोको ऽ भूत् ।  
तथैव जीवोपि ब्रह्म चेतनः । स्वप्न कल्पित गुर्वादि लब्धोप-  
निषन्मार्गे ज्ञानश्चात्मानं ब्रह्म चेतनं बुद्ध्वा विशोको विजरो  
भवति । एको जीवो ऽ स्मिन् जीव वाद पक्षे । जीव कल्पित  
ईश्वरोपि एक एव । अतो न ही श्वरे नानात्वापातः । फल-

स्वप्न कल्पित राजा की सेवा से स्वप्न में फल की प्राप्ति होती है । उसी  
तरह स्वप्न कल्पित ईश्वर भजन से फल की प्राप्ति संभव हो सकती है ।  
इस रीति से अनादि अविद्या के बल से स्वकीय ब्रह्मभाव के आवरण से  
जीवत्व भ्रम होता है । 'तत्त्वमस्यादि' वाक्य जन्य साक्षात्कार से  
जीवत्व भ्रम की निवृत्ति होती है । भ्रम काल में भी जीवत्व नहीं है,  
किन्तु नित्य मुक्त चिदानन्द स्वरूप ब्रह्म ही है । यह पक्ष ही भाष्यकार  
तथा वार्तिक कारने वृहदारण्य के व्याख्यान में कर्ण के दृष्टांत से प्रति-  
पादन किया है । जैसे कुन्ती पुत्र कर्ण को हीन जाति के सम्बंध से  
निकुंष्टता का भ्रम हुआ है, और अनेक विध तिरस्कार जन्य दुःख का  
अनुभव करता हुआ स्वतः सिद्ध कुन्ती पुत्रता निमित्तक उत्कर्ष से  
प्रच्युत हुआ है, फिर कभी एकांत में सूर्य भगवान् ने कहा 'तू राधापुत्र  
नहीं, किन्तु मेरे संबंध से कुन्ती के उदर से उत्पन्न हुआ है' इस प्रकार  
के सूर्य वचन से उसने अपने हीन जाति के भ्रम को त्याग कर स्वतः  
सिद्ध कुन्ती पुत्रता निमित्तक उत्कर्ष को जान लिया । उसी तरह चिदा-  
नन्द ब्रह्म भी अनादि अविद्या के संबंध से जीवत्व भ्रम को प्राप्त होकर  
स्वतः सिद्ध ब्रह्म भाव का विस्मरण करके अनेक विध दुःखों को अनुभव  
करता है । कदाचित् अपने अज्ञान से कल्पित स्वप्न कल्पित आचार्य  
के तुल्य आचार्य द्वारा महावाक्य श्रवण से स्वगोचर विद्या से अविद्या  
की निवृत्ति होने पर नित्य परमानन्द का स्वरूप चैतन्य से अनुभव करता

दोपि उपासनयेश्वरः स्वप्न कल्पित सम्राडिव । जीवानां तु  
बंधनिर्मोकौ स्वप्न कल्पितानां मेव जीवाभासानाम् । यथैक-  
स्यापि द्रष्टुः स्वप्ने नाना पुरुषाः कांक्षांतरे प्रतीयन्ते । केचित्  
व्याघ्रादिभिः पीडिताः । केचित् शस्त्रास्त्र कुशला व्याघ्रा-  
दीनेव पीडयन्तः । केचित्तु कापथावरूढाः क्लिष्टा दृश्यन्ते ।  
सुपथावरूढाश्चापरे प्रमोदमाना गोचरा भवन्ति । तथैव  
जीवाभासाः—ऐहिकामुष्मिकं सुखदुःखा न्यनुभवन्तः प्रती-  
यन्ते । वामदेवा दीना मपि जीवाभासानां मेव मुक्तिर्मुक्तिरिव

है । इस रीति से बृहदारण्य के व्याख्यान में भाष्यकारने और वार्तिकारने  
लिखा है कि जैसे जीवके अविद्या कल्पित आचार्य वेदोपदेशके हेतु हैं, ऐसेही  
ईश्वर भी स्वप्न कल्पित राजा की तरह जीव कल्पित भजन से फलका हेतु  
है । इस मतमें एक जीव वाद है । इसलिये एक जीव कल्पित ईश्वर भी एक  
ही है । नाना ईश्वर की आपत्ति नहीं है । शुक वामदेवादिकों के मुक्ति  
प्रतिपादकं शास्त्र से भी स्वप्न कल्पित नाना पुरुषों की तरह जीवाभास  
ही नाना सिद्ध होते हैं । नाना जीववाद की सिद्धि नहीं होती है । जिस  
तरह स्वप्न में एक द्रष्टा को नाना पुरुष प्रतीत होते हैं, उनमें कोई कोई  
महावन में उत्पथ गामी होने वाले व्याघ्रादि जन्य दुःख का अनुभव  
करता है । कोई कोई राज मार्ग में आरूढ़ होकर स्वनगर को प्राप्त  
होता है । वहां वनमें भ्रमण और स्वनगर की प्राप्ति स्वप्नद्रष्टा की नहीं  
है । किन्तु आभास पुरुष को होता है । उसी तरह अविद्या सहित ब्रह्म  
रूप जीव को बंध मोक्ष की प्राप्ति नहीं, किंतु आभास रूप जीवों को  
बंध मोक्ष की प्रतीति हीनी है । इस पक्ष में किस के ज्ञान से अविद्या  
की निवृत्ति रूप मोक्ष होगा । यह प्रश्न किया जाय तो तेरे ज्ञान से  
ही होगा । यही उत्तर हो सकता है । अथवा किसी के ज्ञान से मोक्ष  
नहीं होता, यह उत्तर है । क्यों कि इस मत में बंध का अत्यन्त असद्भाव

प्रतीयते। एक-जीव वाद पक्षे ऽ स्मिन् जीवस्य त्रैकालिक बंधना भाव उक्तः । कस्य ज्ञानात् कस्य मुक्तिरिति प्रष्टात्व स्मिन्पक्षे भवज्ज्ञानात् भवतो मुक्तिरिति वाच्यः । यद्वा न कस्यापि ज्ञानात् कस्यापि मुक्तिरिति । शुद्ध बुद्ध स्वरूपस्य जीवस्य वस्तुतो बंधना भावात्कुतो मुक्तिरिति चोत्तरम् । मुक्ति वाक्यस्य तु नार्थवादतोक्ता । अस्मिन्पक्षे जीवा भासानामपि अधममध्यमाधिकारिणां श्रवणादावप्रवृत्ते- स्तेषा मपि निर्मोक्ष प्रसंगात् । अत्रायं सिद्धान्तः ।

आत्मा में है । नित्यमुक्त आत्मा का मोक्ष होगा । अथवा हुआ है, यह कथन ठीक नहीं है । इस अभिप्राय से मोक्ष प्रतिपादक वाक्यों को अर्थवाद कहते हैं । और वन्ध है, अब पर्यन्त कोई मुक्त हुआ नहीं । आगे पुरुषार्थ से मोक्ष होगा । इस अभिप्राय से त्रामदेवादिकों के मुक्ति प्रतिपादक वाक्यों को अर्थ वाद नहीं कहा है । क्योंकि जो बंध होने से घाम देवादिकों का मोक्ष नहीं हुआ तो, आगे भी मोक्ष की आशा निष्फल है । इस बुद्धि से श्रवण में प्रवृत्ति का ही अभाव होगा । इस वास्ते आत्मा में बन्धका अत्यन्त असद्भाव है । नित्य मुक्त ब्रह्मरूप आत्मा है । इसका मोक्ष संभव नहीं है यह उत्तम भूमिका रूढ़ विद्वान का निश्चय है । (वेदान्त सिद्धान्त की नाना प्रक्रिया का तात्पर्य तथा समस्त अद्वैत ग्रन्थों के तात्पर्य का विषय ) नित्य मुक्त आत्म स्वरूप के ज्ञान से दुःख परि- हार और सुख की प्राप्ति के निमित्त अनेक विध कर्तव्य और बुद्धि-जन्य बलेश की निवृत्ति ही वेदान्त श्रवण का फल है । आत्म स्वरूप में बंध का नाश रूप या परमानन्द की प्राप्ति रूप मोक्ष वेदान्त श्रवण का फल नहीं है । वेदान्त श्रवण से पूर्व भी आत्मा

जीवस्य सुख दुःखादे दृढ प्रतीत्या वेदान्त श्रवण मननानादौ प्रवृत्तिः । तत्फल मानंदानुभव रूपम् । तच्च स्वतः सिद्धम् । न व्यापार जन्यम् । भ्रान्त्यैव प्रवृत्तिः । प्रवृत्त्या चा ज्ञान मात्र निवृत्तिः । फलं तु सिद्ध मेव । यस्य च न भ्रान्ति स्तस्य प्रवृत्तेरप्यसंभवः । प्रवृत्तिश्चेल्लोक संग्रहार्था श्री-मदीश्वरवत् । उभय विधो हि वादः । एक जीव वादो बहुजीव वादश्च सुप्रसिद्धः । तथापि । एकजीव वादो न बहुमतः । बहु जीव वादस्तु सर्व संमतः । ईश्वरस्तु सर्वनये एक एव । शुद्धो विमुक्तश्च सर्व प्राणिनां कर्म फलदः । वाचस्पति मिश्रनयेतु । जीवा नाना । तैः कल्पितः पृथक् नाना चेश्वरः सर्वज्ञ एव । प्रपंचाश्च नाना चेति । उक्ताश्चेते उपा-

में बंध का लेश नहीं है, तथापि अत्यन्त असत् बंध की प्रतीति होती है । इस वास्ते भ्रम से ही वेदान्त श्रवण में प्रवृत्ति होती है, जिसको बंध भ्रम नहीं होता उसकी प्रवृत्ति नहीं होती सकल अद्वैत शास्त्र का इस पक्ष में तात्पर्य है । ( जीव ईश्वर के पक्ष में सब ग्रन्थों की संमति का एकत्र निर्णय ) इस रीति से जीव ईश्वर का स्वरूप निरूपण ग्रन्थकारों ने बहुत विस्तार से लिखा है । वहां जीव के स्वरूप में तो एकल अनेकल का विवाद है, किन्तु सर्व मत में ईश्वर एक ही है । और सर्वज्ञ है । नित्य मुक्त है । ईश्वर में आवरण का अंगीकार किसी अद्वैत वाद के ग्रंथ में नहीं है । यदि ईश्वर में आवरण कहा जाय तो वह वेदान्त संप्रदाय से बहिर्भूत है । परंतु नाना अज्ञान वाद में जीवाश्रित ब्रह्म विषयक अज्ञान है । यह वाचस्पति का मत है । यहां जीव के अज्ञान से कल्पित ईश्वर और प्रपंच को नाना मानते हैं । तथापि जीव के अज्ञान



याः । उपेय प्रति पत्यर्था भ्रात्यैव कल्पिताः । मिथ्या ।  
 एक एव ब्रह्म चेतन उपेयः सर्वो पायैरिति सिद्धांतः ।  
 विवरणकार नये प्रतिविंव निरूपणम् । अथ दर्पणा दिना  
 प्रतिहत नेत्र रश्मिभिः । ग्रीवास्थ मुखमेव विषयी क्रियते ।  
 स एव प्रतिविंवी भूतो विंव उभय विधे ग्रीवास्थ मुखे  
 व्यवहिते । वस्तु तस्तु विंव प्रति विंव नं मुखाद भिन्ने मेव ।  
 द्रष्टुरन्यदपि वस्तु दर्पणाभि मुखी भवदुद्भूत रूपं, नेत्र  
 गोचरम्भवति । तदपि तदभिन्न मेव । तत्तद्वस्तुन स्तस्य  
 रूपादभिन्न मेव । नेत्र रश्मयो हि प्रतिहताः स्वनेत्र गोलके एव  
 प्रत्यभि मुखी भवतो हि भवंति, इति नियमा भावात् । शंक-

से कल्पित ईश्वर को भी सर्वज्ञ ही मानते हैं । ईश्वर में आवरण का  
 अंगीकार नहीं है । ( विवरणकार की रीति से प्रतिविम्ब के स्वरूप का  
 निरूपण ) जीव ईश्वर के स्वरूप निरूपण में प्रतिविम्ब का स्वरूप  
 निरूपण करते हैं । विवरणकार के मत में दर्पणादिक उपाधि से प्रतिहत  
 नेत्र की रश्मि ग्रीवास्थ मुख को विषयक रीति है । वहां दृष्टा से भिन्न  
 पदार्थ का भी दर्पण से अभिमुखता रूप सम्बन्ध होता है । वहां दर्पण  
 का सम्बन्धी होकर प्रतिहत नेत्र के दृष्टा से भिन्न भी दर्पणाभिमुख  
 पदार्थ से सम्बन्ध होकर स्वस्थान में ही उसका साक्षात्कार होता  
 है । जहां अनेक पदार्थ दर्पण के अभिमुख हैं, वहां प्रतिहत नेत्र से अनेक  
 पदार्थों का साक्षात्कार होता है । दर्पणाभिमुख जो अद्भूत रूपवान् हो,  
 उसमें प्रतिहत नेत्र जन्य साक्षात्कार भी योग्यता है । इससे दर्पणाभिमुख  
 पदार्थ के सम्मुख नेत्रकी वृत्ति जाती है । स्वगोलक में नेत्र की वृत्ति आती  
 है । यह नियम नहीं । इस रीति से विवरणकार के मतमें ग्रीवास्थ मुखका ही

ते चात्र कश्चित् । यदि प्रतिहत नेत्र रश्मिना नेत्रेण विंव-  
मेवाभि मुखी क्रियते तदा सूर्य रश्मि प्रतिहत नेत्रेण  
जले सूर्यस्य विप्रकृष्टत्वात् रूपा योग्यत्वे भिन्नं  
प्रतिविंव नं मंतव्यं सूर्यस्य जले । अतस्त्वसार्वत्रिकत्वा-  
न्नाभेदः प्रतिविंव विंवयोः । यदि विंव लोभेन जलो पाधि  
प्रतिहत नेत्ररश्मिना नेत्रेण विंवो नुभूयते । इति । तदा सिक-  
ताव लोको न संभवेत् । इति चेन्न । जलो पाधि प्रतिहत  
रश्मि चक्षुषो हि सूर्योपहतेरभावात् । केचि द्रश्मयो विंवं  
गृह्णन्ति केचित् सिकतां च गृह्णन्ति । इति प्रतिविंव वादः ।

साक्षात्कार होता है । परंतु पूर्वाभिमुख ग्रीवास्थ मुख में प्रत्यङ्मुखत्वं दर्पण-  
स्थल स्वभिन्नत्व भ्रम होता है । इससे दर्पण में पूर्वाभिमुख प्रतिविम्ब  
है । और मेरे मुख से भिन्न है । ऐसा व्यवहार होता है । इस पक्ष में  
यह शंका है, जो विम्बभूत मुखादिकों का ही प्रतिहत नेत्रसे साक्षात्कार हो तो  
सूर्य के प्रकाश से नेत्र का प्रतिरोध होता है । इस से जल से प्रतिहत नेत्र  
से भी सूर्य के साक्षात्कार के असंभव से जल देश में सूर्य से भिन्न  
प्रतिविंव की उत्पत्ति माननी चाहिये । और विंव के साक्षात्कार के अर्थ  
उपाधि से संबन्धी होकर नेत्र की रश्मि की प्रतिहति माने तो जल के  
अनर्गत सिकता का साक्षात्कार नहीं होना चाहिये । इन दोनों शंकाओं  
के ये समाधान हैं । केवल नेत्र का आकाशस्थ सूर्य के प्रकाश से अवरोध  
होता है । और जलादिक उपाधि से प्रतिहत नेत्र का सूर्य प्रकाश से  
अवरोध नहीं होता है । कोई नेत्ररश्मि जल में प्रविष्ट होकर सिकता  
को विषय करती है । कोई नेत्ररश्मि प्रतिहत होकर विंव को विषय  
करती है । यह दृष्ट के अनुसार कल्पना है । इस से विंव से

अथ त्रिविधं चेतनं विचारः । स्वामि नये हि । त्रिविध-  
श्चेतनः । विवरणकारमये तु त्रिविधाकारा भावः । तथाहि  
पारमार्थिकश्चेतनः । व्यावहारिकश्चेतनः । प्रातिभासिक-  
श्चेतनं चेति । पारमार्थिकः कूटस्थः । व्यावहारिकोन्तः-  
करणस्थः । संसार व्यवहार दशायां प्रतीयते । स्वप्ना-  
वस्थायाम् प्रातिभासिकः प्रतीयते प्रातिभासिकांतः करणे ।  
स एव प्रातिभासिको जीवश्चेतनः । इति स्वामिनये  
त्रिविधश्चेतनः । तन्नयेच प्रतिविम्बस्या निर्वचनीयत्वात् ।  
प्रतिविम्बोत्पत्तौ । अधिष्ठानं दर्पणादि । उपादानं च । विम्ब  
सन्निधानं निमित्त कारणं । यद्यपि निमित्त ध्वंसे कार्याध्वंसः  
सर्वत्र । अत्रतु । विम्बापसर्पणेऽपि कार्यस्य प्रतिविम्बस्य

भिन्न प्रतिविम्ब नहीं, यही विवरणकार का मत है । ( विद्यारण्य-  
स्वामी के और विवरणकार के मत की विलक्षणता ) विद्यारण्य स्वामी  
आदिकों ने परमार्थिक, व्यावहारिक, प्रातिभासिक भेद से त्रिविध जीव  
माने हैं । व्यावहारिक अन्तःकरण में प्रतिविम्बको व्यावहारिक जीव कहते  
हैं । स्वप्न अवस्था के प्रातिभासिक अन्तःकरण में प्रतिविम्ब को प्राति-  
भासिक जीव कहते हैं । विवरणकार की रीति से विम्ब से पृथक् प्रति-  
विम्ब के अभाव में जीव के तीन भेद नहीं हो सकते । इससे त्रिविध जीव  
वाद के अनुसारी विम्ब प्रतिविम्ब का भेद मानते हैं । उनके मत में दर्पणा-  
दिक उपाधि में अनिर्वचनीय प्रतिविम्ब की उत्पत्ति होती है । प्रतिविम्ब  
का अधिष्ठान दर्पणादिक है और विम्बका सन्निधान निमित्त कारण है ।  
यद्यपि निमित्त कारण के अभाव से कार्य का अभाव नहीं होता है ।  
और विम्ब के अपसरण से प्रतिविम्ब का अभाव होता है ।

ध्वंस दर्शनात् । न निमित्त कारणत्वं विवक्ष्येति चेन्न । निमित्त कारणं हि द्विविधं । पूर्वं वृत्ति समकालीन वृत्ति च । पूर्वं वृत्तित्वं कुलालादेः समकालीन वृत्तित्वं च घटत्व चाक्षुष प्रत्यक्षे घट सत्त्वम् । यथा वा विप्र कृष्टेष्व नेकेषु एकता भ्रमः । मंदांधकारे रज्जौ भुजंगम भ्रमः । दूरत्व मंदांधकारस्य निरूपितः । मतवादे नाग्रहः किन्तु चेतनस्य संसारासंभवात् । यादृशो भेदो न संभवेत् । तादृश एवादूर्तव्यः । स्वामिनये जीवेश्वरौ परस्पर कल्पित भेदौ वास्तव भेद शून्यौ । विवरण नयेतु कल्पितोपि न भेदः । ( अथाभासवादः ) प्रतिविंव वादा दल्पभेदवानाभासवादः । प्रतिविंव

तथापि निमित्त कारण के दो भेद हैं । कोई कार्य से अव्यवहित पूर्व काल वृत्ति निमित्त कारण होता है, कोई कार्य काल वृत्ति निमित्त होता है । घटादिकोंके दंड कुलालादिक निमित्त कारण हैं । वे कार्य से पूर्व काल वृत्ति हैं । घटादिकोंकी सत्ता हुए पीछे उनकी अपेक्षा नहीं । जैसे प्रत्यक्ष ज्ञान में स्वविषय निमित्त कारण है । वहाँ विषय की सत्ता ज्ञान काल में अपेक्षित है । विनाशाभिमुख घटसे नेत्रका संयोग होते हुए भी घटका साक्षात्कार नहीं होता है । इससे ज्ञान कालमें वर्तमान घटादिक ही अपने साक्षात्कार के निमित्त कारण हैं । और दूरस्थ अनेक पदार्थों में एकल भ्रम होता है । मंदांधकारस्थ रज्जु में सर्प भ्रम होता है । इससे एकत्र भ्रम का निमित्त कारण दूरस्थल दोष है । रज्जु में सर्प भ्रम का निमित्त कारण मंदांधकार है । दूरस्थल और मंदांधकार का अभाव होता है । एकल भ्रम और सर्पभ्रम का अभाव होने से कार्य काल में वर्तमान दूरस्थल और मंदांधकार उक्त द्विविध अध्यास के निमित्त कारण

वादे प्रत्यग् देशस्थत्वं प्रतिविवत्वं विवत्वं चेति त्रयो धर्माः  
अनिर्वचनीयाः । आभास वादे तु धर्मिणस्त्रयो धर्माश्च

हैं। इस रीति से विम्ब का सन्निधान भी कार्य काल में वर्तमान ही प्रतिविम्ब अध्यास का हेतु होने से विम्ब अपसरण से प्रतिविम्ब का अभाव हो सकता है। इससे सन्निहित विम्ब तो प्रतिविम्ब का निमित्त कारण है। भ्रम का अधिष्ठान ही उपादान कारण है। इससे प्रतिविम्ब के उपादान कारण दर्पणादिक हैं। और विवरण कार के मत में प्रतिविम्ब का स्वरूप तो विम्ब से भिन्न नहीं है। परंतु दर्पणस्थल विपरीत देशाभिमुखतः विम्ब भिन्नतः धर्म की उत्पत्ति प्रीवास्थ मुख में होती है। ये भी तीनों धर्म अनिर्वचनीय हैं। निमित्त कारण, उनका अधिष्ठान रूप, उपादान कारण गोधारथ मुख है। सन्निहित दर्पणादिक हे इस रीति से चेतन के प्रतिविम्ब वाद में दो मत हैं। विवरणकार के मत में प्रतिविम्ब का विम्ब से अभेद होने से प्रतिविम्ब का स्वरूप सत्य है। और विद्यारण्य स्वामी आदि के मत में दर्पणादिक में अनिर्वचनीय मुखाभासकी उत्पत्ति होती है। इसको भी आभासवाद कहते हैं। विवरणोक्त पक्ष को प्रतिविम्बवाद कहते हैं। दोनों पक्षों का परस्पर खंडन और स्वपक्ष का मण्डन बृहद्ग्रन्थों में स्पष्ट है। विस्तार भय से नहीं लिखा (दोनों के पक्षों की उपादेयता) प्रतिविम्ब वाद में अथवा आभासवाद में आग्रह नहीं है। चेतन में संसार धर्म का सम्भव नहीं, और जीव ईश का परस्पर भेद नहीं है। इस अर्थ के बोध के लिये अनेक रीतियाँ कही हैं। जिस पक्ष से अभंग ब्रह्मात्म बोध हो, वही पक्ष आदरणीय है। (विम्ब प्रतिविम्ब के अभेद पक्ष की रीति की अभेद के बोध में सुगमता) तथापि विम्ब प्रतिविम्ब के अभेद पक्ष की रीति से असंग ब्रह्मात्म बोध अनायास होता है। क्योंकि दर्पणादिकों में मुखादिकों का लौकिक प्रतिविम्ब होता है। वहाँ भी विम्ब का स्वरूप तो सदा एक रस है।

त्रयः । इति षड् निर्वचनीयाः । अयमेव भेदः । छाया रूप-  
ताच्च न प्रतिविम्बस्य छायाया नित्यत्वात् । देह वृक्षादीनां  
आलोका वरोध देशे । देह वृक्षादीनां छायात्वं तस्य नीलत्वञ्च ।  
अन्यथा प्रतिविम्बस्यापि नीलत्व मेव स्यात् । प्रतिविम्बस्तु  
पीतत्वादि प्रतीते रनिर्वचनीय त्वम् । तस्मात् प्रतिविम्बो हि

उपाधि के सन्निधान से विम्ब प्रतिविम्ब का भेद भ्रम होता है । ऐसे  
ही ब्रह्म चेतन तो सदा एक रस है । अज्ञानादिक उपाधि के संबन्ध  
से जाव भाव ईशभाव की प्रतीति रूप भ्रम होता है । इस रीति से  
असंग चेतन में जीव ईश भेद का सर्वथा अभाव है । जीवल ईश्वरत्व  
धर्म तो परस्पर भिन्न कल्पित हैं । और परस्पर भिन्न धर्मी कल्पित  
नहीं है । इससे विम्ब प्रतिविम्ब का अभेद वाद अद्वैत मत के अत्यन्त  
अनुकूल है । ( प्रतिविम्ब के विषय विचार ) ( आभास वाद और प्रतिविम्ब  
वाद से किंचिद्भेद ) आभास वाद में जैसे अनिर्वचनीय प्रतिविम्ब  
है । और उसका अधिष्ठान दर्पणादिक उपाधि है । ऐसे ही विवरणोक्त  
प्रतिविम्ब वाद में भी दर्पणस्थल विपरीत देशाभिमुखत्वादिक धर्म अनि-  
र्वचनीय हैं । इनका अधिष्ठान मुखादिक विव है । इससे दोनों पक्षों  
में अनिर्वचनीय के परिणामी उपादान को अज्ञान कहना चाहिये ।  
( प्रतिविम्ब की छायारूपता का निषेध ) और कोई ग्रन्थकार छाया को  
प्रतिविम्ब मानते हैं यह उचित नहीं है । क्योंकि शरीर वृक्षादिकों से  
जितने देश में आलोक का अवरोध हो, उनमें देश में आलोक विरोधी  
अंधकार उत्पन्न होता है । उस अंधकार को छाया कहते हैं । अंध-  
कार का नीलरूप होने से छाया का भी नियम से नील रूप होता है ।  
और स्फटिक मौक्तिक का प्रतिविम्ब श्वेत होता है । सुवर्ण का प्रति-  
विम्ब पीत होता है, रक्त माणिक्य के प्रतिविम्ब में रक्तरूप होता है । प्रति-

विवादभिन्नः । इति च । अथ प्रतिविम्बस्य द्रव्यत्वनिषेधः ।  
तथाहि । प्रतिविम्बो हि न द्रव्यम् । मीमांसकानां मन्धकार-  
वत् । अन्धकारवद्द्रव्यत्वं चेत् । व्यावहारिकं द्रव्यं वा  
प्रातिभासिकं वा । व्यावहारिकमनित्यं वा नित्यं वा । नित्यं  
चेदाकाशं वज्राशासंभवः प्रतिविम्बस्य । अनित्यं ज्वेतः,  
द्धर्मा गुणा रूपाणि प्रातिभासिकानि । आद्ये प्रतिविम्बस्य  
द्रव्यत्वस्वीकारे फलाभावः, द्वितीये दर्पणादावणु परिमाणे ।

विम्ब का छाया रूप मान तो सकल प्रतिविम्ब का नील रूप होना  
चाहिये । इससे छायारूप प्रतिविम्ब नहीं है । ( प्रतिविम्ब की विम्ब से  
भिन्न व्यावहारिक द्रव्य रूपता का निषेध ) और जो कोई इस रीति से  
कहे कि यद्यपि अन्धकार रूप छाया से प्रतिविम्ब का भेद है, तथापि  
दीर्घांसा के मत में जैसे आलोकाभाव को अन्धकार नहीं मानते हैं,  
किन्तु आलोक विरोधी भाव को अन्धकार मानते हैं । इस में क्रिया  
होने से और नील रूप होने से अन्धकार द्रव्य है ।  
क्रिया और गुण द्रव्यमें ही होते हैं । जैसे दशम द्रव्य अन्धकार है, ऐसे ही  
प्रतिविम्ब भी पृथिवी जलादिकों से भिन्न द्रव्य है । इस रीति से  
प्रतिविम्ब को स्वतन्त्र द्रव्य मानते हैं । तो उन से यह पूछना चाहिये  
कि वह प्रतिविम्ब नित्य द्रव्य है, अथवा अनित्य द्रव्य है, जो नित्य द्रव्य  
ही तो आकाशादिकों की तरह उत्पत्ति नाश हीन होने से प्रतिविम्ब  
के उत्पत्ति नाश प्रतीत नहीं होने चाहियें । यदि अनित्य द्रव्य कई तो  
उपादान के देश में कार्य द्रव्य रहता है, इस से प्रतिविम्ब के उपादान  
कारण दर्पणादिक ही मानने होंगे । और दर्पणादिकों को प्रतिविम्ब की  
उपादानत्वात् उचित नहीं । क्योंकि दर्पणादिक उपादान में जो प्रतिविम्ब  
रूप द्रव्य का सद्भाव माने तो प्रतिविम्ब में जो रूप और ह्रस्व दीर्घादिक

उपादान रूपे महत्परिमाणा दीना मुत्पत्त्य संभवः । व्यावहारिक द्रव्यत्वे ऽ नेक दीर्घोन्नत नासिका हनु कर्णा दीना-  
मनेकधर्माणा मेकस्मिन्नुपादाने ऽ णुपरिमाणे चानुत्पत्ति  
दर्शनात् द्रव्यत्व स्वीकारा संभवः । एकास्मिन्द्रव्ये चोपा-  
दाने विविध धर्मोत्पत्ते रसंभवात् छाया वाद वज्ज्यो द्रव्यत्व

परिणाम स्वरूप गुण, तथा विम्ब से विपरीताभिमुखत्वादिक धर्म, और  
हस्तपादादिक अवयव प्रतिविम्ब में प्रतीत होते हैं, ये प्रतिविम्ब में  
व्यावहारिक हैं, अथवा नहीं हैं । अर्थात् मिथ्या प्रतीत होते हैं । जो  
रूप परिणामादिकों का प्रतिविम्ब में व्यावहारिक अभाव मानै, और  
प्रतिविम्ब के रूपादिकों को प्रातिभासिक मानै, तो व्यावहारिक द्रव्य  
स्वरूप प्रतिविम्ब का अंगीकार निष्फल है । और प्रतिविम्ब के रूप-  
परिमाणादिकों को व्यावहारिक मानै तो अल्प परिमाण वाले दर्पण में  
महा परिमाण वाले अनेक प्रतिविम्बों की उत्पत्ति संभव नहीं है । और  
प्रतिविम्ब मिथ्यात्व में तो शरीर के मध्य संकुचित देश में स्वप्न के मिथ्या  
हस्ती अदिकों की उत्पत्ति होने से उक्त दोष का संभव नहीं है । ऐसे  
ही प्रतिविम्ब को व्यावहारिक द्रव्य कहें तो एक विध रूप वाले दर्पण में  
दर्पण के समान रूप वाले प्रतिविम्ब की ही उत्पत्ति होनी चाहिये । और  
अनेक विध रूप वाले अनेक प्रतिविम्ब की एक दर्पण में उत्पत्ति होती  
है एक रूप वाले उपादान से अनेकविधरूपवाले अनेक उपादेय की  
उत्पत्ति होती नहीं । और दर्पण के मध्य वा दर्पण के अति समीप अथ  
कोई पदार्थ प्रतीत नहीं होता है कि जिस से अनेकविधरूपवाले  
प्रतिविम्ब की उत्पत्ति हो सकती है । इससे प्रतिविम्ब को व्यावहारिक  
द्रव्य रूप कहना योग्य नहीं । किंवा दर्पण के अति समीप और तो कोई  
प्रतिविम्ब का उपादान दीखता नहीं है, दर्पण ही उपादान मानना होगा,



वादः प्रतिविवे । अथ प्रतिविंवोपादान निरूपणम् । दर्पण सन्निहित मुखमधिष्ठानं प्रतिविवस्य । अथवा मुख सन्निहित दर्पणोधिष्ठानं । उभयत्राप्यज्ञान मेवोपाधिः एष एव पक्षो युक्ति सहः । मूलाज्ञानं तूलाज्ञानं वा कारणम् । इति शङ्कते । तत्र मूलाज्ञानं प्रतिविव कारणं चेत् । तस्य नित्या निर्वचनीयत्वात् विद्यादिव प्रतिविव वादे नित्यत्व प्रसङ्गः । संसारा निवृत्ति श्चेति । तथा अधिष्ठान ज्ञाने प्रत्यग्-

सो सम्भव नहीं । क्यों कि सग्न अवयव सहित पूर्व की तरह अविकारी प्रतीत होने से दर्पण में निम्न, उन्नत, हनु, नासादिक अनेक विध अवयव वाले द्रव्यांतर प्रतिविव की उत्पत्ति कहना सर्वथा युक्ति हीन है । इससे विंव से पृथक् व्यावहारिक द्रव्य स्वरूप प्रतिविव है, यह पक्ष भी छायावाद की तरह असंगत है । ( आभास वाद और प्रतिविव वाद की युक्ति सहितता कह कर दोनों पक्षों में अज्ञान की उपादानता ) इस रीति से सन्निहित दर्पणादिकों से मुखादिक अधिष्ठान में प्रतिविवत्वा दिक अनिर्वचनीय धर्म उत्पन्न होते हैं । अथवा सन्निहित मुखादिकों से दर्पणादि अधिष्ठान में अनिर्वचनीय प्रतिविव उत्पन्न होते हैं । ये दो ही पक्ष युक्ति सहित हैं । इससे अनिर्वचनीय धर्म का वा अनिर्वचनीय प्रतिविव का उपादान कारण है, ऐसा कहना चाहिये । ( मूलाज्ञान को वा तूला ज्ञान को प्रतिविम्ब वा उसके धर्मों की उपादानता के असंभव की शङ्का ) जहां जगत्का साधारण कारण मूला ज्ञान ही प्रतिविंवत्वादिक धर्मों का वा धर्मों का उपादान कारण कहा जाय तो, आकाशादिकों की तरह मूलाज्ञान के कार्य होने से प्रतिविंवत्वादिक धर्म वा धर्मों प्रतिविम्ब सत्य होने चाहिये । और उक्त रीति से अनिर्वचनीय मानते हैं । इससे मूलाज्ञान

विरोधः । सर्वस्यारोपितस्याधिष्ठान ज्ञाने निवृत्ति दर्शनात् । दर्पण ज्ञाने ऽपि प्रतिविम्बस्य बाधा योगात् । मूलाज्ञाने मुख ज्ञानोत्तर मपि प्रतिविम्ब ज्ञान दर्शनात् । व्यभिचार इति च । पुनस्तूलाज्ञाने सामायिके नित्य शंका परिहारो ऽपि उत्तर कालीनानुमेयो दोषो दुर्लभ्यः । मुखावच्छिन्नो दर्पणावच्छिन्नो वा चेतनः प्रतिविम्बा सहः प्रतिमुख प्रतिविम्ब ज्ञानात् । उत्तर कालेपि प्रतिविम्ब दर्शनात् । अथ समाधानम् । मूला ज्ञानेतु मूला ज्ञानं द्विविधम् । आवरण शक्ति मत् । विक्षेप शक्ति मच्च । तत्रावरण शक्ति मति नष्टेपि मूला ज्ञाने विक्षेप शक्ति मति मूला ज्ञानं न

को अनिर्वचनीय की उपादानता हो नहीं सकती । ऐसे ही विवरणकारके मत में मुखावच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान को प्रतिविम्बत्वादिक धर्मों का उपादान माने और विद्यारण्य स्वामी आदिकों के मत में दर्पणावच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान को प्रतिविम्ब का उपादान माने तो अवस्थाअज्ञान के कार्य को अनिर्वचनीयता होने से सत्यता की आपत्ति तो यद्यपि नहीं है, तथापि अधिष्ठान ज्ञान से अनिर्वचनीय की निवृत्ति होती है । और प्रतिविम्बाध्यास का अधिष्ठान उक्त रीति से मुखावच्छिन्न चेतन वा दर्पणावच्छिन्न चेतन है । और मुख का ज्ञान वा दर्पण का ज्ञान ही अधिष्ठान का ज्ञान है । इससे उत्तर काल में भी प्रतिविम्ब की प्रतीति सबके अनुभव में सिद्ध है । इससे मुखावच्छिन्न चेतनका वा दर्पणावच्छिन्न चेतनका आवरण अवस्था ज्ञान भी प्रतिविम्बाध्यास का उपादान नहीं हो सकता । ( उक्त शंका का अन्य ग्रन्थकार की रीति से समाधान ) यहां पर कोई ग्रंथकार इस रीति से समाधान करते हैं । यद्यपि शुक्तिरजतादिक अध्यास

नष्टम् । इति दर्पण ज्ञान मुखज्ञानयोरुत्तरकाल मपि प्रतिविंव  
 प्रतीति युज्यते । यथा संसार धर्मस्य देहस्य पाता भावः ।  
 अथ मूलाज्ञान तूलाज्ञानयोर्निरूपणम् । ब्रह्मस्वरूपाच्छा-  
 दकमज्ञानं मूलाज्ञान मुच्यते । उपाधि विशिष्ट चेतनावरकम  
 ज्ञानं तूलाज्ञानम् । तदेवावस्था ज्ञानं चोच्यते । प्रतिविंव  
 मूला ज्ञान मुपाधिरिति पक्षे प्रतिविंवस्य घटादिवत् व्यव-

में अधिष्ठान के विशेष ज्ञान से आवरण शक्ति और विक्षेप शक्ति-  
 रूप अज्ञान के दोनों अंशों की निवृत्ति होती है । तथापि अनुभव के  
 अनुसार प्रतिविम्बाध्यास के अधिष्ठान ज्ञानसे अज्ञानके आवरण शक्ति अंश  
 की ही निवृत्ति होती है । इससे अधिष्ठान ज्ञान से आवरण शक्ति रूप  
 अंश की निवृत्ति होने पर भी प्रतिविम्बादिक और उसके ज्ञानरूप विक्षेप  
 के हेतु अज्ञान का अंश रहने से अधिष्ठान ज्ञान से उत्तर काल में भी  
 प्रतिविम्बादिक प्रतीत होते हैं । इससे उपाधि अवच्छिन्न चेतनस्थ तूला  
 ज्ञान का कार्य प्रतिविम्बाध्यास है, यह पक्ष ठीक है । ( उक्त शंका का  
 अन्य ग्रन्थकारों की रीति से समाधान ) अन्य ग्रन्थकारों का यह मत  
 है, दर्पणादिकों का उपादान मूला ज्ञान ही प्रतिविम्बाध्यास का उपादान  
 है । इससे दर्पणादिकों के ज्ञान होते हुए भी प्रतिविम्ब की प्रतीति होती है ।  
 ब्रह्म के ज्ञान से ब्रह्म चेतन के आवरक अज्ञान की और उसके कार्य  
 की निवृत्ति होती है । दर्पणादिकों के ज्ञान से दर्पणादिक अवच्छिन्न चेतन  
 के आवरक अज्ञान की निवृत्ति होते हुए भी ब्रह्म स्वरूप आवरक  
 अज्ञान की निवृत्ति नहीं होती । ब्रह्मात्म स्वरूप के आच्छादक अज्ञान  
 का मूला ज्ञान कहते हैं । उपाधि अवच्छिन्न चेतन के आच्छादक अज्ञान  
 को अवस्था ज्ञान कहते हैं । उसी को तूला ज्ञान कहते हैं । मूला ज्ञान से

हारिकं स्यात् । इति न शङ्कनीयम् । यत्र मूला ज्ञान मात्रं कारणम् । तत्र तु शङ्का प्रवर्त्ततां नाम । यत्र तु दोष सहकारि मूलाज्ञानं तत्र शङ्का न प्रवर्त्तते । अत्र तु दर्पण दोष सहकारि मूलाज्ञानं कारणम्, प्रतिविम्बस्य । अतो न व्यवहारिकं प्रतिविम्बरूपम् । मुखं वा दर्पणो वा विम्ब प्रति-विम्बयोर्धर्मणो स्तयो धर्मयोर्वा, उपाधिः । विक्षेपा ज्ञान दोष सहकारी एव सः विद्यारण्य विवरण कारयोर्नये । अतो

तूला ज्ञान का भेद है वा अभेद है । यह विचार आगे लिखेंगे । ( मूला-ज्ञान और तूला ज्ञान के भेद के विषय में किञ्चित् विचार ) यद्यपि मूला ज्ञान को प्रतिविम्बाध्यास की उपादानता माने तो दर्पणादिकों की तरह व्यावहारिक ही प्रतिविम्बादिक भी होने चाहियें । और ब्रह्मज्ञान के बिना ही प्रतिविम्बत्वादिक धर्मों में तथा प्रतिविम्ब में मिथ्यात्व बुद्धि होने से प्रातिभासिक हैं । मूलाज्ञान को उक्त अध्यास की उपादानता माने तो प्रातिभासिकता हो नहीं सकती । तथा ब्रह्मज्ञान से निर्वर्तनीय अज्ञान का कार्य व्यावहारिक है, और ब्रह्म ज्ञान के बिना ही निर्वर्तनीय अज्ञान का कार्य प्रातिभासिक है । इस रीति से व्यावहारिक प्रातिभासिक का भेद कहें तो उक्त शङ्का होती है । अज्ञान से अतिरिक्त दोष जन्य नहीं होता है । किन्तु केवल अज्ञान जन्य हो, उसको व्यावहारिक कहते हैं । अज्ञान से अतिरिक्त दोष जन्य हो उसको प्रातिभासिक कहते हैं । इस रीति से व्यावहारिक प्रातिभासिक का भेद कहें तो उक्त शङ्का का संभव नहीं है । क्योंकि दर्पणादिक उपाधि से मुखादिकों का संबंध है । ब्रह्म चेतनस्थ मूलाज्ञान का प्रतिविम्बत्वादिक धर्मरूप वा प्रतिविम्बत्वा-

न प्रतिविम्बो व्यवहारिकः । ब्रह्मावरक मूलाज्ञानस्यो पाधि-  
 दोष भूतस्य मुख दर्पणादे निवृत्तावपि ब्रह्म ज्ञान मंतरापि  
 प्रतिविम्बादि निवृत्तिः । अतः ततस्ततः प्रातिभासिक एव  
 विम्बादिः । स्वप्न वस्तुवत् । आभास वादे यो हि प्रतिविम्बा-  
 ध्यासस्तस्मिन्नध्यासे प्रतिविम्ब धर्मिण्येव सोध्यासः ।  
 प्रतिविम्ब वादे यो हि धर्माध्यासः सविम्बे इति । अथ विद्या-  
 रण्य स्वामि नये । प्रतिविम्बोत्पत्तौ दर्पणाद्य वच्छिन्न चेतनो-  
 धिष्ठानम् । विवरण कारनये विम्बावच्छिन्न चेतनः । तथा  
 तयोश्चेतनयोरज्ञान मेवोपादानम् । तूलाज्ञान मादायैव  
 भेदो ध्यवसीयते । मूलाज्ञान मादाय तु भेदो नाध्यव-

दिक का धर्मी रूप परिणाम होता है । और दोनों पक्षों में अधिष्ठान ब्रह्म  
 चेतन है । ( आभास वाद और प्रतिविम्ब वाद में धर्मी व धर्म के अध्यास  
 की उत्पत्ति का उपादान तूला ज्ञान को मानकर अधिष्ठान का भेद )  
 पूर्व जो कहा है कि विद्यारण्य स्वामी के मत में प्रतिविम्ब की उत्पत्ति  
 माने तो दर्पणादिक अवच्छिन्न चेतन अधिष्ठान है । और दर्पणादिक  
 अवच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान उपादान है । ऐसे ही विवरणकार के मतमें  
 प्रतिविम्बत्वादिक धर्मों की ही उत्पत्ति मानते हैं । विम्बावच्छिन्न चेतन  
 अधिष्ठान है । और विम्बावच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान उपादान है । इस रीति  
 से धर्माध्यास पक्ष और धर्मी अध्यास पक्ष में अधिष्ठान का और उपा-  
 दान का भेद है । वह अवस्था ज्ञान को उक्त अध्यास की उपादानता  
 मानकर कहा है । ( दोनों पक्षों में मूलाज्ञान की उपादानता माने तो  
 अधिष्ठान का भेद और मूलाज्ञान को उक्त अध्यास के उपादानता की  
 योग्यता ) मूलाज्ञान को उपादानता माने तो दोनों पक्षों में अधिष्ठान

सीयते । विद्यारण्य विवरणकार नययो ध्वेति तत्त्वम् ।  
केचित्तु मूलाज्ञान मेवा ध्यास हेतु मिच्छन्ति । तूलाज्ञान-  
स्य विक्षेप रूपस्य सद्भावात् । दर्पण ज्ञानोत्तरं मुख ज्ञानोत्तरं  
वा प्रतिविम्ब दर्शनात् । प्रतिविम्बस्य व्यावहारिक धर्मत्वाच्च ।  
तत्त ब्रह्म ज्ञानोत्तर मपि ब्रह्मावरका विद्या शक्तौ विनष्टाया  
मपि विक्षेपा ध्यास संभवात् । विदेह कैवल्योच्छेदा पतेः ।  
तन्नापरे सहन्ते । प्रतिबंध के सति विक्षेपाध्यासो भवति ।  
ना सति प्रतिबंधके । यस्यतु प्रारब्ध कर्म प्रतिबंधकम् ।

का भेद संभव नहीं है । और मूलाज्ञान को ही उक्त अध्यास की उपा-  
दानता माननी चाहिये । क्योंकि अवस्था ज्ञान को उक्त अध्यास की  
उपादानता मानै तो दर्पणादिकों के ज्ञान से व मुखादिकों के ज्ञान  
से अज्ञान के आवरण शक्त्यंश की निवृत्ति होने पर, विक्षेप शक्त्यंश  
की स्थिति मानै तो ब्रह्म ज्ञान से ब्रह्म स्वरूप का आवरक मूला-  
ज्ञानांश ही नष्ट हो जायगा । ऐसे ही शुक्यादिकों के ज्ञान से शुक्य-  
व्यवच्छिन्न चेतन का आवरक तूलाज्ञानांश ही नष्ट हो जायगा । और  
व्यावहारिक प्रातिभासिक विक्षेप के हेतु द्विविध अज्ञानांश के शेष रहने  
से विदेह कैवल्य में भी व्यावहारिक प्रातिभासिक विक्षेप के सद्भाव से  
सर्व संसार का अनुच्छेद होगा । इस से आवरण के हेतु अज्ञानांश की  
निवृत्ति होने पर विक्षेप हेतु अज्ञानांश का शेष कहना उचित नहीं ।  
( तूलाज्ञान को प्रनिविम्बाध्यास को उपादान कहने वाले का मत )  
और तूलाज्ञान को प्रनिविम्बाध्यास की उपादानता मानने वाले  
ऐसा कहते हैं । आवरण हेतु अज्ञानांश की निवृत्ति होने पर विक्षेप  
हेतु अज्ञानांश का शेष रहना स्वाभाविक नहीं है । किन्तु विक्षेप हेतु  
अज्ञानांश की निवृत्ति का प्रतिबंधक होने पर विक्षेप हेतु अज्ञानांश शेष

तस्य तत्त्व ज्ञानेऽपि विक्षेपांशस्य सम्भवः । मुख दर्पणयो-  
 ज्ञानादिवत् । मुख दर्पण सन्निधानकाल एवात्र प्रतिबन्धकः ।  
 शुक्रत्यादि ज्ञानेतु प्रतिबन्धका भावात् विक्षेपांशस्योदयो  
 न भवति । तथैवांगी क्रियते ऽस्माभिरित्यलम् । तथैव ।  
 कस्य चिद्विदेह कैवल्यं पूर्वं प्रारब्ध कर्म संक्षयात् ।  
 कस्य चित्तु पश्चात्प्रारब्ध संक्षयात् विदेह कैवल्यम् ।  
 वामदेव भरतादिवत् इति श्रूयते । अतश्चावरण  
 शक्ति नाशकं तत्त्व ज्ञानम् । विक्षेप शक्ति नाशकं स्तु  
 तत्त्व ज्ञान संस्कार विशिष्ट एव आत्मा इति । मरण मूर्च्छा-

रहता है । ब्रह्म ज्ञान से आवरण हेतु अज्ञानांश की निवृत्ति होने पर भी  
 विक्षेप हेतु अज्ञानांश की निवृत्ति में प्रतिबन्धक प्रारब्ध कर्म रहता है ।  
 उतने काल विक्षेप हेतु अज्ञानांश का शेष रहता है । प्रारब्ध रूप प्रतिबन्धक  
 के अभाव होने से विक्षेप हेतु अज्ञानांश की भी निवृत्ति होती है । परन्तु  
 इतना भेद है । आवरण अज्ञानांश की निवृत्ति तो महा वाक्य जन्य  
 अन्तःकरण की प्रमारूप वृत्ति से होती है । प्रारब्ध बल से जितने  
 वर्ष जीवै तब तक पूर्व वृत्ति तो रहै नहीं, और विक्षेप निवृत्ति के  
 अर्थ मरण के अव्यवहित पूर्व काल में महावाक्य विचार का विद्वान्  
 को विधान नहीं, तथा मरण मूर्च्छा काल में महा वाक्यों का विचार संभव  
 भी नहीं । इससे विक्षेप शक्ति के नाश का हेतु तत्त्वज्ञान के  
 संस्कार सहित चेतन है । और आवरण शक्ति के नाशका हेतु  
 तत्त्व ज्ञान है । जैसे मूलज्ञान की विक्षेप शक्ति की निवृत्ति  
 में प्रतिबन्धक प्रारब्ध कर्म है । ऐसे ही प्रतिबिम्बा ध्यास में  
 विक्षेप शक्ति की निवृत्ति में सुखादिक विषय से दर्पणादिक  
 उपाधि का संबंध ही प्रतिबन्धक है । उस के सद्भाव में आवरणांश की

दिषु नाधिकारस्तत्त्वज्ञानस्य । तस्य तत्रा संभवात् इति दिक् । देवदत्तस्य यन्मुखं तस्य मुखस्य दर्पणे यज्ञदत्तस्य प्रतिविम्बाध्यासो दृश्यते तूला ज्ञाने सति न संभवति,

निवृत्ति होने पर भी प्रतिविम्बादिक विक्षेप की निवृत्ति नहीं होती । विंव उपाधि के संबंध रूप प्रतिबंधक की निवृत्ति होने पर विक्षेप की निवृत्ति होती है । जहाँ शक्ति रजनादिक अध्यास हो, वहाँ आवरण के नाश से अनन्तर विक्षेप की निवृत्ति में प्रतिबंधक के अभाव से विक्षेप शेष नहीं रहता है । इस रीति से विक्षेप निवृत्ति में प्रतिबंध का भाव सहित अधिष्ठान ज्ञान की हेतुता होने से और मोक्ष दशा में प्रारब्ध रूप प्रतिबंधक के अभाव से संसार का उपलब्ध नहीं हो सकता । इस से आवरण शक्ति के नाश से उत्तर भी विक्षेप शक्ति का सद्भाव मानै तो उक्त दोष के अभाव से अवस्था ज्ञान को भी प्रतिविम्बाध्यास की उपादानता मानना उचित है । ( उक्त मत के निषेध पूर्वक मूलाज्ञान को ही प्रतिविम्बाध्यास की उपादानता ) यह कथन भी अयुक्त है । क्यों कि जहाँ देवदत्त के मुख का और दर्पणादिक उपाधि का यज्ञदत्त को यथार्थ साक्षात्कार हो, उससे उत्तर काल में भी देवदत्त मुख का दर्पण से संबंध होने पर यज्ञदत्त को देवदत्त मुख से प्रतिविम्बत्वादिक धर्मों का अध्यास विवरण के मत में होता है । ऐसे ही विद्यारण्य स्वामी के मत में देवदत्त मुख के प्रतिविंव का अध्यास दर्पण में होता है, यह नहीं होना चाहिये । क्यों कि उक्त अध्यास की निवृत्ति में विंव उपाधि का संबंध ही प्रतिबंधक है । मुख वा दर्पण रूप अधिष्ठान के ज्ञान काल में उस प्रतिबंधक का अभाव होने से प्रतिबंधक का अभाव सहित अधिष्ठान होता है । विवरण कार के मत में “ देवदत्त मुखे दर्पणस्थत्वं प्रत्यङ् मुखत्वादिकं नास्ति ” ऐसा ज्ञान अध्यास का विरोधी है । और विद्यारण्य-स्वामी के मत में ‘ दर्पणे देवदत्त मुखं नास्ति ’ ऐसा ज्ञान उक्त अध्यास



अवस्था भेदात् । मूला ज्ञानाध्यासे तु ब्रह्मा वरकोपाधौ  
नष्टेऽपि विक्षेपांश संभवात् । प्राणि मात्रेऽपि देवदत्त मुखस्य  
प्रत्यङ्मुखत्वं दर्पणस्थत्वं च नास्तीति विरोधिज्ञान सत्त्वेऽपि  
प्रतिर्विव भानं युज्यते । परन्तु अत्रायं संशयः । मूलाज्ञान  
नाशे ब्रह्म ज्ञानवत् दर्पणाद्याधिष्ठान ज्ञानेऽपि मुख दर्पणादि

का विरोधी है, क्यों कि दोनों मतों में क्रम से 'देवदत्त मुखे दर्पणस्थत्वं  
प्रत्यङ्मुखत्वं दर्पणे देवदत्त मुखं' इस रीति से अध्यास के आकार  
का भेद है । उसके हेतु विक्षेप शक्ति विशिष्ट अज्ञान अंश की भी  
निवृत्ति हुई है । इस से उपादान के अभाव से उक्त स्थल में यज्ञदत्त  
को देवदत्त मुख का प्रतिर्विव भ्रम नहीं होना चाहिये । और ब्रह्म  
चेतनस्थ मूलाज्ञान को ही प्रतिर्विवाध्यास की उपादानता माने तो  
उक्त उदाहरण में देवदत्त के मुख का और दर्पण का ज्ञान होते हुए भी  
ब्रह्म रूप अधिष्ठान ज्ञान के अभाव से उपादान के सञ्जाव से उक्त अ-  
ध्यास संभव है । इससे मूलाज्ञान ही प्रतिर्विवाध्यास का उपादान है,  
यह पक्ष ही समीचीन है । ( मूलाज्ञान की उपादानता के पक्ष में  
शंका ) परन्तु इस पक्ष में यह शंका है, ब्रह्म चेतनस्थ मूला ज्ञान को  
प्रतिर्विवाध्यास की उपादानता माने तो ब्रह्मज्ञान से बिना प्रतिर्विस्व  
भ्रम की निवृत्ति नहीं होनी चाहिये । क्यों कि अधिष्ठान के यथार्थ  
ज्ञान से अज्ञान की निवृत्ति द्वारा भ्रम की निवृत्ति होती है । और  
प्रतिर्विवाध्यास का अधिष्ठान उक्त पक्ष में ब्रह्म चेतन है । दर्पणावच्छिन्न  
चेतन वा सुखावच्छिन्न चेतन अधिष्ठान नहीं । मुख दर्पणादि ज्ञान से  
मूलाज्ञान की निवृत्ति माने तो उपादान के नाश से मुख दर्पणादिक व्या-  
वहारिक पदार्थों का भी अभाव होना चाहिये । इससे मूलाज्ञान को  
उपादानता माने तो सुखादिकों से विंव उपाधि के वियोग काल में

ज्ञानं भज्येत । तत्रेदं समाधानम् । आवरण शक्तिमती  
विक्षेप शक्तिमती चेति द्विविधा माया । माया एवा ज्ञानम् ।  
आवरण शक्तिमत्तु मूला ज्ञानम् । विक्षेप शक्तिमत्तु तृणा-  
ज्ञानम् । आवरण शक्ति मति चाज्ञाने भग्नेषु विक्षेप शक्ति-  
मतो ज्ञानस्य ब्रह्म निष्ठा ज्ञानस्य मूला ज्ञानापरनाम्नो  
भंगाभावात् । अतो विक्षेप हेतुका ज्ञानस्य सत्वात् । न  
मुख दर्पणादीनां विंव प्रतिविंबी भूतानां व्यावहारिकाणां  
सद्भावाभावः । यावत्कालं घटादीनां विस्फुरणं भवति  
तावत्काल पर्यंतं गृहैकदेशे सूर्य प्रकाश संकुचितोऽधकारः  
सूर्य प्रकाशान्निलीयते । तद्वत् मनसि घटस्फुरणं संकुचितं  
घटाज्ञानं तिष्ठति । एत देव विलयन रूपम् । विक्षेप शक्ति-

भी विम्बा ध्यास की निवृत्ति संभव नहीं है । ( उक्त शंका का  
समाधान ) इस शंका का यह समाधान है । आवरण शक्ति और विक्षेप  
शक्ति के भेद से दो अंशवाला अज्ञान है । प्रतिबंधक रहित अधिष्ठान  
ज्ञान से अशेष अज्ञान की निवृत्ति होती है । प्रारब्ध कर्म प्रतिबंधक  
होने से ब्रह्म रूप अधिष्ठान ज्ञान होने पर भी विक्षेप हेतु अज्ञानांश की  
निवृत्ति नहीं होती । और घटादिक अनात्म पदार्थ गोचर ज्ञान होता  
है । उससे अज्ञान की निवृत्ति तो नहीं हो, परन्तु जितने काल घटा-  
दिकों का स्फुरण रहै उतने काल अधकार से आवृतगृह के एक देश  
में प्रभा प्रकाशसे अधकार के संकोच की तरह अज्ञान जन्य आवरण  
का संकोच होता है । ऐसे मुख दर्पणादिकों के साक्षात्कारसे ब्रह्म के  
आच्छादक मूलाज्ञान की निवृत्ति तो यद्यपि नहीं होती है तथापि अज्ञान  
जन्य प्रतिविंबाध्यास रूप विक्षेप का मुख दर्पणादि ज्ञानसे उपादान में

मदज्ञानं महा प्रलयेपि जीवानां बीजं भूतं चिद्रूपे ब्रह्मणि  
संस्पृश्येपि च न विलीयते । अतएव पुनरुत्पत्तिर्जीवानां  
भवति । अतएव व्यावहारिकमपि मुखदर्पणादि, मूलाज्ञानेपि  
उपाधौ न दुष्यतीति । यथा न निलीयते । संसारदशाया-  
मज्ञानविशिष्टाधिष्ठानज्ञानेपि प्रतिबन्धकसत्त्वादध्यासो न  
निलीयते । तद्वदत्रापि । मुखदर्पणादिज्ञानेपि विलयन-  
रूपसंकोचभावात्, व्यावहारिकं ज्ञानं न नश्यति । सूक्ष्म-

विलय रूप संकोच होता है । उपादान में विलय को ही कार्य की सूक्ष्म  
अवस्था कहते हैं । इस रीति से अधिष्ठान ज्ञान के अभाव से अज्ञान की  
निवृत्ति बिना प्रतिबिम्बाध्यास की बाध रूप निवृत्ति का यद्यपि संभव  
नहीं है । तथापि मुख दर्पणादिकों के ज्ञान से प्रतिबन्धक का अभाव  
होने से कार्य के उपादान में विलयरूप निवृत्ति होती है । ( एक देशी की  
रीति से बाध का लक्षण ) इस रीति से संसार दशा में प्रतिबिम्बाध्यास  
का बाध नहीं होता । यह कोई एक देशी मानते हैं, इस मत में अभाव  
निश्चय को बाध नहीं कहते, क्योंकि ' मुखे दर्पणस्थत्वं नास्ति ' ' दर्पणे  
मुखं नास्ति ' इस रीति से विवरणकारः और विद्यारण्य स्वामी के मत  
भेद से उभय विध अध्यास का अभाव निश्चय सब अविद्वानों के भी  
अनुभव सिद्ध है । उसका संसार दशा में अभाव कहना ठीक नहीं, इससे  
ब्रह्मज्ञान बिना प्रतिबिम्बाध्यास का बाध नहीं जानते, उनके मन में केवल  
अधिष्ठान शेष को बाध कहते हैं । प्रतिबिम्बाध्यास का अभाव निश्चय उक्त  
रीतिसे होनेपर भी संसार दशामें अज्ञान की सत्ता होनेसे केवल अधिष्ठान  
शेष नहीं है, किन्तु अज्ञानविशिष्ट अधिष्ठान है । इस रीति से प्रतिबन्धक  
रहित मुख दर्पणादिक साक्षात्कार से अधिष्ठान ज्ञान बिना बाध रूप अज्ञानः

तरत्वेन स्थित्वात् । कतिपय ग्रंथकाराणामयं सिद्धान्तः ।  
मूला ज्ञानस्य नाशा भावेऽपि मूलाज्ञान जन्य प्रतिविवाध्यास-  
स्य बाध संभवो दृश्यते निदर्शनात् । तस्यायमाशयः ।  
मिथ्यात्म निश्चयो भाव निश्चयो वा यत्र भवति तत्रैवा-  
धिष्ठानमात्र शेषो भवति । अधिष्ठान मात्र शेषो हि न बाध  
लक्षणम् । यत्र स्फटिके लौहित्य भ्रमादिकः सोपाधिको  
ऽध्यासो दृश्यते । तत्राधिष्ठान ज्ञानोत्तर कालेपि जपा कुसुम  
स्फटिकयोः परस्पर रूप प्रतिवर्धकानां भावेपि लौहित्य भ्रमा-  
ध्यासो न हीयते । तद्वद् बिदुषामपि प्रारब्ध कर्मणः प्रति-

निवृत्ति का अभाव होते भी अपने उपादान में विलय रूप कार्य का  
संकोच होता है । उपादान रूप से कार्य की स्थिति को ही सूक्ष्मावस्था  
कहते हैं । ( बहुत ग्रंथकारों की रीति से बाध का लक्षण और ब्रह्मज्ञान  
बिना प्रतिविवाध्यास के बाधकी सिद्धि ) बहुत ग्रंथकारों के मत में ब्रह्म-  
ज्ञान के बिना मूलाज्ञान के नाश बिना भी मूलाज्ञान जन्य प्रतिविवाध्यास  
का बाध होता है । यह उनका अभिप्राय है । मिथ्यात्व निश्चय वा अभाव  
निश्चय का बाध कहते हैं । यह सब ग्रंथों का निष्कर्ष है । बहुत स्थानों  
में मिथ्यात्व निश्चय भी अभाव निश्चय पदार्थ होता है । वहाँ अधिष्ठान  
मात्र शेष रहता है । अज्ञान शेष नहीं रहता है । इस अभिप्राय से किसी  
ग्रंथकार ने अधिष्ठान मात्र का शेष ही बाध का स्वरूप कहा है । और  
अधिष्ठान मात्र का शेष बाध का लक्षण नहीं है । जो बाध का यही  
लक्षण हो तो स्फटिक में लौहित्य भ्रमादिक सोपाधिक अध्यास होता  
है, वहाँ अधिष्ठान ज्ञान से उत्तर काल में भी जपा कुसुम और स्फटिक  
का परस्पर संबंध रूप प्रतिबन्धक होने से लौहित्य अध्यास की  
निवृत्ति नहीं होती है । जैसे विद्वान् को प्रारब्ध कर्म प्रति बन्धक

बन्धकस्य सत्वात् शरीरादीनां न निवृत्तिः । अतएवाज्ञान-  
कार्यं विशिष्टाधिष्ठान ज्ञानात् व्यवहारो न दृश्यते । यत्र च  
श्वेत स्फटिक साक्षात्कारा लौहित्यभ्रमाध्यासोभवति ।  
तत्राधिष्ठान शेषोबाध व्यवहारो भवति । तद्वत् प्रतिबंधका-  
भावे प्रारब्ध कर्मणश्चाभावादब्रह्म विदुषो ब्रह्मसाक्षात्कारात्  
जीवन्मुक्तत्वं घटेत् । अतएव विक्षेप रहिताधिष्ठान ज्ञानेबाध  
व्यावहारः सकल ग्रन्थानां संमतः । तत्र कश्चन संशेते ।  
मुखदर्पणयो ज्ञानेन प्रतिविवस्य नापि प्रतिविव धर्मस्य ब्रह्म-  
ज्ञानवन्नितरां बाधो भवितु मर्हतीति । न तत्पेशलत्व  
शालि । यथा धिष्ठान ज्ञानेना ध्यास बाधो भवति तद्व-

होने से शरीरादिकों की निवृत्ति नहीं होती है । इससे अज्ञानकार्य  
विशिष्ट अधिष्ठान दोनों स्थान में होने से केवल अधिष्ठान  
शेष के अभाव से बाध व्यवहार नहीं होना चाहिये । और  
श्वेत स्फटिक के साक्षात्कार से लौहित्य अध्यास का बाध  
होता है । ब्रह्म साक्षात्कार से जीवन्मुक्त विद्वान को संसार का  
बाध होता है । इस रीति से विक्षेप सहित अधिष्ठान में बाध  
व्यवहार सकल ग्रन्थकारों ने लिखा है । वहां अध्यस्त पदार्थ में  
मिथ्यात्व निश्चय वा उसका अभाव निश्चय ही बाधका स्वरूप संभव है ।  
और प्रति बंधक रहित मुख दर्पणादिकों के ज्ञान से मुख में प्रतिविवत्वादिक  
धर्मों का तथा दर्पण में प्रतिविवादिक धर्मों का मिथ्या निश्चय होता  
है । ऐसे ही अभाव निश्चय होता है । इससे ब्रह्मज्ञान के बिना प्रतिविवा-  
ध्यासका बाध नहीं होता, यह कथन अयुक्त है । ( मुख दर्पणादि अधिष्ठान  
के ज्ञान को प्रतिविवाध्यास की निवृत्ति की हेतुता ) जैसे अधिष्ठान ज्ञानसे

न्मुख दर्पणादि ज्ञानेनापरोक्षेण प्रति बन्धक रहितेन प्रतिविवा ध्यासस्य निवृत्ति रनुभवसिद्धा । अतः प्रतिबन्ध का भाव सहित मुख दर्पणादि ज्ञान मधिष्ठान ज्ञानवदध्यास निवृत्तौ हेतुत्वेन चेष्ट मेत देव मंतव्यम् । योग्यत्वात् । मुख दर्पणादि ज्ञानं तु प्रतिविवा ध्यास निवृत्तौ न कारणं संभवति । कुतः । समान विषयक ज्ञानेना ज्ञानस्य विरोध सत्त्वाद्भिन्न विषयक योज्ञाना ज्ञानयो र्न विरोधः । अतएव । मुख दर्पणादि ज्ञानस्य मुख दर्पणादिकावच्छिन्न चेतनस्थ मेवावस्था ज्ञानं विरुध्यते । ब्रह्माच्छादक मूलाज्ञानेन ब्रह्मज्ञान मंतरान्याज्ञानस्य विरोधाभावात् । प्रतिविवा ध्यासस्यो पादानस्य मूलाज्ञानस्य निवृत्ति र्यद्यपि

अध्यास की बाध रूप निवृत्ति होती है । ऐसेही मुख दर्पणादिकोंके अपरोक्ष ज्ञान से भी प्रतिबन्धकरहितकाल में प्रतिविवाध्यास की निवृत्ति अनुभव सिद्ध है । इससे प्रतिबन्ध का भाव सहित मुख दर्पणादि ज्ञान भी अधिष्ठान की तरह अध्यास निवृत्ति का हेतु है, इस रीति से मानना योग्य है । और मुख दर्पणादि ज्ञान को प्रतिविवाध्यास निवृत्ति की कारणता संभव भी है । क्यों कि समान विषयक ज्ञान से अज्ञान का विरोध है । भिन्न विषयक ज्ञान आज्ञान का विरोधी नहीं । इससे मुख दर्पणादिक ज्ञान का मुख दर्पणादिक अवच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान से ही विरोध है । ब्रह्माच्छादक मूला ज्ञान से ब्रह्मज्ञान बिना अन्य ज्ञान का विरोध नहीं । इससे ब्रह्मज्ञान विरोधी मूला ज्ञान से दर्पणादिक ज्ञान के विरोधा भाव से प्रतिविवाध्यास के उपादान मूला ज्ञान की निवृत्ति तो यद्यपि नहीं होती है । तथापि अज्ञान निवृत्ति के बिना भी

न भवति । तथापि अज्ञान निवृत्त्या विनापि विरोधि ज्ञानेन पूर्वा ज्ञानस्य निवृत्ति अनुभव सिद्धा । तथाहि । यत्र तुरज्जौ अज्ञानेन सर्प भ्रमस्तदुत्तरं दंड भ्रमो भवति । तत्र दंड ज्ञानेनोपादान भूतेनावस्थाज्ञानस्य रज्जू रूपस्य ज्ञान मंतरापि सर्प बुद्धिर्निवृत्ता भवति । अधिष्ठान ज्ञान मंतरापि भ्रमात्मक ज्ञानेनापि प्रमात्मक ज्ञानस्य निवृत्तिरिष्टा । अतो रज्जू चेतनस्थस्याज्ञानस्य निवृत्ते रसंभवात् दंडभ्रमेणैव रज्जू चेतनस्थस्या ज्ञानस्य निवृत्तिः । उपादान ज्ञानस्या संभवात् दंडाध्यासस्य स्वरूपस्यैव सिद्ध्य संभवः । यथा दंड ज्ञानेना ज्ञान निवृत्तिं विनापिसर्पाध्यास निवृत्ति भवति । तथैव । 'मुखे प्रतिविंवत्वं नास्ति' एतत्प्रकारक मुखदर्पण ज्ञान प्रतिविंवाध्यासस्य विरोधिसत्वे ऽत्रापि तेनापि प्रति-

विरोधी ज्ञान से पूर्व ज्ञान की निवृत्ति अनुभव सिद्ध है । ( मुख दर्पणादिक के ज्ञान को मूला ज्ञान की निवृत्ति बिना प्रतिविंवाध्यास की नाशकता ) जहां रज्जु के अज्ञान से, सर्पभ्रम से उत्तर दंडभ्रम हो । वहां दंडज्ञान से सर्प के उपादान अवस्था ज्ञान की निवृत्ति तो होती नहीं । क्योंकि अधिष्ठान के तत्त्व ज्ञान से ही अज्ञानकी निवृत्ति होती है । इससे रज्जु ज्ञान बिना रज्जु चेतनस्थ अज्ञान की निवृत्ति संभव नहीं । और दंडभ्रम से ही रज्जु चेतनस्थ अज्ञान की निवृत्ति हो तो उपादान के अभाव से दंड अध्यास का स्वरूप ही सिद्ध नहीं होगा । इससे दंड ज्ञान से अज्ञान निवृत्ति बिना जैसे सर्पाध्यास की निवृत्ति होती है । ऐसे ही "मुखे प्रतिविंवत्वं नास्ति" "दर्पणे मुखं नास्ति" इस प्रकार मुख दर्पण के ज्ञान से प्रतिविंवाध्यास के विरोधी होते हुए भी प्रतिविंवाध्यास की निवृत्ति

विवा ध्यासस्य निवृत्ति भवति । प्रतिविवाध्यासस्योपादान  
भूत यन्मूला ज्ञान मुक्तंतस्योक्ता ज्ञानेन निवृत्ते रसंभवात् ।  
उक्ता ज्ञानं मूलाज्ञान निवृत्तौ कारणं चेत् । व्यावहारिकं  
मुख दर्पणादि मूलाज्ञान कार्यमपि विनश्येत् । अतो मुख  
दर्पणादि ज्ञानस्य विरोधि विषयत्वेन मूलाज्ञान नाश  
मंतरापि प्रतिविवा ध्यासो विनश्यत्येवेति समाधिः ।  
भावा भावयोर्विरोधित्वात् तयो ज्ञान मपि परस्परं विरुद्ध  
मेव भवितुं युक्तम् । तथा हि । यत्र स्थाणौ स्थाणु ज्ञानो-  
त्तरं पुरुष ज्ञान भ्रमो भवति तत्र 'स्थाणुत्वं नास्तीति ,  
संभ्रमात्मक ज्ञानेनापि प्रमात्मक ज्ञानस्य स्थाणौ निवृत्ति-  
भवति । यथा च घटवद्भूतले घटाभाववत् भ्रमात्मक ज्ञानस्य  
पश्चादिन्द्रिय सन्निकर्षेण घटवद्भूतलमिति प्रमाजन्य  
ज्ञानेन भ्रमात्मक ज्ञानस्यापि निवृत्ति भवति । यत्र च रज्जौ

होती है । और प्रतिविवाध्यास के उपादान मूलाज्ञान की उक्त ज्ञान से  
निवृत्ति संभव नहीं । जो उक्त ज्ञान से मूला ज्ञान की निवृत्ति मानी  
जाय तो मूलाज्ञान के कार्य मुख दर्पणादिक व्यावहारिक पदार्थ भी नष्ट  
होने चाहियें । इससे मुख दर्पणादिक ज्ञान को विरोधि विषयक होने से  
अज्ञान निवृत्ति बिना भी प्रतिविवाध्यास की नाशकता है । भाव अभावा  
का परस्पर विरोध होता है । इससे उनके ज्ञान भी परस्पर विरोधी होते  
हैं । जहां स्थाणु में स्थाणुत्व ज्ञान से उत्तर पुरुषत्व भ्रम होता है । वहां  
'स्थाणुत्वं नास्ति' ऐसे ही विरोधी भ्रमसे पूर्व प्रमाज्ञान की निवृत्ति होती  
है । घटवाले भूतल में घटाभाव के भ्रमज्ञान से उत्तर घट से इन्द्रिय का  
संयोग होने पर 'घटवद्भूतलं, ऐसे ही विरोधी प्रमाज्ञानसे पूर्व भ्रम-



पूर्व सर्प भ्रमः पञ्चादंड भ्रमः । तत्रापि भ्रमात्मक ज्ञानेन प्रमात्मक ज्ञानस्य निवृत्तिः । इत्थं कुत्रचित् भ्रमात्मक ज्ञानेन प्रमात्मक ज्ञानस्य निवृत्तिः । कुत्रचिद् प्रमात्मके नापि भ्रमात्मकस्य कुत्रचित् भ्रमेणापि भ्रमात्मकस्य । इत्थं च यत्र भ्रमात् भ्रम ज्ञान प्रमा ज्ञानयोर्निवृत्तिस्तत्राधिष्ठान ज्ञानतयैवेति । एवं मूला विद्यासत्त्वेऽपि मुख दर्पणादि ज्ञाने प्रतिविवाध्यासो जीर्यतु नापि काप्युपपत्त्य सिद्धिः । मूलाज्ञानस्य विनाश मंतरापि सोपपत्तिः सिद्धेति । समाधिस्तरणिः । विरोधिज्ञानं पूर्व ज्ञान निवर्तक मिति नियमः । नतुचाधिष्ठान यथार्थ ज्ञाना देवा ज्ञान निवृत्ति रिति नियमः । किंतु अधिष्ठान ज्ञानादपि अधिष्ठान यथार्थ ज्ञानादविना नाज्ञानस्य यथार्थ

ज्ञान की निवृत्ति होती है। जहां रज्जुमें सर्प भ्रमसे उत्तर दंड भ्रम होता है । वहां दंड भ्रमसे सर्पभ्रमकी निवृत्ति होती है । इस रीतिसे कहीं भ्रमज्ञानसे प्रमाज्ञान की निवृत्ति, कहीं प्रमाज्ञानसे भ्रमज्ञान की निवृत्ति, कहीं भ्रम से भ्रमज्ञान की निवृत्ति होती है । जहां भ्रम से प्रमा की निवृत्ति और भ्रम से भ्रम की निवृत्ति होती है । वहां भ्रम का उपादान अज्ञान के सद्भाव में ही पूर्वज्ञान की निवृत्ति होती है । जहां प्रमाज्ञान से भ्रम की निवृत्ति हो वहां अधिष्ठान का यथार्थ ज्ञान प्रमा होने से अज्ञान सहित भ्रम की निवृत्ति होती है । इस प्रकारसे अधिष्ठान ज्ञान विना मूलाज्ञान की निवृत्ति विना भी मुख दर्पणादि ज्ञान से प्रति विवाध्यास की निवृत्ति संभव है । विरोधी ज्ञान से पूर्व ज्ञान की निवृत्ति होती है । यह नियम है । और अधिष्ठान के यथार्थ ज्ञान से ही पूर्व भ्रम की निवृत्ति हो, यह नियम नहीं है । परंतु अधिष्ठान के यथार्थ ज्ञान विना अज्ञान की निवृत्ति होती नहीं । इससे अज्ञान की निवृत्ति केवल

निवृत्ति रितिष्टा । अतो ऽज्ञानस्य निवृत्तिः केवलाधिष्ठान विशेषे प्रमातो भवति । इति नियमात् । इत्थं मूलाज्ञान सध्वेपि विंव प्रतिविंव बाधे न दोषः । विवरणकार नये । मुखे प्रतिविंवत्वं दर्पणस्थत्वं प्रत्यङ् मुखत्वं च नास्तीति विरोधि ज्ञानम् । विद्यारण्य नये । 'दर्पणे मुखं नास्ति प्रत्यङ् मुखत्वं च नास्ति' एतद्वयं त्वत्प्रकारकाध्यासस्य विरोधि । तच्च विंवोपाधि प्रतिबंधक रहित काले मूलाज्ञाना निवृत्ता-वपि मुखदर्पणादिज्ञानादुक्ता ज्ञाननिवृत्ति संभवः । सर्वज्ञ पंच पादिका कारस्य वचनेन विरोधः संपद्येत । मूला-ज्ञान वादिनः । इति कश्चना शंकते । तथाहि । उपादान नाशात् कार्य नाशो भवतीति नियमात् । इति पंच पादिका-

अधिष्ठान की विशेष प्रमा से होती है । यह नियम है । विवरण कारके मत में 'मुखे प्रतिविंवत्वं दर्पणस्थत्वं प्रत्यङ् मुखत्वं' ऐसा अध्यास होता है । इसका विरोधी "मुखे प्रतिविंवत्वादिकं नास्ति,, ऐसा ज्ञान है । और विद्यारण्य स्वामी के मत में "दर्पणे मुखं" ऐसा अध्यास होता है । "दर्पणे मुखं नास्ति,, ऐसा ज्ञान का विरोधी है । नैयायिकों के मत में भी भाव अभाव का परस्पर विरोध मानकर उनके ज्ञान का भी विषय विरोध से विरोध माना है । इस प्रकार से मूलाज्ञान को प्रतिविंवाध्यास की उपादानिता माने तो विंव उपाधि के सन्निधान रूप प्रतिबंधक रहित काल में मुख दर्पणादिक ज्ञान से अज्ञान निवृत्ति बिना भी उक्त अध्यासकी निवृत्ति संभव है । ( उक्त पक्षमें पञ्च पादाचार्य कृत पंचपादिका की रीति से ज्ञान को अध्यास की हेतुता के वादी की शंका ) इस पक्ष में यह शंका है । शारीरिक भाष्य की टीका पञ्चपादिका पञ्च पादाचार्य

कारस्य वचनम् । रज्जु शुक्ति ज्ञानात् सर्परजतादिकाज्ञान निवृत्तिः । अज्ञान निवृत्तौ सत्यां तत्तदध्यास निवृत्तिः । रज्जु शुक्त्यादिज्ञानं साक्षात्कारणं चेत् । सर्पाध्यासस्य भावकार्यत्वा भावात् उपादान ज्ञाना द्वाव कार्य नाशो भवतीति नियम भंगापत्तेः । ननु अज्ञान मपि भावपदार्थोऽधकारवदिति । उक्त शंकासौस्थ्य मनिवार्यं भवन्नयेपि इति चेन्न । अज्ञानस्यानादित्वात् भावकार्यमिति वक्तु मशक्य-त्वात् । यद्यपि घट ध्वंसस्य निवृत्ति वेदांत नयेपि भवति । तथापि । ध्वंसस्य चोपादाना भावे हि ध्वंसोपि नभावः । इति । नाज्ञाननिवृत्तिमंतरा साक्षादुपादान ज्ञान मध्यास-

ने की है । उसको भाष्यकार के वचन से सर्वज्ञता हुई है । उस सर्वज्ञ वचन पंचपादिका में यह लिखा है, जहां सर्प रजतादिक भ्रम हो, वहां रज्जु शुक्ति के ज्ञान से सर्प रजतादिकों के उपादान अज्ञान की निवृत्ति होती है । और अज्ञान की निवृत्ति से सर्प रजतादिक अध्यास की निवृत्ति होती है । रज्जु शुक्ति आदिकों के ज्ञान को सर्प रजतादिकों की निवृत्ति में साक्षात्कारण माने तो उपादान के नाश से भाव कार्य का नाश होता है । इस नियम की हानि होगी । और अधिष्ठान ज्ञान से अज्ञान का नाश होता है । अज्ञान नाश से अध्यास का नाश होता है । इस रीति से माने तो उक्त नियम का व्यभिचार नहीं होता है । यद्यपि अधकार की तरह अज्ञान भी भावरूप है । तथापि अज्ञान अनादि होने से कार्य नहीं है । इस से अज्ञान की निवृत्ति तौ अधिष्ठान ज्ञान से भी संभव है । परन्तु भाव कार्य सर्पादिक अध्यास की निवृत्ति उपादान के नाश बिना नहीं होती । घटध्वंस की निवृत्ति भी

निवृत्तेः कारणम् । इति पंचपादिकाकाराशयः । अतो मूलाज्ञान वादिनो हि प्रतिविंवा ध्यासे पंचपादिकाकार वचनेन विरोधो भवति । ममतु मुखावच्छिन्नचेतन स्थाज्ञान धर्माध्यासे दर्पणावच्छिन्न चेतनस्था ज्ञान धर्मिणो बाध्यासे उभयत्रापि अज्ञान निवृत्तौ अध्यास निवृत्तिः । इति सर्वं सुस्थं भवति । इति चेन्न । तूला ज्ञान वादिनोपि यत्र

वेदान्त मतमें होती है । और अभाव पदार्थ का उपादान कारण नहीं होता है । इससे उपादान के नाश बिना भी घटध्वंस रूप कार्य का नाश होता है । परन्तु घटध्वंस भाव नहीं है । इससे उपादान नाश को भाव कार्य के नाश में नियत हेतुता के संरक्षण को पंचपादिका में अज्ञान निवृत्ति द्वारा अधिष्ठान ज्ञान को अध्यास निवृत्ति की साक्षात् हेतुता का निवेद्य किया है । और मूलाज्ञान को प्रतिविंवाध्यास की उपादानता मानें तो उक्त रीति से अज्ञान निवृत्ति के बिना ही प्रतिविंवाध्यास की निवृत्ति माननी होगी । इससे पंचपादिका वचन से विरोध होगा । अवस्था ज्ञानको उक्त अध्यासकी उपादानता मानें तो, विरोध नहीं कहते । अवस्था ज्ञान को उक्त अध्यास की उपादानता कहें तो उस के मत में विवरणकार की रीति से मुखावच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान को धर्माध्यास की उपादानता सिद्ध होती है । विद्यारण्य स्वामी की रीति से दर्पणावच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान को धर्मी अध्यास की हेतुता सिद्ध होती है । और प्रतिबंधक रहित काल में मुखज्ञान से वा दर्पणज्ञान से उन अज्ञानों की क्रम से निवृत्ति होती है । इससे अवस्थाज्ञान को प्रतिविंवाध्यास की उपादानता मानना पञ्चपादिका वचन के अनुकूल है । और मूलाज्ञान को उक्त अध्यास की उपादानता कहना पञ्चपादिका वचन के विरुद्ध है । इस रीति से उक्त अध्यासकी हेतुता अवस्थाज्ञान को मानें तो, यह पूर्व पक्ष होता है । (उक्त

यज्ञदत्तास्या ध्यासो देवदत्त मुख दर्शने तत्राधिष्ठानज्ञानादेव तदध्यास निवृत्तिः । पूर्वं दृष्टस्य देवदत्त मुखस्य दर्पणस्य च यज्ञदत्त ज्ञानांसेत्वात् । पुनर्मुख दर्पणादीनां दर्शने सति मुख दर्पणाद्यधिष्ठान ज्ञानादेव प्रति बंधक रहित काले ऽवस्था ज्ञान वादिनोप्यवश्यं मंतव्यात् । यतोहि ज्ञाना न्नाज्ञान मात्र निवृत्तिः । किंतु विशेषांश निवृत्तिः । सर्वांश निवृत्ति श्चेत् । शुक्तिका ज्ञानात् सर्प ज्ञान निवृत्ति रप्या पद्येत ।

शंका की अयुक्तता ) परंतु अवस्था ज्ञान को हेतुता मानते हुए भी पंच पादिका वचन से विरोध परिहार नहीं होता है । तथाहि । जहां दर्पण सम्बन्ध रहित देवदत्त मुख का वा देवदत्तमुख वियुक्त दर्पण का यज्ञदत्त को साक्षात्कार हो, और उच्चार क्षण में देवदत्त मुख का दर्पण से संबंध हो, वहां भी प्रतिविम्बाध्यास होता है । मूलाज्ञानको उपादानता माने तो मुख दर्पणादि साक्षात्कार से उसकी निवृत्ति नहीं होती । और मुख ज्ञान से मुखवच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान की तथा दर्पण ज्ञान से दर्पणावच्छिन्न चेतनस्थ अज्ञान की निवृत्ति अवश्य होती है । और मुख दर्पण साक्षात्कार के उत्तरकाल में भी मुखदर्पण प्रसन्निधान से तिविम्बाध्यास होता है । इससे मुख दर्पण साक्षात्कार से अवस्था अज्ञान के आवरण शक्ति विशिष्ट अज्ञानांश का नाश नहीं होने से विशेष रूप से ज्ञानाधिष्ठान में भी अध्यास होता है । वहां दर्पण मुखका परस्पर त्रियोग होने पर प्रतिबंधकाभाव सहित अधिष्ठान ज्ञानसे अज्ञान निवृत्ति द्वारा अध्यासकी निवृत्ति कहना अवस्था ज्ञानवादी को भी संभव नहीं । किंतु ज्ञान से साक्षात् अध्यास की निवृत्ति कहना ही बन सकता है । क्योंकि कि रज्जु ज्ञान से शुक्ति के अज्ञान का नाश नहीं होता है । इससे ज्ञान से अज्ञान मात्र का नाश नहीं होता है, किंतु समान विषयक अज्ञानका ज्ञानसे नाश होता है । ज्ञानसे

वस्तु तस्तु सूक्ष्म विचारेण पंच पादिकाकार वचनेन अवस्था  
ज्ञान वादिना मेव विरोधः । ननु मूला ज्ञान वादिनाम् । कथ-  
मित्यं च पंच पादिकाकार वचनम् । ज्ञानादज्ञान निवृत्तिः ।  
अज्ञान रूपोपादान निवृत्त्या तत्कार्यनिवृत्तिः । न तू-  
पादान ज्ञानाद्भाव कार्य निवृत्तिरिति नियमः । यदि पंच-  
पादिका कारस्य भवदुक्त नियमश्चेत् । आग्रह वशाद्भव-  
न्नये । तदा दोषडाकिनी न मुञ्चति भवतां पृष्ठम् । तथाहि ।  
पश्य पश्य द्व्यणुकादीना मणवोहि सर्व नये उपादानानि ।

जिसका प्रकाश हो, वह ज्ञानका विषय कहाता है । अज्ञान से आवृत हो,  
वह अज्ञान का विषय कहाता है । यज्ञदत्त को अध्यास से पूर्वकाल में हुए  
मुख दर्पण के साक्षात्कार से आवरण के नाश होने से अज्ञानकृत आवरण  
रूप अज्ञान के विषय का मुख दर्पण में अभाव है । इससे ज्ञान अज्ञान के  
विरोध का संपादक समान विषयत्व के भंग से उक्त स्थल में अज्ञान निवृ-  
त्ति बिना अध्यास मात्र की निवृत्ति अवस्था ज्ञानवादी को भी  
माननी होती है । इस रीति से अवस्था ज्ञान को उक्त अध्यास की उपा-  
दानता मानने से भी पञ्च पादिका वचन से विरोध परिहार नहीं होता ।  
( तूला ज्ञान को उक्त अध्यास की हेतुता मानें तो पञ्च पादिका वचन से  
विरोध और मूलाज्ञान को हेतुता मानें तो अविरोध ) और सूक्ष्म  
विचार करें तो अवस्था ज्ञान को उक्त अध्यास की हेतुता मानें तो पंच-  
पादिका वचन से विरोध है । मूलाज्ञान को हेतुता मानें तो विरोध नहीं ।  
तथाहि । ज्ञान से केवल अज्ञान की निवृत्ति होती है, और अज्ञान रूप  
उपादान की निवृत्ति से अज्ञान की निवृत्ति होती है । इस रीति से पंच  
पादिका का वचन है । उसका यह अभिप्राय नहीं, कि भाव कार्यके नाशमें

तेषां द्रव्यणुकादीनां भवन्नये नाशा संभवः स्यात् । अण्वादीनां नित्यत्वात् । अपरञ्च रज्जौ सर्प भ्रमे पुनर्दण्डभ्रमस्योत्पत्त्यसंभवात् । भ्रमेणापि सर्प ज्ञानस्य निवृत्त्यसंभव आपद्येत । मनस ईश्वर ज्ञानस्य च तथैवा काशस्य च अणूनां च एतेषां नित्यानां सर्वेषां पदार्थना मुपादान कारणभूतानां नाशासंभवात् । तत्कार्याणां सर्वेषां पदार्थानां नाशासंभवाच्च । संसारनित्यता दोषः पुनरुज्जृम्भेत । सर्वस्य कार्य पदार्थस्यानित्यता प्रत्यक्ष सिद्धा । अतश्च सर्वलोक प्रत्यक्षेणापि विरोधः प्रसजेत् । अतश्च न सर्वत

उपादान का नाश नियत हेतु होने से ज्ञान से अध्यास निवृत्ति संभव नहीं । क्योंकि उपादान के नाश बिना भाव कार्य का नाश नहीं हो तो भाव कार्य नाशका में उपादान का नाश नियत हेतु हो । और भाव कार्य द्रव्यणुक है, उसके उपादान परमाणु हैं । उनकी नित्यता होने से नाश संभव नहीं । इससे परमाणु संयोग के नाशसे द्रव्यणुक का नाश होता है । वहां भाव कार्य के नाश में उपादान नाश की हेतुता नियम के संरक्षण अभिप्राय से पंच पादिका की उक्ति नहीं है । और केवल आग्रह से पंच पादिका वचन का उक्त नियम संरक्षण में अभिप्राय कहें तो दण्ड भ्रमांश सर्प अध्यास की निवृत्ति नहीं होवेगी । और नैयायिक मत में भी द्रव्यणुक भिन्न द्रव्य के नाश में उपादान के नाश की हेतुता मानी है । सकल भाव कार्य के नाश में उपादान नाश को हेतु कहें तो । परमाणु और मन नित्य है । उनके नाश के असंभव में उनकी क्रिया का नाश नहीं होगा । ऐसे ही नित्य आत्मा के ज्ञानादि गुणका और नित्य आकाश के शब्दादि गुण का नाश नहीं होगा । इससे भाव कार्य

उपादान निवृत्तौ कार्य निवृत्तिः । किंतु यत्रोपादान निवृत्तौ कार्य निवृत्ति स्तत्रोपादान ज्ञान मध्यास निवृत्तेः कारणम् । तच्च कुलाल जनकवदन्यथा सिद्धम् । नतु लक्षणे प्रयोजनम् । साक्षात्कारणाभावात् । यत्र देवदत्तस्य मुखे प्रतिविम्बाध्यासो यज्ञदत्तस्यै भवति । तत्र देवदत्त मुख दर्पणयोः सन्निधानं कारण मध्यासस्य । तस्योत्तर काले तत्सन्निधान मज्ञान मेवाधिष्ठानम् । तच्च मुख दर्पण

के नाश में उपादान का नाश नियत हेतु है, यह कथन असंगत है । परन्तु किसी स्थान में आश्रय का नाश होने से कार्य की स्थिति नहीं होती । वहाँ उपादान का नाश भी कार्य नाश का हेतु है । तथापि । कार्य नाश में उपादान का नाश नियत हेतु नहीं । उपादान के सद्भाव में अन्य कारण से भी कार्य का नाश होता है । इस रीति से उक्त नियम संरक्षण के अभिप्राय से पंच पादिका की उक्ति नहीं है । किन्तु जहाँ अधिष्ठान ज्ञान से अध्यास की निवृत्ति हो, वहाँ अधिष्ठान ज्ञान को अध्यास निवृत्ति में कारणता नहीं है । अधिष्ठान ज्ञान तो अज्ञान निवृत्ति का कारण है, और अज्ञान निवृत्ति अध्यास निवृत्ति का कारण है । जैसे कुलाल का जनक घट में अन्यथा सिद्ध होने से कारण नहीं, ऐसे ही अध्यास निवृत्ति में अधिष्ठान का ज्ञान अन्यथा सिद्ध होने से कारण नहीं है । इस रीति से अधिष्ठान ज्ञान से अध्यास की निवृत्ति होती है । वहाँ ज्ञान से अज्ञान मात्र की निवृत्ति होती है । अध्यास की निवृत्ति उपादान अज्ञान के नाश से होती है । यह पंच पादिका वचन का अभिप्राय है । और सर्वत्र अध्यास की निवृत्ति में अज्ञान की निवृत्ति को हेतुता है । इस अभिप्राय से पंच पादिका की उक्ति हो तो दण्ड भ्रम से अज्ञान की निवृत्ति, अभाव से सर्प भ्रम की निवृत्ति नहीं



वियोग काले अवस्था ज्ञान वादिनो न परम्परया धिष्ठान  
ज्ञान निवृत्तौ कारणम् । मूला ज्ञान वादिनो यथा साक्षाद-  
धिष्ठान ज्ञानम् । तथैव तूला ज्ञान वादिनोपि । एवं भवता  
मप्यवश्य मेव मंतव्यम् । तथा च । पंच पादिका कार-  
वचनार्थ कल्पनया भाव कार्य निवृत्ता उपादान ज्ञानं  
कारण मिनि रूपया । तूलाज्ञानवादिन एव शिरसि दोष  
करकापातः । प्रतिविवाध्यासस्य भाव कार्यत्वात् । मुख  
दर्पणादि ज्ञान मेव विरोधि सत् साक्षान्मुख दर्पणाध्यास

होनी चाहिये । इससे अधिष्ठान के यथार्थ ज्ञान से अध्यास की निवृत्ति  
होती है । वहां अज्ञान की निवृत्ति ही अध्यास की निवृत्ति की हेतु  
है । यह नियम पंच पादिका ग्रन्थ में विवक्षित है । और अवस्था ज्ञान  
को प्रतिविवाध्यास की हेतुता माने तो उसके मत में मुख दर्पणादिक  
ज्ञान ही अधिष्ठान का ज्ञान है । इससे अज्ञान निवृत्ति द्वारा अध्यास  
की निवृत्ति मानना पंच पादिकानुसार है । और यज्ञदत्त को पूर्व ज्ञान से  
आवरण नाश स्थल में देवदत्त मुख के उपाधि सन्निधान होते हुए प्रति-  
विम्बा ध्यास होता है । उपाधि वियोग काल में अधिष्ठान ज्ञान से  
अध्यास निवृत्ति हो, वहां अज्ञान निवृत्ति द्वारा अध्यास की निवृत्ति  
संभव नहीं है । किंतु अधिष्ठान ज्ञान से साक्षात् अध्यास की निवृत्ति होती-  
है । इससे पंच पादिका के विरुद्ध है । और मूला ज्ञान को प्रतिविवा-  
ध्यास की उपादानता माने तो मुखदर्पणादि ज्ञान से प्रतिविवा ध्यास  
की निवृत्ति हो, वहां इस पक्ष में मुख दर्पणादिकों को अधिष्ठानता के  
अभाव से अधिष्ठान ज्ञान जन्य अध्यास की निवृत्ति नहीं है, किन्तु  
विरोधी विषय के ज्ञान का विरोधी होने से मुखदर्पणादिकों के ज्ञान

निवृत्तौ मूलाज्ञान वादिनः संघटते । तूला ज्ञान वादिन-  
स्तु पूर्व ज्ञातयो मुख दर्पणयोरुत्तर काले देवदत्त मुख  
प्रतिबिम्बाध्यासो यद्वा दत्तस्य परम्परया न निवर्तते किन्तु  
मुखदर्पणाधिष्ठानज्ञानं साक्षादेव नियतक मिति सर्वमवदातम् ।  
मूलाज्ञानवादिनाम् । एवं विक्षेप प्रारब्धा निर्वचनीयैः प्रारब्धादि  
दोषजनितै रवस्था ज्ञान वादिभि र्दत्तानां सर्वेषां दूषणानां

को अध्यास निवर्तकता है । और पञ्च पादिका में अधिष्ठान जन्य  
अध्यास की निवृत्ति ही अज्ञान निवृत्ति द्वारा विवक्षित है । और अधि-  
ष्ठान ज्ञान बिना प्रकारान्तर से अध्यास की निवृत्ति में अज्ञान निवृत्ति  
की द्वारता विवक्षित नहीं है । इस रीति से मूलाज्ञान को प्रति-  
बिम्बाध्यास की उपादानता माने तो मुख दर्पणादि ज्ञान जन्य  
अध्यास की निवृत्ति अधिष्ठान ज्ञान जन्य नहीं, और अवस्था ज्ञान  
को उक्त अध्यास का उपादान माने तो मुख दर्पणादि ज्ञान  
जन्य अध्यास की निवृत्ति अधिष्ठान ज्ञान जन्य है । और अधिष्ठान से  
अध्यास की निवृत्ति हो वह अज्ञान निवृत्ति द्वारा ही पंचपादिका में  
विवक्षित है । और पूर्व ज्ञात अधिष्ठान में अध्यास होकर निवृत्ति होती  
है । वहां उक्त रीति से अज्ञान निवृत्ति द्वारा अध्यास की निवृत्ति  
सम्भव नहीं । इससे अवस्था ज्ञान को प्रतिबिम्बाध्यास की उपादानता माने  
तो, पंचपादिका वचन से विरोध हो । मूलाज्ञान को उक्त अध्यास की  
उपादानता माने तो विरोध नहीं । (प्रतिबिम्बाध्यास की व्यावहारिकता  
और प्रातिभासिकता के विचार पूर्वक स्वप्नाध्यास के उपादान के विचार  
की प्रतिज्ञा ) इस रीति से आकाशादि प्रपंच की तरह मूलाज्ञान जन्य  
प्रतिबिम्बाध्यास है । परन्तु एक देशी रीति से ब्रह्मज्ञान बिना उसकी  
बाध रूप निवृत्ति नहीं होने से प्रतिबिम्बाध्यास में व्यावहारिकत्व का

मूलाज्ञान वादिनां तत्तत्स्थलेषु परिहार्यत्वम् । अथ स्वप्ना-  
ध्यासो विविच्यते ॥ अज्ञान विशेषावस्थैव सुप्तिः । अज्ञान-  
स्य विक्षेपावरण रूपशक्तिमत्त्वात् सुप्तस्य च लोकावरक ज्ञा-  
नोदय दर्शनात् । यथांधादे र्भूत पितृकस्य दर्शनम् । दृष्ट  
पित्रादिलाभदर्शनम् । तत्रान्यावरका संभवात् । स्वप्नावस्था  
विशेष एवाज्ञानम् । तदेवावरकम् । जाग्रद्द्रष्टात्राधिष्ठानम् । स्वप्न  
द्रष्टुर्जाग्रद्दृश्यमधिष्ठानं चात्र दृश्यस्य कर्मोपभोग एव ।  
स्वप्नोपरमे कारणमवस्थाज्ञानमेव मूलाज्ञान रूपं विशेषा कारं  
परिणमते । जाग्रत् द्रष्टृ दृश्ययोः स्वप्नो द्रष्टृदृश्ययोर्भेदकः ।  
अन्यथैकत्वेचाभेदाप्रतीतिः । तथा नान्यदृष्टस्यान्य स्मरण

होती है । तथापि विंव उपाधि का संबंध रूप आगन्तुक दोष जन्य  
है । इससे प्रातिभासिक है । आकाशादिक प्रपंच का अध्यास है ।  
वह अविद्या मात्र जन्य है । इससे व्यावहारिक है । और अनन्तर  
उक्त रीतिसे तौ अधिष्ठानज्ञान विना विरोधी ज्ञानसे बाधरूप निवृत्ति  
का सम्भव होने से संसारदशा में बाध्यस्वरूप प्रातिभासिकत्वभी सम्भव  
है । जैसे प्रतिविवाध्यास में मतभेद से अवस्थाज्ञान और मूलाज्ञान  
उपादान कहे हैं । ऐसे ही स्वप्नाध्यासभी किसीके मतमें अवस्था ज्ञानजन्य  
है । और मतान्तर में मूलाज्ञानजन्य है । ( स्वप्नविषे विचार ) तूला-  
ज्ञान को स्वप्नके उदादानता की रीति ) अवस्थाज्ञान को स्वप्न की उपा-  
दानता इस रीतिसे कही है । अज्ञान को अवस्था विशेष निद्रा है ।  
क्योंकि आवरण शक्ति विक्षेप युक्तता अज्ञान का लक्षण है । और  
स्वप्नकालमें जाग्रत् द्रष्टृ दृश्य का आवरण अनुभव सिद्ध है । देवदत्त  
नाम ब्राह्मण जाग्रत्काल में पितापितामहादिकों के मरण से

दोष संभावना । तयोर्जाग्रत् स्वप्नद्रष्टृस्तादात्म्यात् । स्वप्न-  
श्यानामपरोक्षत्वात् । जाग्रत्द्रष्टुरावृतत्वाच्च । जाग्रत् द्रष्टरि-  
त्राध्यस्तोऽपरोजीवो जीवाभासोऽतएव त्रिविधोजीवः ।

उत्तरदाहश्राद्धादि करके धनपुत्रादि सम्पदा सहित सोया । फिर स्वप्न में अपने को यज्ञदत्त नाम क्षत्रिय जाति वाल्यावस्था विशिष्ट अन्न वस्त्रके अलाभ से क्षुधाशीतसे पीडित हुआ स्वपिता पितामह के अंकमें रोदन करता अनुभव करता है । वहाँ जाग्रत्काल के व्यावहारिक द्रष्टा दृश्य का मूलाज्ञान से आवरण कहीं तो जाग्रत्काल में भी उनका आवरण होना चाहिये । अन्य कोई आवरण कर्त्ता प्रतीत नहीं होता । इससे स्वप्न काल में निद्रा ही आवरण करती है । और स्वप्न के पदार्थाकार परिणाम भी निद्रा के ही होते हैं । इस रीति से आवरण विक्षेप शक्ति विशिष्ट निद्रा है । इससे निद्रा में अज्ञान लक्षण होने से अज्ञान की अवस्था विशेष निद्रा है । परन्तु अवस्था ज्ञान सादि है । क्योंकि मूलाज्ञान ही आगन्तुक आकार विशिष्ट होकर किंचित् उपाध्यवच्छिन्न चेतन का आवरण करता है । उसको अवस्था ज्ञान और तूला ज्ञान कहते हैं । इस रीति से आगन्तुक आकार विशिष्ट होने से अवस्था ज्ञान सादि है । इसकी उत्पत्ति में निमित्त कारण जाग्रद्भोग हेतु कर्मों का उपराम है । और मूलाज्ञान का ही आकार विशेष होने से मूलाज्ञान उपादान कारण है । निद्रा रूप अवस्था ज्ञान से आवृत व्यावहारिक द्रष्टा में प्रातिभासिक द्रष्टा अध्यस्त है । उस निद्रा से आवृत व्यावहारिक दृश्य में प्रातिभासिक दृश्य अध्यस्त है । इससे प्रातिभासिक द्रष्टा का अधिष्ठान व्यावहारिक द्रष्टा है । और प्रातिभासिक दृश्य का अधिष्ठान व्यावहारिक दृश्य है । जब भोग के अभिमुख कर्म हो, तब जाग्रत् होता है । उस काल में ब्रह्म ज्ञान रहित पुरुषों को भी व्यावहारिक द्रष्टा दृश्य का ज्ञान ही अधिष्ठान ज्ञान है । इससे अवस्था ज्ञान रूप उपादान की

पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिभासिकश्च । इत्युदघोषो वे-  
दातानाम् । अत्राधिष्ठानमज्ञानमिति एकदेशिनोमतम् । तन्न

निवृत्ति द्वारा प्रातिभासिक द्रष्टा दृश्य की निवृत्ति होती है । व्याव-  
हारिक द्रष्टा के ज्ञान से प्रातिभासिक द्रष्टा की और व्यावहारिक दृश्य  
के ज्ञान से प्रातिभासिक दृश्य की निवृत्ति होती है । ( उक्त पक्ष में शंका )  
इस पक्ष में यह शंका है । उक्त रीति से जाग्रत् द्रष्टा का और स्वप्न  
द्रष्टा का भेद है । और अन्य द्रष्टा के अनुभूत की अन्य को स्मृति हो  
तो । देवदत्त के अनुभूत की यज्ञदत्त को स्मृति होनी चाहिये । इससे  
स्वप्न के अनुभूत की जाग्रत् काल में स्मृति होती है । द्रष्टा का भेद  
माने तो स्मृति का असंभव होगा । ( उक्त शंका का समाधान ) इस  
का यह समाधान है । यद्यपि अन्य के अनुभूत की अन्य को स्मृति  
होती नहीं है । तथापि स्वानुभूत की अपने को स्मृति होती है । ऐसे  
ही स्वतादात्म्य वाले के अनुभूत की भी अपने को स्मृति होती है ।  
इससे देवदत्त यज्ञदत्त का तो परस्पर तादात्म्य नहीं है, पर जाग्रत् के  
द्रष्टा में स्वप्न द्रष्टा की अध्यस्तता होने से परस्पर तादात्म्य है ।  
अध्यस्त पदार्थ का अधिष्ठान में तादात्म्य होता है । इस रीति से  
जाग्रत् द्रष्टा के तादात्म्य वाला स्वप्न द्रष्टा है । उसके अनुभूत की जाग्रत्  
द्रष्टा को स्मृति होती है । यज्ञदत्त में देवदत्त के तादात्म्य के अनुभव से  
देवदत्त के अनुभूत की यज्ञदत्त को स्मृति की आपत्ति नहीं है । इस  
रीति से स्वप्नाध्यास का उपादान निद्रा रूप अवस्था ज्ञान है ।  
( व्यावहारिक जीव और जगत् को स्वप्न के प्रातिभासिक जीव और  
जाग्रत् का अधिष्ठानपना ) स्वप्न काल में दृश्य मात्र की अज्ञान से उत्पत्ति  
माने और व्यावहारिक जाग्रत्काल के जीव को द्रष्टा माने तो संभव नहीं ।  
क्योंकि व्यावहारिक जीव का स्वरूप निद्रा रूप अज्ञान से आवृत है ।  
और अज्ञानावृत जीव के संबन्ध से विषय का अपरोक्ष होता है ।

पेशलं । दृश्यवच्चाज्ञानस्य जडत्वात् । अतश्चेतनोहंकाराव-  
च्छिन्नश्चेतनोवा स्वप्नाधिष्ठानम् । नतु केवल मज्ञानमिति ।  
अहंकारावच्छिन्नश्चेतनः शुद्धचेतनो वा स्वप्नाधिष्ठानामा-  
मतद्वयं युक्ति युक्तं सर्वं सम्मतं चेति । तत्र स्वप्नावरकं तूला-  
ज्ञानम् । नतु मूलाज्ञान मुपादानस्यावरकमाजाग्रद्रोधा संभवात् ।  
तूलाज्ञानेतु जाग्रति ब्रह्मज्ञान मंतरापि बोधोदये न काप्यनुप-  
पत्तिः । अहंकारावच्छिन्न चेतनस्यावस्था ज्ञानवादेसंभवात् ।

इस से स्वप्न प्रपंच के अपरोक्ष ज्ञान का असंभव होगा ।  
इस से दृश्य की तरह द्रष्टा भी व्यावहारिक जीव में अध्यस्त है । वह  
अनादृत है । इस के सम्बन्ध से प्रातिभासिक दृश्य का अपरोक्ष ज्ञान  
संभव है । इस रीति से पारमार्थिक व्यावहारिक प्रातिभासिक भेद से,  
जीव त्रिविधवादी ग्रन्थकारों ने स्वप्न का अधिष्ठान व्यावहारिक जीव  
और जगत् कहा है । परन्तु ( उक्त पक्ष की आयुक्तता पूर्वक चेतन को  
स्वप्न का अधिष्ठानपना ) यह मत अयुक्त है । क्योंकि व्यावहारिक द्रष्टा  
भी दृश्य की तरह अनात्मा होने से जड़ है । इससे सत्तास्फूर्ति प्रदान रूप  
अधिष्ठानता व्यावहारिक द्रष्टा दृश्य में संभव नहीं । किन्तु चेतन को  
स्वप्न प्रपंच का अधिष्ठाता कहना उचित है । इसी वास्ते रज्जु भुक्ति को  
सर्प रूप्य के अधिष्ठानता त्वचन का रज्ज्ववच्छिन्न चेतन अधिष्ठान में  
तात्पर्य है । बहुत ग्रन्थों में भी चेतन ही स्वप्न प्रपंच का अधिष्ठान  
कहा है । इससे अहंकारावच्छिन्न चेतन स्वप्न का अधिष्ठान है । यह  
दो मत समीचीन हैं । ( अहंकारावच्छिन्न चेतन को स्वप्न का अधिष्ठान  
मान कर तूला ज्ञान को उसकी उपादानता और जाग्रत् के बोध से  
उसकी निवृत्ति ) उनमें अहंकारावच्छिन्न चेतन को अधिष्ठानता मानै

पक्षांतरे मूलाज्ञानमेवावरकम् । उक्तोभय विध चेतन स्येति ।  
 तथाहि । जाग्रद्वोधोदये मूला ज्ञानस्य नाशा संभवे ऽ पि  
 विलय रूप बाधा निवृत्ति रिष्यते । अहंकार चेतने शुद्ध  
 चेतनेवा सोपाधि भूते एतदपि पुनर्विचार्यम् । जाग्रद्वोधे  
 विलय रूप बाध स्वीकारेपि दोष पिशाची पृष्ठतनुधा-  
 वति । कथमित्यम् । जाग्रद्वोधेहि नावरणशक्ति विलय रूप  
 बाधः । किंतु विक्षेप शक्ति बाधः । विरोधि ज्ञानेनाशेष  
 ज्ञानानिवृत्तेः । विक्षेपस्याप्यशेषस्य नाशा संभवोहि ।

तो । मूलाज्ञान से उसका आवरण सम्भव नहीं । इससे अहंकारोवच्छिन्न  
 का आच्छादक अवस्था ज्ञान ही स्वप्न का उपादान उचित है । जाग्रत्  
 के बोध से ब्रह्मज्ञान के बिना उसकी निवृत्ति भी सम्भव है ।  
 ( अहंकारानवच्छिन्न चेतन को स्वप्न का अधिष्ठान मानकर मूलाज्ञान  
 को उसकी उपादानता और उपादान में विलय रूपता की निवृत्ति )  
 अविद्या में प्रतिबिम्ब चेतन वा विम्बरूप ईश्वर चेतन अहंकारानवच्छिन्न  
 चेतन है । उसको अधिष्ठानता में तो उसका आच्छादक मूलाज्ञान  
 ही स्वप्न का उपादान मानना होता है । जाग्रत् बोध से उसकी  
 बाधरूप निवृत्ति होती नहीं, किन्तु उपादान में विलय रूप निवृत्ति  
 स्वप्न की जाग्रत् में होती है । ( अहंकारानवच्छिन्न चेतन को ही  
 अधिष्ठान मानकर विरोधी ज्ञान से अज्ञान की एक विक्षेप हेतु शक्ति  
 के नाश का अंगीकार ) अथवा प्रतिबिम्बाध्यास निरूपण में उक्त रीति से  
 जाग्रत् बोध विरोधा ज्ञान होने से स्वप्ना ध्यास की निवृत्ति हो सकती है ।  
 परन्तु विरोधी ज्ञान से आवरण हेतु अज्ञान अंश की निवृत्ति होती नहीं,  
 किन्तु विक्षेप हेतु अंश की निवृत्ति होती है । विरोधी ज्ञान से अशेष  
 अज्ञान की निवृत्ति कहें तो दण्ड भ्रम से सर्प भ्रम की निवृत्ति स्थल में

कुतः । यद्विषयक विरोधिज्ञानं ताद्विषयक विक्षेपांश भंगदर्श-  
नात् । अन्यथा यत्र दंड भ्रमात् सर्प ज्ञान निवृत्ति स्तत्रा-  
धिष्ठान ज्ञाना भावात् दंड भ्रम एव न सेत्स्यति । अत  
इत्थंमंतव्यम् । विक्षेपस्याननंत शक्तेः एकांशस्य निवृत्तावपि  
पुनरपरो वतिष्ठते ऽ तो दिनांतरेपि स्वप्नसद्भावः । इति ।  
तत्राहंकारे एवाध्यासः । नचेश्वरचेतने इत्येके । तस्याहंकार  
चेतनस्य शरीरांतर्गतत्वा तास्यै वाध्यास संभवात् । ईश्वर  
चेतने साध्यासश्चेत् । अंतः करण बाह्ये वा । अबाह्येवा ।  
बाह्ये ऽ अध्यास श्चेत् । एकस्य स्वप्न द्रष्टुः अपरस्य  
प्रपंच प्रतीत्यापत्तेः । स्वप्न प्रत्यक्षे चेदिन्द्रिय संनिकर्षो पि

उपादान हेतु के अभाव से दण्ड भ्रम का ही असंभव होगा । विक्षेप अंश  
की अशेष निवृत्ति होय तो दण्ड भी विक्षेप रूप है । उसका उपलब्ध नहीं  
होना चाहिये । इसरीति से मानना उचित है । एक अज्ञान में  
अनन्त विक्षेप के हेतु अनन्त शक्ति हैं । विरोधी ज्ञान से एक विक्षेप  
की हेतु शक्ति का नाश होता हैं । अपर विक्षेप हेतु शक्ति रहती है । इससे  
कालांतर में किसी अधिष्ठान में फिर अध्यास होता है । इसी वास्ते  
अतीत स्वप्न का जाग्रत् बोध से बाध होना भी आगामी स्वप्न रूप  
विक्षेप की हेतु शक्ति का अवशेष होने से दिनांतर में स्वप्नाध्यास होता  
है । इससे अहंकारानवच्छिन्न चेतन की स्वप्नकी अधिष्ठानता भी संभव है ।  
परन्तु ( उक्त चेतन को स्वप्न के अधिष्ठान बाद में भी शरीर के अन्त-  
र्देशस्थ चेतन को ही अधिष्ठानता का संभव ) उक्त चेतन को स्वप्न की  
अधिष्ठानता बाद में भी शरीर के अन्तर्देशस्थ चेतनको ही अधिष्ठानता  
संभव है । बाह्य देशस्थ को अधिष्ठान मानें तो घटादिकों की तरह



कारणं वक्तव्यं घट प्रत्यक्ष वदिति चेत् । रज्जू सर्पादिप्रत्यक्ष  
वच्चेदित्यपि न ईश्वर चेतनाद भिन्नो हि जीव चेतनः ।  
केवलोपाध्योर्भेदः इति सर्व सम्मतः । ईश्वर चेतने  
स्वप्नाध्यासोपि तत्रात देशे एव । व्यापक स्येश्वर-  
स्यान्तर्देशे जीवा भेदेन स्थितत्वात् । अतो हंकारा-  
नवच्छिन्नेपि ईश्वर चेतने धिष्ठान तथा स्थिते

एक एक स्वप्न की प्रतीति सब को होनी चाहिये । और घटादिकों की  
अपरोक्षतामें सर्परजतादिकों की अपरोक्षता में जैसे इन्द्रिय व्यापार  
की अपेक्षा है । जैसे स्वप्न की अपरोक्षता में भी इन्द्रिय  
व्यापार की अपेक्षा होनी चाहिये । और शरीरके अन्तर्देशस्थ चेतनमें स्वप्न  
का अध्यास माने तो प्रमाता से संबन्धी होने से सुखादिकों की तरह  
इन्द्रिय व्यापार से विना ही अपरोक्षता संभव है । इस रीति से अहं-  
कारावच्छिन्न वा अहंकारानवच्छिन्न चेतन ही स्वप्न का अधिष्ठान  
है । ये दोनों मत प्रामाणिक हैं । ( शरीर के अन्तर्देशस्थ अहंकारान-  
वच्छिन्न चेतन को स्वप्न की अधिष्ठानता की योग्यता ) अहंकारान-  
वच्छिन्न को कहें तो उसमें भी दो भेद हैं । अविद्या में प्रतिबिम्ब जीव चेतन  
वा अविद्या में विव ईश्वर चेतन दोनों अहंकारानवच्छिन्न है । आर  
दोनों व्यापक होने से शरीर के अन्तर है । क्यों कि चेतनमें विव  
प्रतिबिम्ब भेद स्वाभाविक हो तो विरुद्ध धर्माश्रयता अंतरस्थ एक चेतन  
में संभव नहीं, सो विव प्रतिबिम्बता रूप ईश्वरजीवता उपाधिकृत है । एक  
ही चेतन में अज्ञान सम्बन्ध से विवता कल्पित है । इससे शरीरस्थ  
एक चेतन में ही उभय विध व्यवहार होता है । जैसे अन्तर देशस्थ में  
ही स्वप्नाध्यास की अधिष्ठानता का अन्तःकरण को अवच्छेदक मानै तो  
अहंकारावच्छिन्न अधिष्ठानता सिद्ध होती है । उसी चेतन में स्वप्न की

हि स्वप्ना ध्यासो युक्ति युक्तः । इति कश्चित् । अथ उप-  
निषद्निरोधेन अहंकारे एव स्वप्नाध्यासो युक्तः । इत्युच्यते ।  
इति कश्चित् । तथाहि माण्डूक्य कारिकायां वैतथ्य प्रकरणे ।  
गौड़ पादाचार्योक्तं वचनेन विरोधः संपद्येत । ईश्वरे चेतने  
जीवे चेतने चेति साधारण्येन स्वप्नाध्यासे । तथाहि । स्वप्न  
हस्यादि वितथम् । तादृशदेशकाला संभवात् । इति भाष्य  
कारोक्तं मपि तत्रैव क्षण काले सूक्ष्म नाडि देशे च व्यापद्वा-

अधिष्ठानता का अन्तःकरण को अवच्छेदक नहीं मानें तो अहंकारान-  
वच्छिन्न को अधिष्ठानता सिद्ध होनी है । एक ही देवदत्त में पुत्र  
दृष्टि से विवक्षा हो तो पिता कहते हैं । देवदत्त के जनक की दृष्टि  
से, विवक्षा हो तो पुत्र कहते हैं । विवक्षा भेद से एक देवदत्त में  
पितृता पुत्रता रूप विरुद्ध धर्म के व्यवहार की तरह शरीर के अन्तर  
देशस्थ एक चेतन में अवच्छिन्नत्व अनवच्छिन्नत्व विवक्षित प्रतिविवक्षित रूप  
विरुद्ध धर्म के व्यवहार का असंभव नहीं है । इस रीति से अविद्या प्रतिविवक्षित  
रूप जीव चेतन में वा विवरूप ईश्वर चेतन में स्वप्न की अधिष्ठानता  
मानकर अहंकारानवच्छिन्न में स्वप्नाध्यास मानें तो भी शरीर देशस्थ  
अन्तर चेतन प्रदेश में ही स्वप्न की अधिष्ठानता उचित है । ( बाह्यांतर  
साधारण देशस्थ चेतन में स्वप्न की अधिष्ठानता के कथन में गौड़पाद  
और भाष्यकार आदिकों के वचन से विरोध ) बाह्यांतर साधारण देश-  
स्थ में स्वप्न की अधिष्ठानता कहें तो गौड़पादाचार्य के वचन से और  
भाष्यकारादिकों के वचन से विरोध होगा । क्यों कि माण्डूक्य कारिका  
के वैतथ्य प्रकरण में गौड़पादाचार्य ने यह कहा है । स्वप्न के हस्ती  
पर्वतादिकों के उत्पत्ति के योग्य देश कालका अभाव होने से स्वप्न के

रिक हस्त्यादेरुत्पत्त्य संभवात् । एतेनांतर्देशे एव स्वप्नोत्पत्ति-  
रुक्ता । अतोहंकारा वच्छिन्न चेतने एव स्वप्नो युक्तः ।  
ईश्वरस्य शास्त्र प्रामाण्य ज्ञान ज्ञेयत्वात्परोक्षत्वम् । तस्मिन्नी-  
श्वरे स्वप्न कल्पनेष्यते चेत् स्वप्नस्यापि पारोक्ष्यं संपद्येत ।  
अतश्चाहंकारावच्छिन्ने एव स्वप्नोत्पत्तिः । यद्यपि जीवस्यापि  
पारोक्ष्यमस्ति तथापि स्व प्रकाशकस्य अनावृतस्य च स्व  
पक्षेऽपरोक्षत्वा दिति चाहंकारावच्छिन्ने जीवे एव स्वप्नस्या-  
परोक्षेणोत्पत्ति रिति कल्पना सर्व समतोपनिषदनुकूला चेति  
शम् । केवलशास्त्र प्रामाण्य जन्ये । इन्द्रियादि परोक्षे चेश्वरे  
शास्त्र प्रमाणाभावाच्च न तस्यापरोक्षाधिष्ठानत्वं जीवस्यतु

पदार्थ मिथ्या हैं । इस प्रकार से गौड़पादाचार्य की उक्ति के व्याख्यान  
में भाष्यकारादिकोंने यह कहा है । क्षणघटकादि कालमें और सूक्ष्म नाडी  
देश में व्यावहारिक हस्ती आदिकों की उत्पत्ति संभव नहीं । इससे  
स्वप्न के पदार्थ वितथ हैं । इस रीति से शरीर के अंतर देश में स्वप्न की  
उत्पत्ति कही है । साधारण चेतन में अधिष्ठानता मानै तो सूक्ष्म देश  
में उत्पत्ति कथन असंगत होगा । इससे शरीर के अंतर देशस्थ अहंका-  
रानवच्छिन्न चेतनमें स्वप्नाध्यास है । (अहंकारानवच्छिन्न चेतन भी  
अविद्या में प्रतिविम्ब और विम्ब दोनों हैं । उनमें प्रतिविम्ब रूप चेतन  
को अधिष्ठानता का संभव ) अहंकारानवच्छिन्न चेतन भी अविद्या  
प्रतिविम्ब और विम्ब दोनों हैं । और मतभेद से दोनों को स्वप्न की  
अधिष्ठानता है, तथापि अविद्या में प्रतिविम्ब रूप जीव चेतन को अधि-  
ष्ठानता कहना ही समीचीन है । क्यों कि अपरोक्ष अधिष्ठान में  
अपरोक्ष अध्यास होता है । और शुद्ध ब्रह्म की तरह ईश्वर चेतन का

पुन रविद्या प्रतिविंवस्याहमाकार वृत्तेः । अहं प्रत्यक्षस्या-  
रोपितत्वेपि अहंकारावच्छिन्न जीवस्यातद्भूत्वा दाभासत्वा-  
च्च । नाहंकारा वृत्ति र्यद्यपि । तथापि स्व प्रकाशस्य  
परोक्षेऽधिष्ठाना संभवात् । उक्त विषये । अहंकारावच्छिन्नस्य  
जीवस्यैवाधिष्ठानत्वं सुमतं । अपरोक्षमपि त्रिविधं संक्षेप  
शारीरके । सर्परजतादिकापरोक्षोपयोगि रज्जु शुक्त्यादि ।  
तच्चेन्द्रिय सन्निकर्ष जन्य मेकम् । गगने नीलतादिका ध्यास-  
स्य अपरोक्षत्वोपयोगि वियत् मानसं भवति । तच्च  
द्वितीयम् । स्वप्ना ध्यासापरोक्षत्वोप योग्यधिष्ठाना परोक्षा  
तत्स्वभावसिद्धा तृतीया । इति त्रिविधमधिष्ठाना ऽपरोक्षम् ।

ज्ञान केवल शास्त्र से होता है । स्वप्नाध्यास को ईश्वर चेतन को अधिष्ठान  
माने तो शास्त्ररूप प्रमाण के अभाव से अधिष्ठान की अपरोक्षता विना  
अध्यास की अपरोक्षता का असंभव होगा । और अविद्या में प्रतिविम्ब  
जीव चेतन अहंकारावच्छिन्नतो अहमाकार वृत्ति का गोचर होता है ।  
और अहंकारावच्छिन्न अविद्या में प्रतिविम्ब रूप जीव चेतन भी अहमा-  
कार वृत्ति का गोचर तो नहीं है । परन्तु जीव चेतन आवृत्त नहीं । इससे  
स्वतः अपरोक्षता में अपरोक्ष अध्यास संभव है । ( उक्त पक्ष विषय संक्षेप  
शारीरिक में उक्त अध्यास की अपरोक्षता वास्ते अधिष्ठान की त्रिविध  
अपरोक्षता ) संक्षेप शरीरिक में अध्यास की अपरोक्षता वास्ते अधिष्ठान  
का अपरोक्षता तीन प्रकार से कही है । सर्प रजतादिकों की अपरोक्षता का  
उपयोग भी रज्जु शुक्ति आदिकों की अपरोक्षता इन्द्रिय से होती है ।  
गगन में नीलतादिक अध्यास की अपरोक्षता का उपयोगी गगन की  
अपरोक्षता मन से होती है । स्वप्न की अपरोक्षता की उपयोगी अधिष्ठान

अध्यस्त मपरोक्षतयोक्तम् । अथा विद्यो पाधौ जीवे शंकते कश्चित् । अनावृत प्रकाशात्मके जीवे ऽ विद्या चेतने- ऽविद्यया व्यापकत्वा जीवस्यापि व्यापकत्व सिद्धौ । घटा- दीनां स्फुरण मिन्द्रिय सन्निकर्षा भावेपि संपद्येत । यदि वृत्तिमपेक्षते जीव चेतनो हि संबन्धिनो ऽ परोक्षे इति चेत् । स्वतः परोक्षे जीवे ऽपरोक्ष स्वप्ना ध्यास इत्युक्तो न घटेत । तथापि स्वप्ना ध्यासाधिष्ठानं जीव चेतनः । घटाद्याधिष्ठानं ब्रह्मेति स्वाप्न पदार्थस्य सम्बन्धो हि तादात्म्य रूपः जीवे घटादे स्तादात्म्य संबंधस्तु ब्रह्मणि । जीवस्य घटादीनां पूर्वं सम्बन्धा भावात् । इन्द्रिय सन्निकर्षणैवा परोक्षता ।

की अपरोक्षता स्वभाव सिद्ध है । इस रीति से संक्षेप शारीरिक में सर्व- ज्ञात्म मुनि ने स्वतः अपरोक्ष में स्वप्नाध्यास कहा है । इससे जीव चेतन ही स्वप्न का अधिष्ठान है । उक्त पक्ष में शंका समाधान पूर्वक जीव चेतन रूप अधिष्ठान के स्वरूप प्रकाश से स्वप्न का प्रकाश ) यद्यपि जीव चेतन को अनावृत होने से स्वतः प्रकाशत्व भाव माने तो अविद्या को व्यापकता होने से उस में प्रतिबिम्ब रूप जीव चेतन भी व्यापक है । उस का घटादिकों से सदा संबन्ध है । इससे नेत्रादि जन्य वृत्ति की अपेक्षा बिना ही घटादिकों की अपरोक्षता होनी चाहिये । जीव चेतन की संबंधी की अपरोक्षतामें भी वृत्तिकी अपेक्षा माने तो स्वतः अपरोक्ष जीव चेतन से स्वप्नाध्यास की अपरोक्षता कहीं असंगत होगी । तथापि स्वप्नाध्यास का जीव चेतन अधिष्ठान है । और घटादिकों का अधिष्ठान जीव चेतन नहीं किन्तु ब्रह्म चेतन है । इससे स्वप्न के पदार्थों का तो अपने अधिष्ठान जीव चेतन में तादात्म्य संबंध ब्रह्म चेतन से है, जीव

स्वप्न पदार्थेन सहतु तादात्म्यात् । वृत्ति मंतरेणैव सदैवा-  
परोक्षतेतिशम् । नृसिंहाश्रमाचार्यस्तु, अद्वैत दीपिकाया-  
मित्थ मुक्तवान् । चाक्षुष प्रत्यक्षता वियतो ऽ संभवेति । आलो-  
कस्य चाक्षुषश्चालोकाकारवृत्तेः । यथा चालोका वच्छिन्न  
चेतनस्य वृत्ति द्वारा प्रमातृ चेतने नाभेदः । तथैवालोक  
देशवर्तिनआकाशा वच्छिन्नस्य चेतन स्यापि तादात्म्या-  
ध्यासेन चाक्षुष्येवा परोक्षता । मानस प्रत्यक्षतोक्तिस्तु । पुन-  
राकाशस्य निरूपत्वात् आकाशाकार वृत्ते रसंभवात् न  
घटते । अत्र शारीरककारः अन्याकार वृत्ते रन्यस्य चाक्षुष

चेतनसे नहीं । नेत्रादि जन्य वृत्ति द्वारा जीव चेतनका घटादिकोंसे सम्बन्ध  
होता है । वृत्ति से पूर्व काल में जो घटादिकों का सम्बन्ध, वह अपरोक्षता  
का संपादक नहीं । इससे घटादिकां से जीव चेतन के विलक्षण सम्बन्ध  
की हेतु वृत्ति की अपेक्षा से अपरोक्षता होती है । और स्वप्नाध्यास में  
अधिष्ठानता रूप संबन्ध से जीव चेतन के सदा सम्बन्धी पदार्थों का  
वृत्ति बिना ही प्रकाश होता है । इस रीतिसे प्रकाशात्म्य श्रीचरण नाम आचार्य  
ने कहा है । और मत भेद से वृत्तिका आगे कहेंगे । इस प्रकारसे अविद्या में  
प्रतिविंब जीव चेतन स्वप्न का अधिष्ठान है । और उसके स्वरूप प्रकाश  
से स्वप्न का प्रकाश होता है । परन्तु ( अद्वैत दीपिका में  
नृसिंहाश्रमाचार्योक्त आकाश गोचर चाक्षुष वृत्ति के निरूपण पूर्वक  
संक्षेप शारीरिकोक्त आकाश गोचर मानसवृत्ति का अभिप्राय ) इस  
प्रसंग में आकाश गोचर मानसवृत्ति कही, वहाँ नृसिंहाश्रम  
आचार्य ने अद्वैतदीपिकामें यह कहा है । यद्यपि नीरूप आकाश गोचर  
चाक्षुष वृत्ति संभव नहीं, तथापि आकाश में प्रवृत्त आलोक रूप वाला  
होने से आलोकाकार चाक्षुष वृत्ति होती है । और आलोकावच्छिन्न

प्रत्यक्षे हि घटाकार वृत्ते घटस्य ह्रस्व दीर्घप्रत्यक्षता उपपद्यते । किंचाकाशकार वृत्तेः । आकाश संचारिणो निरूपस्य वायोरालोकाकार वृत्तौ चापरोक्षता पततेः । इति दोष जंघालतया । चाक्षुष प्रत्यक्षेऽपि । मानस्येवा परोक्षता संक्षेप शारीरिके । तत्रापि फल बल लभ्ये दोषा भावः । इति बलेन । अन्याकार वृत्तिनाप्यपरोक्षता । दीपिकोक्तैव पेशला । आलोकाकार वृत्तौ सहकारितांतः करणस्य

चेतन का जैसे वृत्ति द्वारा प्रमाता से अभेद होता है । ऐसे ही आलोक देश वृत्ति आकाशावच्छिन्न चेतनका भी अभेद होता है । इस रीतिसे आलोकाकार चाक्षुष वृत्तिका विषय होने से आकाश की अपरोक्षता भी नेत्र इन्द्रिय जन्य ही कही है । और संक्षेप शारीरिक में मानस अपरोक्षता कही, उसका यह अभिप्राय है । आकाश तो नीरूप है । इससे आकाशकार तौ वृत्ति संभव नहीं । अन्याकार वृत्ति से समान देशस्थ अन्य का प्रत्यक्ष माने तो घट के रूपाकार वृत्ति से घटके ह्रस्व दीर्घ परिमाण का प्रत्यक्ष होना चाहिये । और आलोकाकार वृत्ति से आलोक देशस्थ वायुका भी चाक्षुष प्रत्यक्ष होना चाहिये । इससे आलोकाकार चाक्षुष वृत्ति से आकाश की अपरोक्षता के असंभव से मानस अपरोक्षता ही संभव है । ( उभय मत के अंगीकार पूर्वक अद्वैत दीपिकोक्त रीति की समीचीनता ) सूक्ष्म विचार करें तो अद्वैत दीपिका की रीति से अन्याकार वृत्ति से अन्य की अपरोक्षता अप्रसिद्ध है । उसका अंगीकार दोष है । तथापि फल बल से कहीं अन्याकार वृत्ति से अन्य की अपरोक्षता माने तो उक्त दोष का उद्धार होता है । और संक्षेप शारीरिक रीति से बाह्य पदार्थ में अन्तः करण गोचरता अप्रसिद्ध है । उसका अंगीकार दोष है । और फल बल से अन्याकार नेत्र की वृत्ति

करणता बाह्य पदार्थ गोचरता साक्षात्कारेधिकांशा । ज्ञानो-  
पादानेतःकरणे करणतातु तथा न युक्ता परं चाक्ष्णोः सह-  
कारिता मंतरांतः करण प्रत्यक्षोपपत्तौ निमीलित नेत्रस्या-  
प्याकाश मानस प्रत्यक्षता सततं संपद्येत । अतो ऽध्यासस्या  
ऽपरोक्षता धिष्ठाना परोक्षतया । इन्द्रिय सन्निकर्षेण स्व-  
प्रकाशे नेत्येव वक्तव्यम् । अतः शारीरिकोक्तः प्रौढिवादो  
न युक्तः । इति । अथ । उक्त दिशा स्वप्नाधिष्ठानम् मूलाज्ञानम् ।  
तूलाज्ञानं वा मत भेदेनोभय मविरुद्धम् । रज्जु

सहकृत अंतःकरण की वृत्ति की गोचरता बाह्यपदार्थ में माने तो केवल  
अंतःकरण को बाह्यपदार्थ गोचरता नहीं । इस नियम का भंग  
रूप दोष नहीं । इस प्रकार से उभयथा लेख संभव है, तथापि  
अद्वैत दीपिका रीति ही संभव है । तथापि अद्वैत दीपिका रीति  
ही समीचीन है । क्यों कि आलोकाकार वृत्ति को सहकारिता रूप  
कारणता मानकर अंतःकरण में बाह्यपदार्थ गोचर साक्षात्कार की  
करणता अधिक माननी होती है । अद्वैत दीपिका रीति से अंतःकरण को  
बाह्य साक्षात्कार की करणता नहीं माननी होती है । इससे लायव है । और  
नेत्र को सहकारिता नहीं मानकर केवल अंतःकरण को आकाश प्रत्यक्ष  
का हेतु माने तो निमीलित नेत्र को भी आकाश का मानस प्रत्यक्ष होना  
चाहिये । और अंतःकरण को ज्ञान की उपादानता होने से करणता कथन  
सर्वथा अवृत्त है । इससे संक्षेपशारीरिक में आकाश के प्रत्यक्ष को  
मानसता कथन प्रौढिवाद है । इस रीति से अध्यास की अपरोक्षता का  
हेतु अधिष्ठान की अपरोक्षता इन्द्रिय से अथवा स्वरूप प्रकाश से होती है ।  
इतना ही कहना उचित है । इस रीति से मयभेद से स्वप्न का उपादान  
अवस्था ज्ञान है । अथवा मूलाज्ञान है । ( रज्जु सर्पादिकों की ही सर्वमत में  
तूला ज्ञान को ही उपादानता ) रज्जुसर्पादिकों का तो सर्वमत में अवस्था



सर्पश्चा सेतु तूलाज्ञान मेव । रज्जु ज्ञाना देव तन्निवृत्तः ।  
 सकृत् रज्जु ज्ञानेन न पुनः सर्पभ्रमो युक्तः । इति शंकोत्तरस्तु  
 वृत्ति प्रयोजन निरूपणे वक्ष्यते । यद्यपि आत्मा अवस्था  
 त्रये स्वयं प्रकाशः तथापि बृहदारण्यके ब्राह्मणे स्वप्न प्रसंगे ।  
 इयं श्रुतिः । अत्रायं पुरुष स्वयं ज्योतिर्भवति । तत्र च  
 जाग्रति इन्द्रियालोकयोः सहकारितया सुषुप्तौ तु सामान्य  
 ज्ञाना भावात् । स्वप्ने एव स्वयं प्रकाश त्वोक्तिः संघटते  
 श्रुते रिति वर्णयति सव । स्वप्नेपीन्द्रियं प्रातिभासिकं कापि  
 नोक्तम् । तत्रापि कल्पना क्रियता मिति चेत् । तथाप्युक्त  
 श्रुत्या विरोधः अनुभव विरोधश्च संपद्येत । नेत्रादिना पश्य

ज्ञान ही उपादान कारण है । और रज्जु आदिकों के ज्ञान से  
 उनकी निवृत्ति होती है । रज्जु के ज्ञान से अज्ञान निवृत्ति  
 द्वारा सर्प की निवृत्ति होती है । इससे एक बार ज्ञान रज्जु में कालांतर  
 में उपादान के अभाव से सर्प भ्रम नहीं होना चाहिये । इस शंका का  
 समाधान वृत्ति के प्रयोजन निरूपण में कहेंगे । ( स्वप्न के अधिष्ठान  
 आत्मा की स्वयं प्रकाशता में प्रमाण भूत बृहदारण्य की श्रुति का अभि-  
 प्राय) स्वप्न के अधिष्ठान को स्वतः अपरोक्षता से स्वप्न की अपरोक्षता  
 पूर्व कही है । और स्वयं ज्योतिर्ब्राह्मण वाक्य में भी “ अत्रायं पुरुषः स्वयं  
 ज्योतिर्भवति ” इस रीति से स्वप्न के प्रसंग में कहा है । उस का यह  
 अभिप्राय है । यद्यपि तीनों अवस्था में आत्मा स्वयं प्रकाश है । तथापि  
 अपने प्रकाश में अन्य प्रकाश की अपेक्षा रहित जो सकल का प्रकाशक  
 उसको स्वयं प्रकाश कहते हैं । जाग्रत अवस्था में सूर्यादिक और नेत्रादिक  
 प्रकाश होने से अन्य प्रकाश की अपेक्षा रहितता आत्मा में निर्धारित

न्नपि विश्वं चक्षुर्गोलकसंचाराभावदर्शनमेवलोकानुभवः ।  
सएव निरुप्येत । स्वप्नाज्ञानसाधनेन्द्रियाभावात् ।  
स्वयमन्तःकरणेन्द्रियव्यापारमंतराज्ञानसाधनायाग्यं  
चेति बहुशो दर्शनात् । तत्त्वदीपिकोक्तदिशाऽन्तः-  
करणस्य स्वप्नगजादिरूपपरिणामाज्ञानकर्मणोः साधना  
संभवादपि, अन्तःकरणव्यापारमंतरैव स्वप्नप्रकाशात्मनो  
हि स्वप्नप्रकाशापरोक्षतयैव स्वप्नगोचरपदार्थापरोक्षता  
श्रुतिसिद्धैव सिद्ध्यति । इति सर्वसंमतायुक्तिः । यथा  
जाग्रत्यपि रज्जुसर्पादेरध्यस्तस्यापरोक्षतातथास्वप्न

नहीं होता । और स्थूलदर्शी को सुषुप्तिमें कोई ज्ञान प्रतीति नहीं होती ।  
इसी वास्ते सुषुप्तिमें ज्ञान सामान्य का अभाव नैयायिक मानते हैं ।  
इससे आत्मप्रकाशका सुषुप्तिमें भी निन्दार नहीं होता । इस अभिप्राय से  
श्रुतिमें स्वप्न अवस्था में अज्ञान को स्वयं प्रकाश कहा है । ( स्वप्न  
में इन्द्रिय और अंतःकरण को ज्ञान की असाधनता कहकर स्वतः अप-  
रोक्ष आत्मा से स्वप्न की अपरोक्षता ) स्वप्न अवस्था में भी नेत्रादिक  
इन्द्रिय का संचार हो तो स्वप्न में भी आत्मा को प्रकाशान्तरनिरपेक्षता  
के अभाव से स्वयं प्रकाश उसका निन्दार अशक्य होगा । इस रीति से  
इन्द्रियव्यापार से विना स्वप्न में आत्मप्रकाश है । स्वप्न में हस्त में दंड  
को लेकर उष्ट्रमहिषादिकों को ताडनकर्त्ता नेत्र से आम्नादिकों को  
देखता भ्रमण करता है । और हस्त नेत्र पाद को गोलकनिश्चल प्रतीत  
होता है । इससे स्वप्न में व्यावहारिक इन्द्रिय का व्यापार नहीं । और  
प्रातिभासिक इन्द्रिय का अंगीकार नहीं जो स्वप्न में प्रातिभासिक  
इन्द्रिय हो तो स्वप्न में प्रकाशान्तरके अभाव से स्वयं प्रकाशता श्रुति में

गजादे रप्यध्यस्तस्य स्वप्ने चा परोक्षता । किन्तु जाग्र-  
त्ययं विशेषः । जाग्रत्यध्यस्य गजादेः व्यावहारिकी चा-  
परोक्षता स्वप्नाध्यस्तस्य तु प्रातिभासिकी इति समाधिः ।  
अथ दृष्टि मृष्टिवादः । मृष्टिदृष्टिवादश्चानयोर्भेदः । मृष्टिवादो  
दृष्टिवाद इति द्विविधा । ज्ञानरूपैव मृष्टिरिति मुक्तावली-  
कारः । आकरस्तु दृष्टिर्ज्ञानं तत्सामयिकी मृष्टिरिति-  
व्युत्पत्तिरद्वयेनोभयत्राप्यज्ञातसत्ताचानात्मवस्तुनो  
नास्ति किंतु ज्ञातसत्तैव । ज्ञानात्पूर्वमनात्मवस्तुनः  
उत्पत्तेरसंभवात् । मृष्टिदृष्टिवादे तु । पूर्वं मृष्टिः पश्चाद्  
दृष्टिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यात्रानात्मवस्तुनोऽपि अज्ञात

कही है । उसका बाध होगा, और विचार सागरमें स्वप्नमं इन्द्रिय प्राति-  
भासिक कहते हैं । वह प्रौढवाद है । स्वप्नमें प्रतिभासिक इन्द्रिय मानकर भी  
ज्ञानके समान कालमें उनकी उत्पत्ति होनेसे ज्ञानकी साधनता उनकी सेधव  
नहीं । इस रीति से अपना उत्कर्ष बोधन करने को पूर्ववादी की उत्ति-  
मानकर समाधान है । इससे स्वप्नमें ज्ञानके साधन इन्द्रिय नहीं । और  
इन्द्रिय व्यापार बिना केवल अन्तःकरण को ज्ञानसाधनता के अभाव से  
और तत्त्वदीपका के मत से अन्तःकरण का स्वप्न से गजादि  
रूप परिणाम होने से ज्ञानकर्म को ज्ञानसाधनता के असेधव  
से अन्तःकरण व्यापार बिना आत्मप्रकाश है । इससे स्वतः अपरोक्ष  
आत्मा से स्वप्न की अपरोक्षता होती है । और स्वप्न अवस्था में  
गजादिकों में चाक्षुषता प्रतीत होती है । वह भी गजादिकों की तरह  
अध्यस्त है । जाग्रत् में घटादिकों की चाक्षुषता व्यावहारिक है । और  
रज्जुसर्पादिकों की चाक्षुषता अध्यस्त होने से प्रातिभासिक है । (दृष्टि

सत्तेति विचित्रता । तथापि नाद्वैत हानिः । इन्द्रिय सन्निकर्ष-  
णात्र व्यवहारिक घटादेः प्रत्यक्षत्वम् । दृष्टि सृष्टि वादे तु  
साक्षिभास्यत्वमेवानात्मवस्तुनः केवलब्रह्मैव श्रुतिप्रमाण  
जन्यम् । सर्वमन्वत् शुक्तिरजतादिबदध्यस्तम् । किंतु नेत्रादि  
प्रमाणजन्यत्वेपि व्यावहारिकं प्रातिभासिकं तत्त्वनिर्वचनीयम् ।  
अस्याधिष्ठाने चोभयोस्त्रैकालिको योभावः स एव प्राति-  
भासिकः प्रातिभासिकेन कार्यासिद्धौ व्यावहारिकत्वं स्वी-  
कारः । इति नाद्वैतहानिः । श्रुत्यादि सिद्धप्रमाणस्य वस्तुनो

दृष्टि और सृष्टि दृष्टि वाद का भेद, दृष्टिसृष्टि वाद में सकल आत्मा की  
ज्ञान सत्ता 'साक्षीभास्यता' कहकर दृष्टि सृष्टि पद के दो अर्थ ( दृष्टिसृष्टि  
वाद में तो अनात्म पदार्थ की अज्ञात सत्ता नहीं, किन्तु ज्ञान सत्ता है ।  
इससे सर्प की तरह सकल अनात्म वस्तु साक्षिभास्य है । उनमें इन्द्रिय  
जन्य ज्ञान की विषयता प्रतीत होती है । वह अध्यस्त है । दृष्टि सृष्टि  
वाद में दो भेद हैं । सिद्धांत मुक्तावली आदि ग्रन्थों में तो यह कहा है ।  
दृष्टि कहिये ज्ञान स्वरूप ही सृष्टि है, ज्ञानसे पृथक् सृष्टि नहीं । और आकर  
ग्रन्थों में यह कहा है । दृष्टिसृष्टि ज्ञान समय अनात्म पदार्थ की सृष्टि है ।  
ज्ञान से पूर्व अनात्म पदार्थ नहीं होता । इससे सकल दृश्य की ज्ञातसत्ता है ।  
अज्ञातसत्ता नहीं । इसरीतिसे द्विविध दृष्टिसृष्टि वाद है । सकल अद्वैतशास्त्र  
को यही अभिमत है । ( दृष्टिसृष्टि वाद "व्यावहारिक पक्ष" का कथन )  
कितने ही ग्रन्थकारों ने स्थूलदर्शी पुरुषों के अनुसार से सृष्टिदृष्टि वाद माना  
है । प्रथम सृष्टि होता है । उत्तर कालमें प्रमाणके संबंधसे दृष्टि होती है । सृष्टि  
से उत्तर दृष्टि होती है । यह सृष्टि दृष्टि पद का अर्थ है । इस पक्षमें अनात्म  
पदार्थ की भी अज्ञातसत्ता है । और अनात्म घटादिकों की रज्जु सर्पादिकों

हि सत्पत्वादि व्यावहारिक प्रातिभासिकाभ्यां न विहन्यते, मिथ्या वस्तुनि मिथ्यात्वं सद सद्रवेति विकल्पनया सच्चेद द्वैत हानिः । असच्चेत् तथापि स्व समान धर्मिणो विरोधः । अथ केन नतरां विरोधा भावेऽप्य भावो निरस्यते । स्वसमान धर्मणो धर्मश्चेत् निरस्यते । सप्रपञ्चेन जगतः निष्प्रपञ्च हा निरस्तं स्यात् । अतो मिथ्यात्वस्य सत्यत्व स्वीकरण मंतरा मिथ्या

से विलक्षण व्यावहारिक सत्ता है । और दृष्टिसृष्टि वाद में कोई अनात्म वस्तु प्रमाण का विषय नहीं किन्तु ब्रह्म ही वेदांतरूप शब्द प्रमाण का विषय है । अचेतन पदार्थ सभी साक्षीभाष्य हैं । उनमें चाक्षुषतादिक प्रतीतिरूप है । प्रमाण प्रेय विभाग भी स्वप्नकी तरह अध्यस्त है । और सृष्टिदृष्टि वादमें अनात्म पदार्थ घटादिक प्रमाण के विषय हैं । जैसे गुरुशास्त्रादिक भी व्यावहारिक हैं । श्रुति रजतादिकों से विलक्षण हैं । व्यावहारिक रजतादिक पदार्थों से कटकादिरूप प्रयोजन सिद्धि होते हैं । प्रातिभासिक से प्रयोजन सिद्धि नहीं होती, तथापि अधिष्ठान ज्ञान से निवृत्ति दोनों की समान होती है । और सद् सद् विलक्षणत्वरूप अनिर्वचनीयत्व भी दोनों के समान है । जैसे स्वाधिकरण में त्रैकालिक अभाव भी दोनों का समान है । इससे प्रातिभासिक की तरह व्यावहारिक पदार्थ भी मिथ्या है । इससे सृष्टिदृष्टि वाद में भी अद्वैत की हानि नहीं । ( मिथ्या प्रपञ्च के मिथ्यात्व में शंका समाधान उक्ते दोनों पक्ष त्रिषं मिथ्या पदार्थों के मिथ्यत्व धर्म में द्वैतवादिन का आक्षेप ) इस प्रसंगमें यह शंका है । दृष्टिसृष्टि वाद में सकल अनात्म मिथ्या है । इसमें विवाद नहीं । परन्तु मिथ्या पदार्थों में मिथ्यात्व धर्म है । उसमें द्वैतवादी यह आक्षेप करते हैं । प्रपञ्च में मिथ्यात्व धर्म सत्य है, अथवा मिथ्या है । यह सत्य कहें तो चेतन भिन्न अनात्म पदार्थ को सत्यता होने से अद्वैत की हानि होगी । और मिथ्यात्व

जगतो निरासा संभवाद द्वैत हानिः । इति चेन्नायं नियमः  
विषम सत्ताक धर्मिणो विरोधि धर्मस्य प्रतिक्षेप इति किन्तु  
समसत्ताक धर्मिणोहि विरोधि धर्म प्रतिक्षेप इत्येव नियमः  
सप्रपञ्च निष्प्रपञ्च ब्रह्मणः समसत्ता का भावात् न स  
प्रपञ्चेन निष्प्रपञ्चस्य प्रतिक्षेपः । सप्रपञ्चस्यतु जगतो नि-  
र्वचनीयस्यापि व्यवहारिकस्य तादृश मिथ्यात्वस्यापि सत्त्वा-  
त् मिथ्यात्वेन तस्य प्रतिक्षेपः । अन्यथातु सती शुक्ति-

को मिथ्या कहें तो भी अद्वैत की हानि होगी । तथाहि । मिथ्या पदार्थको  
स्वविरोधी पदार्थ की प्रतिक्षेपकता होने से प्रपञ्च के मिथ्या भूत  
मिथ्यात्व से उसकी सत्यता का प्रतिक्षेप नहीं होगा । जैसे एक ही ब्रह्म में  
स प्रपञ्चत्व निष्प्रपञ्चत्व धर्म हैं । मिथ्याभूत सप्रपञ्चत्व धर्म से निष्प्रपञ्चत्व  
दोनों धर्मवाला ब्रह्म है । कल्पित सप्रपञ्चत्व है । और पारमार्थिक निष्प्रपञ्च-  
त्व है । जैसे प्रपञ्चमें कल्पित मिथ्यात्व है । और पारमार्थिक सत्यत्व है ।  
इस रीति से प्रपञ्चके पारमार्थिक सत्यत्वधर्मके सञ्ज्ञावसे अद्वैतकी हानि होगी ।  
( उक्त आक्षेप का अद्वैत द्वीपिकोक्त समाधान ) इस आक्षेप का अद्वैत  
दीपिका में यह समाधान लिखा है । ' सन्घटः ' इसरीति से घटादिकों में  
सत्यता प्रतीत होती है । और अधिष्ठान गत सत्यताका घटादिकों में  
धान होती है । अथवा अधिष्ठान गत सत्यता का घटादिकों में अनि-  
र्वचनीय सम्बन्ध उत्पन्न होता है । घटादिकों में सद् सद् विलक्षणता  
रूप मिथ्यात्व धर्म श्रुति सिद्ध है । सखिलक्षण में मिथ्यात्व होने से  
मिथ्यात्व का सत्यत्व से विरोध है । इससे घटादिकों में अपनी  
सत्यता नहीं । उसका मिथ्यात्व से प्रतिक्षेप होता है । और जो द्वैत-  
वादी कहें हैं, मिथ्यात्व धर्म को सत्यता माने बिना मिथ्याभूत

नासद्रजतेनापि संप्रति क्षिप्ता स्यात् । इत्थं वा द्वेताद्वैतवादे  
 पंच प्रकाराः । आकरे तदक्षेप निरासाः दृश्यन्ते । ते च विस्तर  
 भयाभात्र लिखिताः । कर्म ज्ञान समुच्चयेन न मुक्तिः ।  
 केवलेन कर्मणावान मुक्तिः । संन्यास एव मोक्षाधिकारः ।  
 इत्येक देशिनः । संस्कार वशात् सर्वे मोक्षाधिकारिणः इति  
 सर्व सम्मतम् । वृत्तेस्तु प्रयोजनं ब्रह्माकार वृत्त्या प्रपंचनिवर्तनम् ।  
 आनन्द स्वरूपावस्थान मेव पुरुषार्थ मेव साधनम् । इति

मिथ्यात्व से प्रपंच की सत्यता का प्रतिक्षेप संभव नहीं ।  
 जो मिथ्याभूत धर्म से भी स्वविरोधी धर्म का प्रतिक्षेप कहै तो  
 मिथ्याभूत सप्रपंचत्व से ब्रह्म की निष्प्रपंचता का भी प्रतिक्षेप होना  
 चाहिये । वह कथन अयुक्त है । क्योंकि यह नियम है । प्रमाण सिद्ध  
 एक धर्म से स्वसमान सत्तावाले धर्मों के स्व विरोधी धर्मका  
 प्रतिक्षेप होता है । जहां धर्मों की विषम सत्ता हो, उस के विरोधी  
 धर्म का प्रतिक्षेप नहीं होता । ब्रह्मज्ञा सप्रपंचत्व व्यावहारिक  
 है । और ब्रह्म पारमार्थिक है । इससे सप्रपंचत्व के समान सत्तावाला  
 धर्मों ब्रह्म नहीं है । उस के निष्प्रपंचत्व का सप्रपंचत्व से प्रतिक्षेप  
 नहीं होता । और व्यावहारिक प्रपंच में मिथ्यात्व भी व्यावहारिक  
 है । क्यों कि आंगतुक दोष रहित केवल अविद्या जन्य प्रपंच  
 और मिथ्यात्व है । इससे दोनों व्यावहारिक होनेसे मिथ्यात्वके समानसत्ता  
 वाला प्रपंच है । उसके सत्यत्व का मिथ्यात्व से प्रतिक्षेप होता है । और  
 सत्यधर्म से ही विरोधी धर्म का प्रतिक्षेप माने तो रजतंसत् इस रीति  
 से शुक्तिरजत में सत्यत्व प्रतीत हुआ का रजत के मिथ्यात्व से प्रतिक्षेप  
 नहीं होना चाहिये । क्यों कि कल्पित रजत में मिथ्यात्व धर्म भी कल्पित

सर्वमवदातम् । न स पुनरावर्त्तते इति बलेन ज्ञानिनो हि  
सकृत् ज्ञानेपि मोक्षः । इति शम् ।

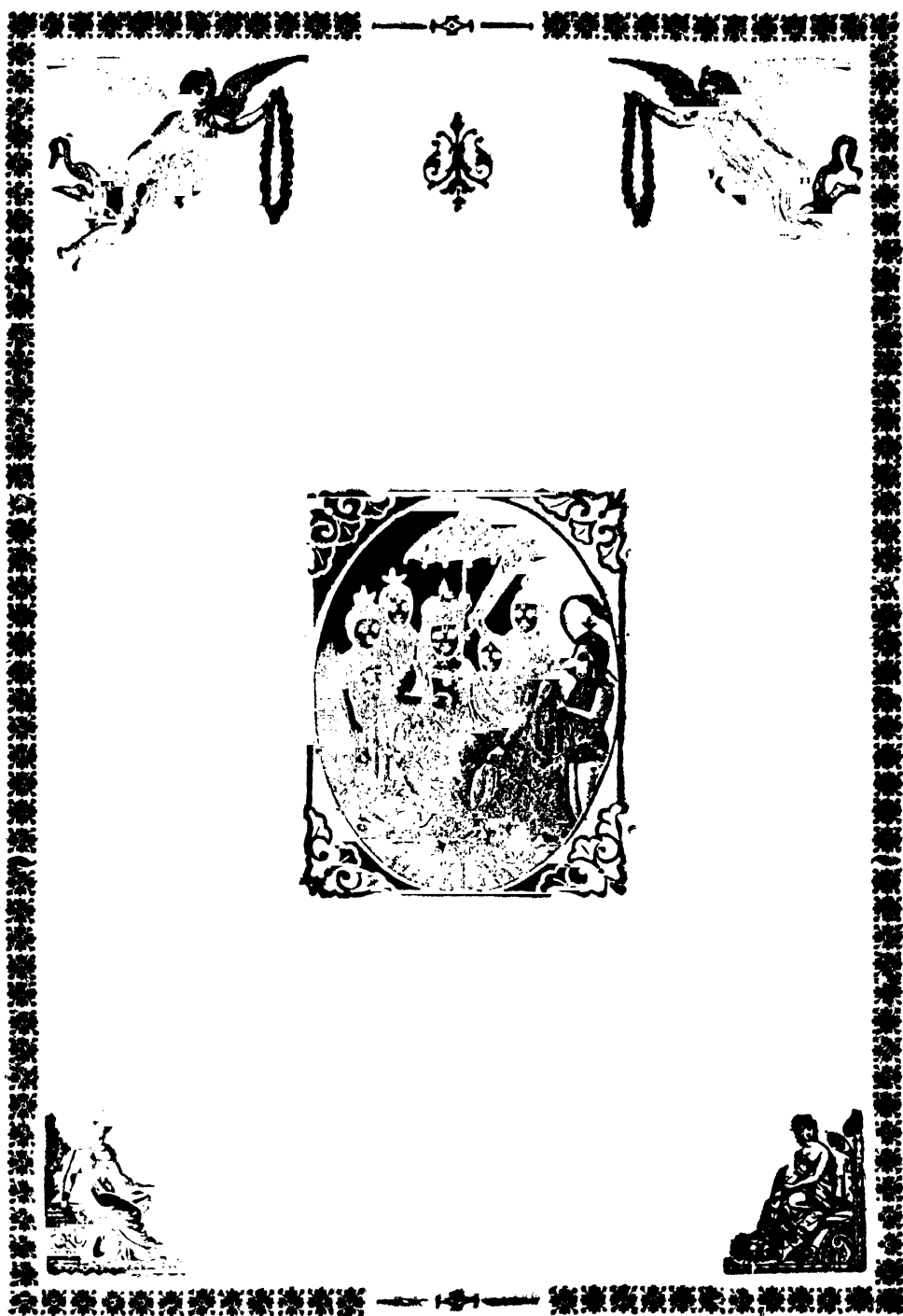
सर्वतत्र स्वतत्र श्रीवृन्दावनवासि श्रीदेवराजपण्डित  
श्रीदेवदत्त शर्म विरचिते वेदान्त सिद्धान्त  
मत मार्त्तण्डे प्रथमपादे वृत्ति प्रयोजन  
निरूपणम् समाप्तम् ॥

है, सत्य नहीं । इससे विरोधीधर्म के प्रतिक्षेप में प्रतिक्षेपक धर्म की सत्यता अपेक्षित नहीं, किंतु जिस धर्म के धर्म विरोधी हो वह धर्म प्रतिक्षेपक धर्म के समान सत्ता वाला होना चाहिये । इससे ब्रह्म के सप्रपंचत्व से निष्प्रपंचत्व के प्रतिक्षेप की आपत्ति नहीं । और प्रपंच के व्यावहारिक मिथ्यात्व से सत्यत्व का प्रतिक्षेप संभव है ।

इति । वृत्ति प्रयोजन निरूपण समाप्त हुआ ।







श्री गणेशायनमः ।

## अथ वेदान्त सिद्धान्त मत मार्त्तण्डः

प्रथमः पादः ।

विद्या पञ्जर मञ्जुलो द्विजवरो रात्रौ रवेरं सुधा—  
दात्रौ राशु विमोहयन्नपनयन् ध्वान्तं तमिस्राहितम् ।  
गीतं नीति मनोहरं श्रमहरं मन्दं पुन व्याहरन् ।  
नानन्दैक सुधा सर्वं विजयते यस्तेन्द्र नीलच्छविः ॥

अथ शिष्यानुशासन प्रकरणम् । अथ मोक्ष साधनोपदेश  
निधिं व्याख्यास्यामः, मुमुक्षूणां श्रद्धानाना मर्थिना-  
मर्थाय । १ । तदिदं मोक्ष साधनं ज्ञानं साधनसाध्याद-  
नित्यात्सर्वस्मा द्विरक्ताय त्यक्त पुत्र वित्त लोकैषणाय  
प्रतिपन्न परमहंस पारिव्रज्याय शम दम दयादि युक्ताय  
शास्त्र प्रसिद्ध शिष्य गुण सम्पन्नाय शुचये ब्राह्मणाय विधि-  
व दुपसन्नाय शिष्याय जाति कर्म वृत्त विद्याभिजनैः परी-  
क्षिताय ब्रूयात्पुनः पुन र्यावद्ब्रह्मं दृढी भवति ॥ २ ॥  
श्रुतिश्च । ' परीक्ष्य, तत्त्वतो ब्रह्म विद्याम् ' इति । दृढ  
गृहीता हि विद्या आत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति ।  
विद्या संततिश्च प्राण्यनुग्रहाय भवति, नौरिव नदीं तितोषोः ।

शास्त्रं च । यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परि गृहीता धनस्य पूर्णा  
 दद्या देत देव ततो भूयः, इति । अन्यथा च ज्ञान प्राप्त्य-  
 भावात् । ' आचार्यवान् पुरुषोवेद ' आचार्या द्वैव विद्या  
 विदिता, आचार्यः प्लावयितातस्य सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते,  
 इत्यादि श्रुतिभ्यः, ' उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानम् ' इत्यादि  
 स्मृतिभ्यश्च । ३ । शिष्यस्य ज्ञानाग्रहणं च लिङ्गै-  
 र्वुद्ध्वा तदग्रहण हेतून् अधर्म लौकिक प्रमाद नित्या नित्य  
 वस्तु विवेक विषया संजात दृढ पूर्व श्रुतत्व लोक चिन्ता  
 वेश्ण जात्याद्यभिमानादीन् तत्प्रतिपक्षैः श्रुति स्मृति विहितै  
 रपनयेत् अक्रोधादिभिः अहिंसादिभिश्च यमैः, ज्ञाना  
 विरुद्धैश्च नियमैः । ४ । अमानित्वादि गुणं च ज्ञानो पापं  
 सम्यग् ग्राहयेत् । ५ । आचार्यस्तु ऊहापोह ग्रहण धारण  
 शमदम दयानुग्रहादि संपन्नो लब्धागमो दृष्टा दृष्ट भोगेष्वना-  
 सक्तः त्यक्त सर्व कर्म साधनो ब्रह्मावित ब्रह्मणि स्थितो  
 ऽभिन्न वृत्तो दम्भ दर्प कुहक शाठ्यमाया मात्सर्यान्ता-  
 हंकार ममत्वादि दोष विवर्जितः केवल परानुग्रह प्रयोजनो  
 विद्योपयोगार्थी पूर्वं मुपदिशेत् ' सदेव सौम्येद मग्न  
 आसी देक मेवा द्वितीयम् ' यत्र नान्यत्पश्यति ' आत्मे  
 वेदं सर्वम् ' आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ' सर्वं  
 खल्विदं ब्रह्म इत्याद्याः आत्मैक्य प्रतिपादनपराः  
 श्रुतीः । ६ । उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम् ' य आत्मा-  
 ऽपहत पाप्मा ' यत्माक्षादपरोक्षा ब्रह्म; ' यो ऽशनाया पिपासे

‘नेति नेति’ अस्थूलमनणु ‘स एव नेति नेति’ ‘अदृष्टं दृष्ट’ विज्ञान मानन्दं ब्रह्म; सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म, अदृश्ये ऽनात्म्ये-  
 ऽनिरुक्ते, सवा एषमहानज आत्मा, अप्राणोह्यमनाः, सवाह्या  
 भ्यन्तरोह्यजः, विज्ञान घन एव, अनन्तर मवाह्यम्, ‘अन्य-  
 देव तद्विदितादथो अविदितादधि, आकाशो वैनाम, इत्यादि  
 श्रुतिभिः । ७ । स्मृतिभिश्च. ‘न जायते म्रियते’ ‘नादत्ते  
 कस्यचित्पापं, यथा काशस्थितो नित्यं, क्षेत्रज्ञं चापि मांविद्धि,  
 न सत्तन्नास दुच्यते; अनादित्वात् निर्गुणत्वात्, समं सर्वेषु  
 भूतेषु, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः, इत्यादिभिः श्रुत्युक्त लक्षणा-  
 विरुद्धाभिः परमात्मा संसारित्व प्रतिपादन पराभिः  
 तस्य सर्वेणानन्यत्व प्रतिपादन पराभिश्च । ८ । एवं  
 श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीत परमात्मलक्षणं शिष्यं संसार  
 सागरादुत्तिर्त्तीर्षु पृच्छेत्, कस्त्वमसि सौम्य इति । ९ ।  
 स यदि ब्रूयात्—ब्राह्मणपुत्रः अदोन्वयः ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो  
 वा’ इदानीमस्मि परमहंस परिब्राह्म संसारसागरात् जन्म-  
 मृत्युमहाप्राहात् उत्तिर्त्तीर्षुरिति । १० । आचार्यो ब्रूयात्—इहैव  
 तव सौम्य मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावंवा पद्यते । तत्र  
 कथं संसार सागरा दुद्धर्तुमिच्छसीति । नहि नद्याः अवरे  
 कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति । ११ । स यदि ब्रूयात्,  
 अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते  
 मृद्भावंवा पद्यते शस्त्रा ग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याघ्रादिभिश्च  
 प्रभुज्यते । तस्मिन् अहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षीनीडमिव

प्रविष्टः पुनः पुनः शरीरं विनाशे धर्माधर्मं वशात् शरीरान्तरं  
यास्यामि पूर्वं नीडं विनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । एव मेवाहम-  
नादौ संसारे देव मनुष्य तिर्यङ् अनिरय स्थानेषु स्वकर्म वशा-  
दुपात्तं मुपात्तं शरीरं त्यजन् नवं नवं चान्यं दुपाददानो जन्म  
मरणं प्रबन्धचक्रे घटी यंत्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं  
शरीरमासाद्य संसारं चक्रं भ्रमणा दस्मान्निर्विण्णो भगवन्त-  
मुपसन्नोस्मि संसारं चक्रं भ्रमणं प्रशमनाय । तस्मान्नित्यं  
एवाहं शरीरादन्यः । शरीराणि आगच्छन्त्यपि गच्छन्ति च  
वासांसीव पुरुषस्येति । १२ । आचार्यो ब्रूयात्, साध्ववादीः,  
सम्यक् पश्यसि । कथं मृषा अवादीः ब्राह्मण पुत्रो ऽ दोन्वयो  
ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा; इदानीमस्मि परमहंस परि-  
ब्राडिति । १३ । स यदि ब्रूयात्, भगवन् कथमहं मृषा  
वादिषम्, इति । तं प्रति ब्रूयादाचार्यः; यतस्त्वं भिन्न  
जात्यन्वय संस्कारं शरीरं जात्यन्वय संस्कारं वर्जितस्या-  
त्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीः ब्राह्मण पुत्रो ऽ दोन्वय इत्यादिना  
वाक्येनेति । १५ । स यदि पृच्छेत्, कथं भिन्न जात्यन्वय  
संस्कारं शरीरं, कथं वा अहं जात्यन्वय संस्कारं वर्जितः ।  
इति । १६ । आचार्यो ब्रूयात्, शृणु सौम्य तदेव यथेदं शरीरं  
त्वत्तो भिन्नं भिन्न जात्यन्वय संस्कारम्; त्वंच जात्यन्वय  
संस्कारं वर्जितः इत्युक्त्वा तं स्मारयेत्, स्मर्तुमर्हसि परमा-  
त्मानं सर्वात्मानं यथोक्तं लक्षणं श्रावितोसि ' सदेव सौम्येदम् '  
इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः

स्मृतिभिश्च । १७ । लब्धपरमात्म लक्षण स्मृतये ब्रूयात्, योसा-  
वाकाशनामा नाम रूपाभ्या मर्थान्तरभूतः अशरीरः अस्थू-  
लादि लक्षणः अपहत पाप्मत्वादि लक्षणश्च सर्वैः संसार धर्मे-  
रना गन्धितः यत्साक्षाद् परोक्षा ब्रह्म एषत आत्मा सर्वान्तरः  
अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता  
नित्य विज्ञान स्वरूपः अनन्तरः अवाह्यः विज्ञान घन एव परि-  
पूर्णः आकाशवत् अनंत शक्तिः आत्मा सर्वस्य अशनायादि  
वर्जितः आविर्भाव तिरोभाव वर्जितश्च स्वात्म विलक्षणयोः नाम  
रूपयोः जगद्बीज भूतयोः स्वात्मस्थयोः तत्त्वान्यत्वाभ्याम-  
निर्वचनीययोः स्व संवेद्ययोः सद्भाव मात्रेणा चिन्त्य शक्ति-  
त्वाद्व्याकर्ता अव्याकृतयोः । १८ । ते नाम रूपे अव्या-  
कृते सती व्याक्रिय माणो तस्मा देतस्मा दात्मन आकाश  
नामाकृती संवृत्ते । तच्चा काशाख्यं भूत मनेन प्रकारेण  
परमात्मनः संभूतं प्रसन्नादिव सलिलान्मल मिव फेनम् ।  
न सलिलं न च सलिलादत्यन्तं भिन्नं फेनम्, सलिल व्यतिरे-  
केणादर्शनात्, सलिलं तु स्वच्छं अन्यत् फेनान्मलरूपात् ।  
स एवं परमात्मा नाम रूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां  
शुद्धः प्रसन्न स्तद्विलक्षणः । ते नामरूपे अव्याकृते  
सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाश नामाकृती  
संवृत्ते । १९ । ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे  
व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्यते, ततोऽप्यग्नि भावम्, अग्नेर-  
वभावम्, ततः पृथिवी भावम् । इत्येवं क्रमेण पूर्व पूर्व भावस्यो-

तरो त्तरानु प्रवेशेन पञ्चमहा भूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्ना-  
नि । ततः पञ्च गुण विशिष्टा पृथिवी । पृथिव्याश्च  
पञ्चात्मिका ब्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते । ताभ्यो  
भक्षिताभ्यो लोहितं शुक्लं च स्त्री पुंस शरीर सम्बन्धि  
जायते । तदुभयम् ऋतुकाले अविद्या प्रयुक्त काम  
खज निर्मथनोद्भूतं मन्त्र संस्कृतं गर्भाशये निषिच्येत ।  
तत्स्वयोनिरसानु प्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे  
दशमे वा मासि जायते । २० । तज्जातं लब्ध-  
नामाकृतिकं जातकर्मादिभिर्मन्त्र संस्कृतं पुनरुपनयन  
संस्कार योगेन ब्रह्मचारि संज्ञंभवति । तदेव शरीरं पत्नी-  
योग संस्कार योगेन गृहस्थ संज्ञंभवति । तदेव वनस्थ  
संस्कारेण तापस संज्ञंभवति । तदेव क्रिया निवृत्ति निमि-  
त्तेन संस्कारेण परिव्राट् संज्ञंभवति । इत्येवं त्वत्तो भिन्नं  
भिन्न जात्यन्वय संस्कारं शरीरम् । २१ । मनश्चेन्द्रियाणि  
च नामरूपात्मकान्येव, 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' इत्यादि  
भुक्तिभ्यः । २२ । कथं चाहं भिन्न जात्यन्वय संस्कार  
वर्जितः इत्येतच्छृणु । योसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नाम  
रूप धर्म विलक्षणः स एव नाम रूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वदंशरीरं  
स्वयं संस्कार धर्म वर्जितो नाम रूपे इह प्रविष्टः अन्यैर  
दृष्टः स्वयं पश्यन् तथा अभुतः शृण्वन् अमतो मन्वानः  
अविज्ञातो विजानन् सर्वाणिरूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि-  
कृत्वाभि वदन्यदास्ते इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः

तत्सृष्ट्वा । तदेवानु प्राविशत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्  
स एष इह प्रविष्टः 'एवम् आत्मा' स एतमेव सीमानं विदार्य-  
तयाद्वारा 'प्रापद्यत' 'एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा' सेयं देव-  
तैश्च तदहन्ताह मिमास्तिस्त्वो देवताः इत्याद्याः श्रुतयः । २३ ।  
स्मृतयोऽपि-आत्मैव देवताः सर्वाः 'नवद्वारे पुरे देही' 'क्षेत्रज्ञं  
चापि मां विद्धि' समंसर्वेषु भूतेषु 'उपद्रष्टानुमन्ताच्च' उत्तमः  
'पुरुषस्त्वन्यः' 'अशरीरं शरीरेषु' इत्याद्याः । तस्मात् जात्यन्वय  
संस्कार वर्जितस्त्वमिति सिद्धम् । २४ । स यं दिव्यात् अन्य एवा-  
हमन्नः सुखी दुःखी वद्धः संसारी, अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी  
देवः, तमहं वल्युपहार नमस्कारादिभिर्वर्णाश्रम कर्मभिश्चा-  
राध्य संसार सागरादुत्तितीर्षुगस्मि । कथं महं स एवेति । २५ ।  
आचार्यो ब्रूयात्, नैवं सौम्य प्रतिपत्तु मर्हसि, प्रतिषिद्धत्वा-  
द्भेद प्रतिपत्तेः । कथं प्रतिषिद्धा भेद प्रतिपत्तिरित्यत आह,  
अन्योऽसावन्यो ह्यस्मीति न स वेद, 'ब्रह्म तं परादाद्यो-  
ऽन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह  
नानेव पश्यति' इत्येवमाद्याः । २६ । एता एव श्रुतयो  
भेद प्रतिपत्तेः संसार गमनं दर्शयन्ति । २७ । अभेद प्रति-  
पत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः । 'स आत्मा तत्त्वमसि'  
इति परमात्म भावं विधाय 'आचार्यवान् पुरुषो वेद'  
इत्युक्त्वा 'तस्य तावदेव चिरम्' इति मोक्षं दर्शयन्त्यभेद  
विज्ञानादेव । सत्याभिः संघस्यात्स्करस्येव दाहा-



द्यमाव दृष्टान्तेन संसारा भावं दर्शयन्ति । भेद दर्शना-  
 दसत्याभिसंधस्य संसार गमनं दर्शयन्ति तत्स्करस्येव दाहादि  
 दृष्टान्तेन । २८ । ' तद्दृष्टं व्याघ्रो वा ' इत्यादिना च अभेद  
 ' दर्शनात् स स्वराड् भवति इत्युक्ता ताद्विपरीतेन भेद  
 दर्शनेन संसार गमनं दर्शयन्ति ' अथ ये ऽन्यथातो विदु-  
 रन्य राजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति ' इति प्रति शास्त्रम् ।  
 तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मण पुत्रो ऽ दोन्वयः संसारी पर-  
 मात्म विलक्षण इति । २९ । तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्भेद  
 दर्शनस्य, भेद विषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य, कर्म साधन-  
 त्वाच्च यज्ञोपवीतादेः, ' कर्मसाधनोपादानस्य, परमात्मा भेद  
 प्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः ' कर्मणां तत्साधनानां च  
 यज्ञोपवीतादीनां परमात्मा भेद प्रतिपत्ति निरुद्धत्वात् ।  
 संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च  
 यज्ञोपवीतादीनि, न परमात्मनो ऽ भेद दर्शनः ।  
 भेद दर्शन मात्रेण च ततोऽन्यत्वम् । ३० । यदि  
 कर्माणि कर्तव्यानि न निविवर्कयिषितानि कर्म साधना  
 संवन्धिनः कर्म निमित्त जात्याश्रमाद्य संवन्धिनश्च; पर-  
 मात्मनश्च आत्मनैवाभेद प्रतिपत्तिं ना वक्ष्यत् ' स आत्मा  
 तत्त्वमसि ' इत्येव मादिभिर्निश्चित रूपै र्वाक्यैः, भेद प्रति-  
 पत्ति निन्दां च नाभ्यधास्यत् ' एष नित्यो महिमा ब्राह्म-  
 णस्य ' ' अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन ' ' अत्रस्तेनो-

ऽस्तेनः इत्यादिना । कर्मा संवन्धि स्वरूपत्वं कर्म निमित्त  
वर्णाद्य संवन्ध रूपतां च नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसा-  
धनानि च यज्ञोपवीतादीनि यदि अपरितित्या जयिषिता-  
नि । तस्मात्स साधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा, परमा-  
त्मा भेद दर्शन विरोधात् । आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्त-  
व्यो यथा श्रुत्युक्तं लक्षणः । ३२ । स यदि ब्रूयात्, भगवन्,  
दह्यमाने च्छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना, अशना यादि  
निमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम । परश्चाय मात्मायमात्मा पहत  
पाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो ऽपिपासः ।  
सर्वगन्ध रस वर्जितः श्रूयते सर्व श्रुतिषु स्मृतिषु च । कथं  
तद्विलक्षणः अनेक संसार धर्म संयुक्तः परमात्मान मात्मत्वेन  
मां च संसारिणं परमात्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रति-  
पद्येय १ संसारी च सन् सर्वाभ्युदयानिः श्रेयस साधने  
अधिकृतः अभ्युदय निः श्रेयस साधनानि कर्माणि  
तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेय-  
मिति । ३३ । तं प्रति ब्रूयात्, यदवाचो दह्यमाने च्छिद्य-  
माने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनो पलभ्यते ममेति तदसत् ।  
कस्मात् १ दह्यमाने च्छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्य-  
माने कर्मणि शरीरे दाह च्छेद्य वेदनाया उपलभ्य  
मानत्वात् दाहादि समानाश्रेयव वेदना । यत्र हि दाहः  
छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यप दिशति दाहादि वेदनां लोकः,  
न वेदना दाहाद्युपलब्धीति । कथं ! क्वते वेदनेति

पृष्ठः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादि-  
 स्तत्रैव व्यपदिशति, न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि  
 वेदना स्यात् वेदना निमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदना श्रय-  
 त्वेनोप दिशे द्वाहाद्या श्रयवत् । ३४ । स्वयं च नोपलभ्येत,  
 चक्षु र्गत रूपवत् । तस्मात् दाह च्छेदादि समानाश्रयत्वेन  
 उपलभ्यमा नत्वात् दाहादिवत् कर्म भूतैव वेदना । भाव  
 रूपत्वच्च साश्रया तण्डुल पाकवत् । वेदना समानाश्रय  
 एव तत्संस्कारः स्मृति समान काल एवोपलभ्यमानत्वात्  
 वेदना विषयः तन्निमित्त विषयश्च द्वेषोपि संस्कार समाश्रय  
 एव । तथा चोक्तं; रूप संस्कार तुल्याधी रागद्वेषौ भयं च  
 यत् । गृह्यते धीश्रयं तस्मात् ज्ञानाशुद्धौ ऽ भयः सदा । ३५ ।  
 कि माश्रयाः पुनः रूपादि संस्कारादय इति उच्यते, यत्र  
 कामादयः । क्व पुनस्ते कामादयः । कामः संकल्पो; विचि-  
 कित्सा, इत्यादि श्रुतेः बुद्धावेव । तत्रैव रूपादि संस्कारा  
 दयोपि, कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठता नीति हृदये, इति  
 श्रुतेः । कामाये ऽ स्य हृदि श्रिताः, तीर्णो हि यदा सर्वान्  
 शोकान् हृदयस्य, 'असङ्गो ह्ययम्' 'तद्वा अस्य तदातिच्छन्दाः'  
 इत्यादि श्रुति शतेभ्यः, 'अविकार्यो ऽ य मुच्यते' 'अना-  
 दित्वा निर्गुणत्वात्' इत्यादिभ्यः, इच्छा द्वेषादि च क्षेत्र-  
 स्यैव विषय धर्मो नात्मन इति, स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थे वा  
 शुद्धिः नात्मस्था इति । ३६ । अतो रूपादि संस्कारा शुद्धि  
 संवन्धा भावात् न परस्मादात्मनो विलक्षण स्त्वमिति प्रत्यक्षादि

विरोधा भावात् युक्तं पर एवात्माह भिति प्रतिपत्तुं, तदात्मानं  
मेव वेदहं ब्रह्मास्मीति ' एक धैवानु द्रष्टव्यम् ' ' अह मेवा-  
धस्तात् ' ' आत्मैवा धस्तात् ' ' सर्व मात्मानं पश्येत् ' '   
' यत्र त्वस्य सर्व मात्मैव ' ' इदं सर्वं यद्वय मात्मा ' ' स  
एषो ऽ कलः ' ' अनन्तरमवा ह्यम् ' ' सवाह्याभ्यं तरोह्यजः '   
' ब्रह्मै वेदं ' ' एतया द्वारा प्रापयत ' ' प्रज्ञानस्य नाम धेयानि '   
' सत्यं ज्ञान मनन्तं ब्रह्म ' ' तस्माद्वा ' तत्सृष्ट्वा तदेवानु  
प्राविशत् ' एको देवः सर्व भूतेषु गूढः सर्व व्यापी ' ' अश-  
रीरं शरीरेषु ' ' न जायते म्रियते ' स्वप्नान्तं जागरितान्तम् '   
' सम आत्मेति विद्यात् ' यस्तु सर्वाणि भूतानि ' ' तदेजति  
तन्नैजति ' ' वेनस्तत्ताश्यन् ' तदेवाग्निः ' अहंमनुरभवं  
सूर्यश्च ' ' अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां ' ' सदैव सोम्य '   
' तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि इत्यादि श्रुतिभ्यः । ३७ । स्मृति-  
भ्यश्च ' पूः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य ' ' आत्मैव देवताः,  
नवद्वारेपुरे ' ' समं सर्वेषु भूतेषु ' ' विद्या विनय संपन्ने '   
' अविभक्तं विभक्तेषु ' ' वासुदेवः सर्वम् ' इत्यादिभ्यः एक एवात्मा  
परंब्रह्म सर्व संसार धर्म विनिर्मुक्त स्वमिति सिद्धम् । ३८ ।  
स यदि ब्रूयात् । यदि भगवन् अनन्तरः अवाह्य सवा  
ह्यभ्यंतरो ह्यतः कृत्स्नः प्रज्ञान घन एव मैन्धव घन-  
वदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जितः आकाशवदेकरसः, किमेदं दृ-  
श्यं श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकं श्रेति श्रुतिस्मृति  
लोक प्रसिद्धे वादिशत् विप्रतिपत्ति विषय इति । ३९ ।

आचार्यो ब्रूयात् । अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा  
 साध्यं साधनं साधकश्चेति । परमार्थतस्त्वेक  
 एवात्मा अविद्यादृष्टेः अनेकवत् आभासते, तिमिरदृष्ट्या  
 अनेकचन्द्रवत् । ' यत्रवा अन्यदिव स्यात् ' ' यत्रहि द्वैत  
 मिव भवति तदितर इतरं पश्यति ' ' मृत्योः समृत्युमाप्नोति '  
 अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यादिजानाति तद-  
 ल्पम्, अथ यदल्पं तत्तत्पर्यमिति, ' वाचारम्भणं विकारो नाम  
 धेयम् ' ' अनृतम् ' अन्योऽसावन्योऽहं ' इति भेद दर्शन  
 निन्दोपपत्तेर विद्याकृतं द्वैतम्, ' एकमेवाद्वितीयम् ' यत्र-  
 त्वस्य ' कोमोहः कः शोकः इत्याद्येकत्व विधि श्रुतिभ्य-  
 श्चेति । ४० । यद्येवं भगवन्; किमर्थं श्रुत्या साध्य साधनादि-  
 भेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति । ४१ । अत्रोच्यते । अ-  
 विद्यावतः उपात्त शरीरादि भेदस्य इष्टानिष्टं योगिनमात्मानं  
 मन्यमानस्य साधनै रेवेष्टानिष्ट प्राप्तिपरिहारोपाय विवेक  
 मजानतः इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषय  
 मज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रं न साध्य साधनादिभेदं विधत्ते,  
 अनिष्टरूप संसारोद्दिष्ट इति । तद्भेददृष्टि मेवा विद्यां सं-  
 सारमूलमुन्मूलयति उत्पत्ति प्रलयो एकत्वोपपत्ति प्रदर्श-  
 नेन । ४२ । अविद्याया मुन्मूलितायां श्रुतिस्मृत्यन्यायेभ्यो-  
 ऽनन्तरोवाह्यः, सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धव घनवत्प्रज्ञानघन  
 एवैकरस आत्मा आकाशवत्परिपूर्ण इत्यत्रैव एका प्रज्ञा  
 प्रतिष्ठा परमार्थं दर्शिनो भवति । न साध्य साधनोत्पत्ति प्रल-

यादिभेदेन अशुद्धि गन्धो प्युय पद्यते । ४२ । तच्चैतत्  
परमार्थ दर्शनं प्रतिपत्तु मिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपांक्त  
रूप पुत्रवित्त लोकेषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्त्तव्यं, सम्यक्  
प्रत्यय विरोधात् तदाभिमानस्य । भेद दर्शनं प्रति पेधा-  
र्थोपपत्तिश्चोप पद्यते । न ह्येकस्मिन्नात्मन्य संसारि-  
त्व बुद्धौ शास्त्र न्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भ-  
वति । न ह्यग्नौ शीतत्वं बुद्धिः, शरीरेवा अजरा मरणत्वं  
बुद्धिः । तस्मादविद्या कार्यत्वात्सर्व कर्मणां तत्साधनानां  
च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थ दर्शनं निष्ठेन त्यागः कर्त्तव्यः  
। ४४ । कूटस्थाद्वयात्मबोध प्रकरणम् ❀ । सुखमासीनं ब्राह्मणं  
ब्रह्मनिष्ठं कश्चित् ब्रह्मचारी जन्म जरामरण लक्षणात् संसा-  
रात् निर्विण्णो मुमुक्षुः विधि वदुपसन्नः पप्रच्छ, भगवन्  
कथमहं संसारान्मोक्ष्ये शरीरेन्द्रिय विषय वेदनावान् ।  
जागरिते दुःखं मनुभवामि, तथा स्वप्नमनुभवामि । पुनः पुनः  
सुषुप्तिं प्रतिपत्या विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोर्दुःखं मनु-  
भवामि । किमयमेव मम स्वभावः । किंवा अन्य स्वभावस्य  
सतो नैमित्तिकः । इति । यदि अयमेव स्वभावः, न मे  
मोक्षाशा स्वभावस्या वर्जनीयत्वात् । अथ नैमित्तिकः,  
निमित्ता परिहारे स्यान्मोक्षोपपीतः ॥ ४५ ॥  
तं गुरु रुवाच । शृणुवत्स न तवायं स्वभावः किन्तु नैमि-  
त्तिकः । ४६ । इत्युक्तः शिष्य उवाच । किंनिमित्तम् ।  
किंवातस्य निवर्तकं । कोवा मम स्वभावः । यस्मिन्निमित्ते

निवर्तित नैमित्तिका भावः रोग निमित्ति निवृत्ताविव  
 रोगी स्वभावं प्रतिपद्येति । ४७ । गुरु उवाच । अविद्या  
 निमित्तं विद्यातस्या निवर्तिका । अविद्यायां निवृत्तायां तन्नि-  
 मित्ताभावात् मोक्षयसे जन्म मरण लक्षणं तंसारात् । स्वप्नजा-  
 ग्रद् दुःखं च नानु भविस्यसीति शिष्य उवाच । कासा  
 अविद्या १ किं विषया वा विद्या च का अविद्या निवर्तिका  
 यया स्वभावं प्रतिपद्येप इति । ४९ । गुरु उवाच । त्वं परमात्मानं  
 सन्तं असंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे ।  
 अकर्तारं सन्तं कर्तेति, अभोक्तारं सन्तं भाक्तेति, विद्य-  
 मानं चा विद्यमान मिति । इयमविद्या । ५० । शिष्य  
 उवाच । यद्यप्यहं विद्यमानः, तथापि न परमात्मा, कर्तृत्व  
 भोक्तृत्व लक्षणः संसारो मम स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः  
 प्रमाणैः अनुभूय मानत्वात् । न अविद्या निमित्तः, अविद्या  
 याश्चात्म विषयत्वानुपपत्तेः । आवद्या नाम अन्यस्मिन्  
 अन्यधर्माधारोपणा, यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसिद्धायां शुक्ति-  
 कार्या, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणवध्यारोपयति, प्रसिद्धं वा  
 स्थाणुं पुरुषे, ना प्रसिद्धं प्रसिद्धे, प्रसिद्धं वा अप्रसिद्धे ।  
 न च आत्मन्य नात्मान मध्यारोपयति, आत्मनः अप्रसिद्ध-  
 त्वात्, तथा आत्मानं अनात्मनि, आत्मनो अप्रसिद्धत्वा-  
 देव । ५१ । तं गुरु उवाच । न व्यभिचारात् । नहि वत्स  
 प्रसिद्धं प्रसिद्ध एवाध्यारोपयतीति नियन्तुं शक्यम्, आत्मन्य  
 ध्यारोपण दर्शनात्, गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देह धर्मस्य

अहं प्रत्यय विषये आत्मनि, अहं प्रत्यय विषयस्य च  
 आत्मनः देहे अयमहं मस्मीति । ५२ । शिष्य आह ।  
 प्रसिद्ध एव तद्व्याप्ता अहं प्रत्यय विषय तथा, देहश्च  
 अयमिति । तत्रैवं सति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनोरितरेतरा-  
 ध्यारोपणा स्थाणु पुरुषयोः शुक्ति का रजतयोरिव ।  
 तत्र कं विशेष माश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्ध योरितरे तरा-  
 ध्यारोपणेति नियन्तुं न शक्यते इति । ५३ । गुरु-  
 राह-श्रुणु सत्यं प्रसिद्धौ देहात्मानौ । न तु स्थाणु पुरुष विव-  
 विविक्त प्रत्यय विषय तथा सर्वलोक प्रसिद्धौ । कथं तर्हि ?  
 नित्यमेव निरन्तरा विविक्त प्रत्यय विषयता तथा प्रसिद्धौ ।  
 नहि अयं देहः, अयमात्मा, इति विविक्ताभ्यां प्रत्ययाभ्यां  
 देहात्मानौ पृच्छातियः कश्चित् । अतएव हिमोमुह्येत लोकः  
 आत्मा नात्म विषये एव मात्मा, नैवमात्मा इति इयं विशेष  
 माश्रित्यावोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति । ५४ । ननु अविद्या-  
 ध्यारोपितं यत्र यत् तदसत् तत्र दृष्टं, यथा रजतं शुक्ति कायां ।  
 स्थाणौ पुरुषः रज्ज्वां सर्पः आकाशे तल मलिनत्व मित्यादि ।  
 तथा देहात्मनां रपि नित्यमेव निरन्तरा विविक्त प्रत्ययेन  
 इतरेतरा ध्यारोपणा कृता स्यात् । ततू इतरेतरयोः नित्य  
 मेव असत्त्वम् स्यात् । यथा शुक्तिकादिषु अविद्या ध्यारोपि-  
 तानां रजतादीनां नित्यमेव अत्यन्ता सत्त्वम् । ताद्विपरी-  
 तानां च विपरीतेषु, तद्वत् देहात्मनो रविद्यैव इतरेतरा



ध्यारोपणा कृता स्यात् । सत्रैत्रं सति देहात्मनो रसत्वं प्रस-  
 ज्येत । तच्चा निष्ठं, वैनाशिक पक्षत्वात् । अथ सद्धि-  
 पर्यं येण देहः आत्मन्य विद्यया अध्यारोपितः । देहस्यात्मनि  
 सति असत्वं प्रसज्येत । तच्चा निष्ठं, प्रत्यक्षादि विरोधात्  
 तस्मादेहात्मानौ ( ना विद्यया इतरेतरेस्मिन् अध्यारोपितौ ।  
 कथं तर्हि ? वंशस्तम्भव त्रित्य संयुक्तौ । ५५ ।  
 अनित्यत्व परार्थत्व प्रसङ्गात् । संहतत्वात् परमार्थत्वम् अनि-  
 त्यत्वं च वंशस्तम्भादिव देव । किंच, यस्तु पैर देहे वा  
 संहतः कल्पित आत्मा स संहतत्वात् परार्थः तेन असंहतः  
 परो ऽन्यो नित्यः सिद्धस्तावत् । ५६ । तस्या संहतस्य  
 देहे देहे मात्रतया अध्यारोपितत्वेन असत्त्वाद नित्यत्वादि दोष  
 प्रसंगो भवति । तत्र निरात्म को देह इति वैनाशिक पक्ष  
 प्राप्ति दोषः स्यात् । ५७ । नस्वत एवात्मनः आका-  
 शस्येव असंहतत्वाभ्युपगमात् । सर्वेण असंहतः सच  
 आत्मेति न निरात्म को देहादिः सर्वः स्यात् । यथाचाकाशं  
 सर्वेणा संहत मिति सर्वेण निराकाशं भवति, एवम् । तस्मान्न  
 वैनाशिक पक्ष प्राप्ति दोषः स्यात् । ५८ । यत्पुन रुक्तं, देह-  
 स्यात्मन्य सत्त्वे प्रत्यादि विरोधः स्यादिति, तन्न, प्रत्यक्षादि  
 भिः आत्मानि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः । न ह्यात्मानि, कुण्डे  
 वदरम् । क्षीरे सर्पिः, तिले तैलम्; भिन्ने चित्र मिवच प्रत्यक्षा-  
 दिभिः देह उपलभ्यते । तस्मान्न प्रत्यक्षादि विरोधः । ५९ ।

कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मानि देहाध्यारोपणा, देहे चात्मा  
 रोपणा । ६० । नायं दोषः, स्वभाव प्रसिद्धत्वा दात्मनः ।  
 नहि कादाचित्क सिद्धावेव अध्यारोपणा न नित्य सिद्धौ  
 इति नियन्तुं शक्यम् । आकाशे तलमला द्यध्यारोपण दर्श-  
 नात् । ६१ । किं भगवन्, देहात्मनोः इतरेतरा ध्यारोपणा  
 देहादि संघातकृता, अथवा आत्मकृता इति । ६२ । गुरुवाच-  
 यदि देहादि संघात कृता, यदिवा आत्म कृता, किं तत्र  
 स्यात् । ६३ । इत्युक्तः शिष्यआह-यद्यहं देहादि संघात-  
 मात्रः, ततोममा चेतनत्वात् परार्थत्व मिति न मत्कृता  
 देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा । अथाहमात्मा परोन्यः संघा-  
 तात्, चित्तिमत्त्वात् कूटस्थ इति मयैव चित्तिमता आत्मनि  
 अध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थ वीजभूता । ६४ । त्रुक्तो  
 गुरुवाच-अनर्थ वीजभूतां चेन्मिथ्याध्यारोपणां जानीषे,  
 मा कार्षीस्तीह । ६५ । नैव भगवन्-शक्तोभिन कर्तुम् ।  
 अन्येन केन चित्प्रयुक्तोहं न स्वतंत्र इति । ६६ । न तर्हि  
 आचित्तिमत्त्वात् स्वार्थः त्वम् । येन प्रयुक्तः अस्वतंत्रः प्रवर्तसे  
 सचित्तिमान् स्वार्थः संघात एव त्वम् । ६७ । यद्य चेतनो-  
 ऽहम् कथं सुख दुःख वेदनां भवदुक्तं च जानामि  
 । ६८ । गुरुवाच-किं सुख दुःख वेदनाया मदुक्ता  
 चान्यस्त्वम्, किंवा अनन्य एव ? इति । ६९ । शिष्यउवाच  
 नाहं तावदनन्यः । कस्मात् । यस्मात्त दुभयम्, सुख दुःखम्  
 कर्मभूतं घटादिक मिव जानामि । यद्यनन्योहं तेन तदुभयं

न जानीयां, किंतु जानामि, तस्मादन्यः । सुख दुःख वेदन।  
 विक्रिया च स्वार्थैव ज्ञान क्रिया कूटस्थस्यैव प्राप्नोति, त्व-  
 दुक्तं च स्यादनन्यत्वे । न च तयोः स्वार्थता युक्ता । यदि अन-  
 न्यत्वं न तदा त्वं दुक्तं स्यात् तथापि विरुद्ध धर्मयोः स्तयोः स्वार्थता  
 न युक्ता नहि चन्दन कण्टक कृते सुख दुःखे चन्दन कण्ट-  
 कार्थे, घटोपयोगो वा घटार्थः । तस्मात् द्विज्ञानुर्मम चन्दना-  
 दि कृत अर्थः । अहं हि ततोऽन्यः समस्तमर्थं जानामि  
 बुद्ध्या रूढम् । ७० । तं गुरुत्वाच्च-एवं तर्हि स्वार्थस्वं  
 चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे । नहि चितिमान् पर तत्रः परेण  
 प्रयुज्यते, चितिमतश्चिति मदर्थत्वानु पपत्तेः समत्वात्प्रदीप  
 प्रकाशयोरिव । नापि अचिति मदर्थत्वं चितिमतो भवति,  
 अचितिमतो ऽचितिमत्त्वा देव स्वार्थं संवन्धानु पपत्तेः ।  
 नापि अचिति मतोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठ  
 कुडये अन्योन्यार्थं कृवाते । ७१ । ननु चितिमत्त्वे समेपि  
 भूत्स्व स्वामिनोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । ७२ । नैवम्-अग्ने  
 रुष्ण प्रकाशवत्तव चितिमत्त्वस्य विवाक्षित्वात् । प्रदर्शितश्च  
 दृष्टान्तः प्रदीप प्रकाशयो रिति । तत्रैवं सति स्वबुद्धारूढमेव  
 सर्वमुपलभसे अग्न्युष्ण प्रकाशतुल्येन कूटस्थ नित्य चैतन्य  
 स्वरूपेण । यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्व मुपगच्छसि,  
 किमि त्युचिवान् 'सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्रयोः  
 दुःख मनुभवामि' किमयमेव मम स्वभावः किंवा नैमित्तिकः  
 इति च । किमसौ व्यामोहोपगतः, किंवा न । ७३ । इत्युक्तः

शिष्य आह-भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात् । किंतु मम कूटस्थतायां संशयः । कथं ? शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्ति, अचेतनत्वात्, शब्दाद्याकार प्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम् । प्रत्यानां मितरेतर व्यावृत्तविशेषणानां नील पीताद्याकारवतां स्वतः सिद्धयः संभवात् । तस्माद्वा ह्रस्वाकार निमित्तत्वं गम्यते इति वाङ्मयाकारवत् शब्दाद्याकारस्य सिद्धिः । तथा प्रत्यया नामपि अहं प्रत्यया लभ्यन् वस्तु भेदानां संहतत्वात् अचेतव्योपपत्तेः । स्वार्थत्वा संभवात् स्वरूप व्यतिरिक्त ग्राह्य ग्राह्यत्वे सिद्धिः शब्दादिव देव । असंहत त्वेसनि चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोपि अहं प्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणां मुपलब्धेति विक्रियावानेव, कथं कूटस्थ इति संशयः । ७४ । तं गुरुत्वाच्च, न युक्तस्तव संशयः, यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेन अशेषतः उपलब्धेरेव अपरिणामित्वात् कूटस्थस्य सिद्धौ निश्चयः हेतुमेव अशेष चित्त प्रचारोऽपलब्धिः संशयः हेतुमात्रम् । यदि हि तव परिणामित्वस्यात्, अशेष स्वविषय चित्त प्रचारोऽपलब्धिरनस्येत चित्तस्येव स्वविषये यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु । नच तथा आत्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धिः । अतः कूटस्थतैव तवेति । ७५ । तत्राह उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियेव, उपलब्धुः कूटस्थता चेति विरुद्धम् । ७६ । न धात्वर्थे विक्रियायाम् उपलब्ध्युपचारात् । यो हि बौद्धः प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मतः उपलब्ध्या भासफलावसान इति उपलब्धि शब्देन उपचर्यते, यथाच्छिदिक्रिया

द्वैधी भाव फलाव सानेति धात्वर्थनो पचर्यतेतद्वत् ७७ ।  
 इत्युक्तः शिष्य आह, ननु भगवन् मम कूटस्थत्व प्रति  
 पादनं प्रति असमर्थो दृष्टान्तः । कथं ? छिदिः छेद्या  
 विक्रियाव साना उपचर्यते यथा धात्वर्थत्वेन, तथा  
 उपलब्धिश्चोपचारितोऽपि धावर्थो बौद्ध प्रत्ययः  
 आत्मनः उपलब्धि विक्रि या वसानश्चेत् नात्मनः  
 कूट स्थतां प्रति पादयितुं समर्थः । ७८ । गुरुवाच,  
 सत्यमेवं स्यात् । यदि उपलब्ध्युपलब्धोः विशेषः  
 नित्योऽपलब्धि मात्र एवहि उपलब्धा । ननु तार्किक  
 समय इव अन्या उपलब्धिः अन्यः उपलब्धाच । ७९ । ननुपल-  
 ष्ठि फलाव सानो धात्वर्थः कथं मिति ॥ ८० ॥  
 उच्यते शृणु-उपलब्ध्याभासफलावसान इत्युक्तं । । क नश्रुतं  
 तत् त्वया ? नत्वात्मा विक्रियोत्पाद नावसान इतिमयोक्तं  
 । ८१ । शिष्य आह-कथं तर्हि कूटस्थेमयि अशेष स्वविष-  
 यचित्त प्रचारोऽपलब्धत्वं मित्यात्थ । ८२ । तं गुरुवाच,  
 सत्यमेवा वाचम् । ते नैव कूटस्थ ता मत्रवं तव । ८३ ।  
 यद्येवं भगवन्, कूटस्थ नित्योपलब्धि स्वरूपे मयि शब्दाद्याकार  
 बौद्ध प्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफला वसानवत्सु उत्प-  
 द्यमानेषु कस्त्वपराधो मम । ८४ । सत्यम्, नास्त्यपराधः, किंतु  
 अविद्यामात्रस्त्वपराध इति प्रागेवावोचम् । ८५ । यदि भग-  
 वन्, सुषुप्त इव मम विक्रियानास्ति कथंस्वप्न जागरिते  
 । ८६ । तं गुरुवाच कित्वनुभूयेते त्वया संततं । ८७ ।

शिष्य उवाच-वाङ् मनु भवामि किंतु विच्छिद्य विच्छिद्य नतु संततम् । ८८ । गुरुवाच त तर्थागन्तु के त्वेते, न तवात्म-भूते । यदि तवात्मभूते चैतन्य स्वरूपवत् स्वतः सिद्धे संत-ते एव स्याताम् । किंच स्वप्नजागरिते न तव आत्म भूते व्यभिचारि त्वात् वस्त्रादिवत् । नाह यस्ययत्स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम् स्वप्नजागरितेतु एते चैतन्यमात्रत्वात् व्यभिचरतः । सुषुप्ते चेत् स्वरूपं व्यभिचरेत् तत्तदृष्टं नास्ती-ति वा वाध्यमेव स्यात्, आगन्तुकानामतद्धर्माणामुभयात्म-कत्वदर्शनात्, यथा धन वस्त्रादीनां नाशो दृष्टः, स्वप्नभ्रान्ति लब्धानांतु अभावो दृष्टः । ८९ । ननु एवं भगवन्, चैत-न्य स्वरूपमपि आगन्तु कं प्राप्तम्, स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते अनुपलब्धेः । अचैतन्य स्वरूपो वास्यामहम् । ९० । न, पश्य, तदनुपपत्तेः । चैतन्य स्वरूपं चेदागन्तुकं पश्यासि, पश्य, नैतत् वर्ष शतेनायि उप पत्न्या कलयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वा चैतन्योऽपि । तस्य संहतत्वात् पारार्थ्यम् अनेकत्वं नाशित्वंचन केन चिदुपपत्त्या वारपितुं शक्यम्, अ-स्वा र्थस्य स्वनः सिद्ध्यभावादित्यवाचाम । चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः स्वर्तः सिद्धेः अन्यानपे क्षत्वं न केनचित् वारयितुं शक्यम्, अव्यभिचारात् ॥ ९१ ॥ ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुषुप्ते न पश्यामीति ॥ ९२ ॥ नव्या हतत्वात् ' कथं व्याधातः पश्यतस्तव न पश्यामीति व्याहतं वचनम् । नाह कदाचित् भगवन्, सुषुप्तेमया चैतन्य

मन्यद्वा किञ्चित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हिसुषुप्ते त्वं यस्मात्  
 दृष्टमेव प्रतिषेधसि न दृष्टिम् । यावत् दृष्टिः तच्चैतन्यमिति मयो-  
 क्तम् । यया त्वं विद्यमानया न किञ्चित् दृष्टमिति प्रति षेध-  
 सि सादृष्टिः त्वच्चैतन्यम् तर्हि सर्वत्र अव्यभिचारात् कूटस्थ  
 नित्यत्वं सिद्धं स्वत एव न प्रमाणापेक्षम् । स्वतः सिद्धस्य  
 हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छिन्ति प्रति प्रमाणापेक्षा ।  
 यातुअन्यानित्यापरिच्छिति रपेक्ष्यते अ यस्य अपारिच्छिति  
 रूपस्य परिच्छेदाय, साहि नित्यैव कूटस्था स्वयं ज्योतिः ।  
 स्वभावा आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृ त्वे वानतां प्रति प्रमाणा  
 पेक्षा, तत्स्वभावत्वात् । यथा प्रकाशन मुष्णत्वं वा लोहोद  
 कादिषु परतः । अपेक्ष्यते अग्न्यादित्यादिभ्यः, अत स्वभाव  
 त्वात्, न अग्न्यादित्या दीनां तदपेक्षा सदा तत्स्वभावत्वात्  
 । ९३ । अनित्य वे एव प्रमास्यात्, न नित्यत्वं इति  
 चेत् । ९४ । उत्तरः । न, अवगते नित्यत्वा नित्यत्वयोः  
 विशेषानुप पत्तेः । नहि अवगतेः प्रमात्वे अनित्या अवगतिः  
 प्रमा, न नित्या इति विशेषः अवगम्यते । ९५ । नित्यानां  
 प्रमातुः अपेक्षा भावः अनित्यायां तु यत्नांतरितत्वात् अवगतिः  
 अपेक्ष्यत् इति विशेषः स्मादिति चेत् । ९६ । सिद्धा तर्हि  
 आत्मनः प्रमातुः स्वतः सिद्धिः प्रमाण निरपेक्ष तयैवेति  
 । ९७ । अभावे पि अपेक्षाभावः नित्यत्वात् इति चेत्  
 । ९८ । न, अवगते रेव आत्मनि सद्भावादिति परिहृत मेत-  
 त् । प्रमातुश्चेत् प्रमाणापेक्षा सिद्धिः कस्य प्रमित्तास्यात् ।

यस्य प्रमित्सास एव प्रमाता अभ्युप गम्यते । तदीया च प्रमित्सा प्रमेय विषयैव प्रमातृ विषया, प्रमातृ विषयत्वे अनवस्था प्रसंगात् । प्रमातुः तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति, एव मेव इच्छायाः प्रमातृ विषयत्वे प्रमातुः आत्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वा नुपपत्तिः । लोकेहि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छा स्मृति प्रयत्न प्रमाणजन्य व्यवहितं सिध्यति, नान्यथा, अवगतिः प्रमेय विषया दृष्टा न च प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुंशक्यः इच्छादीना मन्यत मेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्य विषया न स्मर्तृ विषया । तथा इच्छायाः इष्ट विषयः । त्वमेव न इच्छा वद्विषयत्वम् । स्मर्त्रिच्छा वद्विषयत्वे पिहि उभयोः अनवस्था पूर्ववत् अपरिहार्या स्यात् । ९९ । ननु प्रमातृ विषया व गत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् । १०० । न, अवगन्तुः अवगतेः अवगन्तव्य विषयत्वात् । अवगन्तु विषयत्वे चानवस्था पूर्ववत्स्यात् । अवगतिश्चात्मनि कूटस्थ नित्यात्म ज्योतिः अन्यतः अनपेक्षैव सिद्धा, अग्न्यादि या द्युष्ण प्रकाश वदिति पूर्वमेव प्रसाधितम् । अवगतेः चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः । कार्यकारण संघातवत् संहतत्वं त पारार्थ्यं दोषवत्त्वं च अत्रोचाम । कथम् ? चैतन्या म ज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादि व्यवधानात् सान्तरत्वम् । ततश्चतस्र चैतन्य ज्योतिषः प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्व मात्म



न्ये व्याभावात् चक्षुरादीनामिव संहतत्वात् पारार्थ्यं स्यात् ।  
यदाच तत् उत्तमम् आत्मनि विद्यतेनतदा आत्मनः स्वार्थं  
तम् । तद्वा भावापेक्षा हि आत्मानात्मनोः वार्थत्व  
परार्थत्वसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः अन्य निरपेक्षमेव नित्य  
चैतन्य ज्योतिष्मं सिद्धम् । १०१ । ननु एवं सति असति  
प्रमाश्रयत्वे. कथं प्रमातुः प्रमातृत्वम् । १०२ । उच्यते-प्रमायाः  
नित्यत्वे अनित्यत्वेच रूप विशेषा भावात् । अबगतिर्हि  
प्रमा । तस्याः स्मृतीच्छादि पूर्विकायाः अनित्यायाः कूटस्थ  
नित्याया वा, न स्वरूप विशेषो विद्यते, यथा धात्वर्थस्य ति-  
ष्ठत्यादेः फल स्य गत्यादि पूर्वकस्य यच्चानित्यस्य अपूर्वस्य नि-  
त्यस्यवा रूप विशेषो नास्तीतितुल्यो व्यपदेशो दृष्टः ति-  
ष्ठन्निमनुष्याः ' तिष्ठन्तिपर्वताः' इत्यादि, तथा नित्यावगति  
रूपेऽपि प्रमातरि प्रमातृत्व व्यपदेशो न विरुध्यते फल  
सामान्यादिति । १०३ । अत्राहशिष्यः नित्यावगति स्वरूपस्य  
आत्मनः अविक्रिपत्वात् कार्यकरणे असंहत्य तक्षादीनामिव  
वास्यादिभिः कर्तृत्वेनोपपद्यते । असंहतस्वभावस्य च  
कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रसज्येत । तक्षा दीनां  
तु कार्य करणैः नित्यमेव संहतत्व मिति वास्याधु-  
पादाने नानवस्था स्यादिति । १०४ । इहतु असंहत  
स्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमु-  
पादे म्, तदुपादनमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तर  
मुपादेयम् तदुपादानेमपि अन्यादिति प्रमातुः स्वतन्त्र्ये अनव

स्था अपरिहार्या स्यादिति । न च क्रियैव आत्मानं कार-  
यति, अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत्  
आत्मानं मुपेत्यक्रियां कारयतीति चतू, न, अन्यस्य स्वतः  
सिद्धत्वा विषयत्वाद्यनुपपत्तेः । नहि आत्मनः अन्यत्  
अचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकंदृष्टम् । शब्दादि सर्वं मेव अवगति  
फलावसानं प्रयय प्रमिलं सिद्धं स्यात् अवगतिश्चेत्  
आत्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽपि आत्मैव असंहतः स्वार्थः  
स्यात्, न परार्थः । न च देहेन्द्रिय विषयाणां स्वार्थताम्  
अवगन्तुं शक्नुमः अवगत्यवसानं प्रत्ययोपेक्ष सिद्धिं दर्शनात्  
। १०५ । ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादि प्रत्य-  
यान्तरमपेक्षते । बाढम्, जाग्रति एवं स्यात् । मृत्तिसुषुप्त्यो-  
स्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादि प्रमाणापेक्षैव सिद्धिः । तथैव  
इन्द्रियाणाम् । बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकार  
परिणता इति प्रत्यक्षादि प्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिः । सिद्धि-  
रिति प्रमाणं फलं अवगतिमवोचामः, सा च अवगतिः  
कूटस्था स्वयं सिद्धात्मज्योतिः स्वरूपेति च । १०७ । अत्राह  
चोदकः—अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थ नित्यात्म  
ज्योतिः स्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम् । १०८ । इत्युक्तवन्तमाह  
न विप्रतिषिद्धम् । कथं तर्त्यवगतेः फलत्वम् ? तत्त्वोपचा-  
रात् । कूटस्थानित्यापि सती प्रत्यक्षादि प्रत्ययान्ते लक्ष्यते  
तादात्म्यात् । प्रत्यक्षादि प्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव  
भवति । तेन प्रमाणानां फलमित्युच्यते ॥ इत्येवं भगवन्

कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिः स्वरूपैव स्वयंसिद्धा,  
 आत्मानि प्रमाणनिरपेक्षत्वात्, ततोऽन्यत अचेतनै संहत्य  
 कारित्वात् परार्थम् । येन च सुखदुःखमोह हेतु प्रत्ययावगति  
 रूपेण पारार्थ्यम्, तेनैव स्वरूपेण अनात्मनः अस्तित्व  
 नान्येन रूपान्तरेण । अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः । यथा  
 हि लोके रज्जुसर्प मरीच्युदकादीनां तदवगति व्यतिरेकेण  
 अभावोदृष्टः, एवं जाग्रत्स्वप्न द्वैतभावस्यापि तदवगति व्यति-  
 रेकेण अभावो युक्तः । एव मेव परमार्थतः भगवन्, अवगतेः  
 आत्म ज्योतिषः नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैत  
 भावश्च, सर्व प्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात् । प्रत्ययभेदाश्च  
 अवगतिं व्यभिचरन्ति । यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः  
 प्रत्ययाः तदैवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्य-  
 न्तः । एव जाग्रत्यपि । नीलपीतादि प्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं  
 व्यभिचरन्तः असत्यरूपाः भवितु मर्हन्ति । तस्याश्च अव-  
 गतेरन्यः अवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयमुपादातुं  
 हातुं वा शक्यते, अन्यस्य च अभावात् । १०९ । तथैवेति  
 एषा अविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्न लक्षणः । तस्याः  
 अविद्यायाः विद्या निवर्तिका । इत्येवं त्वं अभयं प्राप्तेषि,  
 नातः पर जाग्रत् स्वप्नदुःख मनुभविष्यसि संसारदुस्वान्मुक्तो  
 ऽसि इति । ११० । ओमिति । १११ ।

अवगति समाप्ता ।

( परि संख्यान् प्रकरणम् ) मुमुक्षूणां उपात्त पुण्या

पुण्यक्षयण पराणाम पूर्वानुपचयार्थिनां परि संख्यान् मिद  
मुच्यते-अविद्या हेतवो दोषाः बाध्यनः कायप्रवृत्तिहेतवः,  
प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपर्चायन्ते इति  
तन्मोक्षार्थम् । ११२ । तत्र शब्द स्पर्श रूप रस गंधानां  
विषयाणां श्रोत्रादि ग्राह्यत्वात् स्वात्मानि परेषु वा विज्ञाना  
भावः । तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनाम् । श्रोत्रादि  
द्वारैश्च ज्ञायन्ते । येन च ज्ञायन्ते सः ज्ञातृत्वात् अतज्जा-  
तीयः । तेहि शब्दादयः अन्योन्य संसर्गित्वात् जन्मवृद्धि  
विपरिणामापक्षय नाश संयोग वियोगाविर्भाव तिरोभाव  
विकार विकारि क्षेत्र वीजाद्यनेक धर्माणः, सामान्येन च सुख  
दुःखाद्यनेक कर्माणः तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्व  
शब्दादि धर्म विलक्षणः । ११३ । तत्र शब्दादिभिः उपलभ्यमानैः  
पीड्यमानो विद्वान् एवं परिसंचक्षीत । ११४ । शब्दस्तु ध्वनि  
सामान्य मात्रेण वा विशेषधर्मेर्वा षड्जादिभिः प्रियैः स्तुत्या-  
दिभिः हृष्टैः अनिष्टैश्च असत्यवीभत्स परिभवा क्रोशादिभिः  
वचनैर्वा मादृक् स्वभावम संसर्गिण मविक्रिय मन्चलम  
निधनभ्रमय मत्यन्त सूक्ष्म मविषयं गोचरी कृत्य स्पष्टं  
नैवार्हति, असंसर्गित्वा देवयाम् । अतएव न शब्द निमित्ता  
हानिः शृद्धिर्वा । अतोमां किंकरिष्यति स्तुति निन्दादि  
प्रिया प्रियत्वादि लक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्द  
मात्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत्  
अविवेकत्वात् । ननुमम विवेकिनो वालाग्रमात्रमपि

कर्तुमुत्सहते इति । एव मेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च  
 शीतोष्ण मृदु कर्कश्यदि ज्वरोदर शूलादि लक्षणैश्च अप्रियैः  
 प्रियैश्च कैश्चित् शरीर समवायिभिः बाह्या गन्तुक निमित्तैश्च  
 नमस् काचित् विक्रिया वृद्धि हानि लक्षणा अस्पर्शत्वात्  
 क्रियते व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः । तथा रूप सामान्येन  
 तद्विशेषैश्च प्रिया प्रियैः स्त्री व्यंजनादि लक्षणैः अरूपत्वात्  
 न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा रस सामान्येन  
 तद्विशेषैश्च प्रिया प्रियैः मधुराम्ल लवण कटुतिक्त कषायैः  
 मृद बुद्धिभिः परिगृहीतैः अरसात्म कस्य मम न काचित्  
 हानि वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गन्ध सामान्येन तद्विशेषैः  
 प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादि लक्षणैः अगन्धात्मकस्य न  
 मम काचित् हानि वृद्धिर्वा क्रियते, 'अशब्दम स्पर्शम रूपम  
 व्ययं तथा रस नित्यम गन्ध वच्चयत्' इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥  
 किंच-ये एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः,  
 तत्परिमाणरूपैस्तद्ग्राह कैश्च श्रोत्राद्याकारः, अन्तःकरण  
 द्वय तद्विषया कारेणच, तेषामन्योन्य संसर्गित्वात् संहत  
 त्वाच्च सर्वक्रियासु । तत्रैवंसति विदुषोनमम कश्चित् शत्रुः  
 मित्रम् उदासीनो वा अस्ति । तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञाना  
 भिमानेन प्रियमप्रियंवा प्रयुयुक्षेत क्रियाफल लक्षणं तन्मृषैव  
 प्रयुयुक्षेत सः, तस्या विषयत्वान्मम, 'अव्यक्तोऽय मचिनयो-  
 ऽयम्' इति स्मृतः । तथा सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानामवि-  
 कार्यः, अविषय त्वात्, 'अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयम्' इति स्मृतेः ।

यापि शरीरेन्द्रिय संस्थानमात्रं मुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरी-  
तानां च प्रियाप्रियादि प्रयुयुक्ता, तज्जाच धर्मा धर्मादि  
प्राप्तिः, स तेषामेव, नतुमपि अजरे अमृते अभये, 'नैनं  
कृता कृते तपतः' 'नवर्धते कर्मणा नोकनीयान्' 'सुवाह्या  
भ्यन्तरो हयजः' 'नलिष्यते लोक दुःखेन बाह्यः' इत्यादि  
श्रुतिभ्यः । अनात्म वस्तुनश्च असत्त्वं परमो हेतुः । आत्म-  
नश्च अद्वयत्वे, द्वयस्य असत्त्वात्, यानि सर्वाणि उपनिषद्  
वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्यानि । ११६।

इति श्री मत्परमहंस परिव्राजकाचार्यस्य श्री गोविन्द  
भगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्री मच्छंकर भगवतः कृतौ  
उपदेश साहस्र्यां ।

॥ गद्य प्रबन्धः समाप्तः ॥



मुद्रक—

छा० बीधामल

अग्रवाल मशीन प्रेस मथुरा ।







अथ वेदान्तसिद्धान्तमतमाप्तण्डे ईशादिदशोपनिषन्मंत्राणां

## \* विषयानुक्रमणिका \*

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

‘ईशावास्यमिति’ मन्त्रेण कर्मशेषत्वशङ्काव्युदसन-  
पुरस्सरं व्याख्येयफलभूतं ब्रह्मोपदिष्टम् सर्वमीश्वरा-  
त्मकमिति तत्त्वोपदेशः एतेन अनुबन्धचतुष्टयमुप-  
निषत्प्रयोजनं च स्पष्टम्भाष्ये प्रतिपादितम् .....

१

“असुर्यानाम” इति मन्त्रेण अविद्वन्निन्दाप्रदर्शनः  
पूर्वकं ब्रह्मविदः प्रशंसनमवगम्यते

“अनेजदेकम्” एतेन मन्त्रेण ब्रह्मणदुर्दर्शत्वमुक्तं

“तदेजति” एतेन मन्त्रेण ब्रह्मणोव्यापकत्वमुक्तं

“यस्तुसर्वाणि” एतेन मन्त्रेण ब्रह्मविदः प्राशस्त्य-  
मुक्तम्

“यस्मिन् सर्वाणि” इति मन्त्रेण जीवात्मपरमात्मनो

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

एकत्वमुक्तं अत एव शोकाभावः ब्रह्मविदः स्पष्टमिति  
प्रतिपादितम् .....

“सपर्यगात्” इति मंत्रेण ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं उक्तैर्मन्त्रैः  
ज्ञानमार्गः प्रदर्शितः .....

२

“कुर्वन्नेवेह” इत्यनेन भंदाधिकारिणः कर्मशेषस्य  
कर्मैव कुर्वतः जिजीविषा संप्रोक्ता अन्यथा पंच-  
शूनादिदोषानुलिप्तस्याधोगतिः संपद्येत .....

३

“विद्यांचाविद्यांच” इत्यनेन मंत्रेण देवताज्ञानं  
तत्कर्मणोज्ञानं समुच्चयेनोक्तमेकपुरुषानुष्ठेयम् अवि-  
द्यानाम अग्निहोत्रादिना कर्मणा मृत्युं स्वाभाविकं  
कर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तच्चातिक्रम्य विद्ययानाम  
देवताज्ञानेनामृतं नाम देवात्मभावमश्नुते  
अत्रामृतशब्देन देवलोको गृह्यते विद्याशब्देन  
देवता ज्ञानं “यथा सोमं पिबामः अमृता अभूम”  
इति श्रुतेः प्रकरणाभावात् परमात्मविद्या न  
गृह्यते सर्वमेतद्भाष्ये स्पष्टम् .....

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“सम्भूतिं च विनाशञ्च” इति मंत्रे संभूति विनाश-  
शब्दाभ्यां हिरण्यगर्भोपासना अव्याकृतोपासना च  
गम्यते पूर्वेणाणिमादिफल प्राप्तिरपरेण प्रकृतिलय-  
लक्षणममृतमश्नुते

ईशादिमंत्राणां भाष्यम् .....

७

“केनेषितम्” एतेन मंत्रेण ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्यगुरुं  
कश्चन पप्रच्छेति कल्प्यते केनेषितमित्यादि पंचे-  
द्रियाणि केन प्रेरितानि स्वस्वविषयं गृह्णन्ति  
मनश्च केन प्रेरितं पतति इति पृच्छति शिष्यः  
आचार्यम्—

“श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्याद्युत्तरं पठत्याचार्यः सम-  
नस्कपंचेन्द्रियाणां यः प्रेरयिता देवः तमतिमुच्य  
ज्ञात्वा धीराः पंडिता अस्माल्लोकात्प्रेत्यामृता-  
भवन्ति—

“न तत्र चक्षुर्गच्छति” एतेन यत्र पंचेद्रियाणि  
मनसा सह न गच्छन्ति तं देवं न विद्मो वयं न

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

विजानीमः कथमेतद्ब्रह्म अनुशिष्याज्जनः एतेन  
वागाद्यगोचरं ब्रह्म प्रदर्शितम्

“अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि इति  
शुश्रुम पूर्वेषां येनस्तद्व्याचक्षिरे ” ४

एतेन विदिताविदिताभ्यां भिन्नमेव परब्रह्मेति विज्ञापितम्

“यद्वाचानभ्युदितम् ” एतन्मंत्रमारभ्य “यत्प्राणेन  
न प्राणिति ” इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः मनसा सहै-  
वेन्द्रियाणामगोचरं ब्रह्मेति निर्दिष्टम् तथा चोपास्य-  
भूतजगदिदमसादिति स्पष्टमुक्तम्

“यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम् तदेव ब्रह्म  
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ६ ।

“यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । ७ ।

“यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्  
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । ८ ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ९ ॥

“यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापिनूनम् त्वं वेत्थ  
ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथनु मीमांस्य  
मेव ते मन्ये विदितम् ॥ १० ॥

एतेन मंत्रेण ब्रह्मणोदुर्विज्ञेयत्वमुक्तं पूर्वपक्षरूपः  
मंत्रोऽयम् उत्तरं पठत्याचार्यः अग्रिम मंत्रेण “नाहं  
मन्ये सुवेदेति” “अस्तिकिञ्चित् ब्रह्मेति” एतावन्  
मात्रं यो वेद स एवास्माकं वेद इति निर्दिष्टम्  
शिष्यस्य प्रतिवचनम्

“नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

योनस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ ११ ॥

“यस्यामतं तस्यमतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ १२ ॥

एतेन दुर्ज्ञेयमपि ब्रह्म अस्ति किञ्चित् ब्रह्मेति सत्ता-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

मात्रेण विज्ञातम् भवति अहमिति प्रत्यक्षत्वात्  
इत्युपपादितः—

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥१३॥

इह चेदवेदीदथसत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती  
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्यधीराः प्रेत्यास्मा-  
लोकादमृता भवन्ति ॥ १४ ॥

प्रतिबोध विदितमिति मंत्रेण द्रष्टेः द्रष्टा श्रुतेः श्रोता  
मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता इति श्रुत्यन्तर पाठित  
मंत्र मनूद्य आत्मना नाम आत्मज्ञानेन वीर्यलाभ  
पुरःसरं विद्यया ज्ञानेनामृतं मोक्षं लभते ।

“इह चेद्” एतेन इह जन्मन्येवात्मानं ज्ञात्वा  
विमुक्तो भवात् नो चेत् महती विनष्टिः तस्य भवति  
इति भूतेषु प्राणिमात्रेषु आत्मानं ज्ञात्वा मुक्तो  
भवेति श्रुतेरुपदेशः—

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“ अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैवप्रेयः ” कश्चन आचार्यः  
परीक्ष्य शिष्यं विद्यायोग्यतामवगम्य प्राह स्वर्गा  
पवर्गयोर्मध्येऽपवर्गस्साधुरित्युपवर्णित एतेन मंत्रेण  
हेयः स्वर्गः आदेयोऽपवर्गः

“श्रेयश्च प्रेयश्च” अस्यैव प्रपञ्चस्य प्रेयश्चयः शब्दाभ्यां  
श्रेयः स्तौति मन्दप्रयोजनं प्रेय इति कथितमनेन

“सत्त्वं प्रियान्” एतेन तृतीयेनापि कामजिहासा  
मुक्त्वा नाचिकेताः स्तूयते

“दूरमेते विपरीते” अनेन विद्याविद्ययोर्विपरीतत्व  
मुक्त्वा नाचिकेतसमेव स्तौति-

“अविद्यायामन्तरे” एतेन अविद्यावत् अन्धेनैव  
नीयमानाः यथान्धाः इत्यन्धानामुपवर्णनम् तमः  
प्लुतानामितियावत्

“ न सांपरायः प्रतिभाति ” अविद्वन्निन्दा पर  
एवायमिति मंत्र अवगम्यते



विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“ श्रवणायापि बहुभिः ” एनेन ब्रह्मज्ञानस्य पृष्टा  
वक्ता ज्ञानानुशासिता कुशलः कश्चन विरलो  
भवति इत्युपवर्णितः

“ न नरेण (वरेण ) एतेनापि दुर्विज्ञेयत्वं ब्रह्मण उक्तम्

“ नैषातर्केणमतिरापनेया ” श्रुतिप्रोक्तः मार्गः  
तर्केण न दूरीकरणीयः इति नाचिकेतसं प्रशंसतैव  
प्रतिबोधितः एतेन मंत्रेण

“ जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यम् ” एतेन मंत्रेण  
अध्रुवेण कर्मणा नध्रुवमवाप्यते कैवल्यमिति तथापि  
अध्रुवेण पश्चादिना मयाग्निश्चितः तेनैव याम्यं  
स्थानं प्राप्तं नतु कैवल्यमधिगतमित्यवबोधितम्

“ कामस्याप्तिं जगतः ” अस्मिन्मंत्रे मत्तोपि त्वं  
ज्यायान् इतिनाचिकेतसो स्तुतिः यमकृता

“ तं दुदर्शम् ” इत्यनेन ब्रह्मलक्षणं मुक्त्वा तत्प्र-  
कारकं ब्रह्मज्ञात्वा धीरः हर्षशोकौ जहाति इत्युप  
वर्णितः

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य” एतेनोक्तलक्षणं ब्रह्मश्रुत्वा  
परिगृह्यच सर्वं लब्धा ब्रह्मणः विवृतं सन्न लप्स्यसि  
इति त्वामहं मन्ये इत्युक्तमास्मिन्मंत्रे

“अन्यत्रधर्मात्” नाचिकेतः पृच्छति धर्माधर्माभ्यां  
कृताकृताभ्यां भूतभविष्यद्भ्यांयदन्यत्पश्यसितद्वद

“सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति” उपदिशतियमः सर्वेवेदा  
इति यदर्थं सर्वेवेदा आमनन्ति यदिच्छन्तः ब्रह्म  
चर्यं चरन्ति तपांसिच कुर्वन्ति तत्तेपदं संग्रहेणाहं  
ब्रवीम्योमित्येतत्

“एतद्ध्येवाक्षरम्” एतेन ब्रह्मलक्षणमुक्त्वा एतद्  
ज्ञात्वा यद्यादिच्छति तस्य तदिति फलमनुदिशति

“एतदालम्बनम्,, वाच्यवाचकयोर्फलभेदेन एतदा  
लम्बनमित्यनेन ब्रह्माप्तिरुच्यते

“ न जायते म्रियते ” “ हन्ताचेन्मन्यतेहन्तुम् ”

“अणोरणीयान्,, “आसीनोदूरं व्रजति” “अशरीरं

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

शरीरेषु” “नायमात्मा” “नाविरतो” “यस्यब्रह्मच”  
 “महतः परमव्यक्तम्” “उत्तिष्ठत जाग्रत” “एभि-  
 र्मन्त्रैः ब्रह्मैव प्रस्तौति”

“यदेवेहतदमुत्र” इत्यनेन भेददर्शिनं निन्दति  
 ‘मृत्योः समृत्युमाप्नोति’ इत्यादिनायमः “मनसैवेद  
 माप्तव्यम्” अनेन भेददर्शिनं निन्दति “येनरूपम्”  
 ब्रह्मलक्षणं प्रस्तौत्यनेन “य इममध्वदं” एतद्ब्रह्म  
 विस्त्वक्षणम् “यः पूर्वोत्पसोजातम्” “यः प्राणेन”  
 “अरण्योर्निर्हितो” “यतश्चोदेति” “अंगुष्ठमात्रः”  
 “अंगुष्ठमात्रः” “वायुर्यथैको” “नतत्रसूर्यो”  
 “ऊर्ध्वमूलो” “तस्मिँल्लोकाः” “अंगुष्ठमात्रः पुरुषो”  
 एभिर्मन्त्रैः ब्रह्मलक्षणं प्रस्तौति यमः ....

८-१२

प्रश्नोपनिषदि.

“अरा इव रथनाभौ” एतेन ब्रह्म लक्षणं निर्दिष्टम्

मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके

“अविद्यायामन्तरे” एतेन अविद्वन्निन्दास्तूयते

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

द्वितीय मुण्डके

“तदेतत्सत्यम्” “दिव्योह्यमूर्तः” “प्रणवोधनुः,,  
“भिद्यते हृदयग्रन्थिः” “ब्रह्मैवेदममृतं,,

तृतीयमुण्डके

“इह सुपर्णा,, “समानवृक्षे,, “यदापश्यः,, “प्राणोह्येष,,  
“सत्येनलभ्यः,, “सत्यमेव जयते,, “वृहच्च तदिव्यम्,,  
“न चक्षुषा,, “एषोणुरात्मा,, “यं यं लोकं,,

द्वितीय खण्डे

“स वेदैतत्परमम्,, “कामान्यः,, “नायमात्मा’,  
“ नायमात्मा ,, “संप्राप्येनमृषयो ,, “ वेदान्त  
विज्ञानसुनिश्चितार्थाः,, “गताःकलाः,, “यथानद्यः,,  
“सयोह्वै,, “क्रियावन्तः श्रोत्रियाः,, “ तदेतत्स-  
त्यमृषिरङ्गिराः ,, तदेतत्सत्यमित्यारभ्य तदेतत्सत्य  
मृषिरङ्गिरा एतदन्तेन मंत्रेण संसारावस्थायां  
दैतमिवापि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिवत् अदैतं प्रतिपा-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

दयता द्वासुपर्णावित्यादिष्वपि वास्तवमद्वैतमेव  
 उपाधौ विनिवृत्ते भवति एतत्प्रति-  
 पादितम् ....

१३—१६

अथ माण्डूक्येआगमप्रकरणे

“ओमेत्येतदक्षरम्,, “सर्वं ह्येतत्,, “जागरितस्थानो,,  
 “स्वप्नस्थानो,, “यत्र सुप्तो,, “एष सर्वेश्वरः,,  
 “नान्तःप्रज्ञम्,, “सोयमात्मा,, “जागरितस्थानो,,  
 “स्वप्नस्थान,, “सुषुप्तस्थानो,, “अमात्रश्चतुर्थो,,  
 एभिर्मन्त्रैर्वाच्यवाचकयोरभेदात् ओंकारस्यैव ब्रह्म-  
 त्वात् ब्रह्मलक्षण ब्रह्मविलक्षणाभ्यां मुमुक्षुरूपदिश्यते स्म  
 ओंकारस्यैव सप्तष्टिव्यष्टिरूपस्य ह्रस्वदीर्घप्लुत  
 क्रमेणैकैकमात्रिकस्य द्विमात्रिकस्य त्रिमात्रिकस्य  
 चतुर्मात्रिकस्यापि दीर्घप्रणवस्य संव्यवहारं प्रदर्श्य  
 तुरीयायाममात्रिकत्वमुक्तम् ....

१६—२१

एतरेयोपनिषद्भाष्यभूमिकोपोद्धातदर्शनपुरस्सरं विषय

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रयोजनमधिकारि सम्बन्धमनुवर्णयन् ब्रह्म  
विद्याप्राप्त्यै आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत्  
इत्यादिमंत्रार्थान् वर्णयति .... २१-३१

ऐतरेयोपनिषदि प्रथमाध्याये

आत्मा वा इदमेक एव “ स एतमेव सीमानं ”

द्वितीयाध्याये

“ पुरुषेहवा ”

तृतीयाध्याये

“ कोयमात्मेति ” “ यदेतच्छृदयम् ” एष  
ब्रह्मैष “ स एतेन ” एभिर्मंत्रभाष्यादिभिः सर्वं  
स्वत्विदं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् .... ३१-३९

तैत्तरीयोपनिषदि

शिक्षावल्ली

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भाष्यम्

....

....

४१

“ अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः ” “ सह नौ यशः ”

“ ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च ” एभिः पठमान  
प्राशस्त्यम्बोधयति

....

४२

“ अहंबृक्षस्य ” इति त्रिशङ्कोब्रह्मभूतस्योक्तिः

४३

भाष्यम्

....

४४

वेदमन्त्राचार्योपदेशः चतुर्भिर्मन्त्रैरुक्तः

४५

भाष्यम्

....

४६—५४

“ ब्रह्मविदाप्नोतिपरम् ” इत्यनेन मन्त्रेण ब्रह्मणो

ब्रह्मविदः अभेदत्वं प्रतिपाद्य ब्रह्मणः लक्षणमुक्त्वा

ब्रह्मात्मकमेव सर्वं जगत् ब्रह्मपुच्छत्वेन ब्रह्मैवोप-

दिष्टम्

....

....

५५

भाष्यम्

....

५६—६७

“ अन्नाद्वैप्रजाः प्रजायन्ते ” अनेन मन्त्रेण ब्रह्मणो

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ऽन्नत्वमुक्त्वान्नशब्देनात्र ब्रह्मैवोक्तम् उपास्योपास-  
कयोर्भेदत्वं प्रतिबोद्ध्याकाशादिशब्देनापि ब्रह्मैवोक्तम्  
प्रत्यक्षमपि दृश्यते अन्नरसादेव प्रजाः प्रजायन्ते

६८

“प्राणं देवा अनुप्राणन्ति,, एतेन मंत्रेण प्राणोपास-  
नया ब्रह्मोपासनैवोक्ता

“यतो वाचो निवर्तन्ते” एतेन ब्रह्मणो लक्षणमुक्त्वा  
नन्दादिशब्देनात्र ब्रह्मैवोपास्यते

“विज्ञानं यज्ञं तनुते,, एतेन मंत्रेण विज्ञानमयं  
ब्रह्मोक्त्वानन्दमयंकोशान्तरमित्युच्यते एतेन पंच  
कोशाः अन्नमयः प्राणमयः मनोमयः विज्ञानमयः  
आनन्दमयः ब्रह्मणैव व्याप्ताः ब्रह्मत्वेनोपास्याश्च  
इति व्याख्याताः

६९

एतेषां भाष्यम्

७०-७३

“असन्नेव स भवति इत्यादि मंत्रेण जीव ब्रह्मणोरभेदत्वं



विषयः

पृष्ठाङ्काः

प्रतिपाद्यते यथाहि ब्रह्मणो यः असद्वेद स ब्रह्मात्मकः  
पुरुषः स्वयमसद्भवति यः सत्यं वेद सः स्वयं सत्यो  
भवति

“ असद्वा इदमग्र आसीत् ,, संसारात्पूर्वं जगदस-  
दासीत् ततः ब्रह्मसकाशादाविर्भूतं जगत् सदिवे  
त्युक्तम्

“भीषास्माद्धातः पवते,, अस्य ब्रह्मण भयाद् आज्ञयैव  
सूर्यादयः कर्म कुर्वन्तीत्युक्तम्

“ स एकोमनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ’, “ श्रोत्रियस्य  
चाकामहतस्य ,, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य “ इति  
मंत्रत्रयेण मनुष्य गन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिषु अकाम-  
हतानां श्रोत्रियाणां प्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणो  
त्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द  
इतिबोधितं भवति

....

....

७४-७६

भीषास्माद्धातपवते इत्यादिमंत्रभाष्यम्

७६-७९

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“स यश्चायं पुरुषे वृत्तिभेदेनकोशेषु भिन्नोप्यात्मा

ब्रह्मणोऽभिन्नः तद्वदादित्यादावपिवोच्च-

व्यमित्युक्तम्

“यतो वाचोनिवर्तन्ते इत्यनेन मंत्रेण ब्रह्मणो

दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं

“भृगुर्वैवारुणिः वरुणम्वितरमुपससार

“अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्,,

“प्राणो ब्रह्मेतिव्यजानात्,,

“मनो ब्रह्मेति व्यजानात्,, “विज्ञानं ब्रह्मेतिव्य-

जानात् “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्,,

एभिर्मन्त्रैः अन्नमयाद्याः पञ्चकोशाः ब्रह्मणोभिन्नाः

वर्णितः तत्तश्चानन्दमेव ब्रह्मेत्युपदिष्टम्

८०-८२

अथ छान्दोग्योपनिषदि मंत्राः

“उमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत,, वाच्य वाचक

योरभेदेन प्रणवमेवोद्गीथं ब्रह्मेत्युपासितव्यमित्युक्तम्

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“ गो वै भूमा तत्सुखम् „ ब्रह्मण एव भूमा नाम  
भूमत्वेन ब्रह्मैवोपासितव्यमित्युक्तम्

“ यत्रनान्यत्पश्यति „ एतेन भूमात्पयोर्लक्षणमुक्तम्

“ तद्यत्रैतत्सुप्तसमस्तः “ अस्मिन्मंत्रे सुषुप्तिगत-  
मात्मानं ब्रह्म विज्ञाय नश्वरं भोग्यं पश्यन् कश्चन  
भोग्यान्निर्विण्णः प्रवव्राज नात्रभोग्यं पश्या  
मीतिबुवाणः अभयं प्राप्तः ब्रह्मभूतः स्वमात्मानमपीति  
निश्चयेन इतः नाम प्राप्तः सर्वाणिभूतानि तत्त्वानि  
नाशं गच्छन्तीति ब्रह्मर्ते इति सुविज्ञाय ब्रह्मविद्ब्रह्मै  
वेत्युपवर्णितः

“ मवन्मर्त्यग्वाइदम् „ अस्मिन्मंत्रे ब्रह्मविदः सुख  
दुःखे न स्पृशतः इति ब्रह्मविदो जीवन्मुक्तत्वमुक्तम्  
शरीरम्बा वसन्तमित्यादि

“ योषावावगौतमाग्निः „ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ,  
आभ्यां मंत्राभ्यां योषा नामप्रकृतिः देवोनाम ब्रह्म

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

रेतोनाम संबन्धः इति द्योत्यते तत एव  
सृष्टिरिति यथाऽग्नौ जुह्वतः यज्ञादिफलं जायते  
यद्वच्चयोषितिरेतोऽस्यतः पुत्रादिफलं दृश्यते तथैव  
प्रकृतिपुरुषयोः संबन्धेन सृष्टिरुत्पद्यते इत्युक्तम्

“सदेव सोम्येदमग्रआसीत्” अनेनमंत्रेण पूर्वसत्प-  
क्षमुक्त्वासत्पक्षमप्यवतारितम्

८२-८४

भाष्यम्

८५-८७

“कुतस्तुखलुसोम्यैवम्,, अस्मिन्मंत्रे पूर्वपक्षं निरस्य  
सत्पक्षः प्रमाणीकृतः इत्युक्तम्

८७

भाष्यम्

८७-९०

“उद्दालकोद्दालुः श्वेतकेतुम्,, “सयथाशकुनिः  
सूत्रेण,, “अशनापियासेमेसोम्य “तस्यकमूलम्  
“अथ यत्रैतत्पुरुषः “तस्यकमूलम् “सय एषोणि-  
मैतदात्म्यमिदम् “यथा सौम्य मधु तेयथा तन्न  
न विवेकं,, “तद्दहव्याघ्रोवा,, “सय एषोणिमैतदा-

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

त्म्यमिदम्,, “इमाः सोम्य नद्यः “एवमेव खलु  
 सोम्येमाः प्रजाः,, “सय एषोणिमैतदात्म्यमिदम्,,  
 “अस्य सोम्य महतो “अस्य यदेकां शाखां,,  
 “एवमेव खलु सोम्य “न्यग्रोधफलमत आह,,  
 “तं होवाच यं वै “सय एषोऽणिमैतदात्म्यमिदम्,,  
 “लवणमेतदुदकेवधायाथ “यथा विलीनमेवाङ्गा-  
 स्यादाचामेति,, स य एषोणिमैतदात्म्यमिदम्  
 “यथा सोम्यपुरुषं,, “तस्य यथाभिनहनं  
 “सय एषोणिमैतदात्म्यमिदम्,, “पुरुष ५  
 सोम्योतोपतापिनम् “अथ यदस्य  
 वाङ्मनसि,, “सय एषोणिमैतदात्म्यमिदम्  
 “पुरुष ५ सोम्योतहस्तगृहीतम् “अथ यदि  
 तस्याकर्ता “स यथा तत्रनादाह्येत अरुणपुत्रः  
 उद्दालक आचार्यः पुत्रं श्वेतकेतुं ब्रह्मविद्यामुपदिशन्  
 बोधयतिस्मेति उद्दालको हारुणिः इत्यारभ्य  
 विजज्ञौविजज्ञावित्यन्तैर्मन्त्रैर्दृष्टान्तैश्च ब्रह्मात्मनोरभेदं  
 दृढयन् स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यसकृदभ्य-  
 स्यन् श्वेतकेतुं संबोधयन् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

प्रत्यगात्मपरात्मनो रैक्यं श्वेतकेतुमवूवुवत् अभयं  
प्राप्तः स च श्वेतकेतुः विजज्ञौ विजज्ञाविति पितरं  
प्रत्युवाच एष एव एतेषां मंत्राणाम्ब्रह्म प्रतिबोध-  
कानां निर्गलितोर्थो वसीयते

९१-९७

भाष्यम्

९८-१०२

“ उदशराव आत्मानमवेक्ष्य ” इन्द्रविरोचनयोर्मध्ये  
इन्द्रस्य ब्रह्मविद्यावाप्तिरूपवर्णितास्मिन्मंत्रे न  
विरोचनस्य

“ तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय अस्मिन्मंत्रे विद्यापरं-  
पराप्राप्तिरूपवर्णिता

“ नैवेह किंचनाग्र आसीत् ब्रह्मविद्या संवोधनाय  
जगतो नश्वरत्वं ब्रह्मणोऽमृतत्वं बोधितमस्मिन्मंत्रे

१०३

भाष्यम्

१०४-१०५

“ आत्मैवेदमग्र आसीत् ” सर्वात्मकः आत्मा  
पूर्वमासीदेकएवेत्युक्तम्

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“ सोविभेत्तस्मादेकाकी एतेन द्वितीयं नास्तीति  
आत्मा कस्माद्विभेति इति द्वितीयो निषिद्धः

“ तद्धेदं तर्ह्यव्यकृतमासीत् पूर्वं नामरूपाभ्या-  
मव्याकृतः आसीत् स एव नामरूपाभ्यां पुनरुपयुक्त  
आसीत् इत्युपवर्णितः

११२

भाष्यम्

११३—१३२

“ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् वामदेवस्यमहर्षेरहं-  
ब्रह्मास्मीति ब्रह्मैक्यत्वमृद्ब्रह्माविद्यावलमुपवर्णितमनेन

भाष्यम्

१३३—१५२

“ सयथोर्णनाभिः ,, सर्वं ब्रह्मात्म्यमिति सदृष्टान्त-  
मनेनोक्तम्

भाष्यम्

१५३—१७३

“ द्वेवाव ब्रह्मणोरूपे युश्मदस्मत्प्रत्यय गोचरं  
प्रकृतिपुरुषात्मकं रच्छब्द त्यच्छब्दवाच्यं मृतामृत  
रूपमुभयविधं ब्रह्मणोरूपमयंमंत्रो वर्णयतिस्म

१७४

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भाष्यम्—

“तदेतन्मूर्ते विभज्यमूर्तामूर्ते विशेषणविशिष्टं  
ब्रह्मणोरूपमुपवर्णितमत्र

१७५

भाष्यम्

१७६

“अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षम् एतेन वाय्वाकशयो  
रमूर्तत्वमुक्तं मूर्तत्वमिरेषाम्

भाष्यम्

१७७-१७८

“अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं एतेन अध्यात्मं मूर्ता-  
मूर्तयोर्विभाग उक्तः भाष्यञ्च

१७९

“अथामूर्तप्राणश्च एतेन प्राणाकाशयोरध्यात्म-  
रूपममूर्तं मूर्तमितरेषां नित्युक्तः ।

“तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूप एतेन ब्रह्मणः  
उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेना-  
ध्याधिदैवतयोः विभागोव्याख्यातः सत्य-  
शब्दवाच्ययोः

१८०



विषयाः

पृष्ठाङ्काः

भाष्यम्

१८१—१८७

“जनकोह वैदेहः अस्मिन्मंत्रे जनकस्य याज्ञवल्क्यं

प्रति ब्रह्मविषयकः प्रश्नः

१८८—१८९

“इन्धोह वै नामैष,, अस्मिन्मंत्रे इन्धशब्देन तेजोरूपः

सूर्यादिः प्रत्यक्देवः ब्रह्मोपासकत्वेन निर्दिष्टः

“अथैतद्वामेक्षणि अनेनमंत्रेण स्थूलसूक्ष्मरूपं

समष्टिव्यष्ट्यात्मकमाहारादिक्रमेणोपचितास्वपाचत-

रूपम् ब्रह्मणो रूपमुपवर्ण्यते

१९०

भाष्यम्

“तस्य प्राचीदिक् प्राञ्चः,, स्थूलं विराजं निरूप्य

नेतिनेत्यादिना चाव्यक्तं ब्रह्म निर्दिश्यते

भाष्यम्

१९२

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयोपन्यासानन्तरं जाग्रत्स्वप्ना-

द्वारेणैव महता तर्केण विस्तरेण तस्यैव प्रस्तुतस्य

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

ब्रह्मण अधिगमः कर्तव्यः, ब्रह्मणश्चव्यतिरिक्तत्व  
शुद्धत्वादिकं प्रदर्शनीयमित्येतदर्थमुत्तरारम्भः—इति  
वृत्तानुवादपूर्वकसंबन्धकथनम्

१९५

“जनक २ हवैदेहं,, जनकं द्रष्टुंगतस्य नवदिष्ये  
इत्येवं संकल्पस्यापि याज्ञवल्क्यस्य पूर्वमेव राज्ञे  
कामप्रदानारूप्यवरस्य दत्तत्वेन संकल्पितान्यथा-  
करणोपदेशः

१९६

“याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुषः,, किं ज्योतिरयं  
पुरुषः इत्यादिजनककृतप्रश्नानाम् आदित्यज्योतिः—  
इत्यादि याज्ञवल्क्यदत्तोत्तरोपन्यासः

१९७

“अस्तमित आदित्ये,, “अस्तमित आदित्ये,,  
“अस्तमित आदित्ये,, “अस्तमित आदित्ये  
इति चतुर्भिर्मन्त्रैः आदित्यादि वागन्तेषु ज्योतिः शु  
अस्तमितेषु किं ज्योतिरयं पुरुषः—इति जनककृत  
प्रश्नस्य, ‘आत्मैवास्य ज्योतिः—इति याज्ञवल्क्य  
प्रतिवचनोपन्यासः—

१९६—२०१

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

कार्यकरणसंघातएवात्मा-इतिलोकायतमतमुपन्यस्य  
स्वप्नस्मृत्यादिसिद्ध्यनुपपत्त्या देहातिरिक्त आत्मा  
अभ्युपगन्तव्यः—इति सिद्धान्तोपन्यासात्मकं  
भाष्यम्

२०७

“कतमआत्मा,, अस्मिन्मंत्रे कतम आत्मेति  
जनकप्रश्नस्य योयं विज्ञानमय इत्यादियाज्ञ-  
वल्क्योत्तरम्

२०८

जाग्रत्काले आत्मज्योतिषः मुञ्जेषीकावत् निष्कृष्य  
दर्शयितुमशक्यत्वात् स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्कादि प्रति-  
पादनात्मकं भाष्यम्—

२२२

“स वा अयं पुरुषो” “तस्य वा एतस्य पुरुषस्य”  
विशेषतः स्वप्नावस्थोपपादनपूर्वकं आत्मनः स्वयं  
ज्योतिष्कस्यैवविस्तरेणोपपादनम्

२२३-२२५

स्वयंज्योतिष्काद्युक्तार्थप्रतिपादकमंत्रार्थविवरणम्

२३१

स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनात्  
नैवायं मृत्युमतिक्रामति, अतो विमोक्षाय ब्रूहि—

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

इत्येवं जनकपर्यनुयुक्तयाज्ञवल्क्येन सुषुप्ते आत्मनो  
मोदत्रासादि राहित्यं प्रतिपादनपूर्वकमसङ्ग-  
त्वोपपादनम्

२३६

स्वप्ने कर्तृत्वाभावात् जागरिते च कारकावभासकत्वेन  
कर्तृत्वोपपत्तेः स्वतः कर्तृत्वाभावात् असङ्ग-  
त्वोपपादनम्—

२४०

उक्तार्थे महामत्स्यद्रष्टान्तप्रदर्शनम्

२४३

स्येनवाक्येन आत्मनः सौषुप्तरूपोपन्यासः

२४४

आत्मनः परोपाधिकृतं संसारधर्मित्वं यन्निमित्तम्,  
तस्याः सर्वानर्थबीजभूताया अविद्यायाः सतत्वो-  
पपादनम्—

२४६

सर्वात्मभावरूपमोक्षस्य विद्याफलस्य प्रत्यक्षतो  
निर्देशपूर्वकं जीवस्य परेणात्मना एकीभूतस्य  
विशेषज्ञानाभावे—“ तद्यथा प्रियया स्त्रिया ”

इत्यादिद्रष्टान्तोपन्यासः—

२५०

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

सुषुप्ते पित्रादीनां पितृत्वाभावप्रतिपादनम् २५३

सुषुप्तौ द्रष्टुः अविनाशित्वात् तद्दृष्ट्यादेरविना-  
शित्वप्रतिपादनपूर्वकं द्वितीयवस्त्वभावात् न  
पश्यतीति व्यवहारोपपत्तिः इत्युपन्यासः— २५९

प्रतीचः चिन्मात्रज्योतिषः विशेषविज्ञानराहित्यमेव  
स्वरूपम् तथापि स्वाविद्याकल्पितविशेषविज्ञान  
वत्वमाश्रित्य अवस्थाद्वयं सिद्ध्यतीति प्रतिपादनम् २६६

पूर्वोक्तस्य प्राज्ञस्य सलिलवत् स्वच्छस्य आनन्द-  
रूपस्य ब्रह्मवस्तुनः उपपादनोपसंहारः २६७

यस्य परमानन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुप-  
जीवन्ति तस्य मात्रिणः मनुष्यानन्दमारभ्य उत्तरोत्तरं  
शतगुणोत्कर्षवर्णनेन सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनम् २६९

प्रतिपादितस्य सुषुप्तिस्वप्नादेः वक्ष्यमाणमोक्षबन्धन-  
दृष्टान्तत्वात् दार्ष्टान्तिके ते वक्तव्ये इत्येतदर्थमुत्तरा-  
रम्भः इति पूर्वोत्तरसंबन्धकथनम् २७३

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“ तद्यथा अनः ,, “ इतिनु कामयमानः इत्य-,,  
न्तेन ग्रन्थेन संसारवर्णनमितिग्रन्थविभाग  
कथनम्

२७५

आत्मनः स्वप्नान्तात् बुद्धान्तगमनवत्-अस्माद्देहात्  
देहान्तरप्रतिपत्तौभृशाहितसंभारशकटदृष्टान्तो-  
पन्यासः-

२७५

आत्मन उर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किं निमित्तं  
कथं किमर्थं वा इति प्रश्नामुत्थाप्य यदा जरादीनां  
कार्श्यं प्राप्नोति तदा अनेक विधमरणनिमित्तेभ्यः  
वृन्तेभ्य फलानीव पुनः प्राणानां विशेषाभिव्यक्ति-  
लाभाय अङ्गेभ्यः प्रमुच्यते-इत्युत्तरोपन्यासः-

२७७

शरीरं परित्यज्य गच्छत आत्मनो देहान्तरोपादाने  
सामर्थ्याभावशङ्कायाः राजभृत्यदृष्टान्तेन सर्वभूता-  
न्यादित्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोप-  
भोगसाधनैः कर्मफलवेदितारं प्रतीक्षन्ते-इति

समीधानकथनम्-

२७९

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

“ राजानं प्रयियासन्तम् ” इत्यादि द्रष्टान्तेन  
आत्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति  
इति कथनम्—

२८०

चतुर्थं शारीरिकब्राह्मणम्

आत्मन अङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणस्य उक्तस्यैव विस्तरेण  
उपपादनम्

२८२

परलोकायगच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञाच  
अनुगच्छन्तीत्युपपादनम्

२८७

देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चतीत्यत्र  
तृणजल्लूकादृष्टान्तोपन्यासः

२८९

आत्मनः ये बन्धनसंज्ञका उपाधिभूता बुद्ध्यादयः  
कामकर्मादयश्च तेषां पुञ्जीकृत्यनिर्देशः

२९२

संसारप्रकरणमुपसंहृत्य अकामस्य आत्मकामस्य  
ब्रह्मविदः न प्राणा उत्क्रामन्ति किंतु इहैव ब्रह्मैव  
सन् ब्रह्मअप्येतिप्रतिपादनम्

२९६

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

उक्तस्य मोक्षस्य मोक्षसाधनस्य दृढीकरणाय  
मन्त्रार्थोपन्यासः—

३०४

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्र  
ब्राह्मणाभ्यामुपसंहृते तस्यैवार्थस्य विस्तरेण प्रति-  
पादका एते श्लोका इति उत्तरसंदर्भस्य संबन्ध-  
कथनपूर्वकं ज्ञानमार्गस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशः—

३०७

ईशोपनिषदः उपक्रमोपसंहारौ भाषानुवादसमेतौ ३१०—३१२

केनोपनिषदः उपक्रमोपसंहारौ भाषासमेतौ ३१२—३१३

कठोपनिषदः उपक्रमोपसंहारौ भाषासमेतौ ३१३—३१८

प्रश्नोपनिषदः .... ३१८—३१९

मुण्डकोपनिषदः .... ३१९—३२१

माण्डूक्योपनिषदः .... ३२१—३२२

ऐतरेयोपनिषदः .... ३२२—३२४

तैत्तिरीयोपनिषदः .... ३२४—३२६



विषयाः

पृष्ठाङ्काः

छान्दोग्योपनिषदः

....

२३६-३२७

बृहदारण्योपनिषदः उपक्रमोपसंहारौ भाषानुवादसमेतौ २७-३३१

इति विषयानुक्रमणिका



❀ ॐ श्रीगणेशायनमः ❀

## वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डस्य

सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराजपण्डितदेवदत्तशर्माविरचितस्य

ईशाद्युपनिषद् व्यूहमंत्रार्थ क्रमदीपिका प्रकरणस्य ।

प्रथमपादः प्रारभ्यते ॥

अथ शङ्करभाष्यम्

ईशावास्यम् इत्यादयो मंत्राः कर्मस्वविनियुक्ताः, तेषामकर्म-  
शेषस्यात्मनो याथात्म्यप्रकाशकत्वात् । याथात्म्यंचात्मनः शुद्धत्वा  
पापविद्धत्वैकत्वं नित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादिवक्ष्यमाणम् । तच्च  
कर्मणा विरुध्यत इति युक्त एवैषां कर्मस्व विनियोगः । न ह्येवं-  
लक्षणमात्मनो याथात्म्यं उत्पाद्यं विकार्यम् आप्यं संस्कार्यं वा  
कर्तृभोक्तृरूपं वा, येन कर्म शेषता स्यात्, सर्वासामुपनिषदामात्मया  
थात्म्यनिरूपणेनैवोपक्षयात्, गीतानां मोक्ष धर्माणां चैवं परत्वात्  
तस्मादात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्व भोक्तृत्वादि च अशुद्धत्व पापविद्धत्वा  
दि चोपादाय लोकबुद्धिसिद्धं कर्माणि विहितानि । यो हि कर्म  
फलेनार्थी दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना च दिजा-

तिरहं न काणत्वकुणित्वाद्यनाधिकारप्रयोजकधर्मवानित्यात्मानं मन्यते सोधिक्रियतेकर्मस्वितिह्याधिकारविदोवदन्ति । तस्मादेते मंत्रा आत्मनो याथात्म्य प्रकाशनेन आत्मविषयं स्वभाविककर्म-विज्ञानं निवर्तयन्तः शोकमोहादिसंसारधर्मविच्छित्तिसाधनमात्मैकत्वादिविज्ञानमुत्पादयन्तीति । एवमुक्ताधिकार्यमिधेय सम्बंध प्रयोजनान्मंत्रान्संक्षेपतो व्याख्यास्यामः ॥

### अथ मन्त्राः

ईशा वास्य मिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः कस्य हि शत्रुक्षमम् ॥ १ ॥ असुर्या नामते लोका अन्धेन तमसावृताः । तां स्ते प्रेत्याभि गच्छन्ति येके चात्महनोजनाः ॥ २ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ३ ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदुसर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ४ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानु पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ५ ॥ यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवा । भृद्धि-जानतः तत्रको मोहः कः शोकएकत्वमनुपश्यतः ॥ ६ ॥ सपर्य-गाच्छुक्रमण्यमब्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयं भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः

॥७॥ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः । एवंत्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यतेनरे ॥८॥ विद्यां चा विद्यां च यस्तद्वेदोभयसह । अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ ९ ॥ संभूतिश्च विनाशंचयस्तद्वेदोभयसह । विनाशेन मृत्युंतीर्त्वासंभृत्यामृतमश्नुते ॥ १० ॥

इति मन्त्रद्वयेन देवलोकयानम् पितृलोक यानञ्च समुपदिष्टमिति स्पष्टभाष्ये ।

भाष्यम् ❀ । ईशा ईष्टे इति ईदृ, तेन ईशा । ईशिता परमेश्वरः परमात्मा सर्वस्य । सहि सर्वमीष्टे सर्वजन्तूनामात्मा सन् प्रत्यगात्मतया । तेन स्वेन रूपेणात्मना ईशावास्यम् आच्छदनीयम् । किम् । इदं सर्वं यत्किंच यत्किंचित् जगत्यां पृथिव्यां जगत् तत्सर्वम् ! स्वेनात्मना ईशेन प्रत्यगात्मतया अहमेवेदं सर्वं मिति परमार्थसत्यरूपेणानृतमिदं सर्वं चराचरमाच्छादनीयं परमात्मना । यथा चन्दनागर्वादेरुदकादि सम्बंधज क्लेदादिजमौपाधिकं दौर्गन्ध्यं तत्स्वरूपं निघर्षणेनाच्छद्यते स्वेन पारमार्थिकेन गन्धेन, तद्वदेव हि स्वात्मन्यध्यस्तं स्वाभाविकं कर्तृत्वभोक्तृत्वादि लक्षणं जगद्द्वैतरूपं पृथिव्याम्, जगत्यामित्युपलक्षणार्थत्वात्सर्वमेव नामरूप कर्माख्यं विकारजातं परमार्थसत्यात्मभावनयात्यक्तं स्यात् । एवमीश्वरात्म भावनया युक्तस्य पुत्राद्येषणात्रयसंन्यासे एवाधिकारः, न कर्मसु । तेन त्यक्तेन त्यागेनेत्यर्थः । न हित्यक्तोमृतः पुत्रोभृत्योवा आत्मसम्बन्धिता-

भावादात्मानं पालयति । अतस्त्यागेनेत्यय मेवार्थः । भुञ्जीथाः पालयेथाः एवं त्यक्तैषणस्त्वंमागृधः गृधिम् आकाङ्क्षां मा कार्षीः धनविषयाम् । कस्यस्वित् कस्यचित् परस्यस्वस्यवा धनं माकाङ्क्षीरित्यर्थः । स्वित्कृत्यनर्थको निपातः । अथवा, मागृधः । कस्मात् १ कस्यस्विद्धनम् इत्याक्षेपार्थं नकस्यचिद्धनमस्ति, यद्गृध्येत । आत्मैवेदं सर्वमितीश्वरभावनया सर्वत्यक्तम् । अत-  
आत्मनएवेदं सर्वम् । आत्मैव च सर्वम् । अतोमिथ्या विषयां-  
गृधिं माकार्षी रित्यर्थः ॥

सपर्यगात्, सः यथोक्त आत्मा पर्यगात् परि समन्तान्  
अगात् गतवान् आकाशवद व्यापी त्यर्थः । शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत  
दीप्तिमानित्यर्थः । अकायंअशरीरंलिङ्गशरीर वर्जित इत्यर्थः ।  
अब्रणम् अक्षतम् । अस्नाविरं स्नावाः सिरायस्मिन्न विद्यन्त  
इत्यस्नाविरम् । अब्रणमस्नाविरमित्येताभ्यां स्थूलशरीरप्रति-  
षेधः । शुद्धं निर्मलमाविद्यामलरहितमिति कारणशरीरप्रतिषेधः ।  
अपापविद्धंधर्माधर्मादिपापवर्जितम् । शुक्र मित्यादीनिवचां-  
सि पुंस्लिङ्गत्वेनपरिणयानि सपर्यगात्इत्युपक्रम्य कविर्मनीषी  
इत्यादिना पुलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । कविः क्रान्तदर्शी सर्वदृक्,  
'नान्योऽतोऽस्ति दृष्टा ।' इत्यादिश्रुतेः । मनीषी मनसईषिता  
सर्वज्ञ ईश्वर इत्यर्थः । परिभूः । सर्वेषां परिउपरि भवतीति  
परिभूः । स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । येषामुपरिभवति यश्चो-  
परिभवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । सानित्य मुक्त  
ईश्वरः याथा तथ्यतः सर्वज्ञत्वात् याथा तथा भावो याथा तथ्यं

तस्मात् यथाभूत कर्मफल साधनतः अर्थान् कर्तव्यपदार्थान्  
व्यदधात् विहितवान्, यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः शास्वतीभ्यः  
नित्यायः समाभ्यः संवत्सरोख्यभ्यः प्रजापतिभ्यः इत्यर्थः ॥

अत्राद्येन मंत्रेण सर्वैषणा परित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता प्रथमो  
वेदार्थः ' ईशावास्यमिदं सर्वम् ' ' मागृधःकस्यस्विद्धनम् ' इति ।  
अज्ञानां जिजीविषूणां ज्ञाननिष्ठासम्भवे ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि  
जिजीविषेत् ' इति कर्म निष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः । अनयोश्च  
निष्ठयोर्विभागो मंत्रद्वयप्रदर्शितयोर्वृहदारण्यकेऽपि दर्शितः—  
सोऽकामयत जायामेस्यात् ' इत्यादिना अज्ञस्य कामिनः  
कर्माणीति । ' मन एवास्यात्मा वाग्जाया ' इत्यादि वचनात्  
अज्ञत्वं कामित्वं च कर्मनिष्ठस्य निश्चितमवगम्यते । तथा च  
तत्फलं सप्तान्न सर्गस्तेष्व्वात्मभावेनात्मस्वरूपावस्थानम् । जायाद्ये-  
षणात्रय सन्यासेनचात्मविदां कर्म निष्ठाप्रातिकूल्येन आत्मस्वरूप  
निष्ठैव दर्शिता—किंप्रजया करिष्यामो येषांनोय मात्मायंलोकः  
इत्यादिना । येतु ज्ञाननिष्ठाः सन्यासिनस्तेभ्यः ' असुर्या नामते '   
इत्यादिना अविद्वन्निन्दाद्वारेणात्मनो याथात्म्यम् ' सपर्यगात् '   
इत्येतदन्तैर्मन्त्रैरुपादिष्टम् । तेह्यत्राधिकृतानकामिन इति । तथा  
च श्वेताश्वतराणांमन्त्रोपनिषदि ' अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाच  
सम्यगृषिसंघजुष्ट ' इत्यादि विभज्योक्तम् येतु कामिनः कर्म  
निष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषवः, तेभ्य इदं मुच्यते—  
' अन्धन्तमः ' इत्यादि । कथंपुनरेव मवगम्यते नतु सर्वेषां इति ।  
उच्यते—अकामिनः साध्यसाधनभेदोपमर्देन ' यस्मिन्सर्वाणि

भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्व  
मनुपश्यतः ' इति यत् आत्मैकत्व विज्ञानम्, तन्न केनचित् कर्मणा  
ज्ञानान्तरेण बाह्यमूढः समुच्चिचीषति । इहतु समुच्चिचीषया  
अविद्वदादि निन्दा क्रियते । तत्र च यस्ययेन समुच्चयः संभवति  
न्यायतः शास्त्रतो वा तदिहोच्यते । तद्वैवं वित्तं देवता विषयं  
ज्ञानं कर्मसंवन्धित्वे नोपन्यस्तं न परमात्म ज्ञानम्, ' विद्यया  
देवलोकः ' इति पृथक् फल श्रवणात् । तयोर्ज्ञानकर्मणोरिहैकै  
कानुष्ठाननिन्दासमुच्चिचीषया, न निन्दा परैव एकैकस्य, पृथक्  
फल श्रवणात् विद्यया तदारोहन्ति ' ' विद्यया देवलोकः ' ' नतत्र  
दक्षिणा यान्ति ' ' कर्मणा पितृलोकः ' इति । नहिशास्त्रविहितं  
किंचिदकर्तव्यतामियात् । तत्र

' अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ' विनाशेनमृ-  
त्युंतीर्त्वा असंभूत्यामृतमश्नुते ' इति श्रुत्वा केचित्संशयं कुर्वन्ति  
अत स्तन्निर्धारणार्थं संक्षेपतो विचारणां करिष्यामः । तत्रतावत्  
किंनिमित्तः संशयइति, उच्यते विद्याशब्देन मुख्यापरमात्म  
विद्यैव कस्मान्न गृह्यते, अमृतत्वं च ननूक्तायःपरमात्मविद्य याः  
कर्मणश्च विरोधात् समुच्चयानुपपत्तिः । सत्यम् । विरोधात्तु  
नावगम्यते, विरोधाविरोधयोः शास्त्रप्रमाणकत्वात्, यथा अवि-  
द्यानुष्ठानं विद्योपोसनंच शास्त्रप्रमाणकम् तथा तद्विरोधाविरो-  
धावपि यथाच ' न हिंस्यात्सर्वभूतानि ' इति शास्त्रादवगतं पुनः  
शास्त्रैणैव बाध्यते ' अध्वरे पशुं हिंस्यात् ' इति एवं विद्या विद्ययो  
रपि स्यात्, विद्या कर्मणोश्च समुच्चयः । न, ' दूरमेते विपरीते

विषूची अविद्या याच विद्येति ज्ञाता' इति श्रुतेः । विद्यां चविद्यांच  
इति वचनादविरोध इति चेत्, न- हेतु स्वरूप फल विरोधात् ।  
विद्या विद्याविरोधाविरोधयोर्विकल्पासंभवात् समुच्चय विधाना  
दविरोधएवेतिचेत्, न सहसंभवानुपपत्तेः । क्रमेणैकाश्रयेस्यातां  
विद्याविद्ये इतिचेत्, न विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुपपत्तेः, ।  
नहि अभिरुणः प्रकाशश्च इति विज्ञानोत्पत्तौ यस्मिन्नाश्रये  
तदुत्पन्नम् । तस्मिन्नेवाश्रये शीतोऽभिरप्रकाशोवाइत्यविद्यायां  
उत्पत्तिः । नापिसंशयः अज्ञानंवा यस्मिन् सर्वाणि भूतानि  
आत्मैवाभूद्विजानतः तत्रकोमोहः कः शोकएकत्व मनुपश्यतः इति  
शोकमोहाद्य संभवश्रुतेः । अविद्या संभवात्तदुपादानस्य कर्मणा-  
प्यनुपपत्तिमवोचाम । ' अमृतमश्नुतेः ' इत्यापेक्षिकममृतम्,  
विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे 'हिरण्यमेन' इत्यादिना  
द्वारमार्गया चनेदमनुपपन्नस्यात् तस्मात् यथा व्याख्यात एव  
मंत्राणामर्थ इत्युपरम्यते ॥ इति ॥

अथ केनोपनिषन्मन्त्राः

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केनप्राणः प्रथमः प्रैतियुक्तः ।  
केनेषितां वाचमिमांवदन्ति चक्षुःश्रोत्रं कउदेवो युनक्ति ॥ १ ॥  
श्रोत्रस्य श्रोचंमनसोमनो यद्वाचोहवाच ५ सउप्राणस्य प्राणः ।  
चक्षुषश्चक्षु रतिमुच्यधीराः प्रेत्यास्माल्लोका दमृताभवन्ति ॥ २ ॥  
नतत्र चक्षुर्गच्छति नवागच्छतिनो मनः । न विज्ञो न विजा



नीमो यथै तदनुशिष्यात् ॥ ३ ॥ यद्वाचानभ्युदितं येनवागभ्यु-  
द्यते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धिनेदं यदि मुपासते ॥ ४ ॥ यन्मनसा  
नमनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्मत्वं विद्धिनेदं यदि मुपासते  
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोका दमृता भवन्ति । १२  
इतिकेनोपनिषन्मंत्राः भाष्यंतुस्पष्टमेवैषांतथाप्यग्रेस्फुटीभविष्यतिप्रकरणान्तरे

**अथ-कठो फनिषदः द्वितीयावल्ली तत्रमंत्राः ।**

अन्यच्छ्रेयोऽन्य दुतैव प्रेयस्त उभे नानार्थे पुरुष, ५ सिनीतः ।  
तयोः श्रेय आददानस्य साधुभवति हीयतेऽर्थाद्य उप्रेयोवृणीते । १।  
श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्तिधीरः ।  
श्रेयोहि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयोमन्दो योग क्षेमा दृणीते । २।  
सत्त्वं प्रियान् प्रियरूपांश्च कामा नभिध्यायन्न चिके तोऽत्यसाक्षीः ।  
नैताः सृङ्का वित्तमयी मवाप्तौ यस्यां मज्जन्ति वहवो मनुष्याः । ३।  
दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या याच विद्येति ज्ञाता ।  
विद्याभीप्सिनं न चिकेतसं मन्ये नत्वा कामा वहवोऽलोलुपन्त ॥ ४॥  
अविद्या या मन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पण्डितं मन्य मानाः ।  
चन्द्रम्य माणाः परियन्ति मृढा अन्धे नैव नीयमाना यथान्धाः । ५।  
न सांपरायः प्रतिभातिवालंप्रमाद्यन्तांवित्तमोहेनमूढम् !  
अयं लोकोनास्ति पर इतिमानी पुनः पुनर्वशमापद्यतेमे ॥ ६ ॥  
श्रवणायापि बहुभिर्यो नलभ्यः शृण्वन्तोऽपि वहवो यंनविद्युः ।

आश्रयौ बक्ता कुशलोऽस्यलब्धा आश्रयौज्ञाताकुशलानुशिष्टः । ७।  
 न नरेणा वरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।  
 अनन्य प्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणु प्रमाणात् । ८।  
 नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।  
 यां त्वमापः सत्यधृतिर्वतासि त्वादङ्गनोभूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥  
 जानाम्यहं शैवधिरित्य नित्यं नह्यध्रुवैः प्राप्यतेहि ध्रुवंतत् ।  
 ततोमया नाचिकेतश्चितोऽभिरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्मि नित्यम् । १०।  
 कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।  
 स्तोम महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नाचिकेतोऽत्यसाक्षीः ११।  
 तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।  
 अध्यात्म योगाधिगमेनदेवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥  
 एतच्छ्रुत्वासंपारिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्यधर्ममणुमेतमाप्य ।  
 समोदते मोदनीयं हिलब्ध्वा विवृतं सन्न न चिकेतसं मन्ये । १३।  
 अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृता कृतात् अन्यत्र  
 भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥  
 सर्वे वेदायत्पद मामनन्ति तपांसिसर्वाणि च यद्वदन्ति ।  
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्तेपदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् । १५।  
 एतद्वचेवाक्षरं ब्रह्म एतद्वचेवाक्षरं परं ।  
 एतद्वचेवाक्षरं ज्ञात्वा योयदिच्छति तस्यतत् ॥ १६ ॥  
 एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनम्परम् ।

एतदालम्ब्य ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

उद्धोऽप्यः शाश्वतोऽयं पुराणो नहन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

हन्ता न हन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्यजन्तोर्निहतो गुहायाम् ।

तमक्रः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

आसीत् दूरं ब्रजति शयानो याति सर्वतः ।

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुं मर्हति ॥ २१ ॥

अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।

मत्तं विभुमात्मानं मत्वाधीरो न शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँस्वाम् ॥ २३ ॥

ना विरतो दुश्चारेतान्नाशान्तो ना समाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैव माप्नुयात् ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युस्योपसेचनं क इत्यावेद यत्र सः ॥ २५ ॥

**अथ तृतीयावली तत्र मंत्राः ।**

महतः परमं क्तं मय्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्साकाशा सा परागतिः ॥ १ ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्रष्टव्यत्तामेवोधत ।

क्षुरस्यधारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ २ ॥

अथ चतुर्थं ब्रह्म तत्र मंत्राः ।

यदे वेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्यु माप्नोतियइह नानेव पश्यति ॥ १ ॥

मनसै वेद माप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छतिय इह नानेव पश्यति ॥ २ ॥

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते एतदैतत् ॥ ३ ॥

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूत भव्यस्य नततो विजुगुप्सते एतदैतत् ॥ ४ ॥

यः पूर्वं तपसो जात मद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं योभूतेभिर्व्य पश्यत । एतदैतत् ॥ ५ ॥

यः प्राणेन संभवति अदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत । एतदैतत् ॥ ६ ॥

अरण्योर्निर्हितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्ह विष्मद्भिर्मनुष्येभिरमिः । एतदैतत् ॥ ७ ॥

यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदुनात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥ ८ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति ।

ईशानं भूतभवस्य नततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानोभूतभव्यस्य स एवाद्य सउश्वः । एतद्वैतत् ॥ १० ॥

कठोपनिषद्ः पंचम कल्ली तत्र मंत्राः

वायुर्यथैकोभुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो वहिश्च । १ ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्र तारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । १५ ।

कठोपनिषद्ः षष्ठकल्ली तत्र मंत्राः

ऊर्ध्वमूलो ऽवाकृशाखणोऽश्वत्थः सनातनः ।

तदेव शुक्रं तद्रह्य तदेवामृत मुच्यते ।

तस्मिलोकाः श्रिताः सर्वे तदुनात्येतिकश्चन एतद्वैतत् । १ ।

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निः सृतम् ।

महद्भयं ब्रह्ममुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । २ ।

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरा त्ववृहेन्मुंजादिवेपीकांधैर्येण ।

तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति । १७ ।

**प्रश्नोपनिषदि षष्ठ मन्त्रे मंत्रः**

अराइव रथनाभौ कलायस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।  
तं वेद्यं पुरुषं वेद यथा मावो मृत्युः परिव्यथा इति ।

**अथ मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके मंत्रः**

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयंधीराः पाण्डितं मन्यमानाः ।  
जङ्घन्य मानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः । ८ ।

**अथ द्वितीय मुण्डकम् ॥**

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्ता त्पावका द्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति । १ ।

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरोद्यजः अप्राणो ह्यमनाः  
शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः । २ । प्रणवोधनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म  
तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्भव्यम् शरवत्तन्मयोभवेत् । ४ ।  
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व संशयाः । क्षीयन्ते चास्य  
कर्माणितस्मिन्दृष्टे परावरे । ९ । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म  
पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं  
विश्वमिदं वरिष्ठम् । १२ ।

## तृतीयं उच्छुद्धकम्

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।  
 तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्रन्न न्योऽभिचा कशीति । १ ।  
 समान वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।  
 जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान मितिर्वीतशोकः । २ ।  
 यदा पश्यः पश्यते स्वम वर्णं कर्तार मीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम् ।  
 तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । ३ ।  
 प्राणोह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजान न्विद्वान् भवते नातिवादी ।  
 आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्म विदां वरिष्ठः । ४ ।  
 सत्येन लभ्यस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।  
 अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयोहि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः । ५ ।  
 सत्यमेव जयते बानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ।  
 येना क्रमन्त्यृषयो ह्याप्त कामा यत्रतत्सत्यस्य परमं निधानम् । ६ ।  
 बृहच्च तद्विव्यम चैन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ।  
 दूरात्सुदूरे तदिहान्ति के च पश्यास्व हैव निहितं गुहायाम् । ७ ।  
 न चक्षुषा नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणा वा ।  
 ज्ञान प्रसादेन विशुद्ध सत्त्वस्तत्त्वं तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । ८ ।  
 षोऽणुरात्मा चेतसा बोदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चा संविवेश ।  
 प्राणेश्चित्तं सर्वं मोतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवत्येष आत्मा । ९ ।

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्ध सत्वः कामयते यांश्चकामान् ।  
तं तं, लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मात्तमज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः । १० ।

### तृतीयमुण्डके द्वितीय खण्डः

सवेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ।  
उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्तेशुक्रमेतदति वर्तन्ति धीराः । ११ ।  
कामान्यः कामयते मन्यमानः सकाममिर्जायते तत्र तत्र ।  
पर्याप्त कामस्य कृतात्मनस्तु इहैवसर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ १२ ॥  
नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।  
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूँ स्वाम् । १३ ।  
नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।  
एतैरुपायै र्यतते यस्तुविद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधामा । १४ ।  
संप्राप्येन मृषयो ज्ञान तृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।  
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीराः युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति । १५ ।  
वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थाः संन्यास योगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।  
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे । १६ ।  
गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदवतार  
कर्माणि विज्ञान मयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति । १७ ।  
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।  
तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् । १८ ।



सयोहवै तत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति नास्या ब्रह्मवित्कुले भवति ।

तरतिशोकं तरति पाप्मानं गुहा ग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति । ९ ।

तदेतद्वचाभ्युक्तम्

क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।

तेषां मेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् । १० ।

तदेतत्सत्यमृषि रङ्गिराः पुरोवाच नैतद चीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परम ऋषिभ्यो नमः परम ऋषिभ्यः । ११ ।

अथ माण्डूक्यम् अगम प्रकरणम्

ओमित्ये तदक्षरमिदं सर्वं तस्योप व्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति

सर्वं मौंकार एव । यच्चाभ्य त्रिकाला तीतं तदप्यौंकार एव । १ ।

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मसोयमात्मा चतुष्पात् । २ ।

जागरित स्थानो वहिप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन विंशतिमुखः

स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तः प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोन विंशति मुखः प्रविविक्त-

भुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कंचनकामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ।

सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतो

मुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येषयोनिः सर्वस्य प्रभवाप्स्योद्दि

भूतानाम् ॥ ६ ॥

नान्तः प्रज्ञं नवहिः प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ।  
अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणं ज्ञेयमव्यपदेश्यमेकात्म प्रत्यय-  
सारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स  
आत्मासविज्ञेयः ॥ ७ ॥

सोऽयमात्माध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादामात्रा मात्राश्चपादा  
अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राप्तेरादिमत्वा  
द्वाप्नोति हवै सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्वोत्कर्षति  
हवैज्ञानं संतर्ति समानश्च भवति नास्या ब्रह्मवित्कुले भवति य  
एवं वेद ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकार स्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वामिनोति ह  
वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद । ११ ।

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोकार  
आत्मैवसंविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद । १२ । इति मंत्राः ।

भाष्यम्-चतुर्थःपादःक्रमप्राप्तोवक्तव्य इत्याह नान्तःप्रज्ञमित्यादिना।

सर्वशब्द प्रवृत्ति निमित्तं शून्यत्वात्तस्य शब्दोपलब्धेयत्वमिति  
विशेषं प्रतिषेधेनैव तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हिः तन्न,  
मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः, नहि रजत सर्पपुरुष मृग  
तृष्णिकादि विकल्पाः शुक्तिका रज्जुस्थानूषरादि व्यतिरेकेण

अवस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम् । एवं तर्हि प्राणादि सर्व  
विकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याख्य-  
त्वमुदकाधारादेरिव घटादेः । न प्राणादि विकल्पस्या  
वस्तुत्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः, नहि सदसतोः संबन्धः शब्द  
प्रवृत्ति निमित्तभाक्, अवस्तुत्वात्, नापि प्रमाणान्तर विषयत्वं  
स्वरूपेण गवादिवत्, आत्मनो निरुपाधिकत्वात्, गवादिमन्नापि  
जातिमत्त्वम्, अद्वितीयत्वेन सामान्य विशेषाभावात्, नापिक्रिया  
वत्त्वाचकादिवत्, अविक्रियत्वात्, नापि गुणवत्त्वं नीलादिवत्,  
निर्गुणत्वात्; अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादि  
समत्वान्निरर्थकत्वं तर्हि, न आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्म  
तृष्णा व्यावृत्ति हेतुत्वात् शुक्तिकावगमइव रजत तृष्णायाः,  
नहि तुरीयस्यात्मत्वावगमेसति अविद्या तृष्णादि दोषाणां  
संभवोऽस्ति न च तुरीयस्यात्मत्वानवगमे कारणमस्ति, सर्वोप-  
निषदां तादर्थ्येनोपक्षयात्—‘तत्त्वमसि’ ‘अयमात्मा ब्रह्म’ ‘तत्सत्यं  
स आत्मा’ ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म’ ‘सवाह्याभ्यन्तरोह्यजः’ ‘आत्मै-  
वेदं सर्वम्’ इत्याल्लोकाः । सोऽयमात्मा परमार्था परमार्थ रूपश्च-  
तुष्णादित्युक्तः । तस्या परमार्थ रूपमविद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं  
पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् । अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थ  
स्वरूपं रज्जु स्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाह—  
मान्तः प्रज्ञामेत्यादिना । नत्वात्मनश्चतुष्पात्वं प्रतिज्ञाय पात्रय

कथनेनैव चतुर्थस्यान्तः प्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे 'नान्तः प्रज्ञम्' इत्यादि प्रतिषेधोऽनर्थकः, न, सर्पादि विकल्प प्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूप प्रतिपत्तिवत्त्रयवस्थस्यैवात्मनस्तुरीयत्वेन प्रति पिपादयिषितत्वात् 'तत्त्वमसि' इतिवत् । यदिहि त्रयवस्थात्म विलक्षणं तुरीयमन्यत, तत्प्रतिपत्ति द्वाराभावात् शास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा । रज्जुरिवसर्पादिभिर्विकल्प्यमानास्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवअन्तः प्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते । यदा तदा अन्तः प्रज्ञादित्व प्रतिषेधविज्ञान प्रमाण समकालमेव आत्मन्यनर्थ प्रपञ्च निवृत्तिलक्षणं फलं परि समाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा नमृग्यम्, रज्जुसर्पविवेक समकालइवरज्वां सर्प-निवृत्तिफलेसति रज्ज्वधिगमस्य । येषांपुनस्तमोपनयन व्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते, तेषां छेद्यावयवसंबन्धवियोग व्यतिरेकेण अन्यतरावयवेऽपिच्छिदिर्व्याप्रियत इत्युक्तं स्यात् । यदा पुनर्घट तमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सिततमो निवृत्ति फलावसानाच्छिदिरिवच्छेद्यावयवसंबन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तदवयवद्वैधीभावफलावसाना, तदा नान्तरीयकं घट विज्ञानं नप्रमाण फलम् । नच तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तः प्रज्ञत्वादि विवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेध विज्ञान प्रमाणस्य अनुपादित्सितान्तः प्रज्ञत्वादि निवृत्ति व्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः, अन्तः प्रज्ञत्वादि निवृत्ति समकालमेव प्रमातृत्वादिभेद

निवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति—‘ज्ञातेद्वैतं न विद्यते’ इति । ज्ञानस्यद्वैत निवृत्तिक्षण व्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात्, अवस्थाने वा अनवस्थाप्रसङ्गाद्द्वैतानिवृत्तिः, तस्मात्प्रतिषेध विज्ञान प्रमाण व्यापार समकालैव आत्मन्यध्यारोपितान्तः प्रज्ञत्वाद्यनर्थ निवृत्ति रितिसिद्धम् । नान्तः प्रज्ञमिति तैजस प्रतिषेधः, नवहिः प्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः, नोभयतः प्रज्ञमिति जागरित स्वप्नयोरन्तरालावस्था प्रतिषेधः, नप्रज्ञान घनमिति सुषुप्तावस्था प्रतिषेधः, बीजभावा- विवेक स्वरूपत्वात्, न प्रज्ञमिति युगपत्सर्व विषय ज्ञातृत्व प्रति- षेधः, ना प्रज्ञमित्यचैतन्य प्रतिषेधः । कथंपुनरन्तः प्रज्ञत्वादीना- मात्मनिगम्यमानानां रज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधा दसत्वं गम्यते इति उच्यते, ज्ञस्वरूपा विशेषेऽपि इतरेतर व्यभिचारादसत्यत्वं रज्वा- दाविव सर्पधारादि विकल्पभेदवत्, सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञ स्वरूपस्य सत्यत्वम् । सुषुप्ते व्यभिचरतीतिचेत्, न, सुषुप्तस्यानुभूयमान- त्वात्, नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोविद्यते’ इति श्रुतेः, अतएव अदृश्यम् । यस्माददृश्यम्, तस्यादव्यवहार्यम् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः । अलक्षणं अलिङ्गमित्येतत् अननुमेयमित्यर्थः । अत एव अचिन्त्यम् । अत एव अव्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्म प्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेषु एक एवायमात्मा इत्यव्यभिचारीयः प्रत्ययः तेनानुसरणीयम्, अथवा एक आत्मप्रत्ययः सारः प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे, तत्तुरीयमेकात्म प्रत्ययसारम् ‘आत्मेत्येवोपासीत’ इति श्रुतेः ।

अन्तः प्रज्ञत्वादि स्थानिधर्म प्रतिषेधः कृतः । प्रपंचोपशममिति जाग्रदादिस्थान धर्माभावउच्चते । अत एव शान्तं अविक्रियं शिवंयतः अद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते, प्रतीयमान पादत्रयस्वरूपैलक्षण्यात् । सआत्मासविज्ञेयः इति । प्रतीय मान सर्पदण्डभूच्छिद्रादि व्यतिरिक्ता यथा रज्जुः, तथा 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यार्थः आत्मा 'अदृष्टो दृष्टा' नहिद्रष्टु दृष्टे विपरिलोपोविद्यते' इत्यादिभिरुक्तोयः सविज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या । ज्ञाते द्वैताभावः ।

### ऐतरेयोपनिषत्

परि समाप्तं कर्म सहापर ब्रह्म विषय विज्ञानेन । सैषा कर्म णो ज्ञानसहितस्यपरागति रुक्थविज्ञानद्वारेणोपसंहता । एतत्सत्यं ब्रह्म प्राणा ख्यम् । एष एकोदेवः । एत स्यैव प्राणस्य सर्वदेवा विभूतयः । एतस्य प्राणस्यात्मभावं गच्छन् देवता अप्येति इत्युक्तम् । सोऽयं देवताप्यलक्षणः परः पुरुषार्थः । एष मोक्षः । सचायं यथोक्तेन ज्ञान कर्म समुच्चयेन साधनेन प्राप्तव्यो नातः परमस्तीत्येके प्रतिपन्नाः । तान्निराचिकीर्षुरुत्तरं केवलात्मज्ञान विधानार्थम् 'आत्मा वा इदम्' इत्याद्याहि । कथं पुनरकर्म संवन्धि केवलात्मज्ञान विधानार्थ उत्तरो ग्रन्थ इति गम्यते अन्यार्थानवगमात् । तथा च पूर्वोक्तानां देवानामग्न्या दीनां

संसारित्वं दर्शयिष्यत्यशनायादिदोषवत्येन 'तमशनायाऽपि-  
पासाभ्यामन्ववार्जत्' इत्यादिना । अशनायादि मत्सर्वं संसार  
एव, परस्यतु ब्रह्मणोऽशनायाद्यत्ययश्रुतेः । भवत्येवं केवलात्म  
ज्ञानं मोक्षसाधनम्, न त्वत्राकर्म्म्येवाधिक्रियते, विशेषां श्रव-  
णात् । अकर्मिण आश्रम्यन्तरस्येहाश्रवणात् । कर्मचवृहती  
सहस्रलक्षणं प्रस्तुत्य अनन्तरमेवात्मज्ञानं प्रारभ्यते ।  
तस्मात्कर्म्म्येवाधिक्रियते । नच कर्मासंवन्ध्यात्मविज्ञानं, पूर्वं  
वदन्ते उपसंहारात् । यथा कर्मसंवन्धिनः पुरुषस्य सूर्यात्मनः  
स्थावरजङ्गमादि सर्वप्राण्यात्मत्वमुक्तं ब्राह्मणेन मंत्रेणच 'सूर्य-  
आत्मा' इत्यादिना, तथैव 'एष ब्रह्मैष इन्द्रः' इत्याद्युपक्रम्य  
सर्वप्राण्यत्मत्वम् । 'यच्च स्थावरम्' सर्वतत्त्वज्ञानेत्रम्  
इत्युपसंहरिष्यति । तथा संहितोपनिषत्- 'एतद्वैव बह्वृचा  
महत्युक्थे मीमांसन्ते' इत्यादिना कर्मसंवन्धित्वमुक्त्वा 'सर्वेषु  
भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते' इत्युपसंहरति । तथा तस्यैव  
'योऽयमशरीरः प्रज्ञात्मा' इत्युक्तस्य 'यश्चासावादित्य एकमेव  
तदिति विद्यात्' इत्येकत्वमुक्तम् । इहापि 'कोऽयमात्मा'  
इत्युपक्रम्य प्रज्ञात्मत्वमेव 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति दर्शयिष्यति ।  
तस्मान्नाकर्म्मसंवन्ध्यात्मज्ञानम् । पुनरुक्त्या नर्थक्यमिति चेत्-  
'प्राणोवा अहमस्म्यृषे' इत्यादि ब्राह्मणेन 'सूर्यआत्मा' इति

च मंत्रेण निर्धारितस्यात्मनः 'आत्मावा इदम्' इत्यादि ब्राह्मणेन 'कोयमात्मा' इति प्रश्न पूर्वकं पुनर्निर्धारणं पुनरुक्तं मनर्थकमिति चेत्, न, तस्यैव धर्मान्तर विशेषनिर्धारणार्थत्वात् पुनरुक्तता दोषः । कथम् । तस्यैव कर्म संबन्धिनो जगत्सृष्टिस्थिति संहारादि धर्म विशेष निर्धारणार्थत्वात् केवलोपास्त्यर्थत्वाद्वा, अथवा, आत्मेत्यादिः परोग्रन्थसन्दर्भः आत्मनः कर्मिणः कर्मणोन्यत्रोपासना प्राप्तौकर्म प्रस्तावेऽविहितत्वाद्वा केवलोऽप्यात्मोपास्य इत्येवमर्थः । भेदाभेदोपास्यत्वाच्च 'एक एवात्मा' कर्म विषये भेददृष्टिभाक् । स एवा कर्मकाले अभेदेनाप्युपास्य इत्येवमपुनरुक्तता ॥

'विद्यां चा विद्यां च यस्मद्वेदोभय ५ सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत ५ समाः, इति च वाजिनां । नचवर्षशतात्परमायुर्मर्त्यानाम्, येन कर्मपरित्यागे न आत्मानमुपासीत । दर्शितं च 'तावन्ति-पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणिभवन्ति' इति । वर्षशतं चायुः कर्मणैव व्याप्तम् । दर्शितश्चमंत्रः कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यादिः, तथा 'यावज्जीव ममिहोत्रं जुहोति', 'यावज्जीवं दर्शं पूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्याद्याश्च, 'तं यज्ञपात्रैर्देहन्ति' इति च । ऋणत्राश्रुतेश्च । तत्रहि पारिव्राज्यादिशास्त्रम् 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्यात्मज्ञानस्तुति परोऽर्थवादोऽनधि कृतार्थोवा । न,



परमार्थात्म विज्ञाने फलादर्शने । क्रिया-पपत्तेः—यदुक्तं कर्मिण एव  
 चात्मज्ञानं कर्मसंवन्धिचेत्यादि, तन्न परं ह्याप्तकामं सर्वं संसार  
 दोषवर्जितं ब्रह्माहमस्मीत्यात्मत्वेन विज्ञाने, कृतेन कर्तव्येन वा प्रयो-  
 जनमात्मनोऽपश्यत् फलादर्शने क्रियानोप पद्यते । फलादर्शनेऽपि  
 निरुक्तत्वात्करोतीति चेत्, न, नियोगाविषयात्मदर्शनात् ।  
 इष्टयोगमनिष्टवियोगंवात्मनः प्रयोजनं पश्यंस्तदुपायार्थं यो भवति,  
 सनियोगस्य विषयो दृष्टो लोके, नतु तद्विपरीत नियोगा  
 विषय ब्रह्मात्मत्वदर्शी । ब्रह्मात्मत्वदर्श्यपि संश्रेन्नियुज्येत, नियोगा  
 विषयो पि सन्न कश्चिन्न नियुक्त इति सर्वं कर्मसर्वेण सर्वदा  
 कर्तव्यं प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । नच स नियोक्तुं शक्यते  
 केनचित् । आम्नायस्यापि तत्प्रभवत्वात् । नहि स्वविज्ञानोत्थेन  
 वचसा स्वयं नियुज्यते । नापि बहुवित्स्वामी अविवेकिनाभृत्येन ।  
 आम्नायस्य नित्यत्वे सति स्वातन्त्र्यात्सर्वान्प्रति नियोक्तृत्वं  
 सामर्थ्यमिति चेत् न, उक्तदोषात् । तथापि सर्वेण सर्वदा सर्वमव  
 शिष्टं कर्म कर्तव्यमित्युक्तो दोषोऽप्यपरिहार्य एव । तदपि शास्त्रे-  
 णैव विधीयत इति चेत्, न, विरुद्धान् बोधकत्वानुपपत्तेः ।  
 नह्येकस्मिन्कृताकृत संवन्धित्वं तद्विपरीतत्वं च बोधयितुं  
 शक्यम् । शीतोष्णात्वमिवाग्नेः । न चेष्ट योग चिकीर्षा आत्मनो  
 ऽनिष्ट वियोग चिकीर्षा च शास्त्रकृता, सर्व प्राणिनां

तद् दर्शनात् । शास्त्रकृतं चेत्, तदुभयं गोपालादीनां न दृश्येत,  
अशास्त्रज्ञत्वात्तेषाम् । यद्विस्वतोऽप्राप्तम्, तच्छास्त्रेण बोधयितव्यम् ।  
तच्चेत्कृतकर्तव्यताविरोध्यात्मज्ञानं शास्त्रेण कृतम्, कथं तद्विरुद्धां  
कर्तव्यतां पुनरुत्पादयेत् शीतितामिवामौ, तम इवच भानौशन  
बोधयत्येवेति चेत्, न, स म आत्मेतिविद्यात् प्रज्ञानं ब्रह्म ' इति  
चोपसंहारात् । ' तदात्मानमेवावेत्तत्वमसि ' इत्येवमादिवाक्यानां  
तत्परत्वात् । उत्पन्नस्य च ब्रह्मात्मविज्ञानस्यावाध्यमानत्वान्नानुत्पन्नं  
भ्रान्तं वा इतिशक्यं वक्तुम् । त्यागेऽपि प्रयोजनाभावस्य तुल्यत्व-  
मितिचेत् ' नाकृतेनेहकश्चन ' इतिस्मृतेः—य आहुर्विदित्वा  
ब्रह्मव्युत्थानमेवकुर्यादिति तेषामप्येषसमानोदोषः प्रयोजनाभाव  
इतिचेत्, न, अक्रियामात्रत्वाद्बुत्थानस्य । अविद्यानिमित्तो हि  
प्रयोजनस्यभावः, न वस्तुधर्मः, सर्वप्राणिनां तद्दर्शनात्, प्रयोजन  
तृष्णया च प्रेर्यमाणस्य वाङ्मनः कायैः प्रवृत्तिदर्शनात्, ' सो  
कामयत् जायामेस्यात् ' इत्यादिना पुत्रवित्तादि पाङ्क लक्षणं  
काम्यमेवेत्युभेद्येते साध्यसाधनलक्षणे एषणे एवेति वाजसने-  
यिब्राह्मणेवधारणात् । अविद्याकामदोषनिमित्ताया वाङ्मनः  
कायप्रवृत्तेः पाङ्कलक्षणाया विदुषोऽविद्यादि दोषाभावादनुपपत्तेः  
क्रियाभावमात्रं व्युत्थानम्, नतुयागादिवदनुष्ठेयरूपं भावात्मकम् ।  
तच्च विद्यावत् पुरुषधर्म इति न प्रयोजनमन्वेष्टव्यम् । नहि तमसि  
प्रवृत्तस्य उदित आलोके यद्गर्तपङ्ककण्टकाद्यपतनम्, तर्त्किं प्रयोज-

जनमितिप्रश्नार्हम् । व्युत्थानं तर्ह्यर्थप्राप्तत्वाच्च चोदनार्थ इति ।  
 गार्हस्थ्ये चेत्परं ब्रह्मविज्ञानं जातं, तत्रैवास्त्वकुर्वत आसनं न  
 ततोऽन्यत्रगमनमितिचेत्, न, कामप्रयुक्तत्वाद्वार्हस्थ्यस्य । एता  
 वान्वैकामः ' उभे ह्येते एषणे एव ' इत्यवधारणात् कामनिमित्त  
 पुत्रविच्चादिसंबन्धनियमाभावमात्रम्, नहि ततोऽन्यत्र गमनं  
 व्युत्थानमुच्यते । अतो न गार्हस्थ्य एवाकुर्वत आसनमुत्पन्न  
 विद्यस्य । एतेन गुरुशुश्रूषा तपसोरप्यप्रतिपत्तिर्विदुषः सिद्धा ।  
 अत्रकेचिद्गृहस्थाभिक्षाटनादिभयात् परिभवाच्च त्रस्यमानाः  
 सूक्ष्मदृष्टितां दर्शयन्त उत्तर माहुः । भिक्षोरपि भिक्षाटनादिनियम  
 दर्शनाद् देहधारण मात्रार्थिनो गृहस्थस्यापि साध्यसाधनैषणोभय  
 विनिर्मुक्तस्य देहमात्रधारणार्थमशनाच्छादन मात्रमुपजीवितो-  
 गृहएवास्त्यस्यमिति, न, स्वगृहविशेषपरिग्रहानियमस्य काम-  
 प्रयुक्तत्वादित्युक्तोत्तरमेतत् । स्वगृहविशेष परिग्रहाभावे च  
 शरीरधारणमात्रप्रयुक्ताशनाच्छादनार्थिनः स्वपरिग्रह विशेषभावे  
 ऽर्थाद्विधुक्त्वमेव । शरीरधारणार्थायांभिक्षाटनादि प्रवृत्तौ यथा  
 नियमो भिक्षोः शौचादौ च तथा गृहिणोऽपि विदुषो कामिनो-  
 स्तुनित्यकर्मसुनियमेन प्रवृत्तिर्यावज्जीवादि श्रुति नियुक्तत्वात्प्रत्य  
 वाय परिहारायेति । एतन्नियोगाविषयत्वेन विदुषः प्रत्युक्त  
 मशक्यनियोज्यत्वाच्चेति । यावज्जीवादित्यचोदनानर्थक्यमिति  
 चेत्, न, अविद्वद्विषयत्वेनार्थवत्त्वात् । यत्तुभिक्षोः शरीरधारण

मात्रप्रवृत्तस्य प्रवृत्तेर्नियतत्वम्, तत्प्रवृत्तेर्न प्रयोजकम् । आचमन  
प्रवृत्तस्य पिपासापगमवान्नाभ्यप्रयोजनार्थत्वमवगम्यते । न चाग्नि  
होत्रादीनां तद्वदर्थप्राप्तप्रवृत्तिनियतत्वोपपत्तिः । अर्थप्राप्त प्रवृत्ति  
नियमोऽपि प्रयोजनाभावेनुपपन्न एवेति चेत्, न, तन्नियमस्य पूर्व  
प्रवृत्तिसिद्धत्वात्तदातिक्रमे यत्नगौरवादर्थप्राप्तस्य व्युत्थानस्य  
पुनर्वचना द्विदुषो मुमुक्षोः कर्तव्यत्वोपपत्तिः । अविदुषापि मुमुक्षुणा  
पारिव्राज्यं कर्तव्यमेव, तथाच शान्तोदान्तः ' इत्यादि वचनं  
प्रमाणम् । शमदमादीनां चात्मदर्शनसाधनानामन्याश्रमेष्वनुपपत्तेः  
'अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रोवाचसम्पगृषिसंधजुष्टम्' इति च  
श्वेताश्वतरे विज्ञायते । 'न कर्मणा न प्रजयाधनेन त्यागेनैके  
अमृतत्वमानशुः' इति च कैवल्यश्रुतेः । 'ज्ञात्वानैष्कर्म्यं माचरेत्'  
इति च स्मृतेः । 'ब्रह्माश्रमपदे वसेत्' इति च ब्रह्मचर्यादि विद्या  
साधनानां च साकल्येनात्याश्रमिषूपपत्तेर्गार्हस्थ्येऽसंभवात् । न च  
असंपन्नं साधनं कस्यचिदर्थस्य साधनायालम् । यद्विज्ञानोपयोगीनि  
च गार्हस्थ्यश्रम कर्माणि तेषां परमफलमुपसंहृतं देवताप्ययलक्षणं  
संसार विषयमेव । यदि कर्मिण एव परमात्म विज्ञानमभविष्यत्,  
संसारविषयस्यैव फलस्योपसंहारोनापापत्स्यत । अङ्ग फलं  
तदिति चेत्, न, तद्विरोध्यात्मवस्तु विषयत्वादात्म विद्यायाः ।  
निराकृतसर्वनामरूपकर्मपरमार्थात्मवस्तु विषयमात्मज्ञान  
ममृतत्वसाधनम् । गुणफलसम्बन्धे हि निराकृतसर्वविशेषात्म

वस्तु विषयत्वं ज्ञानस्य न प्राप्नोति, तच्चानिष्टम् ' यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् ' इत्यधिकृत्यक्रियाकारकफलादिसर्वव्यवहार निराकरणाद्विदुषः, तद्विपरीतस्याविदुषः 'यत्र हिद्वैतमिवभवति' इत्युक्त्वा क्रियाकारक फलरूपस्य संसारस्य दर्शितत्वाच्च वाजसनोयि ब्राह्मणे । तथेहापिदेवताप्ययं संसार विषयं यत्फलम शनायादि मद्भस्वात्मकं तदुपसंहृत्य केवलं सर्वात्मक वस्तुविषयं ज्ञानममृतत्वाय वक्ष्यामीति प्रवर्तते । ऋणप्रतिबन्धश्चाविदुष एव मनुष्यपितृदेवलोकप्राप्तिं प्रति, न विदुषः, 'सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव इत्यादिलोकत्रयसाधननियमश्रुतेः । विदुषश्चऋणप्रति बन्धाभावोदर्शित आत्मलोकार्थिनः ' किं प्रजयाकरिष्यामः ' इत्यादिना । तथा ' एतद्धस्मवै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः ' इत्यादि ' एतद्धस्मवैतत्पूर्वोविद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वांचक्रुः ' इतिचकौषीतकिनाम् । अविदुषस्तर्हि ऋणानपाकरणे पारिव्राज्यानुपपत्तिरितिचेत्, न, प्राग्गार्हस्थ्य प्रतिपत्तेर्ऋणित्वासंभवा दधिकारानारूढोपि ऋणी चेत्स्यात्, सर्वस्य ऋणित्वमित्यनिष्टं प्रसज्येत । प्रतिपन्न गार्हस्थ्यस्यापि ' गृहाद्वनीभूत्वा प्रब्रजेद्यदि वेतरथाब्रह्मचर्यादेव प्रवृजेद्गृहाद्वा वनाद्वा ' इत्यात्मदर्शन साधनोपायत्वेनेष्यत एव पारिव्राज्यम् । यावज्जीवादिश्रुतीना मविद्वदमुमुक्षुविषये कृतार्थता । छान्दोग्ये च केषांचिद् द्वादश रात्रमग्निहोत्रं हुत्वातत ऊर्ध्वं परित्यागः श्रूयते । यत्वनधिकृतानां

पारिव्राज्यमिति, तन्न; तेषांपृथगेव 'उत्सन्नामिरनमिकोवा' इत्यादि श्रवणात्, सर्वस्मृतिषु च अविशेषेण आश्रमविकल्पः प्रसिद्धः, समुच्चयश्च । यत्तु विदुषोऽर्थप्राप्तं व्युत्थानमित्यशास्त्रार्थत्वे, गृहे वने वा तिष्ठतो न विशेष इति, तदसत् । व्युत्थानस्यैवार्थ प्राप्तवान्नान्यत्रावस्थानं स्यात् । अन्यत्रावस्थानस्य काम कर्म प्रयुक्तत्वं ह्यवोचाम, तदभावमात्रं व्युत्थानमिति च । यथा कामित्वंतु विदुषोऽत्यन्तमप्राप्तम्, अत्यन्तमूढ विषयनत्वावगमात् । तथा शास्त्रं चोदितमपि कर्मात्मविदोऽप्राप्तं गुरुभारतयावगम्यते, किमुत अत्यन्ताविवेक निमित्तं यथा कामित्वं ? न ह्युन्मादतिमिरदृष्ट्युपलब्धं वस्तु तदपगमेपि तथैव स्यात्, उन्मादतिमिरदृष्टिनिमित्तत्वादेव तस्य । तस्मादात्मविदो व्युत्थान व्यतिरेकेण न यथा कामित्वं, न चान्यत्कर्तव्यमित्येतत्सिद्धम् । यत्तु 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयसह' इति न विद्यावतो विद्यया सहा विद्यापि वर्तत इत्ययमर्थः, कस्तर्हि । एकस्मिन्पुरुषे एतेन सह संबध्येयातामित्यर्थः, यथाशुक्तिकायां रजतशुक्तिकाज्ञाने एकस्य पुरुषस्य । 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या याच विद्योतिज्ञाता । इति हि काठके । तस्मान्न विद्यायां सत्यामविद्यायाः संभवोऽस्ति । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इत्यादिश्रुतेः । तप आदि विद्योत्पत्ति साधनं गुरुपासनादि च कर्म अविद्यात्मकत्वा दविद्योच्यते । तेन विद्यामुत्पाद्य मृत्युं काममिति तरति । ततो

निष्कामस्त्यक्तैषणो ब्रह्मविद्यया अमृतत्वमश्नुत इत्येतमर्थं दर्शय-  
न्नाहि ' अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृत मश्नुते ' इति । यत्तु  
पुरुषायुः सर्वं कर्मणैव व्याप्तम्, कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषे-  
च्छतः समाः ' इति, तदविद्वद् विषयत्वेन परिहृतम्, इतरथा  
असंभवात् । यत्तु वक्ष्यमाणमपि पूर्वोक्त तुल्यत्वात्कर्मणा  
अविरुद्धमात्मज्ञानमिति, तत्सविशेषनिर्विशेषात्माविषयतया प्रत्यु-  
क्तम्, उत्तरत्र व्याख्याने च दर्शयिष्यामः अतः केवलानिष्क्रिय  
ब्रह्मात्मैकत्वविद्या प्रदर्शनार्थं मुत्तरोग्रन्थ आरभ्यते ।

आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीत् । नान्यत्किंचनमिषत् ।  
स ईक्षत लोकान्नुष्टजा इति । १ ।

आत्मेति । आत्मा आप्नोतेरत्तेरततेर्वापरः सर्वज्ञः सर्वशक्ति-  
रशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽजो-  
ऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोऽद्वयो वै । इदं यदुक्तं नामरूपकर्मभेद-  
भिन्नं जगत्आत्मैव एकः अग्रेजगतःस्टष्टेः प्राक् आसीत् ।

किं नेदानीं स एवैकः न कथं तर्हि आसीदित्युच्यते यद्यपी-  
दानीं स एवैकः तथाप्यस्तिविशेषः । प्रागुत्पत्तेः अव्याकृत  
नामरूपभेदमात्मभूतमात्मैकशब्दप्रत्ययगोचरं जगत् इदानीं  
व्याकृतनामरूपभेदत्वाद्नेकशब्दप्रत्ययगोचरमात्मैकशब्द प्रत्य-  
यगोचरंचेति विशेषः । यथा सलिलात्पृथक् फेननामरूप  
व्याकरणात्प्राक् सलिलैकशब्दप्रत्ययगोचरमेवफेनम्, यदा सलि-

लात्पृथङ्नाम रूपभेदेनव्याकृतंभवति तदा सलिलं फेनंचेति  
अनेक शब्द प्रत्ययभाक् सलिलमेवेतिचैकशब्द प्रत्ययभाक्च फेनं-  
भवति, तद्वत् । न अन्यात्किंचन न किंचिदपिमिषत् निमिष द्रव्या-  
पारवादितरद्वा । यथा सांख्यानामनात्मपक्षपाति स्वतंत्रं प्रधा-  
नम्, यथाच काणादानामणवः न तद्वदिहान्यदात्मनः किंचि-  
दपि वस्तु विद्यते । किंतर्हि अत्मैवेक आसीदित्यभि प्राय  
सः सर्वज्ञ स्वाभाव्यात् आत्मा एक एव सन् इक्षत । ननु प्रागु-  
त्पत्तेरकार्यकरणत्वात् कथमीक्षितवान् ? नायंदोषः, सर्वज्ञ  
स्वाभाव्यात् । तथा च मंत्रवर्णः—‘अपाणिपादो जवनोग्रहीता’  
इत्यादिः । केनाभिप्रायेणेत्याह—लोकान्अम्भः प्रभृतीन् प्राणि  
कर्म फलोपभोगस्थान भूतान् नु सृजै सृजेऽहम् इति ॥

स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । सैषा-  
विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नानन्दनम् । तस्यत्रय आवसथाम्रयः स्वप्ना  
असमावसथोऽयमावस्थोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥

### द्वितीयोऽध्यायः ।

अस्मिन्नध्याये एषवाक्यार्थः—जगदुत्पत्तिस्थिति प्रलयकृद  
संसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्ववित्सर्वमिदं जगत्स्वतोऽन्यद्वस्त्वन्तर  
मनुपादायैव आकाशादिक्रमेण सृष्ट्वास्वात्मप्रबोधनार्थं सर्वाणिच  
प्राणादिमच्छरीराणि स्वयं प्रविवेश, प्रविश्य च स्वमात्मानं



यथाभूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत, तस्मात्स एव सर्वं शरीरेष्वेक एवात्मा नान्य इति । अन्योपि 'स मआत्मा ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यात्' इति 'आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीत्' 'ब्रह्मततमम्' इतिचोक्तम् । अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनो बालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत पिपीलिकेवसुषिरम् ? नन्वत्यल्पमिदं चोद्यम् । बहुचात्रचोदयितव्यम् । अकरणः सन्नीक्षत । अनुपादाय किंचिल्लोकानसृजत । अद्भ्यः पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत् । तस्याभिध्यनान्मुखादे निभिन्नं मुखादिभ्यश्चाग्न्यादयो लोकपालाः । तेषां चाशनायादि संयोजनं तदायतन प्रार्थनंतदर्थं गवादि प्रदर्शनं तेषांच यथायतन प्रवेशनं सृष्टस्यान्नस्य पलायनं वागादिभिस्तज्जिघृक्षेति । एतत्सर्वं सीमा विदारण प्रवेश सममेव ॥

अस्तु तर्हि सर्वं मेवेदमनुपपन्नम् । न, अत्रात्मावबोधमात्रस्य विवक्षितत्वात्सर्वोपमर्थवाद इत्यदोषः । मायाविवद्धा, महा मायावी देवः सर्वज्ञः सर्व शक्तिः सर्वमेतच्चका सुखावबोध प्रतिपत्यर्थलोकवदाख्यायिकादि प्रपञ्च इति युक्ततरः पक्षः । नहि सृष्ट्याख्यायिकादिपरिज्ञानात्किंचित्फल मिष्यते । ऐकात्म्यं स्वरूपपरिज्ञानात्तु अमृतत्वं फलं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं । स्मृतिषुचगीताद्यासु 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरम्'

इत्यादिना । ननु त्रय आत्मानो भोक्ता कर्ता संसारी जीव एकः  
 सर्वलोकशास्त्रप्रसिद्धः । अनेकप्राणिकर्मफलोपभोगयोग्या  
 नेकाभिष्ठानवल्लोकदेहनिर्माणेन लिङ्गेन यथाशास्त्रप्रदर्शितेन  
 पुरप्रासादादिनिर्माणलिङ्गेन तद्विषयकौशलज्ञानवांस्तत्कर्ता  
 तक्षादिरिव ईश्वरः सर्वज्ञो जगतः कर्ता द्वितीयश्चेतनआत्मा  
 अवगम्यते । यतो वाचो निवर्तन्ते 'नेति नेति' इत्यादि शास्त्र  
 प्रसिद्ध औपनिषदः पुरुषस्तृतीयः । एवमेते त्रय आत्मानो ऽन्यो-  
 न्यविलक्षणाः । तत्र कथमेक एवात्मा अद्वितीयः असंसारीति  
 ज्ञातुं शक्यते । तत्र जीव एव तावत्कथं ज्ञायते ? नन्वेवं ज्ञायते  
 श्रोतामन्ता दृष्टा आदेशा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञातेति । ननु विप्रति-  
 षिद्धं ज्ञायते यः श्रवणादिकृतृत्वेन अमतोमन्ता अविज्ञातो  
 विज्ञाता इति च । तथा न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञाते विज्ञा-  
 तारं विजानीयाः ' इत्यादि च । सत्यं विप्रतिषिद्धम् । यदि  
 प्रत्यक्षेण ज्ञायेत सुखादिवत् । प्रत्यक्षज्ञानं च निवार्यते 'नमतेर्म-  
 न्तारम्' इत्यादिना । ज्ञायते तु श्रवणादिलिङ्गेन, तत्र कुतो  
 विप्रतिषेधः ? ननु श्रवणादिलिङ्गेनापिकथं ज्ञायते, यावता  
 यदा शृणोत्यात्मा श्रोतव्यं शब्दम्, तदा तस्य श्रवणाक्रियैव  
 वर्तमानत्वान्मननविज्ञानक्रिये न संभवत आत्मनि परत्र वा ।  
 तथा अन्यत्रापि मननादिक्रियासु । श्रवणादिक्रियाश्च स्व  
 विषयेष्वेव । नहि मन्तव्यादन्यत्र मन्तुः मननक्रिया संभवति

ननु मनसः सर्वमेव मन्तव्यम् । सत्यमेवम्' तथापि सर्वमपि मन्तव्यं मन्तारमन्तरेण न मन्तुं शक्यम् यद्येवं किंस्यात् इदमत्र-  
 स्यात्—सर्वस्य योऽयं मन्ता, समन्तैवेति न स मन्तव्यः स्यात् । नच  
 द्वितीयो मन्तुर्मन्तास्ति । यदा स आत्मनैव मन्तव्य, तदा येन  
 च मन्तव्य आत्मा आत्मना, यश्च मन्तव्य आत्मा, तौ द्वौ प्रसज्ये  
 याताम् । एक एवात्मा द्विधा मन्तुर्मन्तव्यत्वेन द्विशकली-  
 भवेदंशादिवत्, उभयथाप्यनुपपत्तिरेव । यथा प्रदीपयोः प्रकाश्य  
 प्रकाशकत्वा-पपत्ति, समत्वात्, तद्वत् । नच मन्तुर्मन्तव्ये मनन  
 व्यापार-न्यः कालेऽस्त्यात्ममननाय । यदापि लिङ्गेनात्मानं  
 मनुतेमन्ता, तदापि पूर्ववदेव लिङ्गेन मन्तव्य आत्मा, यश्च  
 तस्य मन्ता तौ द्वौ प्रसज्येयाताम् एक एव वा द्विधेति पूर्वोक्तो  
 दोषः । न प्रत्यक्षेणनाप्यनुमानेन ज्ञायते चेत्, कथमुच्यते 'स म  
 आत्मेति विद्यात्' इति, कथं वाश्रोता मन्तेत्यादि । ननु श्रोतृ  
 त्वादिधर्मवानात्मा, अश्रोतृत्वादि च प्रसिद्धमात्मनः, किमत्र  
 विषमं पश्यासि ? यद्यपि तव न विषमम्, तथापि ममतु विषमं  
 प्रतिभाति । कथं यदासौ श्रोता, तदा न मन्ता, यदामन्ता  
 तदा न श्रोता । तत्रैवं सति, पक्षे श्रोतामन्ता, पक्षे न श्रोता  
 नापि मन्ता, । तथा अन्यत्रापि च । यदैवम् तदा श्रोतृत्वादि  
 धर्मवानात्मा अश्रोतृत्वादि धर्मवान्वेति संशयस्थाने कथं तव  
 नवैषम्यम् । यदा ैवदत्ता गच्छति, तदा न स्थाता गन्तैव ।

यदा तिष्ठति, न गन्ता, स्थातैव तदास्य पक्ष एव गन्तृत्वं स्थातृत्वं च, न नित्यं गन्तृत्वं स्थातृत्वं वा तद्वत् तथैवात्र काणादादयः पश्यन्ति । पक्षप्राप्तेनैव श्रोतृत्वादिना आत्मोच्यते श्रोतामन्तेत्यादि वचनात् । संयोगजत्वमयौगपद्यं च ज्ञानस्य ह्याचक्षते । दर्शयन्ति च अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम् इत्यादियुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च न्याय्यम् । भवत्वेवं किंतव नष्टं यद्येवं स्यात् । अस्त्वेवं तवेष्टं चेत् श्रुत्यर्थस्तु न संभवति । किंन श्रोता मन्तेत्यादि श्रुत्यर्थः १ न, न श्रोता न मन्तेत्यादि वचनात् । ननु पाक्षिकत्वेन प्रयुक्तं त्वया, न. नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमात्, न हि श्रोतुः ऽश्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादि श्रुतेः । एवं तर्हि नित्यमेव श्रोतृत्वाद्यभ्युपगमे प्रत्यक्षविरुद्धायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिः अज्ञानाभावश्चात्मनः कल्पितः स्यात् । तच्चानिष्टमिति । नोभयदोषोपपत्तिः, आत्मनः श्रुत्यादिश्रोतृत्वादि धर्मवत्त्वश्रुतेः । अनित्यानां मूर्तानां च चक्षुरादीनां दृष्ट्याद्यनित्यमेव संयोगवियोगधर्मिणाम् । यथा अग्नेर्ज्वलनं तृणादिसंयोगजत्वात्, तद्वत् । नतु नित्यस्यामूर्तस्य संयोगविभागधर्मिणः संयोगजदृष्ट्याद्यनित्यधर्मवत्त्वं संभवति । तथा च श्रुतिः । नहि दृष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, इत्याद्या । एवं तर्हि द्रेदृष्टी चक्षुषोऽनित्याचात्मनः । तथा च द्वे श्रुतीश्रोत्रस्यानित्या, नित्याचात्म

स्वरूपस्य । तथा द्वेमती विज्ञाती बाह्या बाह्ये एवं ह्येव चेयं  
 श्रुतिरूपपन्ना भवति—‘ दृष्टे दृष्टा श्रुतेः श्रोता. ’ इत्याद्या ।  
 लोकेऽपि प्रसिद्धं चक्षुषस्तिमिरागमापाययोः नष्टा दृष्टिः जाता  
 दृष्टिः इतिचक्षुर्दृष्टेरनित्यत्वम् । तथा च श्रुति-  
 मत्यादीनामात्मदृष्ट्यादीनां च नित्यत्वं प्रसिद्धमेवलोके ।  
 वदति ह्युद्धृत चक्षुः स्वप्नेऽद्य मयाभ्राता दृष्टइति । तथा अवगत  
 बाधिर्यः स्वप्ने श्रुतो मंत्रोऽद्येत्यादि । यदि चक्षुः संयोगजैवात्म  
 नो नित्या दृष्टिस्तन्नाशे नश्येत्, तदा उद्धृत चक्षुः स्वप्ने नील  
 पीतादि न पश्येत् । ‘ न हि दृष्टुर्दृष्टेः ’ इत्याद्या चश्रुतिः अ-  
 नुपपन्ना स्यात् । ‘ तच्चक्षुः पुरुषे येन स्वप्नं पश्यति ’ इत्याद्या  
 च श्रुतिः । नित्या आत्मनो दृष्टिर्बाह्यानित्यदृष्टेर्ग्राहिका ।  
 बाह्यदृष्टेश्च उपजनापायाद्यनित्यधर्मवत्वात् ग्राहिकाया  
 आत्मदृष्टेस्तद्वदवभासत्वमनित्यत्वादि भ्रान्ति निमित्तं लोक  
 स्येति युक्तम् । यथा भ्रमणादिधर्मवदलातादिवस्तुविषय दृष्टि  
 भ्रमतीव, तद्वत् । तथा च श्रुतिः ‘ ध्यायतीवलेलायतीव ’ इति  
 तस्मादात्मदृष्टेर्नित्यत्वान्नयौगपद्यमयौग पद्यं वाअस्ति । बाह्या नित्य  
 दृष्ट्युपाधिवशात्तु लोकस्य तार्किकाणां च आगम संप्रदाय  
 वर्जितत्वात् अनित्या आत्मनो दृष्टिरिति भ्रान्तिरूपपन्नैव ।  
 जीवेश्वरमात्मभेदकल्पना च गतनिमित्तैव । तथा अस्ति,  
 नास्ति, इत्याद्याश्च यावन्तो बाह्यमनसयोर्भेदा यत्रैकं भवन्ति,

तद्विषयाया नित्याया दृष्टेर्निर्विशेषायाः । अस्ति नास्ति, एकं नाना, गुणवदगुणम्, जानाति न जानाति क्रियावदक्रियम्, फलवदफलम्, सर्वाजं निर्वीजं, सुखं दुःखम्, मध्यममध्यम्, शून्यमशून्यम्, परोऽहमन्यः इतिवा सर्वं वाक् प्रत्ययागोचरे स्वरूपे योविकल्पयितुमिच्छति, सनूनं खमपि चर्मवद् वेष्टयितुमिच्छति, सोपानमिव च पद्भ्यामारोढुम्, जले खेच मीनानां वयसांच पदं दिदृक्षते, 'नेतिनेति' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि श्रुतिभ्यः, 'कोअद्धावेद' इत्यादि मंत्रवर्णात् ।

कथं तर्हि तस्य स म आत्मेति वेदनम्, ब्रूहि केन प्रकारेण तमहं स म आत्मेति विद्याम् । अत्राख्यायिकामाचक्षते कश्चित्किल मनुष्योमुग्ध कौश्रिदुक्तः कस्मिंश्चिदपराधे सतिधिकृत्वा नासि मनुष्य इति । स मुग्धतया आत्मनो मनुष्यत्वं प्रत्याययितुं कंचिदुपेत्याह-ब्रवीतुभवान्कोहमस्मीति । स तस्यमुग्धतां ज्ञात्वा आह-क्रमेण बोधयिष्यामीति । स्थावराद्यात्मभावमपोह्य न त्वममनुष्य इत्युक्तोपरराम ! सतं मुग्धः प्रत्याह-भवान्मां बोधयितुं प्रवृत्तस्तूष्णीं बभूव, किं न बोधयतीति । तादृगेव तद्भवतो वचनम् । नास्य मनुष्य इत्युक्तेऽपि मनुष्यत्वमात्मनो न प्रतिपद्यते यः, सकथं मनुष्योऽसीत्युक्तोपि मनुष्यत्वमात्मनः प्रतिपद्येत तस्माद्यथा शास्त्रोपदेश एवात्मावबोधविधिः 'नान्यः । न ह्यग्नेर्दाहंतृणादि अन्येन केनचिद्गंधुशक्यम् । अतएव शास्त्रमात्मस्वरूपं बोधयितुं

प्रवृत्तं सत् अमनुष्यत्वं प्रतिषेधेनेव 'नेतिनेति' इत्युक्तोपरराम ।  
 तथा 'अनन्तरमवाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्य-  
 नुशासनम्, 'तत्त्वमसि' 'यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं  
 पश्येत्' इत्येवमाद्यपि च । यावदयमेव यथोक्तमिदं गच्छतं न  
 वेत्ति, तावदयं बाह्या नित्यदृष्टिलक्षणमुपाधिमात्मत्वेनोपेत्य  
 अविद्यया उपाधिधर्मा नात्मनो मन्यमानो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतेषु  
 स्थानेषु पुनःपुनरावर्तमानः अविद्याकामकर्मवशात्संसरति । स  
 एवं संसरन् उपात्तदेहेन्द्रियसंघातं त्यजति । त्यक्त्वा अन्यमु-  
 पादते । पुनः पुनरेवमेव नदी स्रोतोवज्जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदेन  
 वर्तमानः काभिरवस्थाभिर्वर्तते इत्येतमर्थं दर्शयन्त्याहश्रुतिः  
 वैराग्यहेतोः ।

पुरुषेह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतस्सर्वेभ्योङ्गे-  
 भ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्तितद्यथा स्त्रियां सिञ्चत्यथै-  
 नञ्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म ॥ १ ॥

**तृतीयोऽध्यायः ।**

कोऽयमात्मेति वयं मुपास्महे कतरः स आ मायेन वा पश्यति  
 येन वाशृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रस्यतेन वा वाचं व्याकरोति  
 येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥ २ ॥

यदेतद्बृहद्यं मनश्चैतत् । संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधादृष्टि

धृतिर्मतिर्मनीषाजूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामोवशइति ।  
सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्यनामधेयानिभवन्ति ॥ २ ॥

एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वेदेवाइमानिच पञ्चमहाभूतानि  
पृथिवी वायु राकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानिचक्षुद्रमि-  
श्राणीव । वीजानीतराणि चैतराणि चाण्डजानिच जारुजानिच  
स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं  
प्राणि जङ्गमंच पतात्रिच यच्चस्थावरम् । सर्वतत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने  
प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गलोके सर्वान्का-  
मानाप्त्वामृतः समभवत् समभवत् ॥ ४ ॥

**तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये । शिक्षावल्ली**

नित्यान्यधिगतानि कर्माणि उपात्तदुरितक्षयार्थानि,  
काम्यानि च फलार्थिनां पूर्वस्मिन्नन्ये । इदानीं कर्मोपादान हेतु  
परिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते । कर्महेतुः कामः स्यात्, प्रवर्तक-  
त्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात्प्रवृत्त्य-  
नुपपत्तिः । आत्मकामत्वे चाप्तकामता । आत्मा च ब्रह्म ।  
तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतः अविद्या निवृत्तौ स्वात्मन्यव-  
स्थानं परप्राप्तिः ' अभयं प्रतिष्ठां विन्ते ' ' एतमानन्दमयमा-  
त्मानमुपसंक्रामति ' इत्यादि श्रुतेः । काम्यप्रतिषिद्धयो



रनारब्धात् आरब्धस्य च उपभोगेन क्षयात् नित्यानुष्ठानेन च  
 प्रत्यवायाभावात् अयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः । अथवा,  
 निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्याया कर्महेतुत्वात्कर्मभ्यः  
 स्वमोक्षइतिचेत्, न कर्मानेकत्वात् । अनेकानिहि आरब्ध फलानि  
 अनारब्धफलानि च अनेकान्तर कृतानि विरुद्धफलानि  
 कर्माणि संभवन्ति । अतः तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिन्जन्मन्यु-  
 पभोगेनक्षयासंभवात् शेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः । कर्म-  
 शेषसद्भावसिद्धिश्च 'तद्य इहरमणीयचरणा' 'ततःशेषेण' इत्यादि-  
 श्रुतिस्मृति शतेभ्यः । इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि  
 नित्यानि इतिचेत्, न अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दोहि  
 अनिष्ट विषयः । नित्याकरणानिमित्तस्य प्रत्यवायस्यदुःस्वरूपस्य  
 आगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमात् न अनारब्ध  
 फल कर्मक्षयार्थानि । यदि नाम अनारब्धफलकर्मक्षयार्थानि  
 नित्यानिकर्माणि, तथाप्यशुद्धमेवक्षययेयुः, न शुद्धम्, विरोधाभावात्  
 नहि इष्ट फलस्यकर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धा  
 शुद्धयोर्हि विरोधोयुक्तः । न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे  
 निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदोहि कामः,  
 अनात्म फल विषयत्वात् । स्वात्मनि च कामानुपपत्तिः, नित्य  
 प्राप्तत्वात् । स्वयंचात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् । नित्यानां च अकरण  
 मभावः ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति । अतः पूर्वोपपत्तिदुरितेभ्यः

प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणांमिति शतृ  
 प्रत्ययस्यनानुपपत्तिः 'अकुर्वन्विहितं कर्म, इति । अन्यथाहि  
 अभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप इति । अतः  
 अयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम् । यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः  
 स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्मारभ्यएवमोक्षइति, तन्न,  
 नित्यत्वान्मोक्षस्य । नहि नित्यंकिंचिदारभ्यते, लोकेयदारब्धम्,  
 तदनित्यमिति । अतो न कर्मारम्भो मोक्षः । विद्यासहितानां  
 कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमितिचेत्, न, विरोधात् । नित्यं  
 चारभ्यत इति विरुद्धम् । यद्धिनष्टं, तदेवनोत्पद्यत इति  
 प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेत्, मोक्षस्य भाव  
 रूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोप्यारभ्यत इति न संभवाति, अभावस्य  
 विशेषाभावादिकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगीह्यभावः । यथाह्य  
 भिन्नोऽपिभावो घटपटादिभिर्विशेष्यते भिन्न इव घटभावः पटभाव  
 इति, एवंनिर्विशेषोऽप्यभावः क्रियागुणयोगाद्रव्यादिवद्विकल्प्यते ।  
 न ह्यभाव उत्पलादिवादिशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वेभाव  
 एवस्यात् । विद्याकर्मकर्तुर्नित्यत्वात् । विद्याकर्मसंतानजनित  
 मोक्षनित्यत्वमितिचेत्, न, गङ्गास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्,  
 कर्तृत्वोपरमेचमोक्षविच्छेदात् । तस्मादविद्याकामकर्मोपादान  
 हेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षइति । स्वयं चात्मा ब्रह्म । तद्वि-  
 ज्ञानादविद्यानिवृत्तिरिति । अतः ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते ।

उपनिषदिति विद्योच्यते, तत्सेविनां गर्भजन्मजरादिनिशातनात्,  
तदवसादनाद्वा ब्रह्मण उपनिगमयितृत्वात्, उपनिषण्णं वा अस्यां  
परं श्रेय इति । तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

मूलम् ।

शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रावलम् । साम  
संतानः । इत्युक्तः शिक्षाध्यायः ॥ १ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सहनौयशः । सहनौ ब्रह्मवर्चसम् । अथातः संहिताया  
उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पंचस्वधिकरणेषु । अधिलोकमधि-  
ज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम् । ता महासंहिता इत्या-  
चक्षते । अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् ।  
आकाशः संधिः । १ । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् । अथा-  
धिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्यउत्तररूपम् । आपः  
संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् । अथाधिविद्यम् ।  
आचार्यः पूर्वरूपम् । २ ।

चतुर्थोऽनुवाकः ।

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने

च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।  
शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अमयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ।  
अमिहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्र-  
वचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्याय  
प्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्याय  
प्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचाराधीतरः । तप इति तपोनित्यः  
पौरुशिष्टिः । स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ।  
तद्धितपस्तद्धितपः । २ ।

### दशमोऽनुवाकः ।

अहंवृक्षस्यरेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वं पवित्रो  
वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्राविण ५ सवर्चसम् । सुमेधाअमृतो-  
क्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् । १ ।

### भाष्यम् ।

अहंवृक्षस्यरेरिवेति स्वाध्यायार्थो मंत्राम्नायः । स्वाध्यायश्चविद्यो-  
त्पत्तये, प्रकरणात् । विद्यार्थं हीदं प्रकरणम्, नचअन्यार्थत्वमव-  
गम्यते । स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्पेत् ।  
अहं वृक्षस्य उच्छेद्यात्मकस्य संसारवृक्षस्यरेरिवा प्रेरयिता  
अन्तर्याम्यात्मना । कीर्तिःख्यातिःगिरेःपृष्ठमिव उच्छ्रिता मम ।  
ऊर्ध्वं पवित्रः ऊर्ध्वं कारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाशं परं ब्रह्म

यस्य सर्वात्मनोमम, सोहमूर्ध्वपवित्रः, वाजिनि इव वाजवतीव,  
 वाजमन्नम्, तद्वति सचितरीवेत्यर्थः, यथा सवितरि अमृतमात्मतत्वं  
 विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः, एवं सुअमृतं शोभनं  
 विशुद्धमात्मतत्त्वम् अस्मिभवामि । द्रविणंधनं सवर्चसं दीप्तिमत्  
 तदेव आत्मतत्त्वम्, अस्मीत्यनुवर्तते । ब्रह्मज्ञानं वा आत्मतत्त्व  
 प्रकाशकत्वात्सवर्चसम्, द्रविणमिव द्रविणम्, मोक्षसुखहेतुत्वात् ।  
 अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः । सुमेधाः शोभनामेधा  
 सर्वज्ञत्वलक्षणा यस्य मम, सोहं सुमेधाः, संसारस्थित्युत्पत्ति  
 संहारकौशलयोगात्सुमेधस्त्वम्, अत एव अमृतः अमरणघर्मा,  
 अक्षितः अक्षीणः अव्ययः अक्षतो वा अमृतेनवा उक्षितः सिक्तः  
 'अमृतोक्षितोऽहम्' इत्यादि ब्राह्मणम् । इति एवं त्रिशङ्कोऋषेः  
 ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदः वेदानुवचनम्, वेदः वेदनम् आत्मैकत्वविज्ञानम्,  
 तस्यप्राप्तिमनुवचनम् वेदानुवचनम्, आत्मनः कृतकृत्यता  
 प्रख्यापनार्थं वामदेववस्त्रिशङ्कुना आर्षेण दर्शनेन दृष्टो मंत्राम्नाय  
 आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः । अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थो-  
 ऽधिगम्यते । 'ऋतंच' इतिधर्मोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचन  
 पाठादेतदवगम्यते । एवंश्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य  
 निष्कामस्य परंब्रह्म विविदिषो रार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादि  
 विषयाणीति ॥

## एकादशोक्तकः ।

### मूलम् ।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यंवद ।  
 धर्मचर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य  
 प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदि-  
 तव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्याय  
 प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृ कार्याभ्यां न प्रमदि-  
 तव्यम् । मातृदेवोभव पितृदेवोभव । आचार्यदेवोभव । अतिथि-  
 देवोभव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि ।  
 नोइतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥२॥  
 नो इतिराणि । येके चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन  
 प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रियादेयम्  
 ह्रियादेयम् । भियादेयम् । संविदादेयम् । अथ यदि ते कर्मवि-  
 चिकित्सा वा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः  
 संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलक्षधर्मकामाःस्यु । यथाते  
 तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र  
 ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलक्षधर्मकामाःस्युः ।  
 यथाते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष

उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एव  
मुपासितव्यम् । एवमुचैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यम् ।

वदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्रह्यात्मविज्ञा-  
नान्नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तानि कर्माणीत्येवमर्थः,  
अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्यहि विशुद्ध-  
सत्त्वस्य आत्मज्ञानमञ्जसैवोपजायते । ‘तपसा कल्मषं हन्ति  
विद्ययामृतमश्नुते’ इतिहिस्मृतिः । वक्ष्यति च ‘तपसा ब्रह्म  
विजिज्ञासस्व’ इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि ।  
अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमेहिदोषोत्पात्तिः प्रागु-  
पन्यासाच्च कर्मणां, केवल ब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि  
उदितायां च ब्रह्मविद्यायाम् ‘अभयंप्रतिष्ठां विन्दते’ न विभेति  
कुतश्चन, ‘किमहं साधुनाकरवम्’ इत्यादिना कर्मनैष्ठिकचन्यं  
दर्शयिष्यति अतः अवगम्यते-पूर्वोपचितदुरितक्षयं द्वारेण विद्यो-  
त्पत्त्यर्थानि कर्माणीति । मन्त्रवर्णाच्च ‘अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्यया-  
मृतमश्नुते’ इति ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेशः आनर्थक्य परिहारार्थः,  
इह तुज्ञानोपत्यर्थत्वात्कर्तव्यतानियमार्थः । वेदम् अनूच्य अध्याप्य  
आचार्यः अन्तेवासिनं शिष्यम् अनुशास्ति ग्रन्थग्रहणात् अनु-  
पश्चात् शास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यते अधीत

वेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्नसमावर्तितव्यमिति ।  
 'बुद्धा कर्माणि कुर्वीत' इतिस्मृतेश्च । कथमनुशास्तीत्यत  
 आह-सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं च वद । तद्वतधर्मचर,  
 धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं, सत्यादिविशेषनिर्देशात् ।  
 स्वाध्यायात् अध्ययनात् मा प्रमदः प्रमाद माकार्षीः । आचार्याय  
 आचार्यार्थप्रियं इष्टं धनम् आहृत्य आनीय दत्वा विद्यानिष्कयार्थं  
 आचार्येण च अनुज्ञातः अनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजा-  
 संतानं मा व्यवच्छेत्सीः, प्रजा संततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या,  
 अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादि कर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः  
 कर्तव्यः इत्यभिप्रायः, प्रजा प्रजन प्रजातित्रय निर्देश सामर्थ्यात्,  
 अन्यथा प्रजनश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् । सत्यात् न प्रमदितव्यं,  
 प्रमादो न कर्तव्यः, सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः, प्रमादशब्द  
 सामर्थ्याद्विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः, अन्यथा असत्य  
 वदन प्रतिषेध एव स्यात् । धर्मात् न प्रमदितव्यं, धर्मशब्दस्या-  
 नुष्ठेयविशेष विषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः, स न कर्तव्यः अनुष्ठा-  
 तव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशलात् आत्मरक्षार्थात् कर्मणः  
 न प्रमदितव्यम् । भूतिः विभूतिः तस्यैभृत्यैभूत्यर्थान्मङ्गलयुक्ता-  
 त्कर्मणः न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्  
 तेहि नियमेन कर्तव्य इत्यर्थः तथादेवपितृ कार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्,  
 दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवः मातादेवोयस्यसः, त्वं



मातृदेवः भवस्याः । एवं पितृदेवोभव, आचार्यदेवोभव, अतिथि-  
 देवोभव, देवतावदुप स्या एते इत्यर्थः । यान्यपिच अन्यानि अन-  
 वद्यानि अनिन्दितानि शिष्टाचार लक्षणानि कर्माणि तानि सेवि-  
 तव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नोन कर्तव्यानि इतराणि सावद्यानि  
 शिष्टकृतान्यपि । यानि अस्माकं आचार्याणां सुचरितानिशोभन  
 चरितानि, आम्नायाद्यविरुद्धानि, तान्येवत्वया उपास्यानि  
 अदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि, नियमेनकर्तव्यानीत्येतत् । नो इतराणि  
 विपरीतान्याचार्य कृतान्यपि । येके च विशेषिता आचार्यत्वादि  
 धर्मैः अस्मत् अस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्ततराः, ते च ब्राह्मणाः,  
 नक्षत्रियादयः, तेषाम् आसनेन आसनदानादिना त्वया प्रश्वसि-  
 तव्यम्, प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयः तेषांश्रमस्त्वया अपनेतव्य  
 इत्यर्थः । तेषां वा आसने गोष्ठीनिमित्तेसमुदिते, तेषु न प्रश्व  
 सितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्य, केवलं तदुक्तसार ग्राहिणाभवि-  
 तव्यम् । किं च यत्किंचिद्देयम् ततः श्रद्धयैवदातव्यम् ।  
 अश्रद्धया अदेयंनदातव्यं । श्रिया विभृत्या देयं दातव्यम् ।  
 द्विया लज्जया च देयम् । भियाभीत्याचदेयम् । संविदाचमैत्र्यादि  
 कार्येणदेयम् । अथ एवं वर्तमानस्य यदि कदाचित् ते तव श्रौते  
 स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वा आचारलक्षणे विचिकित्सा  
 संशयः स्यात् भवेत् ये तत्र तस्मिन्देशेकाले वा ब्राह्मणाः तत्र  
 कर्मादौयुक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः संमर्शिनः

विचारक्षमाः, युक्ताः अभियुक्ताः कर्मणि वृत्तेवा आयुक्ताः अपर-  
प्रयुक्ताः, अलक्ष्णाः अरूक्षाः अरुमृतयः, धर्मकामाः अदृष्टार्थिनः  
अकामहताः इत्येतत्, स्युः भवेयुः ते ब्राह्मणाः यथायेन प्रकारेण तत्र  
तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरन् तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथ अभ्याख्या  
तेषु अभ्याख्याता अभ्युक्ताः दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताः केन  
चित्, तेषु च, यथोक्तं सर्वमुपनयेत्-येतत्रेत्यादि । एष आदेशः  
विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनामपि । एषावेदोपनिषत्  
वेदरहस्यम्; वेदार्थं इत्येतत् । एतदेव अनुशासनं ईश्वरवचनम्,  
आदेशवाच्यस्य विधेरुक्तत्वात् । सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशा-  
सनमेतत् । यस्मादेवम्, तस्मात् एवं यथोक्तं सर्वम् उपासितव्यं  
कर्तव्यम् । एवमु च एतत् उपास्यम् उपास्यमेव चैतत् नानुपास्यम्  
इत्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थम्-किंकर्मभ्यएवं केव-  
लेभ्यः, परंश्रेयः, उतविद्यासंव्यपेक्षेभ्यः आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां, संह-  
ताभ्यां विद्याया वा कर्मापेक्षायाः, उत केवलायाएव विद्याया इति ।  
तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात्, समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्मा-  
धिकारात् 'वेदः कृत्स्नोऽधि- न्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना' इति  
स्मरणात् । अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनात्मज्ञानादिना ।  
'विद्वान्यजते', 'विद्वान्याजयति' इति च विदुष एव कर्मण्य-  
धिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र ज्ञात्वानुष्ठानमिति च । कृत्स्नश्च वेदः

कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित् । कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो नावाप्यते,  
 वेदो नर्थकः स्यात् । न, नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यो हि मोक्ष इष्यते ।  
 कर्मकार्यस्य च नित्यत्वं प्रसिद्धं लोके । कर्मभ्यश्चेच्छ्रेय अनित्यं  
 स्यात्, तच्चानिष्टम् । ननु काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भात् आरब्धस्य  
 च कर्मण उपभोगेनैव क्षयात् नित्यानुष्ठानाच्च प्रत्यवायानुपपत्तेः  
 ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत्, तच्च न, कर्मशेषसंभवात्तन्निमित्ता  
 शरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम्, कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठा-  
 नेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च । यदुक्तं समस्तवेदार्थं ज्ञानवतः  
 कर्माधिकारादित्यादि, तच्च न, श्रुतज्ञानातिरेकादुपासनस्य ।  
 श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते, नोपासनज्ञानमपेक्षते ।  
 उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते मोक्षफलम्, अर्थान्तर  
 प्रसिद्धेश्च स्यात्, ' श्रोतव्य ' इत्युक्त्वा तद्व्याप्तिरेकेण ' मन्तव्यो  
 निदिध्यासितव्यः ' इतियत्नान्तर विधानात् मनननिदिध्यासन-  
 योश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम् । एवं तर्हि विद्यासं पक्षेभ्यः  
 कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः, विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरा-  
 रम्भसामर्थ्यम्, यथा स्वतो मरणज्वरादि कार्या रम्भसमर्थानामपि  
 विषदध्यादीनां मंत्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्,  
 एवं विद्यासहितैः कर्मभिः मोक्ष आरभ्यत इति चेत्, न, आरभ्यस्या  
 नित्यत्वादित्युक्तो दोषः । वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत्, न,  
 ज्ञापकत्वाद्धचनस्य । वचनं नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकम् ;

नाविद्यमानस्यकर्तृ । नहि वचनशब्देऽपि नित्यमारभ्यते आरब्धं  
वा अविनाशिभवेत् । एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वम्  
प्रत्युक्तम् ॥ विद्याकर्मणीमोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इतिचेत्,  
न, कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिविकारसंस्काराप्तयो हि  
फलं कर्मणो दृश्यन्ते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्चमोक्षः । गति  
श्रुतेराप्य इतिचेत्-‘ सूर्यद्वारेण ’, ‘ तयोर्ध्वमायन् ’ इत्येवमादि-  
गतिश्रुतिभ्यः प्राप्योमोक्ष इतिचेत्, न, सर्वगतत्वात् गन्तृभ्यश्चा-  
नन्यत्वात् । आकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म, ब्रह्माव्यतिरि-  
क्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः, अतोनाप्योमोक्षः । गन्तुरन्यद्विभिन्न  
देशं च भवति गन्तव्यम् । नहि, येनैवा व्यतिरिक्तंयत्, तत्तेनैव  
गम्यते । तदनन्यत्वसिद्धिश्च ‘ तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत् :  
क्षेत्रज्ञंचापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु ’ इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः ।  
गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इतिचेत्-अथापि स्यात् यद्यप्राप्यो  
मोक्षः, तदागतिश्रुतीनाम् ‘ स एकधा ’, ‘ स यदि पितृलोककामः’  
‘ स्त्रीभिर्वायानैर्वा ’ इत्यादिश्रुतीनां च कोपःस्यात् इतिचेत्, न,  
कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणिस्त्र्यादयःस्युः, न  
कारणे, ‘ एकमेवाद्वितीयम् ’, ‘ अत्रनान्यत्पश्यति ’, ‘ तत्केन कं  
पश्येत् ’ इत्यादि श्रुतिभ्यः । विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानु-  
पपत्तिः । प्रलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषयाहि विद्या  
तद्विपरीत-गरकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । नह्येकं वस्तु परमार्थतः

कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यं चोति उभयथा दृष्टं शक्यते । अवश्यं  
 ह्यन्यतरान्मिथ्यास्यात् । अन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं  
 यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्यैव मिथ्यात्वम् ' यत्र हि द्वैतमिव  
 भवति ' 'मृत्योः समृत्युमाप्नोति' 'अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम्'  
 'अन्योऽसावन्योऽस्मि' 'उदरमन्तरंकुरुते' 'अथ तस्य भयं  
 भवति' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । सत्यत्वं च एकत्वस्य 'एकधैवानु  
 दृष्टव्यम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदः सर्वम्' 'आत्मैवेदः  
 सर्वम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने  
 कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादाश्च विद्याविषये सहस्रशः—  
 श्रूयन्ते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ॥

तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इत्येतदनुपपन्न  
 मिति, तदयुक्तम्, तद्विहितत्वात्कर्मणां श्रुति विरोध इति चेत्—  
 यद्यपि मृद्यकर्त्रादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते सर्पा  
 दिभ्रान्तिज्ञानोपमर्दकरज्वादिविषयविज्ञानवत्, प्राप्तः कर्म  
 विधिश्चरुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च  
 विरोधो न युक्तः, प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेत्, न, पुरुषार्थोपदेश-  
 परत्वाच्छ्रुतीनाम् । विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्ष-  
 यितव्य इति संसारहेतुरविद्यायाः विद्ययानिवृत्तिः कर्तव्येति  
 विद्याप्रकाशत्वेन प्रवृत्तोति न विरोधः । एवमपि कर्त्रादिकारक  
 सद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेत्, न, यथा

प्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादाय उपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्ति त्वेव्याप्रियते । उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पात्तिर्नाव कल्पते : तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात् ततश्चाविद्यानिवृत्तिः, ततआत्यन्तिकः संसारोपरमः । अपिच अनात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः, कामयमानश्च करोति कर्माणि, ततस्तत्फलोपभोगायशरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणात्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुपपत्तिः, आत्मनिचानन्यत्वात्कामानुपपत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणो विरोधः । विरोधादेव च विद्यामोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते । स्वात्मलाभेतुपूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विद्याहेतुत्वं - प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरणे उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं च अविरोधः कर्मविधि श्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परंश्रेय इति सिद्धम् ॥

एवंतर्हि आश्रमान्तरानुपपत्तिः कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गृहस्थस्यैव विहितानि कर्माणीत्येकाश्रम्यमेव । अतश्चयावज्जीवादिश्रुतयः अनुकूलतराः स्युः । न कर्मानेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि, ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवचनं शमः दमः अहिंसा-इत्येवमादीन्यपि कर्माणि इतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्ता साधकतमान्यसंकीर्णाविद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च-

तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, इति । जन्मान्तरन्तकर्मभ्यश्चप्रागपि गार्हस्थ्य्याद्विद्योत्पत्तिसंभवात्, कर्मर्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्मसाध्यायां च विद्यायांसत्यांगार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव । लोकार्थत्वाच्चपुत्रादीनाम् । त्रादिसाध्येभ्यश्चअयंलोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्योव्यावृत्तकामस्य, नित्यसिद्धात्मदर्शिनः, कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्राप्तिरुपपद्यते ? प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्यकर्मसुप्रयोजनमपश्यतः, कर्मभ्योनिवृत्तिरेवस्यात् 'प्रब्रजिष्यन्वाअरेहमस्मात्स्थानादस्मि' इत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात् । कर्मप्रतिश्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमितिचेत् अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्तेश्रुतेरधिकोयत्नः महांश्च कर्मण्यायासः अनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम्, तपोब्रह्मचर्यादीनां च इतराश्रमकर्मणांगार्हस्थ्येपि समानत्वादल्पसाधनापेक्षत्वाच्चेतरैर्णनयुक्तस्तुल्यवद्विकल्पआश्रमिभिस्तस्यइतिचेत् न जन्मान्तरकृतानुग्रहात् । यदुक्तं कर्मणिश्रुतेरधिकोयत्नइत्यादिनासौदोषः, यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्मब्रह्मचर्यादिलक्षणम् चानुग्राहकंभवति विद्योत्पत्तिप्रति, येन च जन्मनैवविरक्तादृश्यन्तेकेचित्, केचित्तुकर्मसु प्रवृत्ता अवि-रक्ताविद्याविद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरन्त संस्कारभ्योविरक्ता नामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते । कर्मफलवाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणफलस्यासंख्येयत्वात् तत्प्रतिच पुरु-

षाणांकामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिकोयत्नः कर्मसूपपद्यते, आशिषां  
बाल्यदर्शनात् इदंमेस्यादिदंमेस्यादिति । उपायत्वाच्च ।  
उपायभूतानिहि कर्मणि विद्यांप्रतिइत्यवोचाम । उपाये च  
अधिकोयत्नःकर्तव्यः न उपेये । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया  
यत्नान्तरानर्थक्यमितिचेत् कर्मभ्यएवपूर्वोपाचितदुरितप्रतिबन्ध-  
क्षयाद्विद्योत्पद्यतेचेत्कर्मभ्य, पृथगुपनिषच्छ्रवणादि यतोऽन-  
र्थक इतिचेत्, न नियमाभावात् । नहि, 'प्रतिबन्धक्षयादेव  
विद्योत्पद्यते' नर्त्तीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्य-ष्ठानात्, इति नि-  
यमोऽस्ति अहिंसाब्रह्मचर्यादीनांच विद्यांप्रत्युपकारकत्वात्, साक्षा  
दैवचकारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनादीनाम् । अतः  
सिद्धान्याश्रमान्तराणि । सर्वेषांचाधिकारो विद्यायाम् परंचश्रेयः  
केवलायाविद्यायाएवेतिसिद्धम् ॥ इति ॥

**ब्रह्मानन्दः ब्रह्मी**

**मूलम् ।**

ब्रह्मविदामोतिपरम् । तदेषाभ्युक्ता । सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।  
यो वेदनिहितं गुहायां परमेव्योमन् । सोऽश्रुते सवान्कामान्सः ।  
ब्रह्मणा विपश्चितेति । तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशः संभूतः ।  
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यःपृथिवी ।  
पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नं । अन्नात्पुरुषः सवाएषः ।



षोडशरसमयः। तस्येदमेवाशिरः। अयंदक्षिणपक्षः। अयमुत्तरःपक्षः।  
अयमात्मा । इदंपुच्छंप्रतिष्ठा । तदप्येषश्लोकोभवति ॥ १ ॥

### भाष्यम् ।

संहितादिविषयाणिकर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि ।  
अनन्तसंच अन्तःसोपाधिकमात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वा-  
राज्यफलम् । नचैतावता अशेषतःसंसारबीजस्यउपमर्दनमस्ति ।  
अतःअशेषोपद्रवबीजस्यअज्ञानस्यनिवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधि  
विशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते—ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादि ।  
प्रयोजनंचास्याब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिः ततश्चआत्यन्तिकः  
संसाराभावः । वक्ष्यति च‘विद्वान्नविभेतिकुतश्चन’इति।संसारानिमि  
त्तेचसति अभयं प्रतिष्ठांविन्दतइत्यनुपपन्नम्, कृताकृते पुण्यपापे  
न तपत इतिच । अतोऽवगम्यते—अस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्म  
विषयादात्यान्तिकःसंसाराभावइति । स्वयमेवाहप्रयोजनम् ‘ब्रह्म-  
विदाप्नोतिपरम्’ इत्यादावेवसम्बन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञात-  
योर्हिंसंबन्धप्रयोजनयोःविद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रवर्तते ।  
श्रवणादिपूर्वकंहिविद्याफलम्, ‘श्रोतव्येऽप्यन्तव्येनेदिभ्यासितव्य’  
इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । ब्रह्मवित् ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणम्, बृहत्त  
मत्वाच्च ब्रह्म, तद्वेत्तिविजानाति ब्रह्मवित्आप्नोति प्राप्नोतिपरं  
निरतिशयम्, तदेव ब्रह्मपरम् नह्यन्यस्यविज्ञानादन्यस्वप्राप्तिः ।

स्पष्टं श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति 'स यो ह वै' तत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति' इत्यादि ।

ननु, सर्वगतंसर्वस्यचात्मभूतं ब्रह्मवक्ष्यति । अतो नाप्यम् । आप्तिश्चअन्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्यचपरिच्छिन्नेनदृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवत् अनात्मवच्च तस्यापिरनुपपन्ना । नायं दोषः । कथम् । दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः, परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपस्यापि सतः अस्य जीवस्य भूतमात्राकृतवाह्यपरिच्छिन्नान्नमयाद्यात्मदर्शिनः तदासक्तचेतसः । प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनः अव्यवाहितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयासक्तचित्ततयास्वरूपाभावदर्शनवत् परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्शनलक्षणयाअविद्यया अन्नमयादीन्वाह्याननात्मनआत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वात् अन्नमयाद्यनात्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्यया आत्मभूतमपि ब्रह्म अनाप्तं स्यात् । तस्यैवमविद्यया अनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसंख्यापूरणस्यात्मनः अविद्ययानाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्ययाआप्तिर्यथा, तथा श्रुत्युपादिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मणआत्मत्वदर्शनेनविद्ययातदाप्तिरुपपद्यत एव । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमिति वाक्यंसूत्रभूतं सर्वस्य वल्ल्यर्थस्य । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशेषस्य सर्वतो व्याप्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनिर्धारणाय अविशेषेण च उक्तवेदनस्य

ब्रह्मणोवक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेणप्रत्यगात्मतया ब्रह्मत्वेण  
 विज्ञेयत्वाय, ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मवेदोयत्परप्राप्तिलक्षणमुक्तम्, स  
 सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव, नान्यदित्येतत्प्र-  
 दर्शनाय च एषा ऋगुदाह्रियते—तदेषाभ्युक्तेति । तत्तस्मिन्नेव  
 ब्राह्मणवाक्योक्तार्थे वाच्यम् अभ्युक्ता आम्नाता । सत्यंज्ञान-  
 मनन्तं ब्रह्म इति ब्रह्मणो लक्षणार्थवाक्यम् । सत्यादी-  
 नि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्यब्रह्मणः ।  
 विशेष्यब्रह्म विवक्षितत्वाद्देद्यतया । वेद्यत्वेन यतो ब्रह्मप्राधान्येन  
 विवक्षितम्, तस्माद्विशेष्यं विज्ञेयं अतः अस्माद्विशेषण  
 विशेष्यत्वात्सत्यादानि एकविभक्त्यन्तानि पदानि समा-  
 नाधिकरणानि । सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं  
 ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्योनिर्धार्यते । एवंहि तज्ज्ञातंभवति, यद-  
 न्येभ्यो निर्धारितम्, यथा लोकेनीलमहत्सुगन्ध्युत्पलमिति । ननु  
 विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते, यथानीलं रक्तं चोत्पल  
 मिति, यत्तद्विभक्त्याणि एकजातीयान्येकविशेषणयोगी-  
 निच, तत्तद्विशेषणस्यार्थवत्त्वम्, न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि,  
 विशेषणान्तरायोगात्, यथा असावेक आदित्य इति तथा  
 कमव ब्रह्म, न ब्रह्मात्तत्प्राप्ते, येभ्यो विशेष्येत नीलोत्पलवत् ।  
 न, लक्षणार्थवत्तद्विशेषणानाम् । नायं दोषः । कस्मात्  
 लक्षणार्थवत्तद्विशेषणानि विशेषणानि, न विशेषण प्रधानान्ये ।

कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेषः ? उच्यते । सजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य, लक्षणं तु सर्वतएव, यथा अवकाशप्रदात्राकाशमिति । लक्षणार्थं च वाक्यमित्यवोचाम ।

सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते, परार्थत्वात्, विशेष्यार्था हि ते । अत एव एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते—सत्यं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति । सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति, तत्सत्यम् । यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं व्यभिचरति, तदनृतमित्युच्यते । अतो विकारोऽनृतम् 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्,' एवं सदेव सत्यमित्यवधारणात् । अतः 'सत्यं ब्रह्म' इति ब्रह्मविकारान्निवर्तयति । अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः । कारणस्य चकारकत्वं, वस्तुत्वात् मृद्वत् अचिद्रूपता च प्राप्ता, अत इदमुच्यते—ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिः अवबोधः,—भावसाधनो ज्ञानशब्दः—न तु ज्ञानकर्तृ ब्रह्मविशेषणत्वात् सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यता अनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्येते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेत्, अनन्तं च ? यद्धि न कुतश्चित् प्रविभज्यते, तदनन्तम् । ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात्, 'यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा, अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुत्यन्तरात् । 'नान्यद्विजानाति' इति विशेषप्रतिषेधात्

आत्मानं विजानातीति चेत्तन्, भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य ।  
 'यत्रनान्यत्पश्यति' इत्यादिभूमोलक्षणविधिपरम् वाक्यम् ।  
 यथाप्रसिद्धमेवअन्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति,  
 सभूमा इति भूमस्वरूपं तत्रज्ञाप्यते । अन्यग्रहणस्य प्राप्त  
 प्रतिषेधार्थत्वात् न स्वात्मनि क्रियास्तित्वपरं वाक्यम् । स्वात्मनि  
 च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः । आत्मनश्च विज्ञेयत्वेज्ञात्रभाव  
 प्रसङ्गःज्ञेयत्वेनैवविनियुक्तत्वात् ॥

एक एवात्माज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन च उभयथा भवतीतिचेत्,  
 न युगपदनंशत्वात् ! न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः  
 आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वेज्ञानोपदेशानर्थक्यम् । नहि घटा-  
 दिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेश अर्थवान् । तस्मात् ज्ञातृत्वेसति  
 आनन्त्यानुपपत्तिः । सन्मात्रत्वंचानुपपन्नम् ज्ञानकर्तृत्वादिविशेष-  
 वत्वे सति, सन्मात्रत्वं च सत्यं, 'तत्सत्यम्' इतिश्रुत्यन्तरात् ।  
 तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयो-  
 गाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । 'ज्ञानं ब्रह्म' इति कर्तृत्वादि कारक  
 निवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । 'ज्ञानं ब्रह्म'  
 इति वचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वं, लौकिकस्य ज्ञानस्य अन्तवत्वदर्शनात् ।  
 अतः तन्निवृत्त्यर्थमाह-अनन्तमिति । सत्यादीनामनृतादिधर्म  
 निवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य च ब्रह्मणः उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात्  
 मृगतृष्णाम्भसिस्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एषवन्ध्या सुतो याति

शशश्रृङ्गधनुर्धरः इतिवत् शून्यार्थतैवप्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति-  
चेत्तन, लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थ  
प्राधान्यमित्यवोचाम । शून्येहि लक्ष्ये अनर्थकं लक्षणवचनम् ।  
लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे नशून्यार्थतोति । विशेषणार्थत्वेपि च  
सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव । शून्यार्थत्वे हि सत्यादिश-  
ब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थवत्वे तु तद्विपरीत-  
धर्मवद्भयो विशेष्येभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते । ब्रह्म-  
शब्दोपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्र अनन्तशब्दो अन्तवत्वप्रतिषेधद्वारेण  
विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ॥

‘तस्माद्वा एतस्मादात्मनः’ इति ब्रह्मण्येव आत्मशब्दप्रयो-  
गात् वेदितुरात्मैव ब्रह्म । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति  
इति च आत्मतां दर्शयति । ‘तत्प्रवेशाच्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’  
इति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति । अतो वेदितुः  
स्वरूपं ब्रह्म । एवं तर्हि, आत्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वम् ‘आत्माज्ञाता’  
इति हि प्रसिद्धम् ‘सोऽकामयत्’ इति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्व-  
प्रसिद्धिः अतो ज्ञानकर्तृत्वात् ज्ञाप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तम्, अनित्यत्व प्रस-  
ङ्गाच्च यदिनाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणः तदाप्यनित्यत्वं  
प्रसज्येत, पारतन्त्र्यं च, धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात् ज्ञानं च धात्वर्थः  
अतोऽस्य अनित्यत्वं परन्तत्रता च न स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वो-  
पचारात् । आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिः न ततो व्यतिरिच्यते । अतो नित्यैव ।

तथापि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारपरिणामिन्याः येशब्दाद्याकारावभासाः ते आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभास्याश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्याविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते । यत्तु ब्रह्मणो विज्ञानम्, तत् सवितृप्रकाशवत्, अग्न्यणत्ववच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तत् । न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षम्, नित्यस्वरूपत्वात्, सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात् कालाकाशादिकारणत्वात् निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च । न तस्यान्यद्विज्ञेयं सूक्ष्मव्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वा अस्ति । तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म । मंत्रवर्णाच्च 'अपाणिपादो जवनोऽग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं ब्रह्मन्तम्' इति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातोर्विपरिलोपो दिद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति इत्यादि श्रुतेश्च विज्ञातृस्वरूपाव्यतिरेकात्करणादि निमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिः । अतो नैव धात्वर्थस्तत् अक्रियारूपत्वात् । अतएव च न ज्ञानकर्तृ, तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म । तथापि तदाभासवाचकेन बुद्धिर्धर्मविशेषेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते, न तु उच्यते, शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात् । तथा सत्यशब्देनापि । सर्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणः

बाह्यसत्ता सामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते 'सत्यं ब्रह्म'  
इति, नतु सत्यशब्दवाच्यं ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतर  
संनिधानादन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्यादिशब्दवाच्यात्  
निवर्तका ब्रह्मणः, लक्षणार्थाश्च भवन्तीति । अतः सिद्धम्  
'यत्तौ बाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'अनिरुक्ते निलयने',  
इति च अवाच्यत्वम् नीलोत्पलवदवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः ॥  
तद्यथा व्याख्यातं ब्रह्म यः वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायां,  
गूढतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातपदार्था इति  
गुहा बुद्धिः, गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे  
प्रकृष्टे व्योमन् व्योम्नि आकाशे अव्याकृताख्ये, तद्धि परमं व्योम,  
'एतास्मिन् खल्वक्षरे गार्गाद्विशः' इत्यक्षर सन्निकर्षात्, 'गुहायां  
व्योमन्' इति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा,  
तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात् सूक्ष्मतरत्वाच्च  
तस्मिन्नन्तर्निहितं ब्रह्म । हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यम्  
विज्ञानाद्भत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात् । 'यो वै स वहिर्धा पुरुषादा  
काशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदयः आकाशः' इति  
श्रुत्यन्तरात्प्रसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम् । तस्मिन् हार्दे व्योमि  
या बुद्धिर्गुहा, तस्यां निहितं ब्रह्म तद्यावृत्त्या विविक्ततयोपल-  
भ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसम्बन्धोऽस्ति ब्रह्मणः,  
सर्वगतत्वाभिर्विशेषत्वाच्च सः एवं ब्रह्म विजानन्, किमित्याह-



अश्नुतेभुङ्क्ते सर्वान् निरवशेषान् कामान् काम्यभोगानित्यर्थः ।  
 किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेणनेत्याह—सहयुगपत् एकक्षणो  
 पारूढानेव एकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपा  
 व्यातिरिक्त्या, यामवाचाम 'सत्यंज्ञानं' इति । एतत्तदुच्यते—ब्रह्मणा  
 सहेति । ब्रह्मभूतो विद्वान् ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्सह  
 अश्नुते।न तथा यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणात्मनो जलसूर्यकादिवत्  
 प्रतिविम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणा  
 पेक्षांश्च सर्वान्कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः । कथं तर्हि यथोक्तेन  
 प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण  
 धर्मादिनिमित्तानपेक्षान् चक्षुरादिकरणानपेक्षांश्च सर्वान्कामान्स-  
 हाश्नुत इत्यर्थः । विपाश्रिता मेधाविना सर्वज्ञेन । तद्धिवैपश्चित्यम्,  
 यत्सर्वज्ञत्वम्, तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणा अश्नुत इति । इति-  
 शब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

सर्व एव ब्रह्मार्थः 'ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्' इति ब्राह्मण  
 वाक्येन सूत्रितः । सच सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतोमंत्रेण व्याख्यातः ।  
 पुनस्तस्यैवविस्तरेणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो  
 ग्रन्थ आरभ्यते—तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः । तत्र च 'सत्यं  
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्युक्तंमंत्रादौ, तत्कथं सत्यमनन्तं चेत्यत आह  
 त्रिविधंज्ञानान्त्यम्—देशतः कालतोवस्तुतश्चेति । तद्यथा-

देशतोऽनन्त आकाशः, नहिदेशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । ननु  
कालतश्चानन्त्यं वस्तुतश्चआकाशस्य । कस्मात् कार्यत्वात् । नैवं  
ब्रह्मणआकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वम्, अकार्यत्वात् । कार्यं हि  
वस्तुकालेन परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽ-  
स्यानन्त्यम् । तथावस्तुतः । कथं पुनर्वस्तुत आनन्दत्येम्  
सर्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु तत्त्वतः स्य अन्तोभवति,  
वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्तादस्त्वन्तरान्निवर्तते । यतो यस्य  
बुद्धेर्निवृत्तिः, सतस्यान्तः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वान्निवर्तत  
इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेवभवति । सचान्तोभिन्नेषु वस्तुषु  
दृष्टः । नैवं ब्रह्मणोभेदः । अतोवस्तुतोऽप्यानन्त्यम् । कथं पुनः  
सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इति; उच्यते--सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां  
हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया वस्तुतो  
ऽन्तवत्वमिति चेत्, न अनृतत्वात्कार्यस्य वस्तुनः । नहि कारण  
व्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति, यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तते,  
'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तृक्षेत्रेणैव सत्यम्' एवं सदेव  
सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावद-  
नन्तं ब्रह्म । आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतः, तस्येदं  
कारणम्, तस्मात्सिद्धम् देशत आत्मन आनन्त्यम् । न ह्यसर्व-  
गतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किञ्चिद्दृश्यते अतोनिरतिशयमा-  
त्मन आनन्त्यं देशतः । तथा अकार्यत्वात्कालतः, तद्विन्नवस्त्वन्तरा

भावाच्च वस्तुतः । अतएव निरतिशय सत्यत्वम् ॥

तस्माद्विद्वद्ब्रह्म मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते, एतस्मात्  
इति मंत्रवाक्येन अनन्तरं यथालक्षितम् । यद्ब्रह्म आदौ ब्राह्मण-  
वाक्येन सूत्रितम्, यच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यनन्तर  
मेव लक्षितम्, तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मनः आत्मशब्दवाच्यात्,  
आत्मा हि तत्सर्वस्य, 'तत्सत्यं स आत्मा' इति श्रुत्यन्तरात्,  
अतो ब्रह्म आत्मा, तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपात् आकाशः  
संभूतः समुत्पन्नः । आकाशो नाम शब्दगुणः अवकाशकरो  
मूर्तद्रव्याणाम् । तस्मात् आकाशात् स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण  
च आकाशगुणेन शब्देन द्विगुणः वायुः संभूत इत्यनुवर्तते ।  
वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणः अग्निः संभूतः ।  
अग्नेश्च स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिः चतुर्गुणा आपः संभूताः ।  
अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्च चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी  
संभूता । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्यः अन्नम् । अन्नात्-  
रेतोरूपेण परिणतात् पुरुषः शिरः पाण्याद्याकृतिमान् ।  
सर्वे एष पुरुषः अन्नरसमयः अन्नरसविकारः पुरुषाकृति  
भावितं हिसर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतं रेतो बीजं । तस्माद्यो  
जायते, सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात्, सर्वजातिषु जाय  
मानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात् । सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे

ब्रह्मवंश्यत्वे च अविशिष्टे, कस्मात्पुरुष एव गृह्यते प्राधान्या-  
त् किं पुनः प्राधान्यम् ? कर्म ज्ञानाधिकारः । पुरुष एवहि शक्त-  
त्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वाच्च कर्मज्ञानयोरधिक्रियते, पुरुषेत्वेवा  
विस्तरामात्मा सहि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं  
पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीक्षतीत्येवं  
संपन्न अथेतरेषांपशूनामशनायापिपासे एवाभिविज्ञानम्' इत्यादि  
श्रुत्यन्तर दर्शनात् ॥

सहि पुरुषः इह विद्यया आन्तरतमंब्रह्म संक्रामयितुमिष्टः  
तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मसुआत्मभाविता बुद्धिः  
विना आलम्बनविशेषं कंचित् सहसा आन्तरतमप्रत्यगात्म  
विषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्य  
कल्पनयाशाखाचन्द्रानिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह-तस्येदमवशिरः ।  
तस्य अस्य पुरुषस्यान्नरसमयस्य इदमेव शिरः प्रसिद्धम् । प्राण  
मयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो माभूदिति  
इदमेव शिर इत्युच्यते । एवं पक्षादिषु योजना । अयं दक्षिणो  
बाहु पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः, । अयंसव्यो बाहुः उत्तरः पक्षः  
अयमध्यमो देहभागः आत्माअज्ञानाम्, 'मध्यं ह्येषामज्ञाना  
मात्मा' इति श्रुतेः । इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गम्, तत् पुच्छं  
प्रतिष्ठा । प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा । पुच्छमिव पुच्छं,

घोलम्बनसामान्यात्, यथागोः, पुच्छम् । एतत्प्रकृत्य ऊत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वासिद्धिः, मृषानिषिक्तद्रुतताग्रप्रतिमावत् । तदप्येषश्लोको भवति । तत् तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्ते अन्नमयात्म प्रकाशके एषश्लोकः मंत्रः भवति इति प्रथमानुवाक् भाष्यम्

### द्वितीयोऽनुवाकः ।

#### मूलम्

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते । याः काश्च पृथिवी २ श्रिताः । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अथैनदपि यन्त्यन्ततः । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । सर्वे वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽत्तिचभूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति । तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष विधेयः । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपानः उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

### तृतीयोऽनुवाकः ।

प्राणदेवा अनुप्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि

भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेवतआयुर्यान्ति ।  
ये प्राणं ब्रह्मोपासते प्राणोहि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुष  
मुच्यत इति । तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा  
एतस्मात्प्राणमयात् । अन्योन्तरआत्मामनोमयः । तेनैषपूर्णः ।  
स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ।  
तस्य यजुरेवेशिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश  
आत्मा । अथवाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥

### चतुर्थोऽनुवाकः

यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसासह । आनन्दं  
ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शरीर  
आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योन्तर  
आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुष विधएव ।  
तस्य पुरुष विधताम् । अन्वयं पुरुष विधः । तस्य श्रद्धैव शिरः ।  
ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महःपुच्छं  
प्रतिष्ठा तदप्येष श्लोको भवति । १ ।

### पंचमोऽनुवाकः

विज्ञानं यज्ञं तनुते । कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं देवाः  
सर्वे । ब्रह्म ज्येष्ठ मुपासते । विज्ञानं ब्रह्मचेद्रेद । तस्माच्चैन्न ।  
प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान्कामान्समश्नुत इति ।

तस्यैष एव शरीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा तस्माद्दे-  
 ज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष पूर्णः ।  
 स वा एष पुरुष विध एव । तस्य पुरुष विधताम् । अन्वयं पुरुष  
 विधः । तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद  
 उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष  
 श्लोको भवति ॥ १ ॥

### ब्रह्मण्यम् ।

विज्ञानं यज्ञं तनुते, विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोतिश्रद्धापूर्वकम्,  
 अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति । कर्माणिच तनुते । यस्माद्वि  
 ज्ञानकर्तृकं सर्वम् तस्माद्युक्तं विज्ञानमयआत्मा ब्रह्मेति । किं च  
 विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयः ज्येष्ठम्, प्रथमजत्वात्, सर्ववृत्तीनां  
 वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्म उपासतेध्यायन्ति, तस्मिन्  
 विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वा उपासत इत्यर्थः । तस्मात्ते  
 महतो ब्रह्मण उपासनात् ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं  
 ब्रह्मचेत् 'यदि वेद विजानाति' न केवलं वैदेव, तस्मात् ब्रह्मणः  
 चेत् न प्रमाद्यति, बाह्येष्वनात्मस्वात्माभावितः, तस्मात्प्राप्तं विज्ञान  
 मये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनम्, तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते-तस्माच्चेन्न  
 प्रमाद्यतीति । अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये  
 ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः । ततः किं स्यादिति, उच्यते

—शरीरेपाप्मनोहित्वा, शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानः, तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानात् निमित्तापाये हानमुपपद्यते, छात्रापाय इवच्छायायाः । तस्मात्शरीराभिमान निमित्तान् सर्वान् पाप्मनः शरीर प्रभवान् शरीरे एव हित्वा विज्ञानमय ब्रह्मस्वरूपापन्नः तत्स्थान् सर्वान् कामान् विज्ञानमयेनैवात्मना समश्नुते सम्यग्भुङ्क्ते इत्यर्थः । तस्य पूर्वस्य मनोमयस्य आत्मा एष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः । कः य एषविज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम् । आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिः, अधिकारात् मयद् शब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानोभौतिका इहाधिकृताः । तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः । मयद् चात्र विकारार्थेदृष्टः, यथा अन्नमय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्मा आनन्दमयः प्रत्येतव्य । संक्रमणाच्च । 'आनन्दमुपसंक्रामति' इतिवक्ष्यति । कार्यात्मनां च संक्रमणमन्नात्मनां दृष्टम् । संक्रमण कर्मत्वेन च आनन्दमय आत्मा श्रूयते यथा 'अन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति' इति । न च आत्मन एवोपसंक्रमणम्, अधिकारविरोधात् । असंभवाच्च । न ह्यात्मनैव आत्मन उपसंक्रमणं संभवति, स्वात्मानि भेदाभावात्, आत्मभूतं च ब्रह्म संक्रमितुः । शिरआदिकल्पनापपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षणे आकाशादिकारणे अकार्यपतिते शिरआद्यवयरूपकल्पना उपपद्यते । 'अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने', 'अस्थूलमनणु', 'नेतिनेत्यात्मा', इत्यादि



विशेषापोहश्चुतिभ्यश्च । मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । नहि, प्रियशिर  
 आद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमाने आनन्दमये आत्मनि  
 ब्रह्मणिनास्ति ब्रह्मेत्याशङ्का भावात् 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति  
 वेद चेत्' इतिमन्त्रोदाहरणमुपपद्यते । 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यपि  
 चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित  
 एवानन्दमयः, न पर एवात्मा । आनन्द इति विद्याकर्मणोः फलम्,  
 तद्विकार आनन्दमयः । सच विज्ञानमयादान्तरः, यज्ञादिहेतो-  
 र्विज्ञानमयादस्यान्तरत्वश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि फलंभोक्तृत्वत्वा-  
 दान्तरतमंस्यात्, आन्तरतमश्च आनन्दमय आत्मा पूर्वैभ्यः ।  
 विद्या कर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च प्रियादि प्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी,  
 तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षात् विज्ञानमयाद-  
 स्याभ्यन्तरत्वमुपपद्यते, प्रियादिवासना निवर्तितो ह्यात्मा  
 आनन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्ने उपलभ्यते । तस्य आनन्द  
 मयस्यात्मनः इष्टपुत्रादिदर्शनजंप्रियं शिर इव शिरः, प्राधा-  
 न्यात् । मोद इति प्रियलाभ निमित्तोहर्षः । स एव च प्रकृष्टो  
 हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुख सामान्यम् आत्मा प्रियादीनां  
 सुखावयवानाम्, तेष्वनुस्यूतत्वात् । आनन्द इति परं ब्रह्म,  
 तद्वि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादि विषयविशेषो  
 पादौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा अप्रच्छिद्यमाने, प्रसन्ने  
 अभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्ति विशेष

प्रत्युपस्थापकः कर्मणोऽनवस्थितत्वात् सुखस्य क्षणिकत्वम् ।  
तद्यदन्तःकरणं तपसा तमोग्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च  
निर्मलत्वमापद्यते यावत्, तावत् विविक्ते प्रसन्ने अन्तःकरणे  
आनन्दविशेष उत्कृष्यते विपुलीभवति । वक्ष्यति च—‘रसोवैसः,  
रसश्चेवायं लब्ध्वानन्दी भवति, एष ह्येवानन्त्याति एतस्यैवानन्द  
स्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवन्ति, इति श्रुत्यन्तरात् । एवं च कामो  
पशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षः आनन्दस्यवक्ष्यते । एवञ्च  
उत्कृष्यमाणस्य आनन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया  
ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणम्, यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्च  
अन्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः, यच्च तेभ्य आभ्यन्तरम्, येन च  
ते सर्वे आत्मवन्तः, तत् ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदेव च सर्वस्या  
विद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्य अवसानभूतं अद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा,  
आनन्दमयस्य एकत्वावसानत्वात् । अस्तितदेकमविद्या  
कल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं । तदेत  
स्मिन्नप्यर्थे एष श्लोको भवति । इति भाष्यम् ।

षष्ठोऽनुवाकः

असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेदचेत् । अस्ति ब्रह्मे-  
ति चेद्ब्रह्म । सन्तमेन ततो विदुरिति । तस्यैष एव शरीर आत्मा ।  
यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः । उता विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ।

कश्चनगच्छती ३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समस्तता ३ उ । सोऽ कामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । सतपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानु प्राविशत् । तदनु प्रविश्य । सच्चत्पञ्चाभवत् । निरुक्तं चादेष्टुं च । निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

### सप्तमो नुक्ताकः

असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत् । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति । यद्वैतत्सुकृतम् । रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो नस्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । यदाह्येवैष गतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽ निरुक्ते ऽ निलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथसोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथतस्य भयं भवति । तत्त्वेवभयं विदुषो मन्नादस्य । तदप्येष श्लोको भवति । १ ।

### अष्टमो नुक्ताकः

भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्नि-

श्रेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । सैषानन्दस्य मीमांसा ५  
सा भवति युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः ।  
तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णास्यात् । स एको मानुष आ-  
नन्दः । तेये शतं मानुषा आनन्दाः । १ ।

स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकाम-  
हतस्य । तेये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देव  
गन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । तेयेशतं देव  
गन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामा-  
नन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । तेयेशतं पितॄणां चिर  
लोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवाना  
मानन्दः । २ ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां  
देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः  
ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते  
ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः ।  
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य  
चाकामहतस्य । तेयेशतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्या-  
नन्दाः । ३ ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ।  
 स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते येशतं  
 बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चा  
 कामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः  
 श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ४ ।

भाष्यम् ।

भीषा भयेन अस्मात् वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः ।  
 भीषा अस्मादाग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।  
 वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वयास  
 बहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते, तद्युक्तं प्रशास्तरि सति, यस्मात् निय-  
 मेन तेषां प्रवर्तनम्, तस्मादस्तिभयकारणं तेषां प्रशास्तुब्रह्म ।  
 यतस्ते भृत्याइवराज्ञः अस्मात् ब्रह्मणः भयेन प्रवर्तन्ते तच्च भय  
 कारणमानन्दंब्रह्म । तस्य अस्य ब्रह्मणः आनन्दस्य एषा  
 मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्यमीमांस्यमिति, उच्यते-  
 किमानन्दोविषयविषयिसंबन्धजनितः लौकिकानन्दवत्,  
 आहोस्वित् स्वाभाविकः, इत्येवमेषा आनन्दस्य मीमांसा ॥

तत्र लौकिकआनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त  
 उत्कृष्टः । सः य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि

प्रासिद्धेन आनन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्यत्वात्तुऽनुगन्तुं-  
शक्यते । लौकिकोप्यानन्दः ब्रह्मानन्दस्यैवमात्रा, अविद्याया  
तिरस्क्रियमाणे विज्ञाने उत्कृष्यमाणायां च अविद्यायां ब्रह्मा-  
दिभिः कर्मवशात् यथा विज्ञानं विषयादिसाधनसंबन्धवशाच्च  
विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते, स एव  
अविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिषु  
अकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तो-  
त्कर्षेण यावद्विरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति ॥

निरस्तेत्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे, विद्यया स्वाभा-  
विकः परिपूर्णः एकः आनन्दः अद्वैतः भवतीत्येतमर्थविभाव  
यिष्यन्नाह-युवा प्रथमवयाः, साधुयुवेति साधुश्चासौ युवा-  
चेति यूनोविशेषणम्, युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाः अतो  
विशेषणं युवास्यात्साधुयुवेति, अध्यायकः अधीतवेदः । आशिष्ठः  
आशास्तृतमः, दृढिष्ठः, दृढतमः बलिष्ठः बलवत्तमः, एवमाध्यात्मिक  
साधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोग  
साधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेनच कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा  
पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः, स एकः मानुषः  
मनुष्याणां प्रकृष्टः एकः आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः,  
स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः, मानुषानन्दात् शतगुणे

नोत्कृष्टः मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः भवति । मनुष्याः सन्तः  
 कर्मविद्याविशेषात् गन्धर्वत्वं प्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः । ते ह्यन्त-  
 र्न्धानादिशक्तिसंपन्ना सूक्ष्मकार्यकरणाः तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं  
 तेषां द्रन्द्वप्रीतिघातशक्तिमाधनसंपत्तिश्च । ततः अप्रतिहन्यमानस्य  
 प्रतीकारवतः मनुष्यगन्धर्वस्यस्याचित्तप्रसादः । तत्प्रसाद-  
 विशेषात् सुखविशेषाभिव्यक्तिः । एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमे रक्त-  
 रस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादवैशेष्यतः शतगुणेन आनन्दो-  
 त्कर्ष उपपद्यते । प्रथमे तु अकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभो-  
 गकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दात् शतगुणेन आनन्दो-  
 त्कर्षः मनुष्यगन्धर्वेण तु ल्योवक्तव्यइत्येवमर्थम् । साधुयुवा  
 अध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते । ते ह्यविशिष्टे  
 सर्वत्र । अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय  
 विशेष्यते । अतः अकामहतग्रहणम् । तद्विशेषतः शत-  
 गुणसुखोत्कर्षोपलब्धेः अकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधन-  
 त्वविधानार्थम् । व्याख्यातमन्यत् । देवगन्धर्वाजातित एव ।  
 चिरलोके लोकानामिति पितृणां विशेषणम् । चिरकालस्थायी-  
 लोकौ येषां पितृणाम्, ते चिरलोकलोका इति । आजान इति  
 देवलोकः तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः, । स्मार्तकर्मविशेष-  
 तो देवस्थानेषु जाताः । कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणा अमिहोत्रा-  
 दिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्विभुजः

इन्द्रस्तेषां स्वामी, तस्य आचार्यो बृहस्पतिः प्रजापतिः विराट्  
त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी ।  
यत्रैते आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति, धर्मश्च तन्निमित्तः ज्ञानंचत-  
द्विषयम् अकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो  
ब्रह्मा, तस्यैष आनन्दः श्रोत्रियेण अवृजिनेन अकामहतेन च  
सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्य-  
वगम्यते । तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते, अकामहतत्वं तु  
उत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनता अवगम्यते । तस्य अकामहतत्वं  
प्रकर्षतश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दः यस्य  
परमानन्दस्य मात्रा एकदेशः, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा  
मुपजीवन्ति' इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दः यस्य मात्रा  
समुद्राम्भस इव विष्णुः प्रविभक्ताः यत्रैकतां गताः—स एष परमा-  
नन्दः स्वाभाविकः अद्वैतात्, आनन्दानन्दिनोश्च अविभागोऽत्र ॥

मूलम् ।

स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । स य एवं  
वित् । अस्माल्लोकात्पेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं  
प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति ।



एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमा-  
त्मानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोकोभवति ॥ ५ ॥ इति ।

**नवमोऽनुवाकः ।**

यतो वाचो जनेर्तन्ते । अप्राप्यमनसासह । आनन्दं ब्रह्मणो-  
विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति । एतद्ब्रह्मवाच न तपति ।  
किमहं साधुनाकरवम् । किमहं पापमकं वमिति । स य एवं  
विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते । उभे ह्येवैष एते आत्मानं स्पृणुते ।  
य एवं वेद । इत्युपनिषत् । १ ।

**अथ भृगुवल्ली ।**

**प्रथमोऽनुवाकः ।**

भृगुर्वैवारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ।  
तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति ।  
तद्ब्रह्म होवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि  
जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।  
स तपोऽतप्यत् । स तपस्तप्त्वा । १ ।

**द्वितीयोऽनुवाकः ।**

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद्वैव खल्विमानि भूतानि-  
जायन्ते । अन्नेन जातानि जीवन्ति । अन्नं प्रयन्त्यभि

संविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणभितरमुपससार ।  
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ५ होवाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व ।  
तपो ब्रह्मेति स तपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । १ ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । प्राणाद्व्येव खल्विमानि भूतानि  
जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राणं प्रयन्त्यभिसंविश-  
न्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणभितरमुपससार । अधीहि  
भगवो ब्रह्मेति । त ५ होवाच । । तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व ।  
तपो ब्रह्मेति । सतपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । १ ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । मनसो ह्येव खल्विमानि भूता-  
नि जायन्ते । मनसा जातानि जीवन्ति । मनः प्रयन्त्यभिसं  
विशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेव वरुणभितरमुपससार ।  
अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ५ हो वाच । तपसा ब्रह्मविजिज्ञा-  
सस्व । तपो ब्रह्मेति । सतपोऽतप्यत । सतपस्तप्त्वा । १ ।

पञ्चमोऽनुवाकः

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । विज्ञाना येव खल्विमानि

भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति । विज्ञानं  
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । तद्विज्ञाय । पुनरेववरुणम्पितर  
मुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । त ५ होवाच । तपसा  
ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्मेति । सतपोऽतप्यत । सत-  
पस्तप्त्वा । १ ।

### षष्ठोऽनुवाकः

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि  
भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं  
प्रयन्त्याभिसंविशन्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे  
व्योमन् प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो  
भवति । महान् भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्  
कीर्त्या । १ ।

अथ छान्दोग्यम् । प्रथमाध्याये १ स्कण्डे

ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत । ओमिति ह्युद्गायति तस्योप  
व्याख्यानम् । १ ।

छा० ७ अ० २३ स्कण्डे

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पसुखमस्ति भूमैवसुखं भूमा  
त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासइति । १ ।

### छा० ७ अध्याये २४ खण्डे

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ  
यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् योवै भूमा  
तदमृतमथ यदल्पन्तन्मर्त्यं \* स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे  
माहिमि यदि वा न माहिमीति ॥ १ ॥

### छा० ८ अ० एकादश खण्डे ।

तद्यत्रैतत्सुप्तस्समस्तस्सम्प्रसन्न स्स्वप्नविजानात्येष आत्मेति  
होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स  
हाप्राप्यैव देवाने तद्भयन्ददर्श नाहखल्वयमेव \* सम्प्रत्यात्मानज्जाना  
त्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति  
नाहमत्र भोग्यमपश्यामीति ॥ १ ॥

### छा० ८ अ० १२ खण्डे

मधवन्मर्त्यम्वाइद \* शरीरमात्तमृत्युना तदस्यामृतस्या शरीर  
स्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तोवै स शरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै स  
शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरम्भावसन्तन्न प्रिया  
प्रियेस्पृशतः

## छा० ५ अ० ८ खण्डे

योषावाव गौतमाभिस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमंत्रयते  
सधूमोयोनिरर्चिर्यदन्तः करोतितेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः  
॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवारेतो जुह्वति तस्या आहुते-  
र्गर्भः संभवति ॥ २ ॥

## छा० ६ अ० १ खण्डे

## भाष्यम्

श्वेतकेतुः ह आरुणेय आस इत्याद्यध्यायसबन्धः 'सर्वं  
खत्विदं ब्रह्मतज्जलान्' इत्युक्तं कथं तस्मात् जगदिदं जायते  
तस्मिन्नेव च लीयते अनिति च तेनैव इत्येतद्वक्तव्यम् अनन्तरं  
च एकस्मिन् भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं, तत् एकत्वे  
सति आत्मनः सर्वभूतस्थस्य उपपद्यते न आत्मभेद कथं च  
तदेकत्वमिति तदर्थोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते

## छा० ६ अ० २ खण्डे

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तच्चैक आहुरस-  
देवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत । १ ।

## भाष्यम्

सदेव सदिति अस्तितामात्रं वस्तुसूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं

निरंजनं निरवयवं विज्ञानम्, यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः। एव शब्दः अवधारणार्थः। किंतदवधियत इति आह इदं जगत, नामरूपक्रिया-वद्विकृतमुपलभ्यते यत्, तत्सदेवासीत् इति आसीच्छब्देन संवध्यते। कदा सदेवेदमासीत् इति उच्यते-अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः। किंने-दानीमिदं सत्, येन अग्रे आसीदिति विशेष्यते न। कथं तर्हि विशेषणम्। इदानीमपीदं सदेव, किंतु नामरूप विशेषणवदिदं शब्दबुद्धि विषयं च इतीदं च भवति। प्रागुत्पत्तेः अग्रे केवलसच्छब्द बुद्धिमात्र गम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्यते। नहि प्रागुत्पत्तेः नाम-वद्रूपवद्वा इदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु सुषुप्तकाले इव। यथा सुषुप्तादु-त्थितः सत्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति। तथा प्रागुत्पत्तोरित्यभिप्रायः। यथा इदमुच्यते लोके-पूर्वाह्णे घटादि सिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतः अपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदाभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादिकेवलं पूर्वाह्ण आसीदिति तथा इहाप्युच्यते-सदेवेदमग्र आसीदिति। एकमेवेति। स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीति एकमेवेत्युच्यते! अद्वितीयमिति। मृद्व्यतिरेकेण मृदः यथा अन्य-द्वटाद्याकारेण परिणमयितुं कुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टम्, तथा सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रति-षिध्यते-अद्वितीयमिति, नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यते इत्य-द्वितीयम्। न-वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधिकरण्यं सर्वस्योप-

पद्यते, द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धयनुवृत्तेः—सदद्रव्यसन्गुणः सत्कर्म  
 त्यादिदर्शनात् । सत्यमेवस्यादिदानीं, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यसदे-  
 वासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः, प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपग-  
 मात् । नच एकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषि-  
 कपरिकल्पितात्सतः अन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः ।  
 तत् तत्र ह एतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तु निरूपणे एके वैनाशिका आहुः  
 वस्तुनिरूपणत्तः—असत् सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेः इदं जगत् एक-  
 मेव अग्रे अद्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्ते  
 स्तत्त्वं कल्पयन्ति वौद्धा । नतु सत्प्रतिद्वान्द्वि वस्त्वन्तरमिच्छन्ति ।  
 यथा सच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतं तद्विपरीततत्त्वं भवतीति  
 नैयायिकाः । ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदाभिप्रेतं वैनाशिकैः,  
 कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयं चेति कालसंबन्धः  
 संख्यासंबन्धोऽद्वितीयत्वं च उच्यते तैः । वाङ् न युक्तं तेषां भावा-  
 भावमात्रमभ्युपगच्छताम् । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एव,  
 अभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ता अभ्युप-  
 गम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति चेत् । न, प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणा-  
 भावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेतिकल्पनानुपपत्तिः ननु कथं वस्त्वा  
 कृतेः शब्दार्थत्वे असदेकमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिः,  
 तदनुपपत्तौ च इदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत्, नैष दोषः,  
 सदग्रहण निवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य । सदित्ययं तावच्छब्दः

सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सच्छब्देन समा-  
नाधिकरणौ तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्रयुक्तः  
सद्वाक्यमेवावलम्ब्यसद्वाक्यार्थविषयांबुद्धिं सदेकमेवाद्वितीय-  
मिदमासीदित्येवं लक्षणांततः सद्वाक्यार्थान्निवर्तयति, अश्वा-  
रूढ इव अश्वालम्बनः अश्वंतदभिमुखविषयान्निवर्तयति-तद्वत् ।  
नतु पुनः सदभावमेव अभिधत्ते । अतः पुरुषस्य विपरीतग्रहण  
निवृत्त्यर्थपरम् इदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि  
विपरीतग्रहणं ततो निवर्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्वात् असदादि  
वाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यं च सिद्धमित्यदोषः । तस्मात्  
असतः सर्वाभावरूपात् सतविद्यमानमजायत समुत्पन्नम् ।  
अडभावः छान्दसः ॥

छा० ६ आ० २ स्कण्डे

कुतस्तु खलु सोम्यैवः स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जा-  
येतेति । सत्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

भाष्यम् ।

तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रति-  
षेधति-कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य एवं स्यात् असतः सज्जायेत



इत्येवं कुतो भवेत् ? न कुतश्चित् प्रमाणादेवं संभवतीत्यर्थः । यदपि  
 बीजोपमर्देऽङ्कुरो जायमानो दृष्टः अभावादेवेति तदप्यभ्युपगम्य  
 विरुद्धं तेषाम् कथं ये तावद्बीजावयवाः बीजसंस्थानविशिष्टाः  
 तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्ते एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्वी-  
 जाकारसंस्थानम्, तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैना-  
 शिकै रभ्युपगम्यते, यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदास्ति  
 अवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं, तथा च सति अभ्युपगमविरोधः  
 अथ संवृत्या अभ्युपगतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत्,  
 केयं संवृतिर्नाम—किमसावभावः, उत्तभावः इति, यद्यभावः  
 दृष्टान्ताभावः । अथभावः, तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः, बीजा-  
 वयवेभ्यो हि अङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत्,  
 न तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाशिकानां बीजसंस्थान-  
 रूपोऽवयवीनास्ति, तथा अवयवा अपीति तेषामप्युपमर्दानुपपत्तिः  
 बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवाः तदवयवानामप्यन्ये सूक्ष्मतरा-  
 वयवाः इत्येवं प्रसङ्गस्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः । सद्बु-  
 द्धयनुवृत्तेः सत्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सतएव सदुत्पत्तिः  
 सेत्स्यति । न तु असद्वादिनां दृष्टान्तोस्ति असतः सदुत्पत्तेः ।  
 मृत्पिण्डात् घटोत्पत्तिर्दृश्यते सद्वादिनां, तद्भावे भावात्तदभावे  
 चाभावात् । यद्यभावादेव घटउत्पद्येत, घटार्थिना मृत्पिण्डो

नोपादीयेत अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत, न त्वे-  
तदस्ति, अतः नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुः मृद्वुद्धिर्घटबुद्धे  
निमित्तमिति मृद्वुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते, नतु परमार्थत एव  
मृद्वटो वा अस्तीति, तदपि मृद्वुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव  
घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः। मृद्वटबुद्ध्योः निमित्तनैमि-  
त्तिकतया आनन्तर्यमात्रम्, नतु कार्यकारणत्वमिति चेत्, न बुद्धी-  
नान्नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः  
कुतस्तु खलु सौम्य एवं स्यात् इति ह उवाच—कथं केन प्रकारेण  
असतः सज्जायेत इति, असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्त  
प्रकारोऽस्तीत्याभिप्रायः । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्य उपसंहरति  
सत्त्वेव सोम्येदमप्रआसीदिति स्वपक्षसिद्धिम् । ननु सद्वा-  
दिनोपि सतः सदुत्पद्यते इति नैव दृष्टान्तोस्तीति, घटाद्वटान्त  
रोत्पत्त्यदर्शनात् ।

सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते, किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणाव-  
तिष्ठते-यथा सर्पः कुण्डली भवति, यथा च मृतचूर्णपिण्डघटकपालादि  
प्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थम्, कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासी-  
दित्युच्यते ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणं इदंशब्दवाच्यस्य  
कार्यस्य । प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेः असदेवासीत् न इदंशब्दवाच्यम्,  
इदानीमिदं जातामिति । न सत एव इदंशब्दबुद्धिविषयतया-

अवस्थानात्, यथामृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते  
तद्वत् । ननु यथा मृदस्तु एवं पिण्डघटाद्यपि, तद्वत् सद्बुद्धेरन्यबुद्धि-  
विषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यदस्त्वंतरं स्यात्कार्यजातं यथा अश्वा-  
द्गौः । न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्वाव्यभिचारात् ।  
यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च घटम्, तथापि पिण्डघटौ मृत्वं न-  
व्यभिचरतः तस्मान्मृत्मात्रं पिण्डघटौ । व्यभिचरतित्वश्वंगौः  
अश्वो वा गाम् । तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः । एवं  
सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति, वाचारम्भण-  
मात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सत्, 'निष्कलं  
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनं दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स वा-  
ह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इत्यादि श्रुतिभ्यः, निरवयवस्य सतः कथं विकार  
संस्थानमुपपद्यते ? नैष दोषः । रज्ज्वाद्यवयवभ्यः सर्पादिसंस्थानवत्  
बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवभ्यः विकारसंस्थानोपपत्तेः । 'वाचा-  
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' एवं सदेव सत्यम्, इति-  
श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थतः इदं बुद्धिकालेऽपि ॥ इति भाष्यम् ।

छा० ६ आ० ८ स्वप्ने

मूलम्

उद्दालकोद्दालः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे सोम्य

विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतोभवति तस्मादेन ५ स्वपितीत्याचक्षते स्वश्च पीतोभवति । १ ।

स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवद्धो दिशं दिशं पतित्वान्यत्राय-  
तनमलब्धावन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलुसौम्य तन्मनो दिशं-  
दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्धाप्राणमेवोपश्रयते प्राणवन्धनं हि  
सोम्य मन इति । २ ।

अशनापिपासे मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-  
षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुष-  
नाय इत्येवं तदपआचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पतित ५ सोम्य-  
विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति । ३ ।

तस्य क मूल ५ स्यादन्यत्रान्नादेवमेवखलु सोम्यान्नेन शुद्धे  
नापो मूलमविन्वच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा  
सोम्य शुद्धेन सन्मूलमविच्छ सन्मुलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः  
सदायतनाः सत्प्रतिष्ठः । ४ ।

अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते  
तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचक्षते

उदन्येति तत्रैतदेवशुद्धमुत्पतित ५ सोम्य विजानीहि नेदममूलं  
भविष्यतीति । ५ ।

तस्य क मूल ५ स्यादन्यत्राद्भयोद्धिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-  
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः  
सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलुसोम्येमास्तिष्ठो  
देवताः पुरुषं प्राप्यत्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवतितदुक्तं पुरस्तादेवभवत्य  
स्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते  
जसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं ५ सर्वं तत्सत्य ५ स आत्मा  
तत्त्वमसि श्वेतकतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा  
सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

छा० ६ अ० ९ खण्डे

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षा-  
णां रसान्समवहारमेकता ५ सं गमयन्ति । १ ।

ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहंवृक्षस्य रसोऽस्य-  
मुष्याहं वृक्षस्यरसोऽस्मीत्येवमेव खलुसोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति  
संपद्य न विदुः सति संपद्यामहइति । २ ।

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा  
पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति । ३ ।

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यस्य अत्मा तत्त्वम-  
सि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति  
होवाच । ४ ।

छा० ६ अ० दशम स्कण्डे

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यःस्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः  
समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र न  
विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति । १ ।

एवमेव खलुसोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः  
सत आगच्छामहे इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा  
वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति  
तदाभवन्ति । २ ।

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वतत्सत्यस्य अत्मा तत्त्वम-  
सि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति  
होवाच । ३ ।

### छा० ६ अ० एकादश स्कण्डे

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याज्जीवन् सवेद्यो  
मध्येभ्याहन्याज्जीवन्सवेद्योऽग्रेभ्याहन्याज्जीवन्सवेत्स एष जीवे-  
नात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति । १ ।

अस्य यदेका २ शाखां जीवोजहात्यथ सा शुष्यति द्वितीयां  
जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं  
जहाति सर्वः शुष्यति । २ ।

एवमेव खलुसोम्य विद्धीति होवाच जीवापेतं वाव किलेदं-  
म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं २ सर्वं  
तत्सत्यं २ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवा-  
न्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच । ३ ।

### छा० ६ अ० द्वादश स्कण्डे

न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगवइति भिन्द्वीति भिन्नं भगव-  
इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमाधाना भगवइत्यासामङ्गैकां  
भिन्द्वीति भिन्ना भगवइति किमत्र पश्यसीति न किंचन  
भगवइति । १ ।

तः होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्यवै  
सोम्यैपोणिम एव महान्यग्रोधस्तिष्ठाति श्रद्धत्स्व सोम्येति । २ ।

सयएषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्व-  
मसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवाविज्ञापयत्विति तथा  
सोम्येति होवाच । ३ ।

छा० ६ अ० त्रयोदशः खंडः

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स ह तथा  
चकार तः होवाच यद्दोषा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग तदाहरेति  
तद्भावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥

यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवण-  
मिति मध्यादाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथ-  
मिति लवणमित्यभिप्रास्यैतदथ मोपसीदथा इति तद् तथा  
चकार तच्छ्वत्संवर्तते तः होवाचात्र दाव किल सत्सोम्य न  
निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥

सयएषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्वमसि-  
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति  
होवाच ॥ ३ ॥



### छा० ६ अ० चतुर्दशः स्कन्धः

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्येऽभिनद्धाक्षमानीय तं ततोऽति  
जिने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्बोदङ्वाधराङ्वा प्रत्यङ्वा  
प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां  
दिशं व्रजेतिस ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोप  
संपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावेदेव चिरं यावन्न  
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ २ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि  
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति  
होवाच ॥ ३ ॥

### छा० ६ अ० पञ्चदशः स्कन्धः

पुरुषः सोम्यो तोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानासि मां  
जानासि मामिति तस्य यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे  
प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

अथ यदास्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि  
तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्व-  
मसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा  
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

फोडुशः स्कन्दः

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्तेयमकार्षीत्  
परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृ-  
तमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशु-  
तप्तं प्रतिगृह्णाति सदह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एवं सत्यमात्मानं कुरुते  
स सत्याभिसंधः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशु तप्तं प्रतिगृह्णाति  
स न दह्यतेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥

स यथा तत्र नादाद्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स  
आत्मा तत्वमसि श्वेतिकेतो इति तच्चास्य विजिज्ञाविति-  
विजिज्ञाविति ॥ ३ ॥

### भाष्यम्

शृणु-यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि संदिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय च उत अपि हस्तगृहीतं वद्धहस्तं आनयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्च आहुः-अपहर्षीच्चनमस्यायम् । ते च आहुः किमपहरणमात्रेण बन्धनमर्हति, अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गात्, इत्युक्ताः पुनराहुः-स्तेयमकार्षीं चौर्येण धनमपहर्षीदिति । तेष्वेवं वदत्सु इतरः अपहृते-नाहंत-त्कर्तेति । ते च आहुः संदिह्यमानं स्तेयमकार्षीः त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्च अपहृत्वाने आहुः-परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि तस्य स्तेन्यस्य कर्ता भवति वहिश्चापहृते, स एवंभूतः तत एवानृतमन्यथाभूतं सन्तमन्यथात्मानं कुरुते । स तथा अनृताभिसंधोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय व्यवहितं कृत्वा परशुंतपं मोहात्प्रातिगृह्णाति, सदह्यते, अथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभिसंधिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणः अकर्ता भवति, तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्येन तया स्तेन्याकर्तृतया आत्मामन्तर्धाय परशुंतपं प्रतिगृह्णाति । स सत्याभिसंधः सन् नदह्यते सत्यव्यवधानात्, अथ मुच्यते च

मृषाभियोक्तृभ्यः । तत्तपरशुहस्ततल संयोगस्य तुल्यत्वेऽपि-  
स्तेयकर्त्रकत्रोरनृताभिसंधो दह्यते नतु सत्याभिसंधः ॥

स यथा सत्याभिसन्धः तत्तपरशुग्रहणकर्मणि सत्य  
व्यवहितहस्ततलत्वात् नादाद्येत नदह्येतेत्येतत्, एवं सद्ब्रह्म  
सत्याभिसंधेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सत्संपत्तौ  
विद्वान् सत्संपद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणाय आवर्तते ।  
अविद्वांस्तु विकारानृताभिसंधः पुनर्व्याघ्रादिभावं देवतादिभावं  
वा यथाकर्म यथाश्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभिसंध्यनभि  
संधिकृते मोक्षबन्धने, यच्चमूलं जगतः यदायतना यत्प्रतिष्ठाश्च,  
सर्वाः प्रजाः, यदात्मकं च सर्वं यच्चाजममृतमभयं शिवमद्वितीयम्,  
तत्सत्यं स आत्मा तव, अतस्तत्त्वमसि श्वेतकेतो-इत्युक्तार्थमसकृ  
द्वाक्यम् । कः पुनरसौश्वेतकेतुः त्वंशब्दार्थः १ योहं श्वेतकेतुरु  
हालकस्य पुत्र इति वेद आत्मानमादेशं श्रुत्वामत्वा विज्ञाय च,  
अश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ 'कथंनुभगवः  
सआदेशोभवति ' इति । सएषः अधिकृतः श्रोतामन्ता विज्ञाता  
तेजोवन्नमयं कार्यकरणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नामरूप  
व्याकरणाय-आदर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौप्रति  
विम्बरूपेण । स आत्मानं कार्यकरणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं  
सर्वात्मानं प्राक्पितुश्रवणात् न विजज्ञौ । अथेदानीं पित्रा

प्रतिबोधितः तत्त्वमसि इति दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितुरस्य ह  
किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् । द्विर्वचन  
मध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् ॥

किं पुनरत्रषष्ठे वाक्यप्रमाणेनजनितं फलमात्मनिकर्तृत्व  
भोक्तृत्वयोरधिकृतत्वविज्ञाननिवृत्तिः तस्य फलम् यमवोचाम  
त्वं शब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं च अधिकृतमविज्ञातविज्ञानफलार्थम् ।  
प्राक्च एतस्माद्विज्ञानात् अहमेवं करिष्याम्यग्निहोत्रादीनि  
कर्माणि, अहमत्राधिकृतः, एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च  
भोक्ष्ये, कृतेषु वा कर्मसु कृतकर्तव्यः स्याम्-इत्येवं कर्तृत्वभोक्तृ  
त्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि यद्विज्ञानमभूत् तस्य, यत्सज्जगतो  
मूलं एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते  
विरोधात्-न हि एकस्मिन्नद्वितीये आत्मानि अयमहमस्मीति  
विज्ञाते ममेदं अन्यदनेन कर्तव्यम् इदं कृत्वा अस्यफलंभोक्ष्ये  
इति वा भेदविज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्सत्याद्वितीया  
त्मविज्ञाने विकारानृतजीवात्मविज्ञानंनिवर्तते इति युक्तम् ।  
ननु ' तत्त्वमसि ' इत्यत्र त्वंशब्दवाच्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते  
यथा आदित्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः, यथा च लोके  
प्रतिमादिषुविष्ण्वादि बुद्धिः, तद्वत् नतुसदेवत्वमिति, यदि सदेव  
स्वेतकेतुः स्यात्, कथमात्मानं न विजानीयात् येन तस्मै

तत्त्वमसीत्युपदिश्यते, न आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात् 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादौ इतिशब्दव्यवधानात् न साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते रूपादिमत्वाच्च आदित्यादीनाम् । आकाशमनसोश्च इति शब्दव्यवधानादेव अब्रह्मत्वम् । इह तु सत एवेहप्रवेशदर्शयित्वा 'तत्त्वमसि' इति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति । ननु पराक्रमादिगुणः सिंहोऽसित्वं इतिवत् तत्त्वमसीति स्यात् । न, मृदादिवत् सदेकमेवाद्वितीयंसत्यम् ॥

इत्युपदेशात् । न च उपचारविज्ञानात् 'तस्यतावदेवचिरम्' इति सत्संपत्तिरूपदिश्येत । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य त्वमिन्द्रोयम इति वत् । नापिस्तुतिः, अनुपास्यत्वाच्छेतकेतोः । नापिसत्त्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तूयेत-नहि राजा दासस्त्वमितिस्तुत्यः स्यात् । नापि सतः सर्वात्मन एकदेश निरोधोयुक्तः तत्त्वमसीति देशाधिपतेरिव ग्रामाध्यक्षस्त्वमिति । न च अन्यागतिरिह सदात्मत्वोपदेशात् अर्थान्तरभूतासंभवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यं तथा चोद्यते न त्वज्ञातं सदसीति ज्ञाप्यत इति चेत् । नन्वस्मिन्पक्षेऽपि 'अश्रुतं श्रुतं भवति' इत्याद्यनुपपन्नम् । न, सदस्मीति बुद्धिविधेःस्तुत्यर्थत्वात् । न 'आचार्यवान्पुरुषोवेद' तस्यतावदेवचिरम् इत्युपदेशात् । यदिहिसदस्मीति बुद्धिमात्रं कर्तव्यंतथाविधीयते न तु त्वं शब्दवाच्यस्यसङ्ख्यपत्वमेव तदान

आचार्यवान्वेदइति ज्ञानोपायोपदेशोवाच्यः स्यात् । यथा अग्नि-  
होत्रं जुहुयात् इत्येवमादिष्वर्थप्राप्तमेव आचार्यद्वयमिति, तद्वत् ।  
'तस्य तावेदेव चिरम्' इति च क्षेपकरणं न युक्तं स्यात्, सदात्मतत्वे  
अविज्ञातेऽपि सकृदबुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् न च तत्त्वम-  
सीत्युक्ते नाहं सदिति प्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिः निवर्तयितुं-  
शक्या, नोत्पन्नेति वा शक्यं वक्तुम् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवो-  
पक्षयात् । यथा अग्निहोत्रादिविधिजनिता अग्निहोत्रादिकर्तव्यता  
बुद्धीनाम तथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वानशक्यते वक्तुम्—तद्वत् । यच्चूक्तं  
सदात्मासन्न आत्मानं कथं न जानीयादिति नासौ दोषः कार्य-  
करणसंघातव्यातीरिक्तः अहं जीवः कर्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणि-  
नां विज्ञानदर्शनतत् । किमु तस्य सदात्मविज्ञानम् । कथमेवं व्यति-  
रिक्तविज्ञाने असति तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति दृश्यते च । तद्व-  
त्तस्यापि देहादिष्वात्मद्वयद्वयत्नस्यात्सदात्मविज्ञानम् । तस्मात्  
विकारानृताधिकृतजीवात्मविज्ञाननिवर्तकमेव इदं वाक्यम् 'तत्त्वमसि'  
इति सिद्धमिति ॥

छा० ८ आ० ८ खण्डे

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे  
प्रब्रूतमिति तौ हो शरावेऽवेक्षां चक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच

पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावांभगव आत्मानं पश्याव आ-  
लोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति । १ ।

छा० ८ आ० १५ खण्डे

तच्चैतद्ब्रह्मा प्रजापत उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य  
आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमा-  
वृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि  
सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहि ५ सन्सर्वभूतान्त्रयीभ्यः स ख  
ल्वेवंर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते  
न च पुनरावर्तते । १ ।

इति छान्दोग्यम्

बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्रह्मणम् तस्यादिमो मन्त्रः

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युर्नैवेदमावृतमासीदशना यया  
शनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वीस्यामिति । सोऽर्चन्नचर  
त्तस्यार्चतआपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं  
कः हवा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥



## भाष्यम् ।

अथामेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनं  
विवक्षयैवोत्पत्तिःस्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्रआसीत् इह संसार  
मंडले, किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषम्, नैवासीत्  
नवभूव, अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः ॥

किं शून्यमेवबभूवः शून्यमेवस्यात्, 'नैवेह किंचन' इति श्रुतेः,  
न कार्यं कारणं वासीत्, उत्पत्तेश्च, उत्पद्यतेहि घटः, अतः प्रागु-  
त्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् । ननु कारणस्य न नास्तित्वम्, मृत्पिण्डादि  
दर्शनात्, यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता । अस्तुकार्यस्य, ननु  
कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् । न, प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् ।  
अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः, सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं  
वोपलभ्यते, तस्मात्सर्वस्यैवाभावोस्तु ॥

न, 'मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीत्' इति श्रुतेः, यदिह किंचिदपि  
नासीत्, येनाव्रियते यच्चाव्रियते, तदा नावक्ष्यत् 'मृत्युर्नैवेद  
मावृत्तम्' इति नाहि भवति । अत्र कुरुमच्छन्नोवज्याषुत्र इति  
ब्रवीति च 'मृत्युर्नैवेदमावृत्तमासीत्' इति । तस्मात् येनावृत्तं  
कारणेन, यच्चावृत्तं कार्यम्, प्रागुत्पत्तेस्तदुपलभ्यमासीत्, श्रुतेः

प्रामाण्यात्, अनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्य  
कारणयोरस्तित्वं । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्ति  
दर्शनात् असति चादर्शनात्, जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्व  
मनुमीयते, घटादिकारणास्तित्ववत् । घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेव,  
अनुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न, मृदादेः  
कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डा-  
कारविशेषः तदभावेभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे  
मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते ।  
तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । असति  
तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादि  
द्रव्यमेव कारणम्, न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्य  
मुत्पादयत, पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत, कार्यान्तर  
मुत्पादयति, एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्व  
कार्योपमर्देकारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे  
कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिण्डादि  
व्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत्—पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे  
मृदादिकारणं नोपमृद्यते, घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तते, इत्येतद  
युक्तम्, पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति  
चेत्, न, घटादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्ति-  
दर्शनात् । सादृश्यादनुपलम्भस्य, न कारणानुवृत्तेरिति चेत्, न

पिण्डादिगतानांमृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमा-  
नाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमान-  
योर्विरुद्धाव्यभिचारिता, प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य, सर्वत्रैवा-  
नाश्वासप्रसङ्गात्—यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमितिगम्यमानम्,  
तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनव-  
स्थायाम्, तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्, सर्वत्राना-  
श्वासतैव । तदिदं बुद्ध्योरपि कर्त्रभावे संबन्धानुपपत्तिः ॥  
सादृश्यात्तत्संबन्धइतिचेत्, न, तदिदं बुद्ध्योरितरेतर  
विषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणा  
नुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरितिचेत्, न, तदिदं  
बुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्व  
मेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेत्, न, बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्व  
प्रसङ्गात् । तदप्यस्त्वितिचेत्, न, सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्य  
बुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्—सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः  
सिद्धः प्राकार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः ॥

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः  
प्रागुत्पत्तेः सिद्धः, कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्—अभिव्याक्ति  
लिङ्गमस्येति अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः ॥  
यदि लोके प्रावृत्तं तमआदिना घटादिवस्तु,

तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्  
 प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति, तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्य  
 वगच्छामः । नह्यविद्यमानोघटः उदितेप्यादित्ये उपलभ्यते । न,  
 ते अविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत्—न हि तव घटादिकार्यं  
 कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदिते आदित्ये उपलभ्येतैव, मृत्पिण्डे  
 संनिहिते तमआद्यावरणे चासतिविद्यमानत्वादिति चेत्, न,  
 द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्यद्विविधं ह्यावरणस-  
 मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि, प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्य  
 वयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्ते  
 र्विद्यमानस्यैवघटादिकार्यस्यावृतत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्न  
 भावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु अभिव्यक्तितरोभावयोर्द्वि-  
 विधत्वापेक्षः । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमितिचेत्  
 तमः कुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टम्, न,  
 तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले, तस्मात्पिण्डकपाल  
 संस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तम्  
 आवरणधर्मवैलक्षण्यादितिचेत्, न, क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनै  
 कदेहात्त्वर्कानात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवाना  
 मन्तर्भावादनावरणत्वमितिचेत्, न, विभक्तानां कार्यान्तरत्वा-  
 दावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभावे एव यतः कर्तव्य इतिचेत्,  
 पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादि कार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यते

इतिचेत्, घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाशे एव यत्नः कर्तव्यः,  
 न घटाद्युत्पत्तौ, न चैतदस्ति, तस्माद्युक्तं विद्यमानस्यैवावृत्त-  
 त्वादनुपलब्धिः, इतिचेत्, न, अनियमात् । न हि विनाशमात्र  
 प्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता, तमआद्यावृत्ते घटादौ प्रदीपा-  
 द्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत्-दीपाद्युत्प-  
 त्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपितमस्तिरस्करणाय, तस्मिन्नष्टे घटः  
 स्वयमेवोपलभ्यते, नहि घटे किञ्चिदाधीयत इतिचेत्, न,  
 प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट  
 उपलभ्यतेप्रदीपकरणे, न तथा प्राक्प्रदीपकरणात् तस्मान्न  
 तमस्तिरस्करणायैव प्रदीपकरणम्, किंतिर्हि, प्रकाशवत्वाय,  
 प्रकाशवत्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि  
 यत्नःस्यात्, यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोस्ति—  
 अभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाशे एव यत्नः कार्य इति । नियमार्थ  
 वत्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम ।  
 तत्रयदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्यपिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य  
 विनाशे एव यत्नःक्रियेत, तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत ।  
 तेनाप्यावृत्तो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव ।  
 तस्माद्धटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एवकारक व्यापारोऽर्थवान् ।  
 तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागत प्रत्ययभेदाच्च ।  
 अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्यय

वन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । नह्यसत्यार्थितया प्रवृत्तिलोके दृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्यसत्यत्वात् । असंश्रेद्भविष्यद्वटः ऐश्वरं भविष्यद्वटविषयप्रत्यक्षज्ञानं मिथ्यास्यात्, नच प्रत्यक्षमुपचर्यते, घटसद्भावेह्यनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति, कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थम्, प्रमाणेन निश्चितम्, येन च कालेन घटस्य संबन्धो भविष्यतीत्युच्यते, तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते, भविष्यन्घटोऽसन्निति, नभविष्यतीत्यर्थः, अयं घटो न वर्तते इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत—घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयः, तथा घटो न वर्तते इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेत्, न विरुध्यते, कस्मात् ? स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते, नहि पिण्डस्य वर्तमानता, कपालस्य वा, घटस्य भवति, न च तयोः भविष्यत्ता घटस्य, तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ता कार्यरूपं तत्प्रतिषिध्येत् । तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात्, नतु तद्भवान्प्रतिषेधति, नच सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्वं वा । अपि च चतुर्विधानामभावानाम्, घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टः—यथा घटाभावः पटादिरेव, न घटस्वरूपमेव । नच घटाभावः सन्न्यटः अभावात्मकः, किं तर्हि ?

भावरूपएव । एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं स्यात्, घटेन व्यपदिश्यमानत्वात्, घटस्येतेरेतराभाववत्, तथैव भावात्मकताभावानाम् । एवं च सति, घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्जातिः । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत, घटस्मेति व्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत, शिलापुत्रकस्य शरीरमितियद्वत्, तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशः, न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इति उक्तोत्तरमेतत् । किंचान्यत्, प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिः, द्विनिष्ठत्वात्संबन्धस्य । अयुतसिद्धानामदोष इति चेत्, न, भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धता अयुतसिद्धता वा स्यात्, न तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात्सदेवकार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् ॥

किं लक्षणेन मृत्युनावृतमित्यत आह—अशनायया, अशितुमिच्छा अशनाया, सैवमृत्योर्लक्षणम् तया लक्षितेन मृत्युना अशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति, उच्यते—अशनाया हि मृत्युः । हि शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्तिजन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते

मृत्युरिति, अशनायाहीत्याह । बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति  
 स एष बुद्धयवस्थो हि स्थितो भो मृत्युरित्युच्यते तेन मृत्युनेदं  
 कार्यमावृतमासीत्, यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः  
 स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत, तदिति मनसां निर्देशः, स  
 प्रकृतो मृत्युः वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत् कार्यालोचनक्षमम् ।  
 मनः शब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणम्, अकुरुत  
 कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति, उच्यते—आत्मन्वी  
 आत्मवान्स्यां भवेयं, अहमनेनात्मनामनसा मनस्वीस्यामित्यभि-  
 प्रायः । सः प्रजापतिः अभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्, अर्चन्  
 अर्चयन्पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति, अचरत् चरण  
 मकरोत् । तस्य प्रजापतेः अर्चतः पूजयतः आपः रसात्मिकाः  
 पूजाङ्गभूताः अजायन्त उत्पन्नाः । अत्राकाशप्रभृतीनां त्रयाणा-  
 मुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यम्, श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात् विकल्पा  
 संभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कम् उदकम्  
 अभूत् इति एवममन्यत यस्मान्मृत्युः, तदेव तस्मादेव हेतोः  
 अर्कस्य अग्नेरश्वमेधकत्वौपयोगिकस्य अर्कत्वम् अर्कत्वे हेतु  
 रित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् अर्चनात्सुखहेतु  
 पूजाकरणादप्येवन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्कइति । यः एवं यथोक्तं  
 अर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति, कम् उदकं सुखं वा नामसामान्यात्,  
 हवै इत्यवधारणार्थो, भवत्येवेति, अस्मै एवंविदे एवंविदर्थं भवति ॥



अथ बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये ।

चतुर्थे ब्राह्मणम् तन्त्रमंत्राः ।

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोऽ-  
पश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं नामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यो  
मन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स  
यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति  
हवैसतं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद । १ ।

सो विभेत्तस्मादेकाकी विभेति स हायमीक्षांचक्रे यन्मदन्य-  
न्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्व्य-  
भेज्यद्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

तच्चेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाम रूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौ  
नामायमिदं रूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रिय-  
तेऽसौ नामायमिदं रूप इति स एष इह प्रविष्टः । आनखाग्नेभ्यो  
यथाक्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वम्भरोवा विश्वम्भरकुलाये तं  
न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्  
पश्यंश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामा-  
न्येष । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन

भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्रह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य  
सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्ववेद । यथा ह वै पदेनानुविन्दे  
देवं कीर्तिः श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

### भाष्यम्

तच्चेदमिति । तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेः तर्हि  
तस्मिन्काले, परोक्षत्वात्सर्वनाम्ना अप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते—  
भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनोजगतः, सुखग्रहणार्थं मैतिह्य-  
प्रयोगो ह-शब्दः, एवं ह तदा आसीदित्युच्यमाने सुखं तां  
परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते—युधिष्ठिरो ह किल  
राजासीदित्युक्तं यद्वत्, इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्य  
साधनलक्षणं यथावर्णितमवधीयते, तदिदंशब्दयोः परोक्ष  
प्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्ष  
प्रत्यक्षावस्थस्य जगतोवगम्यते, तदेवेदम्, इदमेवच तदव्याकृत  
मासीदिति । अथैवं सति नासत् उत्पत्तिर्नासतो विनाशः  
कार्यस्येत्यवधृतं भवति । तदेवंभूतं जगत् अव्याकृतं सत् नाम-  
रूपाभ्यामेव नाम्नारूपेणैवच, व्याक्रियत् । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृ  
प्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत्—वि आ अक्रियत्—विस्पष्टं  
नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत्—सामर्थ्यादाक्षिप्त

नियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् । असौ नामेति सर्वनाम्ना  
 विशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति । देवदत्तो यज्ञदत्त  
 इति वा नामास्येत्यसौनामा अयम् । तथा इदमिति शुक्लकृष्णा  
 दीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वारूपमस्येतीदंरूपः । तदिदं  
 अव्याकृतं वस्तु, एतर्हि एतस्मिन्नपिकाले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते  
 असौनामायमिदंरूपइति । यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भः, यस्मिन्न  
 विद्ययास्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता, यः कारणं  
 सर्वस्य जगतः, यदात्मके नामरूपे सलिलादिवस्वच्छान्मल  
 मिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते, यश्चताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः  
 स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—स एषः अव्याकृते आत्मभूते  
 नामरूपे व्याकुर्वन्, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफला  
 श्रये ष्वशनायादिमत्सुप्रविष्टः ॥

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तम्, कथमिदमि-  
 दानीमुच्यते—पर एव त्वात्मा अव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट  
 इति । नैष दोषः—परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विव-  
 क्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं  
 व्याक्रियते त्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्च अव्या-  
 कृतशब्दस्य । यथेदंजगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेष  
 वदव्याकृतम्, तथा अपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम्,

व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्द प्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्यः इति—कदाचिद्ग्राम शब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति, कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति, कदाचिदुभय विवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा—तद्वदिहापि जगदिदं व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेद विवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः । तथा 'महानज आत्मा' 'अस्थूलोऽनणुः' 'सण्णनेति नेति' इत्यादि केवलात्मव्यपदेशः ॥

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्, स कयमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते, अप्रविष्टोहि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते, यथा पुरुषेण ग्रामादिः, नाकाशेन किञ्चित्, नित्य प्रविष्टत्वात् । पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत्—अथापिस्यात्—नपर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश, किं तर्हि, तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते, तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते, यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पः, नारिकेले वातोयम्—न' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु प्राविशत्' इति श्रुतेः । यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हिश्रूयते । यथा 'भुक्त्वा गच्छति' इति भुजिगमिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदः अवि

शिष्टश्च कर्ता, तद्वदिहापि स्यात्, नतु तत्स्थस्यैवभावान्तरोप  
जनन एतत्संभवति । नच स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तर  
संयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः ।  
सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेत्, न, 'दिव्योह्यमूर्तः पुरुषः'  
निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः, सर्व व्यपदेश्यधर्मविशेष  
प्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेत्, न, वस्त्वन्तरेण  
विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत्, न, अनाश्रितत्वात् ।  
नित्यपरतन्त्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते, नतु  
ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते । फले बीजवदिति  
चेत्, न सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न  
चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः, 'अजोऽजरः' इत्यादिश्रुतिन्याय  
विरोधात् । अन्यएवसंसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इतिचेत्  
न, 'सेयं देवतैक्षत' इत्यारभ्य 'नामरूपे व्याकरवाणि' इतितस्या  
एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः । तथा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानु  
प्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत्' 'सर्वा  
णिरूपाणि विचित्यधीरो नामानिकृत्वाभिवदन्यदास्ते'  
'त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वंजीर्णो दण्डेन वञ्चसि' 'पुरश्चक्रे  
द्विपदः 'रूपंरूपम्' इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः ।  
प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत्, न, । 'एको  
देवो बहुधा सन्निविष्टः' 'एकः सन् बहुधा विचार' 'त्वमेकोसि

बहूननुप्रविष्टः' 'एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूता  
न्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति-तिष्ठतु, तावत्प्रविष्टानां संसा-  
रित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत्, न, अशना-  
याद्यत्ययश्रुतेः । सुखित्दुःखित्वादि दशर्नान्नेति चेत्, न, 'न  
लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधा-  
द्युक्तमिति चेत्, न, उपाध्याश्रय जनितविशेष विषयत्वात् प्रत्यक्षादेः ।  
' नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः ' ' विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ' ' अवि-  
ज्ञातं विज्ञातृ ' इत्यादिश्रुतिभ्यो न आत्मविषयं विज्ञानम्, किं  
तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव ' सुखितोऽहं '  
' दुःखितोऽहम् ' इत्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानम्, ' अयम् अहम् :  
इति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात्, ' नान्यदतो-  
ऽस्तिद्रष्टृ ' इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुख  
दुःखयोर्विषयधर्मत्वम् । ' आत्मनस्तु कामाय ' इत्यात्मार्थत्वश्रुते-  
रयुक्तमिति चेत्, न, ' यत्र वा अन्यदिवस्यात्, इत्यविद्या  
विषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्, तत्केन कंपश्येत्, ' नेह नानास्ति  
किंचन ' ' तत्र को मोहः कः शोकएकत्वमनुपश्यतः ' इत्यादिना  
विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च न आत्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरो-  
धाद्युक्तमिति चेत्, न, युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः न हि

दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वम्, प्रत्यक्षाविषयत्वात् ।  
 आकाशस्यशब्दगुणवत्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेत्, न, एक  
 प्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । नहि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्य-  
 येन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च  
 विषयीकरणआत्मन एकत्वाद्विषयभावप्रसङ्गः । एकस्यैव  
 विषयविषयित्वम्, दीपवदिति चेत्, न, युगपदसंभवात्, आत्म-  
 न्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्यग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम् ।  
 प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे न अनुमानम्,  
 दुःखस्य नित्यमेवप्रत्यक्षविषयत्वात्, रूपादिसामानाधिकरण्याच्च,  
 मनः संयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वा  
 नित्यत्वप्रसङ्गात् । न ह्यविकृत्य संयोगिद्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्  
 अपयन्वा दृष्टः क्वचित् । नच निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचित्,  
 अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् । नचाकाश आगमवादिभिर्नित्य-  
 तयाभ्युपगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रियमाणमपि  
 तत्प्रत्ययानिवृत्तेः नित्यमेवेति चेत्, न, द्रव्यस्यावयवान्दथात्व  
 व्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेत्,  
 न, सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वेसति विभागोपपत्तेः । वज्रा-  
 दिष्वदर्शनान्नेति चेत्, न, अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्ना-  
 त्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य  
 च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेत्,

न, अविद्याधारोपित दुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात्-आत्मनि प्रकृत  
संख्यापूरणभ्रमापोहवत्, कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च ॥  
जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवत् आत्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवत् व्याकृते  
कार्ये उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्धआत्मा पश्चात्कार्ये च  
सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः, सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ,  
कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते-स एष इह प्रविष्टः,  
' तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ' ' स एतमेवसीमानं विदार्येतयाद्वारा  
प्रापद्यत ' ' सेयं देवतैश्च त हन्ताहमिमास्तिस्त्रो देवता अनेन जीवे-  
नात्मनानुप्रविश्य ' इत्येवमादिभिः । नतु सर्वगतस्य निरवयवस्य  
दिग्देश कालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते ।  
नच परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा ' ' नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ ' ' नान्य-  
दतोऽस्ति श्रोतृ ' इत्यादिश्रुतेः-इत्यवोचाम । उपलब्ध्वर्थत्वाच्च  
सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम्, उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात्-  
' आत्मानमेवावेत् ' ' तस्मात्तत्सर्वमभवत् ' ' ब्रह्मविदाप्नोति परम् '  
' स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैवभवति ' ' आचार्यवान् पुरुषो वेद '  
' तस्य तावदेव चिरम् ' इत्यादिश्रुतिभ्यः, ' ततो मां तत्त्वतो  
ज्ञात्वा विशतेतदनन्तरम् ' ' तद्व्यग्रं सर्वविद्यानां प्राप्यते  
क्षमृतं ततः ' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेद दर्शनापवादाच्च,  
सृष्ट्यादि वाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मा-  
त्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ॥



आनखाग्रेभ्यः—नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते ।

तत्र कथमिवप्रविष्ट इत्याह—यथा लोके, क्षुरधाने क्षुरोधीयते  
अस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने, क्षुरः अन्तस्थ  
उपलभ्यते—अवहितः प्रवेशितः, स्यात् यथा वा विश्वम्भरः अग्निः—  
विश्वस्य भरणात् विश्वंभरः कुलाये नीडे अग्निः काष्ठादौ, अव-  
हितः स्यादित्यनुवर्तते, तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते । यथा  
च क्षुरः क्षुरधान एक देशेऽवस्थितः, यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो  
व्याप्यावस्थितः, एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्याव-  
स्थित आत्मा, तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शनादिक्रिया  
वांश्चोपलभ्यते । तस्मात् तत्र एवं प्रविष्टं तम् आत्मानं प्राण-  
नादिक्रियाविशिष्टम्, नपश्यन्तिनोपलभन्ते । नन्वप्राप्तप्रति-  
षेधोऽयम्—‘ तंनपश्यन्ति ’ इति दर्शनस्याप्रकृतत्वात्, नैष-  
दोषः सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य  
दर्शनम्, ‘ रूपंरूपं प्रतिरूपोबभूव तदस्यरूपं प्रतिचक्षणाय ’  
इति मंत्रवर्णात् । तत्रप्राणनादिक्रियाविशिष्टदर्शने हेतुमाह—  
अकृत्स्नः असमस्तः, हि यस्मात्, सः प्राणनादिक्रियाविशिष्टः ।  
कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति, उच्यते—प्राणन्नेव प्राणनक्रियामेवकुर्वन्,  
प्राणोनामप्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति, प्राणनक्रियाकर्तृ-  
त्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते, नान्यांक्रियांकुर्वन्—यथा लावकः  
पाचकइति, तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो

हि सः । तथा वदन् वदनक्रियां कुर्वन्, वक्तीति वाक् पश्यन् चक्षुः, चष्ट इति चक्षुः द्रष्टा शृण्वन् शृणोतीति श्रोत्रम् । प्राणन्नेव प्राणो वदन्वाक्, इत्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति । 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रम्' इत्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते, नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः । श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने, विज्ञानंतु नामरूपसाधनं नहि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति, तयोश्चोपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी, तस्याः प्राणांश्रयायाः अभिव्यक्तौ वाक्करणम्, तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि, सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक् । एत देवहि सर्वं व्याकृतम्—'त्रयंवा इदं नाम रूपं कर्म' इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनः-मनुते इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनः-मनुतेऽनेनेति, पुरुषस्तुकर्तासन्मन्वानो मन इत्युच्यते तान्येतानि प्राणादीनि, अस्यात्मनः कर्मनामानि कर्मजानिनामानि कर्मनामान्येव नतु वस्तुमात्र विषयाणि, अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्यो-तकानि-एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादि नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणो वद्योत्यमानोऽपि । स योऽतः अस्मा-त्प्राणनादिक्रियासमुदायात्, एकैकंप्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुप-संहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकम्, मनसा अयमात्मेत्युपास्ते चिन्तयति न स वेद न स जानाति ब्रह्म । कस्मात् अकृत्स्नो ऽसमस्तः हि यस्मात् एष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायात्, अतः प्रविभक्तः, एकैकेन

विशेषणेन विशिष्टः, इतरधर्मान्तरानुपसंहारात्-भवति । यावदयमेवं वेद-‘पश्यामि’ ‘शृणोमि’ ‘स्पृशामि’ इति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद, तावदञ्जसाकृत्स्नमात्मानं न वेद ॥

कथंपुनः पश्यन्वेदेत्याह-आत्मेत्येव आत्मेति-प्राणादीनि विशेषणानियान्युक्तानि तानि यस्य सः । आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन् कृत्स्नोभवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथा च वक्ष्यति-‘ध्यायतीव लेलायतीव’ इति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणोभवति । कस्मात्कृत्स्न इत्याशङ्क्याह-अत्रास्मिन्नात्मनि, हि यस्मात् निरुपाधिके, जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवादित्ये, प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ताह्येते, एकमभिन्नताम्, भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

‘ आत्मेत्येवोपासीत ’ इतिनापूर्वविधिः, पक्षेप्राप्तत्वात् । ‘ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ’ ‘ कतमआत्मेति—योऽयं विज्ञानमयः ’ इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितम् ’ तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिका अविद्यानिवर्तिता, तस्यां

निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः, पारि-  
शेष्यादात्मचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यम्,  
प्राप्तत्वात् ।

तिष्ठतु तावत्-पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्यावेति । अपूर्व  
विधिः स्यात्, ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात्, ' न स वेद '  
इति विज्ञानं प्रस्तुत्य ' आत्मेत्येवोपासीत ' इत्यभिधानाद्देवो-  
पासनशब्दयोरेकार्थतावगम्यते । ' अनेन ह्येतत्सर्ववेद ' ' आत्मान-  
मेवावेत् ' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनम् । तस्य चा प्राप्त-  
त्वाद्विध्यर्हत्वम् । न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते ।  
तस्मादपूर्वविधिरेवायम् । कर्मविधिसामान्याच्च-यथा ' यजेत '  
' जुहुयात् ; इत्यादयः कर्मविधयः, न तै रस्य ' आत्मेत्येवो-  
पासीत ' ' आत्मावा अरेहृष्टव्यः ' इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषो  
ऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य-यथा ' यस्यैदेवतायै  
हविर्गृहीतम् स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन् ' इत्याद्यामानसी  
क्रियाविधीयते, तथा ' आत्मेत्येवोपासीत ' ' मन्तव्योनिदिध्या-  
सितव्यः ' इत्याद्याक्रियैव विधीयतेज्ञानात्मिका । तथावोचाम  
वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति । भावनांशत्रयोपपत्तेश्च-यथाहि  
' यजेत ' इत्यस्याभावनायाम्, किम् ? केन ? कथम् ? इति  
भाव्याद्याकांक्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते । तथा ' उपासीत '

इत्यस्यामपिभावनायां विधीयमानायाम् , किमुपासीत ? केनोपा-  
सीत ? कथमुपासीत ? इत्यस्यामाकांक्षायाम् , ' आत्मानमुपासीत  
मनसात्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादोतिकर्तव्यतासंयुक्तः ' ,  
इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थ्यते अंशत्रयम् । यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्ण-  
मासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः , एव-  
मोपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्यात्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगः ।  
' नेतिनेति ' , ' अस्थूलम् ' , ' एकमेवाद्वितीयम् ' , ' अशनायाद्य-  
तीतः ' इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोप-  
योगः । फलंच मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्ति—उपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं  
भावयेत् , तेनात्माज्ञायते , अविद्या निवर्तकं च तदेव नात्मविषयं  
वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थेवचनान्यपि—' विज्ञाय  
प्रज्ञां कुर्वीत ' , ' द्रष्टव्यः श्रोतव्योनिदिध्यासितव्यः ' , ' सोन्वेष्टव्यः  
सविजिज्ञासितव्यः ' इत्यादीनि ॥

न अर्थान्तराभावात् । न च आत्मेत्येवोपासीत ' इत्यपूर्वविधिः  
कस्मात् ? आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञान  
व्यतिरेकेणार्थान्तरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाभावात् ।  
तत्रहि विधेः साफल्यम् , यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनित

विज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते—यथा ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेत’ इत्येवमादौ । नहि दर्शपूर्णमासविधिवाक्य जनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्य-  
पेक्षानुभावि । नतु ‘नेतिनेति’ इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्य जनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभव-  
ति, सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य न ह्युदासीन विज्ञानं ‘प्रवृत्तिजनकम्’ अब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च  
‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘तत्त्वमसि’ इत्येवमादिवाक्यानाम् न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते विरोधात् । वाक्यजनित विज्ञानमात्राब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेत्, न, ‘तत्त्वमसि’  
‘नेतिनेति’ ‘आत्मैवेदम्’ ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘ब्रह्मैवेदममृतम्’ ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु’ ‘तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि’ इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्ये-  
तानीति चेत्, न, अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात्—आत्मवस्तु स्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैः ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्तव्य मित्युक्तोत्तरमेतत् । आत्मस्वभावाद्वाक्यजनमात्रेणात्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत इति चेत्, न, आत्मवादिवाक्यश्रवणे नात्मविज्ञानस्य ज्ञानतत्वात्—किंभोः कृतस्य करणम् । तच्छ्र-  
वणेऽपि न प्रवर्तत इति चेत्, न, अनवस्थाप्रसङ्गात्—यथात्म

वादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमन्तरेण न प्रवर्तते, तथा विध-  
वाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति  
विध्यन्तरापेक्षा, तथा तदर्थश्रवणेपीत्यनवस्था प्रसज्येत ।  
वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृति संततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्था-  
न्तरत्वमिति चेत्, न, अर्थप्राप्तत्वात्-यदैवात्मप्रतिपादक  
वाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते, तदैव तदुत्पद्यमानं  
तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते, आत्मविषयमिथ्याज्ञान  
निवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्म  
वस्तुभेदविषया; अनर्थत्वावगतेश्च-आत्मावगतौ हि सत्याम्  
अन्यद्वस्तु अनर्थत्वेनावगम्यते, अनित्यदुःखा शुद्ध्यादिवहुदोष  
वत्वात् आत्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात्, तस्मादनात्मविज्ञान  
स्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः, पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञान  
स्मृतिसंततेरर्थत एव भावान्नविधेयत्वम् शोकमोहभयायासादि  
दुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तस्मृतेः-विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोक  
मोहादिदोषः, तथा च तत्रकोमोहः, विद्वान्न बिभेति कुतश्चन,  
अभयवैजयन्तकप्राप्तोऽसि 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिश्रुतयः ।  
निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत्-अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेद  
वाक्यजनतात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात्, तन्त्रातरेषु च कर्तव्य-  
तया अवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेत्-न, मोक्षसाधनत्वेनानव-  
गमात् । नहि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानात्परमपुरुषार्थ

साधनत्वेनावगम्यते-आत्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत् ब्रह्मवि-  
दाप्नोतिपरम्, स यो ह वैतत्परमं ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति आचार्यवान्पु-  
रुषोवेद ' तस्य तावदेवचिरम् ' अभयं हि वैब्रह्मभवति । य एवंवेद  
इत्येवमादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य  
न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेणचित्तवृत्तिनिरोधस्य  
साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तम्, नतुब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण  
अन्यत् मोक्षसाधनमवगम्यते । आकाङ्क्षाभावाच्चभावनाभावः ।  
यदुक्तम् ' यजेत ' इत्यादौकिम् ? केन ? कथम् ? इतिभावना  
काङ्क्षायाम् फलसाधनेतिकर्तव्यताभिः आकाङ्क्षापनयनं यथा,  
तद्वदिहाप्यात्माविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति तदसत्, एकमेवा  
द्वितीयम् ' तत्त्वमसि ' ' नेतिनेति ' ' अनन्तरमवाह्यम् ' ,  
अयमात्माब्रह्म इत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वा  
काङ्क्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते  
विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । नच एकमेवा  
द्वितीयंब्रह्म इत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते, आत्मास्वरूपान्वा  
ख्याने नैवावसितत्वात् । वस्तुस्वरूपान्वाख्यान मात्रत्वादप्रामाण्य  
मितिचेत्-अथापि, स्यात्, यथा सोऽरोदीद्यदरोदीत्तदुद्रस्य  
रुद्रत्वम् इत्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यम्,  
एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेत्-न विशेषात् । नवाक्यस्य  
वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणम्



किंतर्हि, निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम्, तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं  
 वाक्यम्, यत्र नास्ति तदप्रमाणम् । किंच, भोः १ पृच्छामस्त्वाम्  
 आत्मस्वरूपान्वारूढानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञान  
 मुत्पद्यते, न वा उत्पद्यते चेत्, कथमप्रामाण्यमिति । किं वा न पश्यस्य  
 विद्याशोकमोहभयादि संसारबीजदोषनिवृत्तिविज्ञानफलम् १  
 नशृणोषि वा किम्—तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः मंत्र  
 विदेवास्मिनात्मवित्सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य  
 पारं तारयतु इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि १ एवं विद्यते किम्  
 सोरोदीत इत्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम् । न चेद्विद्यते,  
 अस्त्वप्रामाण्यम्, तदप्रामाण्ये, फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य  
 किमित्यप्रामाण्यं स्यात् १ तदप्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादि  
 वाक्येषु च को विश्रम्भः १ ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां  
 पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम्, आत्मविज्ञानवाक्येषु  
 तन्नास्तीति, सत्यमेवम्, नैष दोषः, प्रामाण्यकारणोपपत्तेः ।  
 प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव, नान्यत् । अलंकारश्चायम्, यत्  
 सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् । आत्मप्रति  
 पादकवाक्यानाम्, न अप्रामाण्यकारणम् । यत्तुक्तम् 'विज्ञाय  
 प्रज्ञां कुर्वीत, इत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेणो  
 पासनार्थत्वमिति, सत्यमेतत्, किंतु न अपूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य  
 नियमार्थतैव । कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिः, यावता

पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितम् १ बाढम्-  
यद्यप्येवम्, शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात् सम्य  
गज्ञानप्राप्तावपि अवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम्,  
लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वात्-मुक्तेष्वदिप्रवृत्तिवत्, तेन पक्षे  
प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्वल्यम् । तस्मात् त्यागवैराग्यादिसाधन  
बलावलम्बेन आत्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या भवति,  
नत्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वात्-इत्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञान  
स्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि ' विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादि  
वाक्यानि, अन्यार्थासंभवात् । ननु अनात्मोपासनमिदम्, इति  
शब्दप्रयोगात्, यथा ' प्रियमित्येतदुपासीत' इत्यादौ न प्रियादि  
गुणा एवोपास्याः, किं तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम्,  
तथा इहापि इति- परात्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदनात्म  
वस्तु उपास्यमिति गम्यते, आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च-  
परेण च वक्ष्यति-' आत्मानमेवलोकमुपासीत ' इति, तत्र च  
वाक्ये, आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतः, द्वितीया श्रवणात् 'आत्मा  
नमेव' इति, इह तु न द्वितीया श्रूयते, इति परश्च आत्मशब्दः-  
' आत्मेत्येवोपासीत' इति, अतो न आत्मोपास्यः, आत्मः गुण-  
श्चान्यः-इति त्वगम्यते । न वाक्यशेषे आत्मन उपास्यत्वे  
नावगमात्, अस्यैव वाक्यस्य शेषे आत्मैवोपास्यत्वे नावगम्यते  
' तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य ' यदयमात्मा ' अन्तरतरं यदय

मात्मा 'आत्मानमेवावेत्' इति । प्रविष्टस्यदर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमितिचेत् यस्यात्मनः प्रवेशउक्तः, तस्यैवदर्शनंचार्यते-तं न पश्यन्ति इति प्रकृतोपादानात् तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेत् न, अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण, न-आत्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय, प्राणनादि क्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतम्, प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यात्- 'अकृत्स्नो ह्येषोऽतएकैकेन भवति' । इति । अतः अनेकैक विशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेतिसिद्धम् । यत्स्वात्मशब्दस्य इति-परः प्रयोगः, आत्मशब्दप्रत्यययोः आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम्, अन्यथा 'आत्मानमुपासीत' इत्येवमवक्ष्यत्, तथा च अर्थात् आत्मनि-शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम्, तच्चानिष्टम्- 'नेतिनेति' 'विज्ञातारमरेकेन विजानीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्तु 'आत्मानमेवलोकमुपासीत' इति तत् अनात्मोपासनं प्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वात् न वाक्यान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यात् आत्मा ज्ञातव्यः, अनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासनं एव यत्न आस्थीयते- 'आत्मेत्येवोपासीत' इति, नेतरविज्ञाने इति, अत्रोच्यते- तदेतदेव प्रकृतम्, पदनीयं

गमनीयम्, नान्यत्, अस्यसर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी, अस्मि-  
न्सर्वस्मिन्नित्यर्थः, यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम्, किंन विज्ञातव्य-  
मेवान्यत् । न, किं तर्हि, ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षते  
आत्मज्ञानात्, कस्मात् ? अनेनात्मना ज्ञातेन, हि यस्मात् एतत्स-  
र्वमनात्मजातम् अन्यद्यत् तत्सर्वं समस्तम्, वेद जानाति । नन्व-  
न्यज्ञानेनान्यन्नज्ञायते इति, अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन  
वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति, उच्यते—यथा ह वै लोके, पदेन  
गवादिखुराङ्घ्रितोदेशः पदमित्युच्यते, तेन पदेन—नष्टं विविक्तितं  
पशुं पदेनान्वेषमाणः अनुविन्देत् लभेत, एवमात्मनि लब्धे सर्वमनु  
लभते इत्यर्थः ॥

नन्वात्मनिज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते, कथंला-  
भोऽप्रकृत उच्यते इति, न, ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवाक्षितत्वात् ।  
आत्मनोह्यलाभोऽज्ञानमेव, तस्मात् ज्ञानमेवात्मनो लाभः ॥  
न अनात्मलाभवत् अप्राप्तप्राप्तिलक्षणआत्मलाभः, लब्ध लब्ध  
व्ययोर्भेदाभावात् । यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति  
तत्रात्मा लब्धा, लब्धव्योऽनात्मा सचाप्राप्तः उत्पाद्यादि  
क्रियाव्यवहितः, कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य  
लब्धव्यः । सत्त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यः, मिथ्याज्ञानजनित  
कामक्रियाप्रभवत्वात् स्वप्नेषुत्रादिलाभवत् । अयंतुतद्विपरीत

आत्मा । आत्मत्वादेवनोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः । नित्यरु-  
 धस्वरूपत्वेऽपि अविद्यामात्रं व्यवधानम् । यथागृह्यमाणाया अपि  
 शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञान व्यव-  
 धानमात्रम्, यथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव, विपरीतज्ञानव्यवधाना-  
 पोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य, एवमिहाप्यात्मनोऽलाभः अविद्यामात्र व्यव-  
 धानम्, तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेवलाभः, नान्यः कदाचिद-  
 प्युपपद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्य आनर्थक्यं  
 वक्ष्यामः । तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह-  
 ज्ञानं प्रकृत्य-‘अनुविन्देत’ इति विन्दतेर्लाभार्थत्वात् ॥

गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते-यथा-अयमात्मानामरूपानुप्र-  
 वेशेन ख्यातिंगतः आत्मेत्यादिनामरूपाभ्याम्, प्राणादिसंहतिं च  
 श्लोकं प्राप्तवान्-इति-एवम्, यो वेद, सः कीर्तिख्यातिम्, श्लोकं  
 च संघातमिष्टैः सह, विन्दते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद,  
 मुमुक्षुणामपेक्षितंकीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानम् तत्फलंश्लोकशब्दितां  
 मुक्तिमाप्नोति-इति मुख्यमेवफलम् ॥

बृहद् संहिता प्रथमाऽध्याये चतुर्थ ब्राह्मणे  
 दशमो मंत्रः

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् आत्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति ।

तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योयोदेवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां  
तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नुषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेहं मनुरभव  
५ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति सद्दद ५  
सर्वभवति तस्य ह नदेवाश्चनाभूत्याईशते । आत्माह्येषा ५सभवति  
अथयोन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद  
यथा पशुरेव ५ स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं  
भुज्ज्युरेवमेकैकः पुरुषोदेवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेवपशावादीयमानेऽप्रियं  
भवति किमु बहुषु तस्मादेषांतन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः॥१०॥

### भाष्यम्

ब्रह्म अपरम्, सर्वभावस्यसाध्यत्वोपपत्तेः, नहि परस्य ब्रह्मणः  
सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या, विज्ञान साध्यां च सर्वभावापत्तिमाह—  
'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति, तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्रआसीदित्यपरं  
ब्रह्मेहभवितुमर्हति ॥

मनुष्याधिकाराब्दा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात्, 'सर्वं भविष्यन्तो  
मनुष्यामन्यन्ते' इति हि मनुष्याः प्रकृताः, तेषां च अभ्युदय  
निःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम्, नपरस्यब्रह्मणो  
नाप्यपरस्यप्रजापतेः, अतोद्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितया  
अपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकाम

कर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते, दृष्टश्चलोके भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगः—यथा 'ओदनंपचति' इति, शास्त्रे च—'परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणाम्' इत्यादि, तथा इह—इतिकेचित्—ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मणः इति व्याचक्षते ॥

तत्र, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्तिलोके-परमार्थतः, योनिमित्तवशात्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृताचेत्सर्वभावापत्तिः, नित्याचेतिविरुद्धम् । अनित्यत्वेच कर्मफलतुल्यतेत्युक्तोदोषः । अविद्याकृता सर्वत्व-निवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे, ब्रह्मभाविपुरुष-कल्पना व्यर्थास्यात् । प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वोऽजन्तुर्ब्रह्मत्वान्नि-त्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतः, अविद्ययातुअब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाधारोपितम्—यथा शुक्तिकायारजतम्, व्याम्निवातलमलवत्वादि-तथेह ब्रह्मण्यधारोपितमविद्यया अब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया-निवर्त्यते—इतिमन्यसेयदि, तदायुक्तम्—यत्परमार्थतआसीत्परं ब्रह्म, ब्रह्मशब्दस्यमुख्यार्थभूतम् 'ब्रह्मवाइदमग्रआसीत्' इत्यस्मिन्वाक्ये-उच्यत इतिवक्तुम्, यथाभूतार्थवादित्वाद्देदस्य । नत्वियंकल्पना-युक्ता—ब्रह्मशब्दार्थविपरीतोब्रह्मभावीपुरुषो ब्रह्मेत्युच्यतइति, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनायाअन्याय्यत्वात्-महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसति अविद्याकृतव्याप्तेरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेतिचेत्, न,

तस्य ब्रह्मविद्यापोहानुपपत्तेः । न हि कचित्साक्षाद्वस्तु धर्मस्या-  
पोद्गी दृष्टाकर्त्री वा ब्रह्मविद्या, अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका  
दृश्यते तथा इहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां  
ब्रह्मविद्या, नतु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वा अर्हति  
ब्रह्मविद्या । तस्माद्व्यर्थैवश्रुतहान्यश्रुतकल्पना ॥

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेत्, न, ब्रह्माणि विद्याविधानात् ।  
न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षु-  
गोचरापन्नायाम्--इयं शुक्तिकानरजतम् इति तथा सदेवेदं सर्वम्  
ब्रह्मैवेदं सर्वम्, आत्मैवेदं सर्वम्, नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्म इति ब्रह्मण्येकत्व  
विज्ञानं न विधातव्यम्, ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम् ।  
न ब्रूमः--शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति,  
किं तर्हि न ब्रह्मस्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तम् अविद्याकर्तृ  
चेति--भवत्येवं नाविद्याकर्तृभ्रान्तं च ब्रह्म । किंतु नैव अब्रह्म  
अविद्यकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते--'नान्यो तोस्ति विज्ञाता'  
'नान्यदतोस्ति विज्ञातृ' तत्त्वमसि, आत्मान मेवावेत्, अहं ब्रह्मास्मि,  
अन्यो सावन्यो ह मस्मीति, न स वेद, इत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च  
समंसर्वेषु भूतेषु 'अहमात्मा गुडाकेश, शुनिचैव श्वपाके च' 'यस्तु-  
सर्वाणि भूतानि, 'यस्मिन् सर्वाणि भूतानि' इति च मंत्रवर्णात् । नन्वेवं  
शास्त्रोपदेशानर्थक्यामिति, बाढमेवम्, अवगते अस्त्वेवानर्थक्यम् ।



अवगमानर्थक्यमपीति चेत् न अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्वं इति चेत्, न, दृष्टविरोधात् दृश्यतेह्येकत्वं विज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्, नच दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते, नच दृष्टेऽनुपपन्ननाम, दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्, तत्राप्येषैव युक्तिः ॥

पुण्यो वैपुण्येन कर्मणा भवति, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते, मन्ताबोद्धाकर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । इत्येवमादि श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते, तद्विलक्षणश्च परः 'स एष नेति नेति' अशनायाद्यत्येतिय, आत्मा पहतपाप्मा विजरो विमृत्युः, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने, इत्यादिश्रुतिभ्यः कणादाक्षपादादि तर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते । संसारदुःखापनयार्थत्वं प्रवृत्तिदर्शनात् स्फुटमन्यत्वम्, ईश्वरात् संसारिणोऽवगम्यते अवाक्यनादरः, न मे पार्थास्ति इति श्रुतिस्मृतिभ्यः सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः तं विदित्वानलिप्यते ब्रह्मविदाप्नोति परम् । एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत् यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वा तमेव धीरो विज्ञाय प्रणवोधनुः शरो ह्यात्मा, ब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते इत्यादि कर्मकर्तृनिर्देशाच्च मुमुक्षोश्च गतिमार्गं विशेषदेशोपदेशात् असाति

भेदकस्यकुतोगतिः स्यात् । तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषा  
 नुपपत्तिः गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति भिन्नस्यतुपरस्मात् आत्मनः  
 सर्वमेतदुपपन्नम् कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च-भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी  
 स्यात् युक्तस्तंप्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशः  
 नेश्वरस्य आप्तकामत्वात् तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावीपुरुष उच्यते  
 इति चेत् न ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात्-संसारीचेद्ब्रह्मभावी  
 अब्रह्मसन् विदित्वात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत् तस्य  
 संसार्यात्माविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्पर ब्रह्मो-  
 पदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम् । तद्विज्ञानस्य कचित्पुरुषार्थसाधनेऽ  
 विनियोगात्संसारिण एव अहं ब्रह्मास्मीति-ब्रह्मत्वसंपादनार्थ  
 उपदेश इति चेत् अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेत्-अहं  
 ब्रह्मास्मीति निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम् न अय  
 मात्माब्रह्म, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' य आत्मा तत्सत्यं स आत्मा  
 ब्रह्मविदाप्नोति परम् इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति  
 सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् एकार्थत्वमेवेत्य  
 वगम्यते अन्यस्य वै अन्यत्र संपत् क्रियते नैकत्वे, 'इदं सर्वयदय  
 मात्मा' इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मन एकत्वं दर्शयति तस्मा  
 नात्मनो ब्रह्मत्व संपदुपपत्तिः । न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मोपदेश  
 स्यगम्यते 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' । 'अभयं हि जनकं प्राप्नोति' अभयं  
 हि वै ब्रह्मभवति, इति च तदापत्तिश्रवणात् संपत्तिश्चेत् तदा

पत्तिर्न स्यात् न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात् संपत्तेरपि तद्वा  
वापत्तिः स्यादिति चेन्न संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् । विज्ञानस्य च मिथ्या  
ज्ञाननिवर्तकत्वव्यातिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम । न च वचनं  
वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः ।  
स एष इह प्रविष्टः इत्यादि वाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम्  
तस्माद्ब्रूहेति न ब्रह्मभाविपुरुष कल्पना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च  
सैन्धवघनवदनन्तरमवाह्यमेकरसं ब्रह्म इति विज्ञानं सर्वस्यामुप-  
निषदि प्रतिपिपादयिषितार्थः काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणात्-अव-  
गम्यते इत्यनुशासनम् एतावदरेखत्वमृतत्वम् इति तथा सर्वशा-  
स्त्रोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञानं निश्चितार्थः तत्र यदिसंसारि ब्रह्म  
णोन्य आत्मानमेवावेत्-इति कल्प्येत इष्टार्थस्य बाधनं स्यात्  
तथाच शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमंजसं कल्पितं स्यात्  
व्यपदेशानुपपत्तेश्च यदि च 'आत्मान मेवावेत् इति संसारि कल्प्येत  
'ब्रह्मविद्या' इति व्यपदेशोन स्यात् आत्मानमेवावेदिति, संसारिण  
एव वेदत्वोपपत्तेः । 'आत्मा' इति वेत्तुरन्यदुच्यते इति चेन्न अहं-  
ब्रह्मास्मीति विशेषणात् अन्यश्चेद्वेद्यः स्यात् 'अयमसौ' इति वाविशे-  
ष्येत, न तु 'अहमस्मि' इति । 'अहमस्मि' इति विशेषणात् 'आत्मान  
मेवावेत्' इति च अवधारणात् निश्चितम् आत्मैव ब्रह्मेति अवग-  
म्यते तथा च सति उपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशः नान्यथा संसारि  
विद्या ह्यन्यथा स्यात् न च ब्रह्मत्वा ब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतः

तमःप्रकाशाविव भानोः विरुद्धत्वात् नचोभयनिमित्तत्वे  
ब्रह्मविद्येतिनिश्चितो व्यपदेशोयुक्तः तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या  
चक्ष्यात् नचवस्तुनोर्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविव-  
क्षायाम श्रोतुः संशयोहि तथा स्यात् निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थ  
साधनमिष्यते यस्यस्यादद्धा नविचिकित्सास्ति 'संशयात्मा विन-  
श्यति' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः  
परहितार्थिना ।

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनास्मदादिष्विव अपेशला, 'तदात्मान  
मेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति चेन्न शास्त्रोपालम्भात्, नह्यस्म  
त्कल्पनेयम् शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः नच ब्रह्मण  
इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः  
कार्यः । नचैतावत्येवाक्षमा युक्ताभवतः सर्वेहि नानात्वं ब्रह्मणि  
कल्पितमेव 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेहनानास्ति किंचन' 'यत्रहि द्वैत-  
मिव भवति' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः सर्वोहिलो  
कव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः सन् इत्यत्यल्पमिदमुच्यते  
इयमेवकल्पनापेशलेति ।

तस्मात्-यत्प्रविष्टंसष्ट ब्रह्म तद्ब्रह्म वैशब्दोऽवधारणार्थः इदं  
शरीरस्थं यद्गृह्यतेअग्रे प्राक् प्रतिकोधादपि, ब्रह्मैवासीत् सर्वत्रेदम्

किन्त्व प्रतिबोधात् अब्रह्मास्मि असर्वञ्च इत्यात्मन्यध्यारोपात्  
कर्ताहं क्रियावान्फलानाञ्च भोक्ता सुखी दुःखी संसारी इति च  
अध्या रोपयति परमार्थस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वञ्च । तत्कथं  
चिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितम् नासि संसारी इति आत्मान  
मेवावेत्स्वाभाविकम् अविद्याध्यारोपिताविशेषवर्जितामिति एव  
शब्दस्यार्थः ।

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविकः, यमात्मानं विदितवद्ब्रह्म ।  
ननु न स्मरस्यात्मानम् दर्शितो ह्यसौ यद्ब्रह्म प्रविश्य प्राणित्यपा-  
निति व्यानित्युदानिति समानितीति ननु असौ गौः असावश्च  
इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता न आत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि एवं  
तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । ननु अत्रापि  
दर्शनादिक्रिया कर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि नहि गमिरेवगन्तुः  
स्वरूपं छिदिर्वाछेत्तुः एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता  
विज्ञाते विज्ञाता स आत्मा इति । ननु अत्र को विशेषो द्रष्टरि  
यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदिवा घटस्य द्रष्टा सर्वथापि द्रष्टैव द्रष्टव्य एवतु  
भवान् विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टा इति । द्रष्टा तु यदि दृष्टेः यदिवा घटस्य द्रष्टा  
द्रष्टैव न विशेषोपपत्तेः अस्त्यत्र विशेषः 'यो दृष्टेर्द्रष्टासः दृष्टिश्चे  
द्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिम्, न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते  
द्रष्टा, तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या द्रित्यया भवितव्यम्, अनित्या चेद् द्रष्टुर्दृष्टिः

तत्रदृश्यादृष्टिः साकदाचिन्न दृश्येतापि यथा अनित्यया दृष्ट्या  
घटादि वस्तु, न चतद्रत् दृष्टेर्दृष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम् ।  
किंदे दृष्टी द्रष्टुः । नित्या अदृश्या अन्या अनित्या दृश्येति ।  
बाढम् । प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिः अन्धानन्धत्वदर्शनात्  
नित्यैवचेत् सर्वोऽनन्ध एव स्यात्, द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः । नहि  
द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इति श्रुतेः । अनुमानाच्च अन्ध  
स्यापि घटाद्याभासविषयास्वप्ने दृष्टि रूपलभ्यते, सातर्हि इतर  
दृष्टिनाशे न नश्यति, साद्रष्टुर्दृष्टिः, तथा अविपरिलुप्तयानित्यया  
दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिः समाख्यया इतरामनित्यां  
दृष्टिं स्वशान्तबुद्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन्  
दृष्टेर्दृष्टा भवति एवं चसति दृष्टिरेव स्वरूपमस्य अग्न्यौष्ण्य  
वत्, न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तः अन्यः चेतनः द्रष्टा ॥

तद्वत् आत्मानमेव नित्यदृष्ट्यपमथ्यारोपितानित्य  
दृष्ट्यादिवर्जितमेव अवेत् विदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धम्  
नविज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः । इति श्रुतेः विज्ञातुर्विज्ञानम्  
न एवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः, एवं दृष्टेर्दृष्टेति विज्ञायते एव  
अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च न चद्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते  
द्रष्टृविषयांदृष्टिमन्यामाकांक्षते, निवर्ततेहि द्रष्टृविषय  
दृष्ट्याकांक्षा तदसंभवादेव नराविज्ञात् विषये आकांक्षा

कस्यचिदुपजायते, नच दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते  
यतस्तामाकांक्षेत, नच स्वरूपविषयाकांक्षास्वस्यैव, तस्मात्  
अज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेव आत्मानं मेवावेदित्युक्तम् नात्मनो  
विषयीकरणम् ।

तत्कथमवेदित्याह—अहं दृष्टेर्द्रष्टा आत्मः ब्रह्मास्मि भवामीति ।  
ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरात्मा अशनायाद्यतीतो  
नेतिनेत्यस्थूलमनष्वित्येवमादिलक्षणम् तदेवाहमस्मि नान्यः  
संसारी यथाभवानाहेति । तस्मात् एवं विज्ञानात् तद्ब्रह्म सर्वमभवत्  
अब्रह्माध्यारोपणापगमात् तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्व  
मभवत् तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते । यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं  
भविष्याम इति । यत्पृष्टम् किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभ-  
वदिति तन्निर्णीतम् ब्रह्म वाइदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा  
स्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ तत् तत्र योयो देवानां प्रत्यु-  
बुध्यतप्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना, सएव प्रतिबुद्ध-  
आत्मा तत् ब्रह्म अभवत्, तथा ऋषीणाम् तथा मनुष्याणां चमध्ये ।  
देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्युच्यते । पुरः  
पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचामः अतः  
शरीराद्युपाधिजित्तल्लोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते,  
परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत् प्राक्प्रतिबोधात् देवादि

शरीरेषु अन्यथैव विभाव्यमानम् तदात्मानमेवावेत् तथैवचसर्वमभवत्

अरया ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रष्टिमे मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः । कथम् तद्ब्रह्म एतत् आत्मानमेव अहमस्मीति पश्यन् एतस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनात् ऋषिर्वाग्दे वाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान् किल, स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शने ऽवस्थितः एतान्मन्त्रान्ददर्श-अहंमनुरभवंसूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते अहं मनुरभवं सूर्यं श्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति पश्यन्सर्वात्मभावंफलं प्रतिपेदे इत्यस्मात्प्रयोगात् ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुञ्जानरतृष्यति इति यद्वत्, सेयं ब्रह्मविद्याया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयात् नेदानीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणां, अल्पवीर्यत्वात्-इति स्यात्कस्यचिद्बुद्धिः, तद्व्युत्थापनायाह-तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गम्, एतर्हि एतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चित् व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेव एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति-अपोह्य उपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान् विशेषान् संसारधर्मानागन्धितमनन्तरमवाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति । सः अविद्याकृता सर्वत्वनिवृत्ते ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति । नहि महावीर्येषु



वामदेवादिषु हीनवार्थ्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषः तद्विज्ञानस्य वास्ति । वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्म विद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह-तस्यह ब्रह्म विज्ञातुर्थथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याः, चनअपि अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य, नेशते न पर्याप्ताः किमुतान्ये ।

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति काशङ्का-  
उच्यते-देवादीन्प्रति ऋणवत्वान्मर्त्यानाम् ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो  
यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः, इतिहि जायमानमेव ऋणवन्तं  
पुरुषं दर्शयति श्रुतिः पशुनिदर्शनाच्च, अथो अयंवा, इत्यादि  
लोकश्रुतेश्च आत्मनो वृत्ति परिपिपालयिषया अधमर्णानिव  
देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रति अभृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्यु  
रिति न्याय्यैवैषा शंका । स्वपशून् स्वशरीराणीव च रक्षन्ति  
देवाः, महत्तरां हि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां  
बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्म-  
नुष्या विद्युः, इति हि वक्ष्याति, यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टि  
मिच्छेदेवं हैवं विदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति, इतिच ब्रह्म वित्वे  
पारार्थ्यं निवृत्तेः न स्वलोकत्वंपशुत्वं चेत्यभिप्रायो अप्रियारिष्टि  
वचनाभ्यामवगम्यते तस्माद्विदे ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति  
कुर्युरेवविघ्नं देवाः । प्रभाववन्तश्च हिते ॥

ननु एवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तेषु देवानां विघ्नकरणं पेयपान  
समम्, हन्त तर्ह्यविसृज्योऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु, तथा  
ईश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम्, तथा कालकर्ममन्त्रौ  
षधितपसाम्, एषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च  
प्रसिद्धम्, अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने । न सर्वपदार्थानां  
नियतनिमित्तोपादानात् जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च, स्वभावपक्षे च  
तदुभयानुपपत्तेः, सुखदुःखादिफलनिमित्तकर्मैत्येतस्मिन्पक्षे  
स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते, देवेश्वरकालास्तावन्न  
कर्मफलविपर्ययासकर्तारः कर्मणां कांक्षितकारकत्वात्—कर्महि  
शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं  
प्रतिलभते, लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम्, क्रियायाहि  
कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात् तस्मात् क्रियानु  
गुणाहि देवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस-  
ृज्यः । कर्मणामपि एषां वशानुगतत्वं क्वचित्, स्वसामर्थ्यस्या  
प्रणोद्यत्वात् । कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधान  
भावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य कर्मैव  
कारकं नान्यत्फलप्राप्तौ इति केचित्, दैवमेवेत्यपरे, काल इत्येके,  
द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्, सर्व एतेसंहता एवेत्यपरे । तत्र  
कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः—पुण्यो वै पुण्येन  
कर्मणा भवति पापः पापेन, इत्यादयः । यद्यपि एषां स्वविषये

कस्याचित्प्राप्तान्योद्भवः इतरेषां तत्कालीन प्राधान्यशक्तिस्तम्भः  
तथापि न कर्मणः फलप्राप्तिप्रति अनैकान्तिकत्वम्, शास्त्रन्याय  
निर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ॥

न, अविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य—यदुक्तं ब्रह्मप्राप्ति  
फलं प्रतिदेवाविघ्नंकुर्युरिति, तत्र न देवानां विघ्नकरणेसामर्थ्यम्,  
कस्मात्—विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य, कथम्—यथा  
लोके द्रष्टुश्चक्षुषालोकेनसंयोगोयत्कालः, तत्कालग्वरूपा-  
भिव्यक्तिः, एवमात्मविषयंविज्ञानंयत्कालम्, तत्कालएवतद्विषया  
ज्ञानतिरोभावःस्यात्, अतोब्रह्मविद्यायां सत्यां अविद्याकार्या-  
नुपपत्तेः, प्रदीपइवतमः कार्यस्य, केनकस्यविघ्नंकुर्युर्देवाः—यत्र  
आत्मत्वमेवदेवानां ब्रह्मविदः । तदेतदाह आत्मास्वरूपंध्येयं  
ब्रह्मविद्यादौर्देवेयंब्रह्म, हि यस्मात्, एषां देवानाम्, स ब्रह्मवित्,  
भवति ब्रह्मविद्यासमकालमेव—अविद्यामात्रव्यवधानापगमात्,  
शुक्तिकायाइवरजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतोनात्मनः  
प्रतिकूलत्वेदेवानां प्रयत्नः संभवति । यस्यहिअनात्मभूतंफलं  
देशकालनिमित्तान्तरितम्, तत्रानात्मविषयेसफलः प्रयत्नोविघ्ना-  
चरणायदेवानाम्, नत्विह विद्यासमकालआत्मभूते देशकाल-  
निमित्तानन्तरिते, अवसरानुपपत्तेः ।

एवंतर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्यभावात् विपरीतप्रत्ययतत्कार्य-  
येन्द्रक्षन्तत् अन्त्य एव आत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तकः, नतु  
पूर्व इति, न प्रथमेनानैकान्तिकत्वात्—यदिहिप्रथमआत्मविषयः  
प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथा अन्त्योपि तुल्यविषयत्वात् ।  
एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तकः नविच्छिन्नइति, न जीवनादौ  
सतिसंतत्यनुपपत्तेः—नहि जीवनादिहेतुकेप्रत्यये सति विद्याप्रत्यय  
संततिरुपपद्यते, विरोधात् अथजीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैव  
आमरणान्तात् विद्यासंततिरितिचेन्न प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणात्  
शास्त्रार्थानवधारणदोषात्—इयतां प्रत्ययानांसंततिरविद्याया  
निवर्तिकेत्यनवधारणात् शास्त्रार्थोनावधियेत, तच्चाणिष्टम् । संतति  
मात्रत्वेऽवधारितएवेति चेत् न आद्यन्तयोरविशेषात्—प्रथमा  
विद्याप्रत्ययसन्ततिः मरणकालान्तावेति विशेषाभावात्, आद्य-  
न्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौदोषौ प्रसज्येयाताम्, एवं तर्हि अनि-  
वर्तक एवेतिचेन्न तस्मात्तत्सर्वमभवत् इति श्रुतेः, भिद्यतेहृदय-  
ग्रन्थिः, तत्रकोमोहः, इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

अर्थवाद इति चेन्न सर्वशास्त्रोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात्  
एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशास्त्रोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमिता  
त्मविषयत्वात् अस्त्येवेतिचेन्न उक्तपरिहारत्वात्—अविद्या  
शोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः ।

तस्मात् आद्यः अन्त्यः संततः असंततश्चेत्यचोद्यमेतत्, अविद्यादि  
दोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः—यएव अविद्यादिदोषनिवृत्ति-  
फलकृत्प्रत्ययः आद्यः अन्त्यः संततः असंततो वा, सएव विद्ये  
त्यभ्युपगमात् न चोद्यस्यावतारगन्धोप्यस्ति यत्तूक्तं विपरीत  
प्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति, न तच्छेषस्थितिहेतुत्वात्—येन  
कर्मणा शरीरमारब्धंतत्, विपरीत प्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तरयतथा  
भूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति, यावत्  
शरीरपातः तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रोगादि  
दोषञ्च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव—मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् तद्धेतु  
कस्य कर्मणः । तेन न तस्य निवार्तिका विद्या, अविरोधात्, किं  
तर्हिस्वाश्रयादेवस्वात्मविरोधि अविद्याकार्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणाद्वि  
अनागतत्वात्, अतीतंहि इतरत् । किं च नच विपरीतप्रत्ययो  
विद्यावत् उत्पद्यते निर्विषयत्वात्—अनवधृतविषयविशेषस्वरूपंहि  
सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते,  
यथाशुक्तिकायां रजतमिदम्, सच विषय विशेषावधारणवतो  
अशेषविपरीतप्रत्ययाशयस्योपमर्दितत्वात् न पूर्ववत्संभवति,  
शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् । क्वचित्तु विद्यायाः  
पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजानितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययाव  
भासाः स्मृतयोजायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिम् अकस्मात्  
कुर्वन्ति—यथा विज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्विग्विपर्ययविभ्रमः ।

सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत् पूर्ववा द्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते, सम्यग्  
ज्ञानेऽप्यविसम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात्, सर्वं  
च प्रमाणमप्रमाणं संपद्येत, प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषेऽनुपपत्तेः ।  
एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परि-  
हृतम् । ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् उर्ध्वतत्काल जन्मान्तरसंचितानां च कर्मणा  
मप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्चुत्तरेऽपि  
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, तस्य तावदेव चिरम्, सर्वेषां पाप्मानः प्रदूयन्ते,  
तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन, एतमुहैवैतेन तरतः, नैनं  
कृताकृते तपतः, एतद्ब्रह्म वा वनतपति, न बिभेति कुतश्च-  
इत्यादि श्रुतिभ्यः, 'ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि भस्मसात्' कुरुते इत्यादि  
स्मृतिभ्यश्च ॥

यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति, तन्न अविद्यावद्विषयत्वात्—अ-  
विद्यावान् हि ऋणी, तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः, यत्र वा अन्यदिवस्या  
तत्रान्योऽन्यत्पश्येत, इति हि वक्ष्यति—अनन्यत् सद्ब्रह्म आत्मा  
ख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिवस्यात् तिमिरात्तद्वितीयं  
चन्द्रवत् तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्शनादिकर्म  
तत्कृतं फलं च दर्शयति, तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना, यत्र  
पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणम्, तत्केन  
कंपश्येत इति कर्मासंभवं दर्शयति, तस्मादविद्यावद्विषय

एव ऋणित्वम्, कर्मसंभवात्, नेतरत्र । एतच्चोतरत्र व्याचिख्या  
सिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः ॥

तद्यथेहैवतावत्-अथ यः कश्चिदब्रह्मवित्, अन्यामात्मनो  
व्यतिरिक्तां कांचिद्देवताम्, उपास्ते स्तुतिनमस्कारयाग  
बल्युपहारप्रणिधानध्यानादिना उप आस्ते तस्या गुणभाव  
मुपगम्य आस्ते-अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथक्, अन्योऽहमस्म्य  
धिकृतः, मया अस्मै ऋणित्वात्तेर्त्तव्यम्-इत्येवं प्रत्ययः  
सन्नुपास्ते, न स इत्थं प्रत्ययः वेद विजानाति तत्त्वम् । न स  
केवलमेवंभूतः अविद्वान् अविद्या दोषवान् एव, किंतिर्हि, यथा  
पशुः गवादिः वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते, एवं सः  
इज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्यत्वात्, एकैकैर्देवादीनाम्  
अतः पशुरिव सर्वार्थेषुकर्मस्वधिकृत इत्यर्थः । एतस्यहि  
अविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्या  
सहितस्य केवलस्यच शास्त्रादिस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त  
उत्कर्षः, शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्य-  
त्वादिक एवस्थावरान्तोऽपकर्षः यथा चैतत् तथा, अथत्रयो  
वावलोकाः, इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्ननैवाध्यायशेषेण । विद्या  
याञ्च कार्यं सर्वात्मभावापात्तिरित्येतत् संक्षेपतो दर्शितम् ।

सर्वाहि इयमुपनिषत् विद्या विद्याविभागप्रदर्शनैवोपक्षीणा ।  
यथाच एषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ॥

यस्मादेवम्, तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रतिदेवा ईशत एव  
विघ्नं कर्तुम् अनुग्रहं च इत्येतद्दर्शयति—यथाह वै लोके, बहवो  
गोऽश्वादयः पशवः मनुष्यं स्वामिनभात्मनः अधिष्टातारं  
भुज्युः पालयेयुः, एवं बहुपशुस्थानीयः एकैकः अविद्वान् पुरुषः  
देवान्—देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थम्—भुनक्ति पालयति,  
इमे इन्द्रादयः अन्ये मत्तो ममेशितारः मृत्य इवाहमेषां रतुति  
नमस्कारेज्यादेना आराधनं कृत्वा अभ्युदयं निः श्रेयसंच  
तत्प्रप्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः । तत्रलोके बहुपशुमतो  
यथा एकस्मिन्नेष्टेष्टाद्युद्यमाने व्याघ्रादिना अपात्रि  
यमाणे महदप्रियं भवति, तथा बहुपशुस्थानीयएकस्मिन्  
पुरुषे पशुभावात् व्युत्तिष्ठति, अप्रियं भवतीति—किंचित्रम्—देवा  
नाम् बहुपश्वपहरणइव कुटुम्बिनः । तस्मादेषांतन्न प्रियम्, किंतत्  
यदेतन्नात्मतत्त्वं कथंचन मनुष्या विद्युः विजानीयुः । तथा  
च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य । क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय  
देवलोकःसमावृतः । नचैतदिष्टं देवानां मर्त्ये रूपारवर्तन इति,  
अतोदेवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यः, ब्रह्मविद्वानाः प्रमादंकीर्षन्ति  
अस्मदपभोग्यत्वान्माव्युत्तिष्ठेयुरिति । यंतुमुमोचयिषन्ति, तं



श्रद्धादिभिर्योक्ष्यान्ति, विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवा-  
राधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणयोऽप्रमादी स्यात् विद्याप्राप्तिं  
प्रति विद्यांप्रतीतिवा का कैतत्प्रदर्शितं भवतिदेवाप्रियवाक्येन॥

सूत्रितः शास्त्रार्थः 'आत्मेत्येवोपासीत' इति तस्य च व्याचि-  
ख्यासितस्य सार्थवादेन, तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया, इत्यादिना  
सम्बन्धप्रयोजने अभिहिते, अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारण-  
त्वमुक्तम् अथयोऽन्यां देवतामुपास्ते इत्यादिना, तत्र अविद्वान्  
ऋषी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तम् । किं-  
पुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तम् । वर्णा आश्रमाश्च, तत्रके  
वर्णा इत्यत इदमारभ्यते यन्निमित्तसंवद्धेषुकर्मसु अयं परतन्त्र  
एवाधिकृतः संसरति । एतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनाय अग्निसर्गा  
नन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः, अमेस्तुसर्गःप्रजापतेः सृष्टि-  
परिपूरणाय प्रदर्शितः । अयं च इन्द्रादिसर्गः तत्रैव द्रष्टव्यः,  
तच्छेषत्वात् इहतु स एवाभिधीयते अविदुषः कर्माधिकारहेतु  
प्रदर्शनाय ॥

बृहदारण्यके द्वितीयाध्याये प्रथम ब्राह्मणे

विंशतितमो मन्त्रः

स यथोर्णनाभिस्तन् नोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्रा विस्फुलिक्का  
भ्युच्चरन्त्येवमेवास्मान्त्वनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः

सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्य-  
स्य सत्यमिति प्राणवैसत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

### भाष्यम् ।

तत्र दृष्टान्तः—स यथा लोके उर्णनाभिः लूताकीट एक एव  
प्रसिद्धः सन् स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुना उच्चरेत् उद्गच्छेत्,  
न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्, यथा च  
एकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पाः विस्फुलिङ्गाः द्रुम्यः  
अग्न्यवयवाः व्युच्चरन्ति विविधं नाना वा उच्चरन्ति—यथा इमौ  
दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः, प्राक् प्रवृत्तेश्च  
स्वभावत एकत्वम्—एवमेव अस्मात् आत्मनो विज्ञानमयस्य  
प्राक् प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वम्—एवमेव अस्मात् आत्मनो  
विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधात् यतस्वरूपं तस्मादित्यर्थः, सर्वे  
प्राणा वागादयः, सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि,  
सर्वेदेवाः प्राणलोकाधिष्ठातारः अग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि  
ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानि प्राणिजातानि, सर्व एत आत्मान  
इत्यस्मिन्पाठे उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान  
इत्यर्थः, व्युच्चरन्ति । यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदम्  
अग्निविस्फुलिङ्गवत् व्युच्चरत्यनिशम्, यस्मिन्नेवच प्रलीयते

जलबुद्बुदवत्, यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले, तस्य अस्य आत्मनो ब्रह्मणः, उपनिषत्-उपसमीपं निगमयति इति अभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते-शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषो ऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम, कासावुपनिषदित्याह-सत्यस्यसत्यामिति । सा हि सर्वत्रचोपनिषत् अलौकिकार्थत्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे-प्राणवै सत्यं तेषामेषसत्यामिति । एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानाय उत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति ॥

भवतु तावत् उपनिषद्व्याख्यानाय उत्तरे ब्राह्मणद्वयम् तस्योपनिषदित्युक्तम्, तत्र न जानीमः-किंप्रकृतस्य आत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इयमुपनिषत्, आहोस्वित् संसारिणः कस्यचित्, किंचातः । यदि संसारिणः तदा संसार्येव विज्ञेयः, तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः, स एव ब्रह्मशब्दवाच्यः तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति, अथ संसारिणः, तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या, तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः, सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति, किन्तु अस्मिन्पक्षे, आत्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि-इति परब्रह्मे कत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्, संसारिणश्च अन्यस्याभावे उपदेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानम् अनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम् । अतो यथाशक्ति ब्रह्म

विद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्मविजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय  
विचारयिष्यामः ॥

नतावत् असंसारी परः—पाणिपेषणप्रतिबोधितात्  
शब्दादिभुजः अवस्थान्तरविशिष्टात्—उत्पत्तिश्रुतेः, नप्रशासित्वा  
अशनायादिवर्जितः परो विद्यते, कस्मान् यस्मात् 'ब्रह्मज्ञपयिष्यामि'  
इतिप्रतिज्ञाय, सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा, तंशब्दादि भोक्तृ-  
त्वविशिष्टं दर्शयित्वा, तस्यैवस्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्था  
न्तरमुन्नीय, तस्मादेव आत्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टात्  
अग्निविस्फुलिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्याम् उत्पत्तिं दर्शयति  
श्रुतिः—'एवमेवास्मात्' इत्यादिना, नचान्यो जगदुत्पात्तिकारण  
मन्तराले श्रुतोऽस्ति, विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् । समान  
प्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौपीतकिनाम् आदित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य,  
स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै  
वेदितव्यः' इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति,  
नार्थान्तरस्य । तथाच, 'आत्मनस्तुकामाय सर्वं प्रियंभवति,  
इत्युत्कृत्वा, य एव आत्माप्रियः प्रसिद्धः तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्य  
मन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति, तथा च विद्योपन्यासकाले,  
आत्मेत्येवोपासीत, 'तदेतत्प्रेयः' पुत्रात्प्रेयो वित्तात्, तदात्मानमेवा  
वेदहं ब्रह्मास्मि,—इत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात् पराभावे ।

वक्ष्यति च-‘आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः, इति सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यते-अहमिति, न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत् प्रदर्श्यते असौ ब्रह्मेति । तथा कौषीतकिनामेव, नवाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्, इत्यादिना वागादिकरणैर्व्यावृत्तस्य कर्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत्-अथापिस्यात्, योजागरिते शब्दादिभुक् विज्ञानमयः, स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरंगतः असंसारिणः प्रशामिता अन्यः स्यादिति चेन्न अदृष्टत्वात् । न ह्येवं धर्मकः पदार्थो दृष्टः अन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हिलोके गौः तिष्ठन् गच्छन् वा गौर्भवति, शयानस्तु अश्वादिजात्यन्तरमिति, न्यायाच्च, यद्धर्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति, स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति, स चेत् तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति, सर्वः प्रमाणव्यवहारो लुप्येत । तथा च न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयः असंसारिणः अभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति । संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावात् अयुक्तमिति चेत् । यत् महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता, शब्दादिभुक्संसार्येव अवस्थान्तरविशिष्टोजगत इह कर्तेति-तदसत्, यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः । स कथं अस्मदादिः संसारी मनसापि चिन्तायितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टजगत

निर्मिनुयात् अतोऽयुक्तमिति चेत्—नशास्त्रात्, शास्त्रं संसारिणः, एवमेवास्मादात्मनः, इतिजगदुत्पत्त्यादि दर्शयति, तस्मात् सर्वं श्रद्धेयमिति स्यादयम् एकः पक्षः ॥

‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्,’ ‘योऽशनायापिपासे अत्योति,’ असङ्गो न हि सज्जते, एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने, यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्—अन्तर्यामिप्रभृतः, स यस्तान् पुरुषान् निरुह्यात्यक्रामत्, स वा एष महानजआत्मा, एषेतुर्विधरणः, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, य आत्मापहतपाप्माविजरो विमृत्युः, तत्तेजोऽसृजत, आत्मावा इदमेक एवाग्रआसीत् । न लिप्यते लोकदुःखनवाह्यः इत्यादि श्रुतिशतेभ्यः—स्मृतेश्च, अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते, इति परोस्ति असंसारी श्रुतिस्मृति न्यायेभ्यश्च, सचकारणं जगतः । ननु एवमेवास्मादात्मनः, इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् न, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, इति परस्य प्रकृतत्वात्, अस्मादात्मनः, इति युक्तः परस्यैव परामर्शः । केष तदा भूत्, इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेन आकाशशब्दवाच्यः परआत्मा उक्तः य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते इति, स तासोभ्य तदा संपन्नो भवति, अहरहर्गच्छन्त्य गतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति, प्राज्ञेनात्मना संपारिष्वक्तः परआत्मानि संप्रतिष्ठते, इत्यादि श्रुतिभ्यः आकाशशब्दः परआत्मेति निश्चीयते, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः इति प्रस्तुत्य तास्मिन्नेव

आत्मशब्दप्रयोगाच्च, प्रकृत एव परआत्मा । तस्मात् युक्तम् ।  
 एवमेवास्मादात्मनः, इतिपरमात्मन एव सृष्टिरिति, संसारिणः  
 सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावंच अवोचाम । अत्रच  
 आस्मेत्येवोपासीत, आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि—इति ब्रह्मविद्या  
 प्रस्तुता, ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति, ब्रह्मतेज्रवाणि, इतिब्रह्म  
 विज्ञपयिष्यामि इतिप्रारब्धम् । तत्र इदानीम् असंसारि ब्रह्मजगतः  
 कारणम् अशनायाद्यतीतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्, तद्वि-  
 परीतश्च संसारी, तस्मात् अहं ब्रह्मास्मीतिन गृह्णीयात् । परंहि  
 देवमीशानं निकृष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन् कथंन दोषभाक्स्यात्,  
 तस्मात् न अहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् । तस्मात्पुष्पोदकाजलिस्तुति  
 नमस्कारवत्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभि आरिराधयिषेत,  
 आराधनेन विदित्वा सर्वेशितृ ब्रह्मभवति, नपुनरसंसारिब्रह्म  
 संसार्यात्मत्वेन चिन्तयेत्—अग्निमिवशीतत्वेन आकाशमिव  
 मूर्तिमत्त्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादोभविष्यति ।  
 सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्च एवमविरोधः स्यात् ॥

न मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यः तस्यैव प्रवेशश्रवणात् । ' पुरश्चक्रे '  
 इति प्रकृत्य, पुरः पुरुष आविशत्, इति, रूपं रूपं प्रतिरूपो  
 बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । सर्वाणि रूपाणि विचित्य  
 धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते, इति सर्वशाखासु सहस्रशो

मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति । तथा ब्राह्मणवादाः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' । स एतमेव सीमानं विदौर्येतया द्वारा प्रापद्यत्, सेयं देवता-इमा-स्तिस्रो देवता अनेन जीवेन आत्मानुप्रविश्य, एष सर्वेषु भूतेषु गृढोत्मा न प्रकाशते, इत्याद्याः । सर्वं श्रुतिषु च ब्रह्मणि आत्मशब्दप्रयोगात् आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात्, एष सर्व भूतान्तरात्मा, इति च श्रुतिः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात्, एकमेवाद्वितीयम्, ब्रह्मैवेदम् । आत्मैवेदम्, इत्यादिश्रुतिभ्यः युक्तमेव अहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ॥

यदा एवं स्थितः शास्त्रार्थः, तदा परमात्मनः संसारित्वम्, तथा च सतिशास्त्रानर्थक्यम् असंसारित्वे च उपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्राप्तः, यदि तावत् परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्कजनितदुःखानि अनुभवतीति, स्पष्टं परस्य संसारित्वम्, प्राप्तम् तथा च परस्य असंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् स्मृतयश्च, सर्वेचन्यायाः, अथ कथंचित् प्राणशरीरसम्बन्धजैर्दुःस्वेन सम्बध्यते इति शक्यं प्रतिपादयितुम् । परमात्मनःसाध्यपरिहार्याभावात् उपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम् । अत्रकेचित्परिहारमाचक्षते-परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेनरूपेण । किंतर्हि विकारभाव



मापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे । सच विज्ञानात्मा परस्मात्  
अन्यः अनन्यश्च, येनान्यः तेन संसारित्वसम्बन्धी । येन  
अनन्यः तेन अहं ब्रह्मेत्यवधारणार्हः । एवं सर्वमविरुद्धं  
भविष्यतीति ॥

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एतागतयः—पृथिवी द्रव्यवत्  
अनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः । एकदेश  
विपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत् । पूर्वसंस्थानावस्थस्य  
वापरस्य एकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत् । सर्व एव वा परः  
परिणमेत् क्षीरादिवत् । तत्र समानजातीयानेकद्रव्य  
वसमूहस्य काश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा ।  
तदा समानजातीयत्वात् एकत्वमुपचरितमेव नतु परमा-  
र्थतः, तथाच सति सिद्धान्तविरोधः । अथ नित्यायुतसिद्धा  
वयवानुगतः अवयवी परमात्मा, तस्य तदवस्थस्य एकदेशो  
विज्ञानात्मा संसारी—तदापि सर्वावयवानुगतत्वात् अवयविन  
एव अवयवगतो दोषो गुणो वेति, विज्ञानात्मनः संसारित्व  
दोषेण पर एव आत्मा सम्बध्यत इति, इयमप्यनिष्ठा कल्पना ।  
क्षीरवत् सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः, स च  
अनिष्टः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् । दिव्यो ह्यमूर्तः  
पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः,

सवा एष महानज आत्माजरोऽमरो-ऽमृतः, 'न जायते म्रियते  
वा कदाचित् ' अव्यक्तोयम् ' इत्यादिश्रुतिस्मृत्याऽपि विज्ञा-  
एतेसर्वेषाः । अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः  
कर्मफलदेशसंसरणानुपपत्तिः, परस्य वा संसारित्वम्-इत्युक्तम् ।  
परस्यैकदेशः अक्षिप्तस्फुटितः स्फुटितः विज्ञानात्मासंसरतीति  
चेत्-तथापिपरस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिः । तत्संसरणे च पर-  
मात्मनःप्रदेशान्तरावयवव्यूहेच्छिद्रताप्राप्तिः, अव्यवस्थाविरोधश्च  
आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणेपरमात्मशून्यप्रदेशा-  
भावात् अवयवान्तरनोदनब्रह्मनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो  
दुःखित्वप्राप्तिः । अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्नदोष इति चेन्न  
श्रुतेर्ज्ञापकत्वात्-न शास्त्रं पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तः, किं तर्हि यथा  
भूतानाम् अज्ञातानां ज्ञापने, किंचातः, शृणु, अतायवति,  
यथाभूतामूर्तामूर्तादिपदार्थधर्मालोके प्रसिद्धाः, तद्दृष्टान्तोपादानेन  
तदविरोधेववस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तु  
विरोधज्ञापनायलौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते । उपायमानेऽपि  
दृष्टान्तः अनर्थकः स्यात्, दार्ष्टान्तिकासंगतेः, नहि अग्निः शीतः  
आदित्योनतपति इति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम् ।  
प्रमाणान्तरेण अन्यथाधिगतत्वाद्ब्रह्मस्तुनः, न च प्रमाणं प्रमाणान्त-  
रेण विरुध्यते, प्रमाणान्तरेण विरुध्यते प्रमाणान्तरं ज्ञापयति,  
न च लौकिकवस्तुपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेण आगमेन शक्यमज्ञातं

वस्त्वन्तरम् अवगमयितुम्, तस्मात् प्रसिद्धन्यायमनुसरता नशक्या  
 परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम् ।  
 'क्षुद्राविस्फुलिङ्गाः, ममैवांशः, इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न,  
 एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् अमेहि विस्फुलिङ्गः अभिरेव इत्येकत्व-  
 प्रत्ययार्हो दृष्टोलोके, तथा च अंशः अंशिना एकत्वप्रत्ययार्हः,  
 तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः  
 परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः । उपक्रमोपसंहाराभ्यांच-सर्वासु हि  
 उपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय, दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो  
 विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य, पुनरेकत्वमुपसंहरति, तद्यथा  
 इहैव तावत्, इदं सर्वं यदयमात्मा, इति प्रतिज्ञाय, उत्पत्तिस्थिति  
 लयहेतुदृष्टान्तैः विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून् प्रतिपाद्य,  
 'अनन्तरमवाह्यम्, 'अयमात्मा ब्रह्म, इत्युपसंहरिष्यति, तस्मात्  
 उपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते-परमात्मैकत्वप्रत्ययद्राढिमे  
 उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति, अन्यथा वाक्य-  
 भेदप्रसङ्गाच्च-सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मना एकत्वप्र-  
 त्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम्, ताद्विध्येक  
 वाक्ययोगे च संभवति उत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां  
 न प्रमाणमस्ति, फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् तस्मादुत्पत्त्यादि  
 श्रुतय आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः ॥

अत्र च सम्प्रदायविद आख्यायिकां सम्प्रचक्षते-कश्चित्किल राजपुत्रः जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धः व्याधगृहे संवर्धितः स अमुष्य वंश्यतामजानन् व्याधजातिप्रत्ययः व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजास्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते, यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिकः राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन् अमुष्य पुत्रतां बोधयति-न त्वं व्याधः, अमुष्यराज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रविष्टः, इति-स एवं बोधितःत्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्मणि पितृपैतामहीम् आत्मनः पदवीमनुवर्तते-राजाहमस्मीति । तथा किल अयं परस्मात् अमिविस्फुलिङ्गादिवत् तज्जातिरेवविभक्तः इह देहेन्द्रियादिगहनेप्रविष्टः असंसारीसन् देहेन्द्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते-—देहेन्द्रियसंघातोस्मीतिकृशः स्थूलः सुखी दुःखीति-परमात्मतामजानन्नात्मनः, नत्वम् एतदात्मकः परमेव ब्रह्मासि असंसारी-इति प्रतिबोधित आचार्येण, हित्वा एवणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीतिप्रतिपद्यते अत्रराजपुत्रस्य राजप्रत्ययवत् ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति-विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणोभ्रष्ट इत्युक्ते विस्फुलिङ्गस्य प्रागभेदशत अग्न्येकत्वदर्शनात् । तस्मात् एकत्वप्रत्ययदाढ्याय सुवर्णमणिलोहामि विस्फुलिङ्गदृष्टान्ताः न उत्पत्यादिभेदप्रतिपादनपराः । सैन्धवघनवत् प्रज्ञप्त्येकरसनैरन्तर्यावधारणात् एकधैवानुद्रष्टव्यम्, इति च-यदि च ब्रह्मणः चित्रपटवत् वृक्षसमुद्रादिवच्च, उत्पत्याद्यनेक-

धर्मविचित्रताविज्ञेयप्राहयिषिता 'एकरसं सैन्धवघनवदनन्तर-  
मवात्थम्-इति नोपसमहरिष्यत्, एकधैवानुदृष्टव्यम्, इति च  
न प्रायोक्ष्यत्-‘य इह नानेवपश्यति, इति निन्दावचनं च, तस्मात्  
एकरूपैकत्वप्रत्ययदाढ्यायैव सर्ववेदान्तेषु उत्पत्तिस्थितिलयादि-  
कल्पना, न तत्प्रत्ययकरणाय, ॥

न च निरवयवस्य परमात्मनः असंसारिणः संसार्येकदेश  
कल्पना न्याय्या । स्वतोऽदेशत्वात् परमात्मनः । अदेशस्य  
परस्य एकदेशसंसारित्वकल्पनायां परएव संसारीति कल्पितं भवेत् ।  
अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य, घटकरकाद्याकाशवत् ।  
न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संन्यवहारभागिति  
बुद्धिरुत्पद्यते । अविवेकिनां विवेकिनां च उपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति  
चेन्न अविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात् विवेकिनां च संन्यवहार  
मात्रालम्बनार्थत्वात्-यथा कृष्णो रक्तश्च आकाश इति विवेकिना  
मपि कदाचित् कृष्णता रक्तता च आकाशस्य संन्यवहारमात्रा-  
लम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यते इति, न परमार्थतः कृष्णो रक्तो वा आकाशो  
भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणः  
अंशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्या । सर्वकल्पना  
पनयनार्थसारपरत्वात् सर्वोपनिषदाम् । अतो हित्वा सर्वकल्पनाम्  
आकाशस्येव निर्विशेषताप्रतिपत्तव्या-‘आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः’

नलिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः, इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । न आत्मानं  
ब्रह्मविलक्षणकल्पयेत् उष्णात्मकइवाग्नौ शीतैकदेशम्, प्रकाशात्म-  
केवा सवितरितमएकदेशः सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्  
सर्वोपनिषदाम् । तस्मात् नामरूपोपाधिनिमित्ता एव आत्मानि  
असंसारधर्मिणि सर्वेव्यवहाराः । ( रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव )  
'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते,  
इत्येवमादिमन्त्रवर्णेभ्यः-नस्वतआत्मनः संसारित्वम् अलक्तकायु-  
पाधिसंयोगजद्विषयश्रुतिश्रुतिकादिबुद्धिवत् भ्रान्तमेव न परमार्थतः  
'ध्यायतीव लेलायतीव, न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्, न कर्मणा  
लिप्यते पापकेन, समं सर्वेषुभूतेषु तिष्ठन्तः शुनिचैव श्वपाके च  
इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारितैव । अतएक-  
देशोविकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मा अन्योवेति विकल्पितुं  
निरन्तराभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते । अंशादिश्रुतिस्मृति  
वादाश्च एकत्वार्थाः, नतुभेदप्रतिपादकाः विवक्षितार्थैकवाक्य-  
योगात् इत्यवोचाम ॥

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे अथ किमर्थं तत्प्रतिकू-  
लोर्थः विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यते इति । कर्मकाण्डप्रामाण्य  
विरोधपरिहारायेत्येके, कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यानि अनेक  
क्रियाकारफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि, विज्ञानात्मभेदाभावेहि असं-

सारिण एव परमात्मन एकत्वे, कथम् इष्टफलासु क्रियासु प्रवर्तयेयुः, अनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः । कस्य वा वद्धस्य मोक्षाय उपनिषदारभ्येत अपिच परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः, कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम् । वद्धस्य हि बन्धनाशाय उपदेशः । तदभावे उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव । एवं तर्हि उपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति, तथा उपनिषदपि, एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति, तस्यैव कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम् । उपनिषदांतु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणं सत् अप्रमाणं भवितुमर्हति, न हि प्रदीपः प्रकाशं प्रकाशयति, न प्रकाशयति च इति । प्रत्यक्षादि प्रमाणविप्रतिषेधाच्च न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति । प्रत्यक्षादि निश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेव उपनिषदासु, अन्यार्थतावास्तु, न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता ॥

न उक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वम् अप्रमाणत्वं वा प्रमोत्यादन्नानुत्यादननिमित्तम्, अन्यथा चेत्तस्तम्भादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गतशब्दादौ प्रमेये । किंचातः, यदि तावत् उपनिषदो ब्रह्मैकत्व

प्रतिपत्तिप्रमां कुर्वन्ति, कथमप्रमाणं भवेयुः। न कुर्वन्त्येवेति चेत्—यथा  
अग्निः शीतम्-इति, स भवानेवं वदन् वक्तव्यः—उपनिषत्प्रामाण्य-  
प्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यम् उपनिषत्प्रामाण्य प्रतिषेधं किं न करोत्येव,  
अग्निर्वारूपप्रकाशम् अथ करोति—यदि करोति, भवतु तदा  
प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यम्, अग्निश्चरूप प्रकाशको भवेत्, प्रति-  
षेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदाम् प्रामाण्यम्, अत्र भवन्तो  
ब्रुवन्तु कः परिहार इति, ननु अत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्य-  
प्रतिषेधार्थं प्रतिपत्तिः अग्नौ च रूपप्रकाशनं प्रतिपत्तिः प्रमा, कस्तर्हि  
भवतः प्रद्वेषः ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वतीषु उपनिषत्सु  
उपलभ्यमानासु प्रतिषेधानुपपत्तेः । शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं  
फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितम् इत्यवोचाम । तस्मादुक्तो-  
त्तरत्वात् उपनिषदं प्रति अप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति ॥

यच्चोक्तम् स्वार्थविधातकरत्वादप्रामाण्यमिति, तदपि न  
तदर्थप्रतिपत्तेर्वाधकाभावात्, नहि उपनिषद्भ्यः—ब्रह्मैकमेवाद्वितीयम्  
नैव च—इति प्रतिपत्तिरस्ति—यथा अग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्यात्  
वेदत्रयार्थद्वयप्रतिपत्तिः । अभ्युपगम्य चैतदवोचाम, नतु वाक्य-  
प्रामाण्यसमये एष न्यायः, यदुत एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वम्,  
सति च अनेकार्थत्वे, स्वार्थश्च स्यात्, तद्विधातकृच्च विरुद्धः अन्योर्थः ।  
नत्वेतत्—वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं च, एकं वाक्यम्, अने-



कमर्थप्रतिपादयतीत्येषसमयः । अर्थैकत्वाद् एकवाक्यता । न च  
 त्रिभिर्दुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रातेषेधं कुर्वन्ति । यत्तु लौकिकं  
 वाक्यम्—अग्निरुष्णः शीतश्चेति, न तत्र एकवाक्यता, तदकेशस्य  
 प्रमाणान्तरविषयानुवादेत्वात् अग्निःशीत इत्येतत् एकं वाक्यम्,  
 अग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकम्, नतुस्वयमर्थावबो-  
 धकम्, अतो न अग्निः शीतइत्यनेन एकवाक्यता, प्रमाणान्त-  
 रानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात् । यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं  
 वाक्यमिति मन्यते, तत्शीतोष्णपदाभ्याम् आनेषदस्मानाधिकरण्य  
 प्रयोगनिमित्ताभ्रान्तिः, नत्वेव एकस्य वाक्यस्य अनेकार्थत्वं  
 लौकिकस्य वैदेकस्य वा ।

यच्चोक्तम्—कर्मकाण्डप्रामाण्यविधातकृत उपनिषद्वाक्यमिति  
 तन्न अन्यार्थत्वात् । ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपराहि उपनिषदः न  
 इष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशो तस्मिन्वापुरुषनियोगंवारयन्ति, अने-  
 कार्थत्वात्पपत्तेरिव । न च कर्मकाण्डवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते ।  
 असाधारणेचेत्स्वार्थे प्रमामुत्पादयति वाक्यम्, कुतो न्येनविरोधः  
 स्यात् । ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात् प्रमानोत्पद्यत एवेति चेन्न  
 प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो  
 न हन्तव्यः, इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षाप्रमा जायमाना, सा नैव  
 भविष्यति, यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम्, न च

अनुमानप्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते, तस्मादिसदेवैतद्दीयते-प्रमैव नोत्पद्यत इति । अपि च यथा प्राप्तस्यैव अविद्या प्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्य आश्रयणेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतः तदाचक्षाणाश्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतां असत्यताम् वा न आचष्टे न च वारयति, इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथा प्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते, नतु-कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं चेति-नविदधाति, तथानित्यामि होत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेव आदाय इष्टविशेषप्राप्तिम् अनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यत् अमिहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते, न-अविद्यागोचरासद्वस्तु विषयमिति-नप्रवर्तते-यथाकाम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्तेरन् अविद्यावन्तः, दृष्टत्वात्-यथा कामिनः । विद्यावतामेवकर्माधिकार इति चेन्न ब्रह्मैकत्वाविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात् उपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च-अनेकाहि पुरुषाणामिच्छा, रागादयश्च दोषा विचित्राः, ततश्च बाह्यविषय-रागाद्यपहतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुं शक्तम्, नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं शक्तम्, किन्तु शास्त्रात्

एतावदेव भवति—इदमिष्टसाधनम् इदमनिष्टसाधनम् इति साध्य-  
 साधनसम्बन्धविशेषाभिव्यक्तिः, प्रदीपादिवत्तमासिरूपादिज्ञानम्  
 नतु शास्त्रं भृत्यानिवबलात् निवर्तयति नियोजयति वा, दृश्यन्ते हि  
 पुरुषा रागादिगौरवात् शास्त्रमप्यतिक्रामन्तः । तस्मात् पुरुषमति  
 वैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसम्बन्धविशेषान् अनेकधा उपदि-  
 शति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते,  
 शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवत् उदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽ  
 पि पुरुषार्थः अपुरुषार्थवदवभासते, यस्य यथावभासः, स तथारूपं  
 पुरुषार्थं पश्यति, तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते । तथा च  
 अर्थवादोपि—‘त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य्यमूषुः’  
 इत्यादिः । तस्मात् न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधि  
 शास्त्रस्य बाधकाः । न च विधिशास्त्रं एतावता निर्विषयं स्यात् ।  
 नापि उक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रं उपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति  
 प्रामाण्यं निवर्तयति । स्वविषयशूराणिहि प्रमाणानि  
 श्रोत्रादिवत् ॥

तत्र पण्डितं मन्याः केचित् स्वचित्तवशात् सर्वं प्रमाणमि  
 तरेतरविरुद्धं मन्यन्ते, तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति  
 ब्रह्मैकत्वे—शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्षतुप-  
 लभ्यन्ते, ब्रह्मैकत्वं बुबतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात्, तथा श्रोत्रादि

भिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः, तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च, तथा च आगमविरोधं वदन्ति 'ग्रामकामो यजेत, पशुकामो यजेत, स्वर्गकामो यजेत, इत्येवमादिवाक्येभ्यः ग्रामपशुस्वर्गादिकामाः तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते । अत्रोच्यते । तेतु कुतर्कदृष्टितान्तः करणाः ब्राह्मणादिवर्णाषशदा अनुकम्पनीयाः आगमार्थविच्छिन्नसम्प्रदायबुद्धय इति । कथम्, श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैः ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः—किं शब्दादीनां भेदेन आकाशैकत्वं विरुध्यत इति अथ न विरुध्यते, न तर्हि प्रत्यक्ष विरोधः, । यच्चोक्तम्—प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारः धर्मा धर्मयोश्चकर्तारः भिन्ना अनुमीयन्ते, तथा च ब्रह्मैकत्वेऽनुमान विरोध इति, भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः । अथ यदि ब्रूयुः—सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति—के यूयम् अनुमान कुशला इत्येवं पृष्ठानां किमुत्तरम्, शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने, शरीरेन्द्रियमनः साधना आत्मानो वयमनुमानकुशलाः अनेककारकसाध्यत्वात् क्रियाणामिति चेत्, एवं तर्हि अनुमानकौशले भवतामनेकत्व प्रसङ्गः, अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्विरेवाभ्युपगतम्, तत्र अनुमानं च क्रिया, सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः कारकैः

आत्मकर्तृका निर्वर्त्यत इत्येतत् प्रतिज्ञातम्, तत्र वयमनुमान  
 कुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनः साधना आत्मानः  
 प्रत्येकं वयमनेके इत्यभ्युपगतं स्यात् अहो अनुमानकौशलं  
 दर्शितम् अपुच्छशृङ्गैः तार्किकवलीवर्दैः । यो हि आत्मानमेव न  
 जानाति, स कथं मूढः तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात्, तत्र किम  
 नुमिनोति, केनवालिङ्गेन, नहि आत्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं  
 किंचिल्लिङ्गमस्ति, येनलिङ्गेन आत्मभेदं साधयेत्, यानि लिङ्गानि  
 आत्मभेदसाधनाय नामरूपवन्ति, उपन्यस्यन्ति तानि नामरूपग-  
 तानि उपाधय एव आत्मनः घटकरकापवरकभृच्छिद्राणीव आका-  
 शस्य, यदा आकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति, तदा आत्मनोपि भेदलिङ्गं  
 लभेत सः न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किक  
 शतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते, स्वतस्तु दूरादप  
 नीतमेव । अविषयत्वादात्मनः । यद्यत् परः आत्मधर्मत्वेना  
 भ्युपगच्छति, तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमात्, नाम  
 रूपाभ्यां च आत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात्, 'आकाशो वै नामरूपयो  
 निर्वहेता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म, इति श्रुतेः, ' नामरूपे व्याकर  
 वाणि इति च, उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे, ' तद्विलक्षणं  
 च ब्रह्म, अतः अनुमानस्यैवा विषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः ।  
 एतेन आगमविरोधः प्रत्युक्तः । यदुक्तम् । ब्रह्मैकत्वे यस्मै

उपदेशः, यस्य च उपदेशग्रहणफलम्, तदभावात् एकत्वो  
पदेशानर्थक्यमिति-तदपिन, अनेककारकसाध्यत्वात् क्रिया-  
णां कश्चोद्योभवति एकस्मिन्, ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशः  
नोपदेशः, नच उपदेशग्रहणफलम्, तस्मादुपनिषदां च आनर्थक्य  
मित्येतत् अभ्युपगतमेव, अथ अनेककारकविषयानर्थक्यं चोद्यते  
नस्वतोभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् । तस्मात् तार्किक  
चाटभटराजाप्रवेश्यम् अभयं दुर्गमिदम् अल्पबुध्य  
गम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च-कस्तं मदामदं देवं मदन्यो  
ज्ञातु मर्हति, देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा, नैषातर्केण मति  
रापनेया, -वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च, 'तदेजतितन्नैजति  
तद्दूरे तद्वन्तिके, इत्यादि विरुद्धधर्मसयवायित्वप्रकाश  
मन्त्रवर्णेभ्यश्च गीतासु च, मत्स्थानि सर्वभूतानि इत्यादि,  
तस्मात् परब्रह्म व्यतिरेकेण संसारी नाम न अन्यत् वस्त्वन्तर  
मस्ति, तस्मात्सुष्टूच्यते, ब्रह्मवा इदमग्रआसीत्, तदात्मान  
मेवावेत् अहं ब्रह्मास्मीति, 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु नान्यदतोऽ  
स्ति श्रोतु, इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । तस्मात् परस्यैव ब्रह्मणः  
सत्यस्य सत्यं नाम उपनिषत् परा ।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ।

बृहदारण्यकोपनिषदि-द्वितीयाध्याये-तृतीय

ब्राह्मणे प्रथमो मंत्रः

दे वाक् ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैकामूर्ते च मर्त्ये  
चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥१॥

भाष्यम् ।

तत्र प्राणा वैसत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदः, ताः  
ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याताः-एते ते प्राणा इति च-ते किमात्म  
काः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां  
सत्यानां कार्य्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थम् इदं ब्राह्मण  
मारभ्यते-यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण, नेति नेति, इति ब्रह्मणः  
सत्तत्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्मपञ्चभूतजनितकार्य्य  
करणसम्बद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं  
च सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च  
सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्मविगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्  
दर्शनविषयम् अजरम् अमृतम् अभयम् वाङ्मनसयोरप्याविषयम्  
अद्वैतत्वात्, नेति नेति, इति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण,

नेति नेति, इति निर्दिश्यते ब्रह्म, ते एते द्वे बाव-वावशब्दोऽवधारणार्थः-द्वे एवेत्यर्थः-ब्रह्मणः परमात्मनःरूपे-रूप्यते याभ्याम् अरूपं परं ब्रह्म अविद्याधारोप्यमाणाभ्यामांके ते द्वे, मूर्ते चैव मूर्तमेव च, तथा अमूर्तं च अमूर्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्यते, कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्ता मूर्तयोरित्युच्यन्ते-मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्मि, अमृतं च तद्विपरीतम् स्थितं च-परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्तु यच्च-यातीति यत्-व्यापि अपरिच्छिन्नं स्थिति विपरीतम्, सच्च-सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणा साधारणधर्मविशेषवत्, त्यच्च-तद्विपरीतम्, त्यत्, इत्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥

बृहदारण्यके द्वितीयाध्याये तृतीय ब्राह्मणे  
द्वितीयो मंत्रः

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्स-  
त्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो  
य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

भाष्यम् ।

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टमूर्तम्, तथा अमूर्तञ्च, तत्र कानि  
मूर्तविशेषणानि कानि चेतरेणीति विभज्यते । तदेतन्मूर्तं मूर्छिता-



वयवम् इतरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । किं तत्, यदन्यत्  
 कस्मादन्यत् वायोश्चान्तरिक्षाच्चभूतद्वयात्-परिशेषात् पृथिव्यादि-  
 भूतत्रयम्, एतन्मर्त्यम्, यदेतन्मूर्ताख्यंभूतत्रयं इदं मर्त्यं मरणधर्मि,  
 कस्मात्, यस्मात्स्थितमेतत् परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण संप्रयुज्यमानं  
 विरुध्यते-यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना, तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नम्  
 अर्थान्तरसम्बन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधात्मर्त्यम् एतत् सत्  
 विशेष्यमाणासाधारण धर्मवत्, तस्मात्-हि परिच्छिन्नम्,  
 परिच्छिन्नत्वात्मर्त्यम्, अतोमूर्तम्, मूर्तत्वाद्वामर्त्यम्, मर्त्यत्वात्स्थितम्,  
 स्थितत्वात्सत्, अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्ट  
 विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथापितु  
 भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टमूर्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णां  
 मेकस्मिन् गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह-तस्यै  
 तस्यमूर्तस्य, एतस्यमर्त्यस्य, एतस्यस्थितस्य, एतस्यसत्ः,  
 चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः-एष रस सार इत्यर्थः, त्रयाणां हि  
 भूतानां सारिष्ठः सविता, एतत्साराणि त्रीणि भूतानि, यत्  
 एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति, आधिदैविकस्य  
 कार्यस्यैतद्रूपम्-यत्सविता यदेतन्मण्डलं तपति, सतोभूतत्रयस्य हि  
 यस्मात् एष रस इति एतद्गृह्यते, मूर्तोह्येष सविता तपति, सारिष्ठश्च  
 यत्तुआधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरम् तद्वक्ष्यामः ॥

अथ तृतीयब्राह्मणे तृतीयोमंत्रः ।

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैषरसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येषरस इत्याधिदैवतम् ॥ ३ ॥

भाष्यम् ।

अथामूर्तम्-अथाधुना अमूर्तमुच्यते, वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितं भूतद्वयम्-एतत् अमृतम्, अमूर्तत्वात्, अस्थितम्, अतोऽविरुध्यमानं केनचित्, अमृतम्, अमरणधर्मि, एतत् यत् स्थितविपरीतम्, व्यापि, अपरिच्छिन्नम्, यस्मात् यत् एतत् अन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषम् । अतः त्यत्, त्यत् इति परोक्षाभिधानार्हमेव-पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्य एतस्यामृतस्य एतस्य यतः एतस्यत्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्य एष रसः, कोऽसौ, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः-करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्याभिधीयते यः स एषः अमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयम्-हिरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्, तस्मात् तादर्थ्यात् तत्सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसः-यस्मात् यः मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्नगृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य, तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च

साधर्म्यम्, तस्मात् युक्तं प्रसिद्धवच्चेतूपादानमृत्यस्य ह्येष रस इति ॥

रसः कारणं । हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इतिकेचित्-  
तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ  
तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सत् अन्येषां भूतानां प्रयोक्तृभवति,  
तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयोः रसः कारणमु-  
च्यत इति । तन्न मूर्तरसेन अतुल्यत्वात्, मूर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो  
मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयम्, न चेतनः, तथा  
अमूर्तयोरपि भूतयोः तत्समानजातीयेनैव अमूर्तरसेन युक्तं  
भवितुम्, वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्, यथाहि मूर्तामूर्ते चतुष्टय  
धर्मवती विभज्येते, तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोः  
तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः, न त्वर्धवैशसम्, मूर्तरसेऽपि  
मण्डले पाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत्-अत्यल्पमिदमुच्यते,  
सर्वत्रैव तु मूर्तामूर्तयोः ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात्, एरुषशब्दः  
अचेतनेऽनुपपन्न इति चेन्न, पक्षपुच्छादिविद्विष्टाद्वैद्विष्टस्य  
एरुषशब्ददर्शनात्, न वा इत्थं सन्तः शक्यामः प्रजाः प्रजनयि-  
तुमिमान् सप्तपुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान् सप्तपुरुषानेकं  
एरुषमकुर्वन्, इत्यादौ यजुस्सामयजुषां च श्रुत्यन्तरे पुरुषशब्द-  
योगात्, इत्यधिदैवतमिति उक्तोपसंगारः अध्यात्मविभागो  
वक्तव्यः ।

## अथ चतुर्थो मंत्रः

अथाध्यात्मत्वेदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरा-  
त्मनाकाश एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य  
मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत् एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष  
रसः ॥ ४ ॥

## भाष्यम्

अथाधुना अध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभागउच्यते । किंतु  
मूर्तम्, इदमेव, किंचेदम् । यदन्यत् प्राणाच्चवायोः, यश्चायम्,  
अन्तः अभ्यन्तरे आत्मन् आत्मनि आकाशः खम्, शरीरस्थश्च  
यः प्राणः । एतद्वयं वर्जयित्वा यदन्यत् शरीरास्म्भकंभूतत्रयम्,  
एतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतोलेपरसः—  
यच्चक्षुरिति आध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्य एष  
रसः सारः, तेनहि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तम्, यथा  
अधिदैवतमादित्यमण्डलेन प्राथम्याच्च-चक्षुषी एव प्रथमे संभवतः  
संभवत इति, तेजो रसो निरवर्तताग्निः, इति लिङ्गात्, तैजसं-  
हि चक्षुः, एतत्सारं आध्यात्मिकं भूतत्रयम् सतो ह्येषरस इति  
मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥

### अथ पंचमो मंत्रः

अथामूर्ते प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेत  
द्यदेतत्तस्यैतस्या मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष  
रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्यस्य ह्येष रसः ॥

भाष्यम् ।

अथाधुना अमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च  
यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः एतदमूर्तम् अन्यत्पूर्ववत्, एतस्य त्यस्य  
एष रसः सारः, योऽयंदक्षिणेऽक्षन्पुरुषः, दक्षिणेऽक्षान्नितिविशेष  
ग्रहणम्, शास्त्रप्रत्यक्षत्वात्, लिङ्गस्यहि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतो-  
ऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षम् सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात्,  
त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववत् विशेषतः अग्रहणात् अमूर्तत्वसारत्व  
एवहेत्वर्थः ॥

अथ षष्ठो मंत्रः ।

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा  
पाण्ड्याविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा  
सकृद्विद्युत्सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्यश्रीर्भवति य एवं वेदायात्

आदेशो नेति नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयः  
सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेन अध्या-  
त्माधिदैवतयोः विभागोव्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं-  
तस्य हैतस्यपुरुषस्य करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामः वासनामयं  
मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवत्  
मायेन्द्रजालमृगतृष्णकोपमं सर्वव्यामोहास्पदम्-एतावन्मात्र-  
मेव आत्मेति विज्ञानवादिनो वैयाशिका यत्रभ्रान्ताः, एतदेव  
वासनारूपं पटरूपवत् आत्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका  
वैशेषिकाश्च सम्प्रतिपन्नाः, इदम् आत्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं  
प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः ॥

औपनिषदं मन्या अपि नैचित्प्रक्रियां रचयन्ति-मूर्तामूर्तरा-  
शिरेकः, परमात्मराशिरुत्तमः, ताभ्यामन्योयं मध्यमः किल तृतीयः  
कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञानमयेन अजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्या  
कर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः, प्रयोक्ता कर्मराशिप्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्ता  
मूर्तभूतराशिः साधनंचेति । तत्र च तार्किकैः सह संधिकुर्वन्ति ।  
लिङ्गाश्रयश्च कर्मराशि एष कर्मराशिरित्युक्त्वा, पुनस्तत्तत्प्रस्यन्तः

सांख्यत्वभयात्-सर्वः कर्मराशिः, पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेपि पुटतैलाश्रयो भवति तद्वत्-लिङ्गवियोगेपि परमात्मैकदेशमाश्रयति, स परमात्मैकदेशः किल अन्यत आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणोभवति निर्गुणोपिसन्, स कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मा-इति वैशेषिकचित्तमप्यनु सरन्ति, स च कर्मराशिः भूतराशेरागन्तुकः, स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात्, स्वत उत्थिता अविद्या अनागन्तुकापि ऊपरवत्अनात्म धर्मः इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ॥

सर्वमेतत् तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति, न उपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधञ्च पश्यन्ति कथम्, उक्ता एवतावत् सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्व सत्रणत्वकर्म फलदेश-संसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः । नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेण एकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति चेत् परमात्मन उपचारितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूछिद्राकाशादिवत् तथालिङ्गवियोगेपि परमात्मदेशाश्रयणवासनायाः । अविद्यायाश्च स्वत उत्थानम् ऊपरवत्-इत्यादिकल्पनानुपपन्नैव न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनायाः वस्त्वन्तर संचरणमनसापि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो अवगच्छन्ति-कामः संकल्पो विचिकित्सा, हृदये ह्येव रूपाणि, 'ध्यायतीव लेलायतीव, कामायेऽस्य हृदि श्रिताः, तीर्णो हि तदा

सर्वान् शोकान् हृदयस्य, इत्याद्याः । न च आसां श्रुतीनां श्रुता-  
 दर्थान्तरकल्पना न्याय्या, आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादा-  
 साम्, एतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् तस्मात् श्रुत्यर्थ-  
 कल्पनाकुशलाः सर्व एव उपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति, तथापि  
 वेदार्थश्चेत्स्यात्, कामं भवतु, न मे द्वेषः, न च, द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे,  
 इतिराशित्रयपक्षेसमञ्जसम् । यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवास-  
 नाश्च मूर्तामूर्ते द्वे रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयम्, न चान्यत् चतुर्थ-  
 मन्तराले—तदा एतत् अनुकूलमवधारणम्, द्वे एव ब्रह्मणोरूपे  
 इति, अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य ' विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यम्,  
 परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति, तदा च रूपे एवेति द्विवचन-  
 मसमञ्जसम्, रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं  
 स्यात्—द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयमिति, अथ मूर्तामूर्ते  
 एव परमात्मनो रूपे, वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत्—तदा विज्ञा-  
 नात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मनः—इतीयं वाचो युक्तिर-  
 नर्थिका स्यात्, वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्य अविशिष्ट-  
 त्वात्. न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्ययावृत्त्या  
 शक्यं कल्पयितुम् न च विज्ञानात्मन परमात्मनो वस्त्वन्तरम्,  
 तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात् । तस्मात् वेदार्थमूढानां  
 स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरवाह्याः, न ह्यक्षरवाह्यो वेदार्थः



वेदार्थोपकारी वा, निरपेक्षत्वात् वेदस्यप्रामाण्यं प्रति तस्मात्  
राष्ट्रएतत्पना असमंजसा ॥

योयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः, इतिलिङ्गात्मा प्रस्तुतः, अध्यात्मे,  
अधिदैवेच, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, इति तस्य, इति  
प्रकृतोपादानात् स एवोपादीयते-योऽसौ त्यस्यामूर्तस्य रसः,  
नतुविज्ञानमयः, नतुविज्ञानमयस्यैव एतानिरूपाणि कस्मान्भवन्ति,  
विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात् 'तस्य, इति च प्रकृतोपादानात्-  
नैवम् विज्ञानमयस्य अरूपित्वेन विजिज्ञाणप्रपितत्वात्, यदि हि  
तस्यैव विज्ञानमयस्य एतानि माहारजनार्दाने रूपाणि स्युः, तस्यैव  
नेति, नेति, इत्यनाख्येयरूपतया आदेशो न स्यात्, न तु अन्य-  
स्यैव असावादेशः, न तु विज्ञानमयस्येति न, षष्ठान्ते उपसंहारात्  
विज्ञातारमरे केन विजानीयात्, इति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य, स एष  
'नेति नेति' इति, विज्ञपयिष्यामि, इति च प्रतिज्ञाया अर्थ-  
वत्त्वात्-यदि च विज्ञानमयस्यैव असंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं  
ज्ञापयितुमिष्टं स्यात् प्रचस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तत इयं प्रतिज्ञा  
अर्थवती स्यात्-येन असौ ज्ञापितो जानाति आत्मानमेव अहं  
ब्रह्मास्मीति, शास्त्रनिष्ठांप्राप्नोति, न विभेति कुतश्चन, अथ पुनः  
अन्यो विज्ञानमयः, अन्यः । नेति नेति, इति व्यपदिश्यते-तदा  
अन्यददो ब्रह्म अन्योहमस्मि इति विपर्ययः गृहीतः स्यात्, न आत्मा-

नमेवावेदहं ब्रह्मास्मि इति । तस्मात् तस्य हैतस्य, इतिलिङ्गपुरुष  
स्यैव एतानि रूपाणि । सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये  
निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम्, सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनाः तासा-  
मिमानि रूपाण्युच्यन्ते ॥

एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्यलिङ्गात्मन एतानि रूपाणि, कानि  
तानीत्युच्यन्ते—यथा लोके । महारजनं हरिद्रा तथा रक्तं माहा-  
रजनम् यथा वासो लोके, एवं स्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं  
रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत्  
यथा च लोके पाण्डूवाविकम् अवेरिदम् आविकम् उर्णादि । यथा  
च तत्पाण्डुरं भवति, तथा अन्यद्वासनारूपम्—यथा च लोके इन्द्र-  
गोपः अत्यन्तरक्तो भवति, एवमस्य वासनारूपम्—कचिद्विषय-  
विशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यम्, कचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया—यथा  
च लोके अग्न्यर्चिः भास्वरं भवति, तथा कचित् कस्यचित् वासना-  
रूपं भवति—यथा पुण्डरीकं शुक्लम् तद्वत् अपि च वासनारूपं कस्य-  
चिद्भवति—यथा सकृद्विद्युत्तम् यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वप्रका-  
शकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृध्यपेक्षया कस्यचित् वासनारूपं-  
उपजायते । न एषां वासनारूपाणां आदिः अन्तः मध्यं संख्या वा,  
देशः कालो निमित्तं वा अवधार्यते—असंख्येयत्वाद्वासनायाः वासना  
हेतूनां च आनन्त्यात् तथा च वक्ष्यतिषष्ठे, इदंमयोऽदोमयः,

इत्यादि, तस्मात् नस्वरूपसंख्यावधारणार्था दृष्टान्ताः । यथा 'माहारजनं वासः, इत्यादयः किं तर्हि प्रक. रप्रदर्शनार्थाः, एवं प्रकाराणि हि वासनारूपाणि इति । यत्तु वासनारूपमभिहितमन्ते-सकृद्विद्योत्तनमिवेति, तत्तु किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः तडिद्धत् सकृदेव व्यक्तिर्भवति इति । तत् तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्व्युत्तेव, ह वै इत्यवधारणार्थौ, एवमेव अस्य श्रीः ख्यातिः भवतीत्यर्थः, यथा हिरण्यगर्भस्य, एवम् एतत् यथोक्तं वासनारूपमन्त्यम् यो वेद ॥

एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय, यत्तत्सत्यस्य सत्यम-  
वोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते-अथ  
अनन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरम्, यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते  
यस्मात्-अतः तस्मात्, सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः आदेशः  
निर्देशः ब्रह्मणः, कः असौ पुनर्निर्देश इत्युच्यते-नेति नेतीत्येवं  
निर्देशः ॥

ननु कथम् आभ्याम्, नोतिनेति, इति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं  
निर्दिदिक्षितमिति, उच्यते-सर्वोपाधिविशेषापोहेन । यस्मिन्न कश्चि  
द्विशेषोऽस्ति-नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा  
तद्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति, न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति,

अतो न निर्देष्टुं शक्यते, इदं तदिति गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषा-  
णीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा, अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण  
ब्रह्मनिर्दिश्यते, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, 'विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मा,  
इत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति  
निरस्तसर्वोपाधिविशेषम्, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण  
निर्देष्टुम् । तदा अयमेवाभ्युपायः—यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण,  
'नेतिनेति, इति निर्देशः ॥

इदं च नकारद्वयं वीप्सान्याप्त्यर्थम् यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते,  
तथा च सति अनिर्दिष्टा शंका ब्रह्मणः परिहृता भवति, अन्यथा हि  
नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे, यदन्यत् प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयात्  
ब्रह्म । तन्न निर्दिष्टम्, कीदृशं नु खलु-इत्याशङ्का न निवर्तिष्यते,  
तथा च अनर्थकश्च स निर्देशः, पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तक-  
त्वात् 'ब्रह्मज्ञपयिष्यामि, इति च वाक्यं अपरिसमाप्त्यर्थं स्यात् ।  
यदा तु सर्वदिकालादि विविदिषा निवर्तिता स्यात् सर्वोपाधि  
निराकरणद्वारेण, तदा सैन्धवघनवत् एकरसं प्रज्ञानघनम्  
' अनन्तरमवाह्यं सत्यस्य सत्यम् ' अहंब्रह्म अस्मीति, सर्वतो  
निवर्तते विविदिषा, आत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्मात्  
वीप्सार्थं नेतिनेति इति द्वयम् । ननु महता यत्नेन परिकरबन्धं  
कृत्वा किं युक्तम् एवं निर्देष्टुं ब्रह्म, वाढम्, कस्मात्, न हि-यस्मात्,

६ सन्तमिन्द्रइत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः  
प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

इन्धो ह वै नाम । इन्ध इत्येवं नामा, यः चक्षुर्वै ब्रह्मोति  
पुरांक्र आदित्यान्तर्गतः पुरुषः स एषः, योयं दक्षिणेऽक्षन्  
अक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः—स च सत्यनामा, तं वै एतं पुरुषं  
दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्षं नाम अस्य इन्ध इति, तम् इन्धं सन्तं  
इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः  
प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति । एषत्वं वैश्वानरमात्मानं  
सम्पन्नोऽसि ।

बृहदारण्यके चतुर्थ्याध्याये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयो  
मंत्रः

अथैतद्वामेऽक्षाणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराद् तयोरेष स ५  
स्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयो रेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदय  
लोहितपिण्डोथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमि-  
वाथैनयो रेषास्ततिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाभ्युच्चरति यथा  
केशः सहस्रधाभिन्न एव मस्यैता हिता नाम नाभ्योन्तर्हृदये  
प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविवि  
क्वाहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥

## भाष्यम्

अथैतत् वामेऽक्षाणि पुरुषरूपम्, एषा अस्य पत्नी-यं त्वं वैश्वानरमात्मानं सम्पन्नोसि तस्यास्य इन्द्रस्य भोक्तुः भोग्या एषापत्नी, विराट् अन्नं भोग्यत्वात् एव, तदेतत् अन्नं च अत्ता च एकं मिथुनं स्वप्ने । कथम्, तयोरेषः-इन्द्राण्याः इन्द्रस्य च एषः संस्तावः, संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योन्यं स एष संस्तावः, कोऽसौ, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, -अन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिण्डस्य मध्ये । अथैनयोः एतत् वक्ष्यमाणम् अन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः । किंतत्-य, एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः-लोहित एव पिण्डाकारापन्नो लोहित पिण्डः अन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते, यत्स्थूलतदधोगच्छति यदन्यत् तत्पुनरभिना पच्यमानं द्वेधा 'परिणमते-यो मध्यमोरसः सलोदितादिक्रमेण पाञ्चभौतिकं पिण्डं शरीरमुपचिनोति, योऽणिष्ठोरसः स एष लोहितपिण्ड इन्द्रस्य लिङ्गात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य, यं तैजसमाचक्षते, सतयोरिन्द्रेन्द्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सुक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति-तदेतदुच्यते-अथैनयोरेतदन्नमित्यादि । किंचान्यत् अथैनयोरेतत्प्रावरणम्-भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके, तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः, किंतदिह प्रावरणम् येदतदन्तर्हृदये जालकमिव अनेकनाडीच्छिद्रबहुलत्वात् । जाल-

कमिव । अथैनयोरेषासृतिः मार्गः, संचरतोऽनयेतिसंचरणी,  
 स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः, का सा सृतिः । यैषा हृदयात्  
 हृदयदेशात् उर्ध्वाभिमुखी सती उच्चरति नाडी । तस्याः परिमा  
 णमिदमुच्यते-यथालोके केशः सहस्रधाभिन्नः अत्यन्तसूक्ष्मोभवति  
 एवं सूक्ष्मा अस्यदेहस्य सभ्वाब्धन्यः हिता नाम हिता इत्येवं ख्याता  
 नाड्यः, ताश्चान्तर्हृदये मांसपिण्डे प्रतिष्ठिता भवन्ति, हृदया  
 द्विप्ररूढास्ताः सर्वत्र कदम्बकेसरवत्, एताभिर्नाडीभिरत्यन्त  
 सूक्ष्माभिः एतदन्नम् आस्रवत् गच्छत् आस्रवति गच्छति, तदेतद्देवता  
 शरीरम् अनेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति । तस्मात्-यस्मात्  
 स्थूलेनान्नेन उपचितः पिण्डः, इदं तु देवताशरीरं लिङ्गसूक्ष्मे  
 णान्नेनोपचितं तिष्ठति, पिण्डोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेवमूत्र  
 पुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य, लिङ्गस्थितिकरं तु अन्नं ततोपि सूक्ष्मतरम्-  
 अतः प्रविविक्ताहारः पिण्डः, तस्मात् प्रविविक्ताहारादपि  
 प्रविविक्ताहारतरणं लिङ्गात्मा इवैव भवति, अस्माच्छरीरात्  
 शरीरमेव शरीरं तस्माच्छरीरात्, आत्मनः वैश्वानरात्-तैजसः  
 सूक्ष्मान्नोपचितो भवति ॥

**बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये द्वितीयब्राह्मणे  
 चतुर्थो मंत्रः**

**तस्य प्राची दिक्प्राञ्चः प्राणादक्षिणादिग्दक्षिणे प्राणाः**

प्रतीची दिक्प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दञ्चः प्राणा उर्ध्वा  
दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची गिवाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः  
स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यते  
संगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक  
प्राप्तोसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोभयं  
त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्वमे  
विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

भाष्यम् ।

स एष हृदयभूतः तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विधियमाणः  
प्राण एव भवति, तस्यास्यविदुषः क्रमेण वैश्वानरात् तैजसं प्राप्तस्य  
हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनञ्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक्  
प्राञ्चः प्राग्गताः प्राणाः । तथा दक्षिणादिक् दक्षिणे प्राणाः, तथा प्रतीची  
दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः उदीचीदिक् उदञ्चः प्राणाः, उर्ध्वादिक् उर्ध्वाः  
प्राणाः अवाचीदिक् अवाञ्चः प्राणाः, सर्वादिशः सर्वे प्राणाः । एवं  
विद्वान् क्रमेण सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति, तं सर्वात्मानं  
प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावेनेति नेत्यात्मानं तुरीयं  
प्रतिपद्यते, यम् एष विद्वान् अनेन क्रमेण प्रातेपद्यते स एष



नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यन्तं व्याख्यातमेतत् । अभयं  
 वै जलमरणादिनिमित्तभयशून्यम् । हे जनक, प्राप्तोऽसि  
 इति ह एवं किल उवाच उक्तवान् याज्ञवल्क्यः । तदेतदुक्तम्—  
 अथ वैतेहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । स होवाच जनको  
 वैदेहः अभयमेव त्वा त्वामपि गच्छतात् गच्छतु, यस्त्वं नः  
 अस्मान् हे याज्ञवल्क्य भगवन् पूजावन् अभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञाप-  
 यसि प्रापितवान् उपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेनेत्यर्थः, किमन्य  
 दहं विद्यानिष्कयार्थं प्रयच्छामि, साक्षादात्मानमेव वृत्तेन, अतो  
 नमस्तेऽस्तु, इमे विदेहाः तव यथेष्टं भुज्यन्ताम्, अयंचाहमस्मि  
 दासभावे स्थितः, यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिप्रद्यस्वेत्यर्थः ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

भाष्यम् ।

जनकं ह वेदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसम्बन्धः ॥  
 विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव नान्यो  
 तोऽस्ति द्रष्टा नान्य ताऽस्ति द्रष्टृ, इत्यादि श्रुतिभ्यः । स एष  
 इह प्रविष्टः वदनादिलिङ्ग अस्ति व्यतिरिक्त इति मधुकाण्डे

अजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्याननाधि-  
गतोपि सन्, पुनः प्राणनादिलिङ्गमुपन्यस्य औषस्तप्रश्ने  
प्राणनादिलिङ्गो यः सामान्येनाधिगतः 'प्राणेन प्राणिति,  
इत्यादिना, 'दृष्टेर्दृष्टा, इत्यादिना अलुप्तशक्तिस्वभावोधिगतः ।  
तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारः—यथारज्जूपरशुक्तिकागमभादिषु  
सर्पोदकरजतमलिनत्वादि परोपाध्यारोपणनिमित्तमेव न स्वतः,  
तथा, निरूपाधिको निरूपाख्यः नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षाद  
परोक्षात्सर्वान्तरः आत्मा ब्रह्म अक्षरम् अन्तर्यामी प्रशास्ता  
औपनिषदः पुरुषः विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम्, तदेव पुनरिन्ध  
संज्ञः प्रविविक्ताहारः ततोऽन्तर्हृदये लिङ्गात्मा प्रविविक्ताहार  
तरः, ततः परेण जगदात्मा प्राणोपाधिः ततोपि प्रविलाप्य  
जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया,  
'स एष नेति नेति—इति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म अधिगतम् । एवम्  
अभयं परिप्रापितो जनकः याज्ञवल्क्येन आगतः संक्षेपतः ।  
अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तानि अन्यप्रसङ्गेन  
इन्धः, प्रविविक्ताहारतरः, सर्वे प्राणाः, स एष नेति नेतीति ।  
इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोधिगमः  
कर्तव्यः, अभयं प्रापयितव्यम्, सद्भावश्च आत्मनः विप्रतिपत्त्या  
शङ्का निराकरणद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयं ज्योतिष्म  
अलुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यम् अद्वैतत्वं च

अधिगन्तव्यमिति-इदमारभ्यते । आख्यायिका तु विद्यासंप्रदान  
ग्रहणविधिप्रकाशनार्था, विद्यास्तुतये च विशेषतः वरदानादि  
सूचनात् ।

**बृहदारण्यकतुर्थोऽध्याये तृतीयब्राह्मणेऽथमो**

**मंत्रः**

जनक ऽ ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ  
ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चामिहोत्रे समूदाते  
तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे त ऽ  
हास्मै ददौ त ऽ ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥

**भाष्यम्**

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन् एवं  
मेने चिन्तितवान्-न वदिष्ये किञ्चिदपि राज्ञे, गमन प्रयोजनं तु  
योगक्षेमार्थम् । न वदिष्य इत्येवं संकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यः यद्यत्  
जनकः पृष्ठवान् तत्तत् प्रतिपेदे । तत्र को हेतुः संकल्पितस्यान्यथा  
करणे-इत्यत्र आख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञव  
ल्क्ययोः संवाद आसीत् अमिहोत्रे निमित्ते, तत्र जनकस्याग्नि  
होत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः तस्मै जनकाय

ह किल वरं ददौ, स च जनकः ह काम प्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवान्,  
तं च वरं ह अस्मै ददौ याज्ञवल्क्यः, तेन वरप्रदानसामर्थ्येन  
अन्नाचिर्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः  
पूर्वं पप्रच्छ । तत्रैव अनुक्तिः ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात्,  
विद्यायाश्च स्वातन्त्र्यात्—स्वतन्त्राहि ब्रह्मविद्या सहकारिसाध-  
नान्तरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च ॥

बृहदा० चतुर्थ्या० तृतीय ब्रा० द्वितीयोमंशः

याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः  
सम्राडिति हो वाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म  
कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्व्याख्यातम् ॥ २ ॥

भाष्यम्

हे याज्ञवल्क्येत्येवं सम्बोध्य अभिमुखीकरणाय, किं ज्योति  
रयं पुरुष इति—किमस्य पुरुषस्य ज्योतिः, येन ज्योतिषा  
व्यवहरति । सोऽयं किं ज्योतिः । अयं प्राकृतः कार्यकरण  
संघातरूपः शिरःपाण्यादिमान् पुरुषः पृच्छ्यते—किमयं स्वाव  
यवसंघातवाद्येन ज्योतिरन्तरेण व्यवहरति, आहोस्वित् स्वाव  
यवसंघातमध्यपातिना ज्योतिषा ज्योतेष्कार्यः अयं पुरुषो

निर्वर्तयति-इत्येतदभिप्रेत्य-पृच्छति । किंचातः यदि व्यति-  
रिक्तेन यदि वा अव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं निर्वर्त-  
यति । शृणु तत्र कारणम्-यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योति-  
ष्कार्यनिर्वर्तकत्वम् अस्य स्वभावो निर्धारितो भवति, ततः  
अदृष्टज्योतिष्कार्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्तज्योतिर्निमि-  
त्तमेवेदं कार्यमिति, अथा व्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योति-  
षा व्यवहरति, ततः अप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्यदर्शने  
अव्यतिरिक्तमेव ज्योतिः अनुमेयम्, अथानियमएव-व्यतिरि-  
क्तम् अव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुः, ततः  
अनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषये-इत्येवं मन्वानः पृच्छति जनको  
याज्ञवल्क्यम्-किं ज्योतिरयं पुरुष इति । ननु एवमनुमान  
कौशले जनकस्य किं प्रश्नेन, स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति,  
सत्यमेतत्, तथापि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धविशेषाणामत्यन्तसौ-  
क्ष्म्यात् दुरववाधतां मन्यते ब्रह्मणामपि पण्डितानाम्, किमुतैकस्य  
अत एव हि धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्व्यापार इष्यते, पुरुषविशेष  
श्चापेक्ष्यते-दशावरा परिषत्, त्रयो वा एकोवेति, तस्मात् यद्यपि  
अनुमानकौशलं राज्ञः, तथापि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः, प्रष्टुम् विज्ञान  
कालता तस्यापपत्तेः पुरुषाणाम्, अथवा श्रुतिः स्वयमेव  
आख्यायिकाव्याजेन अनुमानमार्गमुपन्यस्य अस्मान् बोधयति

पुरुषमतिमनुसरन्ती । याज्ञवल्क्योपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तात्मज्योतिर्वोधयिष्यन् जनकं व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव लिङ्गं प्रतिपेदे, यथा—प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सम्राट् इति होवाच । कथम्, आदित्येनैव स्वावयवसंघातव्यातिरिक्तेन चक्षुषोऽनुग्राहकेण ज्योतिषा अयं प्राकृतः पुरुषः आस्ते उपविशति, पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा कर्म कुरुते विपल्येति विपर्येति च यथागतम् । अत्यन्तव्यतिरिक्त ज्योतिः प्रसिद्धताप्रदर्शनार्थम् अनेकविशेषणम्, बाह्यानेकज्योतिः प्रदर्शनं च लिङ्गस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थम् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

**बृहदा० चतुर्थ्या० तृतीय ब्रा० तृतीयो मंत्रः**

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येव मेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥

**भाष्यम्**

तथा अस्तमिते आदित्ये, याज्ञवल्क्य, किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति—चन्द्रमा एवास्य ज्योतिः ॥

## बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणे

### चतुर्थो मंत्रः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्य स्तमिते किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते । विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये, चन्द्रमस्यस्तमिते अग्निज्योतिः ॥

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीय ब्राह्मणे ।

### पञ्चमो मंत्रः ।

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तीमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येति इति तस्माद्वै सम्प्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

### भाष्यम् ।

शान्ते ऽग्नौ वाक् ज्योतिः, वागिति शब्दः परिगृह्यते,

शब्देन विषयेण श्रोत्रमिन्द्रियं दीप्यते, श्रोत्रेन्द्रिये सम्प्रदीप्ते, मनसि विवेक उपजायते तेन मनसा वाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते-मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, इति ब्राह्मणम् । कथं पुनः वाग् ज्योतिरिति वाचो ज्योतिष्मत्प्रसिद्धमित्यत आह-तस्माद्वै सम्राट्, यस्मात् वाचा ज्योतिषा अनुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति, तस्मात् प्रसिद्ध मेतद्वाचो ज्योतिष्मत्, कथम्, अपि, यत्र यस्मिन् काले प्रावृषि प्रायेण मेघान्धकारे सर्वज्योतिः प्रत्यस्तमये स्वोपि पाणिः हस्तः न विस्पष्टं निर्ज्ञायते-अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टा निरोधे प्राप्ते वाह्यज्योतिषोऽभावात् यत्र वागुच्चरति, श्वा वा भषति, गर्दभो वा रौति, उपैव तत्र न्येति-तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसो-र्नैरन्तर्यं भवति, तेन ज्योतिष्कार्यत्वं वाक्-प्रतिपद्यते, तेन वाचा ज्योतिषा उपन्येत्येव उपगच्छत्येव तत्र सन्निहितो भवतीत्यर्थः, तत्र च कर्म कुरुते, विपल्येति । तत्र वाग् ज्योतिषो ग्रहणं गन्धादीनामुपलक्षणार्थम् । गन्धादिभिरपि हि प्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति, तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

बृहदा० चतुर्थ्याध्या० तृतीयब्रा० षष्ठोऽंशः

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेभौ



शान्तायां वाचि किं ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवती-  
त्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥६॥

### भाष्यम् ।

शान्तायां पुनर्वाचि, गन्धादिष्वपि च शान्तेषु बाह्येष्वनुग्रा-  
हकेषु, सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य । एतदुक्तम् भवति—जाग्र-  
द्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीनि आदित्यादिज्योति-  
र्भिरनुगृह्यमाणानि यदा, तदास्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य  
भवतीति एवं तावत् जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्यो-  
तिषा ज्योतिष्कार्थसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा, तस्मात्ते वयं मन्या-  
महे—सर्वबाह्यज्योतिः प्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तकाले जागरिते  
च तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा  
ज्योतिष्कार्थसिद्धिरस्येति—दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिष्कार्थसिद्धिः-  
बन्धुसंगमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनादि च, सुषुप्ताच्च  
उत्थानम्—सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम् इति—तस्मा स्ति  
व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः, किं पुनस्तत् शान्तायां वाचि ज्योति-  
र्भवति—इति उच्यते—आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मेति  
कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणावभासकम्  
आदित्यादिबाह्यज्योतिर्वत् स्वयमन्येनानवभास्यमानम्

अभिधीयते ज्योतिः, अन्तस्थं च तत् पारिशेष्यात्—कार्यकरण  
व्यतिरिक्तं तदिति तावत् सिद्धम् यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं  
कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च ज्योतिः तत् बाह्यैश्चक्षुरादिकरणै  
रुपलभ्यमानं दृष्टम्, न तु तथा तत् चक्षुरादिभिरुपलभ्यते, आदि-  
त्यादि ज्योतिः शुष्करतेषु कार्यतु ज्योतिषो दृश्यते यस्मात्,  
तस्मात् आत्मनैवायं ज्योतिषा आस्ते पत्ययते कर्म कुरुते विप-  
त्येतीति, तस्मात् नूनम् अन्तस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते । किंच  
आदित्यादि ज्योतिर्विलक्षणं तत् अभौतिकं च, स एव हेतुः यत्  
चक्षुराद्यग्राह्यत्वम् आदित्यादिवत् ॥

न समानजातीयैर्नैवोपकारदर्शनात्,—यत् आदित्यादि  
विलक्षणं ज्योतिरान्तरं सिद्धम् इति, एतदसत् कस्मात्, उपक्रि-  
यमाणसमानजातीयैर्नैव आदित्यादि ज्योतिषा कार्यकरण  
संघातस्य भौतिकस्य भौतिकेनैव उपकारः क्रियमाणो दृश्यते,  
यथा दृष्टं चेदम् अनुमेयम्, यदि नाम कार्यकरणादर्थान्तरं तदुप-  
कारकं आदित्यादिवत् ज्योतिः, तथापि कार्यकरणसंघात  
समानजातीयमेवानुमेयम् , कार्यकरणसंघातोपकारकत्वात्,  
आदित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनः अन्तस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च  
वैलक्षण्यमुच्यते—तत् चक्षुरादिज्योतिर्भिः अनैकान्तिकम्, यतः  
अप्रत्यक्षाणि अन्तःस्थानि च चक्षुरादिज्योतींषि भौतिकान्येषु

तस्मात् तव मनोरथमात्रम्, विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्ध-  
मिति । कार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्च संघातधर्मत्व  
मनुमीयते ज्योतिषः, सामान्यतो दृष्टस्य च अनुमानस्य  
व्यभिचारित्वादप्रमाण्यम्, सामान्यतो दृष्टवलेन हि भवान्  
आदित्यादिवत् व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणे-  
भ्यः, न च प्रत्यक्षम् अनुमानेन बाधितुं शक्यते, अयमेव तु कार्य  
करणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च,  
यदि नाम ज्योतिरन्तरमस्य उपकारकं स्यात् आदित्यादिवत्,  
न तत् आत्मा स्यात् ज्योतिरन्तरम् आदित्यादिवदेव, य एव तु  
प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति, स एव आत्मा स्यात् कार्य-  
करणसंघातः, नान्यः प्रत्यक्षविरोधे अनुमानस्याप्रामाण्यात् । ननु  
अयमेव चेत् दर्शनादिक्रिया कर्ता आत्मा संघातः, कथम्  
अविकलस्यैवास्य दर्शनादि क्रिया कर्तृत्वं कदाचिद्भवति, कदा-  
चिन्नेति-नैषदोषः, दृष्टत्वात्, नहिदृष्टे अनुपपन्नं नाम, नहि  
खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमेयम्,  
अनुमेयत्वेच केन् चित्सामान्यात् सर्वसर्वत्रानुमेयं  
स्यात्, तच्चानिष्टम्, न च पदार्थस्वभावो नास्ति, नहि अग्नेः  
उष्णस्वाभाव्यम् अन्यनिमित्तम् उदकस्य वा शैत्यम्, प्राणिधर्मा  
धर्माद्यपेक्षमिति चेत् धर्माधर्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षस्वभाव  
प्रसङ्गः, अस्ति चेत्, न तदनवस्थाप्रसङ्गः, स चानिष्टः ॥

न स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैवदर्शनात्-यदुक्तं स्वभाववादिना,  
देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति, तन्न यदि हि  
देहस्यैव दर्शनादिक्रिया, स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात्, अन्धः  
स्वप्नं पश्यन् दृष्टपूर्वमेवपश्यति. न शाकद्वीपादिगतमदृष्टरूपम्,  
ततश्च एतत् सिद्धं भवति--यः स्वप्ने पश्यति दृष्ट  
पूर्वं वस्तु, सएव पूर्वं विद्यमाने चक्षुषि अद्राक्षीत्, नदेहइति  
देहश्चेत् द्रष्टा, सयेनाद्राक्षीत् तस्मिन्नुद्धृते चक्षुषि स्वप्ने तदेव  
दृष्टपूर्वं नपश्येत्, अस्ति च लोके प्रसिद्धिः-पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः  
शृङ्गम् अद्याहं स्वप्नेऽद्राक्षमिति उद्धृतचक्षुषामन्धानामपि, तस्मात्  
अनुद्धृतेऽपि चक्षुषि, यः स्वप्नदृक् सएव द्रष्टा, न देह इत्यव  
गम्यते तथास्मृतौ द्रष्टृस्मर्त्रोः एकत्वेसति, य एव द्रष्टा सएव  
स्मर्ता, यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपिस्मरन् दृष्टपूर्वं यद्रूपमतत्  
दृष्टवदेव पश्यतीति-तस्मात् यत् निमीलितं तन्न द्रष्टृ, यत् निमी-  
लिते चक्षुषि स्मरत् रूपं पश्यति, तदेव अनिमीलितेपि चक्षुषि  
द्रष्टृ आसीदित्यवगम्यते । मृते च देहे अविकलस्यैव च रूपादि  
दर्शनाभावात्-देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेपि दर्शनादिक्रिया स्यात् ।  
तस्मात् यदपाये देहे दर्शनं नभवति, यद्भावे चभवति, तत्  
दर्शनादिक्रिया कर्तुं, नदेह इत्यवगम्यते ।

चक्षुरादीन्येव दर्शनादिक्रिया कर्तुणीति चेत्, न यदह-

मद्राक्षं तत् स्पृशामीति भिन्न कर्तृकत्वे प्रतिसंधानानुपपत्तेः  
मनस्तर्हीति चेत्, न, मनसोपि विषयत्वात् रूपादिवत् द्रष्टृत्वाद्य  
नुपपत्तिः । तस्मात् अन्तस्थं व्यतिरिक्तम् आदित्यादिवदिति  
सिद्धम्—यदुक्तम्—कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेव ज्योति  
रन्तरमनुमेयम्, आदित्यादिभिः तत्समानजातीयैरेव उपक्रिय  
माणत्वादिति, तदसत्, उपकार्योपकारकभावस्यानियम  
दर्शनात् कथम्, पार्थिवैरिन्धनैः पार्थिवत्वसमानजातीयै  
स्तृणोपलादिभिः अग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते,  
न च तावता तत्समानजातीयैरेव अग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्व  
त्रानुमेयः स्यात् येन उदकेनापि प्रज्वलनोपकारः भिन्नजातीयेन  
वैद्युतस्याग्नेः जाठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते, तस्मात् उपकार्यो  
पकारकभावे समानजातीयासमानजातीयनियमो नारितः,  
कदाचित् समानजातीयामनुष्यामनुष्यैर्दोषाद्व्यन्ते, कदा-  
चित् स्थावरपश्यादिभिश्च भिन्नजातीयैः, तस्मात् अहेतुः  
कार्यकरणसंघातसमानजातीयैरेव आदित्यादिज्योतिर्भि  
रुपक्रियमाणत्वादिति, यत् पुनरात्थं, चक्षुरादिभिः आदित्यादि  
ज्योतिर्वत् अदृश्यत्वात् इत्ययं हेतुः ज्योतिरन्तरस्य अन्तस्थत्वं  
वैलक्षण्यं च न साधयति, चक्षुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति—तद-  
सत् चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः ।  
कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तम्, तन्न अनु-

मानविरोधात्, आदित्यादि ज्योतिर्वत् कार्यकरणसंघातादर्थान्तरं ज्योतिरिति हि अनुमानमुक्तम्, तेन विरुध्यते इयं प्रतिज्ञा-कार्यकरणसंघातधर्मत्वज्योतिष इति, तद्भावाभावित्वंतु असिद्धम्, मृते देहे ज्योतिषः अदर्शनात् । सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्य अप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसङ्ग, स चानिष्टः पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवतः तत्सामान्यात् पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति, दृश्यन्ते हि उपलब्धपानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरैः क्षुत् पिपासादि निवृत्तिमनुमिन्वन्तः तादर्थ्येन प्रवर्तमानाः, यदुक्तम्-अयमेवतु देहो दर्शनादिक्रिया कर्तेति, तत् प्रथममेव परिहृतम्-स्वप्नस्मृत्योः देहादर्थान्तरभूतोद्रेष्टेतिअनेनैव ज्योतिरन्तरस्य अनात्मत्वमपि प्रत्युक्तम्, यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वम् तदसत्पक्षाद्यवयवसंकोचविकासनिमित्तत्वात् प्रकाशा प्रकाशकत्वस्य, यत्पुनरुक्तम् धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वभावोभ्युपगन्तव्य इति-तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात्, एतेन अनवस्थादोषः प्रत्युक्तः । तस्मात् अस्ति व्यतिरिक्तं च अन्तस्थं ज्योतिरात्मेति ॥

बृहदारण्यके चतुर्थ्याध्याये तृतीयब्राह्मणे

सप्तमो मंत्रः

कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु च्यन्तज्यांतिः

पुरुषः सः समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेला-  
यतीव सहि स्वप्नोभूत्वेमं लोकमातिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥७॥

### भाष्यम्

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धम्, तथापि सभान जातीया  
नुग्राहकत्व दर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्यतमः व्यतिरिक्तो  
वा इत्यविवेकतः पृच्छति-कतम इति, न्यायसूक्ष्मताया दुर्विज्ञे  
यत्वात् उपपद्यते भ्रान्तिः ॥

अथवा शरीर व्यतिरिक्ते सिद्धेपि करणानि सर्वाणि  
विज्ञानवन्तीव, विवेकत आत्मनः अनुपलब्धत्वात्, अतोहं  
पृच्छामिकतम-आत्मेति, कतमोऽसौ देहेन्द्रियप्राण मनः सु यः  
त्वयोक्तः आत्मा, येन ज्योतिषास्त इत्युक्तम् । अथवा योऽयमात्मा  
त्वया अभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्व इमेप्राणा विज्ञानमया इव,  
एषु प्राणेषु कतमः-यथासमुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्व इमे तेजस्विनः  
कतम एषु षडङ्गवदिति, पूर्वस्मिन्व्याख्याने कतम आत्मेत्येताव  
देव प्रश्नवाक्यम्, योयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम् द्वितीयेतु  
व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमन्तं प्रश्नवाक्यम् । अथवा सर्वमेव  
प्रश्नवाक्यः-विज्ञानमयो ह्यन्तर्जोतिः पुरुषः कतम इत्येत  
दन्तम् । योयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थ

विशेषविषयत्वम्, कतम आत्मेति इति शब्दस्य प्रश्नवाक्य परिसमाप्त्यर्थत्वम्-व्यवहितसम्बन्धमन्तरेण युक्तमिति कृत्वा कतम आत्मेतीत्येवमन्तमेव प्रश्नवाक्यम्, योयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते ॥

योयमिति आत्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः, विज्ञानमयः विज्ञानप्रायः बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते-बुद्धिविज्ञानसंपृक्तः एव हि यस्मादुपलभ्यते, राहुरिव चन्द्रादित्यसंपृक्तः, बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणम्, तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितः, 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति, इतिष्टुक्तम् बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वः विषयजातमुपलभ्यते, पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि, द्वारमात्राणि तु अन्यानि करणानि बुद्धेः, तस्मात् तेनैव विशेष्यते-विज्ञानमय इति । येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्यानम्, तेषाम्, 'विज्ञानमयः, मनोमय, इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्य अन्यार्थ दर्शनात् अश्रौतार्थता अवसीयते, संदिग्धश्च पदार्थः अन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनात् निर्धारयितुं शक्यः, वाक्यशेषात्, निश्चितन्यायबलाद्वा, सधीरिति चोत्तरत्र पाठात् । 'हृद्यन्तः' इति वचनात् युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव । प्राणेष्विति व्यतिरेक प्रदर्शनार्था सप्तमी-यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा,



प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता संदिह्यत आत्मनः, प्राणेषु प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः, यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव—यथा पाषाणेषु वृक्षः, हृदि—तत्रैतत्स्यात् प्राणेषु प्राण जातीयैव बुद्धिः स्यादिति, अत आह—हृद्यन्तरिति । हृच्छब्दे न पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः, तात्स्थ्यात् बुद्धिः हृत्, तस्याम्, हृदि बुद्धौ । अन्तरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । ज्योतिः अवभासात्मकत्वात् आत्मा उच्यते । तेन हि अवभासकेन आत्मना ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते, चेतनावानिव हि अयं कार्य्यकरणपिण्डः—यथा आदित्यप्रकाशस्थोघटः यथावा मरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्ये प्रक्षिप्तः परीक्षणाय, आत्मच्छाय मेव तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति, तादृगेतत्, आत्मज्योतिः बुद्धेरपि हृदयात् सूक्ष्मत्वात् हृद्यन्तःस्थमपि हृदयादिकं कार्य्य करणसंघातं च एकीकृत्य आत्मज्योतिश्छायं करोति, पारम्पर्य्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्, सर्वान्तरतमत्वात् बुद्धिस्तावत् स्वच्छत्वात् आनन्तर्य्याच्च आत्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छाया- भवति, तेन हि विवेकिनामपि तत्र आत्माभिमानबुद्धिः प्रथमा, ततोप्यानन्तर्य्यात् मनसि चैतन्यावभासता, बुद्धिसंपर्कात्, तत् इन्द्रियेषु, मनः संगोगात्, ततो नन्तरं शरीरे, इन्द्रियसंपर्कात् । एवं पारम्पर्य्येण कृत्स्नं कार्य्यकरणसंघातम् आत्मा चैतन्य स्वरूपज्योतिषा अवभासयति । तेन हि सर्वस्य लोकस्य

कार्यकरणसंघाते तद्वृत्तिषु च अनियतात्माभिमानबुद्धिः यथा विवेकं जायते । तथा च भगवतोक्तं गीतासु-यथाप्रकाशय-त्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत' । 'यदादित्यगतं तेज-इत्यादि च । 'नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानाम् इति च काठके, तमेवभान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं मिदं विभाति, इति च, येनसूर्यस्तपति तेज सेद्धः, इति च मन्त्रवर्णः, तेनायंहृद्यन्तज्योतिः, पुरुषः-आकाशवत्सर्वगतत्वात् पूर्ण इति पुरुषः निरतिशयं च अस्य स्वयं ज्योतिष्ट्वम् सर्वावभासकत्वात् स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च, सण्षः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावः, यत्वं पृच्छसि-कतम आत्मेति॥

वाह्यानां ज्योतिषां सर्वकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमये अन्तः करणद्वारेण हृद्यन्तज्योतिः पुरुष आत्मा अनुग्राहकः करणानामित्युक्तम् । यदापि वाह्यकरणानुग्राहकाणाम् आदित्यादिज्योतिषां भावः, तदापि आदित्यादिज्योतिषां परार्थत्वात् कार्यकरणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थं ज्योतिष आत्मनः अनुग्रहाभावे अयं कार्यकरणसंघातः न व्यवहाराय कल्पते, आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्वदा सर्वः संव्यवहारः, यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानम्, इत्यादिश्रुत्यन्तरात्, साभिमानो हि सर्वप्राणिसंव्यवहारः, अभिमानहेतुं च मरकत

मणिदृष्टान्तेनावोचाम् । यद्यप्येवमेतत्, तथापि जाग्रद्विषये सर्वकरणागोचरत्वात् आत्मज्योतिषः बुद्ध्यादि बाह्याभ्यन्तर कार्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वात् न शक्यते तज्ज्योतिः आत्माख्यं मुञ्जेषीकावत् निष्कृष्य दर्शयितुमित्यतः स्वोदिदर्शयिषुः प्रक्रमते-स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति । यः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा, स समानः सदृशः सन्-केन प्रकृतत्वात् सन्निहितत्वाच्च हृदयेन, 'हृदि, इति च हृच्छब्दवाच्या बुद्धिः प्रकृता संनिहिता च तस्मात् तयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यम् अश्वमहिषवत् विवेकतोनुपलब्धिः अवभास्या बुद्धिः, अवभासकं तत् आत्मज्योतिः, आलोकवत्, अवभास्यावभासकयोः विवेकतोनुपलब्धिः प्रसिद्धा, विशुद्धत्वाद्धि आलोकः अवभास्येन सदृशो भवति, यथा रक्तमेव भासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति, यथा हरितं नीलं लोहितञ्च अवभासयन् आलोकः तत्समानो भवति तथा बुद्धि मवभासयन् बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयति-इत्युक्तं मरकतमणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानः बुद्धिसामान्यद्वारेण, 'सर्वमयः, इति च अतएव वक्ष्यति । तेन असौकुतश्चित्प्रविभज्य मुञ्जेषीकावत् स्वेन ज्योतीरूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति, सर्व व्यापारं तत्राध्यारोप्य नामरूपगतम्, ज्योतिर्धर्मं च नामरूपयोः, नामरूपे च आत्मज्योतिषि, सर्वो लोकः मोमुह्यते-अयमात्मा

नायमात्मा एवं धर्मा नैवं धर्मा, कर्ता अकर्ता, शुद्धः अशुद्धः, वद्धः मुक्तः, स्थितः गतः आगतः, अस्ति नास्ति-इत्यादिविकल्पैः । अतः समानः सन् उभौ लोकौ प्रतिपन्न प्रतिपत्तव्यौ इहलोकपरलोकौ उपात्तदेहेन्द्रियादिसंघातत्यागान्योपादानसंतानप्रबन्धशतसंनिपातैः अनुक्रमेणसंचरति ! धीसादृश्यमेवोभयलोकसंचरणहेतुः नस्वत इति--तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत् तदेव हेतुः, नस्वतः, इत्येतदुच्यते-यस्मात्स समानः सन् उभौ लोकावनुक्रमेणसंचरति, तदेतत् प्रत्यक्षम् इत्येतत् दर्शयति-यतः ध्यायतीवध्यानव्यापारं करोतीव, चिन्तयतीव, ध्यानव्यापारवर्ती बुद्धिं सः तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेण अवभासयन् तत्सदृशः तत्समानः सन् ध्यायति इव आलोकवदेव-अतः भवति चिन्तयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य, नतु परमार्थतोध्यायति, तथा लेलायतीव अत्यर्थं चलतीव, तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषुच चलत्सु तदवभासकत्वात् तत्सदृशं तदिति-लेलायतीव नतु परमार्थतः चलनधर्मकं तत् आत्मज्योतिः । कथं पुन एतदवगम्यते, तत्समानत्वभ्रान्तिरेव उभयलोकसंचरणादिहेतुः नस्वतः, इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरुपदिश्यते-सः आत्मा, हि यस्मात् स्वप्नोभूत्वा-सः यया धिया समानः, साधीः यद्यत्भवति तत्तत् असावपि भवतीव, तस्मात् यदा असौ स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीः, तदा सोपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते, यदाधीः

जिजागरिषति, तदा असावपि, अतआह-स्वप्नो भृत्वा स्वप्न  
वृत्तिमवभासयन् धियः स्वापवृत्त्याकारो भृत्वा इमंलोकं  
जागरितव्यवहारलक्षणं कार्य्यकरणसंघातात्मकं लौकिक  
शास्त्रीयव्यवहारास्पदम् अतिक्रामति अतीत्य क्रामति विवि  
क्तेन स्वेन आत्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमभावसयन्न  
वतिष्ठते यस्मात्-तस्मात् स्वयं ज्योतिः स्वभाव एवासौ,  
विशुद्धः स कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतः, धीसादृश्य  
मेवतु उभयलोकसंचारादिसंव्यवहारभ्रान्तिहेतुः । मृत्योरूपाणि  
मृत्युः कर्माविद्यादिः, न तस्य अन्यद्रूपं स्वतः, कार्य्यकरणान्ये  
व अस्य रूपाणि, अतः तानि मृत्यो रूपाणि अतिक्रामति  
क्रियाफलाश्रयाणि ननु नास्त्येव धिया समानम् अन्यतधियोऽव  
भासकम् आत्मज्योतिः, धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण वा अनुमानेन  
वा अनुपलम्भात्-यथा अन्या तत्काल एव द्वितीया धीः । यत्तु  
अवमास्यावभासकयोः अन्यत्वेपि विवेकानुपलम्भात् सादृश्य  
मिति घटाद्यालोकयोः-तत्र भवतु, अन्यत्वेन आलोकस्योप  
लम्भात् घटादेः, संश्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव, नच तथा इह  
घटादेरिव धियोवभासकं ज्योतिरन्तरं प्रत्यक्षेण वा अनुमानेन  
वा उपलभामहे, धीरेव हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन स्वाकारा  
दिप्रकाशरा च, तस्मात् नानुमानतः नापि प्रत्यक्षतः धियोऽव  
भासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तम् । यदपि

दृष्टान्तरूपमभिहितम्—अवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटा-  
द्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति—तत्र अभ्युपगममात्र  
मस्माभिरुक्तम्, नतु तत्र घटाद्यवभास्यावभासकौ भिन्नौ,  
परमार्थतस्तु घटादिरेव अवभासात्मकः सालोकः अन्यः अन्यः  
हि घटादिरुपद्यते, विज्ञानमात्रमेव सालोकघटादिविषया  
कारमवभासते, यदा एवम्, तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति,  
विज्ञानस्वलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य, एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्य  
ग्राहकाकारतां अलं परिकल्प्य, तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्प्य  
यन्ति । तत् ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छीभूतं क्षणिकं  
व्यवतिष्ठत इति केचित् । तस्यापि शान्तिं केचिदिच्छन्ति, तदपि  
विज्ञानं संवृतं ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिबाह्य  
वस्तुवत् इत्यपरे माध्यमिका आचक्षते ॥ सर्वाण्येताः कल्पनाः  
बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्य आत्मज्योतिषोऽपह्नुवात्  
अस्यश्रेयो मार्गस्य प्रतिपक्षभूतावैदिकस्य तत्र येषां बाह्योर्थः  
अस्ति, तान्प्रत्युच्यते न तावत् स्वात्मावभासकत्वं घटादेः, तमसि  
अवास्थितः घटादिस्तावत् न कदाचिदपि स्वात्मना अवभास्यते,  
प्रदीपद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः सालो-  
को घटः इति—संश्लिष्टयोरपि घटालोकयोः अन्यत्वमेव, पुनः  
पुनः संश्लेषे विश्लेषे च विशेषणत्वात्, रज्जुघटयोरिव, अन्यत्वेन  
व्यतिरिक्तावभासकत्वम्, न स्वात्मनैव स्वमात्मानमवभासयति।

ननुप्रदीपः स्वात्मानमेव अवभासयन् दृष्ट इति—न हि घटादि-  
 वत् प्रदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरम् उपाददते लौकिकाः ।  
 तस्मात् प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति—न अवभास्यत्वाविशे-  
 षात्—यद्यपि प्रदीपः अन्यस्यावभासकः स्वयमवभासात्मकत्वात्  
 तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति, घटादि-  
 वदेव, यदा चैवम्, तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावत् अवश्यं  
 भावि, ननु यथाघटः चैतन्यावभास्यत्वेपि व्यतिरिक्तमालोका-  
 न्तरमपेक्षते, न त्वेवं प्रदीपः अन्वेष्टुं लोकान्तरमपेक्षते,  
 तस्मात् प्रदीपः अन्यावभास्योपिसन् आत्मानं घटं च अवभास-  
 यति—न स्वतः परतो वा विशेषाभावात्—यथा चैतन्यावभास्य-  
 त्वं घटस्य, तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टम्  
 यत्तूच्यते प्रदीप आत्मानं घटं चावभासयतीति, तदसत्, कस्मात्  
 यदा आत्मानं नावभासयति, तदा कीदृशः स्यात्, नहि तदा  
 प्रदीपस्य स्वतोवापरतोवा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते, सहि अवभास्यो  
 भवति, यस्यावभासकसंनिधौ असंनिधौ च विशेष उपलभ्यते,  
 नहि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिः असंनिधिर्वा शक्यः कल्पयितुम्,  
 असति च कादाचित्के विशेषे, आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति  
 मृषैवोच्यते । चैतन्यग्राह्यत्वं तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य ।  
 तस्मात् विज्ञानस्य आत्मग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टान्तः ।  
 चैतन्य ग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य बाह्य विषयैः अवशिष्टम्, चैतन्य

ग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य, किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतैव किं वा ग्राहक  
विज्ञानग्राह्यतेति तत्र संदिह्यमाने वस्तुनि, योऽन्यत्र दृष्टो  
न्यायः, संकल्पयितुं युक्तः, न तु दृष्टविपरीतः, तथा च सति यथा  
व्यतिरिक्तेनैव ग्राहकेण बाह्यानां प्रदीपानां ग्राह्यत्वं दृष्टम् । तथा  
विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात् प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवत्  
व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं, नतु अनन्यग्राह्यत्वम्,  
यश्चान्यः विज्ञानस्य ग्रहीता, स आत्मा ज्योतिरन्तरं विज्ञानात् ।  
तदा अनवस्थेति चेन्न, ग्राह्यत्वमात्रं हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वन्तरत्वे  
लिङ्गमुक्तं न्यायतः, न तु एकान्ततो ग्राहकत्वे तद्ग्राहकान्त  
रास्तित्वे वा कदाचिदपि लिङ्गं संभवति, तस्मात् न तदनवस्था  
प्रसङ्गः । विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणान्तरापेक्षायाम्  
अनवस्थेति चेन्न नियमाभावात्—नहि सर्वत्र अयं नियमो भवति,  
यत्र वस्त्वन्तरेण गृह्यते वस्त्वन्तरम्, तत्र ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं  
करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियन्तुं शक्यते, वैचित्र्यदर्शनात्  
कथम्, घटस्तावत् स्वात्मव्यतिरिक्तेन आत्मना गृह्यते, तत्र  
प्रदीपादिरालोकः ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणम्, नहि  
प्रदीपाद्यालोकः घटांशः चक्षुरंशो वा, घटवत् चक्षुर्ग्राह्यत्वेपि  
प्रदीपस्य, चक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न बाह्यमालोकस्थानीयम्  
किंचित्करणान्तरमपेक्षते, तस्मात् नैवनियन्तुं शक्यते—यत्र यत्र  
व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति । तस्मात्



विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वे न करणद्वारा अनवस्था,  
नापि ग्राहकत्वद्वारा कदाचिदपि उपपादयितुं शक्यते, तस्मात्  
सिद्धं विज्ञानव्यक्तिरिक्तमात्मज्योतिरन्तरमिति । ननु  
नास्त्येव बाह्योर्थः घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः, याद्वि  
यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते, तत् तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम् यथा  
स्वप्नविज्ञानग्राह्यघटपटादिवस्तु, स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणा  
नुपलम्भात् स्वप्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्रता अवगम्यते,  
तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेः जाग्रद्विज्ञानव्यक्तिरेकेण अनुप  
लम्भात् जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् । तस्मात् नास्ति  
बाह्योर्थः घटप्रदीपादिः, विज्ञानमात्रमेव तु सर्वम्, तत्र यदुक्तम्,  
विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वात् विज्ञानव्यतिरिक्तमस्ति  
ज्योतिरन्तरं घटादेरिवेति, तन्मिथ्या, सर्वस्यविज्ञानमात्रत्वे  
दृष्टान्ताभावात् न, यावत् तावदभ्युपगमात्—ननु बाह्योर्थः भवता  
एकान्तेनैव नाभ्युपगम्यते ननु मया नाभ्युपगम्यत एव—न  
विज्ञानं घटः प्रदीप इतिच शब्दार्थपृथक्त्वात् यावत्, तावदपि  
बाह्यमर्थान्तरम् अवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, विज्ञानादर्थान्तरं वस्तु  
नत्रेदमभ्युपगम्यते, विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानां  
एकार्थत्वे पर्यायशब्दत्वं प्राप्नोति, तथा साधनानां फलस्य च  
एकत्वे, साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गः, तत्कर्तुः  
अज्ञानप्रसङ्गो वा । किंचान्यत्—विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रति

वादिवाददोषाभ्युपगमात्, नहि आत्मविज्ञानमात्रमेव वादि  
प्रतिवादिवादः तद्दोषो वा अभ्युपगम्यते, निराकर्तव्यत्वात्,  
प्रतिवाद्यादीनाम् नहिआत्मीयं विज्ञानं निराकर्तव्यमभ्युपगम्यते  
स्वयं वा आत्मा कस्यचित्, तथा च सति सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः  
न च प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव गृह्यन्तइत्यभ्युपगमः, व्यतिरिक्त  
ग्राह्या हि ते अभ्युपगम्यन्ते, तस्मात् तद्वत् सर्वमेवव्यतिरिक्त  
ग्राह्यं वस्तु, जाग्रद्विषयत्वात् जाग्रद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवत्-इति  
सुलभोदृष्टान्तः-संतत्यन्तरवत्, विज्ञानान्तरवच्चेति । तस्मात्  
विज्ञानवादिनापि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरन्तरं  
निराकर्तुम्, स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावात् अयुक्तमिति चेत्  
न अभावादपि भावस्य वस्त्वन्तरत्वोपपत्तेः-भवतैव तावत्  
स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतम्, तत् अभ्युपगम्य  
तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभाव उच्यते, स विज्ञानविषयो घटादिः  
यद्यभावः यदि वा भावः स्यात्, उभयथापि घटादिविज्ञानस्य  
भावभूतत्वमभ्युपगतमेव, न तुतत् निवर्तयितुं शक्यते, तन्नि  
वर्तकन्यायाभावात् । एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता । प्रत्य  
गात्मग्राह्यता च आत्मनः अहमिति मीमांसक पक्षः प्रत्युक्तः ।

यत्तुक्तम्, सालोकः अन्यश्च अन्यश्च घटो जायते इति,  
तदसत् क्षणान्तरेपि स एवायं घट इति प्रत्याभिज्ञानात्

सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं कृतोत्थितकेशनखादिष्विवेति चेन्न,  
तत्रापि क्षणिकत्वस्य असिद्धत्वात्, जात्येकत्वाच्च कृत्तेषु पुन-  
रुत्थितेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेरेकत्वाच्च केशनखत्व-  
प्रत्ययः तन्निमित्तः अभ्रान्तएव, नहि दृश्यमानलूनोत्थितकेश-  
नखादिषु व्यक्ति निमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति, कस्यचित्  
दीर्घकालव्यवहित दृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु, तत्कालीन वालादि  
तुल्या इमे केशनखाद्या इति प्रत्ययो भवति, न तु तएवेति,  
घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः, तस्मात् न समो दृष्टान्तः ।  
प्रत्यक्षेणहि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति, न च अन्यत्वम्  
अनुमातुं युक्तम्, प्रत्यक्षविरोधेलिङ्गस्य आभासत्वोपपत्तेः ।  
सादृश्य प्रत्ययानुपपत्तेश्च, ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् एकस्याहि वस्तु  
दर्शिनः वस्त्वन्तरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात्, न तु वस्तुदर्शी  
एकः वस्त्वन्तरदर्शनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते ॥  
विज्ञानस्य क्षणिकत्वात् सकृद्वस्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः ।  
तेन इदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति, तेनेति दृष्टस्मरणम्,  
इदमिति वर्तमानप्रत्ययः, तेनेति दृष्टं स्मृत्वा, यावत् इदमिति  
वर्तमानक्षणकालं अवतिष्ठेत, ततः क्षणिकवादहानिः, अथ  
तेनेत्येव उपक्षीणः स्मार्तः प्रत्ययः, इदमिति च अन्य एव  
वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते, ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेः,

तेनेदं सदृशमिति, अनेकदर्शिनः एकस्य अभावात्, व्यपदेशा-  
नुपपत्तिश्च-द्रष्टव्यदर्शनेनैव उपक्षयाद्विज्ञानस्य, इदं पश्यामि  
अदोऽद्राक्षामिति व्यपदेशानुपपत्तिः, दृष्टवतो व्यपदेशक्षणान-  
वस्थानात्, अथ अवतिष्ठेत, क्षणिकवादहानिः, अथ अदृष्टवतो  
व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च, तदानीं जात्यन्धस्येव रूपविशेष  
व्यपदेशः तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमन्धपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञ  
शास्त्रप्रणयनादिः, न चैतदिष्यते, अकृताभ्यागमकृतविप्रणा  
शदोषौतु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे, दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित  
एक एव हि शृङ्खलावत् प्रत्ययो जायत इति चेत्, तेनेदं सदृश  
मिति च-न वर्तमानातीतयोः भिन्नकालत्वात्-तत्र वर्तमान  
प्रत्ययएकः शृङ्खलावयवस्थानीयः, अतीतश्चापरः, तौ प्रत्ययौ  
भिन्नकालौ, तदुभयप्रत्ययविषयस्पृक् चेत् शृङ्खलाप्रत्ययः,  
ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः ।  
ममतवतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसव्यवहारलोपप्रसङ्गः ।

सर्वस्य च स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे, विज्ञानस्य च स्वच्छा-  
वबोधावभासमात्रस्वाभाव्याभ्युपगमात्, तद्दर्शिनश्चान्य  
स्याभावे, अनित्यदुःखशून्यानात्मत्वाद्यनेककल्पनानुपपत्तिः ।  
न च दाडिमादेरिव विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य, स्वच्छावभास  
स्वाभाव्याद्विज्ञानस्य । अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे

च सति अनुभूयमानत्वात् व्यतिरिक्तविषयत्वप्रसङ्गः । अथ अनित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव विज्ञानस्य, तदातद्वियोगात् विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः, संयोगिमलवियोगाद्धि विशुद्धिर्भवति, यथा आदर्शप्रभृतीनाम्, न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगोद्वेष्टः, नहि अग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेन औष्ण्ये न वा वियोगो दृष्टः, यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यान्तरयोगेन वियोजनं दृश्यते, तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयतो-बीजभावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिदर्शनात्, अतः विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । विषयविषय्याभासत्वं च यत्मलंपरिकल्प्यते विज्ञानस्य, तदपि अन्यसंसर्गाभावात् अनुपपन्नम्, नहि अविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात्, असति च अन्यसंसर्गे, यो धर्मो यस्य दृष्टः, स तत्स्वभावत्वात् न तेन वियोगमर्हति-यथा अमेरौष्ण्यम्, सवितुर्वा प्रभा, तस्मात् अनित्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येति इयं कल्पना अन्धपरम्परैव प्रमाणशून्येत्यवगम्यते, यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति, तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः, कण्टकविद्धस्य हि कण्टकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलम्, न तु कण्टकविद्धमरणे तदुःखनिवृत्तिः फलस्य आश्रय उपपद्यते, तद्वत् सर्वनिर्वाणे असति च फलाश्रये, पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव, यस्य हि पुरुषशब्दवान्वयस्य सत्त्वस्य आत्मनो विज्ञानस्य च अर्थः परि

कल्प्यते, तस्य पुनः पुरुषस्य निर्वाणे, कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् ।  
यस्य पुनः अस्ति अनेकार्थदर्शी विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा, तस्य  
दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वमेव उपपन्नम्, अन्य  
संयोगनिमित्तं कालुष्यम्, तद्वियोगनिमित्ता च विशुद्धिरिति ।  
शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्धम् इति तन्निराकरणाय  
न आदरः क्रियते ॥

बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणे  
अष्टमो मंत्रः

स वा अयंपुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः  
पाप्मभिः स ५ सृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो  
विजहाति ॥ ८ ॥

भाष्यम्

यथैव इह, एकस्मिन् देहे स्वर्गो भूत्वा मृत्यो रूपाणि  
कार्य्यकरणानि अति क्रम्य स्वप्ने स्वे आत्म ज्योतिषि आस्ते ।  
एवं सवै प्रकृतः पुरुषः अयं जायमान कथं जायमान इत्युच्यते,  
शरीरं देहेन्द्रिय संघातमभिसंपद्यमानः, शरीरे आत्मभावमा  
पद्यमान इत्यर्थः । पाप्मभि पाप्मसमवायिभि धर्माधर्माश्रयैः

कार्यकरणै रित्यर्थः, संसृज्यते संयुज्यते, सएवउत्क्रामन् शरीरान्तरम् उर्ध्वं क्रामन् गच्छन् प्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यान-  
मुत्क्रामन्निति तान् एव संश्लिष्टान् पाप्मरूपान् कार्यकरण-  
लक्षणान्, विजहाति तैर्वियुज्यते, तान् परित्यजति । यथा  
अयं स्वप्नजाग्रद्वृत्योः वर्तमाने एव एकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्य-  
करणोपादान परित्यागाभ्यां अनवरतंसंचरति धिया समानः  
सन्, तथा सोयं पुरुषः उभाविहलोकपरलोकौ, जन्ममरणा-  
भ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागौ अनवरतं प्रतिपद्यमानः,  
आसंसारमोक्षात् संचरति । तस्मात्सिद्धम् अस्य आत्मज्योतिषः  
अन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः, संयोग वियोगाभ्याम्,  
नहि तद्धर्मत्वे सति, तैरेव संयोगः वियोगो वा युक्तः ॥

नतु नस्तः अस्य उभौ लोकौ, यौ जन्म मरणाभ्यामनु-  
क्रमेण संचरित स्वप्नजागरिते इव, स्वप्नजागरितेतु प्रत्यक्षमव-  
गम्येते, नत्विह लोक परलोकौ केनचित्प्रमाणेन, तस्मात् एते  
एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति उच्यते-

बृहदारण्यके चतुर्थ्याध्याये तृतीयब्राह्मणे

नलो मंत्रः ।

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य देव स्थाने भवत इदं च परलोक

स्थानं च संध्यं तृतीयस्वप्नस्थानं तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते  
उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोयं  
परलोकस्थानेभवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दाश्च  
पश्यति स यत्रप्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय  
स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं  
पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

### भाष्यम् ।

तस्य एतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतः, न तृतीयं  
चतुर्थं वा, के ते, इदं च यत् प्रतिपन्नवर्तमानं जन्मशरीरैन्द्रिय  
विषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोनुभूयमानम्, परलोकएवस्थानम्  
परलोकस्थानम्-तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यम् । ननु  
स्वप्नोपि परलोकः तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तम्-न कथं  
तर्हि, संध्यंतत्-इह लोकपरलोकयोर्यः संधिः तस्मिन्भवंसंध्यम्,  
यत् तृतीयं तत् स्वप्नस्थानम्, तेनस्थानद्वित्वावधारणम्, नहि  
ग्रामयोः संधिः तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति ।  
कथं पुनः तस्य परलोकस्थानस्य अस्तित्वमवगम्यते, यदपेक्ष्य-  
स्वप्नस्थानंसंध्यंभवेत्-यतः तस्मिन्संध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन् भवन्  
वर्तमानः एते उभे स्थाने पश्यति, के ते उभे, इदं च परलोकस्थानं च ।



तस्मात् स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेण उभौ लोकौ, यौ धिया समानः सन् अनुसंचरति जन्ममरणसंतानप्रवन्धेन । कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन् उभौ लोकौ पश्यति, किमाश्रयः केन विधिना, इत्युच्यते—अथ कथं पश्यतीति शृणु—यथाक्रमः आक्रामति अनेन इत्याक्रमः आश्रयः अवष्टम्भइत्यर्थः यादृशः आक्रमोऽस्य, सोऽयं यथाक्रमः, अयंपुरुषः, परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते, यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्व-प्रज्ञालक्षणेन युक्तोभवतीत्यर्थः, तस्मात् आक्रमम् परलोकस्थाना-योन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिववीजं तमाक्रमम् आक्रम्य अवष्टभ्य आश्रित्य उभयान् पश्यति—बहुवचनं धर्माधर्मफलानेकत्वात्—उभयान् उभयप्रकारानित्यर्थः, कास्तान् । पाप्मनः पापफलानि न तु पुनः साक्षादेवपाप्मनां दर्शनं संभवति, तस्मात् पापफलानि दुःखानीत्यर्थः—आनन्दांश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतत्—तानुभयान् पाप्मन आनन्दांश्चपश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनामयान्, यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणिक्षुद्रधर्माधर्मफलानि, धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वापश्यति—तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानभावितत्पा-प्मानन्द दर्शनं स्वप्ने-इत्युच्यते यस्मात् इह जन्मानि अननुभाव्य मपि पश्यति बहुः, न च स्वप्नोनाम अपूर्वं दर्शनम्, पूर्वदृष्ट स्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण, तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण-स्तः उभौ लोकौ । यत् आदित्यादिवाह्यज्योतिषामभावे अयं

कार्यकरणसंघातः पुरुषः येन व्यातिरिक्तेन आत्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तम्—तदेव नास्ति, यत् आदित्यादिज्योतिषा मभावगमनम्, यत्र इदं विविक्तं स्वयं ज्योतिः उपलभ्येत, येन सर्वदैव अयं कार्यकरणसंघातः संसृष्टवोपलभ्यते, तस्मात् असत्समः असन्नेव वा स्वेन विविक्त स्वभावेन ज्योतीरूपेण आत्मेति । अथ क्वचित् विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेण उपलभ्येत वाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यः, ततः यथोक्तं सर्वं भविष्यति इत्येतदर्थमाह—सः यः प्रकृत आत्मा, यत्र यस्मिन्काले, प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति, तदा किमुपादानः केन विधिना स्वपिति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते—अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य, सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावान् अयं लोकः कार्यकरणसंघातः विषयवेदनासंयुक्तः, सर्वावत्वम् अस्य व्याख्यातम् अन्नत्रयप्रकरणे, 'अथो अयं वा आत्मा, इत्यादिना—सर्वा वा भूतभौतिकमात्राः अस्य संसर्गकारण भूता विद्यन्तः इति सर्वावान्, सर्ववानेव सर्वावान्, तस्य सर्वावतः मात्राम् एकदेशम् अवयवम्, अपादाय अपच्छिद्य आदाय गृहीत्वा—दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः, स्वयं आत्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमा पाद्य—जागरिते हि आदित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थः, देहव्यवहारश्च आत्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तः,

तद्धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणम् अस्मिन् देहे आत्मकर्मो  
 परमकृतमिति आत्मा अस्य विहन्तेत्युच्यते—स्वयं निर्माय निर्माणं  
 कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव, निर्माणमपि तत्कर्मा  
 पेक्षत्वात् स्वयं कर्तृकमुच्यते—स्वेन आत्मीयेन, भासा मात्रो-  
 पादानलक्षणेन भासा दीप्त्या प्रकाशेन, सर्ववासनात्मकेन  
 अन्तःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः—सा हि तत्र विषयभूता सर्व  
 वासनामयी प्रकाशते, सा तत्र स्वयं भा उच्यते—तेन स्वेनभासा  
 विषयभूतेन, स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तरूपेण  
 अलुप्तदृक्स्वभावेन तद्भारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रस्वपिति ।  
 यत् एवं वर्तनम्, तत् प्रस्वपितीत्युच्यते । अत्र एतस्यामवस्था-  
 याम् एतस्मिन्काले, अयं पुरुष आत्मा, स्वयमेव विविक्तज्योति  
 र्भवति बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिः  
 भवति । ननु अस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतम्, कथं तस्मिन्  
 सति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीत्युच्यते—नैषदोषः विषय  
 भूतमेव हि तत्, तेनैव च अत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिः दर्शयितुं  
 शक्यः नतु अन्यथा असति विषये कस्मिंश्चित् सुषुप्तकालइव,  
 यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूता उपलभ्यमाना भवति,  
 तदा असिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्य-  
 करणव्यावृत्तस्वरूपम् अलुप्तदृक् आत्मज्योतिः स्वेन रूपेण अवभा-  
 सयत् गृह्यते । तेन अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति सिद्धम् ।

ननु अत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिः । येन जागरित इव  
ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते, चक्षुराद्यनुग्राहकाश्च  
आदित्याद्यालोकाः तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते—तत्र कथं  
विशेषावधारणं क्रियते—अत्र अयं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति ।  
उच्यते—वैलक्षण्यात् स्वप्नदर्शनस्य, जागरिते हि इन्द्रियबुद्धिमन  
आलोकादिव्यापार संकीर्णमात्मज्योतिः, इह तु स्वप्ने इन्द्रियाभावात्  
तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति तस्मा  
द्लिलक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेपि, यथा जागरिते,  
तत्र कथम् इन्द्रियाभावात् वैलक्षण्यमुच्यत इति । शृणु—

बृहदारण्यके चतुर्थ्याध्याये तृतीयब्राह्मणे

दशमो मंत्रः ।

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्  
पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः  
प्रमुदः न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ  
वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ॥

भाष्यम् ॥

न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः, तथा न रथयोगाः, रथेषु

युज्यन्ते इति रथयोगाः अश्वादयः तत्र न विद्यन्ते, न च पन्थानः  
 रथमार्गाः भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथश्च सृजते स्वयम्  
 कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे ।  
 उच्यते—ननु उक्तम्, 'अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय  
 स्वयंविहृत्य स्वयं निर्माय इति, अन्तःकरणवृत्तिः अस्य लोकस्य  
 वासना मात्रा, तामपादाय, रथादिवासनारूपान्तःकरणवृत्तिः  
 तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते,  
 तदुच्यते—स्वयं निर्मायेति, तदेव आह—रथादीन्सृजत इति, न तु  
 तत्रकरणं वा, करणानुग्राहकाणि वा आदित्यादिज्योतींषि,  
 तदवभास्या वा रथादयो विषयाः विद्यन्ते, तद्वासनामात्रं तु केवलं  
 तदुपलब्धिकर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रय दृश्यते ।  
 तत् यस्य ज्योतिषोदृश्यते अलुप्तदृशः, तत् आत्मज्योतिः अत्र  
 केवलम् असिरिव कोशात् विविक्तम् । तथा न तत्र आनन्दाः  
 सुखविशेषाः मुदः हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः प्रमुदः  
 ते एव प्रकर्षोपेताः अथ च आनन्दादीन् सृजते । तथा न तत्र  
 वेशांताः पल्लवाः, पुष्करिण्यः तडागाः, स्रवन्त्यः नद्यः  
 भवन्ति, अथ वेशान्तादीन् सृजते वासनामात्ररूपान् ।  
 यस्मात् सः हि कर्ता, तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वे  
 नेति अवोचाम तस्य कर्तृत्वम्, न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति,  
 साधनाभावात् न हि कारकमन्तरेण क्रिया संभवति, न च तत्र

हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति, यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते, तत्र आत्मज्योतिरवभासितैः कार्यकरणैः रथादि वासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते, तेनोच्यते स हि कर्तेति, तदुक्तम् । 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरते, इति, तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषः अवभासकत्वव्यातिरेकेण-यत् चैतन्यात्मज्योतिषा अन्तःकरणद्वारेण अवभासयति कार्यकरणानि, तदवभासितानि कर्मसु व्याप्रियन्ते कार्यकरणानि, तत्र कर्तृत्वमुपचर्यते आत्मनः । यदुक्तम्-'ध्यायतीव लेलायतीव इति तदेव अनुद्यते-स हि कर्तेति इह हेत्वर्थम् ॥

**बृहदा० चतुर्थ्या० तृतीयया० एकादशो मन्त्रः ।**

तदेतेश्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थान ५ हिरण्मयः पुरुषएकह स्तः ॥ ११ ॥

**भाष्यम् ।**

तदेते-एतस्मिन् उक्तेर्ये एते श्लोकाः मन्त्राः भवन्ति । स्वप्नेन स्वप्नभावेन, शारीरम् शरीरम् अभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्य असुप्तः

स्वयं अलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात्, सुप्तान् वासनाकारोद्भूतान्  
 अन्तष्करणवृत्त्याश्रयान् बाह्याध्यात्मिकान् सर्वानेव भावान्  
 स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान् सुप्तान्, अभिचाकशीति अलुप्तया  
 आत्मदृष्ट्या पश्यति अवभासयतीत्यर्थः । शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्म-  
 दिन्द्रियमात्रारूपम्, आदाय गृहीत्वा, पुनः कर्मणे जागरित-  
 स्थानम् ऐति आगच्छति, हिरण्मयः हिरण्मय इव चैतन्य  
 ज्योतिः स्वभावः, पुरुषः, एकहंसः एकएव हन्तीत्येकहंसः—एकः  
 जाग्रत्स्वप्नेलोकपरलोकादीन् गच्छतीत्येकहंसः ॥

बृहदारण्ये चतुर्था० तृतीयब्रा०

द्वादशो मंत्रः ।

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं वहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।  
 स ईयतेऽमृतो यत्र कामः\* हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

भाष्यम्

तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना, रक्षन् परिपालयन्—अन्यथा  
 मृतभ्रान्तिः स्यात्, अवरम् निकृष्टम् अनेकाशुचिसंघातत्वा-  
 दत्यन्तवीभत्सम्, कुलायं नीडं शरीरम्, स्वयंतु वहिस्तस्मात्  
 कुलायात्, चरित्वा—यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि

तत्सम्बन्धाभावात् तत्स्थ इव आकाशः वहिश्चरित्वेत्युच्यते,  
अमृतः स्वयममरणधर्मा, ईयते गच्छति, यत्र कामम्—यत्र  
यत्र कामः विषयेषु उद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेण  
उद्भूतं गच्छति ॥

बृहदारण्ये चतुर्थ्याध्याये तृतीय ब्राह्मणे

अथोदशो मंत्रः

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि,  
उतेव स्त्रीभिःसह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥

भाष्यम्

किंच स्वप्नांते स्वप्नस्थाने, उच्चावचम्—उच्चं देवादिभावं अवचं  
तिर्यगादिभावं निकृष्टम् तदुच्चावचम्, ईयमानः गम्यमानः प्राप्नुवन्  
रूपाणि, देवःद्योतनावान्, कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहूनि  
असंख्येयानि । उत अपि स्त्रीभिःसह मोदमान इव, जक्षदिव  
हसन्निव वयस्यैः, उत इव अपि भयानि—विभेति एभ्य इति-  
भयानि सिंह व्याघ्रादीनि, पश्यन्निव ॥

बृहदा चतुर्था० तृतीयब्रा० चतुर्दशोमंत्रः

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनोति । तं नायतं



बोधयेदित्याहुः । दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते ।  
अथो खत्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानिहोव जाग्रत्पश्यति  
तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते  
सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

भाष्यम् ।

आरामम् आरमणम् आक्रीडाम् अनने निर्मितां वासनारूपाम्  
अस्य आत्मनः, पश्यन्ति सर्वे जनाः—ग्रामं नगरं स्त्रियम् अन्नाद्य  
मित्यादिवासनानिर्मितम् आक्रीडनरूपम्, न तं पश्यति तं न  
पश्यति कश्चन । कष्टंभोः, वर्तते अत्यन्तविविक्तं दृष्टिगोचरा-  
पन्नमपि अहो भाग्यहीनता लोकस्य । यत् शक्यदर्शनमपि आत्मा-  
नं न पश्यति—इति लोकं प्रति अनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः ।  
अत्यन्तविविक्तः स्वयंज्योतिरात्मा स्वप्ने भवतीत्याभिप्रायः । तं  
नायतं बोधयेदित्याहुः—प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते, स्वप्ने आत्म  
ज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे, का असौ तमात्मानं सुप्तम्, आयतम्  
सहस्राभूषम् न बोधयेत्—इत्याहुः एवं कथयन्ति चिकित्सकादयो  
जनालोके, नूनं ते पश्यन्ति—जाग्रदेहात् इन्द्रियद्वारतः अपसृत्य  
केवलो बहिर्वर्तत इति, यत आहुः—तं नायतं बोधयेदिति । तत्र  
च दोषं पश्यन्ति—भृशं हि असौ बोध्यमानः तानि इन्द्रियद्वाराणि  
सहसा प्रतिबोध्यमानः न प्रतिपद्यत इति, तदेतदाह—दुर्भिषज्यं  
हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते यम् इन्द्रियद्वारदेशम्

यस्माद्देशात् शुक्रमादाय अप्सृतः तम् इन्द्रियदेशम्-एषःआत्मा पुनर्नप्रातिपद्यते, कदाचित् व्यत्यासेन इन्द्रियमात्राः प्रवेशयति, तत आन्ध्यवाधिर्यादि दोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यम् दुःखभिषक्कर्मता ह्यस्मै देहायभवति, दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौदेहो भवतीत्यर्थः । तस्मात् प्रसिध्यापि स्वप्ने स्वयं ज्योतिष्मत् अस्य गम्यते । स्वप्नो भूत्वा अतिक्रान्तो मृत्योरूपाणीति तस्मात् स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मा । अथो अपि खलु अन्ये आहुः-जागिरितदेश एवास्य एषः, यः स्वप्नः-न सन्ध्यं स्थानान्तरम् इहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तम् किं तर्हि इहलोक एवजागिरितदेशः । यद्येवम् किं च अतः । शृणुअतो यद्वदति-यदा जागिरितदेश एवायं स्वप्नः, तदा अयमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तः तैर्मिश्रीमृतः, अतो न स्वयं ज्योतिरात्मा-इत्यतः स्वयं ज्योतिष्वाधनाय अन्ये आहुः-जागिरितदेश एवास्यैष इति । तत्र च हेतुमाचक्षते-जागिरितदेशत्वे यानिहि यस्मात् हस्त्यादीनि पदार्थजातानि, जाग्रत् जागिरितदेशे, पश्यति लौकिकः, तान्येव सुप्तोपि पश्यति-इति । तदसत्, इन्द्रियोपरमात्, उपस्तेषुहि इन्द्रियेषु स्वप्नान् पश्यति, तस्मात् नान्यस्य ज्योतिषः तत्र संभवो ऽस्ति, तदुक्तम्, 'न तत्र रथान रथयोगाः इत्यादि, तस्मात् अत्रायंपुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवत्येव । स्वयं ज्योतिःआत्मा अस्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितम्, अति क्रामति मृत्योरूपाणीति च, क्रमेण संचरन् इहलोकपरलोकादीन्

इहलोकपरलोकादिव्यतिरिक्तः, तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां  
 व्यतिरिक्तः, तत्र च क्रमसंचारान्नित्यश्च-इत्येतत् प्रतिपादितं  
 याज्ञवल्क्येन । अतःविद्यानिष्कयार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः ।  
 सोहं एवं बोधितः त्वया भगवते तुभ्यम् सहस्रं ददामि, विमोक्षश्च  
 कामप्रश्नो मया अभिप्रेतः, तदुपयोगी अयं तादर्थ्यात् तदेकदेश एव,  
 अतः त्वां नियोक्ष्यामि समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन-विमोक्षाय  
 अत उर्ध्वं ब्रूहीति येन संसारात् विप्रमुच्येयं त्वत्प्रसादात् ।  
 विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥

यत् प्रस्तुतम्-आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इति-तत् प्रत्यक्षतः प्रति  
 पादितम्-‘अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति, इति स्वप्ने । यत्तु  
 उक्तम्-‘स्वप्नो भूत्वेमं लोकमातिक्रामति मृत्यो रूपाणि, इति,  
 तत्र एतत् आशङ्क्यते-मृत्यो रूपाण्येव अतिक्रामति, न मृत्युम्  
 प्रत्यक्षं ह्येतत् स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादि  
 दर्शनम्, तस्मात् नूनं नैवायं मृत्युमातिक्रामति, कर्मणो हि  
 मृत्योः कार्यं मोदत्रासादि दृश्यते । यदि च मृत्युना वद्धएव  
 अयं स्वभावतः, ततः विमोक्षो नोपपद्यते, न हि स्वभावात्  
 कश्चित् विमुच्यते, अथ स्वभावो न भवति मृत्युः, ततः तस्मात्  
 मोक्ष उपपत्स्यते, यथा असौमृत्युः आत्मीयो धर्मो न भवति,

तथा प्रदर्शनाय-अत उर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनु  
युक्तः याज्ञवल्क्यः तद्दिदर्शयिषया प्रवृत्ते-

बृहदा० चतुर्थ्या० तृतीयब्रा० पञ्चदशो मंत्रः

सवा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च  
पापं च । पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोऽन्याद्रवति स्वप्नायैव स  
यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष  
इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोहं भगवते सदसं ददाम्यत उर्ध्वं विमो-  
क्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

भाष्यम्

स वै प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुषः, एषः यः स्वप्ने प्रदर्शितः,  
एतस्मिन् संप्रसादे-सम्यक् प्रसीदति अस्मिन्निति संप्रसादः ।  
जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालुष्यं  
तेभ्यो विप्रमुक्तः ईषत् प्रसीदति स्वप्ने, इह तु सुषुप्ते सम्यक्  
प्रसीदति-इत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते, 'तीर्णो हि तदा सर्वान्  
शोकान् इति, 'सलिल एकोद्रष्टा, इति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थम्  
आत्मानम्-स वै एषः एतस्मिन् संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्  
सुषुप्ते स्थित्वा, कथं संप्रसन्नः । स्वप्नात् सुषुप्तं प्रविविक्षुः

स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबन्धुजनदर्शनादिना,  
चरित्वा विहृत्य अनेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः, दृष्ट्वैव न  
कृत्वेत्यर्थः, पुण्यं च पुण्यफलम्, पापं च पापफलम् न तु  
पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम, तस्मात् न पुण्य  
पापाभ्यामनुबद्धः, यो हि करोति पुण्यपापे, स ताभ्यामनुबध्यते  
न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात् तस्मात् स्वप्नो भूत्वा  
मृत्युमतिक्रामत्येव, न मृत्युरुपाण्यवकेवलम् । अतः न मृत्योः  
आत्मस्वभावत्वाशंका, मृत्युश्चेत्, स्वभावोऽस्य, स्वप्नेपि कु-  
र्यात्, न तु करोति, स्वभावश्चेत् क्रिया स्यात् अनिमोक्षतैव स्यात्  
न तु स्वभावः स्वप्ने अभावात्, अतः विमोक्षः अस्य उपपद्यते  
मृत्योः पुण्यपापाभ्याम् ननु जागरिते अस्य स्वभाव एव—न  
ब्रुध्याद्युपाधिकृतं हि तत्, तच्च प्रतिपादितं सादृश्यात्, 'ध्यायती  
वलेलायतीव इति तस्मात् एकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणात्  
न स्वाभाविकत्वाशंका अनिमोक्षता वा, तत्र 'चरित्वा, इति—  
चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः, ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं  
पुनः प्रतिन्यायं यथा न्यायं यथागतम्—निश्चित आयः न्यायः,  
अयनम् आयः निर्गमनम्, पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यत्  
आगमनं स प्रतिन्यायः—यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रति  
योनि यथास्थानम्, स्वप्नस्थानाद्वि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन् यथा  
स्थानमेव पुनरागच्छति—प्रतियोनि आद्रवति, स्वप्नायैव स्नप्न

स्थानायैव । ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयो फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते, यथा जागरिते तथा करोत्येव स्वप्नेपि तुल्यत्वादर्शनस्य इत्यत आह सः आत्मा, यत् किञ्चित् तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलम्, अनन्वागतः अननुवद्धः तेन दृष्टेन भवति, नैव अनुवद्धो भवात्, यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात् तेन अनुवध्येत । स्वप्नादुत्थितोपि समन्वागतः स्यात्, न च तत् लोके-स्वप्नकृतकर्मणा अनन्वागतत्वप्रसिद्धिः । न हि स्वप्न कृतेन आगसा आगस्कारिणमात्मानं मन्यते कश्चित्, न च स्वप्नदश आगः श्रुत्वा लौकः तं गर्हति परिहरति वा, अतः अनन्वागत एव तेन भवति, तस्मात् स्वप्ने कुर्वन्निव उपलभ्यते, न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः 'उतेव स्त्रीभिः सहमोदमानः इति श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नस्य सह इव शब्देन आचक्षते-हस्तिनोऽद्य घटीकृताः धावन्तीव मया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति, कथं पुनरस्याकर्तृत्वमिति-कार्यकरणैर्मूर्तेः संश्लेषः मूर्तस्य, स तु क्रियाहेतुर्दृष्टः, न ह्यमूर्तः कश्चित् क्रियावान् दृश्यते, अमूर्तश्च आत्मा अतोऽसङ्गः, यस्माच्च असं गोयंपुरुषः, तस्मात् अनन्वागतः तेन स्वप्नदृष्टेन, अतएव नाक्रियाकर्तृत्वमस्य कथंचिदुपपद्यते, कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात्, स च संश्लेषः सङ्गः अस्य नास्ति, यतः असङ्गो ह्ययं, पुरुषः, तस्मात् अमृतः । एवमेव एतत् याज्ञवल्क्य, सोऽहं भगवते

सहस्रं ददामि अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि, मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वात्, अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति

बृह० चतुर्थी० तृतीयत्रा षोडशी मंत्रः

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगोऽह्यं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञ-  
वल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ।

भाष्यम्

तत्र, 'असङ्गोऽह्यं पुरुषः, इति असंगता अकर्तृत्वे हेतुरुक्तः उक्तं च पूर्वम्—कर्मवशात् स ईयते यत्र काममिति, कामश्च सङ्गः अतः असिद्धो हेतुरुक्तः—'असङ्गोऽह्यं पुरुषः, इति । न तु एतत् अस्ति, कथं तर्हि । असङ्ग एव इत्येतदुच्यते—स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने, स वै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामम्, दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च—इति सर्वं पूर्ववत्, बुद्धान्तायैव जागरित स्थानाय । तस्मात् असंग एवायं पुरुषः, यदि स्वप्ने सङ्गवान् स्यात् कामी, ततः तत्सङ्गजैर्दोषैः बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत ॥

यथा असौ स्वप्ने असङ्गत्वात् स्वप्नप्रसङ्गजैर्दोषैः जागरिते

प्रत्यागतो न लिप्यते, एवं जागरितसङ्गजैरपि दोषैः न लिप्यत  
एव बुद्धान्ते, तदेतदुच्यते—

### अथ सप्तदशो मंत्रः

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च  
पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

### भाष्यम्

सवै एषः एतस्मिन् बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि  
पूर्ववत् । सः यत् तत्र बुद्धान्ते किञ्चित्पश्यति, अनन्वागतः तेन  
भवति,—असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते ।  
करोति च तत्र पुण्यपापे, तत्फलं च पश्यति—न कारकावभासकत्वेन  
कर्तृत्वोपपत्तेः, 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते, इत्यादिना आत्मज्योति-  
षा अवभासितः कार्यकरणसंघातः व्यवहरति, तेन अस्य कर्तृत्व  
मुपचर्यते, न स्वतः कर्तृत्वम्, तथा चोक्तम् । 'ध्यायतीव लेलायतीव  
इति—बुध्याद्युपाधिकृतमेव न स्वतः, इह तु परमार्थापेक्षया उपाधि  
निरपेक्ष उच्यते—दृष्ट्वैवपुण्यं च पापं च न कृत्वेति, तेन न पूर्वापर  
व्याघाता शङ्का, यस्मात् निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति, न लि-  
प्यते क्रियाफलेन, तथा च भगवतोक्तम्—'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्पर



मात्मायमव्ययः शरीरस्थोपिकौन्तेय न करोति न लिप्यते इति, तथा सहस्रदानंतु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात् । तथा, 'स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने, 'स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते, इत्येताभ्यां कण्डिकाभ्यां असङ्गतैव प्रतिपादिता, यस्मात् बुद्धान्ते कृतेन स्वप्नांतंगतः संप्रसन्नः असंबद्धो भवति स्तैन्यादिकार्यादर्शनात्, तस्मात् त्रिष्वपि स्थानेषु स्वतः असङ्ग एव भयम्, अतः अमृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः । प्रतियोन्याद्वति स्वप्नान्तायैव, संप्रसादायेत्यर्थः— दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देन अभिधानदर्शनात्, अन्तशब्देन च विशेषणोपपत्तेः, 'एतस्मा अन्ताय धावति, इति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि पुनः एवमुच्यते— 'स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा, 'एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च, इति दर्शनात्, 'स्वप्नान्तायैव, इत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यत इति— तथापि न किंचिद्दुष्यति, असंगताहि सिसाधयिषिता सिध्यत्येव, यस्मात् जागरिते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतः, न जागरितदोषेणानुगतो भवति ।

एवम् अयं पुरुष आत्मा स्वयं ज्योतिः कार्यकरण विलक्षणः तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणः यस्मात्— असङ्गो ह्ययं पुरुषः, असङ्गत्वात्— इत्ययमर्थः, 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे, इत्याद्याभिस्तिसृभिः कण्डिकाभिः प्रतिपादितः, तत्र असङ्गतैव

आत्मनः कुतः—यस्मात्, जागरितात् स्वप्नम् स्वप्नाच्च संप्रसादम्, संप्रसादाच्च पुनः स्वप्नम्, क्रमेण बुद्धान्तं जागरितम्, बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तम्, इत्येवम् अनुक्रमसंचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः, पूर्वमप्युपन्यस्तोयमर्थः, स्वप्नो भूत्वेमं लोकमति कामति मृत्यो रूपाणि इति, तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टम्, तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते ॥

### अथाष्टादशो मंत्रः

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतादुभावन्तावनु संचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तञ्च ॥१८॥

### भाष्यम्

तत् तत्र एतस्मिन्—यथा—प्रदर्शितेऽर्थे दृष्टान्तोयमुपादीयते—यथा लोके महामत्स्यः, महांश्रासौ मत्स्यश्च, नादेयेन स्रोतसा अहार्य इत्यर्थः, स्रोतश्च विष्टम्भयति, स्वच्छन्दचारी, उभे कूले नद्याः पूर्वं च अपरं च अनुक्रमेण संचरति, संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिना उदकस्रोतोवेगेन न परवशी क्रियते—एवमेव अयं पुरुषः एतौ उभौ अन्तौ अनुसंचरति, कौतौ, स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च, दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु—मृत्युरूपः कार्यकरण

संघातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्याम् अनात्मधर्मः, अयं च आत्मा एतस्माद्विलक्षणः—इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥

अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मभ्यां विविक्तता उक्ता, स्वतः नायं संसारधर्मवान्, उपाधिनिमित्तमेवतु अस्यसंसारित्वम् अविद्याधारोपितम्—इत्येषसमुदायार्थउक्तः तत्र च स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूपः उक्तः, न एकत्र दर्शितः—यस्मात् जागरिते ससङ्गः सकार्यकरणसंघातः उपलक्ष्यते अविद्यया, स्वप्ने तु संयुतः सृष्ट्युरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते, सुषुप्ते पुनः संप्रसन्नः असङ्गो भवतीति असङ्गतापि दृश्यते एकवाक्यतयातु उपसंह्रियमाणं फलं नित्यमुक्तं बुद्धशुद्धस्वभावता अस्य न एकत्र पुञ्जकृत्य प्रदर्शितेति, तत्प्रदर्शनाय कण्डिका आरभ्यत । सुषुप्ते हि एवं रूपता अस्य वक्ष्यमाणा । तदा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहत पाप्माभयं रूपम् इति, यस्मात् एवं रूपं विलक्षणम् सुषुप्तं प्रविविक्षति, तत्कथमिति आह—दृष्टान्तेन अस्यार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपादीयते ।

अथोक्तविंशो मंत्रः ।

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य

श्रान्तः स ५ हृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत । एवमेवायं पुरुष एतस्मा  
अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन  
स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

### भाष्यम् ।

तत् यथा—अस्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा, सुपर्ण  
शब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते, यथा आकाशेऽस्मिन् विहृत्य विपरि-  
पत्य श्रान्तः नाना परिपतनलक्षणेन कर्मणा परिस्त्रिन्नः संहृत्य  
पक्षौ संगमय्य संप्रसार्य पक्षौ सम्यक् लीयते अस्मिन्निति संलयः  
नीडः नीडायैव, ध्रियते स्वात्मनैव धार्यते स्वयमेव, यथा अयं  
दृष्टान्तः, एवमेव अयं पुरुषः, एतस्मा एतस्मै, अन्ताय धावति, अन्त  
शब्द वाच्यस्य विशेषणम्—यत्र यस्मिन् अन्ते सुप्तः, न कंचन न  
कंचिदपि, कामं कामयते, तथा न कंचन स्वप्नं पश्यति, 'न कंचन  
कामम्, इति स्वप्न-बुद्धान्तयोः अविशेषेण सर्वः कामः प्रतिषिध्यते,  
'कंचन, इत्यविशेषिताभिधानात्, तथा 'न कंचन स्वप्नम्, इति  
जागरितेपि यत् दर्शनम्, तदपि स्वप्नं मन्यते श्रुतिः, अत  
आह—न कंचन स्वप्नं पश्यतीति, तथा च श्रुत्यन्तरम्, तस्य त्रय  
आवसथान्नयः स्वप्नाः इति—यथा दृष्टान्ते पक्षिणः परिपतनजश्रमा-  
पनुत्तये स्वनीडोपसर्पणम्, एवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्य्यकरणसंयोगज

क्रियाफलैः संयुज्यमानस्य, पक्षिणः परिपतनज इव, श्रमोभवति तच्छ्रमापनुत्तये स्वात्मनो नीडम् आयतनं सर्वसंसारधर्म विलक्षणम् सर्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वमात्मानं प्रविशति॥

यदि अस्य अयं स्वभावः—सर्वसंसारधर्मशून्यता, परोपाधिनिमित्तं च अस्य संसारधर्मित्वम्, यन्निमित्तं च अस्य परोपाधिकृतं संसारधर्मित्वम्, सा च अविद्या,—तस्या अविद्यायाः किंस्वाभाविकत्वम्, आहोस्वित् कामकर्मादिवत् आगन्तुकत्वम्, यदि च आगन्तुकत्वम्, ततो विमोक्ष उपपद्यते, तस्याश्च आगन्तुकत्वे का उपपत्तिः, कथं वा न आत्मधर्मः अविद्येति-सर्वानर्थबीजभूताया अविद्यायाः सतत्त्वावधारणार्थं परा कण्डिका आरभ्यते

### विशक्तितमो मंत्रः

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा-भिन्नस्तावताणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्वयं पश्यति तदत्रा विद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेद ५ सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

## भाष्यम् ।

ताः वै, अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्य एताः हिता नाम नाज्यः यथा केशः सहस्रधाभिन्नः, तावता तावत्परिमाणेन अणिम्ना अणुत्वेन तिष्ठन्ति, ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णाः, एतैः शुक्लत्वादिभिः रस विशेषैः पूर्णा इत्यर्थः, एते च रसानां वर्णविशेषाः वातपित्तश्लेष्मणा मितरेतरसंयोगवैषम्यविशेषात् विचित्रा बहवश्च भवन्ति । तासु एवं विधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वालाग्रसहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिङ्गं वर्तते, तदाश्रिताः सर्वा वासना उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनिताः, तत् लिङ्गं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात् स्वच्छं स्फटिकमणि कल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशात् धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिः प्रत्यवभासते, अथ एवं सति, यत्र यस्मिन् काले, केचन शत्रवः अन्ये वा तस्कराः मामागत्य घ्नन्ति-इति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययः अविद्याख्यः जायते, तदेतदुच्यते-एनं स्वप्नदृशं घ्नन्तीवेति, तथा जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव, न केचन घ्नन्ति, नापि वशीकुर्वन्ति, केवलंतु अविद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्ति

मात्रम्, तथा हस्तीवैनं विच्छाययति विच्छादयति विद्रावयति  
 घावयतीवेत्यर्थः, गर्तमिव पतति, गर्तजीणर्कूपादिकमिव पतन्तम्  
 आत्मानमुपलक्षयति, तादृशी हि अस्य मृषा वासना उद्भवति  
 अत्यन्तनिकृष्टा अधर्म्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रया, दुःख  
 रूपत्वात्, किं बहुना, यदेव जाग्रत् भयं पश्यति हस्त्यादि  
 लक्षणम्, तदेव भयरूपम् अत्र अस्मिन् स्वप्ने विनैव हस्त्यादिरूपं  
 भयम् अविद्या वासनया मृषैव उद्भूतया मन्यते । अथ पुनः यत्र  
 अविद्या अपकृष्यमाणा-विद्याचोत्कृष्यमाणा किंविषया  
 किंलक्षणा चेत्युच्यतेअथ पुनः यत्र यस्मिन्काले, देव इव स्वयं भव  
 ति, देवता विषया विद्या यदा उद्भूता जागरितकाले, तदा उद्भूतया  
 वासनया देवमिव आत्मानं मन्यते, स्वप्नेपि तदुच्यते-देवइव, राजेव  
 राज्यस्थ अभिषिक्तः, स्वप्नेपि राजाअहमिति मन्यते राजवासना  
 वासितः । एवम् अत्यन्त प्रक्षीयमाणा अविद्या उद्भूता च विद्या  
 सर्वात्मविषया यदा, तदा स्वप्नेपि तद्भावभावितः-अहमेवेदं  
 सर्वोऽस्मीति मन्यते, स यः सर्वात्मभावः सोऽस्य आत्मनः  
 परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यत्तु सर्वात्म  
 भावादर्वाक् वालाग्रमात्रमपि अन्यत्वेन दृश्यते-नाहमस्मीति,  
 तदवस्था अविद्या, तथा अविद्यया ये प्रत्युपस्थापिताः अनात्म  
 भावा लोकाः, ते अपरमाः स्थावरान्ताः, तान्संव्यवहारविषया-  
 न् लोकान् अपेक्ष्य अयं सर्वात्मभावः समस्तोऽनन्तरोऽबाह्यः,

सोऽस्य परमोलोकः । तस्मात् अपकृष्यमाणायां अविद्यायाम्, विद्यायां च काष्ठं गतायाम्, सर्वात्मभावो मोक्षः, यथा स्वयं ज्योतिः स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वत्, विद्याफलमुपलभ्यते-इत्यर्थः तथा अविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायां, तिरोधीयमानायां च विद्यायाम् अविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते-अथ यत्रैनं प्रन्तीव जिनन्तीव इति, त एते विद्या विद्या कार्ये, सर्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च, विद्याया शुद्धया सर्वात्मा भवति, अविद्याया च असर्वो भवति, अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति, यतः प्रविभक्तो भवति, तेन विरुध्यते, विरुद्धत्वात् हन्यते जीयते-विच्छाद्यते च, असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वात् एतद्वति, समस्तस्तु सन् कुतो भिद्यते, येन विरुध्येत, विरोधाभावे, केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च, अत इदम् अविद्यायाः सतत्वमुक्तं भवति-सर्वात्मानं सन्तम् असर्वात्मत्वेन ग्राहयति, आत्मनः अन्यत्वं स्तत्त्वन्तरम् अविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति, आत्मानम् असर्वमापादयति, ततस्तद्विषयः कामो भवति, यतो भिद्यते कामतः, क्रियामुपादत्ते, ततः फलम्-तदेतदुक्तम्, वक्ष्यमाणं च, यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादि । इदम् अविद्यायाः सतत्त्वं सह कार्येण प्रदर्शितम्, विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितः अविद्याया विपर्ययेण । सा चाविद्या न आत्मनः स्वाभाविको धर्मः-यस्मात् विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वयमप



चीयमाना सती, काष्ठं गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वात्मना निवर्तते, रज्वामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये, तच्चोक्तम् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् इत्यादि, तस्मात् न आत्मधर्मः अविद्या, नहि स्वाभाविकस्योच्छितिः कदाचि दप्युपपद्यते, सवितुरिव औष्ण्यप्रकाशयोः । तस्मात् तस्या मोक्ष उपपद्यते ॥

### अथैकविंशतितमो मंत्रः

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभय ५ रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तर मेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यै तदाप्तकाममात्मकाममकाम ५ रूप ५ शोकान्तरम् २१

### भाष्यम्

इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षः विद्या फलं क्रिया कारकफलशून्यम्, स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते, यत्र अविद्या काम कर्माणि नसन्ति । तत् एतत् प्रस्तुतम्—'यत्र सुप्तो न किंचन कामं कामयते न किंचन स्वप्नं पश्यति, इति तदेतत् वै

अस्यरूपम्-यः सर्वात्मभावः 'सोऽस्य परमोलोकः इत्युक्तः, तत्, अतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः, रूपपरत्वात्, छन्दः कामः, अतिगतः छन्दः यस्माद्भावात् तत् अति छन्दं रूपम्, अन्योऽसौ सान्तः-छन्दः शब्दः गायत्र्यादिच्छन्दोवाची, अयं तु कामवचनः, अतः स्वरान्तएव, तथापि, 'अतिच्छन्दा' इति पाठः स्वाध्यायधर्मो द्रष्टव्यः, अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दशब्दः, 'स्वच्छन्दः, 'परच्छन्दः, इत्यादौ, अतः, 'अतिच्छन्दम्, इत्येवम् उपनेयम्, कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन् अर्थे तथा अपहतपाप्म-पाप्मशब्देन धर्माधर्माबुच्येते, 'पाप्मभिः संसृज्यते, 'पाप्मनो विजहाति, इत्युक्तत्वात् अपहतपाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत्, किं च, अभयम्-भयं हि नाम अविद्या कार्यम्, अविद्यया भयं मन्यते, इति ह्युक्तम्, तत्, कार्यं द्वारेण कारणप्रतिषेधोयम् । अभयं रूपमिति अविद्यावर्जितमित्येतत् । यदेतत् विद्याफलं सर्वात्मभावः, तदेतत् अतिच्छन्दापहतपाप्मा भयं रूपम्-सर्वसंसारधर्मवर्जितम्, अतः अभयं रूपम् एतत् इदं च पूर्वमेवोपन्यस्तम् अतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ, अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि, इत्यागमतः, इह तु तर्कतः प्रपञ्चितं दर्शितागमार्थं प्रत्ययदार्ढ्याय । अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिः स्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषा अवभासयति-स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति, रमते, चरति, जानाति चेत्युक्तम्, स्थितं चैतत्

न्यायतः नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्मात्मनः । सः यद्यात्मा  
 अत्र अविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते, कस्मात् अयम्-अहमस्मी-  
 त्यात्मानं वा, बहिर्वा-इमानि भूतानि इति, जाग्रत्स्वप्नयोरिव,  
 न जानाति-इत्यत्र उच्यते, शृणु अत्र अज्ञानहेतुम्, एकत्वमेव  
 अज्ञान हेतुः, तत्कथमिति उच्यते, दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षी भवति  
 विवक्षितोर्थ इत्याह-तत् तत्र यथालोके प्रियया इष्टया स्त्रिया  
 संपरिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकैः सन्, न बाह्य  
 मात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि वेद-मत्तोऽन्यद्दस्तिवति, न च  
 आन्तरम्-अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति, अपरिष्वक्तस्तु  
 तथा प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यं आभ्यन्तरं च, परिष्व-  
 ज्ज्ञोत्तरकालं तु एकत्वायत्तेः न जानाति-एवमेव, यथा दृष्टान्तः  
 अयं पुरुषः क्षेत्रज्ञः भूतमात्रा संसर्गतः सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तः ।  
 जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत् कार्यकरणइह प्रविष्टः, सोऽयं  
 पुरुषः, प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेन, आत्मना परेण  
 ज्योतिषा, संपरिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः एकीभूतः निरन्तरः सर्वात्मा  
 न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरम्, नापि आन्तरम् आत्मनि अय  
 महमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिः स्वभावत्वे  
 कस्मादिह न जानाति इति यदप्राक्षीः, तत्र अयं हेतु मयोक्तः  
 एकत्वम्, यथा स्त्री पुंसयोः संपरिष्वक्तयोः । तत्र अर्थात् नाना-  
 त्वम् विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तम् भवति, नानात्वे च कारणम्

आत्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिका अविद्येत्युक्तम् । तत्र च अविद्याया यदा प्रविविक्ता भवति, तदा सर्वेण एकत्वमेव अस्य भवति, ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागे असाति, कुतो विशेष विज्ञान प्रादुर्भावः कामो वा संभवति स्वाभाविके स्वरूपस्थ आत्म ज्योतिषि यस्मात् एवं सर्वैकत्वमेव अस्य रूपम्, अतः तत्तु वै अस्य आत्मनः स्वयं ज्योतिः स्वभावस्य एतत् रूपम् आप्त कामम्—यस्मात् तस्मिन् तस्मिन् तस्मात् आप्ताः कामाः अस्मिन् रूपे तदिदम् आप्तकामम्, यस्य हि अन्यत्वेन प्रविभक्तः कामः, तत् अनाप्तकामं भवति, यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम् न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते, अतः तत् आप्तकामं भवति । किम् अन्यस्मात् वस्त्वन्तरात् न प्रविभज्यते, आहोस्वित् आत्मैव तत् वस्त्वन्तरम् अत आह—नान्यदस्ति आत्मनः, कथम्, यत् आत्मकामम्—आत्मैव कामाः यस्मिन् रूपे, अन्यत्र प्रविभक्ता इव अन्यत्वेन काम्यमानाः यथा जाग्रत्स्वप्नयोः, तस्य आत्मैव अन्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावात्—आत्मकामम्, अत एव अकाममेतद्वपम् काम्यविषयाभावात्, शोकान्तरम् शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतत् शोकमध्यमितिवा, सर्वथापि अशोकमेतद्वपमशोकवर्जितमित्यर्थः ॥

अथ द्वाविंशतितमो मंत्रः

अत्र पितामिता भवति मातामाता लोका अलोका देवा

अदेवा वेदा अवेदा : । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भूणहा  
 भूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमण  
 स्तापसोऽतापसो नन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णोहि तदा  
 सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

### भाष्यम्

प्रकृतः स्वयं ज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त  
 इत्युक्तम् असङ्गत्वादात्मनः, आगन्तुकत्वाच्च तेषाम् । तत्र  
 एवमाशंका जायते, चैतन्यस्वभावत्वे सत्यपि एकीभावात् न  
 जानाति स्त्रीपुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तम् तत्र प्रासंगिकम्  
 एतत् उक्तम्—कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिद्वमपि अस्य आत्मना न  
 स्वभावः यस्मात् संप्रसादे नोपलभ्यते—इत्याशंकायां प्राप्तायाम्,  
 तन्निराकरणाय, स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन, विद्यमानस्यैव स्वयं  
 ज्योतिद्वस्य सुषुप्ते अग्रहणम् एकीभावाच्चेतोः न तु कामकर्मादिवत्  
 आगन्तुकम्—इत्येतत् प्रासंगिकमभिधाय, यत् प्रकृतं तदेवानु  
 प्रवर्तयति । अत्र च एतत् प्रकृतम्—अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त  
 मेव तद्रूपम्, यत् सुषुप्ते आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति, तदेतत्  
 यथा भूतमेवाभिहितम्—सर्वसम्बन्धातीतम् एतद्रूपमिति, यस्मात्  
 अत्र एतस्मिन् सुषुप्तस्थाने अतिच्छन्दापहतपाप्माभयम्  
 एतद्रूपम् तस्मात् अत्रपिता जनकः तस्य च जनयितृत्वात् यत्

पितृत्वं पुत्रं प्रति, तत् कर्मनिमित्तम्, तेन च कर्मणा अयमसंवद्धः  
 अस्मिन् काले तस्मात् पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तात् कर्मणो  
 विनिर्मुक्तत्वात् पितापि अपिता भवति, तथा पुत्रोपि पितुरपुत्रो  
 भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते, उभयोह सम्बन्धनिमित्तं कर्म,  
 तत् अयमतिक्रान्तो वर्तते, अपहंतपाप्म इति हि उक्तम् । तथा  
 माता अमाता लोकाः कर्मणा जेतव्याः जिताश्च तत्कर्मसम्बन्धा  
 भावात् लोकाः अलोकाः, तथा देवाः कर्माङ्गभूताः—तत्कर्म  
 सम्बन्धात्ययात् देवा अदेवाः, तथा वेदाः—साध्यसाधनसम्बन्धा  
 भिधायकाः, मन्त्रलक्षणाश्च अभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूताः,  
 अधीताः अध्येतव्याश्च—कर्मनिमित्तमेव सम्बध्यन्ते पुरुषेण,  
 तत्कर्मातिक्रमणात् एतस्मिन् काले वेदा अपि अवेदाः सम्पद्यन्ते  
 न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः किंतर्हि, अशुभैरपि अत्यन्त  
 घोरैः कर्मभिः असम्बद्ध एवायं वर्तते इत्येतमर्थमाह—अत्र स्तेनः  
 ब्राह्मणसुवर्णहर्ता भूणघ्ना सहपाठादवगम्यते—सः तेन घोरेण  
 कर्मणा एतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति, येन अयं कर्मणा  
 महापातकी स्तेन उच्यते । तथा भूणहा अभूणहा । तथा  
 चाण्डालः न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः किंतर्हि  
 सहजेनापि अत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एव  
 अयम्—चाण्डालोनाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चाण्डाल एव  
 चाण्डालः सः जातिनिमित्तेन कर्मणा, असंवद्धत्वात् अचाण्डा-

लोभवति । पौल्कसः, पुलकस एव पौल्कसः, शूद्रेणैव क्षत्रियाया  
मुत्पन्नः, सोपि अपुल्कसोभवति, तथा आश्रमलक्षणैश्च कर्मभिः  
असंवद्धोभवतीत्युच्यते, श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति  
सःतेन विनिर्मुक्तत्वात् अश्रमणः, तथा तापसः वानप्रस्थः  
अतापसः, सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थम् उभयोर्ग्रहणम्,  
किंबहुना, अनन्वागतम्-न अनन्वागतम् अनन्वागतम् असम्बद्धमि-  
त्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्मणा, तथा पापेन विहिता  
करणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन, रूपपरत्वात् नपुंसकलिङ्गम्  
‘अभयं रूपम्’ इतिहि अनुवर्तते । किं पुनः असम्बद्धत्वे कारण-  
मिति तद्वेतुरुच्यते-तीर्णः अतिक्रान्तः, हि यस्मात् एवरूपः,  
तदा तस्मिन् काले, सर्वान् शोकान्-शोकाःकामाः, इष्टविषय  
प्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोक्तृत्वमापद्यते, इष्टं हि विषयम्  
अप्राप्तं वियुक्तं च उद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् संतप्यते पुरुषः  
अतः शोको रतिः काम इतिपर्यायाः । यस्मात् सर्वकामा  
तीतो हि अत्र अयं भवति-‘न कंचनं कामं कामयते’ ‘अतिच्छ-  
न्दा, इतिव्यक्तम् तत्प्रक्रियापतितोयं शोकशब्दः कामवचन एव  
भवतुमर्हति, कामश्च कर्महेतुः, वक्ष्यतिहि ‘स यथा कामो भवति तत्क्र-  
तुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्मकुरुते इति,—अतः सर्वकामातितीर्ण  
त्वात् युक्तमुक्तम्, ‘अनन्वागतं पुण्येन इत्यादि, हृदयस्य हृदयमिति  
पुण्डरीकाकारोमांसपिण्डः तत्स्थम् अन्तष्करणं बुद्धिः

हृदयमित्युच्यते, तात्स्थ्यात्, मञ्चक्रोशनवत्, हृदयस्य बुद्धेः ये शोकाः, बुद्धिसंश्रया हि ते, 'कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि—सर्वमन एव, इत्युक्तत्वात्, वक्ष्यति च 'कामा येऽस्य हृदिश्रिताः इति, आत्म संश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हि इदं वचनम्, 'हृदि श्रिताः' 'हृदयस्य शोकाः' इति च । हृदयकरणसम्बन्धातीतश्च अयम् अस्मिन् काले 'अतिक्रामति मृत्यो रूपाणि, इति हि उक्तम् हृदयकरणसम्बन्धातीतत्वात्, तत्संश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् ॥

ये तु वादिनः—हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धि नमात्मानमुपसृप्य उपरिलिप्यन्ति, हृदयवियोगेऽपि च आत्मनि अवतिष्ठन्ते पुटतैलस्थ इव पुष्पादिगन्धः—इत्याचक्षते, तेषां, 'कामः संकल्पः 'हृदये ह्येव रूपाणि' हृदयस्य शोकाः' इत्यादीनां वचनानामा नर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेन्न, 'हृदिश्रिताः, इति विशेषणात्, न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे, 'हृदिश्रिताः, इति वचनं समञ्ज सम्, हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि, इति च, आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वात् हृच्छ्रयणवचनं यथार्थमेव, युक्तम्, 'ध्यायतीव लेलायतीव, इति च श्रुतेः अन्यार्थासम्भवात्, 'कामा येऽस्य हृदिश्रिता, इति विशेषणात् आत्माश्रया अपि सन्तीति चेन्न अनाश्रितापेक्षत्वात् । न अत्र आश्रयांतरमपेक्ष्य, 'ये हृदि, इति विशेषणम्, किं तर्हि ये



हृदि अनाश्रिताः कामाः तानपेक्ष्य विशेषणम्, ये तु अपरुढा भवि-  
 ष्यन्तः, भूताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्ताः, ते नैव हृदिश्रिता, संभाव्यन्ते च  
 ते, अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम्—ये परुढा वर्तमाना विषये ते  
 सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न, तेषु  
 यत्नाधिक्यात्, हेयार्थत्वात्, इतरथा अश्रुतमनिष्टं च कल्पितं  
 स्यात् आत्माश्रयत्वं कामानाम् । 'न कंचन कामं कामयते' इति  
 प्राप्तप्रतिषेधात् आत्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेन्न, 'सधीः  
 स्वप्नो भूत्वा, इति परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः, असंज्ञवच-  
 नाच्च । नहि कामाश्रयत्वे असंज्ञवचनमुपपद्यते, संज्ञश्च काम इत्य-  
 वोचाम, 'आत्मकामः, इति श्रुतेः आत्मविषयोऽस्य कामो भवति—  
 इति चेन्न, व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात् तस्याः । वैशेषिकादि  
 तन्त्रन्यायोपपन्नम् आत्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेन्न, हृदिश्रिताः,  
 इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधात् अनपेक्ष्याः ताः वैशेषिकादितन्त्रो  
 पपत्तयः, श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् । स्वयंज्योतिष्वा-  
 धनाच्च, कामादीनां च स्वप्ने केवलदृशि मात्राविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्-  
 सिद्धं स्थितं च बाध्यते—आत्मसमवायित्वे दृश्यत्वानुपपत्तेः, चक्षुर्गत-  
 विशेषवत्, द्रष्टुर्हि दृश्यम् अर्थान्तरभूतमिति, द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्-  
 सिद्धम्, तत् बाधितं स्यात्, यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत ।  
 सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च—परस्य एकदेशकल्पनायां कामाद्याश्र-  
 यत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत, एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम् ।

महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः, आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थासेद्धये, तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात् । यथा इच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तः वैशेषिका नैयायिकाश्च उपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगच्छन्ते, तथा इयमपि कल्पना उपनिषच्छास्त्रार्थबाधनात् न आदरणीया ॥

स्त्रीपुंसयोरिव एकत्वात् न पश्यतीत्युक्तम्, स्वयंज्योतिरिति च, स्वयंज्योतिष्कं नाम चैतन्यात्मस्वभावता, यदि हि अग्न्युष्णत्वादिवत् चैतन्यात्मस्वभाव आत्मा, सः कथं एकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यात्, न जानीयात्, अथ न जहाति, कथमिह सुषुप्ते न पश्यति, विप्रातिषिद्धमेतत्-चैतन्यमात्मस्वभावः, न जानाति चेति, न विप्रातिषिद्धम् उभयमप्येतत् उपपद्यत एव कथम् ॥

अथ त्रयोविंशतितमो मंत्रः ।

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात् । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

भाष्यम् ।

यद्वै सुषुप्ते तत् न पश्यति, पश्यन् वै तत् तत्र पश्यन्नेव न पश्यति ।

यत् तत्र सुषुप्ते न पश्यति इतिजानीषे, तत् न तथा गृह्णीयाः, कस्मात् पश्यन् वै भवति तत्र । ननु एवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमः, यतः न चक्षुर्या मनोवा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति, व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति, शृणोतीति वा, न च व्यापृतानि करणानि पश्यामः, तस्मात् न पश्यत्येव अयम् । नहि, किं तर्हि पश्यन्नेव भवति, कथम्, न हि यस्मात् द्रष्टुः दृष्टिकर्तुर्यादृष्टिः, तस्या दृष्टेः विपरिलोपः विनाशः, सः न विद्यते । यथा अमेरौष्ण्यं यावदभिभावि, तथा अयं च आत्मा द्रष्टा अविनाशी, अतः अविनाशित्वात् आत्मनो दृष्टिरपि अविनाशिनी, यावद्देद्रष्टृभाविनी हि सा । ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते-द्रष्टुः सा दृष्टिः न विपरिलुप्यते इति च, दृष्टिश्च द्रष्टाक्रियते, दृष्टिकर्तृत्वात् हि द्रष्टेत्युच्यते, क्रियमाणा च द्रष्टा दृष्टिः न विपरिलुप्यत इति च अशक्यं वक्तुम्, ननु न विपरिलुप्यते इति वचनात् अविनाशिनी स्यात्, न वचनस्य ज्ञापकत्वात्, न हि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचनशते नापि वारयितुं शक्यते, वचनस्य यथा प्राप्तार्थज्ञापकत्वात् नैष दोषः, आदित्यादिप्रकाशकत्ववत् दर्शनोपपत्तेः, यथा आदित्यादयः नित्यप्रकाशस्वभावाः एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति, नहि अप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यन्ते, किं तर्हि स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन-तथा अयमपि आत्मा अविपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या

नित्यया द्रष्टेत्युच्यते । गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम्, न एवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः, यदि हि अन्यथापि आत्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टम्, तदा अस्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वम्, न तु आत्मनः अन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति, तत एवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते, नान्यथा-यथा आदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेन अक्रियमाणेन प्रकाशेन, तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यम्, प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः । तस्मात् न द्रष्टुः दृष्टिः विपरिलुप्यते इति न विप्रतिषेधगन्धोऽप्यस्ति । ननु अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृचप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य प्रयोगो दृष्टः-यथा छेत्ता भेत्ता गन्तेति, तथा द्रष्टेत्यत्रापि इति चेत् न, प्रकाशयितेति दृष्टत्वात् । भवतु प्रकाशकेषु, अन्यथा असंभवात्, नत्वात्मनीति चेत् न, दृष्ट्यविपरिलोपश्च्यते । पश्यामि-न पश्यामि-इत्यनुभवदर्शनात् नेति चेन्न, करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात्, उद्धृतचक्षुषां च स्वप्ने आत्मदृष्टेरविपरिलोपदर्शनात् तस्मात् अविपरिलुप्तस्वभावैव आत्मनो दृष्टिः, अतः तया अविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं ज्योतिःस्वभावया पश्यन्नेव भवति सुषुप्ते ॥

कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते-ननु तदस्ति, किं तत्, द्वितीयं विषयभूतम्, किंविशिष्टम्, ततः द्रष्टुः अन्यत् अन्यत्वेन विभक्तम् यत्पश्येत् यदुपलभेत । याद्वि तद्विशेषदर्शनकारणमन्तःकरणम्

चक्षूरूपं च, तत् अविद्यया अन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत्, तत् एतस्मिन्काले एकीभूतम् आत्मनः परेण परिष्वङ्गात्, द्रष्टुर्हि परिछिन्नस्य विशेषदर्शनाय करणम् अन्यत्वेन व्यवतिष्ठते, अयंतु-स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः—स्वेन परेण प्राज्ञेन आत्मना प्रिययेव पुरुषः तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि । विषयाश्च, तदभावात् विशेषदर्शनं नास्ति, करणादिकृतं हि तत्, न आत्मकृतम् आत्मकृतमिव प्रत्यवभासते, तस्मात् तत्कृता इयं भ्रान्तिः आत्मनो दृष्टिः परिलुप्यते इति ।

अथ भ्रान्तिः ।

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति नहि घ्रातुघ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥

यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते नहि रसयितू रसयते विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति नहि वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तन्न शृणोति नहि श्रोतुः  
श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् नतु तद्वितीयमस्ति  
ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्नमनुते नहि मन्तुर्मतेर्वि  
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं  
यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्नस्पृशति न हि स्पृष्टः स्पृष्टेर्वि  
परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्वि  
भक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति विजानन् वै तन्न विजानाति नहि  
विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्वितीय  
मस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

भाष्यम् ।

समानमन्यत्-यद्वै तन्न जिघ्रति, यद्वै तन्न रसयते, यद्वै  
तन्नवदति, यद्वै तन्न शृणोति, यद्वै तन्न मनुते, यद्वै तन्नस्पृ-  
शति, यद्वै तन्न विजानातीति । मननविज्ञानयोः दृष्ट्यादि

सहकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमान  
विषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्रहणम् ।

किं पुनः दृष्ट्यादीनाम् अग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलना  
दिवत् धर्मभेदः, आहोस्वित् अभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधि  
निमित्तं धर्मान्यत्वमिति, अत्र केचिद्रव्याचक्षते—आत्मवस्तुनः  
स्वत एव एकत्वं नानात्वं च—यथा गोः गोद्रव्यतया  
एकत्वम् सास्त्रादीनां धर्माणां परस्परतो भेदः, यथा स्थूलेषु  
एकत्वं नानात्वं च, तथा निरवयवेषु अमूर्तवस्तुषु एकत्वं  
नानात्वं च अनुमेयम्, सर्वत्र अव्यभिचारदर्शनात् आत्मनोऽपि  
तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वम् आत्मना चैकत्वमिति, न  
अन्यपरत्वात् नहि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरम् इदं  
वाक्यम्—यद्वैतत् इत्यादि, किं तर्हि, यदि चैतन्यात्मज्योतिः, कथं  
न जानाति सुषुप्ते, नूनम् अतो न चैतन्यात्मज्योतिः—इत्येव  
माशङ्काप्राप्तौ, तन्निराकरणाय एतदारब्धम्, यद्वैतत्, इत्यादि,  
यत् अस्य जाग्रत्स्वप्नयोः चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्म  
ज्योतिः स्वाभाव्यम् उपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्यवहारापन्नम्,  
सुषुप्ते उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तौ अनुद्धास्यमानत्वात् अनुप  
लक्ष्यमाणस्वभावमपि उपाधिभेदेन भिन्नमिव—यथा प्राप्तानुवा-  
देनैव विद्यमानत्वमुच्यते, तत्र दृष्ट्यादिधर्मभेदकल्पना

विवक्षितार्थानभिज्ञतया, सैन्धवघनवत् प्रज्ञानैकरसघनश्रुति विरोधाच्च, 'विज्ञानमानन्दम्, सत्यं ज्ञानम्, 'प्रज्ञानं ब्रह्म, इत्यादि श्रुतिभ्यश्च, शब्दप्रवृत्तेश्च-लौकिकी च शब्दप्रवृत्तिः- 'चक्षुषा रूपं विजानाति, श्रोत्रेण शब्दं विजानाति, रसनेनान्नस्य रसं विजानाति, इति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादिशब्दाभिधेयानां विज्ञान शब्दवाच्यतामेव दर्शयति, शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम्, दृष्टान्तोपपत्तेश्च-यथाहि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकः तन्निमित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात् तदाकारत्वं भजते, न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते-तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात् प्रज्ञानघनस्वभावस्यैव आत्मज्योतिषः दृष्ट्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते, प्रज्ञाननस्य स्वच्छस्वाभाव्यात् स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवत् । स्वयं ज्योतिष्वाच्च यथा च आदित्यज्योतिः अवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादिभेदैरविभाज्यं तदाकाराभासं भवति, तथा च कृत्स्नं जगत् अवभासयत् चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति, तथाचोक्तम्-'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते; इत्यादि, न च निरवयवेषु अनेकात्मता शक्यते कल्पयितुं, दृष्टान्ताभावात्, यदपि आकाशस्य सर्वगतत्वादिवर्त्मभेदः परिकल्प्यते, परमाण्वादीनां च मन्धरसाद्यनेकगुणत्वम्, तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्त



मेव भवति, आकाशस्य तावत् सर्वगतत्वम् नाम न स्वतो धर्मोस्ति, सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारः न तु आकाशः, कचिद्गतो वा, अगतो वा स्वतः गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् सा च क्रियानैव अविशेषे संभवति, एवं धर्मभेदा नैव सन्त्याकाशे तथा परमाण्वादावपि । परमाणुर्नाम पृथिव्या गन्धघनायाः परम सूक्ष्मः अवयवः गन्धात्मक एव, न तस्य पुनः गन्धवत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुम् अथ तस्यैव रसादिमत्त्वं स्यादिति चेन्न तत्रापि अबादिसंसर्गनिमित्तत्वात्-तस्मात् न निरवयवस्य अनेकधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति, एतेन दृगादिशक्तिभेदानां पृथक् चक्षुरूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना परमात्मनि प्रत्युक्ता॥

### एकत्रिंशो मंत्रः ।

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदन्योन्यजिघ्रेद न्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वेदेदन्योन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीतान्योन्य-  
तस्पृशेदन्योन्यद्विजानीयात् ।

### भाष्यम् ।

जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्, तत् द्वितीयं प्रविभक्तमन्य

त्वेन नास्तीत्युक्तम्, अतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषणम्, ननु यदि अस्य अयमेव स्वभावः, किंनिमित्तम् अस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन, अथ विशेषविज्ञानमेव अस्य स्वभावः, कस्मादेष विशेषं न विजानाति इत्युच्यते, शृणु-यत्र यस्मिन् जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिव आत्मनो वस्त्वन्तरमिव अविद्यया प्रत्युपस्थापितं भवति, तत्र तस्मादविद्या प्रत्युपस्थापितात् अन्यः अन्यमिव आत्मानं मन्यमानः असति आत्मनः प्रविभक्ते वस्त्वन्तरे, असति च आत्मानि ततः प्रविभक्तेः, अन्यः अन्यत् पश्येत् उपलभेत, तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतः 'घ्नन्तीव जिनन्तीव इति, तथा अन्यः अन्यत् जिघ्रेत् रसयेत् वदेत् शृणुयात् मन्वीत स्पृशेत् विजानीयादिति ।

**द्वात्रिंशो मंत्रः ।**

सलिल एको द्रष्टाद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैन मनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य परमा संपदेषोऽस्य परमोलोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

**भाष्यम् ।**

यत्रपुनः सा अविद्या सुषुप्ते वस्त्वन्तरप्रत्युपस्थापिका

शान्ता, तेन अन्यत्वेन अविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनः अभावात्, तत् केन कं पश्येत् जिघ्रेत् विजानीयाद्वा । अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेन आत्मना स्वयं ज्योतिः स्वभावेन संपरिष्वक्तः समस्तः संप्रसन्नः आत्मकामः, आत्मकामः, सलिलवत् स्वच्छीभूतः—सलिल इव सलिलः, एकः द्वितीयस्याभावात्, अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते, सा च शान्ता अत्र, अतः एकः, द्रष्टा दृष्टेरविपरि लुप्तत्वात् आत्मज्योतिः स्वभावायाः, अद्वैतः द्रष्टव्यस्य द्वितीय स्याभावात् । एतत् अमृतम् अभयम्, एष ब्रह्मलोकः, ब्रह्मैवलोकः ब्रह्मलोकः, पर एव अयम् अस्मिन् काले व्यावृत्तकार्यकरणो पाधिभेदः स्वे आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसम्बन्धो वर्तते, हे सम्राट्, इति ह एवं ह, एनं जनकं अनुशशास अनुशिष्टवान् याज्ञ वल्क्यः इति श्रुतिवचनमेतत्, कथं वा अनुशशास, एषा अस्य विज्ञानमयस्य परमागतिः । यास्तु अन्याः देहग्रहणलक्षणाः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताः अविद्याकल्पिताः, ता गतयः अतः अपरमाः, अविद्याविषयत्वात्, इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्म विद्यासाध्यानां परमा उत्तमा—यः समस्तात्मभावः, यत्र नान्य त्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति । एषैव च परमा संपत् सर्वासां संपदां विभृतीनाम् इयं परमा, स्वाभाविकत्वात् अस्याः, कृतका हि अन्याः संपदः । तथा एषोऽस्य परमो लोकः, ये अन्ये कर्मफलाश्रया लोकाः, ते अस्मात् अपरमाः, अयं तु न केनचन

कर्मणा मीयते, स्वाभाविकत्वात्, एषोऽस्य परमो लोकः, । तथा एषोऽस्य परम आनन्दः, यानि अन्यानि विषयेन्द्रियसबन्ध जनितानि आनन्द जातानि, तान्यपेक्ष्य एषोऽस्य परमानन्दः, नित्यत्वात्, योवैभूमा तत्सुखम् इति श्रुत्यन्तरात्, यत्र अन्यत्प-  
श्यति अन्यद्विजानाति, तत् अल्पं मर्त्यम् अमुख्यं सुखम्, इदं तु तद्विपरीतम्, अतएव एषोऽस्य परमानन्दः । एतस्यैव आनन्दस्य मात्रां कलाम् अविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रिय संबन्धकालविभाव्याम् अन्यानि भूतानि उपजीवन्ति, कानि, तानि, ततः एव आनन्दात् अविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाणि, अन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानानि अन्यानि सन्ति उपजीवन्ति भूतानि, विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानाम् ॥

त्रयस्त्रिंशो मंत्रः ।

स यो मनुष्याणा \* राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वे  
मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः समनुष्याणां परम आनन्दोऽथ ये  
शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दोऽथ  
ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोकआ-  
नन्दोऽथ ये शतं गन्धर्वलोकआनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो

ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स  
 एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ  
 ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एक प्रजापतिलोकआनन्दो  
 यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक-  
 आनन्दाः स एको ब्रह्मलोकआनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनो-  
 ऽकामहतोऽथैष एव परमआनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति  
 होवाच याज्ञवल्क्यः सोहं भगवते सहस्रं ददाम्यत उर्ध्वं विमोक्षायैव  
 ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार मेधावी ३३ तं सर्वेभ्यो  
 मान्तेभ्यः उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

### मानुष्यम् १

यस्य परमानन्दस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यन्तैः  
 भूतैः उपजीव्यन्ते, तदानन्दमात्राद्वारेण मात्रिणं परमानन्दम्  
 अधिजिगमयिषन् आह, सैन्धवलवणशकलैरिवलवणशैलम् ।  
 सः यः कश्चित् मनुष्याणांमध्ये, राद्धः संसिद्धः अविकलः समग्रावयव  
 इत्यर्थः, समृद्धः उपभोगोपकरण सम्पन्नः भवति, किंच अन्येषां समान-  
 जार्तायानां अधिपतिः स्वतंत्रः पतिः न माण्डलिकः, सर्वैः समस्तैः,  
 मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थम्, मनुष्याणामेव यानि  
 भोगोपकरणानि तैः—सम्पन्नानामपि अतिशयेनसम्पन्नः सम्पन्न-

तमः—स मनुष्याणां परमानन्दः । तत्र आनन्दानन्दिनोः  
 अभेदनिर्देशात् न अर्थान्तरभूतत्वमित्येतत्, परमानन्दस्यैव इयं  
 विषयविषयकारेण मात्रा प्रसृतेति हि उक्तम्—यत्र वा अन्यदिव स्यात्  
 इत्यादिवाक्येन, तस्मात् युक्तोऽयम्—परमानन्दः, इत्यभेदनि-  
 र्देशः । युधिष्ठिरादितुल्यो राजा अत्र उदाहरणम् । दृष्टं मनुष्यान्-  
 नन्दम् आदिकृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण उन्नयि परमानन्दम् यत्र  
 भेदो निवर्तते तमधिगमयति अत्र अयमानन्दः शतगुणोत्तरो-  
 त्तरक्रमेण वर्धमानः यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति, यत्र गणितभेदो  
 निवर्तते, अन्यदर्शनश्रवणमननाभावात्, तं परमानन्दं  
 विवक्षन् आह—अथ ये मनुष्याणां एवं प्रकाराः शतमा-  
 नन्दभेदाः स एकः पितृणाम्, तेषां विशेषणम्—जितलोका-  
 नामिति, श्राद्धादिकर्मभिः पितृन् तोषयित्वा तेन कर्मणा  
 जितलोको येषाम् ते जितलोकाः पितरः तेषां पितृणां जितलो-  
 कानां मनुष्यान् दशतगुणीकृतपरिमाणेन एक आनन्दो भवति  
 सोऽपि शतगुणीकृतः गन्धर्वलोके एक आनन्दो भवति स च  
 शतगुणीकृतः कर्मदेवानाम् एक आनन्दः अग्निहोत्रादि श्रौत  
 कर्मणा ये देवत्वं प्राप्नुवन्ति, ते कर्मदेवाः । तथैव आजान  
 देवानाम् एक आनन्दः, आजानत एव उत्पत्तितः एव ये देवाः, ते  
 आजानदेवाः, यश्च श्रोत्रियः अधीतवेदः, अवृजिनः वृजिनं  
 पापम् तद्रहितः यथोक्तकारीत्यर्थः, अकामहतः वीततृष्णः

आजानदेवेभ्योऽर्वाक् यावन्तो विषयाः तेषु-तस्य च एवं भू  
तस्य आजानदेवैः समान आनन्द इत्येतदन्वाकृष्यते च शब्दात्  
तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोके एकआनन्दो विराट्  
शरीरे, तथा तद्विज्ञानवान् श्रोत्रियः अर्धातिवेदश्च अवृजिन  
इत्यादि पूर्ववत् । तच्छतगुणीकृतपरिमाण एक आनन्दो  
ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं  
गणितानिवृत्तिः, एष परम आनन्द इत्युक्तः, यस्य च परमानन्दस्य  
ब्रह्मलोकाद्यानन्दाः मात्राः, उदधेरिव विषुषः । एवं शतगुणोत्त-  
रोत्तरवृद्ध्युपेता आनन्दाः यत्र एकतां यान्ति, यश्चश्रोत्रिय  
प्रत्यक्षः, अथ एष एव संप्रसादलक्षणः परमआनन्दः, तत्रहि नान्यत्प-  
श्यति नान्यच्छृणोति, अतोभूमा, भूमत्वादमृतः, इतरे  
तद्विपरीताः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये, अकाम  
हतत्वकृतो विशेषः आनन्दशतगुणवृद्धिहेतुः, अत्र एतानि  
साधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्य  
आनन्दस्य प्राप्तौ अर्थादभिहितानि, यथा कर्माणि अग्निहोत्रा  
दीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ तत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वलक्षणे  
कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति न उत्तरानन्दप्राप्तिसाधने  
अभ्युपेयते, अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेः उत्तरोत्तर  
भूम्यानन्दप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते, स एष परमः आनन्दः  
वितृष्णश्रोत्रियप्रत्यक्षः अधिगतः । तथा च वेदव्यासः-

‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते  
नार्हतः षोडशीं कलाम् इति, एष ब्रह्मलोकः, हेसम्राट्-इति ह उवाच  
याज्ञवल्क्यः । सोऽहम् एवम् अनुशिष्टः भगवते तुभ्यम् सहस्रं  
ददामि गवाम्, अतउर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि-इति व्याख्यातमेतत् ।  
अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये, याज्ञवल्क्यः विभयांचकार  
भीतवान्, याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिः-न याज्ञवल्क्यो  
वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्धीतवान्, अज्ञानाद्वा, किं तर्हि मेधावी राजा  
सर्वेभ्यः, मामाम् अन्तेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसानेभ्यः, उदरौत्सीत्  
आवृणोत् अवरोधंकृतवान् इत्यर्थः यद्यत् मयानिर्णीतं प्रश्नरूपं  
विमोक्षार्थम्, तत्तत् एकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः  
पुनः मां पर्यनुयुक्त एव, मेधावित्वात्-इत्येतद्भयकारणम्-सर्वं  
मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेन उपादित्सतीति ॥

**चतुर्विंशो मंत्रः ।**

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च  
पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोऽन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ .

**भाष्यम् ।**

अत्र विज्ञानमयः स्वयंज्योतिः आत्मा स्वप्ने प्रदर्शितः,



स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता, कामकर्मप्रविवे-  
कश्च असङ्गतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः, पुनश्च अविद्या-  
कार्यं स्वप्न एव 'घ्नन्तीव, इत्यादिना प्रदर्शितम्, अर्थात् अविद्यायाः  
सतत्त्वं निर्धारितम् अतद्धर्मार्धारोपणरूपत्वम् अनात्मधर्मत्वं च  
तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितम्, सर्वात्मभावः स्वप्ने एव  
प्रत्यक्षतः—'सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः इति, तत्र  
च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्य, एवं अविद्याकामकर्म्यादिसर्वसं-  
सारधर्मसम्बन्धातीतं रूपमस्य साक्षात् सुषुप्ते गृह्यते—इत्येतद्विज्ञापि-  
तम् स्वयंज्योतिरात्मा एषः परमआनन्दः, एषविद्याया विषयः,  
स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च पराकाष्ठा—इत्येतत् एवमन्तेन  
ग्रन्थेन व्याख्यातम् । तच्च एतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतम्,  
बन्धनस्य च, ते च एते मोक्षबन्धने सहेतुके सप्रपञ्चे निर्दिष्टे  
विद्याविद्याकार्ये तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेव—इति, तद्दार्ष्टान्तिक  
स्थानीये मोक्षबन्धने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति  
पुनः पर्यनुयुक्ते जनकः अत उर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति तत्र  
महामत्स्यवत् स्वप्नबुद्धान्तौ असंगः संचरति एक आत्मा स्वयं-  
ज्योतिरित्युक्तम्, यथा च असौ कार्यकरणानि मृत्युरू-  
पाणि परित्यजन् उपाददानश्च महामत्स्यवत् ॥

स्वप्नबुद्धान्तावनुसंचरति, तथा जायमानो म्रियमाणश्च

तैरेव मृत्युरूपैः संयुज्यते वियुज्यते च—‘उभौ लोकावनुसंचरति,  
इति संचरणं स्वप्नबुद्धान्तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन  
सूचितम् । तदिह विस्तरेण सनिमित्तं संचरणं वर्णयितव्यमिति  
तदर्थोऽयमारम्भः । तत्र च बुद्धान्तात् स्वप्नान्तम् अयमात्मा अनु-  
प्रवेशितः, तस्मात् संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम्, ततः प्राच्य-  
व्यबुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति तेन अस्य सम्ब-  
न्धः । स वै बुद्धान्तात् स्वप्नान्तक्रमेण संप्रसन्नः एषः एतस्मिन्  
संप्रसादे स्थित्वा, ततः पुनः ईषत्प्रच्युतः—स्वप्नान्तेरत्वा चरित्वे  
त्यादि पूर्ववत्—बुद्धान्तायैव आद्रवति ॥

### पञ्चविंशो मंत्रः ।

तद्यथानः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवाय ५ शारीर  
आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी  
भवति ॥ ३५ ॥

### भाष्यम् ।

इत आरभ्य अस्य संसारोवर्ण्यते । यथा अयमात्मा स्वप्ना-  
न्तात् बुद्धान्तमागतः, एवम् अयम् अस्माद्देहात् देहान्तरं प्रतिप  
त्स्यत इति आह अत्र दृष्टान्तम्,—तत् तत्र यथालोके अनः शकटं

सुसमाहितं सुष्ठु, भृशं वा समाहितम् भाण्डोपस्करणेन उत्खल  
मुसलशूर्पपिठरादिना अन्नाद्येन च संपन्नम् संभारेण आक्रान्त-  
मित्यर्थः, तथा भाराक्रान्तं सत्, उत्सर्जत शब्दं कुर्वत, यथा या  
यात् गच्छेत शाकटिकेनाधिष्ठितं सत्, एवमेव यथा, उक्तो दृष्टान्तः  
अयं शारीरः शरीरे भवः—कोऽसौ, आत्मा लिङ्गोपाधिः, यः  
स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्म मरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्ष-  
णाभ्याम् इहलोकपरलोकावनुसंचरति, यस्योत्क्रमणमनु  
प्राणाद्युत्क्रमणम्सः प्राज्ञेन परेण आत्मना स्वयं ज्योतिः  
स्वभावेन अन्वारूढः अधिष्ठितः अवभास्यमानः—तथा च उक्तम्  
‘आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते, इति उत्सर्जन्याति । तत्र  
चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिङ्गे प्राणप्रधाने गच्छति, तदुपाधि  
रप्यात्मा गच्छतीव, तथा श्रुत्यन्तरम्—‘कस्मिन्वहम् इत्यादि  
‘ध्यायतीव, इति च, अतएवोक्तम्—प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ इति,  
अन्यथा प्राज्ञेन एकीभूतः शकटवत् कथं उत्सर्जयन् याति ।  
तेन लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जन् मर्मसु निकृत्यमानेषु दुःख  
वेदनया आर्त्तःशब्दं कुर्वन् याति गच्छति । तत् कस्मिन् काले  
इत्युच्यते—यत्र एतद्भवति, एतदिति क्रियाविशेषणम् उध्वोच्छ्वा-  
सी, यत्र उध्वोच्छ्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः दृश्यमानस्याप्यनुवदनं  
वैराग्यहेतोः, ईदृशः कष्टः खलुअयं संसारः—येन उत्क्रांतिकाले  
मर्मसु उत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपः दुःखवेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधन-

प्रतिपत्तौच असामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य, तस्मात् यावत्  
इयमवस्था न आगमिष्यति तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायां  
अप्रमत्तो भवेत्-इत्याहकारुण्यात्श्रुतिः ॥

### षट् त्रिंशो मंत्रः

स यत्रायमणिमानं न्यति जरया वोपतपता वाणिमानं निग-  
च्छति तद्यथाग्रं बोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत एवमे  
वायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोऽन्या  
द्रवति प्राणायैव ३६ ।

### भाष्यम् ।

तदस्य उध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किंनिमित्तं कथं किमर्थं वा  
स्यादित्येतदुच्यते-सोयं प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः, यत्र  
यस्मिन् काले अयं अणिमानं अणोर्भावस् अणुत्वस् काश्चमि-  
त्यर्थः, न्येति निगच्छति, किंनिमित्तम्, जरया वा स्वयमेव काल  
पक्कफलवत् जीर्णःकाश्च्यं गच्छति, उपतपति इति उपतपन् ज्वरादि  
रोगः तेन उपतपता वा, उपतप्यमानो हि रोगेण विषमामि  
तया अन्नंभुक्तं न जरयति, ततः अन्नरसेन अनुपचीयमानःपिण्डः  
काश्च्यमापद्यते, तदुच्यते-उपतपतावेति, अणिमानं निगच्छति,

यदा अत्यन्तकार्श्यं प्रतिपन्नः जरादिनिमित्तैः, तदा उर्ध्वोच्छ्वा-  
सीभवति, यदा उर्ध्वोच्छ्वासी, तदा भृशाहितसंभारशकटवत्  
उत्सर्जन्याति । जराभिभवः रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च  
शरीरवतः अवश्यंभाविन एतेऽनर्था इति वैराग्याय इदमुच्यते ।  
यदा असौ उत्सर्जन्याति, तदाकथं शरीरं विमूञ्चति इति दृष्टान्त  
उच्यते—तत् तत्र यथा आम्रं वा फलम्, उदुम्बरं वा फलम्, पि-  
प्पलं वा फलम्, विषमानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानियतनि-  
मित्तत्वख्यापनार्थम्, अनियतानि हि मरणस्य निमित्तानि असं-  
ख्यातानि च एतदपि वैराग्यार्थमेव—यस्मात् अयं अनेकमरण  
निमित्तवान् तस्मात् सर्वदा मृत्योरास्ये वर्तते इति बन्धनात्—व-  
ध्यते येन वृन्तेन सह सबन्धनकारणो रसः यस्मिन् वा वध्यत इति  
वृन्तमेव उच्यते बन्धनम्—तस्मात् रसात् वृन्ताद्वाबन्धनात् प्रमु-  
च्यतेवाताद्यनेकनिमित्तम्, एवमेव अयं पुरुषः लिङ्गात्मा  
लिङ्गोपाधिः एभ्योऽङ्गेभ्यः चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः, संप्रमुच्य सम्यङ्  
निर्लेपेन प्रमुच्य—नसुषुप्तगमनकाल इव प्राणेन रक्षन्, किंतर्हि  
सह वायुना उपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायम्—पुनः शब्दात् पूर्वमपि  
अयं देहात् देहान्तरं असकृत् गतवान् यथा स्वप्नबुद्धांतौ पुनः  
पुनर्गच्छति तथा, पुनः प्रतिन्यायम् यथा गतमित्यर्थः, प्रति  
योनिं योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशात् आद्रवति, किमर्थम्  
प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः, सप्राणएवहि गच्छति, ततः 'प्राणा

यैव' इति विशेषणमनर्थकम्, प्राणव्यूहायहिगमनं देहात् देहांतरं प्रति, तेनहि अस्यकर्मफलोपभोगार्थसिद्धिः, नप्राणसत्तामात्रेण, तस्मात् तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणम्--प्राणव्यूहायेति ॥

तत्र अस्य इदं शरीरं परित्यज्य गच्छतः न अन्यस्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति, देहेन्द्रियवियोगात्, नच अन्ये अस्य भृत्यस्थानीयाः, गृहमिव राज्ञे, शरीरान्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते, अथैवं सति, कथम् अस्य शरीरान्तरोपादानमिति उच्यते--सर्वं ह्यस्यजगत् स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वाय उपात्तम् स्वकर्मफलोपभोगायच अयं प्रवृत्तः देहादेहान्तरं प्रतिपित्सुः तस्मात् सर्वमेव जगत् स्वकर्मणा प्रयुक्तम् तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव, 'कृतं लोकं पुरुषोभि जायते' इति श्रुतेः--यथा स्वप्नात् जागरितं प्रतिपित्सोः । तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते-

### सप्तत्रिंशो मंत्रः

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूत ग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथै प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येव ५ हैवंविद ५ सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ३७

### भाष्यम्

तत् तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तं आयान्तं स्वराट्ते उग्राः जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा, प्रत्येनसः—प्रति प्रति एनसि पाप कर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसः, तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः, सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः—सूताः वर्णसंकरजातिविशेषाः ग्रामण्यः ग्रामनेतारः, ते पूर्वमेवराज्ञः आगमनं बुद्ध्वा, अन्नैः भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः पानैः मदिरादिभिः, आवसथैश्च प्रसादादिभिः, प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्ते—अयं राजा आयाति अयमागच्छति इत्येवं वदन्तः । यथा अयं दृष्टान्तः, एवं ह एवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः, कर्मफलं हि प्रस्तुतम् तत् एवं शब्देन परामृश्यते, सर्वाणि भूतानि शरीर कवृणि, करणानुग्रहीवृणि च आदित्यादीनि, तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतेरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ च अस्माकं आयाति, तथा इदमागच्छतीति एवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः ॥

### अष्टत्रिंशो मंत्रः

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभि

समायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-  
यन्ति यत्रैतदृध्वोच्छ्वासी भवति ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ।

भाष्यम् ।

तमेवं जिगमिषुं केसह गच्छन्ति, येवागच्छन्ति, तेकिं  
तत्क्रियाप्रणुनाः, आहोस्वित तत्कर्मवशात् स्वयमेव गच्छन्ति  
परलोकशरीरकवृणि च भूतानीति-अत्रोच्यते दृष्टान्तः तद्यथा  
राजानं प्रयियासन्तम् प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तम्, उग्राः प्रत्येनसः  
सूत ग्रामण्यः तं यथा अभिसमायन्ति आभिमुख्येन समायन्ति,  
एकीभावेन तमभिमुखा आयान्ति अनाज्ञप्ता एव राज्ञा केवलं  
तज्जिगमिषाभिज्ञाः, एव मेव इममात्मानम् भोक्तारम् अन्तकाले  
मरणकाले सर्वेप्राणाः वागादयः अभिसमायन्ति । यत्रैतदृध्वो-  
च्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ बृहदारण्ये चतुर्थाध्याये चतुर्थब्राह्मणम्

भाष्यम्

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् 'तत्रायं पुरुष



एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य, इत्युक्तम्, । तत्संप्रमोक्षणम् कस्मिन् काले  
कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते ।

### प्रथमो मंत्रः

स यत्रायमात्मावल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते  
प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो  
हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्या  
वर्ततेऽथा रूपज्ञो भवति ।

### भाष्यम्

सोयं आत्मा प्रस्तुतः, यत्र यस्मिन् काले, अवल्यम् अवल  
भावम्, निःसृत्य गत्वा—यत् देहस्य दौर्बल्यम् तत् आत्मन एव  
दौर्बल्यमित्युपचर्यते 'अवल्यं न्येत्य इति, न ह्यसौ स्वतः अमूर्त  
त्वात् अवलभावं गच्छति—तथा संमोहमिव संमूढता संमोहः  
विवेकाभावः संमूढतामिव न्येति निगच्छति, न चास्य स्वतः  
संमोहः असंमोहो वा अस्ति, नित्यचैतन्यज्योतिः स्वभाव  
त्वात्, तेन इव शब्दः—संमोहमिव न्येति इति, उत्क्रान्तिकाले  
हिकरणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभावः आत्मन इव लक्ष्यते  
लौकिकैः, तथाच वक्तारो भवन्ति—संमूढः संमूढोयमिति

अथवा उभयत्र इवशब्दप्रयोगो योज्यः—अवल्यमिव न्येत्य  
संप्रोहमिव न्येतीति, उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात्  
समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथ अस्मिन् काले एते प्राणाः वागा-  
दयः एनमात्मानमभिसमायन्ति, स तदा अस्य शरीरस्यात्मनः  
अङ्गभ्यः संप्रोक्षणम्, कथं पुनः संप्रोक्षणम्, केन वा प्रकारेण  
आत्मानमभिसमायन्तीत्युच्यते—स आत्मा, एतास्तेजोमात्राः  
तेजसो मात्राः तेजोमात्राः तेजोऽवयवाः रूपादिप्रकाशकत्वात्,  
चक्षुरादीनिकरणानीत्यर्थः, ता एताः समभ्याददानः सम्यक्  
निर्लेपेन अभ्याददानः आभिमुख्येन आददानः संहरमाणः,  
तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणम्, 'सम्, इति, नतु स्वप्नेर्निर्लेपेन सम्य  
गादानम्, अस्ति तु आदानमात्रम्, 'गृहीता वाक्, गृहीतं चक्षुः,  
अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय, शुक्र मादाय,  
इत्यादि वाक्येभ्यः, हृदयमेव पुण्डरीकाकाशम् अन्व  
वक्रामति अन्वागच्छति, हृदयेऽभिव्यक्ताविज्ञानो भवतीत्यर्थः  
बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति, नहि तस्य स्वतश्चलनं विक्षे  
पोपसंहारादिविक्रिया वा, 'ध्यायतीव लेलायतीव, इत्युक्तत्वात्,  
बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव सर्वविक्रियाअध्यारोप्यते तस्मिन्, कदा  
पुनः तस्य तेजोमात्राभ्यादानमित्युच्यते—सः यत्र एषः,  
चक्षुषिभवः चाक्षुषः पुरुषः आदित्यांशः भोक्तुःकर्मणा प्रयुक्तः  
यावद्देहधारणं तावत् चक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन् वर्तते, मरणकाले

तु अस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजति, स्वम् आदित्यात्मानं प्रतिपद्यते, तदेतदुक्तम्—‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निंवागप्येति वातं प्राण-  
श्रक्षुरादित्यम् इत्यादि, पुनः देहग्रहणकाले संश्रयिष्यन्ति, तथा  
स्वप्स्यतः प्रबुध्यतश्च, तदेतदाह—चाक्षुषः पुरुषः यत्र यस्मिन्काले,  
पराङ् पर्यावर्तते—परिसमन्तात् पराङ्ख्यावर्तत इति, अथ अत्र  
अस्मिन् काले अरूपज्ञो भवति, मुमूर्षुः रूपं न जानाति,  
तदा अयमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति,  
स्वप्नकाल इव ।

### द्वितीयो मंत्रः ।

एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकी भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकी  
भवति न रसयतीत्याहुरेकी भवति न वदतीत्याहुरेकी भवति  
न शृणोतीत्याहुरेकी भवति न मनुत इत्याहुरेकी भवति न स्पृशति इत्या-  
हुरेकी भवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हृत्तस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योत  
ते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा न्ये-  
भ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रा-  
मन्तं ५ सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवा-  
न्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥

### भाष्यम्

एकी भवति करणजातं स्वेन लिङ्गात्मना, तदा एनं पार्श्वस्था

आहुः-पश्यतीति, तथा प्राणदेवता निवृत्तौ प्राणमेकीभवति लिङ्गात्मना, तदा नजिप्रतीत्याहुः । समानमन्यत् । जिह्वायां सोमो वरुणो वादेवता, तन्निवृत्यपेक्षया नरसयते इत्याहुः । तथा नवदति न शृणोति नमनुते नस्पृशति न विजानातीत्याहुः । तदा उपलक्ष्यते देवतानिवृत्तिः करणानां च हृदय एकी भावः । तत्र हृदये उपसंहृतेषु करणेषु योऽन्तर्व्यापारः । स कथ्यते-तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत्, अग्रनाडीमुखं निर्गमनद्वारम्, प्रद्योतते, स्वप्न कालइव, स्वेनभासा तेजोमात्रादानकृतेन, स्वेनैव ज्योतिषा आत्मनैव च, तेन आत्मज्योतिषा प्रद्योतेन हृदयाग्रेण एष आत्मा विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिः निर्गच्छति निष्कामति । तथा आथर्वणे, कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत, इति, तत्र च आत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदा अभिव्यक्ततरम्, तदुपाधिद्वारा हि आत्मानि जन्ममरणगमना गमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारः, तदात्मकं हि द्वादशविधं करणंबुद्ध्यादि, तत्सूत्रम्, तत् जीवनम्, सोऽन्तरात्मा जगतः तस्थुषश्च तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रमतीत्युच्यते-चक्षुष्टोवा, आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात्, मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तंचेत, अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यः यथाकर्म यथाश्रुतम् । तं

विज्ञानात्मानम्, उत्क्रामन्तम् परलोकाय प्रस्थितम्, परलोकाय  
 उद्भूताकृतमित्यर्थः, प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयः राज्ञश्च अनू-  
 त्क्रामति, तं च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ।  
 यथा प्रधानान्वाचिख्यासा इयम्, न तु क्रमेण सार्थवत् गमनम्  
 इह विवक्षितम्, तदा एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेष  
 विज्ञानवान् भवति कर्मवशात्, न स्वतन्त्रः, स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञा-  
 नत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात्, नैव तु तत् लभ्यते, अत एवाह व्यासः—  
 सदा तद्भावभावितः इति, कर्मणा तु उद्भाव्यमानेन अन्तः  
 करणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वोलोकः  
 एतास्मिन् काले सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यम्  
 अन्ववक्रामति अनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः ।  
 तस्मात् तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मानुसेवनम् परिसंख्याना-  
 भ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्धानैः परलोकार्थिभिः  
 अप्रमत्तैः कर्तव्य इति, सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थः—  
 दुश्चरिताच्च उपरमणम् । न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्संपाद-  
 यितुम्, कर्मणा नीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् । 'पुण्यो वै पुण्येन  
 कर्मणा भवति पापः पापेन हत्युक्तम् । एतस्य ह्यनर्थस्य उपशमोपाय  
 विधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ता । न हि तद्विहितोपायानु-  
 सेवनं मुक्त्वा आत्यन्तिकः अस्य अनर्थस्य उपशमोपायः अस्ति,

तस्मात् अत्रैव उपनिषदिहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यम् इत्येष  
प्रकरणार्थः ॥

शकटवत् संभृतसंभार उत्सर्जन्यातीत्युक्तम्, किंपुनः तस्य  
परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयम्, गत्वा वा पर  
लोकं यत् भुङ्क्ते, शरीराद्यारम्भकं च यत् तत् किम् इत्युच्यते तं परलो-  
काय गच्छन्तमात्मानम्, विद्याकर्मणी-विद्या च कर्म च विद्या  
कर्मणी, विद्यासर्वप्रकाराविहिता प्रतिषिद्धा च अविहिता अप्र-  
तिषिद्धा च तथा कर्मविहितं प्रतिषिद्धं च अविहितमप्रतिषिद्धं च  
समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छतः, पूर्वप्रज्ञा  
च-पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञा अतीतकर्मफलानुभववासने-  
त्यर्थः, सा च वासना अपूर्वकर्मरम्भे कर्मविपाके च अङ्गं भवति,  
तेन असावपि अन्वारभते, न हि तया वासनया विना कर्मकर्तुं फलं  
च उपभोक्तुं शक्यते, न हि अनभ्यस्ते विषये कौशलं इन्द्रियाणां  
भवति, पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां तु इन्द्रियाणाम् इह अभ्यास-  
मन्तरेण कौशलमुपपद्यते, दृश्यते च केषांचित् कासुचित् क्रिया  
सुचित्रकर्मादिलक्षणासु विनैव इह अभ्यासेन जन्मत एव कौशलं  
कासुचित् अत्यन्तसौकर्ययुक्तास्वपि अकौशलं केषांचित्, तथा  
विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित् कौशलाकौशले दृश्येते,  
तच्च एतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तम्, तेन पूर्वप्रज्ञया विना

कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते ।  
तस्मात् एतत् त्रयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं  
विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम्, यस्मात् विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च  
देहान्तरप्रतिपत्युपभोगसाधनम्, तस्मात् विद्याकर्मादिशुभ  
मेव समाचरेत्, यथा इष्टदेहसंयोगोपभोगौ स्याताम् इति  
प्रकरणार्थः ॥

एवं विद्यादिसंभारसंभृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानः, गुक्त्वा  
पूर्वं देहम्, पक्षीववृक्षान्तरम् देहान्तरं प्रतिपद्यते, अथवा आति-  
वाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते । किंचात्रस्थ  
स्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवति, आहोस्वित्  
शरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीप  
प्रकाशवत् सर्वतो व्याप्य पुनः देहान्तरारम्भे संकोचमुपगच्छन्ति  
किंच मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रति-  
गच्छति, किंवाकल्पनान्तरमेव वेदान्तसमये-इत्युच्यते-‘त एते  
सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः, इति श्रुतः सर्वात्मकानि ताव-  
त्करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च, तेषां आध्यात्मिकाधिभौतिक  
परिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः, अतः तद्वशात्  
स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासना  
नुरूपेणैव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः संकुचति विकसति

च-तथा चोक्तम्, 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण, इति तथा वेदंवचनमनु-  
कूलम्-' सयोहैताननन्तानुपास्ते इत्यादि, तं यथायथोपासते,  
इति च । तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या, विद्याकर्मतन्त्रा जलूकावत्  
संततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहादेहान्तरम् आरभते हृदय-  
स्थैव, पुनर्देहान्तरारम्भे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चति-इत्येत-  
स्मिन्नर्थे दृष्टान्तउपादीयते ।

### तृतीयो मंत्रः

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रम  
माक्रम्यात्मानमुपस \* हरत्येवमेवायमात्मेद \* शरीरं निहत्याविद्यां  
गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपस \* हरति ३

### भाष्यम्

तत् तत्र देहान्तरसंचारे इदं निदर्शनम्-यथा येन  
प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्य अन्तम् अवसानम्,  
गत्वा प्राप्य, अन्यं तृणान्तरं, आक्रमम् आक्रम्यत इत्याक्रमः-  
तमाक्रमम् आक्रम्य आश्रित्य, आत्मानं आत्मनः पूर्वावयवम्  
उपसंहरति अन्त्यावयवस्थाने, एवमेव अयमात्मा यः प्रकृतः



संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तम्, निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेण अन्यम् आक्रमम् तृणान्तरमिव तृणजल्लका शरीरान्तरम्, गृहीत्वा प्रसारितया वासनया, आत्मानमुपसंहरति, तत्र आत्म भावमारभते—यथा स्वप्ने देहान्तरस्थ एव शरीरारम्भदेशे—आरभ्यमाणे देहे जंगमे स्थावरे वा, तत्र च कर्मवशात् करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते, बाह्यं च कुशमृत्तिका स्थानीयं शरीरमारभ्यते, तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहाय अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते । एष देहान्तरारम्भ विधिः ॥

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेव उपादानम् उपमृद्य उपमृद्य देहान्तरमारभते, आहोस्वित् अपूर्वमेव पुनः पुनरादत्ते—इत्यत्र उच्यते दृष्टान्तः

### चतुर्था मंत्रः

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतर ५ रूपं तनुते एवमेवायमात्मेद ५ शरीरं निहत्या विद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं कल्याणतर ५ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा ऽन्येषां वा भूतानाम् ४ ।

### भाष्यम्

तत् तत्र एतस्मिन्नर्थे, यथा पेशस्कारी-पेशः सुवर्णम् तत्करोति इति पेशस्कारीसुवर्णकारः, पेशसः सुवर्णस्य मात्राम्, अप आदाय अपच्छिद्य गृहीत्वा, अन्यत् पूर्वस्मात् रचनाविशेषात् नवतरम् अभिनवतरम् कल्याणात् कल्याणतरं, रूपं तनुते निर्मिनोति, एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत्, नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीनि आकाशान्तानि पञ्चभूतानि यानि, देवाव ब्रह्मणो रूपे, इति चतुर्थे व्याख्यातानि, पेशः स्थानीयानि तान्येव उपमृद्य उपमृद्य, अन्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषम्, देहान्तरमित्यर्थः, कुरुते-पित्र्यं वा पितृभ्यो हितम् पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः, गान्धर्वं गन्धर्वाणां मुपभोगयोग्यम्, तथा देवानां दैवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम् ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतम्, अन्येषां वाभूतानाम् सम्बन्धि-शरीरान्तरं कुरुते इत्यभिसम्बध्यते ॥

येऽस्य बन्धनसंज्ञकाः उपाधिभूताः यै संयुक्तः तन्मयोऽयमिति विभाव्यते, ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्य इह एकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते ॥

### पञ्चमो मंत्रः ।

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय-

अक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमय  
 स्तेजोमयोऽस्तेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो  
 धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथा  
 कारी यथाचारी तथाभवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी  
 पापोभवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो  
 खत्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामोभवति तत  
 क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्मकुरुते यत्कर्मकुरुते तदभि-  
 संपद्यते ॥ ५ ॥

### भाष्यम् ।

सः वै अयम् यः एवं संसरति आत्मा—ब्रह्मैवपर एव यः  
 अशनायाद्यसीतः, विज्ञानमयः—विज्ञानं बुद्धिः, तेन उपलक्ष्य-  
 माणः, तन्मयः, 'कतम आत्मेति योयं विज्ञानमयः प्राणेषु, इति  
 हि उक्तम्—विज्ञानमयः विज्ञानप्रायः, यस्मात् तद्धर्मत्वमस्य  
 विभाव्यते—'ध्यायतीव लेलायतीव, इति तथा मनोमयः मनः  
 संनिकर्षान्मनोमयः, तथाप्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिः तन्मयः,  
 येनः चेतनः चलतीव लक्ष्यते, तथाचक्षुर्मयः रूपदर्शनकाले, एवं  
 श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्य इन्द्रियस्य व्यापा-  
 रोद्भवे तत्तन्मयोभवति, एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः  
 सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति, तत्र पार्थिवशरीरा

रम्भे पृथिवीमयो भवति तथा वरुणादिलोकेषु आप्यशरीरारम्भकाले आपोमयो भवति, तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति तथा आकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति, एवं एतानि तैजसानि देवशरीराणि तेष्वारभ्यमाणेषु तन्मयस्तेजोमयो भवति। अतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि च अतेजोमयानि, तान्यपेक्ष्य आह—अतेजोमय इति । एवं कार्य्य करणसंघातमयः सन् आत्मा प्राप्तव्यं वस्त्वन्तरं पश्यन्—इदं मया प्राप्तम्, अदोमया प्राप्तव्यम्—इत्येवं विपरीतप्रत्ययः तदभिलाषः काममयो भवति । तस्मिन्कामे दोषं पश्यतः तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रसन्नम् अकुलं शान्तं भवति, तन्मयः अकाममयः । एवं तस्मिन् विहते कामे केनचित्, सकामः क्रोधत्वेन परिणमते, तेन तन्मयो भवन् क्रोधमयः । सक्रोधः केनचिदुपायेन निवर्तितो यदा भवति, तदा प्रसन्नम् अनाकुलं चित्तं सत् अक्रोध उच्यते, तेन तन्मयः, एवं कामक्रोधाभ्यां अकामक्रोधाभ्यां च तन्मयो भूत्वा धर्ममयः अधर्ममयश्च भवति नहि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादि प्रवृत्तिरपद्यते, ' यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्, इति स्मरणात् धर्ममयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति—समस्तं धर्माधर्मयोः कार्य्यम्, यावत् किञ्चित्कृतम्, तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलम्, तत् प्रतिपद्यमानः तन्मयो भवति । किंवहुना, तदेतत् सिद्धमस्य—यत् अयं इदंमयः गृह्यमाणविषयादिमयः,

तस्मात् अयं अदोमयः, अद इति परोक्षं कार्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते, अनन्ताहि अन्तःकरणे भावनाविशेषाः, नैवते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते, तस्मिन् तस्मिन् क्षणे कार्यतो ऽवगम्यन्ते इदमस्य हृदि वर्तते, अदः अस्येति, तेन गृह्यमाणकार्येण इदं मयतया निर्दिश्यते परोक्षः अन्तस्थो व्यवहारः—अयमिदानीमदोमय इति, संक्षेपतस्तु यथाकर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोयं यथाकारी यथाचारी; सः तथा भवति, करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या, चरणं नाम अनियतमिति विशेषः । साधुकारी साधुर्भवति इति यथाकारीत्यस्य विशेषणम्, पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य । ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् अत्यन्ततात्पर्यतैव तन्मयत्वम्, न तु तत्कर्ममात्रेण—इत्याशङ्क्याह—पुण्यःपुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति, पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यात्, न तु ताच्छील्यमपेक्षते, ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः, संसारस्य कारणम्, देहात् देहान्तरसंचारस्य च, एतत्प्रयुक्तोहि अन्यदन्यदेहान्तरमुपादत्ते, तस्मात् पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणम्, एतद्विषयोहि विधिप्रतिषेधौ, अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति ॥

अथो अपि अन्ये बन्धमोक्षकुशला खलु आहुः—सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणम् तथापि काम प्रयुक्तोहि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपाचिनोति, कामप्रहाणे तु कर्मविद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति, उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारम्भकेन भवतः, तस्मात् काम एव संसारस्य मूलम् । तथा चोक्तमार्थवर्णे—‘कामान्यः कामयते मन्यमानः सकामभिर्जायते तत्र तत्र, इति, तस्मात् काममय एवायं पुरुषः, यत् अन्यमयत्वं तत्कारणं विद्यमानमपि—इत्यतः अवधारयति, ‘काममय एव इति । यस्मात् सच काममयः सन् यादृशेन कामेन यथाकामो भवति, तत्क्रतुर्भवति—सकाम ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति, सः अविहन्यमानः स्फुटी भवन् क्रतुत्वमापद्यते, क्रतुर्नाम अध्यवसायः, निश्चयः, यदनन्तरा क्रिया प्रवर्तते । यत् क्रतुर्भवति—यादृक् कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुः अस्य सोयं यत् क्रतुर्भवति—तत्कर्म कुरुते—यद्विषयः क्रतुः, तत्फल निवृत्तये यत् योग्यं कर्म, तत् कुरुते निर्वर्तयति । यत् कर्म कुरुते, तत् अभिसंपद्यते—तदीयं फलमभिसंपद्यते । तस्मात् सर्वमयत्वे अस्यसंसारित्वेच काम एवहेतुरिति ॥

### षष्ठो मंत्रः

तदेष श्लोको भवति । तदेवसक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नुकामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य प्राणाउत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ६

### भाष्यम्

तत् तरिमन्त्रर्थे एष श्लोकः मन्त्रोपि भवति । तदेव एति तदेव गच्छति, सक्त आसक्तः तत्र उद्धृताभिलाषः सन्नित्यर्थः, कथमेति, सह कर्मणा—यत् कर्मफलासक्तः सन् अकरोत्, तेन कर्मणा सहैव तत् एति तत् फलमेति, किंतत्, लिङ्गं मनः—मनः प्रधानत्वाल्लिङ्गस्य मनोलिङ्गमित्युच्यते, अथवा लिङ्गयते अवगम्यते—अवगच्छति—येन, तल्लिङ्गम्, तत् मनः—यत्र यस्मिन् निषक्तं निश्चयेन सक्तम् उद्धृताभिलाषम् अस्य संसारिणः तदाभिलाषोहि तत्कर्म कृतवान्, तस्मात्तन्मनोऽभिषङ्गवशादेव अस्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिः । तेन एतत् सिद्धं भवति कामो मूलम् संसारऽस्येति अतः उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि

कर्माणि ब्रह्मविदः बन्ध्याप्रसवानि भवन्ति, 'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः, इति श्रुतेः, किंच प्राप्यान्तं कर्मणः—प्राप्य भुक्त्वा अन्तम् अवसानम् यावत्, कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः, कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते तस्य, यत् किंच कर्म इह अस्मिन् लोके करोति निर्वर्तयति अयम्, तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वा अन्तं प्राप्य, तस्मात् लोकात् पुनः ऐति आगच्छति, अस्मै लोकाय कर्मणे, अयं हि लोकः कर्मप्रधानः, तेनाह, 'कर्मणे, इति—पुनः कर्मकरणाय पुनः कर्मकृत्वा फलासङ्गवशात् पुनरमुं लोकं याति—इत्येवम्, इति नु एवं नु, कामयमानः संसरति । यस्मात् कामयमान एव एवं संसरति, अथ तस्मात्, अकामयमानो न कचित्संसरति फला-सक्तस्य हि गतिरुक्ता, अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते एव कथं पुनः अकामयमानो भवति । यः अकामो भवति, असौ अकामयमानः । कथमकामतेत्युच्यते—यो निष्कामः यस्मान्निर्गताः कामा सोयं निष्कामः कथं कामा निर्गच्छन्ति, यः आप्तकामः भवति आप्ताः कामाः येन स आप्तकामः, कथं प्राप्यन्ते कामाः । आत्मकामत्वेन, यस्य आत्मैव नान्यः काम-यितव्यो बस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति, आत्मैव अनन्तरोऽवाह्य कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसः नोर्ध्वं न तिर्यक् नाधः आत्मनोऽन्य-त्कामयितव्यं बस्त्वन्तरम्—यस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्,



शृणुयात् मन्वीतविजानीयाद्वा-एवं विजानन् कं कामयेत् ।  
 ज्ञायमानोऽह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति, न चासावन्यः  
 ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति, य एवात्मकामतया आप्तकामः सनि-  
 ष्कामः अकामः अकामयमानश्चेति मुच्यते । नहि यस्य आत्मैव  
 सर्वं भवति, तस्य अनात्मा कामयितव्योऽस्ति । अनात्माचान्यः  
 कामयितव्यः सर्वं च आत्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम् । सर्वात्म  
 दर्शिनः कामयितव्याभावात् कर्मानुपपत्तिः । ये तु प्रत्यवायपरि-  
 हारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि, तेषां न आत्मैव सर्वं भवति,  
 प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्य आत्मनोऽन्यस्य अभिप्रेतत्वात् ।  
 येन च अशनायाद्यतीतः नित्यं प्रत्यवायासंबद्धः विदित आत्मा  
 तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः, नित्यमेव अशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति,  
 यस्माच्च जिहासितव्यमन्यम् उपादेयं वा यो न पश्यति तस्य  
 कर्म न शक्यतएव सम्बन्धुम् । यस्तु अब्रह्मवित् तस्य भवत्येव प्रत्यवाय  
 परिहारार्थं कर्मेति न विरोधः । अतः कामाभावात् अकामय  
 मानो न जायते, मुच्यत एव ॥

तस्य एवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा  
 वागादयः, नोत्क्रामन्ति नोर्ध्वं क्रामन्ति देहात् । स च विद्वान् आप्तका  
 मः आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः । सर्वात्मनो हि ब्रह्मणः दृष्टान्तत्वेन  
 प्रदर्शितम् एतद्रूपम्-‘तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपम् इति,

तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोयमर्थ उपसंह्रियते—अथाकामयमान इत्यादिना, स कथमेवंभूतोमुच्यत इत्युच्यते—यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतम् अलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावम् आत्मानं पश्यति, तस्यैव अकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति किंतु विद्वान् सः इहैव ब्रह्म, यद्यपि देहवानिवलक्ष्यते, सब्रह्मैव सन्ब्रह्मअप्येति । यस्मात् नहि तस्य अब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति, तस्मात् इहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्मअप्येति न शरीरपातोत्तरकालम् । न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिः जीवतो न्यःभावः, देहान्तरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते । भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोर्थः आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत्, कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति, न ज्ञाननिमित्त इति, सचानिष्टः अनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति, न हि क्रियानिर्वृत्तः अर्थः नित्योद्दृष्टः, नित्यश्च मोक्षोभ्युपगम्यते, 'एष नित्योमहिमा, इतिमन्त्रवर्णात् । न च स्वाभाविकात् स्वभावात् अन्यत् नित्यं कल्पयितुं शक्यम्, स्वाभाविकश्चेत् अग्न्युष्णवत् आत्मनःस्वभावः, स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुम्, न हि अग्नैरौष्ण्यं प्रकाशो वा अग्निव्यापारानन्तरानुभावी, अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धम् । ज्वलनव्यापारानुभावित्वम् उष्णप्रकाशयोरिति चेन्न अन्योपलब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात् ज्वलनादिपूर्वकम् अग्निः उष्णप्रकाशगुणा-

भ्यामभिव्यज्यते, तत् न अग्न्यपेक्षया किं तर्हि अन्यदृष्टेः अग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ, कस्यचिद्दृष्ट्या तु असंवध्यमानौ ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिव्यज्येते, तदपेक्षया भ्रान्तिरूपजायते-ज्वलनपूर्वकौ एतौ उष्णप्रकाशौ धर्मौ जाताविति । यदि उष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात्-यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मः तमुदाहरिष्यामः न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुम् ।

न च निगडभङ्ग इव अभावभूतो मोक्षः बन्धननिवृत्तिरूपपद्यते, परमात्मैकत्वाभ्युपगमात्, 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतेः, न चान्यो-बद्धोऽस्ति यस्य निगडनिवृत्तिवत् बन्धननिवृत्तिः मोक्षः स्यात् परमात्मव्यतिरेकेण अन्यस्याभावं विस्तरेण अवादिषम । तस्मात् अविद्या निवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहारः इति च अवोचाम, यथारज्ज्वादौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिः ।

येष्याचक्षते-मोक्षे विज्ञानान्तरं आनन्दान्तरं च अभिव्यज्यते इति, तैर्वक्तव्यः अभिव्यक्तिशब्दार्थः । यादितावत् लौकिक्येव उपलब्धिविषयव्याप्तिः अभिव्यक्तिशब्दार्थः, ततो वक्तव्यम्-किं विद्यमानमभिव्यज्यते, अविद्यमानमिति वा । विद्यमानं चेत्, यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्य आत्मभूतमेव तत् इति, उपलब्ध

व्यवधानानुपपत्तेः नित्याभिव्यक्तत्वात्, मुक्तस्य अभिव्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकम्—अथ कदाचित् एव अभिव्यज्यते, उपलब्धिव्यवधानात् अनात्मभूतं तदिति, अन्यतोभिव्याक्तिप्रसङ्गः, तथा च अभिव्यक्तिसाधनापेक्षता ! उपलब्धिसमानाश्रयत्वे तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः, सर्वदा अभिव्यक्तिः अनभिव्यक्तिर्वा, न तु अन्तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न च समानाश्रयाणाम् एकस्य आत्मभूतानां धर्माणां इतरेतरविषयविषयित्वं संभवति विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः संसारित्वम्, अभिव्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य—सोऽन्यः परस्मात् नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपात् अत्यन्तवैलक्षण्यात्, शैत्यमिव औष्ण्यात्, परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः, परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्य इदानीमिव निर्विशेषत्वे तदध्याधिक्यत्वानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीति चेन्न, अविद्याभ्रमापोहार्थत्वात्, नहि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति, आत्मनो नित्यैकरूपत्वात्, किं तु तद्विषया अविद्या अपोह्यते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन, प्राक्तदुपदेशप्राप्तेः तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एव । अविद्यावतः अविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतः विशेषः आत्मनः स्यादिति चेन्न अविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमात्, रज्जूपरशुक्तिकागगनानां सर्पोदकरजतमालिनत्वादिवत्, अदोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरदृष्टिवत् अविद्याकर्तृत्वा कर्तृत्वकृत आत्मनोविशेषः स्यादिति चेन्न, 'ध्यायतीव लेलाय

तीव, इति स्वतः अविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात्, अनेक व्यापारसंनिपातजनितत्वाच्च अविद्याभ्रमस्य, विषयत्वोपपत्तेश्च, यस्य च अविद्याभ्रमो घटादिवत् विविक्तो गृह्यते, सः न अविद्या भ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनात् अविद्याभ्रम- वत्वमेवेति चेत्, न, तस्यापि विवेकग्रहणात् नहि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता, स तस्मिन् भ्रान्त इत्युच्यते, तस्य च विवेकग्रहणम्, तस्मिन्नेव च भ्रमः—इति विप्रतिषिद्धम् न जाने मुग्धोऽस्मीति दृश्यते इतिब्रवीषि-तद्दर्शिनश्च अज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यते इति च—तद्दर्शनस्य विषयो भवति, कर्मतामापद्यत इति तत्कथं कर्मभूतं सत् कर्तृस्वरूपदृशिविशेषणम् अज्ञानमुग्धते स्याताम् । अथ दृशिविशेषणत्वं तयोः, कथं कर्म स्याताम् दृशिना व्याप्येति । कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवति, अन्यश्च व्याप्यम् अन्यत् व्यापकम्, न तेनैव तत् व्याप्यते, वद, कथं एवं सति, अज्ञानमुग्धते दृशिविशेषणे स्याताम् । नच अज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानम् आत्मनः कर्मभूतमुपलभमानः उपलब्धधर्मत्वेन गृह्णाति, शरीरे कार्श्यरूपादिवत् तथा । सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन् सर्वो लोकः गृह्णातीतिचेत् तथापि ग्रहीतुलोकस्य विविक्ततैव अभ्युपगता स्यात् । न जानेऽहं त्वं दुःखं मुग्धएव इति चेत्—भवतु अज्ञो मुग्धः, यस्तु एवं दर्शी, तं ज्ञम् अमुग्धं प्रतिजानीमहे वयम् । तथा व्यासेनोक्तम् 'इच्छादि

कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति, 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्-इत्यादि शतश उक्तम् । तस्मान्न आत्मनः स्वतः बद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषः अस्ति, सर्वदा समैकरसस्वाभाव्याभ्युपगमात् । ये तु अतोऽन्यथा आत्मवस्तु परिकल्प्य बन्धमोक्षादिशास्त्रं च अर्थवादमापादयन्ति, ते उत्सहन्ते-खेपि शाकुनं पदं द्रुम्, खं वा मुष्टिना आक्रुद्धम् चर्मवद्वेष्टितुम्, वयं तु तत् कर्तुमशक्ताः सर्वदा समैकरसम् अद्वैतम् अविक्रियं अजम् अजरम् अमरम् अमृतम् अभयम् आत्मतत्त्वं ब्रह्मैवस्मः इत्येष सर्ववेदान्तनिश्चितोर्थः इत्येवं प्रतिपद्यामहे । तस्मात् ब्रह्माप्येतीति उपचारमात्रमेतत्, विपरीतग्रहवद्देह संततेः विच्छेदमात्रम् विज्ञानफलमपेक्ष्य ॥

स्वप्नबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः संसारहेतुश्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । यैश्च उपाधिभूतैः कार्य्य करणलक्षणभूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति, तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात् प्रयोजकौ धर्माधर्मौ इति पूर्वपक्षंकृत्वा, कामएवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणेन अयं अर्थः अवधारितः, एवं मंत्रेणापीति बन्धं बन्धकारणं च उक्त्वा उपसंहृतं प्रकरणम्- 'इति नु कामयमानः इति' 'अथाकामयमानः' इत्यारभ्य सुषुप्त दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्मभावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणं

च आत्मकामतया यत् आप्तकामत्वमुक्तम्, तच्च सामर्थ्यात् न आत्मज्ञानमन्तरेण आत्मकामतया आप्तकामत्वमिति--सामर्थ्याद् ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणम् इत्युक्तम् । अतः यद्यपि कामो मूलमित्युक्तम्, तथापि मोक्षकारणविपर्ययेण बन्धकारणम् अविद्या इत्येतदपि उक्तमेव भवति । अत्रापिमोक्षः मोक्षसाधनं च ब्राह्मणे नोक्तम्, तस्यैव दृढीकरणाय मंत्रउदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः ॥

### सप्तमो मंत्रः

तदेष श्लोको भवति-यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतोभवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तद्यथाहिनिर्त्वयनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीर ५ शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः

### भाष्यम्

तत् तस्मिन्नेवार्थे एषश्लोकः मन्त्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः कामाः तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते, आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते, ये प्रसिद्धा लोके इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणालक्षणाः अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ

श्रिताः आश्रिताः-अथ तदा, मर्त्यः मरणधर्मासन् कामवियोगात्समूलतः, अमृतोभवति, अर्थात् अनात्मविषयाः कामाः अविद्यालक्षणाः मृत्यवः इत्येतदुक्तं भवति, अतः मृत्युवियोगे विद्वान् जीवन्नेव अमृतो भवति । अत्र अस्मिन् एव शरीरे वर्तमानः ब्रह्म समश्नुते, ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यते इत्यर्थः अतः मोक्षः न देशान्तरगमनादि अपेक्षते । तस्मात् विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणाः, यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते, नाममात्रं हि अवशिष्यते-इत्युक्तम् । कथं पुनः समवनीयेषु प्राणेषु, देहे च स्वकारणे प्रलीने, विद्वान् मुक्तः अत्रैव सर्वात्मा सन् वर्तमानः पुनः पूर्ववत् देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यते-इत्यत्रोच्यते-तत् तत्र अयं दृष्टान्तः, यथा लोके अहिः सर्पः, तस्य निर्ल्वयनी, निर्मोकः, सा अहि निर्ल्वयनी, वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः, मृता प्रत्यस्ता प्राक्षिप्ता अनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता, शयीत वर्तेत-एवमेव, यथा अयं दृष्टान्तः, इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेन अनात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते । अथ इतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत् तत्रैव वर्तमानोपि अशरीर एव, न पूर्ववत् पुनः सशरीरो भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरः मर्त्यश्च, तद्वियोगात् अथेदानीम् अशरीरः अतः



एव च अमृतः, प्राणः प्राणतीति प्राणः—‘प्राणस्यप्राणम्, इति हि  
 वक्ष्यमाणे श्लोके, ‘प्राणबन्धनं हि सोम्यमनः इति च श्रुत्यन्तरे,  
 प्रकरणवाक्यसामर्थ्या च पर एव आत्मा अत्र प्राणशब्द  
 वाच्यः. ब्रह्मैवपरमात्मैव। किंपुनस्तत् तेज एव विज्ञानम् ज्योतिः,  
 येन आत्मज्योतिषा जगत् अवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योति-  
 ष्मत् सत् अविभ्रंशत् वर्तते। यः कामप्रश्नो विमोक्षार्थः याज्ञवल्क्येन  
 वरोदत्तो जनकाय सहेतुकः बन्धमोक्षार्थलक्षणः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक  
 भूत स एष निर्णीतः सविस्तरः जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधा-  
 रिण्या, श्रुत्या संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः इदानीं श्रुतिः  
 स्वयमेवाह विद्यानिष्क्रयार्थं जनकेनैवमुक्तामिति, कथम्, सोहम् एवं  
 विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामि—इति  
 ह एवं किल उवाच उक्त्वान् जनको वैदेहः, अत्र कस्माद्वि-  
 मोक्षपदार्थं निर्णीते, विदेहराज्यम् आत्मानमेव च न निवेदयति  
 एकदेशोक्ता विव सहस्रमेव ददाति, तत्रकोऽभिप्रायइति—अत्रके-  
 चिदर्णयन्ति अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः  
 शुश्रूषति, अतो न सर्वमेव निवेदयति, श्रुत्वाभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात्  
 पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते, यदि चात्रैव सर्वं निवे-  
 दयामि, निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणात् इति मत्वा, श्लोकान् न  
 वक्ष्यति—इति च भयात् सहस्रदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति।

सर्वमप्येतत्, असत् पुरुषस्येव प्रमाणभूतायाः श्रुतेः व्याजानुपपत्तेः ।  
 अर्थशेषोपपत्तेश्च-विमोक्षपदार्थे उक्तेऽपि आत्मज्ञानसाधने,  
 आत्मज्ञानशेषभूतः सर्वेषणापरित्यागः संन्यासाख्यः वक्तव्योऽर्थ  
 शेषः विद्यते, तस्मात् श्लोकमात्रशुश्रूषा कल्पना अनृज्वी,  
 अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना, साचअयुक्ता सत्यांगतौ ।  
 न च तत् स्तुतिमात्रमित्यवोचाम । ननु एवंसति, 'अत  
 उर्ध्वं विमोक्षायैव, इतिवक्तव्यम्-नैषदोषः, आत्मज्ञानवत् अप्रयो-  
 जकः संन्यासः पक्षे, प्रतिपत्तिकर्मवत्-इति हि मन्यते, 'संन्यासेन  
 तनुंत्यजेत् इतिस्मृतेः । साधनत्पक्षेऽपि न, 'अत उर्ध्वं विमोक्षायैव  
 इति प्रश्नमर्हति, मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात् ।

### अष्टमो मंत्रः ।

तदेते श्लोका भवन्ति अणुः पन्थाविततः पुराणोमा ५  
 स्पृष्टोऽनुवित्तोमयैव तेनधीरा अपि यन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं  
 लोकमित उर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

### भाष्यम् ।

आत्मकामस्य ब्रह्मविदोमोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मन्त्रब्राह्मणोक्ते,  
 विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति अणुः सूक्ष्मः पन्थाः

दुर्विज्ञेयत्वात्, विततः विस्तीर्णः, विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा 'वितरः'  
 इति पाठान्तरात्, मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणः चिरंतनः  
 नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वात्, न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवत्  
 आर्वाकालिकः, मां स्पृष्टः मया लब्ध इत्यर्थः, योहि येन लभ्यते  
 सतं स्पृशतीव संवध्यते, तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गः  
 मया लब्धत्वात्, 'मां स्पृष्टः' इत्युच्यते, न केवलं मया लब्धः किंतु  
 अनुवित्तो मयैव, अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया  
 फलावसानता निष्ठाप्राप्तिः भुजेरिव तृप्त्यवसानता, पूर्वं तु ज्ञान  
 प्राप्तिः सम्बन्धमात्रमेवेति विशेषः । किम् असावेव मन्त्रदृक्  
 एकः ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तः नान्यः प्राप्तवान्, येन, 'अनुवित्तो मयैव,  
 इत्यवधारयति—नैष दोषः अस्याः फलम् आत्मसाक्षिकमनुत्तम-  
 मिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात्, एवं हि कृतार्थात्माभिमान  
 करम् आत्मप्रत्ययसाक्षिकम् आत्मज्ञानम्, किमतः परम् अन्य-  
 तस्यात्—इति ब्रह्मविद्यां स्तौति, न तु पुनः अन्यो ब्रह्मवित्  
 तत्फलं न प्राप्नोतीति, 'तद्यो यो देवानाम्, इति सर्वार्थश्रुतेः  
 तदेवाह—तेन ब्रह्मविद्या मार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तः अन्येऽपि ब्रह्म  
 विद् इत्यर्थः, अपियान्ति अविगच्छन्ति, ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं  
 स्वर्गं लोकम्, स्वर्गलोकशब्दः त्रिविष्टपवाच्यपि सन् इह  
 प्रकरणात् मोक्षाभिधायकः, इतः अस्माच्छरीरपातात् उर्ध्वं  
 जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥

इति श्रीमत्सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पतिदेवराज पं० देवदत्तशर्म  
विरचिते वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे ईशकेनकठप्रश्नमुण्डक-  
माण्डूक्यऐतरेयतैत्तरीयछान्दोग्यवृहदारण्यादिदशोपनिषदां  
संक्षिप्तमंत्रसंग्रहसम्पूर्णः ।



अथ सर्वतंत्रस्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्त शर्मविरचिते

वेदान्त सिद्धान्त मत मार्तण्डे दशोपनिषदां

संक्षिप्तार्थनिदर्शनेनोपक्रमोपसंहारावनुज्झितभाष्यावुपवर्ण्येते ।

अथ ईशोपनिषदि .

“ ईशावास्यमिदम् ”

अत्राद्येन मन्त्रेण सर्वेषणापरित्यागेन ज्ञाननिष्ठोक्ता इति प्रथमो वेदार्थः । ईशावास्यमिदं सर्वमागृधः कस्य स्विद्धनम् । पुनरज्ञानां जिजीविषुणां ज्ञाननिष्ठा संभवे कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेदिति कर्मनिष्ठोक्ता द्वितीयो वेदार्थः ॥

अनयाश्चनिष्ठयोर्मन्त्रदर्शितयोर्विभागः पुनरन्यत्रापि बृहदारण्यकादौ प्रदर्शित एव सोऽकामयत इत्यादिना कर्मनिष्ठोक्ता ज्ञाननिष्ठा च किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयभातायं लोक इत्यादिना—

एतेन ईशावास्येत्यादिसपर्यगादित्यन्तेन मन्त्रव्यूहेन तथा

असुर्यानामित्यनेनाविद्वन्निन्दाप्रदर्शनेन विद्वद्विषयकेन ज्ञान निष्ठैव प्रदर्शिता । अन्ये च ये मंत्राः कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यादयः अज्ञानिनांकामिनां जिजीविषूणां कर्मनिष्ठामेवावबोधयन्तिस्म ।

एतावता ईषावास्योपनिषन्मंत्राणां संक्षिप्तसाराथः । अवगन्तव्यः । तथाहि ईशा परमेश्वरेण जगत्यां यत्किञ्चित्तत् सर्वं वास्यं तेन हेतुना त्यक्तेन त्यागेन आत्मानं भुञ्जीथाः पालयेथाः स्विदितिप्रश्ने यद्वा अनर्थकोऽव्ययः । कस्यापि धनं नास्ति धनस्यापीश्वररूपत्वात्ततः धनं मागृधिः गृधिमाकांक्षां धनविषयिकां माकार्षीः एतेन मंत्रेण ज्ञाननिष्ठाप्रदर्शिता कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यनेन कर्मनिष्ठा च प्रदर्शिता—तथाहि कर्माणि- कुर्वन्नेव शतंसमाः जीवितुमिच्छेत्—एवं त्वयि नरेनरदेहाभिमानिनि कामिनि अशुभं कर्म न लिप्यते—इतः अस्मात् प्रकारात् अन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येनाशुभं पापन्नस्पृशेत् त्वामिति ॥

प्रथम वेदार्थ से यह अर्थ निर्गलित हुआ कि परमेश्वर अतिरिक्त जगत नहीं तद्रूप जगत होने से किसी के धन की आकांक्षा न करते हुए वैराग्य से अपने को रक्षा करो इससे ज्ञान निष्ठा दिखलाया— २ कुर्वन्नेवेह इस मंत्र से यावत् जीव अग्नि होत्रादि कर्म करने से कामनावाले को पाप नहीं स्पर्श करता है इससे अन्य उपाय नहीं है कामनावाले जीवों के

उद्धार होने का जिससे पंच शूनादिदोष स्पर्श न करै कर्म निष्ठावाले को इति—

अथ केनोपनिषदि “ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः ॥ १ ॥

केनेषितमित्याद्युपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति नवमस्या-  
ध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि  
समस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसाम-  
विषयाणि च अनन्तरं च गायत्रिसामविषयं दर्शनं  
वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं  
निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति । सकामस्य तु ज्ञान-  
रहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गं  
प्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । एतेन स्वाभाविक्या प्रवृत्त्या  
हि शास्त्रविहीनानां पश्वादिवत्प्रवृत्त्या अधोगतिः स्यात् ।  
अथैतयोर्पथोर्मध्ये कतरेणापि भाव्यम् ज्ञानिनां तु केवलेन  
ज्ञानेनैव मोक्षः कर्मिणां तु कर्मणा लोकप्राप्तिः तृतीयस्तु जायस्व  
प्रियस्वेतिपन्थाः क्षुद्राणां जन्तूनां ‘जायस्व प्रियस्वेति’ मंत्रवर्ण-  
नात् अतएव संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्माविषयैव  
जिज्ञासा केनोपनिषत्सम्मता इतिदिक् ॥

शिष्यगुरु परम्परा

केनोपनिषद् में पूर्व में संपूर्ण कर्म कह आये अब इस बख्त

ब्रह्मविद्या कहने के लिये समस्तकर्माश्रयभूत प्राणोपासना भी कह चुके कर्म के अङ्गभूत सामवेद विषयक गायत्री उपासना विषयक ज्ञान कह कर वंशान्त कर्मकाण्ड प्रतिपादन किया यह सर्व कार्य करने वाले को निष्काम जो मुमुक्षु उसको सत्व शुद्धि होती है सकाम वाले को श्रौत स्मार्त कर्म करने से दक्षिणमार्ग में प्रवृत्त होता है और पुनरावृत्ति के वास्ते होता है इस से श्रुति स्मृति विहीन गति वाले को पश्वादि की तरह अधोगति होता है कर्ममार्ग और ज्ञानमार्ग यह दो रास्ता हैं इन दोनों रास्ते से जो नहीं चलने वाले हैं उनको तृतीयमार्ग यह होता है शीघ्र २ जन्ममरण जैसे मशकपतंगादि जैसा श्रुति ने कहा है “ जायस्व म्रियस्व ” यानी जन्मो और मरो इस वास्ते संस्कार विशेष वाले जो मनुष्य हैं उनको ब्रह्मविद्या में प्रवृत्ति करने के लिये केनोपनिषत् का निर्गलितार्थ है ॥

### अथ कठोपनिषदि

सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्तिप्प्रत्यान्तस्य रूपमिदम् ‘उपनिषत्’ इति । उपनिषच्छब्देन च व्याचिर्यासित ग्रन्थ प्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्या उच्यते । केन पुनरर्थयोगेनोपनिषच्छब्देन विद्योच्यत इति उच्यते । ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविक विषयवितृष्णाः सन्तः उपनिषच्छब्दवाच्यां बक्ष्यमाणलक्षणां



विद्यामुपसद्योगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति, तेषाम विद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिसनाद्विनाशनादित्यनेनार्थ योगेन विद्योपनिषदित्युच्यते ॥

उप नि पूर्वक क्विबन्त षट् लृ धातुसे 'उपनिषत्' बनता है उपनिषद्-सब्द से व्याख्यान करने लायक जो ग्रंथ विशेष हैं उससे कहा हुआ जानने का विषय विद्या है इसी विद्याको जानने के लिये मुमुक्षुलोग कठोपनिषद् का अर्थानुसन्धान करें इसवास्ते नाचिकेत और यमके संवाद से कठोपनिषद् ब्रह्म विद्या प्रवृत्ति भई है इसका प्रत्येक मंत्रों का अर्थ अत्यन्त सुलभ है तथापि कुछ मंत्रों का सुगमरीति से भाष्यानुसार हम लिखते हैं ॥

“अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैवप्रेयः” । १ ।

दो मार्ग हैं एक श्रेय दूसरा प्रेय श्रेय मोक्ष को कहते हैं प्रेय स्वर्गादि को कहते हैं जो मोक्षमार्ग ग्रहण करता है उसको ठीक होता है और जो स्वर्गादि की इच्छा करता है वह बारम्बार आता जाता है वेदान्त का तात्पर्य यह है यह दोनों मार्ग सकाम और निष्काम इनका आपस में परस्पर कोई सम्बन्ध नहीं इस लिये श्रुति में नानार्थे कहा है ॥

“श्रेयश्च प्रेयश्च” । २।

इस कारण विद्वान् समझकर ग्रहण करें जो मोक्षमार्ग को ग्रहण करता है वह विद्वान् कहाता है और जो स्वर्गादि को चाहता है वह मूर्ख कहाता है ॥

“सत्त्वं प्रियान् प्रियरूपान् इति” । ३ ।

सो तुमने हे नाचिकेत समझकर कामनाओं का परित्याग किया जिसमें बड़े बड़े मनुष्य भूले ।

“दूरमेते विपरीते विषूची” । ४

अविद्या और विद्या यह दोनों बहुत दूर है आपस में एक दूसरे को विरोधी है अविद्या वाले को बहुत कष्ट है इसलिये अविद्या परित्याग करके विद्या की इच्छा करने वाले जो नाचिकेत हैं सो तुमको बहुत कामना में हमने फंसाया पर तुम लोभ को प्राप्त नहीं हुए ।

“अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः । ५

अविद्या में पड़ा हुआ अपने को पण्डित मानता हुआ जो तकलीफ उठाता हुआ जन्म मरण दुःख को प्राप्त होता है

वह मूर्ख है ऐसा उपदेष्टा अपने जन्मादि दुःख को भोगते दूसरे को भी भुगवाता है जैसे आंधा मनुष्य करके आंधरा पहुंचा जाय यानी स्वयं अन्धा पुरुष दूसरे अन्धे को किस प्रकार पहुंचा सकता है ।

“न सांपरायः प्रतिभाति वालमिति । ६

कामनाओं से बंधे अज्ञानी मनुष्य को मोक्षमार्ग अच्छा नहीं लगता है ऐसे नास्तिक बारम्बार मेरे वशमें आते हैं ।

“श्रवणायापि बहुभिर्योनं लभ्य इति ॥ ७ ॥

बहुत कर्णों से जो नहीं प्राप्त होसक्ता है और सुनने वाले भी बहुत जिसको नहीं जानसके इस ब्रह्मविद्या को कहने वाला पंडित आश्चर्य है जो लाभ हो उस पंडित से जो जानने वाला है यह भी आश्चर्य है अर्थात् न कोई कहने वाला है न जानने वाला है ।

“न नरेणावरेण प्रोक्त एष इति ॥ ८ ॥

अनभिज्ञ का कहा हुआ यह ब्रह्मविद्या विचार करने से भी फल नहीं देता नहीं कहने विना ब्रह्म विद्या चरितार्थ

नहीं हो सकती है इस वास्ते इसका विचार बहुत सूक्ष्म है इस में तर्कना करने लायक नहीं ।

“ नैषा तर्केण मतिरापनेया ॥ ९ ॥

ब्रह्मविद्या विषयक जो बुद्धि सो तर्क से नहीं हटानी चाहिये यह ब्रह्मविद्या गुरु शिक्षा विना फलवाली नहीं होती जिस बुद्धि को तुम पाचुके हो हे नाचिकेत तुम्हारे समान पूँछने वाला नहीं मिला ।

“जानाम्यहं शेषधिरित्यनित्यमिति ॥ १० ॥

मैं मोक्षमार्ग जानता हूँ. ब्रह्म से भिन्न सब अनित्य है अनित्य से नित्य लाभ नहीं होता है तथापि अग्न्याधान यानी अग्नि होत्र निष्काम होकर हम करते हैं निष्काम वाले को अनित्य कर्म सत्व शुद्ध द्वारा मोक्ष देता है ॥

“कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठामिति ॥ ११ ॥

एतेन उक्तप्रकारेण कस्तं मदामदं देवं इत्याद्यन्तेन धर्म-  
राजवाक्येन उपनिषद्मंत्रव्यूहेन एष एवार्थः निर्गलितो भवति  
न कर्मणा न ज्ञानकर्मणा कैवल्यं किंतु निष्कामकर्मणा सत्व-  
शुद्धिः सत्वशुद्धौ ज्ञानशुद्धिः इति केवलेनैव ज्ञानेन कैवल्यम् ॥

इस कठोपनिषद् में कहे हुए मंत्रों से स्पष्ट प्रतीत होता है कि केवल कैवल्य निःश्रेयस कर है ज्ञान से संसार प्रतीति होता है किन्तु यह जीव संसार समष्टि व्यष्टि जो दीखता है वह “नजायते म्रियते वा कदाचित्” इस मंत्र से यह जाना जाता है जीव न हुआ न मरेगा इस वास्ते अज है याने जन्म लेकर फिर मरने वाला कभी नहीं हुआ न है न होगा इसी मंत्र को भगवद्गीता में भी लिखा है इस वास्ते हमने कठोपनिषद् के उपसंहारार्थ संग्रह किया इससे यह सिद्ध हुआ कि जीव ही ब्रह्म है अज्ञान से संसार प्रतीत होता है ज्ञान होने पर स्वस्वरूप जो ब्रह्म सो वही हो जाता है ॥

प्रश्नोपनिषदि षष्ठप्रश्ने मंत्रः

“अरा इव रथ नाभौ ॥

यथा रथनाभौ वक्रदारुणि प्रतिष्ठितानि भवन्ति तथैव यस्मिन् ब्रह्मणि सर्वे कलाः प्रतिष्ठिताः तं पुरुषं यस्त्वं वेद तं त्वां मृत्युर्जन्ममरणं मा परिव्यथाः अतः वः युष्मान् मा पराभूत् एतेन प्रश्नोपनिषन्मंत्रेणापि ब्रह्मविदेव ब्रह्मेति सुनिश्चितम् ॥

जैसे रथ के नाभिचक्र में टेढ़े काष्ठ प्रतिष्ठित होते हैं वैसे ही ब्रह्म में सब कला प्रतिष्ठित हैं ऐसे ब्रह्म के जाननेवाले

जो हैं उनको मृत्यु बाधा नहीं करता है सर्वज्ञकल्प जो आचार्य यानी सब विषय के जानने वाले जो आचार्य उनसे ब्रह्मविद्या पढ़नी चाहिये पढ़ करके जो ऐसा अपने को निदिध्यासन करेगा उसको मृत्युबाधा नहीं करेगा वह ब्रह्म वेत्ता ब्रह्म ही होता है यह प्रश्नोपनिषद् के मन्त्र से ज्ञात होता है ॥

मुण्डकोपनिषदि प्रथम मुण्डके मंत्रः  
“अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः” ॥८॥

‘ब्रह्मा देवानाम्’ इत्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्या संप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणं संवन्धमादावेवाह स्वयमेवस्तुत्यर्थम् एवं हि महाद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणायासेन लब्धा विद्येति । श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायां सादराः प्रवर्तेरन्निति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणं संवन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति “ भिद्यते हृदयग्रन्थि” इत्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्याया ऋग्वेदादि लक्षणाया विधिप्रतिषेधमात्रपराया विद्यायाः संसारकारणा विद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरेति विद्या भेदकरणपूर्वकं ‘अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः’ इत्यादिना, तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्मविद्यामाह ‘परीक्ष्य लोकान्’ इत्यादिना । प्रयोजनं चासकृ

द्वन्वीति 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इति 'परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे, इतिच । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामधिकारः, तथापि सन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसहितेति 'भैक्षचर्या चरन्तः' 'सन्यासयोगात्' इतिच ब्रुवन् दर्शयति । विद्याकर्म विरोधाच्च । नहि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सहकर्म स्वप्नेपि संपादयितुं शक्यम्, विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वाच्च काल संकोचानुपपत्तेः यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकतृत्वादिलिङ्गं न तस्मिन्तन्त्यायं बाधितुमुत्सहते नहि विधिशतेनापि तमः प्रकाशयोरेकत्र सद्भावः शक्यते कर्तुम्, किमुताल्लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरः सराः सन्तः तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्मगमयत्यविद्यादि संसारकारणं वा अत्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युनिषत्, उपनि पूर्वस्य सदेरेवार्थस्मरणात् अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यारभ्य तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराश्चैतदन्तेन मुण्डकोपनिषन्मंत्रव्यूहेन संसारावस्थायां द्वैतमिवापि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेतिवत् अद्वैतं प्रतिपादयिता द्वासुपर्णावित्यादिष्वपि वास्तवमद्वैतमेव उपाधौ विनिवृत्ते भवति इति प्रतिपादितम् ॥

विषय प्रयोजन अधिकारी संबन्ध दिखलाते हुए ब्रह्मा

से ब्रह्मविद्या को आविर्भाव बतलाते हुए अंगिरा प्रभृति महर्षियों द्वारा शिष्ट गुरु से ब्रह्मविद्या पढ़ने वाले को ब्रह्मविद्या सफल होती है यह बात कहकर अविद्याया मन्तरे वर्तमाना इस मंत्र से आरम्भ करके तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाच इस मंत्र तक द्वैतसा प्रतीति होते भी यह संसार वास्तव अद्वैत है कारण इस में यह है कि संसार द्वैत तो सब किसी को प्रतीत हो ही रहा है तब अद्वैत मंत्रों को कहने का क्या प्रयोजन था इन सब विषयों का हमने भूमिका प्रकरण में विशेष रूप से कहा है ॥

अथ माण्डूक्ये आगम प्रकरणम्

“ ओंमित्येतदक्षरमिदं सर्वम् ॥ १ ॥

अथ माण्डूक्योपनिषदि ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्या-  
रभ्य “ अमात्रश्चतुर्थोव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः ” एतदन्तेन जाग्रतस्वप्नसुषुप्तय इति अवस्थात्रयं प्रदर्श्य तुरीयावस्थायां पर्यवसितं ब्रह्म इति दर्शितम् पादव्यवहारेण च ओंकारस्य चत्वारः पादाः दर्शिताः पृथक् पृथक् अकार उकार मकारेति त्रीन् पादान् प्रदर्श्य ओंकारं संपूर्णं अतिदीर्घं चतुर्मात्रिकं तुरीयरूपमिति चोक्तः चतुर्थः पादः ओंकारस्याभेदेन ब्रह्मणि तात्पर्यं च



प्रदर्शितम् एतेन सुषुप्तितुरीययोरद्वैतमेव पर्यवसितम् बोध्यमिति  
 चोक्तं एक एवात्मा सुषुप्तौ यथा निष्कलः निष्प्रपञ्चः विज्ञानघनः  
 आनन्दमयः सुषुप्तौ तुरीयायां च स एव जाग्रति स्वप्नेपि  
 भवितु मर्हति इति स्पष्टमेवोक्तमद्वैतम् ॥

इस माण्डूक्योपनिषद् में ब्रह्मवाचक जो ओंकार उससे  
 प्राप्ति होने वाले जो ब्रह्म सो ही विषय है अधिकारी सम्बंध  
 प्रयोजन पूर्ववत् जानना इस ओंकार में चार चरण दिखलाया  
 है अकार, उकार, मकार, चौथा ओंकार अकार, उकार से  
 जाग्रत स्वप्न लेते हैं मकार से सुषुप्ति लेते हैं संपूर्ण ओंकार  
 से तुरीयावस्था लेते हैं इसी को आनन्द घन विज्ञानमय ब्रह्म  
 कहा करते हैं सुषुप्ति और तुरीया में जो स्थायी रूपसे ब्रह्म  
 है वही जाग्रत स्वप्न में भी है किन्तु माया के उपाधि से  
 प्रतीति नहीं होता है जैसे रज्जू अंधकार में सर्परूप में  
 परिणत रहता है अज्ञानियों को इस से यह बात सिद्ध हुआ  
 जीव और ब्रह्म किसी अवस्था में भिन्न नहीं हैं किन्तु ब्रह्म ही  
 जीव है अहंकार से जीव को दुःख प्रतीत होता है ॥

एतरेयोपनिषदि प्रथमाध्याये मंत्रः

आत्मा वा इदमेक एव । १

“आत्मावा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किंचन मिषत् सईक्षत लोकान्सृजा इति । इत्यारभ्य स एतेन प्रज्ञानेनात्मना-  
स्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गलोके सर्वान् कामान् आप्त्वा  
अमृतः समभवत् समभवत् इत्याद्यन्तेन मंत्रेण उत्पत्तिस्थितिभङ्ग  
क्रमेण संसारस्यानित्यत्वं प्रदर्शयता सर्वावस्थासु प्रब्रह्मैवानु-  
स्यूतमिति आत्मैव ब्रह्मेति स्पष्टं प्रतिपादयति ॥

ऐतरेयोपनिषदमे आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्य-  
त्किंचनमिषत् सईक्षत लोकान्सृजा इति यहां से लेकर स  
एतेन प्रज्ञानेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्” इस मंत्र पर्यंत  
उत्पत्ति स्थिति भङ्ग क्रमसे संसार की अनित्यता दिखलाते  
हुए जाग्रत स्वप्नसुषुप्ति तीनों अवस्था में ब्रह्म ही व्याप्त है और  
नित्य है जीवरूप भी वही है यह बात स्पष्ट बतलाया है

अथ द्वितीयाध्याये मंत्रः ।

“ पुरुषेह वा अयमादितोगर्भो भवति ॥ १ ॥

अस्मिन्नध्याये एषवाक्यार्थः जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकृत  
असंसारी सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वविद् सर्वमिदंजगत् स्वतोऽन्य-  
द्वस्त्वंतरमनुपादायैवाकाशादि क्रमेण सृष्ट्वा स्वात्म प्रबोधनार्थं  
सर्वाणि च प्राणिमच्छरीराणि स्वयं प्रविवेश प्रविश्य च स्वात्मानं

यथा भूतमिदं ब्रह्मास्मीति साक्षात्प्रत्यबुध्यत तस्मात्स एव सर्व  
शरीरेष्वेक एव आत्मा नान्य इति अन्योपि सम आत्मा  
ब्रह्मास्मीत्येवं विद्यात् इति 'आत्मावा इद मेक एवाग्र आसीत्  
'ब्रह्मततमम्' इति चोक्तम् अन्यत्र च सर्वगतस्य सर्वात्मनः  
वालाग्रमात्रमप्यप्रविष्टं नास्तीति कथं सीमानं विदार्य प्रापद्यत  
पिपीलकेव सुषिरम् इत्याद्याक्षेपसमाधानाभ्यां वाक्यार्थो  
निर्णीतो बोद्धव्यः ॥

तैत्तरीयोपनिषद्भाष्ये शिक्षावल्ली तत्र द्वितीयानुवाके मंत्रः

“शिक्षां व्याख्यास्यामः” ॥ १ ॥

‘अथ शिक्षा व्याख्यास्यामः’ इत्यारभ्य आनन्दो ब्रह्मेति  
विजानात् एतदन्तो हि मन्त्रव्यूहः मुमुक्षुणां षड् संपत्तिप्रदर्शन  
पुरः सरमुपक्रमोपसंहाराभ्यां शिक्षया च श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त  
कर्मण सत्त्वशुद्धौ अधिकारप्राप्तिः उत्तमाधिकारणाञ्च केवलेन  
ज्ञानेनैव कैवल्यमिति वारम्वारमुद्बोधयाञ्चक्रे अत्र केचित्  
ज्ञानप्राप्तौ केवल ब्रह्मभूतस्य न किञ्चित्सुखमिति ब्रुवन्ति तत्र-  
रमणीयम् । अत्रैव परमानन्दप्राप्ति द्वारा परमाह्लादश्रुतेः-  
तथाहि स एष मानुष आनन्दः इत्यारभ्य चतुर्थ मंत्र पर्यंतं  
मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिषु अकामदृतानां श्रोत्रियाणां प्रत्यक्षो

विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणः  
आनन्द इति एतेन ते पण्डितं मन्याः समाहिताः बोद्धव्याः  
शास्त्रप्रामाण्यात् 'शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति मानवाः  
मानसानि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः' 'न तर्केण मति  
रापनेया' इति श्रुतेश्च ॥

तैत्तिरीयोपनिषद् में "अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः" इस मंत्र  
को आरम्भ करके 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इस मंत्र  
पर्यंत सब मंत्रों में मुमुक्षुओं का पद संपत्ति दिखलाते हुए  
आरम्भ से समाप्ति पर्यंत यह बात कहा गया श्रुति स्मृति  
पुराणों में कहे हुए कर्मों से सत्वशुद्धि होती है सत्व शुद्धि  
होने से जीव उत्तमाधिकारी होता है कर्मफल की चाहना न  
करते हुए केवल ज्ञान से ही मुक्त हो जाता है यानी ज्ञानियों  
को कर्म न करने का पाप नहीं लगता केवल ज्ञान से ही  
मुक्त होता है अगर लोक के दिखलाने के लिये शुभ कर्म करे  
तौ भी कोई हानि नहीं होती है जैसे रामकृष्णादि और जनक  
वामदेवादि यह बात स्पष्ट दिखलाया है तैत्तिरीयोपनिषद् में  
इसमें नई रोशनी वाले कोई आचार्य शंका करते हैं जब  
केवल ब्रह्म होगया तो इसको सुख क्या हुआ यह प्रश्न सुन्दर  
नहीं है क्योंकि इसी उपनिषद् में यह बात कहा है मनुष्य का

जो कुछ आनन्द है याने सुख है उससे शतगुण गन्धर्व को है इसी प्रकार से उत्तरोत्तर ब्रह्मा पर्यंत जो आनन्द है उसके शतगुण ब्रह्मज्ञानी को आनन्द होता है इससे उनके शंका का समाधान हो गया ब्रह्मज्ञानी के आनन्द के बराबर किसी को सुख नहीं होता है इसमें शास्त्र ही प्रमाण है जो शास्त्र कहता है वही मनुष्य को मानना चाहिये जो मन कहता है उसके करने वाले तो अज्ञानी हैं इसमें श्रुति प्रमाण है अपने कुतर्क से शास्त्र को नहीं हटाना चाहिये सब किसी के मत में शास्त्र और आचार्य को मानते हैं ।

### छान्दोग्योपनिषदि

“ओं मित्येतदक्षरमुद्गीथमित्युपासति”—

“ओ मिति बृद्धायति तस्योपव्याख्यानम्” इत्यारभ्योदशरावे आत्मानमवेक्षेत्येतदन्तेन मध्ये तु स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादयो मंत्राः बद्धाख्यायिकाभिर्भृशं चाद्वैतं निरञ्जनम्मकाय मव्रणं सैन्धवघनं विज्ञानघनं सच्चिदानन्दजीवमेववस्थात्रये प्रत्यापयन्ति ॥

अब यह छान्दोग्य में ओं अक्षर उद्गीथ है । जिस वास्ते उच्चैः स्वर से गाया जाता है यही ओंकार ब्रह्म है इस मंत्र से

लेकर ब्रह्मा विरोचन के संवाद पर्यंत मंत्रों से और बीचमें श्वेत केतु के संवाद से अद्वैत ब्रह्म को कहा है जैसे कि श्वेतकेतु के पिता श्वेत केतु से कहते हैं कि “स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत केतो” वह आत्मा तुम ही हो श्वेतकेतु । इस प्रकार नौ बार कहा है कि तुम ही ब्रह्म हो ब्रह्मा ने विरोचन और इन्द्र को कहा है कि पानी के सकोरे में अपने रूप को आप देखो तब आप लोगों को ब्रह्म बतलावें ब्रह्मा का कहने का सारांश यह है कि प्रतिबिम्ब जल उपाधि से है वैसे ही तुम्हारा आत्मा माया उपाधि छूटने से ब्रह्म है इससे स्पष्ट हुआ कि अद्वैत एकही ब्रह्म है नई रोशनी वाले कोई आचार्य कहते हैं वेद संसार ही को कहता है यानी उपनिषद् भी द्वैत को ही बतलाता है यह बात ठीक नहीं है क्यों कर कि द्वैत तो सब किसी को दीख रहा है इसी को उपनिषद् क्यों कहेगा इस बात को भूमिका प्रकरण में हम बारम्बार लिख चुके हैं ।

बृहदारण्योपनिषदि प्रथमाध्याये द्वितीयब्राह्मणस्यादिमोऽयं मंत्रः “नैवेह किंचन अग्रआसीत्” इत्यारभ्य ‘अहंवृक्षस्यरेरिवा’ ‘योस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते तस्य भयं भवति’ ‘अहं ब्रह्मेति अभयं प्राप्नोसि जनक’ इति च ‘अथाकामयमानो कामो निष्कामः इत्यादिभिः आख्यायिकोपनिषद्भिः मंत्रैः कर्मिणां

गतागतं प्रदर्शयद्भिः । ब्रह्मविदां तु केवलेन ज्ञानेनैव कैवल्यमिति  
जीवनमुक्तत्वञ्चावबोधयद्भिः उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपनिषच्छब्दस्य  
स्पष्टार्थं च सूचयद्भिरद्वैतमेव सम्यगुपवर्णितमासीत् ॥

ऋग्वेदीये तैत्तरीयोपनिषदि तृतीयाध्याये तृतीयो मन्त्रः  
'प्रज्ञानम्ब्रह्मेति' महावाक्यम् यजुर्वेदान्तर्गतवृहदारण्योपनिषदि  
प्रथमाध्याये चतुर्थब्राह्मणे दशमो मन्त्रः 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्'  
'तदात्मानमेवावेदहम्ब्रह्मास्मीति' अग्रे ऋषिर्वाग्देवोवेदहम्ब्रह्मा-  
स्मीति महावाक्यम् सामवेदीयछान्दोग्योपनिषदि षष्ठाध्याये  
षष्ठप्रपाठके श्वेतकेतूपारुष्याने स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो  
महावाक्यम् आथर्वणवेदीयमाण्डूक्योपनिषदि द्वितीयोमन्त्रः  
स ॥ होतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्मेति वाक्यम् इति महावाक्य चतुष्टय  
मुपष्टकमवष्टभ्यैव प्रवृत्तानां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानां सर्वधर्मप्रका-  
शकानामसंदिग्धानां मायात उद्यतस्त्रिजगतोः वर्णयतां  
केवलंब्रह्मण्येव पर्यवसितानां मायावादः प्रत्यक् सिद्धः इति

वृहदारण्योपनिषद् में प्रथमाध्याय के द्वितीय ब्राह्मण का  
पहिला मंत्र यह है 'नैवेह किंचिनाग्रासीत्' मतलब इसका यह है  
कि पहिले यह संसार नथा इस मंत्र से आरम्भ करके  
'अथाकामयमानः' इस मंत्र तक केवल अद्वैत में संपूर्ण  
वृहदारण्य का तात्पर्य है जैसे कि 'अहं वृक्षस्य रेरिवा' इस

मंत्र का यह मतलब है मैं ही संसार का चलाने वाला हूं 'योस्मिन्नुदरमन्तरं' इस मंत्र का यह अर्थ है जो ब्रह्म से अपने को भेद मानता है उसी को भय होता है वामदेव ऋषिने कहा है मैं ही ब्रह्म हूं 'अहं ब्रह्मास्मि' इस मंत्र का अर्थ है ज्ञान होने पर जनक से याज्ञवल्क्य ने कहा है 'अभयं प्राप्सोसि जनक' तुमने अभय प्राप्त कर लिया "अथाकामयमानः" इस मंत्र से पहिले कर्म काण्डियों के कर्म के कामना होने से स्वर्गादि प्राप्ति और मर्त्यलोक में आना यह कह कर अकामनावाले को जीवन मुक्तत्व वर्णन किया इसी प्रकार चारों वेद के चार महावाक्य इस प्रकार हैं ऋक्शाखान्तर्गत एतरेयोपनिषद् में 'प्रज्ञानं ब्रह्म' यह महावाक्य है इस का अर्थ है कि चैतन्य ब्रह्म है यजुः शाखान्तर्गत बृहदारण्योपनिषद् में 'अहं-ब्रह्मास्मि' यह महावाक्य है वामदेव ऋषिने ब्रह्मज्ञानी होकर कहा है कि मैं ही ब्रह्म हूं आथर्वणोपनिषद् में 'अयमात्मा ब्रह्म' कहा है इस प्रकार गन्धमात्र भी उपनिषदों का दैत में तात्पर्य नहीं है इति विदांकुर्वन्तु विद्वांसः ॥

कच्चिद्विद्याटवीनां श्रुतिशतविलसद्वाटिकामध्यभागे  
भक्तिव्यासक्तकल्पद्रुममणिविहसद्गोपिका सच्छ्रुतीनाम् ॥



तत्त्वं हुंकारभाजामपनयसि यदामानमन्तर्निलातुं  
 संप्राप्योच्चैर्मदीयेत्यपनय हृदयेमानमन्तः सतीनाम् ॥  
 बुद्धौ चित्प्रतिविम्बो यो जीवोणुस्संसरन्निव ।  
 महान्तं विभुमात्मानं मत्वासौ नैव शोकभाक् ॥ १ ॥

अथ विषयविशालदावानलवलयसंकलितान्तरात्मानो नेक  
 जन्म दुर्व्वासनाललदुच्छिखावलिकवलितशेषशेवधयोहम्प्रमेति  
 विरुद्धाध्यसनतादात्म्यस्फुलिङ्गावपतनग्रस्त समस्तानन्दसंदो-  
 हाम्बररुचयो मित्रामित्र पुत्र कलत्रधनधामयवनव्यापार समि-  
 द्धज्वलनाति तप्तसमस्तान्तरा रामाः चित्कारैर्दिशोभि पूरयन्तोभि  
 प्लुत्योत्प्लुत्य यदा गन्तुमशक्ताः दुर्वार दावाभिपतनव्यग्र  
 जाग्रत्प्रभावाः हाहाकारैः स्वान्तनुमपिरक्षितुमशक्ताः कुतोहि  
 पुत्र कलत्रबन्धुवर्गान् तथापि शलभा इव विषयोन्मुखा मर्कटा  
 इव प्रतिक्षणं नर्तनमारभमाणाः अनाद्य निर्वाच्या विद्योपस्थापित  
 विषयमेवानुभवन्तस्संसरन्ति तस्यैव प्रहाणाय सर्ववेदान्ताः  
 समारब्धाः सन्ति यद्यपि चाद्वैतवीथी पथिकैः प्राचीनावाचीनैः  
 प्राचीनावाचीनेषु स्व स्व निबन्धेषु परमपुरुषार्थनिरूपणपन्थाः  
 प्रतिष्ठापितः तमेवावलम्ब्य यियासवोपि प्राचीनावाचीनाः  
 कृतकृत्याः बभूवुः तथापि मञ्जुपञ्जरशुकसरस्वतीति न्यायतः  
 निश्श्रेयसश्रुतिवीथीमप्रदर्शिका साक्षिसा रति पेशलदेशोक्ति

तिलका च श्रुतिसरस्वती कुतूहलाक्रान्तानां सुकुमारशेमुषीणां  
क्षितिपाकशासनानां सेव्येति प्रयत्नतः दशोपनिषद् मंत्रभाष्याणां  
रहस्यार्थः संक्षिप्तस्समुपवर्णितः । भूमिका प्रकरणे यास्सिद्धान्तः  
समुपवर्णितः । तस्यैव प्रमाणीकरणाय ईषादिदशोपनिषदां  
संक्षिप्ताः मंत्राः समुपवर्णिताः सभाष्याः येषामुपक्रमोपसंहाराभ्यां  
सूचना च समुपवर्णितैव तत्र तत्र ॥

पहिले ग्रन्थों में सब आचार्यों ने भक्तिमार्ग और मोक्ष  
मार्ग बड़े २ प्रयत्न और और बड़े २ प्रबन्धों को लिखा  
हैं उन्हीं सब का सारांश थोड़े ही में तोते के अच्छे पिंजड़े में  
बैठे हुए तोते की बातों के सुनने की इच्छा से प्रवृत्त होनेवाले  
को रामकृष्णादि शब्द जैसे भक्ति और मोक्ष के देने वाले  
हो जाते हैं वैसे ही थोड़े वेदों का तात्पर्य है इसको खेलते  
हुए भी राजा लोग के सेवन करने से मोक्षमार्ग में अवश्य  
प्रवृत्त होगी इस वास्ते हमने इस प्रबन्ध को लिखा है ॥

॥ इति ॥



# वेदान्तसिद्धान्तमतमार्ण्डेश्रीमद्भगवद्गीता

## विषयानुक्रमणिका ।

विषयाः

पृष्ठाङ्काः

१-३

श्रीभगवद्गीता का उपक्रम उपसंहार  
संजय वाक्य “ दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम् ” यहां से  
लेकर “ उक्त्वा तूष्णीं बभूवह ” यहां तक शोक  
मोहादि संसार कारण अविद्या का वर्णन शोक  
मोह संसार के कारण हैं आत्मज्ञान से उसकी  
निवृत्ति है इसका वर्णन “ अशोच्यान् ” इत्यादि  
का समूल संसारोच्छेदक सम्यक् ज्ञानोपदेश में  
तात्पर्य है इसका वर्णन लोकोपकारार्थ भगवान् ने  
अर्जुन को निमित्त करके ब्रह्म विद्या का उपदेश  
किया इसका वर्णन श्रौत स्मार्त कर्म सहित ज्ञान  
से मोक्ष प्राप्त होता है इसका वर्णन वैदिक कर्म  
से सत्त्व शुद्धि होता है इसका वर्णन, सांख्य योग  
शब्दार्थ की निरुक्ति वर्णन केवल तत्त्वज्ञान से ही  
मुक्ति होती है । इत्यादि वर्णन ।

१-६

श्रीभगवान् ने अर्जुन के लिये शोक मोह को दूर

विषयः

पृष्ठांकाः

करने के लिये संसार को दूर करने वाला आत्म-  
तत्त्व का उपदेश दिया है इसका वर्णन इसका  
ही भाष्यादि से स्पष्ट वर्णन

७-२७

युद्ध करना क्षत्रिय का धर्म है, अतः अवश्य करना  
युद्ध स्वर्ग का साधन है । स्वधर्मभूतयुद्ध न  
करने से स्वधर्म और कीर्ति की हानि पूर्वक पाप  
होगा इसका वर्णन ।

२८

सम्भावित की कीर्ति नाश से मृत्यु श्रेष्ठ है युद्ध  
से डर कर निवृत्त होगया, इत्यादि निन्दा से  
बहुत दुःख होगा इसका वर्णन ।

२९

युद्ध में मरने से स्वर्ग और जीतने से पृथ्वी की प्राप्ति  
इस से युद्ध कर, जय पराजय में समान दृष्टि  
करके युद्ध करने में पाप नहीं होगा इसका वर्णन ।  
आत्मतत्त्व के साक्षात्कार का हेतु निष्काम कर्मा-  
नुष्ठान का और समाधि योग का वर्णन ।

३०

३१-४०

स्थितप्रज्ञ का लक्षण क्या है ऐसा प्रश्न करना  
और उस प्रश्न के उत्तर का वर्णन ।

४१-४३

विषय विमुख इन्द्रियों को भी उस उस विषय की

विषयाः

पृष्ठांकाः

अनुवृत्ति में प्रज्ञा लाभ किस प्रकार हो इस शंका का समाधान ।

४४

यत्न करते हुए विद्वान् पुरुष की इन्द्रियां भी मन को बल से हरण कर लेती हैं ।

संयतेन्द्रिय युक्त मनुष्य की प्रज्ञा स्थिर होती है ।

४५

विषयों को ध्यान करने से उनके सङ्ग द्वारा पुरुष का नाश होता है, इसका वर्णन ।

४६

मोक्ष कारण का वर्णन ।

४७

अशान्त को सुख नहीं होता है इसका वर्णन ।

४८

अजितेन्द्रिय पुरुषों की मनसे प्रज्ञा के नाश का वर्णन, जितेन्द्रिय पुरुषों की प्रज्ञा स्थिर होती है ।

परमार्थ में सत्य सर्वभूत निशा में संयमी जगता है इसका वर्णन ।

४९-५१

स्थितप्रज्ञ विद्वान् ईषणा रहित यती ही को मोक्ष प्राप्ति होती है, अयती को नहीं ।

सर्व कर्मों को त्याग करने से पुरुष को शान्ति प्राप्ति होती है ।

ज्ञान निष्ठा की प्रशंसा का वर्णन ।

५२-५३

विषयाः

पृष्ठाकाः

द्वितीयाध्याय में कहे अर्थ का ही संक्षेप से अनुवाद करना ।

५४

श्रौत स्मार्त कर्म के समुच्चय करने से गृहस्थी को स्मार्त कर्म मात्र के समुच्चय करने से और आश्रमियों को ज्ञान से मोक्ष की प्राप्ति है इस समुच्चयवादी के मत का खण्डन ।

५५-५८

“ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते” इत्यादि अर्जुन का प्रश्न । ज्ञानयोग और कर्मयोग इन दोनों के भिन्न २ अधिकारी हैं इसका वर्णन ।

५९-६३

अनात्मज्ञ को कर्मयोग की आवश्यकता का वर्णन । सर्वानर्थहेतु काम को वैरित्व का प्रतिपादन करके इन्द्रियजय से उसके नाश का वर्णन

६४-६६

अपने अकर्तृत्व ज्ञान से भी पुरुष को कर्म बन्धन का अभाव होता है, इसका भगवान का वाक्य ।

६६

कर्म दुर्विज्ञेय है और कर्मादिकों के तत्त्व का वर्णन ।

६७

“कर्मण्यकर्मयः” इत्यादि का भाष्य ।

६८-७२

कर्म और अकर्म में अकर्म और कर्म देखने वाले की प्रशंसा ।

७३-७६

विषयाः

पृष्ठांकाः

उक्त ज्ञान को यज्ञत्व सम्पादन, इसी को भाष्यादि द्वारा स्पष्ट वर्णन ।

७६-७९

ज्ञान प्राप्ति के प्रति उपाय को कह कर ज्ञान हेतु कर्मयोग में अर्जुन को प्रवृत्त करना ।

७९-८०

कर्म संन्यास और कर्मयोग इसमें अत्यन्त श्रेष्ठ कौन है, इस अर्जुन के प्रश्न की संगति का प्रतिपादन भाष्य में स्पष्ट रूप से वर्णन ।

८०-८५

ज्ञान रहित पुरुष को सन्यास श्रेष्ठ है किंवा कर्मयोग इस विषय का अर्जुन का प्रश्न यथोक्त सन्यास से कर्मयोग को हेतु सहित श्रेष्ठ है ऐसा प्रतिपादन करना ।

८६

ज्ञान सहित सन्यास कर्मयोग लक्षण जो सांख्य योग इन दोनों का फल एकही है इसका वर्णन पारमार्थिक सन्यास कर्मयोग के बिना दुःख देने वाला होता है इसका वर्णन लोक संग्रहार्थ कर्म करते हुए भी सम्यग्दर्शन निष्ठ पुरुष को उसका फल नहीं लिप्त करता है इसका वर्णन ।

८७-८८

८९-९१

योगि को उस फल के न लिप्त होने में २ हेतुओं का वर्णन ।

९१



विषयाः

पृष्ठांकाः

परमार्थदर्शी ज्ञानी को सुख से देहावस्थिति होती है आत्मा प्रभु को कारयितृत्व का अभाव वर्णन करते और स्वभाव को कारयितृत्वादि प्रतिपादन करना ज्ञानियों को ज्ञान से ब्रह्मप्राप्ति का वर्णन ज्ञानी को ब्राह्मणादिक में सर्वत्र समदर्शि होना इसका वर्णन समदर्शी होने से ज्ञानियों को दोषाभाव है इसका वर्णन

९२-९६

विषयों में असक्त ब्रह्मनिष्ठ को अक्षय्य सुख होता है इन्द्रियों को विषयों से हटाने में हेतु अंतःसुखादि विशिष्ट को ब्रह्मप्राप्ति होती है इसका वर्णन ।

९७-९९

ध्यान योग का संक्षेप से वर्णन पंचमाध्याय के अंत में कहे ध्यान योग को षष्ठाध्याय में विशेषरूप से वर्णन करना इसको भाष्य से स्पष्ट करना

१०२-१०४

निष्काम कर्मयोग को सत्वशुद्धि द्वारा ध्यान योग प्राप्ति का उपाय होने से प्रशंसा

रुद्रादित्यादि के ध्यान करने वालों में विष्णु ध्यान करने वाला श्रेष्ठ है ।

भगवान ही हैं एक शरण जिसकी ऐसे भक्त की तत्व ज्ञान से माया दूर हो जाती है ।

विषयः

पृष्ठांकाः

पापी भगवद्भक्ति से पराङ्मुख होते हैं इसका वर्णन

१०५-१०६

चार प्रकार के भक्तों का वर्णन और उन चार भक्तों में ज्ञानी श्रेष्ठ है इस का वर्णन

१०७

भगवद्भजन द्वारा भक्तों की उत्तम गति प्राप्ति का वर्णन

१०८-१०९

प्रश्न सप्तक का उत्तर—

अन्त्यभावना के अनुरोध से देहान्तर प्राप्ति कथन युद्धादि करने में सर्वदा भगवद्ध्यान पुरःसर अर्जुन को प्रवृत्त करना

११०-१११

अभ्यास योग युक्त को पुरुषोत्तम प्राप्ति का वर्णन और प्रणवोपासना की विधि

११२-११६

विष्णुभक्त की फिर आवृत्ति नहीं होती है ।

परतत्त्व स्वरूप का वर्णन ।

योग की प्रशंसा

११८-११९

परब्रह्म के तत्त्वज्ञान का उपदेश

१२०-१२३

मूढ कर्तृक अपने अपमान को स्वतत्वाज्ञान को मूल है इसका वर्णन ।

विषयाः

पृष्ठांकाः

भक्ति लक्षण मोक्षमार्ग में महात्माओं की प्रवृत्ति का वर्णन ।

भक्तों के योगक्षेम को भगवान् पालन करते हैं इसका वर्णन

१२४--१२५

भगवद्भक्ति स्त्री शूद्रादि पापिण्डों को भी मुक्ति देती है ईश्वर भजन की ईति कर्तव्यता का वर्णन

१२६--१२७

भगवद्भक्तों का तारतम्य का वर्णन

१२८--१३०

यथोक्त धर्म में तत्परों के प्रति भगवत्प्रीति का वर्णन

१३१

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ का संक्षेप से स्वरूप निरूपण

१३२

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ का जो ज्ञान है वह मेरे अभिमत है इसका वर्णन

ईश्वर और क्षेत्रज्ञ इन दोनों के एकत्व में जो शंका उसके दूर करते बहु विध युक्तीओं का वर्णन विद्या अविद्या को दूर करती तज्जन्य भय को दूर करती है इस में श्रुति प्रमाणों से और स्मृतिओं से भाष्य से स्पष्ट रूप से प्रतिपादन करना

१३३--१४५

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ की याथात्म्य प्रतिज्ञा और स्तुति का वर्णन ।

विषयाः

पृष्ठांकाः

विशेष क्षेत्र का याथात्म्य तथा अमानित्वादि ज्ञान  
के साधन है इसका वर्णन

१४५-१५२

क्षेत्रज्ञ का याथात्म्य वर्णन ।

क्षेत्र और क्षेत्रज्ञ क याथात्म्य ज्ञान के फल का  
वर्णन

१५३-१६१

प्रकृति और पुरुष की अनादि तथा कार्यादि  
का वर्णन ।

१६२-१६५

पुरुष का उपद्रष्टृत्वादि-प्रकृति और पुरुष के विवेक  
के फल का प्राप्ति पादन ।

१६६-१६९

आत्म दर्शन में ध्यानादिक उपायों के विकल्प  
का वर्णन ।

१७०-१७२

सम्यग् दर्शन के फलों का वर्णन

१७३-१८०

उत्तम ज्ञानोपदेश की प्राप्तिज्ञा

१८०-१८१

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ के संयोग स हिरण्य गर्भ के उत्पत्ति  
द्वारा सर्व भूतोत्पत्ति का वर्णन

१८२

सत्त्वादि गुण जीव के बन्धक है तथा सत्त्वादि  
गुणों के स्वरूप और कार्यादि का वर्णन

१८३-१८९

सम्यग् ज्ञान मोक्ष दाता है इसका वर्णन

१९०

गुणातीत के लक्षण का प्रश्न

## विषयाः

## पृष्ठांकाः

और प्रश्न का उत्तर	१९१-१९४
आत्मा सब का प्रातिष्ठाता है इसका वर्णन	१९५
संसार की वृक्षरूपक कल्पना तथा असंग शस्त्र से संसार वृक्ष के काटने पर ब्रह्मपद की प्राप्ति होती है इसका वर्णन	१९६-१२०
ब्रह्मपद लक्षण का वर्णन	
जीव को भगवदंशत्व कहते मरण समय में इन्द्रिया कर्षकत्वादि का प्रतिपादन	२०१-२०२
मूर्खों को आत्मज्ञान नहीं होता है इसका वर्णन	२०३-२०४
संक्षेप से विभूति का वर्णन ।	२०५-२०६
क्षर अक्षर और उत्तम पुरुषों का वर्णन ।	२०७-२०८
हेतु कथन पूर्वक भगवान् का पुरुषोत्तमत्व का उसके ज्ञान का जो फल उसका निरूपण ।	२०९
भगवत्तत्त्व ज्ञान की प्रशंसा ।	२१०
देव और असुर के स्वरूप और फल का निर्णय	२११-२१४
विस्तार सहित आसुर सम्पत्ति का वर्णन और उसके त्याग से श्रेयः प्राप्ति का वर्णन ।	२१५-२२३
शास्त्र विधि को त्याग करके जो प्रवृत्त होते हैं उनको सिद्धि आदि के अभाव का वर्णन ।	

विषयाः

पृष्ठांकाः

अर्जुन को शास्त्रीय कर्म में प्रवृत्त करना ।	२२४
यज्ञत्रय का वर्णन ।	२२५
संन्यास और त्याग इन पदों के अर्थ की निरुक्ति	२२५
कर्म के त्यागात्याग विषय में सांख्य मीमांसा के	
दोनों पक्षों का वर्णन ।	२२६-२२८
नित्य नैमित्तिक कर्मों को उसके फलों में आसक्ति	
दूर करके करना इस अपने मत का वर्णन ।	२२९
नित्य कर्म को नहीं त्यागना इसको कहते हुए	
त्रिविध त्याग का वर्णन ।	२३०-२३१
फलासंग को त्याग नित्य कर्म करते भये ज्ञान	
निष्ठा प्राप्ति का वर्णन ।	२३३
कर्म फल के त्याग करने से त्यागी होता है इस	
का वर्णन ।	२३४
संन्यासियों को अनिष्ठादि के अभाव का वर्णन	२३४
सब कर्मों के अधिष्ठानादि कारण का वर्णन	२३५-२३६
शुद्धात्मा में कर्तृत्वादि अभिमानियों का दुर्मतित्व	
वर्णन	२३७
कर्तृत्वादि अभिमान रहित पुरुष को सुमतित्व	
वर्णन	२३८-२३९

## विषयाः

## पृष्ठांकाः

कर्मप्रवर्तक ज्ञान कारण का वर्णन

२४०

ज्ञान का कर्म कर्ताओं का सात्विकादि भेद से त्रैविध्य वर्णन

२४१-२४५

सात्विकादि भेद से बुद्धी आदिकों का त्रैविध्य तथा संसार के अन्तर्गत सब त्रिगुणात्मक हैं इसका वर्णन

२४६

स्वधर्म त्याग के निषेध का वर्णन

२४७-२५२

कर्मों में अनासक्त को सन्यास से ज्ञान निष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धि का प्रतिपादन

२५३

नैष्कर्म्य लक्षण सिद्धि प्राप्ति के क्रम कथन पूर्वक प्रतिज्ञा का वर्णन

२५४-५५७

विस्तार से ज्ञाननिष्ठा प्राप्तिक्रम का वर्णन

२५८

गुह्यतम ईश्वर शरणत्व और कर्मयोग निष्ठा के तत्त्व और सम्यग्दर्शन इन सबके फल के उपदेश का वर्णन

गीता शास्त्र में निश्चित निःश्रेयससाधन का अनेक

शंकाओं का दूर करते हुए निष्कर्म करके वर्णन २५८-२६०

पूर्व प्रतिपादित ज्ञान और कर्म के समुच्चयासंभव को दूर करना अनारब्धफल पुण्य कर्मों के होते

विषयाः

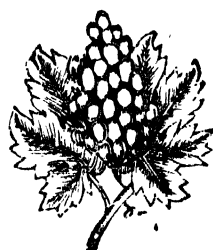
पृष्ठाङ्काः

भी मोक्ष क्यों नहीं इस शंका को दूर करना  
 नित्यानुष्ठानायास दुःख अर्जित पापों का फल  
 नहीं है इसका वर्णन  
 अमिहोत्रादि कर्मों का आत्मज्ञान की तरह मोक्ष  
 में साक्षात् समन्वय नहीं है इसका वर्णन  
 मिथ्या भूतसंघात विषयक अहंधी प्रयुक्त को  
 आत्मा में कर्तृत्व नहीं है किन्तु वास्तव आत्मीय  
 ज्ञानेच्छा प्रयत्नों से इस जीवका तदिति मत को  
 अनुवाद करके निरास करना  
 संसार भ्रम भ्रान्ति प्रत्यय निमित्त है सम्यग्ज्ञान  
 से उस भ्रम का नाश होता है इस सिद्धान्त का  
 वर्णन

२६१-२७२

इति श्रीमद्भगवद्गीता विषयानुक्रमणिका





अथ वेदान्त सिद्धान्त मतमार्तण्डे

सिद्धान्तपादस्य श्रीमद्भगवद्गीतार्थविवेचना प्रकरणम्,

\* श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयाध्याये \*

भाष्यम् ।

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः  
न योत्स्य इति गोविन्द मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥  
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत  
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तामिदं वचः ॥ १० ॥

अत्र 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीक, मित्यारभ्य यावत् 'न योत्स्य  
इति गोविन्द मुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह इत्येतदन्तः प्राणिनां  
शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्या-  
ख्येयो ग्रन्थः । तथाहि—अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनस-  
म्बन्धिवान्धवेषु 'अहमेतेषाम्' ममैते, इत्येवं प्रत्ययनिमित्तस्नेह  
विच्छेदादिनिमित्तौ आत्मनः शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथंभीष्ममहं

संख्ये, इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव क्षत्रधर्मेयुद्धे प्रवृत्तोपि तस्माद्युद्धादुपरराम, परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रवृत्ते । तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । 'स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहंकारा च भवति । तत्रैवंसति धर्माधर्मोपचयात् इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणः संसारः अनुपरतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्म संन्यासपूर्वकादात्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थं । अर्जुनं निमित्रीकृत्य आह भगवान्वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ॥

अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यते एव । किंतर्हि । अग्निहोत्रादि-श्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति । ज्ञापकं च आहुरस्यार्थस्य—'अथचेत्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते, 'कुरुकर्मैव तस्मात्वम्' इत्यादि । हिंसादियुक्त्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय इतीयमप्याशंका न कार्या कथम् । क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तं क्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा न

अधर्माय तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवा-  
प्स्यसि, इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसा-  
लक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं  
भवति—इति ॥

तदसत् ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्रयाश्रययोः, अशो-  
च्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् स्वधर्ममपि चावेक्ष्य,  
इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वानिरूपणं कृतम्, तत्सांख्यम्  
तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्गादिषड्विक्रियाभावादकर्ता आत्मेति  
प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां  
ज्ञानिनामुचिता भवति, ते सांख्याः । एतस्या बुद्धेः जन्मनः  
प्राक् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वः अपेक्षो धर्माधर्म-  
विवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षणो योगः तद्विषया बुद्धिः  
योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः । तथा  
च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे, 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये  
बुद्धिर्योगेति मां शृणु इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन  
निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति, 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता  
इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां  
वक्ष्यति—'कर्मयोगेन योगिनाम्, इति । एवं सांख्यबुद्धिं  
योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैव उक्ते ज्ञानकर्मणोः

कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोः युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता । यथा एताद्विभागवचनम् तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण, ‘किंप्रजया करिष्यामोयेषां नोयमात्मायं लोकः इति । तत्र च प्राक् दारपरिश्रहात् पुरुषः आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनम् पुत्रम्, द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च । तत्र मानुषं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनम्—‘सोऽकामयत, इति अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । तेभ्यः ‘व्युत्थाय, प्रव्रजन्ति’ इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते, इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोः भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनः अश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ‘ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मताबुद्धिः’ इति ॥

किंच—यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति ‘यच्छ्रेय एतयो रेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्तरविषयएव प्रश्नः

स्यात् नहि पित्तप्रशमनार्थिनः वैद्येन मधुरं शीतलं च भोक्तव्यम्  
इत्युपादिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि इति प्रश्नः  
संभवति ॥

अथ अर्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणानिमित्तः  
प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयम्—मया  
बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसि—इति  
न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेव 'द्वे निष्ठे मया पुरा  
प्रोक्ते' इति वक्तुं युक्तम् ।

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते विभाग-  
वचनादि सर्वमुपपन्नम् किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म  
इति जानतः ' तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि, इति  
उपाङ्गम्भोऽनुपपन्नः ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेनवा कर्मणा  
आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः यस्य तु  
अज्ञानात् रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा  
वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयम् ' एकमेवेदं  
सर्वं ब्रह्म अकर्तृ च इति ' तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि  
लोकसंग्रहार्थं यत्पूर्वं यथा प्रवृत्तिः तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं

दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्, यथा भगवतो  
 बालुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये,  
 तद्वत् तत्फलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्वविन्नाहं  
 करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादि-  
 कामार्थिनः अग्निहोत्रादिकर्मलक्षणधर्मानुष्ठानाय आहिताग्नेः  
 काम्ये एव अग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामि कृते विनष्टेऽपि कामे  
 तदेव अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति  
 तथा च दर्शयति भगवान्- ' कुर्वन्नपिनलिप्यते , न-करोति न  
 लिप्यते ' इति तत्र तत्र ॥

यच्च ' पूर्वे पूर्वतरं कृतम् , कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता  
 जनकादयः, इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम् यदि तावत्  
 पूर्वे जनकादयः तत्त्वविदोपि प्रवृत्तकर्माणः स्युः, ते लोकसंग्रहा-  
 र्थम्, 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः,  
 कर्मसंन्यासे प्राप्तेपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता, न कर्मसंन्यासं  
 कृतवन्त इत्यर्थः अथ न ते तत्त्वविदः ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा  
 साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिम् ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिम्  
 आस्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति  
 भगवान् 'सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति, इति । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य  
 सिद्धिं विन्दति मानवः, इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य पुनर्ज्ञाननिष्ठां

वक्ष्यति—‘सिद्धिंप्राप्तो यथा ब्रह्म’ इत्यादिना तस्माद्गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानान्प्रोक्षप्राप्तिः न कर्मसमुच्चितात्, इति निश्चितोऽर्थः यथा चायमर्थः तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो मिथ्याज्ञानवतो महति शोकसागरे निमग्नस्य अर्जुनस्य अन्यत्रात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन् भगवान्वासुदेवः ततः कृपया अर्जुनमुद्दिधारयिषुः आत्मज्ञानायावतारयन्नाह—

श्रीभगवानुवाच

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्यान् इत्यादि । न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः सद्बृत्तत्वात् परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वात् तान् अशोच्यान् अन्वशोच्यः अनुशोचितवानसि ते प्रियन्ते मन्निमित्तम् अहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिना इति । त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतत् मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धम् आत्मनि दर्शयसि उन्मत्त इव इत्यभिप्रायः । यस्मात् गतासून् गतप्राणान् मृतान् अगतासून्



अगतप्राणान् जीवतश्च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्मज्ञाः ।  
 पण्डा आत्मविषया बुद्धि र्येषां ते हि पण्डिताः पाण्डित्यं निर्विद्य  
 इति श्रुतैः । परमार्थतस्तुतान् नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि  
 अतो मूढोअसि इत्यभि प्रायः ॥ कुतस्ते अशोच्याः यतो  
 नित्याः । कथम्—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न तु एव जातु कदाचित् अहं नासम् किंतु आसमेव ।  
 अतीतिषु देहोत्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियदिव नित्य एव अह-  
 मासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं न आसीः किं तु आसीरेव  
 तथा न इमे जनाधिपाः न आसन् किं तु आसन्नेव । तथा न  
 च एव न भविष्यामः किंतु भविष्याम एव सर्वे वयम् अतः  
 अस्मात् देहविनाशात् परम् उत्तरकाले अपि । त्रिष्वपिकालेषु  
 नित्या आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनमनात्म  
 भेदाभिप्रायेण ॥ तत्रकथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्त माह—

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्ति र्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देह अस्य अस्तीति देही तस्य देहिनो देहवतः आत्मनः

अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो  
बाल्यावस्था यौवनं यूनाभावो मध्यमावस्था जरा वयोहानिः  
जीर्णावस्था इत्येताः तिस्रः अवस्थाः अन्योन्यविलक्षणाः ।  
तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजने न उपजन  
आत्मनः । किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्था  
प्राप्तिः आत्मनोदृष्टा । तथा तद्वदेव देहात् अन्यो देहो देहांतरम्  
तस्य प्राप्तिः देहान्तरप्राप्तिः अविक्रियस्यैव आत्मनः इत्यर्थः ।  
धीरो धीमान् तत्र एवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥

यद्यपि आत्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मा  
इति विजानतः तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो  
लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च  
शोकः । इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवानाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनो ऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

मात्राः आभिः मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि ।  
मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः । ते शीतोष्णसुखदुःखदाः  
शीतम् उष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त  
इन्नि स्पर्शाः विषयाः शब्दादयः । मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्ण

सुखदुःखदाः। शीतिं कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखम् तथा उष्ण-  
मपि अनियतस्वरूपम् । सुखदुःखे पुनः नियतरूपे यतो न  
व्यभिचरतः । अतः ताभ्यां सुखदुःखाभ्याम् पृथक् शीतोष्णयोः  
ग्रहणम् । यस्मात् ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमा-  
पायशीलाः तस्मात् अनित्याः । अतः तान् शीतोष्णादीन्  
तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं वा माकार्षीः इत्यर्थः ॥  
शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यादिति शृणु---

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं हि पुरुषं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुख  
दुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति  
न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः  
सः नित्यात्मस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुः अमृतत्वाय  
अमृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥ इतश्च  
शोकमोहौ अकृत्वा शीतोष्णादि सहनं युक्तम् यस्मात्-

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

न असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनम् अस्तित्वा ॥

नहि शीतोष्णादिसकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसद्भवति । विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वत्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत् तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च अनुपलब्धेः । कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् ॥

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत् सत्, यद्विषया व्यभिचरति, तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते, सर्वत्र द्वे बुद्धी सवैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नालो-  
त्पलवत्, सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती इति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्ध्योः घटादि बुद्धिः व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्मात् घटादिबुद्धिविषयः असन् व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयः अव्यभिचारात् ॥

घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरति इति चेन्न पटादावपि सद्बुद्धिर्दर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः ॥

सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेन्न पटादौ  
अदर्शनात् ॥

सद्बुद्धिरपि नष्टेघटे न दृश्यत इति चेन्न विशेष्याभावात् ।  
सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ  
किं विषया स्यात् न तु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् ॥

एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्रमितिचेन्न,  
'इदमुदकम्' इतिमरीच्यादौ अन्यतराभावेपि सामानाधिकर  
ण्यदर्शनात् ।

तस्माद्देहादेः द्वन्द्वस्य च सकारणस्य असतो न विद्यते  
भाव इति तथा सतश्च आत्मनः अभावः अविद्यमानता न  
विद्यते सर्वत्र अव्यभिचारात् इति अवोचाम ।

एवं आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोरपि दृष्टः उपलब्धः  
अन्तो निर्णयः सत् सदेव असत् असदेवेति तु अनयोः  
यथोक्तयोः तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म, तस्य  
नाम तदिति तद्भावः तत्त्वम् ब्रह्मणो याथात्म्यम् । तद्द्रष्टुं शीलं  
येषां ते तत्त्वदर्शिनः, तैः तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां  
दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहञ्च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियत

रूपाणि द्वन्द्वानि, 'विकारोयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभा  
सते, इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्व इत्यभिप्रायः' ।

किं पुनस्तत् यत् सदेव सर्वदा इति, उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशप्रव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशि न विनष्टं शीलं यस्येति । तु शब्दः असतो  
विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् येन सर्वमिदं जगत्  
तत् व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशम् । आकाशेनेव घटादयः  
विनाशं अदर्शनम् अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ  
न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य । नैतत् सदाख्यं ब्रह्म  
स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति, निरवयवत्वात् देहादिवत् ।  
नाप्यात्मीयेन आत्मीयाभावात् यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति,  
न तु एवं ब्रह्म व्येति अतः अव्ययस्य अस्य ब्रह्मणः विनाशं  
न कश्चित् कर्तुमर्हति न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं शक्नोति  
ईश्वरोपि आत्मा हि ब्रह्म, स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ।

किं पुनस्तदसत् यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनो ऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा मृग-  
 तृष्णिकादौ सद्बुद्धिः अनुग्रहा प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते  
 स तस्य अन्तः, तथा इमे देहाः स्वप्नमायादेहादिवच्च अन्तवन्तः  
 नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः  
 अन्तवन्त इति उक्ताः विवेकिभिरित्यर्थः । 'नित्यस्य, 'अनाशिनः,  
 इति न पुनरुक्तम्, नित्यत्वस्य द्विविधत्वात् लोके, नाशस्य च ।  
 यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं गतो नष्ट उच्यते । विद्यमानोपि  
 यथा अन्यथा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते ।  
 तत्र नित्यस्य, 'अनाशिनः, इति द्विविधेनापि नाशेन असम्बन्धः  
 अस्येत्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मनः,  
 तन्माभूदिति । 'नित्यस्य, 'अनाशिनः, इत्याह, अप्रमेयस्य न  
 प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्  
 न आत्मनः स्वतः सिद्धत्वात् । सिद्धेहि आत्मानि प्रमातरि  
 प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति । नहि पूर्वम् इत्यमहम् इति  
 आत्मानमप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते नहि आत्मा  
 नाम कस्याचित् अप्रासिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणम् अत-  
 द्धर्माधारोपणमात्रानिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वम् आत्मनः प्रतिपद्यते,

न तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन तथा च श्रुतिः—‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म-  
य आत्मा सर्वान्तरः’ इति ॥

यस्मादेवं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा तस्मात् युध्यस्व  
युद्धात् उपरमं मा कार्षीः इत्यर्थः ॥

नहि अत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते युद्धे प्रवृत्त ए वहि असौ  
शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीमास्ते अतः तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्रं  
भगवता क्रियते । तस्मात् ‘युध्यस्व’ इति अनुवादमात्रम् न  
विधिः ॥

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रम्, न  
प्रवर्तकम् इत्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचौ आनिनाय भगवान् ।  
यत्तुमन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता  
इति एषा बुद्धिः मृषैव ते । कथम्

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्  
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते । १९ ।

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः  
कर्तारं यश्च एनम् अन्यो मन्यते हतं देहहननेन हतः अहम्,



इति हननक्रियायाः कर्मभूतम्, तौ उभौ न विजानीतः न ज्ञात्र  
वन्तौ अविवेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम्' हतः अस्मि अहम्,  
इति देहहननेन आत्मानमहं प्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ  
आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयम् आत्मा हन्ति  
न हननक्रियायाः कर्ता भवति न च हन्यते न च कर्मभवतीत्यर्थः  
अविक्रियत्वात् ॥

कथमविक्रय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः  
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे । २० ।

न जायते न उत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्म  
नो विद्यते इत्यर्थः । तथा न म्रियते वा । वा शब्दः चार्थे । न  
म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते ।  
कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संवध्यते — न कदाचित्  
जायते न कदाचित् म्रियते इत्येवम् । यस्मात् अयम् आत्मा  
भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चात् अभविता अभावं गन्ता न भूयः  
पुनः तस्मात् न म्रियते । योहि भूत्वा न भविता स म्रियत  
इत्युच्यते लोके । वा शब्दात् न शब्दाश्च अयमात्मा अभूत्वा  
वा भविता देहवत् न भूयः । तस्मात् न जायते । यो हि

अभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते । नैवमात्मा । अतो न जा-  
यते यस्मादेवं तस्मात् अजः यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यश्च ।  
यद्यपि आद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा  
भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः  
कर्तव्यः अनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो  
यथा स्यात् इत्याह—शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इति  
अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । शश्वद्भवः शाश्वतः । न  
अपक्षयिते स्वरूपेण निरवयवत्वात् । नापि गुणक्षयेण अपक्षयः  
निर्गुणत्वात् । अपक्षयविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रियाप्रति  
षिध्यते—पुराणइति । यो हि अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते  
अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि  
नव एवेति पुराणः न वर्धते इत्यर्थः । तथा न हन्यते । हन्ति  
अत्र विपरिणामार्थे द्रष्टव्यः अपुनरुक्ततायै । न विपरिणम्यते  
इत्यर्थः । हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । अस्मिन् मन्त्रे  
षड्भावविकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते ।  
सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं  
तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः, इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य  
संबन्धः ॥

‘य एनं वेत्ति हन्तारम्’ इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता

कर्म च न भवति' इति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेन अविक्रियत्वं हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

वेद विजानाति अविनाशिनम् अन्त्यभावविकारहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेद इति संबन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणम् अजं जन्मरहितम् अव्ययम् अपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण सः विद्वान् पुरुषः अधिकृतः हन्ति हननक्रियां करोति । कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचित् कंचित् हन्ति न कथंचित् कंचित् घातयति इति उभयत्र आक्षेपएवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवता । हन्तेस्तु आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन कथितः ॥

विदुषः कं कर्मासंभवहेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति । ननु उक्त एवात्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः । सत्यमुक्तः । न तु सः कारणविशेषः अन्यत्वात् विदुषः अविक्रियादात्मनः । न हि अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति चेत् न विदुषः आत्मत्वात् ।

न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहतः  
आत्मा विद्वान् अविक्रियः इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् आक्षेपो  
युक्तः कथं स पुरुषः इति । यथा बुद्ध्याद्याहतस्य शब्दाद्यर्थस्य अवि-  
क्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धा  
आत्मा कल्प्यते एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया  
असत्परूपयैव परमार्थतः अविक्रिय एव आत्मा विद्वानुच्यते ।  
विदुषः कर्मासंभववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते  
तानि अविदुषो विहितानि इति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

ननु विद्यापि अविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य  
पिष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात् । तत्र अविदुषः कर्माणि  
विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषो नोपपद्यते इति चेत् न  
अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानो-  
त्तरकालम् । अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठे-  
यम् 'कर्ता अहम्' 'मम कर्तव्यम्' इत्येवं प्रकारविज्ञानवतः अवि-  
दुषः यथा अनुष्ठेयं भवति न तु तथा 'न जायते' इत्याद्यात्मस्वरूपवि-  
ध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति किं तु नाहं कर्ता नाहं  
भोक्ता इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् नान्यदुत्पद्यते इति  
एष विशेष उपपद्यते । यः पुनः 'कर्ता अहम्' इति वोत्ति  
आत्मानम् तस्य 'मम इदं कर्तव्यम्' इति अवश्यं भाविनी बुद्धिः

स्यात् तदपेक्षया सः अधिक्रियते इति तं प्रतिकर्माणि संभवन्ति  
 स च अविद्वान् 'उभौ तौ, न विजानीतः इति वचनात्  
 विशोषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनाच्च 'कथं स पुरुषः' इति ।  
 तस्मात् विशोषितस्य अविक्रियात्मदर्शिनः विदुषः मुमुक्षोश्च  
 सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः अत एव भगवान् नारायणः  
 सांख्यान् विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति  
 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति । तथा च  
 पुत्राय आह भगवान् व्यासः 'द्वाविमावथपन्थानौ इत्यादि ।  
 तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव-  
 विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान्-अतत्त्ववित् अहंकार-  
 विमृढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' तत्त्ववित्तु नाहं करोमि इति ।  
 तथा च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इत्यादि ।

तत्र केचित्पण्डितमन्या वदन्ति-'जन्मादिषडभावविक्रिया  
 रहितः अविक्रियः अकर्ता एकः अहमात्मा इति न कस्यचित्  
 ज्ञानम् उत्पद्यते यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यासः उपदिश्यते इति ।  
 तन्न 'न जायते इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । यथा च  
 शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तर-  
 संबंधविज्ञानमुत्पद्यते तथा शास्त्रात् तस्यैव आत्मनः  
 अविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मात् नोत्पद्यते इति

प्रष्टव्याः ते । करणागोचरत्वात् इति चेत् न 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्  
इति श्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशेशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्म-  
दर्शने करणम् तथा च तदधिगमाय अनुमाने आगमे च  
सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमात्रमेतत् । ज्ञानं च उत्पद्यमानं  
तद्विपरीतमज्ञानम् अवश्यं बाधते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च-  
अज्ञानं दर्शितम् 'हन्ता अहम्, हतः अस्मि, इति उभौ तौ न  
विजानीत, इति । अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं  
कर्मत्वम् हेतुकर्तृत्वं च अज्ञानकृतं दर्शितम् । तच्च सर्व  
क्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेः अविद्याकृतत्वम् । अविक्रिय-  
त्वात् आत्मनः । विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूत-  
मन्यं प्रयोजयति 'कुरु, इति । तदेतत् अविशेषेण विदुषः  
सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान्वासुदेवः  
विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थम् 'वेदा विनाशिनं....कथं स  
पुरुषः' इत्यादिना । अपुनः विदुषः अधिकार इति एतदुक्तं  
पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानाम् इति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं  
वक्ष्यति 'सर्व कर्माणि मनसा' इत्यादिना ॥

ननु मनसा इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च  
संन्यासः इति चेत् न सर्वकर्माणि इति विशेषितत्वात् ।  
मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेत् न मनोव्यापार

पूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः ।  
 शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानिकर्माणि  
 वर्जयित्वा अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येदिति चेत् न  
 'नैव कुर्वन्नकारयन्' इति, विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यासः अयं  
 भगवता उक्तः मरिष्यतः न जीवतः इति चेत् न 'नवद्वारे  
 पुरे देही आस्ते, इति विशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन  
 मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति । अकुर्वतः अकारयतश्च देहे  
 संन्यस्य इति संबन्धः न देहे आस्ते इति चेत् न सर्वत्र  
 आत्मनः अविक्रियत्वावधारणात् आसनाक्रियायाश्च अधिक-  
 रणापेक्षत्वात् तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दः  
 अत्र त्यागार्थः न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः  
 संन्यास एव अधिकारः न कर्मणि इति तत्र तत्र उपरिष्ठात्  
 आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥

प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातम्  
 तत्किमिवेति उच्यते ।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वात्

न अवयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीनि । तथा न  
एनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मी करोति । तथा न च  
एनं क्लेदयन्ति आपः । अपां हि सावयवस्य वस्तुनः आद्रीभाव-  
करणेन अवयवविश्लेषापादने सामर्थ्यम् । तत् न विरवयवे  
आत्मानि संभवति । तथा स्नेहवत् द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति  
वायुः एनं तु आत्मानं न शोषयति मारुतोऽपि ॥

यतः एवं तस्मात् ।

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुभूतानि एनमात्मानं नाशयितुं  
नोत्सहन्ते अस्यादीनि तस्मात् नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः ।  
सर्वगतत्वात् स्थाणुः इव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वात् अचलः  
अयम् आत्मा । अतः सनातनः चिरंतनः न कारणात्कुतश्चित्  
निष्पन्नः अभिनव इत्यर्थः ॥

नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम् यतः एकेनैव  
श्लोकेन आत्मनः नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तम् 'न जायते म्रियते  
वा इत्यादिना । तत्र यदेव आत्मविषयं किञ्चिदुच्यते, तत् एतस्मात्



श्लोकार्थात् न' अतिरिच्यते; किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तम्, किञ्चि-  
दर्थतः इति । दुर्बोधत्वात् आत्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसंगमा-  
पाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तुनिरूपयति भगवान् वासुदेवः  
कथं नु नाम संसारिणामसंसारित्वबुद्धिगोचरतामापन्नं सत्  
अव्यक्तंतत्त्वम् संसारनिवृत्तये स्यात् इति ॥

किञ्च—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यत इति अव्यक्तः अयम्  
आत्मा । अत एव अचिन्त्यः अयम् । यद्धि इन्द्रियगोचरः  
तत् चिन्ताविषयत्वमापद्यते । अयम् त्वात्मा अनिन्द्रियगोचर-  
त्वात् अचिन्त्यः । अत एव अविकार्यः यथा क्षीरं दध्यात्-  
ज्वनादिना विकारि न तथा अयमात्मा । निरवयवत्वाच्च  
अविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रियात्मकं दृष्टम् । अवि-  
क्रियत्वात् अविकार्यः अयमात्मा उच्यते तस्मात् एवंयथोक्त-  
प्रकारेण एनं आत्मानं विदित्वा त्वं न अनुशोचितुमर्हसि  
हन्ताहमेषाम्, मयैते हन्यन्ते इति ॥

आत्मनः अनित्यत्वमभ्युपगम्य इदमुच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि । २६ ।

अथ च इति अभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्य-  
जातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातो जात इति  
मन्यसे तथा प्रतितत्तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत  
इति, तथापि तथाभावेपि आत्मनि त्वं महाबाहो, न एवं  
शोचितुमर्हसि, जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चेत्येताववश्यं-  
भाविनाविति ॥

तथा च सति

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्येयं न त्वं शोचितुमर्हसि । २७ ।

जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अन्यभिचारी मृत्युः  
मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरण  
लक्षणोऽर्थः । तस्मिन्नपरिहार्येयं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः  
कर्तुम्, यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनि अव्यक्तम् अदर्शनम् अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां पुत्रामित्रादिकार्य्यकरणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः उत्पन्नानि च प्राङ्मरणात् व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनान्येव पुनः अव्यक्तम् अदर्शनं निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः तथा चोक्तम्—‘अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना, इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः अदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥

दुर्विज्ञेयोयं प्रकृत आत्मा, किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोयमात्मा इत्यत आह—

आश्चर्य्यवत्पश्यति कश्चिदेन

माश्चर्य्यवद्वदति तथैव चान्यः ।

आश्चर्य्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवत् आश्चर्यम् अदृष्टपूर्वम् अद्भुतम् अकस्मा-  
ददृश्यमानं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एनम् आत्मानं  
पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवत् एनं वदति तथैव च अन्यः  
आश्चर्यवच्च एनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वापि एनमा-  
त्मानं वेद न चैव कश्चित् अथवा योऽयमात्मानं पश्यति स  
आश्चर्यतुल्यः यो वदति यश्च शृणोति सः अनेकसहस्रेषु  
कश्चिदेव भवति । अतो दुर्वोध आत्मा इत्यभिप्रायः ॥

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थासु अवध्यः निरवयव  
त्वान्नित्यत्वाच्च तत्र अवध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्था  
वरादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं  
देही न वध्यः यस्मात् तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि  
उद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तम् ।  
न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किं तु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमपि अवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचालितुम् नार्हसि क्षत्रियस्य स्वाभाविकाद्धर्मात् आत्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यम् । तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् श्रेयः अन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥

कुतश्च तत् युद्धं कर्तव्यमिति उच्यते—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छया च अप्रार्थिततया उपपन्नम् आगतं स्वर्गद्वारं अपावृतम् उद्घाटितं ये एतत् इदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे-  
पार्थ, किं न सुखिनः ते ?

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततः तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादे-  
दिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापम् अवाप्स्यसि ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्ति परित्याग—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते ऽव्ययाम् ।  
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्तिं चापि युद्धे भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव अव्ययां  
दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिः गुणैः संभावितस्य  
च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते संभावितस्य च अकीर्तेः वरं  
मरणमित्यर्थः ॥

किंच—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यासि लाघवम् ॥३५॥

भयात् कर्णादिभ्यः रणात् युद्धात् उपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते  
चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः ।  
येषां च त्वम् दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं  
मत्तः बहुमतः भूत्वा पुनः यास्यासि लाघवं लघुभावम् ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादान् अवक्तव्यवादांश्च बहून् अनेकप्रकारान्  
वादिष्यन्ति तव अहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव  
त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । ततः तस्मात्  
निन्दाप्राप्तेर्दुःखात् दुःखतरं नु किम् ततः कष्टतरं दुःखं नास्ती  
त्यर्थः ॥ युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।  
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्, हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि ।  
जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथापि तव  
लाभ एवेत्यभिप्रायः यतः एवं तस्मात् उत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय  
कृतनिश्चयः 'जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वा इति निश्चयं कृत्वे  
त्यर्थः ॥ तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेत्येतत् । तथा  
लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व  
घटस्व । न एवं युद्धं कुर्वन् पापम् अवाप्स्यसि । इत्येष उपदेशः  
प्रासङ्गिकः ॥

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्यायः 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य'  
इत्याद्यैः श्लोकैरुक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनमिहप्रकृतम् ।  
तच्चोक्तमुपसंख्यते—'एषा ते ऽभिहिता, इति शास्त्रविषयविभाग-  
प्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शित पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात्  
'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्, इति निष्ठाद्वय  
विषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं  
ग्रहीष्यन्ति इत्यत आह—

एषा ते ऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एषा ते तुभ्यम् अभिहिता उक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेक-  
विषये बुद्धिः ज्ञानं साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्ति-  
कारणम् । योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकम्  
ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमाम्  
अनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोच-  
नार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः हेपार्थ, कर्मबन्धं कर्मैव  
धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्त  
ज्ञानप्राप्त्यैव इत्यभिप्रायः ॥

किंचअन्यत्—



नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

न इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणम-  
भिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशः नास्ति यथा कृष्यादेः । योगविषये  
प्रारम्भस्य न अनैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किंच-नापि  
चिकित्सावत् प्रत्यवायः विद्यते भवति किं तु स्वल्पमपि अस्य  
धर्मस्य योगधर्मस्य अनुष्ठितम् त्रायते रक्षति महतः भयात्  
संसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ॥

येयं सांख्ये बुद्धिरूक्ता योगे च, वक्ष्यमाणलक्षणा सा-

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः इतर-  
विपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका, सम्यक्प्रमाणजनितत्वात्,  
इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन । याः पुनः इतरा विपरीत-  
बुद्ध्यः, यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनु-  
परतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनित-  
विवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारो

ऽप्युपरमते ता बुद्ध्यः बहुशाखाः बह्व्यः शाखाः यासां ताः-  
बहुशाखाः बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च  
बुद्ध्यः । केषाम् ? अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविदेकबुद्धि-  
रहितानामित्यर्थः ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

याम् इमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पित इव वृक्षः शोभमानां  
श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अवि-  
पश्चितः अमेधसः अविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरताः बह्वर्थवाद-  
फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हेपार्थ, न अन्यत्  
स्वर्गपश्चादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्ति इति एवंवादिनः  
वदनशीलाः ॥

तेच—

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः ! स्वर्गपराः

स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्म-  
फलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलम् जन्मैव कर्मफलं  
जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां  
वाचम् प्रवदन्ति इत्यनुषज्यते । क्रियाविशेष-  
बहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते बहुला यस्यां  
वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते ।  
भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं तयोर्गतिः प्राप्तिः  
भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः तद्बहुलां  
तां वाचं प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्याभिप्रायः ॥

तेषांच—

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यः ऐश्वर्यं च इति भोगै-  
श्वर्ययोरेव प्रणयवर्ता तदात्मभूतानाम् । तया क्रियाविशेष-  
बहुलया वाचा अपहतचेतसाम् आच्छादितविवेकप्रज्ञाना व्यव-  
सायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयते अस्मिन्  
पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधिः अन्तःकरणं बुद्धिः तस्मिन्  
समाधौ न विधीयते न भवति इत्यर्थः ॥ ये एवं विवेकबुद्धि-

रहिताः तेषां कामात्मनां यत् फलं तदाह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

त्रैगुण्यविषयाः त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाश-  
यितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव  
अर्जुन, निष्कामो भव इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतू स  
प्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ, ततः निर्गतः निर्द्वन्द्वो भव  
नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमः  
अनुपात्तस्य उपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेम-  
प्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करा इत्यतः निर्योगक्षेमो भव ।  
आत्मवान् अप्रमत्तश्च भव । एष तव उपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्युक्तान्यनन्तानि फलानि तानि  
नापेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तानि ईश्वरायेत्यनुष्ठीयन्ते इत्युच्यते;  
शृणु—

यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥

यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके

यावान् यावत्परिमाणः स्नानपानादिः अर्थः फलं, प्रयोजनं स सर्वः  
 अर्थ सर्वतः संप्लुतोदकेऽपि यः अर्थः तावानेव संपद्यते, तत्र  
 अन्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाण एव संपद्यते  
 सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत्कर्मफलं स अर्थः  
 ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतः यः अर्थः यत्  
 विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावानेव  
 संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः 'यथा कृताय विजितायाधरेयाः  
 संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमोति यत् किञ्चित् प्रजाः साधु  
 कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेद इति श्रुतेः । सर्वं कर्माखिलम्' इति  
 च वक्ष्यति । तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधि-  
 कृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥

तव च—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मण्येव अधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म  
 कुर्वतः मा फलेषु अधिकारः अस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदा-  
 चन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफलतृष्णा ते स्यात्  
 तदा कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः एवं मा कर्मफलहेतुः भूः । यदा

हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्माणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् । यदि कर्मफलं नेष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण इति मा ते तव सङ्गः अस्तु अकर्माणि अकरणे प्रीतिर्मा भूत ॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यमिति उच्यते—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थम्; तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्माणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, ताद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योः अपि समः तुल्यः भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगः यत्रस्थः कुरु इति उक्तम् इदमेव तत्-सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगः उच्यते ॥

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्मीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तम्, एतस्मात्कर्मणः ।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

दूरेण अतिविप्रकर्षेण अत्यन्तमेव हि अवरम् अधमं निकृष्टं  
कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात्  
कर्मणः, जन्ममरणादिहेतुत्वात् । हे धनंजय, यत एवं ततः  
योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणम्  
आश्रयमभयप्राप्तिकारणम् अन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो  
भवेत्यर्थः । यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः  
फनतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः, 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा स्माल्लो-  
कात्प्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति  
तच्छृणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगःकर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धियुक्तः कर्मसमत्वविषयया बुद्ध्या युक्त बुद्धियुक्तः सः  
जहाति परित्यजति इह अस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्य-  
पापे सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः, तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय  
युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कौशलम्, स्वधर्माख्येषु कर्मसु  
वर्तते । नस्य या सिद्धयसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः ईश्वरार्पितचेतस्तया  
तत् कौशलं कुशलभावः । तद्वि कौशलं यत् बन्धनस्वभावान्यपि

कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते । तस्मात्समत्वबुद्धि-  
युक्तो भव त्वम् ॥

यस्मात्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्ट-  
देहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्योजातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः  
सन्तः हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनो  
भूत्वा, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैवबन्धः जन्मबन्धः तेन विनि-  
र्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः, पदं परमं  
विष्णोः मोक्षारूपं गच्छन्ति अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः ।  
अथवा 'बुद्धियोगाद्धनंजय' इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव  
सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयाकर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धि  
दर्शिता, साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ।

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यते  
इत्युच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥



यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेक  
रूपं कालुष्यं येन आत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं  
प्रत्यन्तः करणं प्रवर्तते, तत तव बुद्धिः व्यतितरिष्यति व्यति  
क्रमिष्यति, अतिशुद्धभावमापत्स्यते इत्यर्थः तदा तस्मिन् काले  
गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा  
श्रोतव्यंश्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभातीत्यभिप्रायः ॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं  
फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत् तत् शृणु—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।  
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः  
श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना विक्षिप्ता  
सती ते तव बुद्धिः यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भवि-  
ष्याति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्त-  
मस्मिन्निति समाधिः आत्मा, तस्मिन् आत्मनि इत्येतत् । अचला  
तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिः अन्तःकरणम् । तदा  
तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥

प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य  
लक्षणं बुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

स्थिता प्रतिष्ठिता 'अहमस्मि परं ब्रह्म' इति प्रज्ञा यस्य सः  
स्थितप्रज्ञः तस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ  
परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य हेकेशव । स्थितधीः  
स्थितप्रज्ञः स्वयम् वा किं प्रभाषेत । किम् आसीत् ब्रजेत  
किम् आसनं ब्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं  
मनेन श्लोकेन पृच्छ्यते ॥

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठार्यां प्रवृत्तः,  
यश्च कर्मयोगेन, तयोः 'प्रजहाति' इत्यारभ्य आ अध्याय परि-  
समाप्तेः स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव हि अध्या-  
त्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदिश्यन्ते,  
यत्तसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च  
भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान् समस्तान्कामान् इच्छाभेदान् हेपार्थ, मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्ता, इत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षःतुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेन अन्यस्मादलंप्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्माना-त्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः विद्वान् तदा उच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी आत्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥

किंच—

दुखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुखेषु आध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु न उद्विग्नं न प्रक्षुभितं

दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयम् अनुद्विगमनाः । तथा सुखेषु  
प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, न अभिरिव इन्धनाद्याधाने  
सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः रागश्च  
भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात् स वीतरागभयक्रोधः ।  
स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदा उच्यते ॥

किंच—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्  
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहः अभि-  
स्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् तत्तत् शुभं अशुभं वा  
लब्ध्वा न अभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति,  
अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः । तस्य एवं हर्षविषादवर्जितस्य  
स विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥

किंच—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरते सम्यगुपसंहरते च अयं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो  
यतिः कूर्मः अङ्गानि इव यथा कूर्मः भयात् स्वान्यङ्गानि उपसं-  
हरति सर्वशः सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः  
सर्वाविषयेभ्यः उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इत्युक्तार्थं  
वाक्यम् ॥

तत्र विषयाननाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि कूर्माङ्गा-  
नीव संद्वियन्ते न तु तद्विषयो रागः स कथं संद्वियते इति  
उच्यते-

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यद्यपि विषयाः विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानि  
इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाद्वियमाणविषयस्य कष्टे तपासि  
स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतः रसवर्जरसो  
रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः,  
स्वरसेन प्रवृत्तः रसिकः रसज्ञः, इत्यादिदर्शनात् । सोपि  
रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्ययतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा  
उपलभ्य 'अहमेव तत्' इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषय  
विज्ञानं सम्पद्यते इत्यर्थः । न असति सम्यग्दर्शने रसस्य उच्छेदः ।

तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभि-  
प्रायः ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इन्द्रियाणि  
स्ववशे स्थापयितव्यानि, यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपाश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् कौन्तेय पुरुषस्य  
विपाश्चितः मेधाविनः अपि इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।  
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं  
विक्षोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं  
प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥ यतः तस्मात्

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः  
समाहितः, सन् आसीत मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मापरो  
यस्य स मत्परः, 'न अन्योहं तस्मात् इति आसीत इत्यर्थः ।

एवमासीनस्य यतेः वशे हि यस्य इन्द्रयाणि वर्तन्ते अभ्यासब-  
लात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

अथेदानीं परा भविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते ।

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।

सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायतः चिंतयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषान्  
आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य संगः आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषु  
उपजायते उत्पद्यते । संगेऽतः प्रीतेः संजायते । समुत्पद्यते कामः  
तृष्णा । कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते ॥

क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधात् भवति संमोहः अविवेकः कार्याकार्यविषयः  
ऋद्धोहि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोशति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः  
शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यात् विभ्रमो  
भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात्  
बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यता  
अंतःकरणस्य बुद्धेर्नाश उच्यते । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।

तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषय-  
विवेकयोग्यम् । तदयोग्यत्वे नष्ट एवपुरुषो भवति अतः  
तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो  
भवतीत्यर्थः ॥

सर्वानर्थस्य मूलयुक्तं विषयाभिध्यानम् । अथेदानीं मोक्ष-  
कारणमिदमुच्यते-

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।

आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ, तत्पुरस्सरा हि  
इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुः भवति सः  
ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः विषयान् अवर्जनीयान्  
चरन् उपलभमानः आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीभूतानि  
इन्द्रियाणि तैः आत्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातः विधेयः आत्मा  
अन्तः करणं यस्य सः अयं प्रसादम् अधिगच्छति । प्रसादः  
प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥

प्रसादे सति किं स्यात् इत्युच्यते-

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ॥

प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥



प्रसादे सर्वदुःखानाम् आध्यात्मिकादीनां हानिः विनाशः  
अस्य यतेः उपजायते । किंच-प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य  
हि यस्मात् आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि  
समन्तात् अवतिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवतीत्यर्थः ॥

एवं प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात्  
रागद्वेषवियुक्तैः इन्द्रियैः शास्त्रविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः  
समाचरेत् इति वाक्यार्थः ॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते ।

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

नास्ति नविद्य तेनभवतीत्यर्थः, बुद्धिः आत्मस्वरूपविषया  
अयुक्तस्य असमाहितान्तः करणस्य न च अस्ति अयुक्तस्य  
भावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः । तथा न च अस्ति अभावयतः  
आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिः उपशमः । अशान्तस्य  
कुतः सुखम् ऽइन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृत्तिर्या  
तत्सुखम्, न विषयविषया तृष्णा । दुःखमेव हि सा न तृष्णायां  
सत्पां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यते इत्यर्थः ॥

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्ति इत्युच्यते—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्मासि ॥ ६७ ॥

इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यत् मनः अनुविधीयते अनुप्रवर्तते तत् इन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः अस्य यतेः हरति प्रज्ञाम् आत्मानात्मविवेकजां नाशयति । कथम् वायुः नावमिव अम्मासि उदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे यथावायुः नावं प्रवर्तयति, एवमात्मविषयां प्रज्ञां हत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥

‘यततो हि, इत्युपन्यस्तस्यार्थस्य अनेकधा उपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्य उपसंहृति—

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात् यस्य यतेः हे महाबाहो, निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैः मानसादि भेदैः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।

योगं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधात् निवृत्तिः, इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन् आह ।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां । किं तत् परमार्थतत्त्वम् स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तंचराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तंचरस्थीनायानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वम् अगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति इति उच्यन्ते, यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुनेः ॥

अतः कर्माणि अविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते, न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यां उदिते सवितरि शार्वरमिव तमः

प्रणाशमुपगच्छति अविद्या । प्राक् विद्योत्पत्ते अविद्याप्रमाणबुद्ध्या  
गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं  
प्रतिपद्यते । न अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः,  
'प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म इति हि कर्मणि  
कर्ता प्रवर्तते, न अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव । यस्यपुनः  
निशेव अविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातम् इति ज्ञानं तस्य  
आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा  
च दर्शयिष्यति—'तद्बुद्ध्यस्तदात्मानः, इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव  
तस्य अधिकारम् ॥

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः इति चेन्न  
स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य । नहि आत्मनः स्वात्मनि प्रवर्तक-  
प्रमाणापेक्षता, आत्मत्वादेव । तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां  
प्रमाणत्वस्य । नहि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेय  
व्यवहारः संभवति प्रमातृत्वं हि आत्मनः निवर्तयति अन्त्यं  
प्रमाणम् निवर्तयेदेव च अप्रमाणीभवति, स्वप्नकालप्रमाणमिव  
प्रबोधे । लोके च वस्त्वाधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य ।  
तस्मात् न आत्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥

विदुषः त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतरेव मोक्षप्राप्तिः नतु

असंन्यासिनः कामकामिनः इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्  
आह ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

आपूर्यमाणं अद्भिः अचलप्रतिष्ठम् अचलतया प्रतिष्ठा  
अवस्थितिः यस्य तम् अचलप्रतिष्ठम् समुद्रं आपः सर्वतोगताः  
प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वत् कामाः  
विषयसन्निधावपि सर्वतः इच्छाविशेषाः यं पुरुषं-समुद्रमिव  
आपः-अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न  
न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, सः शान्तिं मोक्षं आप्नोति, न इतरः  
कामकामी, काम्यन्त, इति कामाः विषया तान् कामयितुं शीलं  
यस्य सः कामकामी नैव प्राप्नोति इत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्-

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान् सर्वान्  
अशेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटाति  
इत्यर्थः । निः स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य  
स निःस्पृहः सन् निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदं  
इत्यभिनिवेशवर्जितः, निरहंकारः विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभा-  
वनारहितः इत्येतत्, सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मवित् शान्तिं  
सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणारूपां अधिगच्छति प्राप्नोति  
ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ।

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति  
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवा इयं स्थितिः सर्वं कर्म संन्यस्य  
ब्रह्मरूपेणैव अवस्थानम् इत्येतत् हे पार्थ, न एनां स्थितिं  
प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वा अस्यां  
स्थितौ ब्राह्मणां यथोक्तायां अन्तकालेऽपि अन्त्ये वयस्यपि  
ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षं ऋच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यम्  
ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येव अवतिष्ठते स

ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति इति ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे  
सांख्ये बुद्धिः योगे बुद्धिः इति च । तत्र 'प्रजहाति यदा  
कामान्, इत्यारभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां  
संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता-  
'एषा ब्राह्मी स्थितिः, इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते  
मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धि-  
माश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिम् उक्तवान् । तदेतदालक्ष्य  
पर्याकुलीकृतबुद्धिः अर्जुनः उवाच । कथं भक्ताय श्रेयार्थिने  
यत् साक्षात् श्रेयःप्राप्तिसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां  
कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारंपर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले  
नियुञ्ज्यात् इति युक्तः पर्याकुलीभावः अर्जुनस्य तदनुरूपश्च प्रश्नः  
'ज्यायसी चेत्, इत्यादि, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतः युक्तं  
यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

केचित्तु-अर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं

भगवतः प्रतिवचनम् वर्णयन्ति, यथा च आत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति । कथम् ? तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः गीताशास्त्रे निरूपितः अर्थः इत्युक्तम्, पुनः विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यत इत्येतत् एकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति । इहतु आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः । तत् कथम् ईदृशं विरुद्धमर्थम् अर्जुनाय ब्रूयात् भगवान् श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

तत्रैतत् स्यात्-गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते, न तु आश्रमान्तराणामिति । एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथम् सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानात् मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् ॥

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनम् 'केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यते' इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य



‘ज्ञानादेव केवलात्’ इत्युच्यते इति । एतदापि विरुद्धम् ।  
 कथम् गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः  
 प्रतिषिध्यते न तु आश्रमान्तराणाम् इति कथं विवेकिभिः शक्य-  
 मवधारयितुम् । किं च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्ताणि कर्माणि  
 ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्ट्यतां स्मार्तैरेव  
 समुच्चयो न श्रौतैः ॥

अथ श्रौतैः स्मातश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयः मोक्षाय, ऊर्ध्व-  
 रेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानात् मोक्ष इति । तत्रैवं  
 सति गृहस्थस्य आयासबाहुल्यात्, श्रोतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं  
 कर्म शिरसि आरोपितं स्यात् ॥

अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकारणात् मोक्षः स्यात्, न  
 आश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वात् इति, तदप्यसत्, सर्वोप-  
 निषत्सु इति हासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाद्भत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्म  
 संन्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः

सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः—न मुमुक्षोः  
 सर्वकर्मसंन्यासविधानात् । पुत्रैषणाया वित्तैषणायाश्च लोके  
 षणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति, ‘तस्मात् न्यासमेषां  
 तपसामतिरिक्तमाहुः’ ‘न्यास एवात्यरेचयत् इति, न कर्मणा न  
 प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः, इति च ब्रह्मचर्यादेव

प्रव्रजेत्, इत्याद्याः श्रुतयः । 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते  
त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज । संसारमेव  
निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्य  
माश्रिताः, इति बृहस्पतिः । 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च  
विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः, इति  
शुकानुशासनम् । इहापि च, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य'  
इत्यादि ॥

मोक्षस्य च अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि  
प्रत्यवायपरिहारार्थानि इति चेत् न असंन्यासिविषयत्वात् प्रत्य-  
वायप्राप्तेः । नहि अग्निकार्याद्यकरणात् संन्यासिनः प्रत्यवायः  
कल्पयितुं शक्यः, यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यामिनामपि कर्मिणाम् ।  
न तावत् नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य  
प्रत्यवायस्य कल्पयितुं शक्या, 'कथमसतः सज्जायेत इति  
असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः । यदि विहिताकरणात् असंभाव्य  
मपि प्रत्यवायं ब्रूयात् वेदः, तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाण  
मित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात्  
तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकं इत्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् ।  
न चैतदिष्टम् तस्मात् न संन्यासिनां कर्माणि । अतो ज्ञान-  
कर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, 'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः  
इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य त्वया अनुष्ठेयम् इत्युक्तं स्यात्, ततः अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः, इति । अर्जुनाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेये इत्युक्ते, या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः, सापि उक्तैव इति तत् किंकर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव, इति उपालम्भः प्रश्नो वा न कथंचन उपपद्यते । न च अर्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भगवता उक्तं पूर्वम् इति कल्पयितुं युक्तम्, येन 'ज्यायसी चेत्, इति विवेकतः प्रश्नः स्यात् ॥

यदि पुनः एकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधात् युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्नः उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनम् नोपपद्यते । न च अज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ॥

ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चित्य' इति च एकविषयैव

प्रार्थना अनुपपन्ना उभयोः समुच्चयसंभवे । ' कुरु कर्मैव तस्मा-  
त्त्वम् ' इति च ज्ञानानिष्ठासंभवम् अर्जुनस्य अवधारणेन  
दर्शयिष्यसि ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सकाशात् ते तव मता  
अभिप्रेता बुद्धिः ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते  
इष्टे तदा एकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः इति  
कर्मणः अतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नम् अर्जुनेन कृतं स्यात्,  
न हि तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः  
श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां  
प्रतिपादयति, तत् किं नु कारणमिति भगवत् उपलम्भमिव  
कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां  
नियोजयसि केशव इति च यदाह, तच्च नोपपद्यते । अथ  
स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवता उक्तः अर्जुनेन च  
अवधारितश्चेत्, ' तत्किं कर्मणि घोरे मां ' इत्यादि कथं युक्तं  
वचनम् ॥

किंच—

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

व्यामिश्रेणेव, यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रज्जिभाति तेन. मम बुद्धिं मोहयसि इव, मम बुद्धिव्यामोहापनयनीयम् । हर्षप्रवृत्तः त्वं तु कथं मोहयसि ? अतः ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसि इव मे मम इति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे, तत्रैवं सति तत् तयोः एकं बुद्धि कर्म वा इदमेव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि, येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण श्रेयः अहम् आप्नुयां प्राप्नुयाम्, इति यदुक्तं तदपि नोपपद्यते ॥

यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्, तत् कथं तयोः “ एकं वद ” इति एकविषयैव अर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । नहि भगवता पूर्वमुक्तम्, अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोः वक्ष्यामि, नैव द्वयम् । इति, येन उभयप्राप्त्यसंभवम् आत्मनो मन्यमानः एकमेव प्रार्थयेत् ॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच-

श्रीभगवानुवाच

लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासाम् अभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इत्याह तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानाम् आत्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैवयोगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः । यदि च एकेन पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयम् भगवता इष्टम् उक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम् कथमिह अर्जुनाय उपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृकं एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनः 'अर्जुनः ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति

अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति, मतं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्चायुक्तम् तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥

यत् अर्जुनेन उक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितम् अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वम्, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवतः एवमेव अनुमतमिति गम्यते ॥

‘ मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसि ’ इति विषण्णमनसमर्जुनम् ‘ कर्मनारम्भे इत्येवं मन्वा-मालक्ष्य आह भगवान् न कर्मणामनारम्भात् इति । अथवा-ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठातुमशक्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वम् न स्वातन्त्र्येण ’ ज्ञान निष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा इत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन् आह भगवान्—

न कर्मणामनारम्भान्नैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

न कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनाम् ' ' ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रस्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि, इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात्, अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैव अवस्थानमिति यावत् । पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

कर्मणामनारम्भानैष्कर्म्यं नाश्नुते इति वचनात् तद्विपर्ययात् तेषामारम्भात् नैष्कर्म्यमश्नुते इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भानैष्कर्म्यं नाश्नुते इति । उच्यते, कर्मरम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिरस्ति कर्मयोगोपायत्वम् च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च, प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य आत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन ' इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वम्, प्रतिपादितम् । इहापि च ' संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ' ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ' ' यज्ञोदानतपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ' इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥



ननु च, अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्, इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति । लोके च कर्मणा मनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेण ? इति प्राप्तम् । अतः आह—न च संत्यसनोदेवेति । नापि संन्यसनादेव केवलात् कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं—नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समाधिगच्छति न प्राप्नोति ॥

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छति इति ।

हेत्वाकाङ्क्षायामाह—

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

न हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्वरजस्तमोभिः गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषः, यतो वक्ष्यति ' गुणैर्यो न विचात्यते ' इति । सांख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानमेव हि कर्मयोगः, न ज्ञानिनां तु गुणैरचात्यमानानां

इत्यत्र ॥

यत्त्वनात्मज्ञः चोदितं कर्म नारभते इति तदसदेवेत्याह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य यः आस्ते  
तिष्ठति मनसा स्मरन् चिन्तयन् इन्द्रियार्थान् विषयान् विमूढात्मा  
विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं च  
अपेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टानि आहुः  
पण्डिताः । तथा इन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् ।  
तथा मनसः तु परा बुद्धिः निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्ये  
भ्यः बुद्ध्यन्तेभ्यः आभ्यन्तरः । यं देहिनम् इन्द्रियादिभिः  
आश्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इत्युक्तम् ।  
बुद्धेः परतस्तु सः सः बुद्धेः द्रष्टा पर आत्मा ।

ततः किम्—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

एवं बुद्धेः परम् आत्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्  
स्तम्भनं कृत्वा आत्मानं स्वेनैव आत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्  
समाधायेत्यर्थः । जहि एनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं दुरासदं  
दुःखेन आसदः आसादनं प्राप्तिः यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेक  
विशेषमिति ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेन । अहं-  
काराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे मम स्पृहा तृष्णा ।  
येषां तु संसारिणाम् 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा  
तत्फलेषु च, तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तम् तदभा-  
वात् न मां कर्माणि लिम्पन्ति । इति एवं यः अन्योऽपि माम्  
आत्मत्वेन अभिजानाति 'नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहा'

इति सः कर्मभिः न बध्यते, तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि  
कर्माणि भवन्ति इत्यर्थः ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अपि अस्ति बोद्धव्यम् ,  
बोद्धव्यं च अस्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य ' तथा अकर्मणश्च  
तूष्णींभावस्य बोद्धव्यम् अस्ति इति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यः ।  
यस्मात् गहना विषमा दुर्ज्ञेया-कर्मणः इति उपलक्षणार्थं कर्मा-  
दीनाम्-कर्माकर्मविकर्मणां गतिः याथात्म्यं तत्त्वम् इत्यर्थः ॥

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेः यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति  
प्रतिज्ञातम् ।

उच्यते—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

कर्मणि, क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रम्, तस्मिन् कर्मणि  
अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्, अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात्  
प्रवृत्तिनिवृत्त्योः—वस्तु अप्राप्यैव हि सर्वएव क्रियाकारकादि

व्यवहारः अविद्याभूमौ एव-कर्म यः पश्येत् पश्यति, सः बुद्धि-  
मान् मनुष्येषु, सः युक्तः योगी च कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकर्मकृच्च  
सः इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ॥

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते, 'कर्माणि अकर्म यः पश्येत् इति,  
'अकर्मणि च कर्म इति नहि कर्म अकर्म स्यात्, अकर्मवा कर्म ।  
तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा । न, अकर्म एव परमार्थतः सत्  
कर्मवत् अवभासते मूढदृष्टेः लोकस्य, तथा कर्मैव अकर्मवत् ।  
तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्-'कर्मण्यकर्मयः पश्येत्  
इत्यादि । अतो न विरुद्धम् । बुद्धिमत्वाद्युपपत्तेश्च 'बोद्धव्यम्,  
इति च यथा भूतदर्शनमुच्यते । न च विपरीतज्ञानात् अशुभात्  
मोक्षणं स्यात् 'यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसे ऽशुभात्, इति च उक्तम्  
तस्मात् कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिः तद्विपर्ययग्रहण  
निवृत्त्यर्थं भगवतो वचनम्, 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि । नचात्र  
कर्माधिकरणमकर्म अस्ति, कुण्डे वदराणीव । नापि अकर्माधिकरणं  
कर्मास्ति, कर्माभावत्वादकर्मणः । अतः विपरीतगृहीते एव  
कर्माकर्मणी लौकिकैः, । यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां  
वा रजतम् । ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति-  
तत् न, नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेषु अगतिषु नगेषु  
प्रतिकूलगतिदर्शनात्, दूरेषु चक्षुषा असंनिक्वृष्टेषु गच्छत्सु

गत्यभावदर्शनात्, एवं इहापि अकर्माणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते, 'कर्म-  
ण्यकर्म यः पश्येत् इत्यादि ।

तदेतत् उक्तप्रतिवचनमपि असकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शनं भाविततया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमपि असकृत् तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्यं चोदयति इति पुनः पुनः उत्तरमाह भगवान्, दुर्विज्ञेयत्वं च आलक्ष्य वस्तुनः । अव्यक्तोऽयं मचिन्त्योऽयम् 'न जायते म्रियते' इत्यादिना आत्मानि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धः उक्तः वक्षमाणश्च । तस्मिन् आत्मनि कर्माभावे अकर्माणि कर्मविपरीतदर्शनम् अत्यन्तनिरूढम्, यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः, । देहाद्याश्रयं कर्म आत्मन्यध्यारोप्य 'अहंकर्ता, मम एतत् कर्म, मया अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यम्, इति च, तथा, 'अहं तूष्णीं भवामि, येन अहं निरायासः अकर्मा सुखी स्याम् इति कार्य्यकरणाश्रयं व्यापारो परमं तत्कृतं च सुखित्वम् आत्मनि अध्यारोप्य, न करोमि किञ्चित् तूष्णीं सुखमासे' इति अभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीत दर्शनापनयाय आह भगवान् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि ।

अत्र च कर्म कर्मेव सत् कार्य्यकरणाश्रयं कर्मरहिते अवि-

क्रिये आत्मनि सर्वैः अध्यस्तम्, यतः पण्डितोपि अहं 'करोमि  
इति मन्यते । अतः आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि  
नदीकूलस्थेष्विववृक्षेषु गतिप्रातिलोभ्येन अकर्म कर्माभावं यथा  
भूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरण  
व्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मनि अध्यारोपिते 'तूष्णीमकुर्वन् सुख  
मासे, इत्यहं काराभिंसधिहेतुत्वात्, तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः  
पश्येत्, यः, एवंकर्माकर्मविभागज्ञः सः बुद्धिमान् पण्डितः मनुष्येषु  
सः युक्तः योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सः अशुभात् मोक्षितः कृतकृत्यो  
भवति इत्यर्थः । अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्, कथम्  
नित्यानां किल कर्मणां ईश्वरार्थे अनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावात्  
अकर्मणि तानि उच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां च अकरणम्  
अकर्म, तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्म उच्यते गौण्यैव वृत्त्या । तत्र  
नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत् फलाभावात् यथाधेनुरपि गौः  
अगौः इत्युच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति, तद्वत् तथा  
नित्याकरणे तु अकर्मणि च कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवाय  
फलं प्रयच्छति इति ॥

नैतत् युक्तम् व्याख्यानम् । एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षा-  
नुपपत्तेः 'यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्, इति भगवता उक्तं वचनं  
वाध्येत । कथम् नित्यानामनुष्ठानात् अशुभात् स्यात् नाम

मोक्षणम् नतु तेषां फलाभावज्ञानात् नहि नित्यानां फलाभाव-  
ज्ञानम् अशुभमुक्तीफलत्वेन चोदितम् नित्यकर्म ज्ञानं वा । न च  
भगवतैवेहोक्तम् एतेन अकर्मणि कर्म दर्शनं प्रत्युक्तम् नहि  
अकर्मणि 'कर्म' इति दर्शनं कर्तव्यतया इह चोद्यते, नित्यस्य तु  
कर्तव्यतामात्रम् न च 'अकरणात् नित्यस्य प्रत्यवायो भवति  
इति विज्ञानात् किञ्चित्फलं स्यात् नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन  
चोदितम् नापि कर्म अकर्म इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं  
बुद्धिमत्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलं उपपद्यते  
स्तुतिर्वा मिथ्याज्ञानमेवहि साक्षात् अशुभरूपम् । कुतः अन्यस्मा  
दशुभात् मोक्षणम् । न हि तमः तमसो निवर्तः भवति ।

ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनम् अकर्मणि वा कर्मदर्शनम् न  
तत् मिथ्याज्ञानम् किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम्—न  
कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्य अश्रवणात् नापि श्रुतहा-  
न्यश्रुतपरिकल्पनायां कश्चिद्विशेष उपलभ्यते । स्वशब्देनापि  
शक्यं वक्तुम् नित्यकर्मणां फलं नास्ति, अकरणाच्च तेषां नरक-  
पातः स्यात्, इति तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण 'कर्मण्यकर्म  
यः पश्येत्, इत्यादिना किम् । तत्र एवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं  
वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न  
च ए तत् छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु नापि शब्दान्तरेण



पुनः पुनः उच्यमानं सुबोधं स्यात् इत्येवं वक्तुं युक्तम् । कर्मण्ये वाधिकारस्ते, इत्यत्र हि स्फुटरुक्तः अर्थः, न पुनर्निरूप्यो भवति । सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव । ननिष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते ।

न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति, तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् नापि नित्यानां अकरणात् अभावात् प्रत्यवायभावोत्पत्तिः, 'नासतो विद्यते भावः, इति वचनात्, कथं असतः सज्जायेत, इति च दर्शितम् असतः सज्जन्मप्रतिषेधात् । असतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत्, सच्चापि असत् भवेत् इत्युक्तं स्यात् । तच्च अयुक्तम् सर्वप्रमाणविरोधात् । न च निष्फलं विदध्यात् कर्मशास्त्रम् दुःखस्वरूपत्वात्, दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमात् अनर्थायैव उभयथापि करणे च अकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च 'नित्यं निष्फलं कर्म' इति अभ्युपगम्य, 'मोक्षफलाय, इति ब्रुवतः । तस्मात् यथा श्रुत एवार्थः 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादेः तथा च व्याख्यातः अस्माभिः श्लोकः—

तदेतत् कर्मणि अकर्म दर्शनं स्तूयते—

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानामिदग्न्यकर्मणि तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि, समारभ्यन्ते इति समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः कामैः तत्कारणैश्च संकल्पैः वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थम्, निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थम् । तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाः ब्रह्मविदः ।

यस्तु अकर्मादिदर्शी स अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्माणि न प्रवर्तते, यद्यपि प्राक् विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्, सः सर्वकर्माणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव । सः कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागा संभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्माणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति, ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म अकर्मैव संपद्यते इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन् आह ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥

त्यक्त्वा कर्मसु अभिमानं फलासंगं च यथोक्तेन ज्ञानेन  
 नित्यतृप्तः निराकांक्षो विषयेषु इत्यर्थः । निराश्रयः आश्रयरहितः  
 आश्रयो नाम यत् आश्रित्य पुरुषार्थं साधयिषति दृष्टादृष्टेष्ट  
 फलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतो  
 ऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् तेन एवं भूतेन स्व-  
 प्रयोजनाभावात् स साधनं कर्म परित्यक्तव्यमेव इति प्राप्ते, ततः  
 निर्गमासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणा परिजिहीर्षया  
 वा पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात्  
 नैव किञ्चित् करोति सः ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कमारम्भात् ब्रह्मणि  
 सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्ट-  
 विषयाशीर्विर्वार्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्  
 ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठो  
 मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥

निराशीः निर्गताः आशिषः यस्मात् सः निराशीः,

यतचित्तात्मा चित्तम् अन्तःकरणं आत्मा बाह्यः कार्यकरण-  
संघातः तौ उभावपि यतौ संयतौ येन सः यत् चित्तात्मा,  
त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः,  
शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनम्, केवलं तत्रापि अभिमान-  
वर्जितम्, कर्म कुर्वन् न आप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषम्  
अनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव  
बन्धापादकत्वात् । तस्मात् ताभ्यां मुक्तः भवति संसारात् मुक्तो  
भवति इत्यर्थः ।

‘शारीरं केवलं कर्म’ इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं  
कर्म अभिप्रेतम्, आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं  
कर्म इति ? किं च अतः यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि  
वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरम् इति ? उच्यते-यदा  
शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरम् अभिप्रेतं स्यात्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोज-  
नम् कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम्  
इति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म  
दृष्टादृष्टप्रयोजनम् शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् इत्यपि  
ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । ‘शारीरंकर्म कुर्वन्’ इति विशेष-  
णात् केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं  
धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन् प्राप्नोति किल्बिषम् इत्युक्तं स्यात् ।

तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनम् विरुद्धम् आपद्येत । प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रम् अनर्थकं स्यात् । यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत् तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनम् कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यम् अन्यत् अकुर्वन् तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनम् केवलशब्दप्रयोगात् 'अहंकरोमि' इत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् । एवं भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात् किल्बिषं संसारम् न आप्नोति, ज्ञानाभिदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यते एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादएव एषः । एवम् 'शारीरं केवलं कर्म' इत्यस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्म अर्पणं येन करणेन ब्रह्मवित् हविः अग्नौ अर्पयति तत् ब्रह्मैव इति पश्यति, तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैव अर्पणम् इति, यथा यद्रजतं तत् शुक्तिकैवेति । 'ब्रह्म अर्पणम् इति, असमस्ते

पदे । यत् अर्पणबुद्ध्यागृह्यते लोके तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्मैव इत्यर्थः । ब्रह्महविः तथा यत् हविर्वुद्ध्यागृह्यमाणं तत् ब्रह्मैव अस्य । तथा 'ब्रह्माग्नौ, इति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैवकर्तेत्यर्थः । यत् तेन हुतं हवन-क्रिया तत् ब्रह्मैव । यत् तेन गन्तव्यम् फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्म कर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म ब्रह्मबुध्युपमृदितत्वात् । एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यत् अर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तत् अस्य अध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानम् अनर्थकं स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव इदं सर्वमिति अभिजानतः विदुषः कर्माभावः । कारकबुद्ध्यभावाच्च । नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पित-देवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत् कर्त्रभिमानफलाभिसंधि-मच्च दृष्टम्, न उपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभि-मानफलाभिसन्धिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादि-कारकक्रियाफलभेदबुद्धिकर्म । अतः अकर्मैव तत् । तथा च

दर्शितम् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः, गुणा गुणेषु वर्तन्ते, नैव किंचित्करोमाति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वकामति-पूर्वकादीनांकर्मणां कार्य्यविशेषस्य आरम्भकत्वं दृष्टम् तथा इहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्माणि विदुषः अकर्म संपद्यते । अतः उक्तम् 'समग्रं प्रविलीयते' इति ॥

अत्रकेचिदाहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि, ब्रह्मैव किल अर्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत् तदेव कर्म करोति । तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निवर्त्यते, किंतु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति ।

सत्यम्, एवमपि स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यथ प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितम् अनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य, श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थमिदं वचनम्, 'ब्रह्मार्पणं, इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादने, अन्यथा सर्वस्य

ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्  
ये तु अर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिक्षिप्यते नामा-  
दिष्विव चोति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्या उक्ता इह विवक्षिता स्यात्  
अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं  
प्राप्यते । 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्, इति चोच्यते । विरुद्धं च  
सम्यग्दर्शनम् अन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यते इति । प्रकृतविरोधश्च  
सम्यग् दर्शनं च प्रकृतम् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, इत्यत्र, अन्ते  
च सम्यग् दर्शनम्, तस्यैव उपसंहारात् । श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्  
ज्ञानयज्ञः, ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्, इत्यादिना सम्यग्दर्शन  
स्तुतिमेव कुर्वन् उपक्षीणः अध्यायः । तत्र अकस्मात् अर्पणादौ  
ब्रह्मदृष्टिअप्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिः उच्यते इति अनुप-  
पन्नम् । तस्मात् यथा व्याख्यातार्थः एवायं श्लोकः

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावान् श्रद्धालुः लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेपि भवति  
कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह-तत्परः, गुरुपसदनादौ अभि-  
युक्तः ज्ञानलब्धुपाये श्रद्धावान् । तत्परः, अपि अजितेन्द्रियः  
स्यात् इत्यतः आह-संयतेन्द्रियः, संयतानि विषयेभ्यो निवर्तिताः नि-  
यम्य इन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । यः एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः



संयतेन्द्रियश्च सः अवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनै-  
कान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसंभवात्, न तु तत् श्रद्धा-  
वत्वादौ इत्येकान्ततः ज्ञानलब्धुपायः । किं पुनः ज्ञानलाभात्  
स्यात् इत्युच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिं उपरतिं  
अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति सम्यग् दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो  
भवति इति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः ॥

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्न-  
संशयः न निवध्यते कर्मभिः ज्ञानामिदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च  
ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनिश्च्यति—

तस्मादज्ञानसंभृतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

तस्मात् पापिष्ठम् अज्ञानसंभृतम् अज्ञानात् अविवेकात्  
जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं  
सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना आत्मनः  
स्वस्य, आत्मविषयत्वात् संशयस्य । नहि परस्य संशय परेण  
छेत्तव्यतां प्राप्तः येन स्वस्येति विशेष्येत । अतः आत्मविषयोऽपि  
स्वस्यैव भवति । छित्वा एनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतम् योगं

सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानम् आतिष्ठ कुर्वित्यर्थः । उत्तिष्ठ च  
इदानीं युद्धाय भारत इति ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, इत्यारभ्य ‘सयुक्तःकृत्स्नकर्मकृत्’  
ज्ञानाभिदग्धकर्माणम्, ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्, ‘यदृच्छालाभ-  
संतुष्टः, ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः’ ‘कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्,  
‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्मा-  
णम् इत्येतैः वचनैः सर्वकर्मसंन्यासम् अवोचत् भगवान् । छित्त्वेन  
संशयं योगमातिष्ठ, इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानल-  
क्षणम् अनुतिष्ठ इत्युक्तवान् तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्या-  
सयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुमशक्य-  
त्वात्, कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावात्, अर्थात् एतयोः  
अन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत् प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मानु-  
ष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्तव्यं न इतरत् इत्येवं मन्यमानः  
प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच-‘संन्यासं कर्मणां कृष्ण  
इत्यादिना ॥

ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्  
पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवान् सर्वकर्मसंन्यासम् अवोचत्, ननु

अनात्मज्ञस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपुरुषविषय-  
त्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया अयं प्रश्नः अनुपपन्नः ।  
सत्यमेव त्वदभिप्रायेण प्रश्नो न उपपद्यते; प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः  
प्रश्नः युज्यत एवेति वदामः । कथम् ? पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवता  
कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतयाविवक्षितत्वात्, प्राधान्यमन्तरेण च  
कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात् अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तः  
अनूद्यत एव; न पुनः आत्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विव-  
क्षितम्, इत्येवं मन्वानस्य अर्जुनस्य कर्मानुष्ठाकर्मसंन्यासयोः  
अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमपि अस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः  
परस्परविरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च  
कर्तव्यम् न इतरत् इति प्रशस्यतरविवदिषया प्रश्नः न अनुपपन्नः ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुः अभिप्रायः एवमेवेति  
गम्यते । कथम् ? 'संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्म-  
योगो विशिष्यते' इति प्रतिवचनम् । एतत् निरूप्यम्—किम्  
अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं  
प्रयोजनम् उक्त्वा तयोरेव कुतश्चित् विशेषात् कर्मसंन्यासात्  
कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते ? आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृ-  
कयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते ? इति । किंचातः  
यदि आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकर

त्वम् तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते; यदि वा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते इति । अत्र उच्यते-आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः । असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनम् तदीयाच्च कर्म संन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येतत् उभयम् अनुपपन्नम् । यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः तत्प्रातिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेताम् तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येतत् उभयम् उपपद्येत । आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगः विशिष्यते इति च अनुपपन्नम् ॥

अत्र आह-किम् आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः उभयोरपि असंभवः ? आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः ? यदा च अन्यतरस्य असंभवः, तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत कर्मयोगस्य इति, असंभवे कारणं च वक्तव्यम् इति । अत्र उच्यते-आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात् । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन यो वेत्ति तस्य आत्मविदः सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्म-

संन्यासं उक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृकत्वाभिमानपुरः  
सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य इह गीताशास्त्रे  
तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानत-  
त्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्, तस्मात् आत्मविदः  
निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति  
युक्तम् उक्तं स्यात् ॥

केषु केषु पुनः आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः  
कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति अत्र उच्यते— 'अविनाशितु तत्'  
इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्', 'वेदाविनाशिने नित्यम्,  
इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उच्यते ॥

ननु च कर्मयोगोऽपि आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र  
प्रतिपाद्यते एव, तद्यथा— 'तस्माद्युध्यस्व भारत' स्वधर्ममपि  
चावेक्ष्य, 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादौ । अतश्च कथम् आत्म  
विदः कर्मयोगस्य असंभवः स्यादिति ! अत्र उच्यते—सम्यग्ज्ञान  
मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात्, 'ज्ञानयोगेन सांख्यानाम्' इत्य-  
नेन सांख्यानाम् आत्मतत्त्वविदाम् अनात्मवित्कर्तृककर्मयोग  
निष्ठातः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः  
पृथक्करणात्, कृतकृत्यत्वेन आत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्,  
'तस्य कार्यं न विद्यते' इति 'कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च'

‘ न कर्मणामनारम्भात् ’, ‘ सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयो  
गतः ’ इत्यादिना च आत्मज्ञानाद्भवेन कर्मयोगस्य विधानात्  
‘ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते, इत्यनेन च उत्पन्नसम्य  
ग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति  
किंत्विषम्, इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवा  
रणात्, ‘ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्, इत्यनेन  
च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मसु आत्मयाथा  
त्म्यविदः ‘ करोमि ’ इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा  
अकर्तव्यत्वोपदेशात् आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्या  
ज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मात्,  
तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकर  
त्ववचनम्, तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्म  
संन्यासविलक्षणात् सत्येवकर्तृत्वविज्ञानेकमैकदेशविषयात् यम्  
निमयादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य  
विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि  
पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायः निश्चीयते इति स्थितम् ॥

‘ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते ’ इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सह असंभवे  
‘ यच्छ्रेय एतयोः तद्ब्रूहि ’ इत्येवं पृष्ठोऽर्जुनेन भगवान्  
सांख्यानां सन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां

निष्ठा प्रोक्तेतिनिर्णयं चकार । 'न च सन्यसनादेव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति' इति वचनात् ज्ञानसाहितस्य सिद्धि साधनत्वम् इष्टम्, कर्मयोगस्य च 'विद्यानात् । ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयान्, किं वा कर्मयोगः श्रेयान् ?, इति एतयोः विशेषबुभुत्सया—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणाम् अनुष्ठेयविशेषाणां शंससि प्रशंससि कथयसि इत्येतत् । पुनः योगं च तेषामेव अनुष्ठानम् अवश्यकर्तव्यं शंससि । अतः मे कतरत् श्रेयः इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः, किंवा तद्धानमिति । प्रशस्यतरं च अनुष्ठेयम् । अतश्च यत् श्रेयः प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः यदनुष्ठानात् श्रेयो वाप्तिः ममस्यादिति मन्यसे, तत् एकम् अन्यतरत् सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात् मे ब्रूहि सुनिश्चितम् अभिप्रेतं तवेति ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महान्नाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥

ज्ञेयः ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति यो न  
द्वेष्टि किञ्चित् न कांक्षति दुःखसुखे तत्साधने च एवविधो यः,  
कर्मणि वर्तमानोपि स नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः ।  
निर्द्वन्द्वः द्वन्द्ववर्जितः हि यस्मात् महाबाहो सुखं बन्धात्  
अनायासेन प्रमुच्यते ॥

संन्यासकर्मयोगयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः फले  
ऽपि विरोधो युक्तऽ, न तु उभयोः निःश्रेयसकरत्वमेव इति श्राप्ते  
इदमुच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफलौ वालाः प्रवदन्ति न  
पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलं अविरुद्धम् इच्छन्ति ।  
कथम् एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यक् आस्थितः सम्यगनुष्ठित-  
वान् इत्यर्थः उभयोः विन्दते फलम् । उभयोः तदेव हि निःश्रेयसफलम्,  
अतः न फले विरोधः अस्ति । ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन  
प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वम् कथम् इह अप्रकृतं ब्रवीति  
नैषदोषः—यद्यपि अर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलं अभिप्रेत्य प्रश्नः  
कृतः । भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य



शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ, 'सांख्ययोगौ, इति तौ एवं संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्यौ इति भगवतो मतम् । अतः न अप्रकृतप्रक्रिया इति ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथं उभयोः फलं विन्दते इति उच्यते--

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

यत् सांख्यैः ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं, तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन ईश्वरे समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलम् अनभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इत्यभिप्रायः । अतः एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वात् स पश्यति सम्यक् पश्यति इत्यर्थः ॥

एव तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते, कथं तर्हि इदमुक्तम्, 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते इति, शृणु तत्र कारणम्-त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति । तदनुरूपं प्रतिवचनं मया उक्तम् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानं

अनपेक्ष्य । ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मया अभिप्रेतः ।  
परमार्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगः वैदिकः स च तादर्थ्यात्  
योगः संन्यास इति च उपचर्यते । कथं तादर्थ्यम् इति उच्यते—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

संन्यासस्तु पारमार्थिकः हे महाबाहो दुःखम् आप्तुं प्राप्तुम्  
अयोगतः योगेन विना । योगयुक्तः वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वर  
समर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः, मुनिः मननात् ईश्वरस्वरूप-  
स्य मुनिः ब्रह्म—परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म  
उच्यते, 'न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः' इति श्रुतेः—ब्रह्म-परमार्थ  
संन्यासम् परमार्थज्ञाननिष्ठा लक्षणम् न चिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति  
प्राप्नोति । अतः मया उक्तम् 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति ॥

यदा पुनः अयं सम्यग्ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगेन युक्तः योगयुक्तः विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वः, विजि-  
तात्मा विजितदेहः, जितेन्द्रियश्च, सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां

ब्रह्मादीनां स्तु<sup>ति</sup> र्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा प्रत्यक्चेत  
नो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः, स तत्रैवं  
वर्तमानः लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिः  
बध्यते इत्यर्थः ॥

न च असौ परमार्थतः करोतीत्यतः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्शृण्वंस्पृशज्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ॥ ८ ॥

प्रलपन् विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्निर्द्वै<sup>१</sup> ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत  
चिन्तयेत्, तत्त्ववित् आत्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्  
परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन् मन्येत इति उच्यते—

पश्यन्निति, मन्येत इति पूर्वेण संबन्धः । यस्य एवं तत्त्व-  
विदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव, पश्यतः सम्यग्दर्शिनः  
तस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः, कर्मणः अभान्त्वात् ।

नहि मृगतृष्णिकायाम् उदकमुद्दिष्टा पानाय प्रवृत्तः उदकाभाव-  
ज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥

यस्तु पुनः अतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्माणि ईश्वरे आधाय निक्षिप्य ' तदर्थं कर्म करोमि ' इति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिव अम्भसा उदकेन । केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रमेव फलं तस्य कर्मणः स्यात् ॥

यस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः ' इश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलाय ' इत्येवं समाहितः सन् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्याम् आप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्म-

न संभवति, यथा गच्छतो गतिः गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्  
तद्वत् ? किं वा स्वत एव आत्मनः न अस्ति इति ! अत्र  
उच्यते—न अस्ति आत्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वम् च ।  
उक्तं हि 'अबिकायोंऽयमुच्यते', 'शरीरस्थोऽपि न करोति  
न लिप्यते' इति 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः ॥

किंच—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।  
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वं स्वतः कुरु इति नापि कर्माणि रथ घट प्रासादा  
दीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुः आत्मा ।  
नापि रथादिकृतवतः तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगम् । यदि  
किञ्चिदपि स्वतः न करोति न कारयति च देही, कः तर्हि  
कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तते इति, उच्यते—स्वभावस्तु स्वोभावः  
स्वभावः अविद्यालक्षणाप्रकृतिः माया प्रवर्तते 'दैवीहि' इत्या  
दिना वक्ष्यमाणा ॥

परमार्थतस्तु—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।  
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

न आदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापम् ।  
न चैव आदत्ते सुकृतं भक्तः प्रयुक्त इभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः  
पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते इत्याह—  
अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानम्, तेन मुह्यन्ति 'करोमि  
कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येवं मोहं गच्छन्ति अविवेकिनः  
संसारिणो जन्तवः ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन तु येन अज्ञानेन आवृताः मुह्यन्ति जन्तवः तत्  
अज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेन आत्मविषयेण नाशितम्  
आत्मनः भवति तेषां जन्तूनाम् आदित्यवत् यथा आदित्यः  
समस्तं रूपजातम् अवभासयति तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं  
प्रकाशयति तत् परं परमार्थतत्त्वम् ॥

येषां ज्ञानेन नाशितम् आत्मनः अज्ञानं ते पण्डिताः, कथं  
तत्त्वं पश्यन्ति इत्युच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, विनयः  
 उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्नः  
 विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तनि  
 शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः विद्याविनयसंपन्ने  
 उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्विके, मध्यमायां च राजस्यां गवि,  
 संस्कारहीनायाम् अत्यन्तमेवकेवलतामसे हस्त्यादौ च, सत्वादि  
 गुणैः तज्जैश्च संस्कारैः तथा राजसैः तथा तामसैश्च संस्कारैः  
 अत्यन्तमेव अस्पृष्टम् समम् एकम् अविक्रियं तत् ब्रह्म द्रष्टुं  
 शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥

ननु अभोज्यान्नाः ते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विषमसमे  
 पूजातः' इति स्मृतेः । न ते दोषवन्तः । कथम् !-

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

इह एव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैः जितः वशी-  
 कृतः सर्गः जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं  
 निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणम् । निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्व-  
 पाकादिषु मूढैः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैः  
 अस्पृष्टम् इति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात् नापिस्वगुणभेद

भिन्नम्, निर्गुणत्वात् चैतन्यस्य । वक्ष्यति च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वम्, 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्, इति च । नापि अन्त्या विशेषाः आत्मनोभेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्वेप्रमाणानुपपत्तेः । अतःसमं ब्रह्म एकंच । तस्मात् ब्रह्मणि एव ते स्थिताः । तस्मात् न दोषगन्धमात्रमपि तान् स्पृशति, देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषाम् । देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रम् । 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित् षडङ्गवित् चतुर्वेदवित् इति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणम् । ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतः, ब्रह्मणि ते स्थिताः, इति युक्तम् । कर्मविषयं च । समासमाभ्यां, इत्यादि । इदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतम्, सर्वकर्माणि मनसा, इत्यारभ्य आध्यायपरिसमाप्तेः ॥

किं च ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्माविन्दत्यात्मानि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥

बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः तेषु बाह्यस्पर्शेषु, असक्तः आत्मा



अन्तःकरणं यस्य सः अयम् असक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवार्जितः  
 सन् विन्दति लभते आत्मानि यत्सुखं तत् विन्दति इत्येतत् ।  
 स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिः ब्रह्मयोगः तेन ब्रह्म-  
 योगेन युक्तः समाहितः तस्मिन् व्यापृतः आत्मा अन्तःकरणं  
 यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा, सुखम् अक्षयम् अश्नुते व्याप्नोति ।  
 तस्मात् बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकायाः इन्द्रियाणि निवर्तयेत्  
 आत्मानि अक्षयसुखार्थी इत्यर्थः ॥

इतश्च निवर्तयेत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।  
 आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

ये हि यस्मात् संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्योजाताः  
 भोगा भुक्तयः दुःखयोनय एव ते अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते  
 हि आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथा इह लोके  
 तथा परलोकेऽपि इति गम्यते एव शब्दात् । न संसारे सुखस्य  
 गन्धमात्रमपि अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि  
 निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्च, आदिः  
 विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानां अन्तश्च तद्वियोग एव अतः  
 आद्यन्तवन्तः अनित्याः, मध्यक्षणभावित्वात् इत्यर्थः । कौन्तेय

न तेषु भोगेषु रमते बुधः विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वः अत्यन्त-  
मूढानामेव हि विषयेषु रतिः दृश्यते, यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्मप्राप्नोति इति आह भगवान् ।

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥

यः अन्तःसुखः अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः अन्तःसुखः,  
तथा अन्तरेव आत्मनि आरामः आरमणं क्रीडा यस्य सः  
अन्तरारामः तथा एव अन्तः एव आत्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो  
यस्य सः अन्तर्ज्योतिरेव, यः ईदृशः सः योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि  
निर्वृतिं मोक्षं इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति  
प्राप्नोति ॥

किंच

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥

कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां  
वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानाम्

अमितः उभयतः जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते  
विदितात्मनां विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां  
विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥

सम्यग् दर्शननिष्ठानां सन्यासिनां सद्यः मुक्तिः उक्ता ।  
कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वभावेन ईश्वरे ब्रह्मणि आधाय क्रिय-  
माणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्यासक्रमेण मोक्षाय इति  
भगवान् पदे पदे अब्रवीत् वक्ष्यति च । अथ इदानीं ध्यानयोगं  
सम्यग्दर्शनस्य अन्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्था-  
नीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म—

स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवा-न्तरे भुवोः ।

प्राणापानौ समौकृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ।

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥

स्पर्शान् शब्दादीन् कृत्वा बहिः बाह्यान्— श्रोत्रादिद्वारेण  
अन्तः बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयः विषयाः तान् अचिन्तयतः  
शब्दादयो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति तान् एवं बहिः कृत्वा  
चक्षुश्चैव अन्तरे भुवोः 'कृत्वा' इति अनुषज्यते । तथा प्राणापानौ  
नासाभ्यन्तरचारिणौ समौकृत्वा, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानि

संयतानि इन्द्रियाणिमनःबुद्धिश्च यस्य सः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मन  
नात् मुनिः संन्यासी, मोक्षपरायणः एवं देह संस्थानात् मोक्ष  
परायणः मोक्ष एव परम् अयनं परा गतिः यस्य सः अयं मोक्ष  
परायणो मुनिः भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च  
क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः ते विगताः यस्मात् सः विगतेच्छाभय-  
क्रोधः, यः एवं वर्तते सदा संन्यासी, मुक्त एव सः न तस्य  
मोक्षायान्यः कर्तव्योऽस्ति ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयम् इति उच्यते—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवता  
रूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषाम् लोकानां महान्तम् ईश्वरं  
सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया  
उपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्यय  
साक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वं संसारोपरतिम्  
ऋच्छति प्राप्नोति ।

गीतायां पञ्चमोऽध्यायः

## अथ षष्ठोऽध्यायः ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति  
अन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः ‘स्पर्शान् कृत्वा वहिः, इत्यादयः  
उपदिष्टाः । तेषां वृत्तिस्थानीयः अयं षष्ठोऽध्यायः आरभ्यते ।  
तत्र ध्यानयोगस्य वहिरङ्गं कर्म इति, यावत् ध्यानयोगारोहण  
समर्थः तावत् गृहस्थेन अधिकृतेन कर्त्तव्येण भि० इत्यतः तत्  
स्तौति—अनाश्रित इति ॥

अथ इदम्

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणम्, यावता अनुष्ठेय  
मेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । न, आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारण  
मुच्यते, इति विशेषणात् आरुढस्य च शमेनैव संबन्धकारणात् ।  
आरुरुक्षोः आरुढस्य च शमः कर्म च उभयं कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं  
‘चेत्स्यात् तदा’ आरुरुक्षोः आरुढस्य च, इति शमकर्मविषय-  
भेदेन विशेषणं विभाग करणं च अनर्थकं स्यात् ॥

तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगमारुरुक्षुः भवति, आरुढश्च  
कश्चित् अन्ये न आरुरुक्षवः न च आरुढाः, तानपेक्ष्य, ‘आरु  
रुक्षोः, ‘आरुढस्य च, इति विशेषणं विभागकरणञ्च उपपद्यते  
एवेति चेन्न, ‘तस्यैव, इति वचनात्, पुनः योगग्रहणाच्च, ‘योगारुढ-  
स्य, इति, यः आसीत् पूर्वं योगमारुरुक्षुः, तस्यैव आरुढस्य शम

एव कर्तव्यः कारणं योगफलं प्रति उच्यते । अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपिकर्मणः । योगविभ्रष्टवचनाच्च—गृहस्थस्य चेत् कर्मिणो योगोविहितः षष्ठेऽध्याये, सः योगविभ्रष्टोपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोति इति तस्य नाशाशंका अनुपपन्ना स्यात् अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा—मोक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यत्वे—स्वफलं आरभत एव । नित्यस्य च कर्मणः वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यम् इति अवोचाम, अन्यथा वेदस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् । न च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनम्, अर्थवत् कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः ॥

कर्म कृतम् ईश्वरे संन्यस्य इत्यतः कर्तुः कर्मफलं नारभत इति चेत् न ईश्वरे सन्यासस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः ॥

मोक्षायैव इति चेत्, स्वकर्मणां कृतानां ईश्वरे सन्यासो मोक्षायैव, न फलान्तराययोगसहितः, योगाच्च विभ्रष्टः इत्यतः, तं प्रति नाशाशंका युक्तैव इति चेन्न 'एकाकीयतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' ब्रह्मचारिव्रते स्थितः, इति कर्मसन्यासविधानात् । न च अत्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का, येन एका कित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य 'निराशीरपरिग्रहः' इत्यादि वचनमनुकूलम् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं च उक्तम्, प्रतिषिद्धं च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेन्न ध्यानयोगं प्रति बाहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षा संन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी योगी च । किं तर्हि ! कर्म्यपि कर्मफलासंगं संन्यस्य कर्मयोगम् अनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धयर्थम्, 'स संन्यासी च योगी च भवति, इति स्तूयते । न च एकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिः चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्च उपपद्यते । न च प्राप्तिद्वं निरग्नेः अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् । स्ववचनाविरोधाच्च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य, नैव कुर्वन्न कारयन् आस्ते । मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्' 'अनिकेतः स्थिरमतिः । विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः, 'सर्वारम्भपरित्यागी, इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि, तैः विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः । तस्मात् मुनेः योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य अग्निहोत्रादिकर्म फलनिरपेक्षम् अनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहण साधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति 'संन्यासी च योगी च इति स्तूयते ।

## श्रीमद्गदानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ॥

स संन्यासी च योगी च न निरमिर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

अनाश्रितः न आश्रितः अनाश्रितः । किम् ? कर्मफलं कर्मणां फलम् कर्मफलं यत् तदनाश्रितः, कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यां हि कर्मफले तृष्णावान् सः कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतः, अतः अनाश्रितः कर्मफलम् । एवंभूतः सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतम् अमिहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चित् ईदृशः कर्मी सकर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यते इत्येवमर्थमाह—‘स संन्यासी च योगी च, इति । संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति स संन्यासी च, योगी च योगः चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी च इति एवं गुणसंपन्नः अयं मन्तव्यः, न केवलं निरमिः अक्रियः एव संन्यासी योगी च इति मन्तव्यः निर्गताः अग्नयः कर्माङ्गभूताः यस्मात् स निरग्निः, अक्रियश्च अनग्निसाधना अपि आविद्यमानाः क्रियाः तपो दानादिकाः यस्य असौ अक्रियः ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥



योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन  
मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन  
श्रद्धावान् श्रद्धधानः सन् भजते सेवते यो माम्, स मे मम युक्त  
तमः अतिशयेन युक्तः मतः अभिप्रेतः इति ॥

**अथ सप्तमोऽध्यायः**

कथं पुनः दैवीम् एतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामति  
क्रामति इत्युच्यते—

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

दैवी देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मात्  
एषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेन अत्ययः अ-  
तिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्र एवं सति सर्वधर्मान्  
परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रतिपद्यन्ते ते  
मायाम् एतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति । ते संसार  
बन्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥

यदि त्वां प्रपन्नाः मायामेतां तरन्ति कस्मात् त्वामेव  
सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

न मां परमेश्वरं नारायणं दुष्कृतिनः पापकारिणः मूढाः  
प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमाः निकृष्टाः । ते च  
मायया अपहृतज्ञानाः संमुषितज्ञानाः आसुरं भावं हिंसानृतादि  
लक्षणमाश्रिताः ॥

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन ।  
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

चतुर्विधाः चतुः प्रकाराः भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः  
पुण्यकर्माणः हे अर्जुन । आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्कर  
व्याघ्ररोगादिना अभिभूतः आपन्नः, जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातु  
मिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोः तत्त्ववित् च  
हे भरतर्षभ !

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥

तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित् तत्त्ववित्त्वात् नित्ययुक्तः  
भवति एक भक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात्, अतः स  
एकभक्तिः विशिष्यते विशेषम् आधिक्यम् आपद्यते अतिरिच्य-

ते इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मात् अहं आत्मा ज्ञानिनः । अतः  
तस्य अहं अत्यर्थं प्रियः प्रसिद्धाहिलांके ' आत्मा प्रियो भवति ' ।  
तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्वात् वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स  
च ज्ञानी मम वासु देवस्य आत्मैवेति मम अत्यर्थं प्रियः ॥

न तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य प्रियाः । किं तर्हि—

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

उदाराः उत्कृष्टाः सर्व एव एते, त्रयोपि मम प्रिया एवेत्य-  
र्थः । नहि कश्चित् मद्भक्तः मम वासुदेवस्य अप्रियः भवति ।  
ज्ञानी तु अत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत् कस्मात् इत्यत  
आह—ज्ञानी तु आत्मैव न अन्यो मत्तः इति मे मम मतं निश्च-  
यः । आस्थितः आरोढुं प्रवृत्तः सः ज्ञानी हि यस्मात् 'अहमेव भ-  
गवान् वासुदेवः न अन्योऽस्मि, इत्येवं युक्तात्मा समाहिताचित्तः  
सन् मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यम् अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

के पुनः अनेन द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदित्वा  
यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्ते इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुम् उच्यते—

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

येषां तु पुनः अन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां  
पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्य  
कर्माणः तेषां पुण्यकर्मणाम्, ते द्वन्द्वमोहनिर्मुक्ताः यथोक्तेन  
द्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रताः । 'एवमेव  
परमार्थतत्त्वं नान्यथा' इत्येदं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञानाः  
दृढव्रताः उच्यन्ते ॥

ते किमर्थं भजन्ते इत्युच्यते—

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्मचाखिलम् ॥

जरामरणमोक्षाय जरामरणयोः मोक्षार्थं मां परमेश्वरं  
आश्रित्य मत्समाहिताचित्ताः सन्तः यतन्ति प्रयतन्ते ये, ते यत  
ब्रह्म परं तत् विदुः कृत्स्नं समस्तं अध्यात्मं प्रत्यगात्माविषयं वस्तु  
तत् विदुः, कर्म च अखिलं समस्तं विदुः ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥

साधिभूताधिदैवम् आधिभूतं च अधिदैवं च आधिभूताधि  
दैवम्, सह आधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं च

मां ये विदुः, साधियज्ञं च सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः  
प्रयाणकाले मरणकाले अपि च मां ते विदुः युक्तचेतसः समा-  
हितचित्ता इति—

‘ इति सप्तमोऽध्यायः ’

अथाष्टमोऽध्यायः

अधिभूतं क्षरोभावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतं प्राणिजातम् अधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ क्षरः  
क्षरतीति क्षरः विनाशी, भावः यत् किञ्चित् जनिमतं वस्तु  
इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णम् अनेन सर्वमिति, पुरि शयनात् वा,  
पुरुषः आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, सर्वप्राणिकरणानाम् अनु-  
ग्राहकः, सः अधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्ण्वा  
ख्या देवता, ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः, सहि विष्णुः अहमेव  
अत्र अस्मिन् देहे यो यज्ञः तस्य अहम् अधियज्ञः, यज्ञो हि  
देहं निर्वर्त्यत्वेन देहसमवायी इति देहाधिकरणो भवति, देह  
भृतां वर—

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाले मरणकाले च मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्  
मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, सः मद्भावं  
वैष्णवं तत्त्वं याति । नास्ति न विद्यते अत्र अस्मिन् अर्थे  
संशयः—याति वा न वा इति ॥

न मद्दिषथ एव अयं नियमः किं तर्हि—

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।  
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरन् चिन्तयन्  
त्यजति परित्यजति अन्ते अंतकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं  
शरीरं तं तमेवस्मृतं भावमेव एति नान्यं कौन्तेय, सदा सर्वदा  
तद्भावभावितः तस्मिन् भावः तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतया  
अभ्यस्तः येन सः तद्भावभावितः सन् ॥

यस्मात् एवं अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात् सर्वेषु कालेषु मा मनुस्मर युध्य च ।  
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर यथा शास्त्रम् । युध्य

च युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मयि वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य  
तव स त्वं मयि अर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथा स्मृतम्  
एष्यसि आगमिष्यसि, असंशयः न संशयः अत्र विद्यते ।

किं च—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।  
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन्  
तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अभ्यासः स  
चाभ्यासः योगः तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिनः चेतः तेन,  
चेतसा नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं अस्येति  
नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं  
दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ ! अनुचिन्तयन्  
शास्त्राचार्योपदेशम् अनुध्यायन् इत्येतत् ॥

किंविशिष्टं च पुरुषं याति इत्युच्यते ।

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।  
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरन्तनम् अनुशासितारं

सर्वस्य जगतः प्रशासितारं अणोः सूक्ष्मादपि अणीयांसं सूक्ष्मतरं अनुस्मरेत् अनुचिन्तयेत् यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारम् अचिन्त्य रूपं न अस्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केन चित् चिन्तयितुं शक्यते इति अचिन्त्यरूपः तम्, आदित्यवर्णम् आदित्यस्येव नित्य-चैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तम्, आदित्यवर्णम्, तमसः परस्तात् अज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात् परं तम् अनुचिन्तयन् याति इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

किं च—

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।  
भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥१०॥

प्रयाणकाले मरणकाले मनसा अचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तः भजनं भक्तिः तथा युक्तः योगवलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिजसंस्कारप्रचयजानिताचित्तस्थैर्यलक्षणं योग बलं तेन च युक्तः इत्यर्थः, पूर्वहृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं ततः उर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोः मध्ये प्राणम् आवेश्य स्थापयित्वा सम्यक् अप्रमत्तः सन्, सः एवं विद्वान् योगी, 'कविं पुराणम्, इत्यादिलक्षणं तं परं परतरं पुरुषं उपैति



प्रतिपद्यते दिव्यम् द्योतनात्मकम् ।

पुनरपि वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेद  
विद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्य अभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।  
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

यत् अक्षरं न क्षरति इति अक्षरम् अविनाशि वेदविदः  
वेदार्थज्ञाः वदन्ति, 'तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति'  
इति श्रुतेः, सर्वविशेषनिर्वर्तकत्वेन अभिवदन्ति, 'अस्थूलमनणु'  
इत्यादि । किंच—विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग् दर्शनप्राप्तौ सत्यां  
यत् यतयः यतनशीलाः सन्यासिनः वीतरागाः वीतः विगतः  
रागः येभ्यः ते वीतरागाः यच्च अक्षरमिच्छन्तः—ज्ञातुम् इति वाक्य  
शेषः—ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत् ते पदं अक्षरा-  
ख्यं पदं पदनीयं ते तव संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण  
प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ।

'स यो ह वै तद्ब्रह्मवन्मनुष्येषु प्रायणान्तर्मोकारमभिध्यायीत  
कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै सहोवाच एतद्वै  
सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं  
त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत—स सामभिरु-

ब्रूयते ब्रह्मलोकम्, इत्यादिना वचनेन 'अन्यत्र धर्मादन्यत्रा-  
धर्मात्, इति च उपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि  
सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं  
संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो  
वाचकरूपेण, प्रतिमावत् प्रतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिपत्तिसाध-  
नत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं  
कालान्तरे मुक्तिफलम् उक्तम् यत् तदेव इहापि 'कविं पुराणम-  
नुशासितारम्, 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति, इति च उपन्यस्तस्य  
परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्युपायभूतस्य ओंकारस्य  
कालान्तरमुक्तिफलम् उपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यम्  
प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत् किञ्चित् इत्येवमर्थः उत्तरोग्रन्थ आरभ्यते-

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याधाय आत्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उप-  
लब्धौ, तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनः हृदि हृदय  
पुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र वशी-  
कृतेन मनसा हृदयात् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या ऊर्ध्वमास्थ्य मूर्ध्नि  
आधाय आत्मनः प्राणम् आस्थितः प्रवृत्तः योगधारणां  
धारयितुम् ॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

ओमिति एकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणः अभिधानभूतम् ओकारं व्याहरन् उच्चारयन्, तदर्थभूतः माम् ईश्वरं अनुस्मरन् अनुचिन्तयन् यः प्रयाति प्रियते, सः त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरम—त्यजन् देहम्, इति प्रयाणविशेषणार्थम् देहत्यागेन प्रयाणम् आत्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः सः एवं याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ।

किं च

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अनन्यचेताः न अन्यविषयेचेतः यस्य सोऽयम् अनन्यचेताः, योगी सततं सर्वदा यः मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः सततम् इति नैरन्तर्यम् उच्यते, नित्यशः इति दीर्घकालत्वम् उच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा । किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यः मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनः अहं सुलभः सुखेन

लभ्यः हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः ।  
यतः एवम् अतः अनन्यचेताः सन् मयि सदा समाहितः  
भवेत् ॥

तव सौलभ्येन किं स्यात् इत्युच्यते शृणु तत् मम सौल-  
भ्येन यत् भवति--

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥

माम् उपेत्य माम् ईश्वरम् उपेत्य मद्भावमापाद्य पुनर्जन्म  
पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति न प्राप्नुवन्ति । किं विशिष्टं पुनर्जन्म न  
प्राप्नुवन्ति इति तद्विशेषणमाह—दुःखालयं दुःखानां आध्या-  
त्मिकादीनां आलयं आश्रयं आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानि  
इति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयम् अशाश्वतम्-अनव-  
स्थितस्वरूपञ्च । नाप्नुवन्ति ईदृशं पुनर्जन्म महात्मानः यतयः  
संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनः मां न  
प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते ।

परस्तस्माच्च भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

परः व्यतिरिक्तः, भिन्नः कुतः ? तस्मात् पूर्वोक्तात् । तु-शब्दः  
 अक्षरस्य विवाक्षितस्य अव्यक्तात् वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावः  
 अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे संत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गो  
 स्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थम् आह-अन्यः इति । अन्यः विलक्षणः ।  
 स च अव्यक्तः अनिन्द्रियगोचरः । 'परस्तस्मात्' इत्युक्तम्,  
 कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्तात् भूतग्रामबीजभूतात् अविद्यालक्षणात्  
 अव्यक्तात् । अन्यः विलक्षणः भावः इत्यभिप्रायः सनातनः  
 चिरन्तनः यः सः भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न  
 विनश्यति ॥

अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

योऽसौ अव्यक्तः अक्षरः इत्युक्तः, तमेव अक्षरसंज्ञकम्  
 अव्यक्तंभावम् आहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं परं भावं प्राप्य  
 गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तत् धाम । स्थानं परमं प्रकृष्टं मम  
 विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥

तल्लब्धेः उपायः उच्यते—

पुरुषः स परःपार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ, परः निर-  
तिशयः, यस्मात् पुरुषात् न परं किञ्चित् सः भक्त्या लभ्यस्तु  
ज्ञानलक्षणया अनन्यया आत्मविषयया । यय पुरुषस्य अन्तः  
स्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि; कार्यं हि कारणस्य अन्तर्वाति  
भवति । येन पुरुषेण सर्वं इदं जगत्तत् व्याप्तम् आकाशेनेव  
घटादि ॥

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।  
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च सादगुण्येन अनुष्ठितेषु तपः  
सु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, एतेषु यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं  
शास्त्रेण, अत्येति अतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातम्, इदं  
विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तम् अर्थं सम्यक् अवधार्य  
अनुष्ठाय योगी, परम् उत्कृष्टम् ऐश्वरं स्थानम् उपैति च प्रति-  
पद्यते आद्यम् आदौ भवम्, कारणं ब्रह्म इत्यर्थः ॥

इति अष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

स्तुत्या अर्जुनमाभिमुखीकृत्य आह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥

मया मम यः परो भावः तेन तत् व्याप्तं सर्वम् इदं जगत्  
अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोहमव्यक्त-  
मूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेण इत्यर्थः ।  
तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि  
ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि नहि निरात्मकं किञ्चित्भूतं व्यवहा-  
राय अवकल्पते । अतः मत्स्थानि मया आत्मना आत्मवत्त्वेन  
स्थितानि अतः मयिस्थितानि इति उच्यन्ते । तेषां भूतानां  
अहमेव आत्मा इत्यतः तेषु स्थितः इति मूढबुद्धीनां अवभासते  
अतः ब्रवीमि-न च अहं तेषु भूतेषु अवस्थितः, मूर्तवत्  
संश्लेषाभावेन आकाशस्यापि अन्तरतमो हि अहम् । नहि  
असंसर्गिवस्तु क्वचित् आधेयभावेन अवस्थितं भवति

अत एव असंसर्गित्वात् मम

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं  
युक्तिघटनं मे मम ऐश्वरम् ईश्वरस्य इमम् ऐश्वरम्, योगम्

आत्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः असंसर्गित्वात् असङ्गतां दशयति—‘असङ्गो नहि सज्जते इति’ । इदं च आश्चर्यम् अन्यत् पश्य—भूतभृत् असङ्गोऽपि सन् भूतानि विभर्ति न च भूतस्थः यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यते ‘असौ मम आत्मा’ इति । विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन् अहंकारम् अध्यारोप्य लोकबुद्धिम् अनुसरन् व्यपादिशति ‘मम आत्मा’ इति, न पुनः आत्मनः आत्मा अन्यः इति लोकवत् अजानन् । तथा भूतभावनः भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयति इति वा भूतभावनः

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तम् अर्थं दृष्टान्तेन उपपादयन् आह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितः नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः, तथा आकाशवत् सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानि इत्येवम् उपधारय विजानीहि ॥

एवं वायुः आकाशे इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—



सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम् अपरां निष्कृ-  
ष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनः भूयः  
तानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजामि उत्पादयामि  
अहं पूर्ववत् ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्रामम् इमं विषमं विदधतः,  
तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यादिति इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

न च माम् ईश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि  
कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्माण् असंबन्धित्वे कारण  
माह—उदासीनवत् आसीनं यथा उदासीनः उपेक्षकः कश्चित्  
तद्वत् आसीनम्, आत्मनः अविक्रियत्वात्, असक्तं फलासङ्ग  
रहितम्, अभिमानवर्जितम् 'अहं करोमि' इति तेषु कर्मसु ।  
अतः अन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्च  
असम्बन्धकारणम्, अन्यथा कर्मभिः बध्यते मूढः कोशकारवत्  
इत्यभिप्रायः ।

तत्र 'भूतग्राममिमं विसृजामि, 'उदासीनवदासीनम् इति च विरूद्धम् उच्यते, इति तत्परिहारार्थम् आह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्रूयते स चराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया अध्यक्षेण सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेण अविक्रियात्मना अध्यक्षेण मया, मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः स्रूयते उत्पादयति स चराचरं जगत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च, इति । हेतुना निमित्तेन अनेन अध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत् सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासुः । दृशि कर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः—अहम् इदं भोक्ष्ये पश्यामि इदम्, शृणोमि इदम्, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्ये, इदं ज्ञास्यामि, इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव । 'यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्, इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्च एकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनः अन्यस्यचेतनान्तरस्य अभावे भोक्तुः अन्यस्य अभा-

वात् । किं निमित्ता इयं सृष्टिः इत्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने,  
'को अद्धावेद क इह प्रवोचत । कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः'  
इत्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः दर्शितं च भगवता—' अज्ञानेनावृतं ज्ञानं  
तेन मुह्यन्ति जन्तवः इति ।

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनाम्  
आत्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।  
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥

अव जानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढाः अविवेकिनः  
मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहम् आश्रितम्, मनुष्यदेहेन  
व्यवहरन्तमित्येतत्, परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वम् आकाश  
कल्पम् आकाशादपि अन्तरतमम् अजानन्तो मम भूतमहेश्वरं  
सर्वभूतानां महान्तम् ईश्वरं स्वात्मानम् । ततश्च तस्य मम अवज्ञान  
भावेन आहताः ते वराकाः ॥

कथम्—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः, यतन्तश्च  
इन्द्रियोपसंहारशमदमदयार्हिसादिलक्षणैः धर्मैः प्रयतन्तश्च,  
दृढव्रताः दृढं स्थिरं अचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रताः नमस्यन्तश्च  
मां हृदयेशयम् आत्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्तः उपासते  
सेवन्ते ॥

ते केन केन प्रकारेण उपासते इत्युच्यते

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः  
पूजयन्तः माम् ईश्वरं च आप अन्ये अन्याम् उपासनां परित्य-  
ज्य उपासते । तच्च ज्ञानम्-एकत्वेन ' एकमेव परं ब्रह्म, इति  
परमार्थदर्शनेन यजन्तः उपासते । केचिच्च पृथक्त्वेन 'आदित्य-  
चन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुः अवस्थितः, इति उपासते  
केचित् 'बहुधा अवस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखः विश्वरूपः  
इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेण उपासते ।

ये पुनः निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्विन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२॥

अनन्याः अपृथग्भूताः परं देवं नारायणं आत्मत्वेन गताः  
सन्तः चिन्तयन्तः मां ये जनाः सन्यासिनः पर्युपासते, तेषां  
परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगः  
अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयामि अहम्  
'ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्' 'स च मम प्रियः, यस्मात्, तस्मात् ते  
मम आत्मभूताः प्रियाश्च इति ॥

ननु अन्येषामपि भक्तानां यागक्षेमं वहत्येव भगवान् ।  
सत्यं वहत्येव, किन्तु अयं विशेषः—अन्ये ये भक्ताः त आत्मार्थं  
स्वयमपि योगक्षेमम् ईहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु न आत्मार्थं योग-  
क्षेमम् ईहन्ते, नहि ते जीविते मरणे वा आत्मनः गृह्णि कुर्वन्ति  
केवलमेव भगवच्छरणाः ते अतः भगवानेव तेषां योगक्षेमं  
वहतीति ॥

किं च—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य माम् आश्रयत्वेन गृहीत्वा  
येऽपि स्युः भवेयुः पापयोनयः पापा धोनिः येषां ते पापयोनयः  
पापजन्मानः । क ते इति, आह—स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः  
तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्टां गतिम् ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुनः ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः भक्ताः राज-  
र्षयः तथा राजानश्च ते ऋषयश्च इति राजर्षयः । यतः एवम्,  
अतः अनित्यं क्षणभङ्गुरं असुखं च सुखवर्जितम् इमं लोकम्  
मनुष्यलोकम् प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा  
भजस्व सेवस्व माम् ।

कथम् ।

मन्मनां भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

मयि वासुदेवे मनः यस्य तव स त्वं मन्मनाः भव । तथा  
मद्भक्तः भव मद्याजी मद्यजनशीलः भव । माम् एव च नमस्कुरु ।  
माम् एव ईश्वरम् एष्यसि आगमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम्  
एवम् आत्मानम्, अहं हि सर्वेषां भूतानाम् आत्मा, परा च  
गतिः, परम् अयनम् तं माम् एवं भूतं, एष्यसि इति अतीतेन  
सम्बन्धः, मत्परायणः सन् इत्यर्थः ॥

इति नवमोऽध्यायः

## ॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच—ये तु अक्षरोपामकाः सम्यग्दर्शिनः  
निवृत्तैषणाः, ते तावत् तिष्ठन्तु, तान् प्रति यत् वक्तव्यम्;  
तत् उपरिष्ठात् वक्ष्यामः । ये तु इतरे—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्ताः  
सन्तः, मां सर्वयोगेश्वराणाम् अधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादि-  
क्लेशतिमिरदृष्टिम्, नित्ययुक्ताः अतीतानन्तराध्यायान्तोक्त-  
श्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्तः उपासते श्रद्धया परया प्रकृ-  
ष्टया उपेताः, ते मे मम मताः अभिप्रेताः युक्ततमाः इति । नै-  
रन्तर्येण हि ते मच्चित्तया अहोरात्रम् अतिवाहयन्ति । अतः  
युक्तं तान् प्रति युक्ततमाः इति वक्तुम् ॥

किमितरे युक्ततमाः न भवन्ति ? न, किं तु तान् प्रति यत्  
वक्तव्यम्, तत् शृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये तु अक्षरम् अनिर्देश्यम्, अव्यक्तत्वात् अशब्दगोचरइति न निर्देष्टुं शक्यते, अतः अनिर्देश्यम्, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परिसमन्तात् उपासते । उपासनं नाम यथा शास्त्रम् उपास्यस्य अर्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यम् उपगम्य तैलद्वारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यत् आसनम् तत् उपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह उपास्यस्य सर्वत्रगं व्योमवत् व्यापि अचिन्त्यं च अव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरम्, तत् मनसापि चिन्त्यम् ताद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यम् अक्षरम्, कूटस्थं दृश्यमानगुणम् अन्तर्दोषं वस्तुकूटम् । 'कूटरूपम्' 'कूटसाक्ष्यम्' इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धः लोके । तथा च अविद्याद्यनेकसंसारबीजम् अन्तर्दोषवत् मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायि नं तु महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत् तत् कूटम्, तस्मिन् कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया । अथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थम् । अत एव अचलम् । यस्मात् अचलम्, तस्मात् ध्रुवम्, नित्यमित्यर्थः ॥

संनिगम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्रसमबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूताहिते रताः ॥ ४ ॥



संनियम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्य इन्द्रियग्रामम् इन्द्रिय  
समुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्ध्यःसमा तुल्या बुद्धिः  
येषाम् इष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्ध्यः ते ये एवंविधाः प्राप्नुवन्तिते  
मामेव सर्वभूताहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चित् ' मां ते  
प्राप्नुवन्ति ' इति, ' ज्ञानी त्वात्मेव मे मतम् ' इति हि उक्तम् ।  
न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा  
वाच्यम् ॥

किं तु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेशः अधिकतरः यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशः अधिक  
एव क्लेशः अधिकतरस्तु अक्षरात्मनां परमात्मदर्शिनां देहाभि-  
मानपरित्यागनिमित्तः । अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते आसक्तं  
चेतः येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् ।  
अव्यक्ता हि यस्मात् या गतिः अक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिः  
देहाभिमानवद्भिः अवाप्यते, अतः क्लेशः अधिकतरः ॥

'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना अक्षरोपासकानां

निवृत्तसर्वेषणानां सन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं  
प्रक्रान्तम् उपसंह्रियते ।

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

ये तु संन्यासिनः धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तत्  
अमृतं च तत्, अमृतत्वहेतुत्वात्, इदं यथोक्तम् ' अद्वेष्टा सर्व-  
भूतानाम् ' इत्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्धधानाः सन्तः  
मत्परमाः यथोक्तः अहं अक्षरात्मा परमः निरतिशया गतिः  
येषां ते मत्परमाः, मद्भक्ताः च उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्ति-  
माश्रिताः, ते अतीव मे प्रियाः । ' प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्य-  
र्थम् ' इति यत् सूचितं तत् व्याख्याय इह उपसंहृतम् ' भक्ता-  
स्तेऽतीव मे प्रियाः ' इति । यस्मात् धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनु-  
तिष्ठन् भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव प्रियः भवति.  
तस्मात् इदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतः अनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं  
परं धामजिगमिषुणा इति वाक्यार्थः ॥

इतिद्वादशोऽध्यायः ।

## अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

सप्तमे अध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य-त्रिगुणात्मिका  
अष्टधा भिन्ना अपरा, संसारहेतुत्वात्, परा च अन्या जीवभृता  
क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका-याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरः जगदुत्पत्ति  
स्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनि-  
रूपणद्वारेण तद्वतः ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्यायः  
आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च ' अद्वेष्टासर्वभूतानाम् '  
इत्यादिना यावत् अध्यायपरिसमाप्तिः तावत् तत्त्वज्ञानिनां संन्या-  
सिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतत् उक्तम् । केन पुनः ते  
तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात् भगवतः प्रिया भवन्तीति  
एवमर्थश्च अयमध्यायः आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका  
सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं  
कर्तव्यतयादेहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते । सोऽयं संघातः इदं  
शरीरम् । तदेतत् भगवान् उवाच-

श्रीभगवानुवाच--

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदम् इति सर्वनाम्ना उक्तं विशिनष्टि शरीरम् इति । हे कौन्तेय, क्षतत्राणात्, क्षयात्, क्षरणात्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रम् इति-इतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः-क्षेत्रम् इत्येवम् अभिधीयते कथ्यते । एतत् शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति विजानाति, आप्णोदतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशः, तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञः इति-इतिशब्दः एवं शब्दपदार्थकः एव पूर्ववत्-क्षेत्रज्ञः इत्येवम् आहुः । के ! तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ । किम् एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ इति ! न इति उच्यते--

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम । २ ॥

क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरम् असंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तः; तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धि इति अभिप्रायः । हे भारत, यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यातिरेकेण न ज्ञानगोचरम् अन्यत् अवशिष्टम् अस्ति

तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञेयभूतयोः यत् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञाने न विषयीक्रियते, तत् ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् इति मतम् अभिप्रायः मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥

ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वरः, न अन्यः तद्यतिरिक्तः भोक्ता विद्यते चेत् ततः ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तम्, ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणः अन्यस्य अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः । तच्च उभयमनिष्टम्, बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसारः उपलभ्यते, जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारः अनुमीयते । सर्वमेतत् अनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे ॥

न ज्ञानाज्ञानयोः अन्यत्वेनोपपत्तेः—‘दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता’ तथा तयोः विद्या विद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धः निर्दिष्टः—‘श्रेयश्च प्रेयश्च इति’ विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्तु अविद्याकार्यम् इति ॥ तथा च व्यासः—‘द्वाविमावथपन्थानौ इत्यादि’ ‘इमौद्वावेव पन्थानौ, इत्यादिच । इह च द्वे निष्ठे उक्ते । अविद्या च सह कार्येण हातव्या इति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः अवगम्यते । श्रुतयः तावत्—

‘इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनाष्टिः’  
 ‘तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’  
 ‘विद्वान्निभेति कुतश्चन’ । अविदुषस्तु—‘अथ तस्य भयं भवति’  
 ‘अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः’ ‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति’ ‘अन्यो  
 ऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुरेवं स देवानाम्’ आत्म  
 वित्त यः ‘स इदं सर्वं भवति’ ‘यदा चर्मवत्’ इत्याद्याः सहस्रशः  
 स्मृतयश्च—‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः’, ‘इहैव  
 तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः’, ‘समं पश्यन् हि सर्वत्र,  
 इत्याद्याः न्यायतश्च—‘सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा  
 मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र यतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं  
 पश्य यथा विशिष्टम्’ । तथा च—देहादिषु आत्मबुद्धिः अविद्वान्  
 रागद्वेषादिप्रयुक्तः धर्माधर्मानुष्ठानकृत् जायते म्रियते च इति  
 अवगम्यते •देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः रागद्वेषादिप्रहाणापे-  
 क्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमात् मुच्यन्ते इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं  
 शक्यं न्यायतः । तत्र एवं सति, क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्यैव सतः  
 अविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति, यथा देहाद्यात्म-  
 त्वमात्मनः सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धः देहादिषु अनात्मसु आत्मभावः  
 निश्चितः अविद्याकृतः, यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः, न च  
 एतावता पुरुषधर्मः स्थाणोः भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य, तथा  
 न चैतन्यधर्मो देहस्य, देहधर्मो वा चेतनस्य सुखदुःखमोहात्म-

कत्वादिः आत्मनः न युक्तः, अविद्याकृतत्वाविशेषात्, जरा-  
मृत्युवत् ॥

न, अतुल्यत्वात्, इति, चेत्-स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्रा  
अन्योन्यस्मिन् अध्यस्तौ अविद्यया, देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेव इतरे  
तराध्यासः, इति न समः, दृष्टान्तः । अतः देहधर्मः ज्ञेयोऽपि ज्ञा-  
तुरात्मनः भवतीति चेत्, न अचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि  
ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयः ज्ञातुः भव-  
न्ति तर्हि 'ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचित् आत्मनः भवन्ति अवि-  
द्याध्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु न भवन्ति, इति विशेषहेतुः  
वक्तव्यः । 'न भवन्ति' इति अस्ति अनुमानम्-अविद्याध्यारो-  
पितत्वात् जरामरणादिवत् इति, हेयत्वात्, उपादेयत्वाच्च इत्या-  
दि । तत्र एवं सति, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारः ज्ञेयस्थः  
ज्ञातरि अविद्यया अध्यारोपितः इति न तेन ज्ञातुः किञ्चित्  
दुष्यति, यथावालैः अध्यारोपितेन आकशस्य तलमलिनत्वादिना ॥

एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतः भगवतः, क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य  
संसारित्वगन्धमात्रमपि नाशङ्क्यम् । न हि कचिदपि लोके  
अविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचित् उपकारः अपकारो वा दृष्टः ॥

यत्तु उक्तम्-न समः दृष्टान्तः इति, तत् असत् । कथम् ?

अविद्याध्यासमात्रम् हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् ।  
तत् न व्यभिचरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति मन्यसे,  
तस्यापि अनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः ॥

अविद्यावत्त्वात्क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं इति चेत्, न, अविद्यायाः  
तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्ययः, आवरणात्मकत्वात् अविद्या वि  
परीतग्राहकः, संशयोपस्थापको वा, अग्रहणात्मको वा विवेकप्रका-  
शभावे तदभावात् तामसे च आवरणात्मके तिमिरादिदोषे  
सति अग्रहणादेः अविद्यात्रयस्य उपलब्धेः ॥

अत्र आह—एवं तर्हि ज्ञातृधर्मः अविद्या । न, करणे चक्षुषि  
तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे—ज्ञातृधर्मः अविद्या,  
तदेव च अविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम्, तत्र यदुक्तम् ।  
'ईश्वर एव क्षेत्रज्ञः, न संसारी, इत्येतत् अयुक्तमिति—तत् न,  
यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनात् । न  
विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तैमिरिकत्वादिदोषः ग्रहीतुः,  
चक्षुषः संस्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतुः, अदर्शनात् न  
ग्रहीतुर्धर्मः यथा तथा सर्वत्रैव अग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्त-  
न्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हन्ति, न ज्ञातुः  
क्षेत्रज्ञस्य । संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वम्—



संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यातिरिक्तसंवेद्यत्वम्, सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिः अविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । आत्मनः यदि क्षेत्रज्ञस्य अग्न्युष्णवत् स्वः धर्मः ततः न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात् । अविक्रियस्य च व्योमवत् सर्वगतस्य अमृतस्य आत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेः, सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेव ईश्वरत्वम्, 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्, इत्यादीश्वरवचनाच्च ॥

ननु एवं सति संसारसंसारित्वाभावेशास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेत्, न, सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्हि आत्मवादिभिः अभ्युपगतः दोषः न एकेन परिहर्तव्यः भवति । कथम् ? अभ्युपगतः इति ? मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेव आत्मवादिभिः इष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिः अभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानाम् ईश्वरैकत्वे सति, शास्त्रानर्थक्यं भवतु, अविद्याविषये च अर्थवत्त्वम्-यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्रार्थवत्त्वम्, न मुक्तावस्थायाम्, एवम् ॥

ननु आत्मनः बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां सर्वेषाम् । अतः हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यात् । अद्वैतिनां पुनः, द्वैतस्य अपरमार्थत्वात्, अविद्याकृतत्वात् बन्धा-

वस्थायाश्च आत्मनः अपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात्, शास्त्राद्यानर्थ-  
क्यम् इति चेत्, न, आत्मनः अवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावत्  
आत्मनः बन्धमुक्तावस्थे, युगपत्स्याताम्, क्रमेण वा । युगपत्  
तावत् विरोधात् न संभवतः स्थितिगती इव एकस्मिन् ।  
क्रमभावित्वे च, निर्निमित्तत्वे अनिमोक्षप्रसङ्गः । अन्यनिमित्तत्वे  
च स्वतः अभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सति अभ्युपगम-  
हानिः । किं च, बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धा-  
वस्था पूर्वं प्रकल्प्या, अनादिमती अन्तवती च, तच्च प्रमाण  
विस्द्वम् । तथा मोक्षावस्था आदिमती अनन्ता च प्रमाणविरुद्धैव  
अभ्युपगम्यते । न च अवस्थावतः अवस्थान्तरं गच्छतः नित्यत्वम्  
उपपादयितुं शक्यम् । अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्ता-  
वस्थाभेदो न कल्प्यते अतः द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषः  
अपरिहार्य एव, इति समानत्वात् न अद्वैतवादिना परिहर्तव्यः दोषः ॥

न च शास्त्रानर्थक्यम्, यथा प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात्  
शास्त्रस्य । अविदुषां हि फलहेत्वोः अनात्मनोः आत्मदर्शनम्,  
न विदुषाम्, विदुषां हि फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वदर्शने  
सति, तयोः अहमिति आत्मदर्शनानुपपत्तेः । न हि अत्यन्तमूढः  
उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः छायाप्रकाशयोर्वा ऐकात्म्यं पश्यति,  
किमुत विवेकी । तस्मात् न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत् फलहेतुभ्याम्

आत्मनः अन्यत्वदर्शिनः भवति । न हि ' देवदत्त ' त्वम् इदं कुर, इति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः, ' अहं नियुक्तः, इति तत्रस्थः नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते नियोग विषयविवेकाग्रहणात् तु उपपद्यते प्रतिपत्तिः, तथा फलहेत्वोरपि ॥

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तेव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया-फलहेतुभ्याम् । अन्यात्मविषयदर्शनेऽपि सति—इष्टफलहेतौ प्रवर्तितः अस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितः अस्मीति, यथा पितृपुत्रादीनाम् इतरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः । न, व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागे-वफलहेत्वोः आत्माभिमानस्यसिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषे-धार्थो हि फलहेतुभ्याम् आत्मनः अन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वम् । तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रम् अविद्वद्विषयम् इति सिद्धम् ॥

ननु ' स्वर्गकामो यजेत ' ' न कलञ्जं भक्षयेत् ' इत्यादौ आत्मव्यतिरेकदर्शिनाम् अप्रवृत्तौ, केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च, अतः कर्तुः अभावात् शास्त्रानर्थक्यामिति चेत्, न, यथा प्रसि-द्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित् तावत् न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोकः इति न प्रवर्तते यथा प्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपप-

त्या अनुमितात्मास्तित्वः आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः  
श्रद्धानतया च प्रवर्तते । इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षम् । अतः न  
शास्त्रानर्थक्यम् ॥

विवेकिनां अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनाम् अप्रवृत्तौ शा-  
स्त्रानर्थक्यम् इति चेत् न, कस्याचिदेव विवेकलोप्यते । अनेकेषु हि  
प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यात्, यथेदानीम् । न च विवेकिनम्  
अनुवर्तन्ते मूढाः, रागादिदोषतन्त्रत्वात् प्रवृत्तेः, अभिचरणादौ  
च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः—‘स्वभावस्तु प्रवर्तते,  
इति हि उक्तम् ॥

तस्मात् अविद्यामात्रं संसारः यथादृष्टविषयः एव । न  
क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य अविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं पर-  
मार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न हि ऊपरदेशं स्नेहेन पंकीकर्तुं  
शक्नोति मरीच्युदकम् । तथा अविद्याक्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित् कर्तुं  
शक्नोति । अतश्चेदमुक्तम्,—क्षेत्रज्ञं—चापि मां विद्धि, ‘अज्ञाने-  
नावृतं ज्ञानम्’ इति च ॥

अथ किमिदं संसारिणामिव ‘अहमेवम्’ ‘ममैवेवम्’ इति  
पाण्डितानामपि? गृणु, इदं तत्पाण्डित्यम्, यत्क्षेत्रे एव आत्मदर्शनम् ।  
यदि पुनः क्षेत्रज्ञम् अविक्रियं पश्येयुः । ततः न भोगं कर्म वा आकां-

क्षेयुः 'मम स्यात्' इति । विक्रियैव भोगकर्मणी । अथ एवं सति, फलार्थित्वात् अविद्वान् प्रवर्तते । विदुषः पुनः अविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंधात व्यापारोपरमे निवृत्तिः उपचर्यते ॥

इदं च अन्यत् पाण्डित्यं केषांचित् अस्तु—क्षेत्रज्ञः ईश्वर एव । क्षेत्रञ्च अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन च ईश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात् कृत्वा तत् स्वरूपावस्थानेनेति । यश्च एवं बुध्यते, यश्च बांधयति, नासौ क्षेत्रज्ञः इति । एवं मन्वानः यः सः पण्डितापशदः, संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य च अर्थवत्त्वं करोमीति, आत्महा स्वयं मूढः अन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिम् अश्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मात् असंप्रदायावित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेव उपेक्षणीयः ॥

यत्तूक्तम्, ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञानां च ईश्वरैकत्वे संसारिणः अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः, इति, एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ, विद्याविद्ययोः वैलक्षण्याभ्युपगमात्, इति । कथम् ? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तः दर्शितः—मरीच्यम्भसा ऊपर—

देशो न पङ्कीक्रियते इति । संसारिणः, अभावात् संसाराभाव-  
प्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या  
प्रत्युक्तः ॥

ननु अविद्यावत्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः । तत्कृतं  
च सुखित्वदुःखित्वादिप्रत्यक्षम् उपलभ्यते इति चेत्, न  
ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः ।  
यावत् किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातम् अविद्यमानम् आसञ्जयसि,  
तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव, न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । नच तेन  
क्षेत्रज्ञः दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्यात्  
ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यदि आत्मनः धर्मः अविद्यावत्त्वं दुःखि-  
त्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षम् उपलभ्यते, कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ।  
‘ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञः, इति अवधारिते, अविद्यादुःखि-  
त्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वम्,  
इति विरुद्धम् उच्यते अविद्यामात्रावष्टम्भात् केवलम् ॥

अत्र आह—सा अविद्या कस्य इति । यस्य दृश्यते तस्य  
एव । कस्य दृश्यते इति । अत्र उच्यते—‘अविद्याकस्य दृश्यते ?  
इति प्रश्नः निरर्थकः । कथम् ? दृश्यते चेत्, अविद्या, तद्वन्तमपि  
पश्यसि । न च तद्वति उपलभ्यमाने ‘सा कस्य ?’ इति प्रश्नो

युक्तः । न हि गोमतिउपलभ्यमाने 'गावः कस्य' इति प्रश्नः  
 अर्थवान्भवति । ननु विषमो दृष्टान्तः । गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात्  
 तत्संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथा अविद्या  
 तद्वांश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नः निरर्थकः स्यात् । अप्रत्यक्षेण  
 अविद्यावता अविद्यासंबन्धे ज्ञाते किं तव स्यात् ? अविद्यायाः  
 अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात् । यस्य अविद्या, सः तां परि  
 हरिष्यति । ननु ममैव अविद्या । जानासि तर्हि अविद्यां तद्वन्तं च  
 आत्मानम् । जानामि, नतु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेत् जानासि,  
 कथं संबन्धग्रहणम् । न हि तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतया अविद्याया  
 तत्काले संबन्धः ग्रहीतुं, शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुः  
 उपयुक्तत्वात् । नच ज्ञातुः अविद्यायाश्च संबन्धस्य यः ग्रहीता,  
 ज्ञानं च अन्यत् तद्विषयं संभवति अनवस्थाप्राप्तेः यदि ज्ञात्रापि  
 ज्ञेयसंबन्धो ज्ञायते, अन्यः ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्यापि अन्यः,  
 तस्यापि अन्यः इति अनवस्था अपरिहार्या । यदि पुनः  
 अविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव । तथा ज्ञातापि ज्ञातैव, न  
 ज्ञेयं भवति । यदा च एवम्, अविद्यादुःखित्वाद्यैः । न ज्ञातुः  
 क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति ॥

ननु अयमेवदोषः, यत् दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्, न च विज्ञान-  
 स्वरूपस्यैव अविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात्, यथा उष्णतामात्रेण

अग्नेः तप्तिक्रियोपचारः तद्वत् । यथा अत्रभगवता क्रिया-  
कारकफलात्मत्वाभावः आत्मनि स्वत एव दर्शितः—अविद्या-  
ध्यारोपितः एव क्रियाकारकादिः आत्मनि उपचर्यते, तथा तत्र तत्र  
'य एनं वेत्ति हन्तारम्, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि  
सर्वशः, नादत्ते कस्यचित्पापम्, इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितः । तथैव  
च व्याख्यातम् अस्माभिः । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः ॥

हन्त ? तर्हि आत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतः  
अभावे, अविद्याया च अध्यारोपितत्वे, कर्माणि अविद्वत्क-  
र्तव्यान्त्येव, न विदुषाम् इति प्राप्तम् । सत्यम् एव प्राप्तम्, एतदेव  
च 'न हि देहभृता शक्यम्, इत्यत्र दर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोप-  
संहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा,  
इत्यत्र विशेषतः दर्शयिष्यामः । अलम् इह बहुप्रपञ्चनेन, इति  
उपसंहरियते ॥

'इदं शरीरम्, इत्यादि श्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य  
संग्रहश्लोकः अयं उपन्यस्यते 'तत्क्षेत्रं यच्च, इत्यादि, व्याचि-  
ख्यासितस्य हि अर्थस्य संग्रहोपन्यासः न्याय्यः इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥



यत् निर्दिष्टम् 'इदं शरीरम्, इति तत् तच्छब्देन परामृशति  
 यच्च इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तत् यादृक् यादृशं स्वकीयैः-धर्मैः । च  
 शब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यः विकारः यस्य तत् यद्वि-  
 कारि, यतः यस्मात् च यत्, कार्यम् उत्पद्यते इति वाक्यशेषः ।  
 स च यः क्षेत्रज्ञः निर्दिष्टः सः यत्प्रभावः ये प्रभावाः उपाधिकृताः  
 शक्तयः यस्य सः यत्प्रभावश्च । तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं  
 यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु । श्रुत्वा  
 अवधारय इत्यर्थः ॥

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररो-  
 चनार्थम् ॥

ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभिः वसिष्ठादिभिः बहुधा बहुप्रकारम् गीतं कथितम् ।  
 छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैः छन्दोभिः विविधैः नानाभावैः  
 नानाप्रकारैः पृथक् विवेकतः गीतम् । किं च, ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव  
 ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते  
 इति तानि पदानि उच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् 'गीतम्'  
 इति अनुवर्तते । 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येवमादिभिः ब्रह्मसूत्र-

पदैः आत्मा ज्ञायते, हेतुमाद्भिः युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः निःसंशय  
रूपैः निश्चितप्रत्ययोत्पादकैः इत्यर्थः ॥

स्तुत्या अभिमुखीभूताय अर्जुनाय आह भगवान्—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्चवेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वात्  
भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन अभि-  
धायिष्यन्ते अहंकारः महाभूतकारणम् अहंप्रत्ययलक्षणः । अहं-  
कारकारणम् बुद्धिः अध्यवसायलक्षणा । तत् कारणम् अव्यक्तमेव  
च न व्यक्तम् अव्यक्तम् अव्याकृतम् ईश्वरशक्तिः 'मम माया दुरत्यया,  
इत्युक्तम् । एव शब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येव अष्टधा भिन्ना  
प्रकृतिः । च-शब्दः भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश, श्रोत्रा-  
दीनि पञ्चबुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि  
पञ्चकर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एकं च, किं  
तत् ? मनः एकादशं संकल्पाद्यात्मकम् पञ्च च इन्द्रियगोचराः  
शब्दादयो विषयाः । तानि एतानि सांख्याः चतुर्विंशतितत्त्वानि  
आचक्षते ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा, यज्जातीयं सुखहेतुमर्थम् उपलब्धवान् पूर्वम्, पुनः तज्जातीयं मुपलभमानः तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सा इयं इच्छा अन्तः करणधर्मः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । तथा द्वेषः, यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेन अनुभूतवान्, पुनः तज्जातीयमर्थं मुपलभमानः तं द्वेष्टि, सोऽयं द्वेषः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । तथा सुखम् अनुकूलं प्रसन्नसत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकम्, ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रम् संघातः देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डे अग्निः आत्मचैतन्याभासरसविद्धाचेतना, सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिः यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् इच्छादिग्रहणम् । यत् उक्तमुपसंहरति एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिना उदाहृतम् उक्तम् ॥

यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः 'इदं शरीरम् क्षेत्रम्, इति उक्तम्, तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदाभिन्नं धृत्यन्तम् । क्षेत्रज्ञः वक्ष्यमाणशेषणः—यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात्

अमृतत्वं भवति, तम् ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि, इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु तज्ज्ञानसाधनगण-  
ममानित्वादिलक्षणं, यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्यः  
अधिकृतः भवति, यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठः उच्यते, तम्  
अमानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति  
भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसाक्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्माविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अमानित्वं मानिनः भावः मानित्वमात्मनः श्लाघनम्,  
तदभावः अमानित्वं । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वम्,  
तदभावः अदम्भित्वम् अहिंसा अहिंसनं प्राणिनामपीडनम् ।  
क्षान्तिः परापराधप्राप्तौ अविक्रिया । आर्जवम् ऋजुभावः  
अवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुः आचार्यस्य  
शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां  
प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानाम  
पनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावः, मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसा-  
यत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनः अपकारकस्य आत्मशब्द-  
वाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः  
प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोधः आत्मविनिग्रहः ॥

किं च—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकारएव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् अनहंकारः अहंकाराभावः एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् जन्मानि गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणं दोषः, तस्य अनुदर्शनमालोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं । तथा दुःखेषु अध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येवदोषः दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्—दुःखं जन्म, दुःखंमृत्युः, दुःखं जरा, दुःखव्याधयः दुःखनिमित्तत्वात् जन्मादयः दुःखम्, न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

किं च—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रम्, तदभावः असक्तिः । अनभिष्वङ्गः अभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम आसक्तिविशेष एव अनन्यात्मभावनालक्षणः । यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा ? 'अहमेव सुखी दुःखी च, जीवति मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि च, इति । क इति आह—पुत्र-दारगृहादिषु, पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणात् अन्येष्वपि अत्यन्तेश्चेषु दासवर्गादिषु । तच्च उभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता । क ? इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां च उपपत्तयः संप्राप्तयः तासु इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता । इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति च अनिष्टोपपत्तिषु । तच्च एतत् नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥

किं च—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

मयि च ईश्वरे अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना 'न अन्यो भगवतो वासुदेवात् परः अस्ति, अतः स एव नः गतिः, इत्येवं निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोगः । तेन भजनं भक्तिः न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् विविक्तदेशसेवित्वम्' विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वा अशु-  
च्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः अरण्यनदीपुलिनदेव-  
गृहादिभिर्विविक्तो देशः, तं सेवितुं शीलमस्य इति विविक्तदेशसेवी तदभावः विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतः ततः आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते । अतः विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिः अरमणं जनसंसदि, जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानाम् अविनीतानां संसत्, समवायः जनसंसत्; न संस्कारवतां विनीतानां संसत्; तस्याः ज्ञानोपकारकत्वात् । अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिः ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानम् ॥

किं च—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञानानेत्यत्वम् आत्मादिविषयं ज्ञानम् अध्यात्मज्ञानम्

तस्मिन् नित्यभावः नित्यत्वम् । अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थः मोक्षः संसारोपरमः, तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्, तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतत् अमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानम् इति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यत् अतः अस्मात् यथोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण । मानित्वं दम्भित्वं हिंसा अक्षान्तिः अनार्जवम् इत्यादि अज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय, संसारप्रवृत्तिकारणत्वात् इति ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किम् इत्याकाङ्क्षायामाह—

‘ ज्ञेयं यत्तत् ’ इत्यादि । ननु यमाः नियमाश्च अमानित्वादयः । न तैः ज्ञेयं ज्ञायते । न हि अमानित्वादि कस्यचित्त्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते । न हि अन्यविषयेण ज्ञानेन अन्यत् उपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्निः । नैषदोषः, ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति हि अवोचाम, ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥



ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत् तत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि किं फलं तत् इति प्ररोचनेन श्रोतुः अभिमुखीकरणाय आह—यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतम् अमृतत्वम् अश्नुते, न पुनः म्रियते इत्यर्थः । अनादिमत् आदिः अस्य अस्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्, किं तत् ? परं निरतिशयं ब्रह्म, 'ज्ञेयम्' इति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् 'अनादिमत्परं' इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणा उक्ते अर्थे मतुपः आनर्थक्यम् अनिष्टं स्यात् इति । अर्थविशेषम् च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परम् इति । सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यात्, अर्थः चेत् संभवति । न तु अर्थः संभवति, ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्च इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् मतुपः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः ॥

अमृतत्वफलं ज्ञेयं मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्य आह—न सत् तत् ज्ञेयमुच्यते इति न अपि असत् तत् उच्यते ॥

ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेण उद्गुप्य 'ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि'

इति अननुरूपमुक्तं, 'न सत्तन्नासदुच्यते, इति न अनुरूपमेव उक्तम् । कथम् ? सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म 'नेतिनेति' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते, 'न इदं तत्' इति वाचः अगोचरत्वात् ॥

ननु न तदस्ति, यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते । अथ अस्ति शब्देन नोच्यते नास्ति तत्ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च—'ज्ञेयं तत्' 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च । न तावन्नास्ति, नास्ति बुद्ध्य विषयत्वात् ॥

ननु सर्वाः बुद्ध्यः अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगताः एव । तत्र एवं सति ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । न, अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यद्वि इन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकम्, तत् अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्ति बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् । इदं तु ज्ञेयम् अतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् न घटादिवत् उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्यय विषयम् इत्यतः 'न सत्तन्नासत्' इति उच्यते ॥

यत्तु उक्तम्—विरुद्धमुच्यते, 'ज्ञेयं तत्' 'नसत्तन्नासदुच्यते' इति—न विरुद्धम्, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि'

इति श्रुतेः श्रुतिरपि विरुद्धार्था इति चेत्-यथा यज्ञाय  
 शालामारभ्य 'यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति' इत्येवमिति  
 चेत् न, विदिताविदताभ्यामन्यत्वश्रुतेः अवश्यविज्ञेयार्थप्रति-  
 पादनपरत्वात् 'यद्यमुष्मिन्' इत्यादि तु विधिशेषः अर्थ  
 वादः । उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यते इति । सर्वो हि  
 शब्दः अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः, श्रूयमाणश्च श्रोतृभिः, जाति  
 क्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षः अर्थं प्रत्याययति, न  
 अन्यथा, अदृष्टत्वात् । तत् यथा-'गौः' 'अश्वः', इति वा  
 जातितः, 'पचति' 'पठति' इति वा क्रियातः, 'शुक्लः' 'कृष्णः'  
 इति वा गुणतः, 'धनी' 'गोमान्' इति वा संबन्धतः । न तु ब्रह्म  
 जातिमतः, अतः न सदादिशब्दवाच्यम् । नापि गुणवत्, येन  
 गुणशब्देन उच्येत, निर्गुणत्वात् । नापि क्रियाशब्दवाच्यं  
 निष्क्रियत्वात् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्, इति श्रुतेः, । न च  
 संबन्धी, एकत्वात् । अद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वाच्च न  
 केनचित् शब्देन उच्यते इति युक्तम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते,  
 इत्यादि श्रुतिभिश्च ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वात् असत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणि  
 करणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह-

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

सर्वतः पाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्च अस्य इति सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयं । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्य अस्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधितः उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिः अनेकधाभिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तम् 'न सत्तन्नासदुच्यते, इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमपि अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य उच्यते 'सर्वतः पाणिपादम्' इत्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम्—'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्याः इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि 'ज्ञेयस्य' इति उपचारतः उच्यन्ते । तथा व्याख्येयम् अन्यत् । सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेन्द्रियम् तत् यस्य तत् श्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये सर्वम् आवृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिलभते ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्ता  
शङ्का माभूत् इत्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि  
बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी,  
ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्, सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि च,  
अन्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्वम् इत्यतः  
अन्तःकरणवहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैः अध्यवसाय-  
संकल्पश्रवणवचनादिभिः अवभासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं  
सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव तत् ज्ञेयम् इत्यर्थः, 'ध्यायतीव  
लेलायतीव, इति श्रुतेः । कस्मात् पुनः कारणात् न व्यापृतमेवेति  
गृह्यते इत्यतः आह—सर्वेन्द्रियविवर्जितम्, सर्वकरणरहितमित्यर्थः ।  
अतः न करणव्यापारैः व्यापृतं तत् ज्ञेयम् । यस्तु अयं  
मन्त्रः—'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः सशृणो-  
त्यकर्णः, इत्यादिः, स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत  
तत् ज्ञेयम् इत्येवं प्रदर्शनार्थः, नतु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्व-  
प्रदर्शनार्थः, 'अन्धो मणिमविन्दत' इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य  
मन्त्रस्य अर्थः । यस्मात् सर्वकरणवर्जितम् ज्ञेयम्, तस्मात्

असक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यपि एवम्, तथापि सर्वभृच्च एव ।  
सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सदृद्धचनुगमात् नहिमृगतृष्णिकाद  
योऽपिनिरास्पदाः भवन्ति । अतः सर्वभृत् सवीवर्भर्ति इति ।  
स्यात् इदं च अन्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारम्—निर्गुणं  
सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः तैः वर्जितं तत् ज्ञेयम्, तथापि गुणभोक्तृ  
च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार-  
परिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ च तत् ज्ञेयम् इत्यर्थः ॥

किं च—

वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥१५॥

वहिः त्वक्पर्यन्तं देहम् आत्मत्वेन, अविद्याकल्पितम्  
अपेक्ष्य तमेव अवधिकृत्वा वहिः उच्यते । तथा प्रत्यगात्मानम्-  
पेक्ष्य देहमेव अवधिं कृत्वा अन्तः उच्यते । 'वहिरन्तश्च'  
इत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्ते, इदमुच्यते—अचरं चरमेव च, यत्  
चराचरं देहाभासमपि तदेवज्ञेयं यथारज्जुसर्पाभासः यदिअचरंचर  
मेवच स्यात् व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयम् किमर्थम् 'इदम्' इति  
सर्वैः न विज्ञेयम् इति । उच्यते—

सत्यम् सर्वाभासं तत्, तथापि व्योमवत् सूक्ष्मम् । अतः  
सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमपि अविज्ञेयम् अविदुषाम् ।  
विदुषां तु, 'आत्मैवेदं सर्वम्' ब्रह्मैवेदं सर्वम्, इत्यादि प्रमाणतः  
नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्यापि  
अविदुषाम् अप्राप्यत्वात् । अन्तिके च तत्, आत्मत्वात्  
विदुषाम् ॥

किं च—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।  
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकम् । भूतेषु सर्वप्राणिषु  
विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च  
भूतानि विभर्तीति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले  
ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं  
यथा रज्ज्वादिः सर्पादिः मिथ्याकल्पितस्य ॥

किं च, सर्वत्र विद्यमानमपि सत् न उपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं  
तमः तर्हि ? न । किं तर्हि ?

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषां आदित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यं  
ज्योतिषा इद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते,  
'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भः' 'तस्यभासा सर्वमिदं विभाति'  
इत्यादिश्रुतिभ्यः, स्मृतेश्च इहैव—'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादेः ।  
तमसः अज्ञानात् परम् अस्पृष्टम् उच्यते । ज्ञानादेः दुःसंपादनबुद्ध्या  
प्राप्तावसादस्य उत्तम्भनार्थमाह—ज्ञानम् अमानित्वादि ज्ञेयम् ज्ञेयं  
यत् तत् प्रवक्ष्यामि, इत्यादिना उक्तम्, ज्ञानगम्यम् ज्ञेयमेव ज्ञातं  
सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तत्  
एतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितम्  
विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते ॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इति एवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तं तथा ज्ञानम् अमानि  
त्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च 'ज्ञेयं यत् तत्, इत्यादि  
'तमसः परमुच्यते' इत्येवमन्तम् उक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्  
सर्वः हि वेदार्थः गीतार्थश्च उपसंहृत्य उक्तः । अस्मिन्



सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते इति उच्यते—मद्भक्तः मयि ईश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः, यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा 'सर्वमेव भगवान् वासुदेवः' । इत्येवं ग्रहाविष्ट बुद्धिः मद्भक्तः स एतत् यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय, मद्भावाय मम भावः मद्भावः परमात्मभावः तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥

तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते, परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ लक्षणे, 'एतद्योनीनि भूतानि, इति च उक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृति द्वययोनित्वं कथं भूतानामिति अयमर्थः अधुना उच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वयनादी उभावपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषौ उभावपि अनादी विद्धि न विद्यते आदिः ययोः तौ अनादी । नित्ये श्वरत्वात् ईश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृति-द्वयवत्वमेव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृतिभ्याम् ईश्वरः जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः, ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् ॥

न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचित् वर्णयन्ति ।  
तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्वं सिद्ध्यति । यदि पुनः प्रकृति  
पुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगत् न ईश्वरस्य जगतः  
कर्तृत्वम् । तत् असत्, प्राक् प्रकृतिपुरुषयोः उत्पत्तेः ईशितव्याभावात्  
ईश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्निमित्तत्वे अनिमोक्ष  
प्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्व  
त्वे पुनः ईश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतत् उपपन्नं भवेत् । कथम् ॥

विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान् बुद्ध्यादिदेहे-  
न्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि  
जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिः ईश्वरस्य विकारकारणशक्तिः  
त्रिगुणात्मिका माया, सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च  
तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥

के पुनः ते विकाराः गुणांश्च प्रकृतिसंभवाः—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयो  
दश । देहस्यारम्भकाणि भूतानि पञ्चविषयाश्च प्रकृतिसंभवाः

विकाराः पूर्वोक्ताः इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वं उत्पादकत्वं यत् तत् कार्य करणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणम् आरम्भकत्वेन प्रकृतिः उच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणम् प्रकृतिः । कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यत् यस्य परिणामः तत् तस्य कार्यं विकारः विकारि कारणं तयोः विकारिविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति । अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणम् तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः उच्यते आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात् तत् उच्यते—पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इति पर्यायः, सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुः उच्यते ॥

कथं पुनः अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते इति, अत्र उच्यते—कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्य असति तदुपलब्धत्वे, कुतः संसारः स्यात् ? यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखस्वरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरित्यक्तस्य भोक्तृत्वेन आविद्यारूपः

संयोगः स्यात्, तदा संसारः स्यात् इति । अतः यत् प्रकृति-  
पुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारण-  
त्वमुक्तम्, तत् युक्तम् । कः पुनः अयं संसारो नाम ? सुखदुःख-  
संभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वम्  
संसारित्वमिति ॥

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वम् इति उक्तं  
तस्य तत् किं निमित्तमिति उच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुषः भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतौ अविद्यालक्षणायां कार्य-  
करणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः, प्रकृतिमात्मत्वेन  
गतः इत्येतत्, हि यस्मात्, तस्मात् भुङ्क्ते उपलभते इत्यर्थः ।  
प्रकृतिजान् प्रकृतितः जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान्  
गुणान् सुखी, दुःखी, मूढः, पण्डितः अहम्, इत्येवम् । सत्यामपि  
अविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्म-  
भावः संसारस्य सः प्रधानं कारणम् जन्मनः, 'स यथाकामो  
भवति तत्क्रतुर्भवति, इत्यादि श्रुतेः । तदेतत् आह—  
कारणं हेतुः गुणसङ्गः गुणेषु सङ्गः अस्य पुरुषस्य भोक्तुः

सदसद्योनिजन्मसु, सत्यश्च असत्यश्च योनयः सदसद्योनयः तासु  
 सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनि-  
 जन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः । अथवा, सदसद्योनिजन्मसु  
 अस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्गः इति संसारपदमध्याहार्यम् ।  
 सद्योनयः देवादियोनयः, असद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्  
 सदसद्योनयः मनुष्ययोनयोऽपि अविरुद्धाः द्रष्टव्याः ॥

एतत् उक्तं भवति—प्रकृतिस्थत्वाख्या अविद्या, गुणेषु च  
 सङ्गः कामः, संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनाय उच्यते ।  
 अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससन्यासे गीताशास्त्रे  
 प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तात् उपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम्  
 'यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुते' इति । उक्तं च अन्यापोहेन अतद्धर्माध्या-  
 रोपेण च ॥

तस्यैव पुनः साक्षात् निदशः क्रियते—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति—चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयम् अव्यापृतः । यथा  
 ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थः अन्यः अव्यापृतः  
 यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणाम् ईक्षिता,

तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृतः अन्यः तद्विलक्षणः तेषां  
कार्यकरणानां स्वव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा । अथवा,  
देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानः द्रष्टारः, तेषां बाह्यः द्रष्टा देहः, ततः  
आरभ्य अन्तरतमश्च प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा, यतः परः  
अन्तरतमः नास्ति द्रष्टा, सः अतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् ।  
उपद्रष्टा स्यात् यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा ।  
अनुमन्ता च, अनुमोदनम् अनुमननं कुर्वत्सु तात्क्रियासु परितोषः,  
तत्कर्ता अनुमन्ता च । अथवा अनुमन्ता, कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयम्  
अप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलः विभाव्यते तेन अनुमन्ता ।  
अथवा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न नि-  
वारयति इति अनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धी-  
नां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां  
यत स्वरूपधारणम्, तत् चैतन्यात्मकृतमेव इति भर्ता आत्मा  
इति उच्यते । भोक्ता अग्न्युष्णवत् नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः  
सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाः चैतन्यात्मग्रस्ता  
इव जायमानाः विभक्ताः विभाव्यन्त इति भोक्ता आत्मा उच्यते ।  
महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महान् ईश्वरश्च इति  
महेश्वरः । परमात्मा, देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन  
कल्पितानां अविद्यया परमः उपद्रष्टृत्वादिलक्षणः आत्मा इति

परमात्मा । सः अतः 'परमात्मा इत्यनेन शब्देन च अपि उक्तः कथितः श्रुतौ । क असौ ? अस्मिन् देहेपुरुषः परः अव्यक्तात्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, इति यः वक्ष्यमाणः ॥ 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति उपन्यस्तः व्याख्याय उपसंहृतश्च, तमेतं यथोक्तलक्षणम् आत्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

यः एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षात् अहमिति प्रकृतिं च यथोक्तम् अविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तिताम् अभावम् आपादितां विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि सः भूयः पुनः पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय न अभिजायते न उत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णाति इत्यर्थः । अपि शब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायते इति अभिप्रायः ॥

ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभावोक्तः, तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणाम् उत्तरकालभाविनां च, यानि च अस्ति क्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां च फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति, स्युः त्रीणि जन्मानि, कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानाम् आरब्धजन्मनां कर्मणाम् । न च कर्मणां विशेषः

अवगम्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मानि  
 आरभेरन्, संहतानि वा सर्वाणि एकं जन्म आरभेरन् । अन्यथा  
 कृतविनाशे सति सर्वत्र अनाश्वासप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यात् ।  
 इत्यतः इदमयुक्तमुक्तम्, 'न स भूयोऽभिजायते, इति । न,  
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'तस्य तावदेव  
 चिरम्' 'इषीकातूलवत् सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्ते इत्यादिश्रुति-  
 शतेभ्यः उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः । इहापि च उक्तः 'यथैधांसि'  
 इत्यादिना सर्वकर्मदाहः, वक्ष्यति च । उपपत्तेश्च-अविद्याकाम-  
 क्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरम् आरभन्ते,  
 इहापि च 'साहंकाराभिसंधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि न  
 इतराणि, इति तत्र तत्र भगवता उक्तम् । 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि  
 न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः,  
 इति च । अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन  
 दाहः ज्ञानसहभावित्वात् । न तु इह जन्मानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्  
 कृतानां कर्मणां अतीतजन्मकृतानां च दाहः युक्तः । न, 'सर्व  
 कर्माणि, इति विशेषणात् । ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणाम्  
 इति चेत्, न संकोचे कारणानुपपत्तेः । यत्तु उक्तम्, यथा  
 वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृ-  
 त्तान्येव सत्यपि ज्ञाने, तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो-



नयुक्तः, इति तत् असत्। कथम्? तेषां मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात्। यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्तः इषुः धनुषः लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव, निवर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽपि, आसंस्कारवेगक्षयात् पूर्ववत् वर्तते एव । यथा स एव इषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्तु अमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽपि उपसंह्रियते, तथा अनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्वीचीक्रियन्ते इति, पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे ' न सं भूयोऽभिजायते ' इति युक्तमेव उक्तमिति सिद्धम् ॥

अत्र आत्मदर्शने उपायविकल्पाः इमे ध्यानादयः उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन, ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनसि उपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतयितरि, एकाग्रतया यत् चिन्तनं तत् ध्यानम्, तथा, ध्यायतीव चकः, ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वताः इति उपमोपादानात् । तैलधारावत् संततः अविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानम् तेन ध्यानेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनम् आत्मना स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन

ध्यानसंस्कृतेन अन्तःकरणेन केचित् योगिनः । अन्ये सांख्येन योगेन, सांख्यं नाम् 'इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणाःमया दृष्या अहं तेभ्योऽन्यः तदद्यापारसाक्षिभूतः नित्यः गुणविलक्षणः आत्मा, इति चिन्तनम् एषः सांख्यो योगः तेन 'पश्यन्ति आत्मानमात्मना' इति वर्तते । कर्मयोगेन, कर्मैव योगः, ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वात् योगः उच्यते गुणतः तेन सत्त्व-शुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण च अपरे ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये तु एषु विकल्पेषु अन्यतमेनापि एवं यथोक्तम् आत्मानम् अजानन्तः अन्येभ्यः आचार्येभ्यः श्रुत्वा इदमेव चिन्तयत, इति उक्ताः उपासते श्रद्धाधानाः सन्तः चिन्तयन्ति । तेऽपि च अतितरन्त्येव अतिक्रामन्त्येव मृत्युम् मृत्युयुक्तं संरारामित्येतत्। श्रुति परायणाः श्रुतिः श्रवणं परमअयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषांते श्रुतिपरायणाः, केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिताः इत्यभिप्रायः । किमु वक्तव्यम् प्रमाणं प्रति स्वतंत्राः विवेकिनः मृत्युम् अतितरन्ति इति अभिप्रायः ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनम् 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते

इत्युक्तम् तत् कस्मात् हेतोरिति, तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोकः  
आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्ताद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावत् यत् किञ्चित् संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किम्  
अविशेषेण नेत्याह—स्थायरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञ  
संयोगात् तत् जायते इत्येवं विद्धि जानीहि भरतर्षभ ॥

कः पुनः अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगः अभिप्रेतः । न तावत् रज्ज्वेव  
घटस्य अवयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्र-  
ज्ञस्य संभवति, आकाशवत् निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणः  
तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इतरेतरकार्यकारणभावानभ्युप-  
गमात् इति उच्यते क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोः विषयविषयिणोः भिन्नस्वभावयोः  
इतरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेका  
भावनिवन्धनः रज्जुशुक्लिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारो  
पितसर्परजतादिसंयोगवत् । सः अयं अध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञ  
संयोगः मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरि  
ज्ञानपूर्वकं प्राक्दर्शितरूपात् क्षेत्रात् मुञ्जादिव इषीकां यथोक्तल-  
क्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य 'न सत्तन्नासदुच्यते' इत्यनेन निरस्त  
सर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च मायानिर्मि

तहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत् ' असदेव सदिव अव-  
भासते ' इति एवं निश्चितविज्ञानः यः, तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति मिथ्याज्ञानम् । तस्य जन्महेतोः  
अपगमात् ' य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ' इत्यनेन  
' विद्वान् भूयः न अभिजायते ' इति यत् उक्तम्, तत् उपपन्न  
मुक्तम् ॥

'न स भूयोऽभि जायते, इति सम्यग्दर्शनफलम् अविद्यादि  
संसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः । जन्मकारणं च  
अविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः उक्तः अतः तस्याः अवि-  
द्यायाः निवर्तकं सम्यग्दर्शनम् उक्तमपि पुनः शब्दान्तरेण  
उच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तम्; क्व ? सर्वेषु  
समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु; कम् ? परमेश्वरम्  
देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनः अपेक्ष्य परमेश्वरः, तं सर्वेषु  
भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्सु इति तं च  
परमेश्वरम् अविनश्यन्तम् इति भूतानां परमेश्वरस्य च अत्य-

न्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथम् ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारो मूलम्; जन्मोत्तरकालभाविनः अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः विनाशात् परो न कश्चित् अस्ति भावविकारः, भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति । अतः अन्त्यभान्नेष्ट्वा भावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धाः भवन्ति सहकार्यैः तस्मात् सर्वभूतैः वैलक्षण्यम् अत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धम्, निर्विशेषत्व-एकत्वं च । यः एवं यथोक्तं परमेश्वरम् पश्यति, सः पश्यति ॥

ननु सवाऽपि लाकः पश्यति, किं विशेषणेन इति । सत्यं पश्यति; किं तु विपरीतं पश्यति । अतः विशिनष्टि—स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति, तमपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते—स एव पश्यतीति तथा इहापि एकम् अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति, सविभक्तजनेकात्मविपरीतदर्शिभ्यः विशिष्यते—स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वात् अनेकचन्द्रदर्शिवत् इत्यर्थः ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या इति श्लोकः आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परांगतिम् ॥ २८ ॥

समं पश्यन् उपलभमानः हि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतया अवस्थितम् ईश्वरम् अतीतान्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समंपश्यन् । कम् ? न हिनस्ति हिंसां न करोति आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानम् । ततः तदहिंसनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षारव्याम् ॥

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वम् आत्मानम् हिनस्ति । कथम् उच्यते अप्राप्तम् 'न हिनस्ति, इति ? यथा, 'न पृथिव्या मग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे इत्यादि । नैष दोषः, अज्ञानाम् आत्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो हि अज्ञः अत्यन्तप्रसिद्धं साक्षात् अपरोक्षात् आत्मानं तिरस्कृत्य अनात्मानम् आत्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वा उपात्तम् आत्मानं हत्वा अन्यम् आत्मानम् उपादत्ते नवं तं चैवं हत्वा अन्यमेवं तमपि हत्वा अन्यम् इत्येवम् उपात्तमुपात्तम् आत्मानं हन्ति, इति आत्महा सर्वः अज्ञः । यस्तु परमार्थात्मा, असावपि सर्वदा अविद्यया हत इव, निष्ठान्नफलाभावात्, इति सर्वे आत्महनः एव अविद्वांसः । यस्तु इतरः यथोक्तात्मदर्शी, सः उयभथापि आत्मना आत्मानं न हिनस्ति न हन्ति ततः याति परां गतिम् यथोक्तं फलं तस्य भवति इत्यर्थः ॥

सर्वभूतस्थम् ईश्वरं समं पश्यन् न हिनस्ति आत्मना

आत्मानम्, इति उक्तम् । तत् अनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेद  
भिन्नेषु आत्मसु इत्येतत् आशङ्क्य आह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥

प्रकृत्या प्रकृतिः भगवतः माया त्रिगुणात्मिका, मायां तु  
प्रकृतिं विद्यात्, इति मन्त्रवर्णात्, तथा प्रकृत्यैवच न अन्येन  
महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया कर्माणि बाह्यमनःकाया  
रभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैः यः  
पश्यति उपलभते, तथा आत्मानं क्षेत्रज्ञम् अकर्तारं सर्वोपाधि  
विवर्जितम् सः पश्यति, सः परमार्थदर्शी इत्यभिप्रायः, निर्गुणस्य  
अकर्तुः निर्विशेषस्य आकाशस्येवभेदेप्रमाणानुपपत्तिः इत्यर्थः ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं  
पृथक्त्वम् एकस्मिन् आत्मानि स्थितं एकस्थम् अनुपश्यति

शास्त्राचार्योपदेशम् अनु आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यति आत्मैव  
इदं सर्वम् इति तत एव च तस्मादेव च विस्तारं उत्पत्तिं  
विकासम् आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत  
आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरो  
भावावात्मतोऽन्नम्, इत्येवमादिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति,  
ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥

एकस्य आत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंवन्धे प्राप्ते इदम्  
उच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कोन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वात् अनादेः भावः अनादित्वम्, आदिः कारणम्,  
तत् यस्य नास्ति तत् अनादि । यद्धि आदिमत तत् स्वेन  
आत्मना व्येति, अयं तु अनादित्वात् निरवयव इति कृत्वा न  
व्येति । तथा निर्गुणत्वात् । सगुणोहि गुणव्ययात् व्येति,  
अयं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येति इति परमात्मा अयम् अव्ययः,  
न अस्य व्ययो विद्यते इति अव्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि,  
शरीरेषु आत्मनः उपलब्धिः भवतीति शरीरस्थः उच्यते तथापि



न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । योहि कर्ता,  
सः कर्मफलेन लिप्यते । अयं तु अकर्ता, अतः न फलेन  
लिप्यते इत्यर्थः ॥

कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावत् अन्यः  
परमात्मनो देहीकरोति लिप्यते च ततः इदम् अनुपपन्नम् उक्तम्  
क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वम् क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि, इत्यादि । अथ नास्ति  
ईश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते च ? इति वाच्यम् परो  
वा नास्ति इति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च इति भगवत्प्रोक्तम्  
औपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धैश्च । तत्र  
अयं परिहारो भगवता स्वेनैव उक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति ।  
अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यते इति व्यवहारो भवति,  
न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मानि तत् अस्ति । अतः  
एतस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंस-  
परिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्ति  
इति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥

किमिव न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं व्यापि अपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावात्  
आकाशं खं न उपलिप्यते न संवध्यते, सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा  
आत्मा न उपलिप्यते ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयति अवभासयति एकः कृत्स्नं लोकम् इमं  
रविः सविता आदित्यः, तथा तद्वत् महाभूतादि धृत्यन्तं क्षेत्रम्  
एकः सन् प्रकाशयति । कः ? क्षेत्री परमात्मा इत्यर्थः । रवि  
दृष्टान्तः अत्र आत्मनः उभयार्थोऽपि भवति—रविवत् सर्वक्षे-  
त्रेषु एक एव आत्मा, अलेपकश्च इति ॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यथा व्याख्यातयोः एवं यथा प्रदर्शितप्रकारेण  
अन्तरम् इतरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोप-

देशजनितम् आत्मप्रत्ययिकं ज्ञानं चक्षुः, तेन ज्ञानचक्षुषा, भूत-  
प्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिः अविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या तस्याः  
भूतप्रकृतेः मोक्षणम् अभावगमनं च ये विदुः विजानन्ति, या-  
न्ति, गच्छन्ति ते परं परमात्मतत्त्वं ब्रह्म, न पुनः देहं आददते  
इत्यर्थः ॥

( इति त्रयोदशोऽध्यायः )

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

सर्वम् उत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् उत्पद्यते इति उक्तम्  
तत् कथमिति, तत्प्रदर्शनार्थम् परंभूयः इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते  
अथवा, ईश्वरपरतंत्रयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं न तु सां-  
ख्यानामिव स्वतंत्रयोः इत्येवमर्थम् । प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च  
सङ्गः संसारकारणम् इति उक्तम् कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः ? के  
वा गुणाः ? कथं वा ते बध्नन्ति इति ? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं  
स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यम्, इत्येवमर्थं च भगवानुवाच

श्रीभगवानुवाच—

परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं ज्ञानम् इति व्यवहितेन संबन्धः, भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेषु असकृत् उक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानाम् उत्तमम् उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानाम् इति न अमानित्वादीनाम् किं तर्हि ? यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणाम् इति तानि न मोक्षाय इदं तु मोक्षाय इति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यतज्ञात्वा यतज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः सन्यासिनः मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्याम् इतः अस्मात् देहबन्धनात् ऊर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥

अस्याश्च सिद्धेः ऐकान्तिकत्वं दर्शयति--

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य, ज्ञानसाधनम् अनुष्ठाय इत्येतत्, मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपताम् आगताः प्राप्ताः इत्यर्थः । न तु समानधर्मता साधर्म्यम् क्षेत्रज्ञेश्वरयोः भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे । फलवादश्च अयं स्तुत्यर्थम् उच्यते । सर्गेऽपिसृष्टिकालेऽपि न उपजायन्ते । न उत्पद्यन्ते । प्रलये ब्रह्मणोऽपि

विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां न आपद्यन्ते न च्यवन्ति  
इत्यर्थः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः ईदृशः भूतकारणम् इत्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः योनिः  
सर्वभूतानां कारणम् सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात् भरणाच्च स्वविकाराणां  
महत् ब्रह्म इति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन् महति ब्रह्मणे  
योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनः बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं  
दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वरः अहम्,  
अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोज-  
यामि इत्यर्थः । संभवः उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्ति-  
द्वारेण ततः तस्मात् गर्भाधानात् भवति हे भारत ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

देवपितृमनुष्यपशुसृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय, मूर्तयः देह-

संस्थानलक्षणाः मूर्छिताङ्गवयवाः मूर्तयः संभवन्ति याः, तासां  
मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः कारणम् अहम् ईश्वरः  
बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥

के गुणाः कथं वध्नन्तीति, उच्यते—

सत्त्वरजस्तम इतिगुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निवध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

सत्त्वं रजः तमः इति एवं नामानः । गुणाः इति पारि  
भाषिकः शब्दः न रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः गुणाः । न च गुणगुणिनोः  
अन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तस्मात् गुणा इव नित्यपरतन्त्राः  
क्षेत्रज्ञं प्रति अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निवध्नन्तीव । तम्  
आस्पदीकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते इति निवध्नन्ति इति  
उच्यते । ते च प्रकृतिसंभवाः भगवन्मायासंभवाः निवध्नन्ति  
इव हेमहाबाहो महान्तौ समर्थतरौ आजानुप्रलम्भौ बाहू यस्य  
सः महाबाहुः, हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तम् अव्य  
यम् अव्ययत्वं च उक्तम् । 'अनादित्वात् इत्यादिश्लोकेन ।  
ननु 'देही न लिप्यते' इत्युक्तम् । तत् कथम् इह निवध्नन्ति  
इति अन्यथा उच्यते ! परिहृतम् अस्माभिः इव शब्देन निव  
ध्नन्ति इव इति ॥

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावत् लक्षणम् उच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

निर्मलत्वात् स्फाटिकमणिरिवप्रकाशकम् अनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निवध्नाति । कथम् ? सुखसङ्गेन 'सुखी अहम्' इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि संश्लेषापादनंमृषैव सुखे सञ्जनम् इति । सैषा अविद्या । न हि विषयधर्मः विषयिणः भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इति उक्तं भगवता । अतः अविद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्षणया अस्वात्मभूते सुखे सञ्जयति इव । आसक्तमिव करोति असङ्गं सक्तमिव करोति असुखिनं सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव विषयस्य अन्तः करणस्य धर्मः, न आत्मनः, आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः, बन्धानुपपत्तेश्च । सुखे इव ज्ञानादौ सङ्गः मन्तव्यः । हेअनघ अव्यसन ॥

रजोरागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।

तन्निवध्नातिकान्तेयकर्मसङ्गेनदोहिनम् ॥ ७ ॥

रजः रागात्मकं रञ्जनात् रागः गौरिकादिवद्रागात्मकं  
विद्धि जानीहि । तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णा अप्राप्ताभिलाषः ।  
आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः तृष्णासंगयोः  
समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निवन्धाति तत् रजः निवन्धाति  
कौन्तेय कर्मसङ्गेन, दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जनं तत्परताकर्मसङ्गः  
तेन निवन्धाति रजः देहिनम् ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवन्धाति भारत ॥८॥

तमः तृतीयः गुणः अज्ञानजम् अज्ञानात् जातम् अज्ञानजं  
विद्धि मोहनं मोहकरम् अविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवताम् ।  
प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्च आलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्य-  
निद्राः ताभिः प्रमादालस्यनिद्राभिः तत् तमः निवन्धाति भारत ॥

पुनः गुणानां व्यापारः संक्षेपतः उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥९॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत  
सञ्जयति इति अनुवर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकम् आवृत्य



आच्छाद्य तु तमः स्वेन आवरणात्मना प्रमादे सञ्जयति उत  
प्रमादः नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इति उच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजःसत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

रजः तमश्च उभावपि अभिभूय सत्त्वं भवति उद्भवति  
वर्धते यदा, तदालब्धात्मकं सत्त्वं स्वकायं ज्ञानसुखादि आरभते  
हे भारत । तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्च एव उभावपि अभिभूय  
वर्धते यदा तदा कर्मकृष्यादिस्वकार्यम् आरभते । तम आख्यो  
गुणः सत्त्वं रजश्च उभावपि अभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा  
ज्ञानावरणादिस्वकार्यम् आरभते ॥

यदायो गुणः उद्भूतः भवति तदा तस्य किं लिङ्गमिति  
उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्यादिवृद्धंसत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि  
करणानितेषु सर्वद्वारेषु अन्तःकरणस्य बुद्धेः वृत्तिः प्रकाशः देहे

अस्मिन् उपजायते । तदेवज्ञानम् । यदा एवं प्रकाशो ज्ञानाख्यः  
उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्यात् विवृद्धम् उद्भूतं  
सत्त्वम् इति उत अपि ॥

रजसः उद्भूतस्य इदं चिन्हम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥१२॥

लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा,  
आरम्भः, कस्य कर्मणाम् । अशमः अनुपशमः हर्षरागादि-  
प्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा—रजसि गुणे  
विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हेभरतर्षभ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥१३॥

अप्रकाशः अविवेकः, अत्यन्तम् अप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः  
तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेकः मृदता इत्यर्थः । तमसि  
गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हेकुरुनन्दन ॥

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते, तदपि सङ्गरागहेतुकं  
सर्वं गौणमेव इति दर्शयन् आह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत ।  
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्धूतेतु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते  
देहभृत आत्मा तदा उत्तमविदां महदादितत्त्वविदाम् इत्येतत्  
लोकान् अमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति इत्येतत् ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।  
तथा प्रलीनस्तमसि मृदयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्म सङ्गिषु  
कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्भदेव प्रलीनैः मृतः  
तमसि विवृद्धे मृदयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेपः उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।  
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्य इत्यर्थः आहुः शिष्टाः सात्त्विकम्  
एव निर्मलं फलम् इति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मणः  
इत्यर्थः, कर्माधिकारात् फलम् अपि दुःखम् एव कारणानुरूप्यात्

राजसमेव । तथा अज्ञानं तमसः तामसस्य कर्मणः अधर्मस्य पूर्ववत् ॥

किंच गुणेभ्यो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वात् लब्धात्मकात् संजायते समुत्पद्यते ज्ञानम् रजसो लोभ एव च प्रमादमोहौ च उभौ तमसो भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्थाः सत्त्वगुण वृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्य-गुणवृत्तस्थाः जघन्यश्च असौ गुणश्च जघन्यगुणः तमः, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिताः जघन्यगुणवृत्तस्थाः मूढाः अधः गच्छन्ति पश्वादिषु उत्पद्यन्ते तामसाः ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढः अहम् अस्मि' इत्येवं रूपः यः सङ्गः तत्कारणम् पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्ति-लक्षणस्य संसारस्य इति समासेन पूर्वाध्याये यत् उक्तम् तत् इह, 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः' इति आरभ्य गुणस्वरूपम् गुणवृत्तम् स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्ति-निवद्धस्य च पुरुषस्य या गतिः, इत्येतत् सर्वमिथ्याज्ञानमूलम् बन्धकारणं विस्तरेण उक्त्वा अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षोक्तव्यः इत्यत आह भगवान्--

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टुमनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

न अन्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यः गुणेभ्यः कर्तारम् अन्यं यदा द्रष्टुं विद्वान् सन् न अनुपश्यति, गुणा एव सर्वा-वस्थाः सर्वकर्मणां कर्तारः इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुण-व्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं सः द्रष्टुं अधि-गच्छति ॥

कथम् अधिगच्छति इति उच्यते--

गुणानेतानतीत्यत्रिन्देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणान् एतान् यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेव अतिक्रम्य  
मायोपाधिभूतान् त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिर्वाजभूतान्  
जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्म  
मृत्युजरादुःखानि तैः जीवन्नेव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतम्  
अश्नुते, एवं मद्भावम् अधिगच्छति इत्यर्थः ॥

जीवन्नेव गुणान् अतीत्य अमृतम् अश्नुते इति प्रश्नवीजं  
प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैः लिङ्गैः चिह्नैः त्रीन् एतान् व्याख्यातान् गुणान् अतीतः  
अतिक्रान्तः भवति प्रभो, किमाचारः कः अस्य आचारः इति  
किमाचारः कथं केन च प्रकारेण एतान् त्रीन् गुणान् अति-  
वर्तते अतीत्य वर्तते ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं च अर्जुनेन पृष्टः  
आस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम् भगवान् उवाच । यत्  
तावत् 'कैः लिङ्गैः युक्तो गुणातीतो भवति' इति तत् शृणु—

श्री भगवान्वाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजः कार्यं मोहमेव च तमः कार्यम् इत्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेन ऊर्द्धूतानि—, मम तामसः प्रत्ययो जातः' तेन अहंमूढः, तथा राजसी प्रवृत्तिः मम उत्पन्ना दुःखात्मिका तेन अहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते यः अयं मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वम् आपादयन् सुखे च सञ्जयन् वध्नाति, इति तानि द्वेष्टि असम्यग्दर्शित्वेन । तत् एवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकार्याणि आत्मानं प्रतिप्रकाशयनिवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षति इत्यर्थः । एतत् न परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ? स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् आत्मार्थमेव एतत् लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः पश्याति ॥

अथ इदानीम् ' गुणातीतः किमाचारः ? इति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् आह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणावर्त्तन्तइत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवत् यथा उदासीनः न कस्य चित् पक्षं भजते, तथा अयं गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थितः आसीनः आत्मवित् गुणैः यः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत् स्फुटीकरोति—गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणताः अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति यः अवतिष्ठति छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपद-प्रयोगः । योऽनुतिष्ठतीतिवा पाठान्तरम् । न इङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवति इत्यर्थः ॥

किंच—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियोधीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

समदुःखसुखः समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुखः, स्वस्थः स्वे आस्मानि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः, तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं च अप्रियं च प्रिया प्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽयं तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः धीमान्, तुल्य निन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती,



तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेः सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥

किं च

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मानापमानयोः तुल्यः समः निर्विकारः तुल्यः मित्रारिपक्षयोः यद्यपि उदासीना भवन्ति केचित् स्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्ति इति तुल्यो मित्रारिपक्षयोः इत्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरभ्यन्ते इति आरम्भाः, सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तुं शीलम् अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यातिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थः । गुणातीतः सः उच्यते ॥

‘उदासीनवत्’ इत्यादि ‘गुणातीतः स उच्यते’ इत्येतदन्तम् उक्तम् यावत् यत्साध्यं तावत् सन्यासिनः अनुष्ठेयं गुणातीतत्वं साधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति इति । अधुना ‘कथंच त्रीन्गुणानतिवर्तते !’ इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् आह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

मां च ईश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी  
वा अव्यभिचारेण न कदाचित् यो व्यभिचरति भक्तियोगेन  
भजनं भक्तिः सैव योगः तेन भक्तियोगेन सेवते, सः गुणान्  
समतीत्य एतान् यथोक्तान् ब्रह्मभूयाय, भवनं भूयः, ब्रह्मभूयाय  
ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति इत्यर्थः ॥

कुतएतदिति उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठा अहं प्रतितिष्ठति  
अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणः ?  
अमृतस्य अविनाशिनः अव्ययस्य अविकारिणः शाश्वतस्य च  
नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुखस्य  
आनन्दरूपस्य ऐकान्तिकस्य अव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य  
परमानन्दरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्माप्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानिन  
परमात्मतया निश्चीयते । तदेतत् ब्रह्मभूयाय कल्पते, इति उक्तम् ।  
यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्मप्रतिष्ठते  
प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्मैव अहम्, शक्तिशक्तिमतोः अनन्यत्वात्  
इत्यभिप्रायः । अथवा' ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकंब्रह्म ।

तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकः अहमेव नान्यः प्रतिष्ठा आश्रयः ।  
किं विशिष्टस्य ? अमृतस्य अमरणधर्मकस्य अव्ययस्य व्ययरहि-  
तस्य किं च, शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य  
सुखस्य तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य एकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठा  
अहम्, इति वर्तते ॥

इति चतुर्दशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

यस्मात् मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलम्,  
अतः भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मम प्रसादात् ज्ञानप्राप्ति-  
क्रमेण गुणातीताः मोक्षं गच्छन्ति । किमु वक्तव्यम् आत्मनः  
तत्त्वमेव सम्यक् विजानन्तः इति अतः भगवान् अर्जुनेन  
अपृष्टोऽपि आत्मनः तत्त्वं विवक्षुः उवाच ' उर्ध्वमूलम् ' इत्यादिना  
तत्र तावत् वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति  
विरक्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञाने अधिकारः, न अन्यस्येति ॥

श्री भगवानुवाच—

उर्ध्वमूलमधः शास्त्रमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

उर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वात् मह-  
त्वाच्च उर्ध्वम्, उच्यते ब्रह्म अव्यक्तं मायाशक्तिमत, तत् मूलं  
अस्येति सोऽयं संसारवृक्षः उर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—‘उर्ध्वमूलोऽवाक्-  
शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः, इति । पुराणे च—‘अव्यक्तमूल-  
प्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रिया-  
न्तरकोटरः ॥ महाभूत विशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्मा-  
धर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥ आर्जीव्यः सर्वभूतानां  
ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मा चरति नित्यशः  
एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ततश्चात्मरतिं प्राप्य  
तस्मिन्नावर्तते पुनः ॥ इत्यादि, तम् उर्ध्वमूलं संसारं मायामयंवृक्षम्-  
अधः शाखं महदहंकारतन्मात्रादयः शाखा इव अस्य अधः भव-  
न्तीति सोऽयं अधःशाखः, तम् अधः शाखम् । न श्वोऽपि स्थाता  
इति अश्वत्थः तं क्षणप्रध्वंसिनम् अश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति  
अव्ययं संसारमायायाः अनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽयं संसारवृक्षः  
अव्ययः अनाद्यन्तदेहादिसंतानाश्रयः हि सुप्रसिद्धः, तम्  
अव्ययम् तस्यैव संसारवृक्षस्य इदम् अन्यत् विशेषणम्—छन्दांसि  
यस्य पर्णानि छन्दांसि च्छादनात् ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य  
संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि  
पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतच्चेतुफल-

प्रदर्शनार्थत्वात् । यथा व्याख्यातम् संसारवृक्षं समूलं यः तं वेद सः वेदवित्, वेदार्थवित् इत्यर्थः । न हि समूलात् संसारवृक्षात् अस्मात् ज्ञेयः अन्यः अणुमात्रोऽपि अवशिष्टः अस्ति इत्यतः सर्वज्ञः सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्तौति ॥

तस्य एतस्य संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्यशाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अधः मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरं उर्ध्वं च यावत् ब्रह्मणः विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथा कर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इवशाखाः प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृताः उपादानभूतैः विषयप्रवालाः विषयाः शब्दादयः प्रवालाः इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अंकुरी भवन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलं उपादानकारणं पूर्वं उक्तम् । अथेदानीं कर्मफलजनित-रागद्वेषादिवासनाः मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्तरभावीनि तानि अधश्च देवाद्यपेक्षया मूलानि अनुसंततानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणम् अनुबन्धः पश्चाद्भावि, येषां उद्भूतिम् अनु उद्भवति, तानि कर्मानुबन्धीनि

मनुष्यलोके विशेषतः अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः  
यस्तु अयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।  
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥

न रूपम् अस्य इह यथा उपवर्णितम् तथा नैव उपलभ्यते,  
स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्टस्वरूपो हि स  
इति अत एव न अन्तः न पर्यन्तः निष्ठा परिसमाप्तिर्वाविद्यते ।  
तथा न च आदिः इतः आरभ्य अयं प्रवृत्तः, इति न केनचित्  
गम्यते । न च संप्रतिष्ठा स्थितिः मध्यम् अस्य न केनचित् उपल-  
भ्यते । अश्वत्थम् एनं यथोक्तम् सुविरूढमूलम् सुष्ठुविरूढानि  
विरोहंगतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तम् एनं सुविरूढमूलम्  
असंगशस्त्रेण असंगः पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यः व्युत्थानं तेन असंग-  
शस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनः  
विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन छित्वा संसारवृक्षं सवीजं उद्धृत्य ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता ननिवर्तन्ति भूयः ।  
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

ततः पश्चात् यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यम् परिमार्गणम्

अन्वेषणम् ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन् पदे गता प्रविष्टाः न निवर्तन्ति न आवर्तन्तेभूयःपुनःसंसाराय कथं परिमार्गितव्यमिति आह—तमेव च यः पदशब्देन उक्तः आद्यं आदौभवं आद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः । कः असौ पुरुषः इति उच्यते—यतः यस्मात् पुरुषात् संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृता ऐन्द्रजालिकादिवमाया पुराणी चिरंतनी ॥

कथं भूताः तत्पदं गच्छन्ति इति उच्यते—

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।  
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

निर्मानमोहाः मानश्चमोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यः ते निर्मानमोहाः मानमोहवर्जिताः । जितसंगदोषाः सङ्ग एव दोषः संगदोषः जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसंगदोषाः । अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्याः तत्पराः विनिवृत्तकामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामाः येषां ते विनिवृत्तकामाः यतयः सन्यासिनः द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ताः गच्छन्ति अमूढाः मोहवर्जिताः पदं अव्ययं तत् यथोक्तम् ।

तदेवपदं पुनः विशेष्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

तद्धाम इति व्यवहितेन धाम्ना संवध्यते तत् धाम तेजो-  
रूपं पदं न भासयते सूर्यः आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेपि  
सति । तथा न शशांकः चन्द्रः न पावकः न अग्निरपि । यत्  
धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते । यच्च सूर्यादिः न  
भासयते, तत् धाम पदं परमं विष्णोः मम पदम् यत् गत्वा ननि-  
वर्तन्ते इत्युक्तम् ॥

ननु सर्वा हि गतिः आगत्यन्ता, संयोगाः विप्रयोगान्ताः  
इति प्रसिद्धम् कथम् 'उच्यते तत् धाम गतानां नास्ति निवृत्तिः'  
इति शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

ममैव परमात्मनः नारायणस्य, अंशः भागः अवयवः एक  
देशः इति अनर्थान्तरं जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः  
कर्ता भोक्ता इति प्रसिद्धः सनातनः चिरंतनः । यथा जलसू-  
र्यकः सूर्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते च



तेनैव आत्मना गच्छति एवमेव यथाघटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटा-  
द्याकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य  
न निवर्तते । अतः उपपन्नमुक्त्वा यद्गत्वा न निवर्तन्ते इति ननु निर-  
वयवस्य परमात्मनः कुतः अवयवः एकदेशः अंशः इति । साव-  
यवत्वे च विनाशप्रसङ्गः अवयवविभागात् । नैषदोषः अविद्या  
कृतोपाधिपरिच्छिन्नः एकदेशः अंश इव कल्पितोऽयतः । दर्शितश्चा-  
यमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः । स च जीवोमदंशत्वेन कल्पितः  
कथं संसरति उत्क्रामति च इति, उच्यते—मनः षष्ठानि  
इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशष्कुल्यादौ  
प्रकृतौ स्थितानि कर्षति आकर्षति ॥

कस्मिन्काले—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

यच्चापि यदा चापि उत्क्रामति ईश्वरः देहादिसंघातस्वामी  
जीवः तदा 'कर्षति' इतिश्लोकस्य द्वितीयपादः अर्थवशात् प्राथ-  
म्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरम् अवा-  
प्नोति तदा गृहीत्वा एतानि मनः षष्ठानि इन्द्रियाणि संयाति सम्यक्  
याति गच्छति । किमिव इति आह वायुः पवनः गन्धान् इव  
आशयात् पुष्पादेः ॥

कानि पुनः तानि—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मन-  
श्च षष्ठं प्रत्येकं इन्द्रियेण सह अधिष्ठाय देहस्थः विषयान् शब्दा-  
दीन् उपसेवते ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं वापि देहे  
तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादीन्श्च उपलभमानं गुणान्वितं सुखदुः-  
खमोहाद्यैः गुणैः अन्वितम् अनुगतं संयुक्तमित्यर्थः एवं भूत-  
मपि एनं अत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढाः दृष्टादृष्टविषयभोगव-  
लाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढाः न अनुपश्यन्ति—अहोकष्टं वर्तते  
इति अनुक्रोशति च भगवान् ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षु-  
षः ते एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः विविक्कदृष्टयः इत्यर्थः

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनंपश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तः योगिनश्च समाहितचित्ताः एनं प्रकृतं आत्मानं पश्यन्ति, 'अयं अहम् अस्मि' इति उपलभन्ते आत्मनि स्वस्यां बुद्धौ अवस्थितम् यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैः अकृतात्मानः असंस्कृतात्मानः तपसा इन्द्रियजयेन च दुश्चरितात् अनुपरताः अशान्तदर्पाः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि न एनं पश्यन्ति अचेतसः अविवेकिनः ।

यत्पदं सर्वस्य अवभासकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिः न अवभासयते, यत् प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुखाः न निवर्तन्ते यस्य च पदस्य उपाधिभेदं वस्तु अनुविधीयमानाः जीवाः—घटाकाशादयः इव आकाशस्य अंशाः तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुः चतुर्भिः श्लोकैः विभृतिसंक्षेपाद् भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

यत् आदित्यगतः आदित्याश्रयम् किं तत् । तेजः दीप्तिः

प्रकाशः जगत् भासयते प्रकाशयति अखिलं समस्तम् यत्  
चन्द्रमसि शशभूति तेजः अवभासकं वर्तते यच्च अग्नौ हुतवहे  
तत् तेजः विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोः तत्  
ज्योतिः अथवा आदित्यगतम् तेजः चैतन्यात्मकं ज्योतिः यच्चन्द्र  
मसि, यच्च अग्नौ वर्तते तत् तेजः विद्धि मामकं मदीयं मम  
विष्णोः तत् ज्योतिः ॥

ननु स्थावरेषु जंगमेषु च तत् समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः  
तत्र कथम् इदं विशेषणम्—‘यदादित्यगतम्’ इत्यादि । नैषदोषः  
सत्त्वाधिकात् आविस्तरत्वोपपत्तेः आदित्यादिषु हि सत्त्वं  
अत्यन्तप्रकाशं अत्यन्तभास्वरम् अतः तत्रैव आविस्तरं ज्योतिः  
इति तत् विशिष्यते न तु तत्रैव तत् अधिकम् यथा हि श्लोके  
तुल्येपि मुखसंस्थानेन काष्ठकुड्यादौ मुखम् आविर्भवति आदर्शादौ  
तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति तद्वत् ॥

किं च—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमोभूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥

गां पृथिवीं आविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगत् अहं  
ओजसा वलेन यत् वलं कामरागविवर्जितम् ऐश्वरं रूपं जगद्—

विधारणाय पृथिव्यां आविष्टं येन पृथिवी गुर्वी न अधः पतति  
 न विदीर्यते च तथा च मंत्रवर्णः 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा'  
 इति, 'स दाधारपृथिवीम्' इत्यादिश्च । अतः गामाविश्य च  
 भूतानि चराचराणि धारयामि इति युक्तमुक्तम् । किं च पृथिव्यां  
 जाताः ओषधीः सर्वाः ब्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः  
 रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वारसात्मकः सोमैः सन् रस-  
 स्वभावः । सर्वरसानामाकरः सोमः । सहि सर्वरसात्मकं सर्वा  
 ओषधीः स्वात्मरसान् अनुप्रवेशयन् पुष्णाति ॥

किंच

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १३ ॥

अहमेव वैश्वानरः उदरस्थः अग्निः भूत्वा 'अयमग्निर्वैश्वान-  
 रोगोऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इत्यादिश्रुतेः वैश्वानरः  
 सन् प्राणिनां प्राणवतां देहम् आश्रितः प्रविष्ट प्राणापानसमायुक्तः  
 प्राणपानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तं पचामि पक्तिं करोमि अन्नं अशनं-  
 चतुर्विधम् चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च । भोक्ता  
 वैश्वानरः अग्निः अग्नेः भोज्यम् अन्नं सोमः । तदेतत् उभयं  
 अग्नीषोमौ सर्वम् इति पश्यतः अन्नदोषलेपः न भवति ॥

किंच

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च ।  
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेवचाहम् ॥१५॥

सर्वस्य च प्राणिजातस्य अहं आत्मा सन् हृदि बुद्धौ  
सन्निविष्टः । अतः मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिः ज्ञानं  
तदपोहनं च अपगमनं च, येषां यथा पुण्यकर्मणां पुण्यकर्मानु-  
रोधेन ज्ञानस्मृतीभवतः तथा पापकर्मणां पापकर्मानुरूपेण  
स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं च अपायनम् अपगमनं च वेदैश्च  
सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यः वेदितव्यः वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्र-  
दायकृत् इत्यर्थः वेदवित् वेदार्थवित् एव च अहम् ॥

भगवतः ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेपः उक्तः  
विशिष्टोपाधिकृतः यदादित्यगतं तेजः, इत्यादिना अधुना  
तस्यैवक्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य  
स्वरूपनिर्दिधारयिषया उत्तरे श्लोकाः आरभ्यन्ते तत्र सर्वमेव  
अतीतानागताध्यायार्थजातं त्रिधा राशीकृत्य आह ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षरउच्यते ॥ १६ ॥

द्वौ इमौ पृथग्नाशी कृतौ पुरुषौ इति उच्येते लोके संसारे-क्षर-  
 श्चक्षरतीतिक्षरः विनाशी इति एको राशिः अपरः पुरुषः अ-  
 क्षरः तद्विपरीतः भगवतः मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्य उत्पत्ति  
 बीजम् अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयः अक्षरः  
 पुरुषः उच्यते । कौ तौ पुरुषौ इति आह स्वयमेव भगवान् 'क्षरः  
 सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातं इत्यर्थः । कूटस्थः कूटः  
 राशी राशिरिवस्थितः । अथवा कूटः माया वञ्चना जिह्मता  
 कुटिलता इति पर्यायाः अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थिताः  
 कूटस्थः संसार बीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते ॥

आभ्यांक्षराक्षराभ्यां अन्यः विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वय-  
 दोषेण अस्पृष्टः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तमः उत्कृष्टतमः पुरुषस्तु अन्यः अत्यन्तविलक्षणः आभ्यां  
 परमात्मा इति परमश्च असौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः, आत्मा  
 च सर्वभूतानां प्रत्यक् चेतनः इत्यतः परमात्मा इति उदाहृतः  
 उक्तः वेदान्तेषु । स एव विशिष्यते यः लोकत्रयं भूर्भुवः  
 स्वरूपं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य प्रविश्य  
 विभर्ति स्वरूपसंविमात्रेण विभर्ति धारयति अव्ययः न

अस्य व्ययः विद्यते इति अव्ययः कः ईश्वरः सर्वज्ञः नाराय-  
णाख्यः ईशनशीलः ॥

यथा व्याख्यातस्य ईश्वरस्य 'पुरुषोत्तमः' इत्येतत् नाम  
प्रसिद्धम् तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या अर्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन् 'निर-  
तिशयः अहम् ईश्वरः' इति आत्मानं दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मान् क्षरम् अतीतः अहं संसारमायावृक्षम् अश्वत्याख्यम्  
अतिक्रान्तः अहम् अक्षरादपि संसारमायारूपवृक्षबीजभूतादपि च  
उत्तमः उत्कृष्टतमः उर्ध्वतमो वा अतः ताम्यां क्षराक्षराभ्याम्  
उत्तमत्वात् अस्मि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः । पुरुषोत्तमः  
इत्येवं मां भक्तजनाः विदुः कवयः काव्यादिषु च इदं नाम  
निबध्नन्ति । पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥

अथ इदानीं यथा निरुक्तं आत्मानं यो वेद तस्य इदं  
फलम् उच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यः मां ईश्वरं यथोक्तविशेषणं एवं यथोक्तेन प्रकारेण



असंमूढः संमोहवर्जितः सन् जानाति 'अयम् अहम् अस्मि' इति  
 पुरुषोत्तमं सः सर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति सर्वज्ञः सर्व  
 भूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मतया हेभारत ।

अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलं उक्त्वा अथेदानीं  
 तत् स्तौति

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति एतत् गुह्यतमं गोप्यतमम्, अत्यन्तरहस्यं इत्येतत्  
 किं तत् शास्त्रम् यद्यपि गीताख्यं समस्तम् 'शास्त्रम्' उच्यते, तथापि  
 अयमेव अध्यायः इह 'शास्त्रम्' इति उच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात्  
 सर्वो हि गीताशास्त्रार्थः अस्मिन् अध्याये समासेन उक्तः न केवलं  
 गीताशास्त्रार्थ एव, किन्तु सर्वश्च वेदार्थः इह परिसमाप्तः ।  
 'यस्तं वेदं स वेदवित्' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति च उक्तम्  
 इदमुक्तं कथितं मया हे अनघ अपाप एतत् शास्त्रं यथादर्शितार्थं  
 बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् भवेत् न अन्यथा कृतकृत्यश्च भारत  
 कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन सः कृतकृत्यः विशिष्टजन्मप्रसूतेन  
 ब्राह्मणेन यत् कर्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेत्

इत्यर्थः न च अन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचित् इत्यभिप्रायः  
'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति च उक्तम् 'एतद्वि  
जन्मसामग्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो  
भवति नान्यथा' इति च मानवं वचनम् यतः एतत् परमार्थतत्वं  
मत्तः श्रुतवान् असि अतः कृतार्थः त्वं भारत इति ॥

इति पञ्चदशोऽध्यायः

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

दैवी आसुरी राक्षसी इति प्राणिनां प्रकृतयः नवमे अ-  
ध्याये सूचिताः तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः'  
इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः  
निबन्धाय आसुरी राक्षसी च इति दैव्याः आदानाय प्रदर्शनं क्रि-  
यते इतरयोः परिवर्जनाय च ॥

श्रीभगवानुवाच-

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयं अभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्य अन्तःकरणस्य सं-

शुद्धिः संव्यवहारेषु परवञ्चनामायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धसत्त्व  
भावेन व्यवहारः इत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानं शास्त्रतः  
आचार्यतश्च आत्मादिपदार्थानाम् अवगमः अवगतानाम् इन्द्रि-  
याद्यपसंहारेण एकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः तयोः ज्ञान  
योगयोः व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना दैवी  
सात्विकी संपत् । यत्र येषां अधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति  
सात्विकी सा उच्यते दानं यथाशक्तिसंविभागः अन्नादीनाम्  
दमश्च बाह्यकरणानाम् उपशमः अन्तःकरणस्य उपशमं शान्तिं  
वक्ष्यति यज्ञश्च श्रौतः अग्निहोत्रादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्या-  
यः ऋग्वेदाध्ययनम् अदृष्टार्थम् तपः वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्ज-  
वम् ऋजुत्वं सर्वदा ॥

किंच

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम् सत्यम् अप्रिया-  
नृतवर्जितं यथा भूतार्थवचनम् अक्रोधः परैः आकुष्टस्य अभिह-  
तस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनम् त्यागः संन्यासः पूर्वदान  
स्य उक्तत्वात् शान्तिः अन्तःकरणस्य उपशमः अपैशुनं अपि  
शुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनम् तदभावः अपैशुनम्

दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु अलोलुप्त्वम् इन्द्रियाणां विषयसंनिधौ  
अविक्रिया मार्दवम् मृदुता अक्रौर्यम् । ह्रीः लज्जा अचापलं  
असतिप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनाम् अव्यापारयितृत्वम्—

किंच

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः आगल्भ्यं न त्वग्गतादीप्तिः क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य  
वा अन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पन्नायां विक्रियायाम् उपशमनम्  
अक्रोधः इति अवोचाम इत्थं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेषः  
धृतिः देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकः अन्तःकरण  
वृत्तिविशेषः येन उत्तम्भितानि करणानि देहश्च न अवसीदन्ति  
शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यम् आभ्यन्तरं च मनोबुध्योः  
नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शौचम् अद्रोहः  
परजिघांसाभावः अहिंसनम् नातिमानिता अत्यर्थमानः अति-  
मानः सः यस्य विद्यते स अतिमानी तद्भावः अतिमानता तद-  
भावः नातिमानिता आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभावइत्यर्थः  
भवन्ति अभयादीनि एतदन्तानि संपदं अभिजातस्य किं

विशिष्टं संपदम् । दैवीं देवानां या संपत् ताम् अभिलक्ष्य  
जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्य इत्यर्थः हेभारत ।

अथेदानीं आसुरीसंपत् उच्यते ।

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

दम्भः धर्मध्वजित्वम् दर्पः विद्याधनस्वजनादिनिमित्तः  
उत्सेकः । अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पारुष्यमेव च परुषवचनम्  
यथा काणम् 'चक्षुष्मान्' विरूपम् 'रूपवान्' हीनाभिजनम् 'उत्तमा-  
भिजनः' इत्यादि । अज्ञानं च अविवेकज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादि  
विषयमिथ्याप्रत्ययः अभिजातस्य पार्थ किम् अभिजातस्येति  
आह—संपदम् आसुरीम् असुराणां संपत् आसुरी ताम् अभिजा-  
तस्येत्यर्थः ॥

अनयोः संपदोःकार्यमुच्यते

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

माशुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥५॥

दैवीसंपत् या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात् निबन्धाय

नियतः बन्धः निबन्धः तदर्थम् आसुरी संपत् मता अभिप्रेता  
तथा राक्षसी च तत्र एवम् उक्ते सति अर्जुनस्य अन्तर्गतं भावम्  
किमहम् आसुरसंपद्युक्तः किंवा दैवसंपद्युक्तः इत्येवम् आलोचना-  
रूपम् आलक्ष्य आह भगवान्—मा शुचः शोकं माकार्षीः संपदं  
दैवीम् अभिजातः असि अभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकल्याणः  
त्वम् असि इत्यर्थः हे पाण्डव —

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी  
भूतसर्गौ सृज्येतेति सर्गौ भूतानि एव सृज्यमानानि दैवासुर-  
संपद्द्वययुक्तानि इति द्वौ भूतसर्गौ इति उच्यते द्वया हवै प्राजा-  
पत्या देवाश्चासुराश्चा इति श्रुतेः लोकेऽस्मिन् संसारे इत्यर्थः  
सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः कौ तौ भूतसर्गौ इति उच्यते—प्रकृतावेव  
दैव आसुर एव च उक्तयोरेव पुनः अनुवादे प्रयोजनमाहदैवः  
भूतसर्गः, अभयं सत्वसंशुद्धिः इत्यादिना विस्तरशः अतः  
तत्परिवर्जनार्थम् आसुरं पार्थ, मे मम वचनात् उच्यमानं  
विस्तरशः शृणु अवधारय आ अध्यायपरिसमाप्तेः आसुरी संपत्

प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते तस्याः  
परिवर्जनं कर्तुमिति

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।

नशौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिः  
ताम् निवृत्तिं च एतद्विपरीतां यस्मात् अनर्थहेतोः निवर्तितव्य  
सा निवृत्तिः तां च जनाः आसुराः न विदुः न जानन्ति न  
केवलं प्रवृत्तिं निवृत्ति एव ते न विदुः न शौचं नापि आचारः न  
सत्यं तेषु विद्यते अशौचा अनाचाराः मायाविनः अनृतवादिनो  
हि आसुराः

किंच

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं यथा वयम् अनृतप्रायाः तथा इदं जगत् सर्वं  
असत्यम् अप्रतिष्ठं च न अस्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा अतः अप्रतिष्ठं  
च इति ते आसुराः जनाः जगत् आहुः अनीश्वरम् न च धर्मा

धर्मसव्यपेक्षकः अस्य शासिता ईश्वरः विद्यते इति अतः  
अनीश्वरं जगत् आहुः । किंच अपरस्परसंभूतं, कामप्रयुक्तयोः  
स्त्रीपुरुषयोः अन्योन्यसंयोगात् जगत् सर्वं संभूतम् । किमन्यत्  
कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकम् किमन्यत् जगत्ः कार-  
णम् न किंचित् अदृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगत्ः  
'कामएवप्राणिनां कारणम्' इति लोकायतिकदृष्टिः इयम् ।

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः ॥

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः नष्टस्वभावाः  
विभ्रष्टपरलोकसाधनाः अल्पबुद्धयः विषयविषया अल्पैवबुद्धिः  
येषां ते अल्पबुद्धयः प्रभवन्ति उद्भवन्ति उग्रकर्माणः क्रूरकर्माणः  
हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्ति इति सम्बन्धः जगतः  
अहिताः शत्रवः इत्यर्थः ॥

तेच—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्वेताः ॥

गेहान् ह्रीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

कामं इच्छाविशेषम् आश्रित्य अवष्टभ्य दुष्पूरम् अशक्य-



पूरणं दम्भमानमदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदाः  
 तैरन्विताः दम्भमानमदान्विताः मोहात् अविवेकतः गृहीत्वा  
 उपादाय असद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोके अशुचिव्रताः  
 अशुचीनि व्रतानि येषां ते अशुचिव्रताः ।

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्ता अपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याः चिन्तायाः  
 इयत्ता सा अपरिमेया ताम् अपरिमेयाम् प्रलयान्ताम् मरणान्ताम्  
 उपाश्रिताः सदाचिन्तापराः इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यन्ते  
 इति कामाः विषयाः शब्दादयः तदुपभोगपरमाः 'अयमेव परमः  
 पुरुषार्थः यः कामोपभोगः' इत्येवं निश्चितात्मानः एतावत् इति  
 निश्चिताः

आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाशशतैः आशा एव पाशाः तच्छतैः वद्धाः निय-  
 न्त्रिताः, सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः काम-

क्रोधौ परं अयनम् आश्रयः येषां ते कामक्रोधपरायणाः ईहन्ते  
चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थम् अन्यायेन  
परस्वापहरणादिना इत्यर्थः किम् अर्थसंचयान् अर्थप्रचयान् ।

ईदृशश्च तेषां अभिप्रायः

इदमद्यमयालब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धम् इदं च अन्यत प्राप्स्ये  
मनोरथं मनस्तुष्टिकरम् इदं च अस्ति इदमपि मे भविष्यति  
आगामिनि संवत्सरे पुनः धनं तेन अहं धनी विख्यातः  
भविष्यामि इति ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोहमहंभोगी सिद्धोहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः शत्रुः । हनिष्ये च  
अपरान् अन्यान् वराकान् अपि । किम् एते करिष्यन्ति तपस्विनः  
सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः कथम् ईश्वरः अहम् अहं भोगी,  
सर्वप्रकारेण च सिद्धः, अहं संपन्नः पुत्रैः नप्तृभिः, न केवलं मानुषः,  
बलवान् सुखी च अहमेव, अन्ये तु भूमिभारायावितीर्णाः ।

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति सदृशो मया  
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आढ्यः धनेन' अभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादि-  
संपन्नः—तेनापि न मम तुल्यः अस्ति कश्चित् कः अन्यः  
अस्ति सदृशः तुल्यः मया किंच, यक्ष्ये यागेनापि अन्यान्  
अभिभविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यः, मोदिष्ये हर्षं च  
अतिशयं प्राप्स्यामि इति एवम् अज्ञानविमोहिताः अज्ञानेन  
विमोहिताः विविधम् अविवेकभावम् आपन्नाः ॥

अनकाचत्तविभ्रान्ताः मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेकचित्तविभ्रान्ताः उक्तप्रकारैः अनेकैः चित्तैः विविध-  
भ्रान्ताः अनेकचित्तविभ्रान्ताः मोहजालसमावृताः मोहः अविवेकः  
अज्ञानं तदेवजालमिव आवरणात्मकत्वात् तेन समावृताः प्रसक्ताः  
कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः सन्तः तेन उपचितकल्मषाः पतन्ति  
नरके अशुचौ वैतरण्यादौ ।

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतया आत्मनैव संभाविताः  
आत्मसंभाविताः न तु साधुभिः । स्तब्धाः अप्रणतात्मानः धन-  
मानमदान्विताः धननिमित्तः मानः मदश्च ताभ्यां धनमानमदा-  
भ्याम् अन्विताः यजन्ते नामयज्ञैः नाममात्रैः यज्ञैः ते दम्भेन  
धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं विधिविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितम् ।

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्यसूयकाः ॥१८॥

अहंकारं अहंकरणम् अहंकारः विद्यमानैः अविद्यमानैश्च  
गुणैः आत्मनि अध्यारोपितैः 'विशिष्टमात्मानमहम् इति मन्यते,  
सः अहंकारः, अविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थ-  
प्रवृत्तीनां च तम् । तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितम्  
दर्पदर्पो नाम यस्य उद्भवे धर्मम् अतिक्रामति सः अयम् अन्तःकर-  
णश्रयः दोषविशेषः । कामं स्त्र्यादिविषयम् क्रोधम् अनिष्टविषयम्  
एतान् अन्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः किंच ते माम् ईश्वरम्  
आत्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां  
प्रद्विषन्तः मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषः तं कुर्वन्तः अभ्यसूयकाः  
सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु ॥ १९ ॥

तानहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणः द्विषतश्च मां  
क्रूरान् संसारेषु एव अनेकनरकसंसरणमार्गेषु नराधमान्  
अधर्मदोषवत्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्रं संततम् अशुभान्  
अशुभकर्मकारिणः आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादि-  
योनिषु 'क्षिपामि' इत्यनेन संबन्धः ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीं योनिम् आपन्नाः प्रतिपन्नाः मूढाः अविवेकिनः  
जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म तमोवाहुलास्वेव योनिषु जायमानाः,  
अधोगच्छन्तो मूढाः माम् ईश्वरम् अप्राप्य अनासाद्य एव हे  
कौन्तेय ततः तस्मादपि यान्ति अधमां गतिं निकृष्टतमां  
गतिम् 'माम् अप्राप्यैव' इति न मत्प्राप्तौ काचिदपि आशंका  
अस्ति अतः मच्छिष्टसाधुमार्गम् अप्राप्य इत्यर्थः ।

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संक्षेपः अयम् उच्यते यस्मिन् त्रिविधे  
सर्वः आसुरीसंपद्वेदः अनन्तोऽपि अन्तर्भवति यत्परिहारेण  
परिहृतश्च भवति यत् मूलं सर्वस्य अनर्थस्य तत् एतत् उच्यते ।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ इदं द्वारं नाशनम् आत्मनः यत् द्वारं प्रविशन्नेव नश्यति आत्मा कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यो न भवति इत्येतत् अतः उच्यते 'द्वारं नाशनमात्मनः इति किं तत् कामः क्रोधः तथा लोभः तस्मात् एतत्त्रयं त्यजेत् यतः एतत् द्वारम् नाशनम् आत्मनः तस्मात् कामादित्रयमेतत् त्यजेत् त्यागस्तुतिरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततोयाति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैः तमसः नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः तैः एतैः त्रिभिः विमुक्तः नरः आचरति अनुतिष्ठति किम् आत्मनः श्रेयः यत्प्रतिबद्धः पूर्वं न आचचार तदपगमात् आचरति ततः तदाचरणात् याति परां गतिं मोक्षमपि इति ॥

सर्वस्य एतस्य आसुरीसंपत्परिवर्जनस्य श्रेय आचरणस्य च शास्त्रं कारणम् शास्त्रप्रमाणात् उभयं शक्यं कर्तुम् नान्यथा ॥ अतः

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः शास्त्रविधिं शास्त्रवेदः तस्यविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं  
विधिप्रतिषेधाख्यं उत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः  
सन् न सः सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यताम् अवाप्नोति न अपि अस्मिन्  
लोकेसुखं न अपि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गमोक्षं वा ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्मकर्तुमिदार्हसि ॥ २४ ॥

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यव-  
स्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् अतः ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्र  
विधानोक्तम् विधिः विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानम्  
कुर्यात् न कुर्यात् इत्येवं लक्षणम् तेनोक्तं स्वकर्म यत् तत् कर्तुम्  
इदार्हसि इह इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थम् ॥

॥ इति षोडशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथेदानीं यज्ञः त्रिविधः उच्यते

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेतिमनः समाधाय स सात्विकः ॥११॥

अफलाकांक्षिभिः अफलार्थिभिः यज्ञः विधिदृष्टः शास्त्र-  
चोदनादृष्टो यः यज्ञः इज्यते निर्वर्त्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूप  
निवर्तनमेव कार्यम् इति मनः समाधाय न अनेनपुरुषार्थो मम  
कर्तव्यः इत्येवं निश्चित्य स सात्विकः यज्ञः उच्यते ।

इति सप्तदशोऽध्यायः

अष्टादशोऽध्यायः ।

संन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ, न निर्लुठितार्थौ  
पूर्वेषु अध्यायेषु अतः अर्जुनाय पृष्टवते तन्निर्णयाय भगवान् उवाच

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयोविदुः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानाम् अश्वमेधादीनाम् कर्मणान्यासं संन्यासशब्दार्थम्  
अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानम् कवयः पण्डिताः केचित् विदुः  
विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानां अनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणां



आत्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः  
 तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः ।  
 यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वा अर्थः वक्तव्यः  
 सर्वथा परित्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोः एकः अर्थः स्यात्  
 न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्ति इति आहुः  
 कथम् उच्यते तेषां फलत्यागः यथा बन्ध्यायाः पुत्रत्यागः नैषदोषः  
 नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि  
 भगवान् 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च' इति ननु संन्यासिनाम्, इति च  
 संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबन्धं दर्शयन् असंन्यासिनां  
 नित्यकर्मफलप्राप्तिम्, भवत्यत्यागिनां प्रेत्य, इति दर्शयति ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत् दोषः अस्य अस्तीति दोषवत् ।  
 किं तत् ? कर्मबन्धहेतुत्वात् सर्वमेव अथवा दोषः यथा रागादिः  
 त्यज्यते, तथा त्याज्यम् इति एके कर्म प्राहुः मनीषिणः पण्डिताः  
 सांख्यादिदृष्टिम् आश्रिताः, अधिकृतानां कर्मिणामपि इति  
 तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम् इति च अपरे ॥

कर्मिणः एव अधिकृताः, तान् अपेक्ष्य एते विकल्पाः, ननु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनः अपेक्ष्य । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता' इति कर्माधिकारात् अपोद्धृताः ये न तान् प्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेन योगिनाम्, इति अधिकृताः पूर्वविभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठाः विचार्यन्ताम् इति, न तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तं दुःखं सांख्याः आत्मानि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् अतः ते न कायक्लेशदुःखभयात् कर्मपरित्यजन्ति । नापि ते कर्माणि आत्मानि पश्यन्ति, येन नियतं कर्ममोहात् परित्यजेयुः । गुणानां कर्म 'नैव किञ्चित्करोमि' इति हि ते संन्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य, इत्यादिभिः तत्त्वविदः संन्यासप्रकारः उक्तः । तस्मात् ये अन्ये अधिकृताः कर्माणि अनात्मविदः, येषां च मोहनिमित्तः, त्यागः संभवति कायक्लेशभयाच्च ते एव तामसाः त्यागिनः राजसाश्च इति निन्द्यन्ते कर्मिणाम् अनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम्, 'सर्वारम्भपरित्यागी' मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः, इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसंन्यासिनः विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च 'निष्ठाज्ञानस्य

या परा' इति तस्मात्ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः न इह विवाक्षिताः ।  
कर्मफलत्यागः एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्त्वाद्यपेक्षया  
संन्यासः उच्यते, न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः ॥

सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च 'न हि देहभृता, इति हेतुवचनात्  
मुख्यएव इति चेत्, न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्या-  
गाच्छान्तिरनन्तरम्, इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकप-  
क्षानुष्ठानाशक्तिमन्तम् अर्जुनम् अङ्गं प्रति विधानात्, तथा इद-  
मपि' नहि देहभृता शक्यम्, इति कर्म फलत्यागस्तुत्यर्थम्, न सर्व  
कर्माणि मनसा संन्यस्य नैवकुर्वन्न कारयन्नास्ते, इत्यस्य पक्षस्य  
अपवादः केनचित् दर्शयितुं शक्यः, तस्मात् कर्माणि अधिकृतान्  
प्रत्येव एषः संन्यासत्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्याः  
तेषांज्ञाननिष्ठायामेवसर्वकर्मसंन्यासलक्षणायाम् अधिकारः, न  
अन्यत्र, इति न ते विकल्पाहर्हाः, तच्च उपपादितम् अस्माभिः  
'वेदाविनाशिनम्, इत्यस्मिन्प्रदेशे, तृतीयादौ च ॥

कः पुनः असौ निश्चयः इति, आह—

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञः दानं तपः इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्त-

व्यम् कार्यं करणीयम् एव तत् । कस्मात् ? यज्ञः दानं तपश्चैव  
पावनानि निष्ठाद्वेष्टराणि मनीषिणां फलानभिसंधीनाम् इत्येतत् ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनानि उक्त्वा  
सङ्गम् आसक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्त-  
व्यानि इति अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चितं मतम् उत्तमम् ॥

‘नश्चयं शृणुमेतन्न’ इति प्रतिज्ञाय, पावनत्वं च हेतुम्  
उक्त्वा, ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चितं  
मतमुत्तमम्’ इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव न अपूर्वार्थं वच-  
नम्, ‘एतान्यपि’ इति प्रकृतसंनिकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । सासंगस्य  
फलार्थिनः बन्धहेतवः एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानि  
इति अपि शब्दस्य अर्थः न तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य ‘ए-  
तान्यपि’ इति उच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात् ‘सङ्गं  
त्यक्त्वा फलानि च’ इति न उपपद्यते । अतः ‘एतान्यपि’  
इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्यः अन्यानि एतानि  
अपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानि इति तत्

असत् नित्यानामपि कर्मणाम् इहफलवत्त्वस्य उपपादितत्वात्  
 ' यज्ञोदानंतपश्चैव पावनानि ' इत्यादिना वचनेन । नित्यान्यपि  
 कर्माणि बन्धहेतुत्वाशंकया जिहासोः मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्र-  
 सङ्गः ? ' दूरेण ह्यवरं कर्म ' इति च निन्दितत्वात् ' यज्ञार्थात्  
 कर्मणोऽन्यत्र ' इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत-  
 त्वात्, ' त्रैगुण्यविषया वेदाः ' ' त्रैविद्यामां सोमपाः ' क्षणि  
 पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ' इति च दूरव्यवहितत्वाच्च न का-  
 म्येषु ' एतान्यपि ' इति व्यपदेशः ॥

तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणः न उपपद्यते  
 अज्ञस्य पावनत्वस्य दृष्टत्वात् । मोहात् अज्ञानात् तस्य नियतस्य  
 परित्यागः—नियतं च अवश्यं कर्तव्यम् त्यज्यते च इति  
 विप्रतिषिद्धम्, अतः मोहानिमित्तः परित्यागः तामसः परिकीर्तितः  
 मोहश्च तमः इति ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्पजेत् ।

स कृत्वा राजसं त्यागं नैवत्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

दुःखम् इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःखभयात्  
त्यजेत्; सः कृत्वा राजसं रजोनिर्वर्त्यं त्यागं नैव त्यागफलं  
ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यम् न लभेत् नैव  
लभेत् ॥

कः पुनः सात्त्विकः त्यागः इति आह--

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलंचैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं कर्तव्यम् इत्येव यत् कर्म नियतं नित्यं क्रियते  
निर्वर्त्यते हे अर्जुन सङ्गं त्यक्त्वा फलं च एव । एतत् नित्यानां  
कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाणम् अवोचाम । अथवा यद्यपि  
फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः, तथापि नित्यं कर्म कृतम्  
आत्मसंस्कारप्रत्यवायपरिहारम् वा फलं करोति आत्मनः इति  
कल्पयत्येवमज्ञः । तत्रतामपि कल्पनां निवारयति 'फलं त्यक्त्वा'  
इत्यनेन । अतः साधु उक्तम् सङ्गं त्यक्त्वा फलं च इति । सः त्यागः  
नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिवृत्तः मतः अभिप्रेतः ॥

ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यासः इति च प्रकृतः तत्र तामसो राजसश्च उक्तः त्यागः कथम् इह सङ्गफलत्यागः तृतीयत्वेन उच्यते यथा त्रयोब्राह्मणाः आगताः तत्र षडङ्गविदौ द्वौ क्षत्रियः तृतीयः इति तद्वत् । नैषदोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्व सामान्यम् तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'सत्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥

यस्तु अधिकृतः संगं त्यक्त्वाफलाभिसंधिं च नित्यं कर्म-करोति तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणम् अन्तः करणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुध्यति । तत् विशुद्धं प्रसन्नम् आत्मालोचनक्षमं भवति तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तः करणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथातन्निष्ठा स्यात्, तत् वक्तव्यम् इति आह ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

न द्वेष्टि अकुशलम् अशोभनं काम्यं कर्म, शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणम् 'किमनेन' इत्येवम् कुशले शोभने नित्ये कर्मणि

सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिनिष्ठाहेतुत्वेन 'मोक्षकारणम् इदम्' इत्येवं न अनुषज्जते अनुषङ्गं प्रीतिं न करोति इत्येतत् । कः पुनः असौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलत्यागेन तद्वान् त्यागी, यः कर्मणि संगं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यकर्मानुष्ठायी सः त्यागी । कदा पुनः असौ अकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च न अनुषज्जते इति उच्यते—सत्त्वसमाविष्टः यदा सत्त्वेन आत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्तइत्येतत् अत एव च मेधावी मेधया आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तः तद्वान् मेधावी । मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः छिन्नः अविद्याकृतः संशयः 'यस्य आत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रेयससाधनम् न अन्यत् किञ्चित् इत्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ॥

यः अधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन संबुद्धः सः सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आसीनः नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठाम् अश्नुते इत्येतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनं अनेनैव श्लोकेन उक्तम् ।

यः पुनः अधिकृतः सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृत् अन्नः अवाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया, 'अहं कर्ता' इति निश्चित



वैषम्यप्रदर्शनार्थम् च । तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति-  
 सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं  
 वेदान्तः । कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम् । कृतम् इति कर्म  
 उच्यते तस्य अन्तः परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः, कर्मान्तः  
 इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने, 'सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिस-  
 माप्यते, इति आत्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति ।  
 अतः तस्मिन् आत्मज्ञानार्थे सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि  
 कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं, सर्वकर्मणाम् ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म त्रिभिः एतैः प्रारभते निर्वर्त-  
 यति नरः, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयम्, विपरीतं वा अशास्त्रीयम्  
 अधर्म्यं यच्चापि निमिषितचेष्टितादिजीवनहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्मा-  
 धर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् पञ्च  
 एते यथोक्ताः तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ॥

ननु एतानि आधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि ।  
 कथम् उच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म प्रारभते, इति ?  
 नैषदोषः विधिप्रतिषेधलक्षणम् सर्वकर्मशरीरादित्रयप्रधानम्

तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणां त्रिधैव राशीकृतम्  
उच्यते शरीरादिभिः आरभ्यते इति । फलकालेपि तत्प्रधानैः  
साधनैः भुज्यते इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यते इति ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्र इति प्रकृतेन संबध्यते । एवं सति एवं यथोक्तैः  
पञ्चभिः हेतुभिः निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैवं सति इति दुर्मति-  
त्वस्य हेतुत्वेन संबध्यते । तत्र एतेषु आत्मानन्यत्वेन अविद्यया  
परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारम्  
आत्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यति अविद्वान् कस्मात्? वेदान्ता-  
चार्योपदेशन्यायैः अकृतबुद्धित्वात् असंस्कृतबुद्धित्वात् योऽपि  
देहादिव्यातिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति  
असावपि अकृतबुद्धिः, अतः अकृतबुद्धित्वात् न सः पश्यति  
आत्मनः तत्त्वं कर्मणो वा इत्यर्थः । अतः दुर्मतिः कुत्सिता  
विपरीता दुष्टा अजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिः अस्य  
इति दुर्मतिः, सः पश्यन्नपि न पश्यति यथा तैमिरिकः अनेकं  
चन्द्रम् यथा वा अभ्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तम् यथा वा वाहने  
उपविष्टः अन्येषु धावत्सु आत्मानं धावन्तम् ॥

कः पुनः सुमतिः यः सम्यक्पश्यतीति उच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।  
हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनः न भवति अहंकृतः 'अहंकर्ता' इत्येवम् लक्षणः भावः भावना प्रत्ययः—एते एव पञ्च अधिष्ठानादयः अविद्यया आत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः न अहम् अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः' केवलः अविक्रियः इत्येवं पश्यतीति एतत्—बुद्धिः अन्तःकरणं यस्य आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते न अनुशायिनी भवति—इदमहमकार्षम् तेन अहम् नरकं गमिष्यामि, इत्येवं यस्य बुद्धिः न लिप्यते—स सुमतिः स पश्यति । हत्वा अपि सः इमान् लोकान्, सर्वान् इमान् प्राणिनः इत्यर्थः न हन्ति हनन-क्रियां न करोति न निबध्यते नापि तत्कार्येण अधर्मफलेन संबध्यते ॥

ननु हत्वापि न हन्ति इति विप्रतिषिद्धम् उच्यते यद्यपि स्तुतिः । नैषदोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या 'हन्ता अहम्' इति लौकिकीं दृष्टिम् आश्रित्य, 'हत्वापि' इति आह । यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिम् आश्रित्य 'न हन्ति न निबध्यते' इति । एतत् उभयम् उपपद्यते एव ॥

ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येव आत्मा, 'कर्तार  
मात्मानं केवलं तु' इति केवलशब्दप्रयोगात् नैष दोषः, आत्मनः  
अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः,  
विक्रियावतो हि अन्यैः, संहननं संभवति संहृत्य वा कर्तृत्वं स्यात्  
न तु अविक्रियस्य आत्मनः केनचित् संहननम् अस्ति इति न  
संभूय कर्तृत्वम् उपपद्यते । अतः केवलत्वम् आत्मनः स्वाभाविक  
मिति केवलशब्दः अनुवादमात्रम् । अविक्रियत्वं च आत्मनः  
श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । 'अविकार्योऽयमुच्यते' । गुणैरैव  
कर्माणि क्रियन्ते, 'शरीरस्थोऽपि न करोति' इत्यादि असकृत्  
उपपादितम् गीतास्त्वेव तावत् । श्रुतिषु च 'ध्यायतीव लेलायतीव'  
इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च-निरवयवम् अपरतन्त्रम् अविक्रियम्  
आत्मतत्त्वम् इति राजमार्गः विक्रियावत्वाभ्युपगमेऽपि  
आत्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुम् अर्हति न अधि  
ष्ठानादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि स्युः । न हि परस्य कर्मपरेण  
अकृतम् आगन्तुम् अर्हति । यत्तु अविद्यया गमितम् न तत्  
तस्य । यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः, यथा वा तलमलिनत्वं  
वालैः गमितम् अविद्यया न आकाशस्य तथा अधिष्ठानादिवि  
क्रियापि तेषामेव न आत्मनः । तस्मात् युक्तम् उक्तम् 'अहंकृत  
त्वबुद्धिलेषाभावात् विद्वान् न हन्ति न निबध्यते, इति  
'नायं हन्ति न हन्यते' इति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यादिहेतु

वचनेन अविक्रियत्वम् आत्मनः उक्त्वा, 'वेदाविनाशिनम्' इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिंशास्त्रादौ संक्षेपतः उक्त्वा मध्ये प्रसारितां तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा इह उपसंहरन्ति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय 'विद्वान् न हन्ति न निवध्यते, इति । एवं च सति देहभृत्वाभिमानानुपपत्तौ अविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः संन्यासिनाम् अनिष्टादित्रिविधं कर्मणः फलं न भवति इति उपपन्नं तद्विपर्ययाच्च इतरेषां भवति इत्येतच्च अपरिहार्यम् इति एषः गीताशास्त्रार्थः उपसंहृतः । स एषः सर्ववेदार्थसारः निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य प्रतिपत्तव्यः इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितः अस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥

अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकम् उच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

कारणकर्मकर्तृतित्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं ज्ञायते अनेन इति सर्वाविषयम् अविशेषेण उच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यम् तदपि सामान्येनैव सर्वम् उच्यते । तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षणः अविद्याकल्पितः भोक्ता । इति एतत् त्रयम् अविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनाम् हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादि

प्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात् । ततः पञ्चभिः अधिष्ठानादिभिः  
आरब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु  
करणादिषु संगृह्यते इत्येतत् उच्यते—करणं क्रियते अनेन इति वाह्यं  
श्रोत्रादि, अन्तःस्थं बुद्ध्यादि, कर्म इप्सिततमं कर्तुः क्रियया  
व्याप्यमानम् कर्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षणः इति  
त्रिविधः त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः, संगृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः  
संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्मणेषु हि त्रिषु समवेति, तेन अयं त्रिविधः  
कर्मसंग्रहः ॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वम् उच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेन एकं  
भावं वस्तु—भावशब्दः वस्तु वाची एकम् आत्मवस्तु इत्यर्थः  
अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा कूटस्थम् इत्यर्थः ईक्षते  
पश्यति येन ज्ञानेन तं च भावम् अविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु  
देहभेदेषु न विभक्तं तत् आत्मवस्तुव्योमवत् निरन्तरमित्यर्थः तत्  
ज्ञानम् साक्षात् सम्यग्दर्शनम् अद्वैतात्मविषयं सात्त्विकं विद्धि इति ॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि असम्यग्भूतानि राजसानि  
तामसानि च इति न साक्षात् संसारोच्छित्तये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानम् विद्धि राजसम् ॥२१॥

पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरम् अन्यत्वेन यत् ज्ञानम् नाना-  
भावान् भिन्नान् आत्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणान्  
इत्यर्थः वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानम् सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य  
कर्तृत्वासंभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः तत् ज्ञानम् विद्धि  
राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यत् ज्ञानम् कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एकस्मिन्  
कार्ये देहे वह्निर्वा प्रतिमादौ सक्तम् 'एतावानेव आत्मा ईश्वरोवा  
न अतः परम् अस्ति इति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीर-  
रान्तर्वर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्रम्  
इत्येवम् एकस्मिन् कार्ये सक्तम् अहैतुकम् हेतुवर्जितं निर्युक्तिकम्  
अतत्त्वार्थवत् अयथाभूतार्थवत् यथाभूतः अर्थः तत्त्वार्थः सः

अस्य ज्ञेयभूतः अस्तीति तत्त्वार्थवत् न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वार्थवत्  
अहेतुकत्वादेव अल्पं च अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाद्वा ।  
तत् तामसम् उदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनाम् अविवेकिनाम्  
ईदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥

अथ इदानीं कर्मणः त्रैविध्यम् उच्यते—

नियतं सद्गुरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतं नित्यं सद्गुरहितम् आसक्तिवर्जितम् अरागद्वेषतः कृतं  
रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतम् तद्विपरीतम्  
अरागद्वेषतः कृतम् अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः  
फलतृष्णः तद्विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्, तत्  
सात्त्विकम् उच्यते ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुना इत्यर्थः, कर्म साहंकारेण  
इति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि? लौकिकश्रोत्रियनिरहंकारापेक्षया  
योहि परमार्थनिरहंकारः आत्मवित् न तस्य कामेप्सुत्वबहुलाया-



सकर्तृत्वप्राप्तिः अस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणः अनात्मवित् साहंकारः कर्ता, किमुतराजसतामसयोः, लोके अनात्मविदपि-  
श्रोत्रियो निरहंकारः उच्यते 'निरहंकारः अयं ब्राह्मणः इति तस्मात् तदपेक्षयैव 'साहंकारेण वा' इति उक्तम् । पुनः शब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महता आयासेन निर्वर्त्यते तत् कर्म राजसम् उदाहृतम् ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धं पश्चाद्भावि यत् वस्तु सः अनुबन्धः उच्यते तं च अनुबन्धम्, क्षयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः अर्थक्षयो वा स्यात् तं क्षयम् हिंसां प्राणिबाधां च, अनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारम् 'शक्नोमि इदं कर्म समापयितुम् इत्येवम् आत्मसामर्थ्यम् इत्येतानि अनुबन्धादीनि अनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहात् अविवेकतः आरभ्यते कर्म यत् तत्तामसं तमोनिवृत्तम् उच्यते ॥

इदानीं कर्तृभेदः उच्यते

मुक्तसङ्गो न हंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तसङ्गः मुक्तः परित्यक्तः सङ्गः येन सः मुक्तसङ्गः अनहंवादी  
न अहं वदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः धारणम् उत्साहः  
उद्यमः ताभ्यां समन्वितः, संयुक्तः धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः  
क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धौ असिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्नि-  
र्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणेऽप्युक्तः न फलरागादिना यः सः  
निर्विकारः उच्यते एवंभूतः कर्ता यः सः सात्विकः उच्यते ॥

यत्तदग्रेविषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत् तत्सुखम् अग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यान-  
समाधारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वात् विषमिव दुःखात्मकं भवति  
परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखम् अमृतोपमम् तत्सुखं-  
सात्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः आत्मनः बुद्धिः आत्मबुद्धिः आत्मबुद्धेः  
प्रसादः नैर्मल्यं सलिलस्य इव स्वच्छता ततः जातम् आत्म  
बुद्धिप्रसाजम् । आत्मविषया वा आत्मावलम्बना वा बुद्धिः  
आत्मबुद्धिः तत्प्रसादप्रकर्षाद्वाजातमित्येतत् तस्मात् सात्विकम्  
तत् ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ २८ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगात् जायते यत्सुखं तत्सुखम् अग्रे प्रथमक्षणे  
अमृतोपमम् अमृतसमम् परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधा-  
धनोत्साहहानिहेतुत्वात् अधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परि-  
णामे तदुपभोगपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यत् अग्रे च अनुबन्धे च अवसानोत्तरकाले च सुखं  
मोहनं मोहकरम् आत्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा च  
आलस्यं च प्रमादश्च तेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थम्  
तत् तामसम् उदाहृतम् ॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तत् अस्ति तत् नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं  
प्राणिजातम् अन्यद्वा अप्राणि । दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वम्  
प्रकृतिजैः प्रकृतितः जातैः एभिः त्रिभिः गुणैः सत्त्वादिभिः मुक्तं  
परित्यक्तं यत् स्यात् न तत् अस्ति इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

यतः यस्मात् प्रवृत्तिः उत्पात्तिः चेष्टा वा यस्मात् अन्तर्यामिणः ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात् येनेश्वरेण सर्वम् इदं ततं जगत् व्याप्तम् स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तम् ईश्वरम् अभ्यर्च्य पूजयित्वा आराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवः मनुष्यः ॥

यतः एवं अतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४०॥

श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वधर्मः विगुणोपि इति अपि शब्दो द्रष्टव्यः परधर्मात् स्वभावनियतं स्वभावेन नियतम् यदुक्तं स्वभावजम् इति तदेवोक्तं स्वभावनियतम् इति यथा विषजातस्य कृमेः विषं न दोषकरम् तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् न आप्नोति किल्बिषं पापम् ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणोविषजः इव कृमिः किल्बिषं न आप्नोति इति उक्तम् परधर्मश्च भयावहः इति अनात्मज्ञश्च

नहि कश्चित् क्षणमपि अकर्मकृत् तिष्ठति अतः ।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहजं सहजन्मनैव उत्पन्नम् कित्तत् कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात् न त्यजेत् सर्वारम्भाः आरम्यन्त इति आरम्भाः सर्वकर्माणि इत्येतत् प्रकरणात् ये केचित् आरम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात् त्रिगुणात्मकत्वम् अत्रहेतुः त्रिगुणात्मकत्वात् दोषेण धूमेन सहजेन अग्निरिव आवृताः सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात् नैवमुच्यते भयावहश्च परधर्मः न च शक्यते अशेषतः त्यक्तुम् अज्ञेन कर्म यतः तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थः ॥

किम् अशेषतः त्यक्तुं अशक्यं कर्म इति न त्यजेत् । किं वा सहजस्य कर्मणः त्यागे दोषो भवतीति ! किंचातः । यदि तावत् अशेषतः त्यक्तुं अशक्यम् इति न त्याज्यं सहजं कर्म, एवं तर्हि अशेषतः त्यागे गुण एव स्यादित्यसिद्धं भवति सत्यमेवम् । अशेषतः त्याग एव न उपपद्यते इति चेत् किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषः यथा सांख्यानाम् गुणाः किं वा क्रियैवकारकम् यथा बौद्धानां स्कन्धा

क्षणप्रभंसिनः उभयथापि कर्मणः अशेषतः त्यागः न संभवति । अथ तृतीयोपि पक्षः—यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं तदेव तत्र एवं सति शक्यं कर्म अशेषतः त्यक्तम् । अयं तु अस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषः—न नित्यप्रचलितं वस्तु, नापि क्रियैव कारकम् किंति हि व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते, विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं तन् द्रव्यं शक्तिमत् अवतिष्ठते इति एवं आहुः काणादाः । तदेव च कारकम् इति अस्मिन्पक्षे कोदोषः इति अयमेव तु दोषः—यतस्तु अभागवतं मतम् इदम् कथं ज्ञायते यतः आह भगवान् “नासतो विद्यतेभावः” इत्यादि, काणादानां हि असतः भावः, सतश्च अभावः । इति इदं मतम् अभागवतम् । अभागवतमपि न्यायवच्चेत् कोदोषः इति चेत् उच्यते—दोषवत्तु इदम् सर्वप्रमाणविरोधात् कथम् यदि तावत् द्रव्यणुकादिद्रव्यं प्राक् उत्पत्तेः अत्यन्तमेव असत् उत्पन्नं च स्थितं कंचित् कालं पुनः अत्यन्तमेव असत्त्वम् आपद्यते, तथा च सति असदेव सत् जायते, सदेव असत्त्वम् आपद्यते अभावः भावो भवति, भावश्च अभावो भवति, तत्र अभावः जायमानः प्राक् उत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्य समवायिनिमित्ताख्यं कारणं अपेक्ष्य जायते इति, न च एवमभावः उत्पद्यते, कारणं च अपेक्षते इति शक्यं वक्तुम्, असतां शशविषाणादीनाम् अदर्शनात् भावात्मकाश्चेत् घटादयः उत्पद्य

मानाः किञ्चित् अभिव्यक्तिमात्रे कारणम् अपेक्ष्य उत्पद्यन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुम् किञ्च असत्तश्च सत्तश्च सद्भावे असद्भावे न कचित् प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित् स्यात् सत् सदेव असत् असदेव इति निश्चयानुपपत्तेः ॥

किं च, उत्पद्यते इति द्वयणुकादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्ता संबन्धम् प्राहुः, प्राक् उत्पत्तेश्च असत् पश्चात् कारणव्यापारम्, अपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते । संबद्धं सत् कारणसमवेतम् सत् भवति तत्र वक्तव्यम् कथम् असतः स्वकारणं भवेत् संबन्धो वा केन चित् स्यात् ? न हि बन्ध्यापुत्रस्य स्वं कारणं संबन्धो वा केन चित् प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ॥

ननु नैववैशेषिकैः अभावस्य संबन्धः कल्प्यते । द्वयणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणसमवायलक्षणः संबन्धः सतामेव उच्यते इति । न संबन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात् । न हि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनाम् अस्तित्वम् इष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिम् इच्छन्ति ततश्च असत् एव संबन्धः पारिशेष्यात् इष्टो भवति ॥

ननु असतोऽपि समवायलक्षणः संबन्धः न विरुद्धः ।

न वन्ध्यापुत्रादीनाम् अदर्शनात् घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारण-  
संबन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादेः, अभावस्य तुल्यत्वेऽपि इति  
विशेषः अभावस्य वक्तव्यः । एकस्य अभावः द्वयोः अभावः  
सर्वस्य अभावः, प्रागभावः प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्य-  
न्ताभावः इति लक्षणतो न केनचित् विशेषो दर्शयितुं शक्यः ।  
असति च विशेषे घटस्य प्रागभावः एवकुलालादिभिः घटभावम्  
आपद्यते संबध्यते च भावेन कपालाख्येन, संबद्धश्च सर्वव्यव-  
हारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावः अभावत्वे सत्यपि  
इति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचित् व्यवहारयोग्यत्वम् प्रागभावस्यैव  
द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वम् इत्येतत् अस-  
मञ्जसम्; अभावत्वाविशेषात् अत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ॥

ननु नैव अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः उच्यते ।  
भावस्यैव तर्हि भावापत्तिः यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा  
पटापत्तिः, एतदपि अभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् ।  
सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽपि अपूर्वधर्मोत्पत्तिविना-  
शाङ्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते । अभिव्यक्तिति-  
रोभावाङ्गीकरणेऽपि अभिव्यक्तिरोभावयोः विद्यमानत्वाविद्य-  
मानत्वानिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव  
संस्थानम् उत्पत्त्यादि इत्येतदपि प्रत्युक्तम् ॥



पारिशेष्यात् सत् एकमेववस्तु अविद्यया उत्पत्तिविनाशा-  
दिधर्मेः अनेकधा नटवत् विकल्प्यते इति । इदं भागवतं मतम्  
उक्तम् 'नासतो विद्यते भावः, इत्यास्मिन् श्लोके सत्प्रत्ययस्य  
अव्यभिचारात् व्यभिचाराच्च इतरेषामिति ॥

कथं तर्हि आत्मनः अविक्रियत्वे अशेषतः कर्मणः त्यागः  
न उपपद्यते इति ? यदि वस्तुभूताः गुणाः, यदि वा अविद्या-  
कल्पिताः, तद्धर्मः, कर्म तदा आत्मनि अविद्याध्यारोपितमेव  
इति अविद्वान् न हि कश्चित् क्षणमपि अशेषतः त्यक्तुं शक्नोति  
इति उक्तम् । विद्वांस्तु पुनः विद्यया अविद्यायां निवृत्तायां  
शक्नोत्येव अशेषतः कर्मपरित्यक्तुम्, अविद्याध्यारोपितस्य  
शेषानुपपत्तेः । न हि तैमिरिकदृष्ट्या अध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः  
तिमिरापगमेऽपि शेषः अवतिष्ठते । एवं च सति इदं वचनम्  
उपपन्नम् 'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादि, स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः  
संसिद्धिं लभते नरः' स्वकर्मणा तमभ्यर्च्यसिद्धिं विन्दति मानवः'  
इति च ॥

या कर्मजा सिद्धिः उक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः  
फलभूतानैष्कर्म्यसिद्धिः ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोकः  
आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिः असक्ता सङ्गराहता बुद्धिः अन्तःकरणं यस्य सः असक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितः वशीकृतः आत्मा अन्तः करणं यस्य सः जितात्मा विगत-स्पृहः विगतास्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगतस्पृहः यः एवंभूतः आत्मज्ञः सः नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात् सः निष्कर्मा तस्य भावः नै-ष्कर्म्यम्, नैष्कर्म्यं च तत् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः, निष्कर्म-त्वस्य वा निष्क्रियात्मरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः निष्पात्तिः, तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्य-वस्थानरूपां संन्यासनः सम्यग्दर्शनेन तत् पूर्वकेण वा सर्वकर्म संन्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति तथा च उक्तम्—सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते, इति ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराम्यचनरूपेण जनितां प्रागु-क्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञान-निष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिः येन क्रमेण भवति तत् वक्तव्यमिति आह—

सिद्धिं प्राप्नोति यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिप्राप्तः स्वकर्मणा ईश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां  
कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणांसिद्धिप्राप्तः—सिद्धिप्राप्त  
इति तदनुवादः उत्तरार्थः । किंतु उत्तरम् यदर्थः अनुवादः  
इति उच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मा-  
नम् आप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनात्  
निबोध त्वं निश्चयेन अवधारय इत्येतत् । किं विस्तरेण ? न  
इति आह—समासेनैव कौन्तेय संक्षेपेणैव हे कौन्तेय यथाब्रह्म  
प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिः, ताम्  
इदंतया दर्शयितुम् आह—निष्ठा ज्ञानस्य या परा, इति । निष्ठा  
पर्यवसानं परिसमाप्तिः इत्येतत् । कस्य ? ब्रह्मज्ञानस्य यापरा ।  
कीदृशी सा यादृशम् आत्मज्ञानम् । कीदृक् तत् ? यादृशः  
आत्मा । कीदृशः सः ? यादृशो भगवता उक्तः उपनिषद्वाक्यैश्च  
न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकारं ज्ञानम् । न ज्ञानविषयः नापि आकारवान्  
आत्मा इष्यते क्वचित् । न आदित्यवर्णम् 'भारूपः', 'स्वयम्  
ज्योतिः', इति आकारवत्त्वम् आत्मनः श्रूयते । न तमोरूपत्व  
प्रतिषेधार्थत्वात् तेषां वाक्यानाम्—द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे

आत्मनः तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्य वर्णम्' इत्यादीनि वाक्यानि । 'अरूपम्' इति च विशेषतः रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च—'न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् अशब्दमस्पर्शम्, इत्यादेः । तस्मात् आत्माकारं ज्ञानम् इति अनुपपन्नम् ॥

कथं तर्हि आत्मनः ज्ञानम् ? सव हि यद्विषयं यत् ज्ञानम्, तत् तदाकारं भवति । निराकारश्च आत्मा इत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्च उभयोः निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा इति ? न; अत्यन्तनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेः आत्मनः । बुद्धेश्च आत्मवत् नैर्मल्याद्युपपत्तेः आत्मचैत्यन्याकाराभासत्वोपपत्तेः बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानि इन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः । अतः लौकिकैः देहमात्र एव आत्मदृष्टिः क्रियते ॥

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः' इत्याहुः । तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽपि आन्तरम् अव्यक्तम् अव्याकृताख्यम् अविद्यावस्थम् आत्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् सर्वत्र बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासता आत्मभ्रान्तिकारणम् इत्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरू-

पाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या आत्मचैतन्यविज्ञानं कार्यम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थकारैः अविशिष्टतया दृश्यमानत्वात् इति । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मात् अविद्याध्यारोपितनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यम् नतु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः, अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहतबुद्धीनाम् अत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयम् आसन्नतरम् आत्मभूतमपि अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयम् अतिदूरम् अन्यदिवच प्रतिभाति अविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनान्तुलब्धगुर्वात्मप्रसादानां न अतः परं सुखम् सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतरम् अस्ति । तथाचोक्तम्—‘प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम्, इत्यादि ॥

केचित्तु पण्डितंमन्याः निराकारत्वात् आत्मवस्तु न उपैति बुद्धिः । अतः दुःसाध्यासम्यग्ज्ञाननिष्ठा ’ इत्याहुः । सत्यम् एवं गुरुसंप्रदायरहितानाम् अश्रुतवेदान्तानाम् अत्यन्त-बहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु अकृतश्रमाणाम् । तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दुःसंपादा, आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुपलब्धेः यथा ‘ च एतत् एवमेव, न अन्यथा ’ इति अबोचाम उक्तं च

भगवता 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति । तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव आत्मस्वरूपावलम्बन-कारणम् । न हि आत्मा नाम कस्यचित् कदाचित् अप्रसिद्धः प्राप्यः हेयः उपादेयो वा अप्रसिद्धे हि तस्मिन् आत्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखम् दुःखार्थं दुःखम् । आत्माव-गत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽपि आत्मनः अन्तरतम-त्वात् तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा; इति आत्मज्ञाननिष्ठा-विवेकिनां सुप्रसिद्धा इति सिद्धम् ॥

येषामपि निराकारं ज्ञानम् अप्रत्यक्षम् तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानम् अत्यन्तप्रसिद्धम् सुखादिवदेव इति अभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्च—अप्रसिद्धं चेत् ज्ञानम् ज्ञेयवत् जिज्ञास्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुम् इच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञातव्यम् आप्तुम् इच्छेत् । न एतत् अस्ति । अतः अत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानम् ज्ञातापि अतएव प्रसिद्धः इति । तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किं तु अना-त्मनि आत्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ॥

किं च

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

अहंकारम् अहंकरणम् अहंकारः देहादिषु तम् बलं सामर्थ्यं कामरागसंयुक्तम्—न इतरतश्शरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तत्यागस्य अशक्यत्वात्—दर्पं दर्पोनाम हर्षानन्तरभावीधर्मातिक्रमहेतुः, दृष्टो दृष्यति दृष्टो धर्ममातिक्रामति इति स्मरणात् तं च, कामम् इच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहम् इन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तः तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावः निर्ममः अत एव शान्तः उपरतः 'यः संहतहर्षायासः यतिः ज्ञाननिष्ठः ब्रह्मभूयाय ब्रह्म भवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥

किं तत् इति, आह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मनाः भव माच्चितः भव । मद्भक्तः भव मद्भजनो भव ।

मद्याजी मद्यजनशीलोभव । मां नमस्कुरु नमस्कारम् अपि  
मामैवकुरु । तत्र एवं वर्तमानःवासुदेवे एव समर्पितसाध्यसाधन  
प्रयोजनः मामेव एष्यसि आगमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने  
सत्यां प्रतिज्ञां करोमि एतस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, यतः प्रियः  
आसि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वाभगवद्भक्तेः अवश्यं  
भाविमोक्षफलम् अवधार्य भगवच्छरणैकपरायणः भवेत् इति  
वाक्यार्थः ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यम् ईश्वरशरणताम् उपसंहृत्य  
अथ इदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसार  
विहितं वक्तव्यमिति आह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान्—धर्मशब्दे  
न अत्र अधर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् 'नाविरतो  
दुश्चरितात्' 'त्यज धर्ममधर्मच' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः—सर्व  
धर्मान् परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणि इत्येतत् माम् एकं सर्वात्मानं  
समं सर्वभूतस्थितम् ईश्वरम् अच्युतं गर्भजन्मजरामरणवर्जितम्  
'अहमेव इत्येवं' शरणं ब्रज' न मत्तः अन्यत् अस्ति इति अव



धारय इत्यर्थः अहं त्वा त्वाम् एवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्व  
धर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यः मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन  
उक्तंच, नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता, इति । अतः  
मा शुचः शोकं माकार्षीः इत्यर्थः ॥

अस्मिन् गीताशास्त्रे परमनिःश्रेयससाधनं निश्चितं किं  
ज्ञानम्, कर्म वा आहोस्वित् उभयम् ? इति । कुतः संशयः ? 'यज्ज्ञा  
त्वामृतमश्नुते' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इत्या  
दीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानात् निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति ।  
'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरुकर्मेव' इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्त  
व्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यत्वोपदेशात् समुच्चि-  
तयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यात् इति भवेत् संशयः कस्यचित् ।  
किं पुनरत्र मीमांसाफलम् ? ननु एतदेव—एषामन्यतमस्य परमनिः  
श्रेयससाधनत्वावधारणम् अतः विस्तीर्णतरं मीमांस्यम् एतत् ॥

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वम् भेदप्रत्ययनिवर्त-  
कत्वेन कैवल्यफलावसायित्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिः अवि-  
द्याया आत्मनि नित्यप्रवृत्ता—'मम कर्म' अहं कर्तामुष्मै फलायेदं  
कर्म करिष्यामि' इति इयम् अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता ।  
अस्या अविद्यायाः निवर्तकम् 'अयमहमस्मि केवलोऽकर्ता

अक्रियोफलः, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवंरूपम् आत्म-  
विषयज्ञानम् उत्पद्यमानम्, कर्मप्रवृत्तिहेतुभूतायाः भेदबुद्धेः  
निवर्तकत्वात् । तु-शब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः— न केवलेभ्यः कर्मभ्यः,  
न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिः इति पक्षद्वयं  
निवर्तयति । अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानु-  
पपत्तिः । न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते । केवलं  
ज्ञानमपि अनर्थकं तर्हि ? न अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैव-  
ल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं  
कैवल्यफलावसानत्वम् रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तक-  
प्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यवसानं  
हि प्रकाशफलम्; तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च च्छिदिक्रियाग्नि-  
मन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादि-  
फलात् अन्यफले कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिः यथा, तथा  
दृष्टार्थायां ज्ञाननिष्ठाक्रियायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्य  
आत्मकैवल्यफलात् कर्मान्तरे प्रवृत्तिः अनुपपन्ना इति न  
ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता उपपद्यते । भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यात्  
इति चेत् न कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः कैवल्यफले  
हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतःसंप्लुतोदकफले कूपतटाकादिक्रियाफला-  
र्थित्वाभाववत् फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायाम्

अर्थित्वानुपपत्तिः । न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापारः उपपद्यत तद्विषयं वा अर्थित्वम् । तस्मात् न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् न हि तमः तमसः निवर्तकम् अतः केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनम् इति । न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् यत् तावत् केवलाज्ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः इत्येतत् तत् असत् यतः नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानाम् अकरणे प्रत्यवायः नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् ननु एवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति इति अनिमोक्ष एव नैष दोषः नित्यत्वात् मोक्षस्य नित्यानां कर्मणाम् अनुष्ठानात् प्रत्यवायस्य अप्राप्तिः प्रतिषिद्धस्य च अकरणात् अनिष्टशरीरानुपपत्तिः, काम्यानां च वर्जनात् इष्टशरीरानुपपत्तिः वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतिते अस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् आत्मनः रागादीनां च अकरणे स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमिति अयत्नसिद्धं कैवल्यम् इति । अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्तेः क्षयाभावः इति चेत् न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः, प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्त-

दुरितक्षयार्थनित्यकर्म । आरब्धानां च कर्मणाम् उपभागेनैव क्षीणत्वात् अपूर्वाणां च कर्मणाम् अनारम्भे अयत्नसिद्धं कैवल्यमिति । न 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते यनाय' इति विद्याया अन्यः पन्थाः मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेः चर्मवदाकाशवेष्टनासंभववत् अविदुषः मोक्षासंभवश्रुतेः ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति इति च पुराणस्मृतेः अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च । यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानाम् अनारब्धफलानां संभवः । तथा पुण्यानाम् अनारब्धफलानां स्यात्संभवः तेषां च देहान्तरम् अकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानाम् अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः । नित्यानां च कर्मणां पुण्यफलत्वश्रुतेः 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः' इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः ॥

येतु आहुः-नित्यानि कर्माणि दुःस्वरूपत्वात् पूर्वकृत-दुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेण अन्यत् फलम् अस्ति अश्रुतत्वात् जीवनाग्निमित्ते च विधानात् इति । न अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासंभवात् दुःस्वफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मा-नुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् न हि मरणकाले फल-

दानाय अनङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलम् अन्यकर्मारब्धे जन्मनि  
 उपभुज्यते इति उपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाय अग्नि-  
 होत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरकफलोपभोगानुपपत्तिः न स्यात् ।  
 तस्य दुरितस्य दुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च—अनेकेषु हि दुरितेषु  
 संभवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्र-  
 फलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं न हि शक्यते  
 कल्पयितुम् नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितफलं न  
 शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति । अप्रकृतं च इदम् उच्यते—  
 नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलं इति । कथम् ?  
 अप्रसूतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः न उपपद्यत इति प्रकृतं ।  
 तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखम्  
 आहभवान् न अप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वं कृतं  
 दुरितं प्रसूतफलमेव इति मन्यते भवान् ततः नित्यकर्मानुष्ठाना-  
 यासदुःखमेव फलम् इति विशेषणम् अयुक्तं नित्यकर्मविध्यान-  
 र्थक्यप्रसङ्गश्च उपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः ।  
 किं च श्रुतस्य नित्यस्य कर्मणः दुःखं चेत् फलम् नित्यकर्मानुष्ठा-  
 नायासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत् तत् अन्यस्य इति कल्पना  
 नुपपत्तिः । जीवनादिनिमित्ते च विधानात् नित्यानां कर्मणां  
 प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः यस्मिन् पापकर्मणि

निमित्ते यत्प्रविहितं प्रायश्चित्तम् नतु तस्य पापस्य तत्फलम् ।  
 अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलम् जीवनादि-  
 निमित्तेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव  
 फलं प्रसज्येत, नित्यप्रायश्चित्तयोः नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किं च  
 अन्यत्—नित्यस्य काम्यस्य च अग्निहोत्रादेः अनुष्ठानायास-  
 दुःखस्य तुल्यत्वात् नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य  
 फलम् न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखम् इति विशेषो नास्तीति  
 तदपि पूर्वकृतदुरितफलम् प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां  
 फलाश्रयणात् तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं  
 पूर्वकृतदुरितफलम् इति अर्थापत्तिकल्पना च अनुपपन्ना एवं  
 विधानान्यथानुपपत्तेः अनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वा-  
 नुमानाच्च नित्यानां विरोधाच्च विरुद्धं च इदम् उच्यते—नित्य-  
 कर्मणा अनुष्ठीयमानेन अन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यते इति  
 अभ्युपगम्यमाने स एव उपभोगः नित्यस्य कर्मणः फलम् इति  
 नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धम् उच्यते । किं च  
 काम्याग्निहोत्रादौ अनुष्ठीयमाने नित्यमपि अग्निहोत्रादितन्त्रे-  
 णैव अनुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलम्  
 उपक्षीणं स्यात् तत्तन्त्रत्वात् अथ काम्याग्निहोत्रादिफलम् अन्य-  
 देव स्वर्गादितदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत न च तदस्ति

दृष्टविरोधात् न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात् केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखम् भिन्नं दृश्यते । किं च अन्यत्-अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलम् न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलं भवेत् । तदा स्वर्गादिष्वपि अदृष्टफलाशासनेन उद्यमो न स्यात्-अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण . उपक्षयः नित्यानाम् स्वर्गादिमहाफलत्वं काम्यानाम् अङ्गेति कर्तव्यताद्याधिक्ये तु असति फलकामित्वमात्रेणेति । तस्माच्च न नित्यानां कर्मणाम् अदृष्टफलाभावः कदाचिदपि उपपद्यते । अतश्च अविद्यापूर्वकस्य कर्मणः विद्यैव शुभस्य अशुभस्य वा क्षयकारणम् अशेषतः न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म तथा च उपपादितमविद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा-‘ उभौ तौ न विजानीतः ’ ‘ वेदाविनाशिनं नित्यम् ’ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ‘ अज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् तत्त्ववित्तु महाबाहो’ गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते, ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते’ नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्’ अर्थात् अज्ञः करोमि इति आरुरुक्षोः कर्मकारणम् आरूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् उदाराः त्रयोऽपि अज्ञाः ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम्, ‘अज्ञाः कर्मिणः गतागतं

कामकामाः लभन्ते' अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ताः यथोक्तम्  
आत्मानम् आकाशकल्पम् उपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन  
मामुपयान्ति ते अर्थात् न कर्मिणः अज्ञाः उपयान्ति भगवत्कर्म-  
कारिणः ये युक्ततमा अपि कर्मिणः अज्ञाः ते उत्तरोत्तरहीनफल  
त्यागावसानसाधनाः अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु अद्रेष्टा सर्व-  
भूतानाम् इति आध्यायपरिसमाप्तिः उक्तसाधनाः क्षेत्राध्याया-  
द्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकसर्वकर्म-  
संन्यासिनां आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां  
वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदाम् अनिष्ठादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरि-  
ब्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति  
भवत्येव अन्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनाम् इत्येषः गीता-  
शास्त्रोक्तकर्तव्यार्थस्य विभागः ॥

अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणः असिद्धमिति चेत्, न;  
ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथापि अवि-  
द्यावत् एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादि-  
लक्षणं कर्म अनर्थकारणम् अविद्याकामादिदोषवत् भवति, अन्यथा  
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्वयीति । देहव्यति-  
रिक्तात्मनि अज्ञाते प्रवृत्तिः नित्यादिकर्मसु ~~अनुपपत्तिः~~ इति चेत्,  
न; चलनात्मकस्य कर्मणः अनात्मकर्तृकस्य 'अहंकरोमि' इति



प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः गौणः, 'न मिथ्या इति चेत् न तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः आत्मीये देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः गौणः यथा आत्मीये पुत्रे 'आत्मावैपुत्रनामासि' इति लोके च 'मम प्राण एव अयंगौः' इति तद्वत् नैवायं मिथ्याप्रत्ययः । मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोः अगृह्यमाणविशेषयोः । न गौण-प्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थता अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात् लुप्तोपमाशब्देन यथा 'सिंहो देवदत्तः' 'अग्निर्माणवकः' इति सिंहइव अग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यम् अग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किञ्चित् साध्यते मिथ्याप्रत्ययकार्यं तु अनर्थमनुभवति इति । गौणप्रत्ययविषयं जानाति नैषसिंहः देवदत्तः, तथा 'नायमग्निर्माणवकः' इति । तथा गौणेन देहादिसंघातेन आत्मना कृतं कर्म न मुख्येन अहंप्रत्ययविषयेण आत्मना कृतं स्यात् न हि गौणसिंहामिभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहामिभ्यां कृतं स्यात् न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहान्योः कार्यं किञ्चित् क्रियते स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात् स्तूयमानौ च जानीतः 'न अहं सिंहः, 'न अहम् अग्निः' इति न हि 'सिंहस्य कर्म मम अमेश्वर' इति । तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मनः इति प्रत्ययः युक्ततरः स्यात् न पुनः 'अहं कर्ता मम कर्म, इति । यच्च आहुः आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः

कर्महेतुभिरात्मा कर्म करोति इति न तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वक-  
त्वात् मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कार  
पूर्वकाः हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथा अस्मिन् जन्मानि देहादि  
संघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथा  
अतीते अतीततरेऽपि जन्मानि इति अनादिरविद्याकृतः संसारः  
अतीतोऽनागतश्च अनुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्याससहितज्ञान  
निष्ठया आत्यन्तिकः संसारोपरमः इतिसिद्धम् अविद्यात्मकत्वाच्च  
देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः देहादि  
संघाते आत्माभिमानः अविद्यात्मकः न हि लोके 'गवादिभ्योऽ-  
न्योऽहम्, मत्तश्चान्येगवादयः, इति जानन् तान् 'अहम्' इति  
मन्यते कश्चित् अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतः  
देहादिसंघाते कुर्यात् 'अहम्' इति प्रत्ययम् न विवेकतः जानन्  
यस्तु 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति पुत्रे अहंप्रत्ययः स तु जन्य-  
जनकसंबन्धनिमित्तः गौणः । गौणेन च आत्मना भोजनादिवत् पर-  
मार्थकार्यं शक्यते कर्तुम् गौणसिंहाभिभ्यां मुख्यसिंहाभिकार्यवत् ॥

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्मकर्तव्यं गौणैः देहेन्द्रिया-  
त्मभिः क्रियते एव इति चेत् न अविद्याकृतात्मत्वात्तेषाम् न च गौणाः  
आत्मानः देहेन्द्रियादयः किं तर्हि ? मिथ्याप्रत्ययेनैव अनात्मानः  
सन्तः आत्मत्वमापाद्यन्ते तद्भावे भावात् तदभावे च अभावात् ।

अविवेकिनां हि अज्ञानकाले बालानां दृश्यते दीर्घोऽहम् 'गौरो  
 ऽहम्' इति देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः न तु विवेकिनाम् 'अन्योहं  
 देहादिसंघातात्' इति जानतां तत्काले देहादिसंघाते अहं  
 प्रत्ययः भवति । तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात्  
 तत्कृत ए। न गौणः । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि  
 सिंहदेवदत्तयोः अभिमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्द  
 प्रयोगो वा स्यात् न अगृह्यमाणविशेषसामान्ययोः । यत्तु  
 उक्तम् 'श्रुतिप्रामाण्यात्' इति तत् न तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषय-  
 त्वात् प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषये अग्निहोत्रादिसाध्य  
 साधनसंबन्धे श्रुतेः प्रामाण्यम् न प्रत्यक्षादिविषये अदृष्टदर्शनार्थ  
 विषयत्वात् प्रामाण्यस्य । तस्मात् न दृष्टमिथ्याज्ञानानिमित्तस्य  
 अहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम् । न हि  
 श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वा इति ब्रुवत् प्रामाण्य  
 मुपैति । यदि ब्रूयात् 'शीतोऽग्निरप्रकाशो वा' इति  
 तथापि अर्थान्तरं श्रुतेः विवाक्षितं कल्प्यम् प्रामाण्या  
 न्यथानुपपत्तेः, न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धम्  
 वा । कर्मणः मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात् कर्तुरभावे श्रुतेर  
 प्रामाण्यमिति चेत्, न ब्रह्मविद्यायामर्थबत्वोपपत्तेः ॥

कर्मविधिश्चरितवत् ब्रह्मविद्याविधिश्चरितवत् अप्रामाण्यप्रसङ्ग

इति चेत् न बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्चुत्या  
 आत्मनि अवगते देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः बाध्यते तथा  
 आत्मन्येव आत्मावगतिः न कदाचित् केनचित् कथंचिदपि  
 बाधितुं शक्या, फलाव्यतिरेकादवगतेः यथा अग्निः उष्णः  
 प्रकाशश्च इति । न च एवं कर्मविधिश्चुतेरप्रामाण्यम् पूर्वपूर्व-  
 प्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्येन  
 प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेऽपि उपास्य उपेयसत्यतया सत्यत्वमेव  
 स्यात् यथा अर्थवादानां विधिशेषाणाम् लोकेऽपि बालोन्मत्ता-  
 दीनां पयआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् प्रकारान्त-  
 रस्थानां च साक्षादेव वा प्रामाण्यं सिद्धम् प्रागात्मज्ञानात् देहा-  
 भिमाननिमित्तप्रत्यक्षादि प्रामाण्यवत् । यत्तु मन्यसे—स्वयमव्या-  
 प्रियमाणोऽपि आत्मा सन्निधिमात्रेण करोति तदेव मुख्यं  
 कर्तृत्वमात्मनः यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं  
 स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति तथा  
 सेनापतिः वाचैव करोति क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च  
 दृष्टः । यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य तथा देहादीनां कर्म  
 आत्मकृतं स्यात् फलस्य आत्मगामित्वात् यथा वा भ्रामकस्य लोह-  
 भ्रामयितृत्वात् अव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वम् तथा च आत्मनः  
 इति । तत् असत् अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् कारकमनेक-

प्रकारमिति चेत् न राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते थोधानां च योधयितृत्वे धनदाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम् तथा जयपराजय-फलोपभोगे यजमानस्यापि प्रधानत्यागे दक्षिणप्रदाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम् तस्मात् अव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः सः गौणः इति अवगम्यते यदिमुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राज-यजमानप्रभृतीनाम् तदा सान्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणेन न तथा राजयजमाना दीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते तस्मात् सान्निधिमात्रेण कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते । तस्मात् असदेव एतत् गीयते देहादीनां व्यापारेण अव्यापृतः आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यात् इति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वम् उपपद्यते यथा स्वप्ने मायायां च एवम् न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमा-ध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थः उपलभ्यते । तस्मात् भ्रान्ति-प्रत्ययनिमित्तः एव अयं संसारभ्रमः न तु परमार्थः इति सम्यग्दर्शनात् अत्यन्तएवोपरम इति सिद्धम् ॥

इति सर्वतंत्र स्वतंत्र विद्यावाचस्पति देवराज पं० देवदत्तशर्म विरचिते  
वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे श्रीमद्भगवद्गीतार्थ विवेचना

प्रकरणम् समाप्तम् ।

अथ सर्वतंत्रस्वतंत्रविद्यावाचस्पति देवराज पं. देवदत्त शर्मविरचिते

वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे सिद्धान्त पादे

\* भगवद्गीतोपक्रमोपसंहारौ \*

माण्योक्तौ दर्शयते

नारायणः परोऽव्यक्तादंडमव्यक्तसंभवम् ॥

अंडस्यांतस्त्वमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥१॥

स भगवान् सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादी  
नग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्ति लक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् ।  
ततोऽन्यांश्चसनकसनंदनादीनुत्पाद्य निवृत्तिधर्मज्ञानवैराग्यलक्षण-  
ग्राहयामास द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च  
तत्रैको जगतः स्थितिकारणं प्राणीनांसाक्षादभ्युदयनिःश्रेय  
सहेतुर्यः सधर्मः ब्राह्मणायैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्चश्रेयोऽर्थिभिर-  
नुष्ठीयमानो दीर्घेणकालेनानुष्ठातृणांकामोद्भवाद्धीयमानविवेक  
विज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमानेचाधर्मेजगतः  
स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्तानारायणाख्योविष्णुर्भौमस्य

ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेनकृष्णः किल  
 सम्भवुव ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः— तदधी-  
 नत्वा द्दर्णाश्रमभेदानाम् । स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलयवीर्यते-  
 जोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं-  
 वशीकृत्या जोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्त  
 स्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिवजात इव लोकानुग्रहं कुर्वन्-  
 लक्ष्यते— स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्व-  
 यमर्जुनाय शोकमोहमहोदयौ निमग्नायोपदिदेश ॥

गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्य-  
 तीति तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान्  
 गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतकैरुपनिब्रवंध ॥

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं  
 तदर्थविष्करणायानेकैर्विवृतपदार्थवाक्यार्थं न्यायमप्यत्य-  
 न्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थ  
 निर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि । तस्यास्य गीता  
 शास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनपरं निश्चयसं सहेतुकस्य संसारस्या  
 त्यन्तोपरमलक्षणम् तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञान  
 निष्ठारूपाद्धर्माद्भवति तथेवमेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्

स हि धर्मः स पर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदनम् इत्यनुगीतासु । किंचान्य  
दपितत्रैवोक्तम्-नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी ॥ यः  
स्यादेकासनेलीनस्तृष्णी किंचिदचितयन् ॥

ज्ञानं सैन्यासलक्षणं इति च इहापि चांते उक्तमर्जुनाय ।  
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज इति ॥

अभ्युदयार्थोऽपियः प्रवृत्तिलक्षणोधर्मो वर्णाश्रमाश्रोद्दिश्य-  
विहितः स च देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपिसन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानु-  
ष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धयेभवति फलाभिसंधिवर्जितः शुद्धसत्त्वस्यच  
ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निः  
श्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते तथा चेममर्थमभिसंधाय वक्ष्यति ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि यतचित्ता जितेन्द्रियाः ॥ योगिनः  
कर्मकुर्वन्ति संगंत्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

इमं द्विप्रकारं धर्मम् निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदे-  
वारूपं परब्रह्माभिधेयभूतम् विशेषतोऽभिव्यञ्जयत विशिष्ट  
प्रयोजनसंवंधाभिधेयवद्गीताशास्त्रम् । यतस्तदर्थविज्ञानेन समस्त  
पुरुषार्थसिद्धिरतस्तद्विवरणे यतः क्रियतमया ।

इति वेदान्तसिद्धान्तमतमार्तण्डे सिद्धान्तपादे भगवद्गीतोपक्रमोपसंहारौ

भाष्योक्तौ दर्शितौ









